PONTICA

XLIII

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
2010

PONTICA

XLIII

2010

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA

PONTICA

I	1968	XXV	1992
II	1969	XXVI	1993
III	1970	XXVII	1994
IV	1971	XXVIII-XXIX	1995 - 1996
V	1972	XXX	1997
VI	1973	XXXI	1998
VII	1974	XXXII	1999
VIII	1975	XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
IX	1976	XXXV-XXXVI	2002 - 2003
X	1977	XXXVII-XXXVIII	2004 - 2005
XI	1978	XXXIX	2006
XII	1979	XL	2007
XIII	1980	XLI	2008
XIV	1981	XLII	2009
XV	1982		
XVI	1983		
XVII	1984		
XVIII	1985		
XIX	1986		
XX	1987		
XXI-XXII	1988 - 1989		
XXIII	1990		
XXIV	1991		

Colegiul de redacţie:

ALEXANDRU AVRAM – Université du Maine, Le Mans (Franţa)
LIVIA BUZOIANU – *redactor responsabil;*
Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
CONSTANTIN CHERA - Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
GABRIEL CUSTUREA - Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
MIHAI IRIMIA – Universitatea „Ovidius" Constanţa
MANFRED OPPERMANN – Universitatea „Martin Luther", Halle/Sa. (Germania)
ŞERBAN PAPACOSTEA – Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", Bucureşti;
membru corespondent al Academiei Române
ALEXANDRU SUCEVEANU – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti

ISSN 1013-4247
ISBN 973-7951-29-8

© Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa

Volum dedicat lui **Alexandru Suceveanu**
la cea de a 70-a aniversare

Volume dédié à **Alexandru Suceveanu**
à son 70e anniversaire

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

MIHAI IRIMIA
Alexandru Suceveanu – septuagenar. Vocaţia arheologului…….... 11
Alexandru Suceveanu - septuagenaire. La vocation de l'archéologue
ALEXANDRU SUCEVEANU
Contribuţie la cunoaşterea romanităţii vest-pontice. Studiu de caz: Histria ……..... 25
Contributions to Knowledge of West Pontic Romanity. Case Study: Histria

HISTORICA

DECEBAL NEDU
Agathocles and the Italic Powers at the Beginning of the 3rd Century B.C.……...……. …….. 37
SORIN CRISTIAN AILINCĂI
Noi consideraţii asupra locuirii din prima epocă a fierului (cultura Babadag) de la Teliţa–Amza, com. Teliţa, jud. Tulcea…… 51
New Considerations on Inhabitation in the First Iron Age (Babadag Culture) at Teliţa Amza, Teliţa, Tulcea County
CĂTĂLIN DOBRINESCU
Observaţii asupra genezei primei epoci a fierului în sectorul inferior al Dunării de Jos…… 77
Observations About the Genesis of the First Iron Age in the Lower Sector of the Lower Danube
MIHAI IRIMIA
Centres de pouvoir gètes préromains au sud-ouest de la Dobroudja….. 83
Réalités archéologiques et certaines considérations historiques
CLAUDIU MUNTEANU
Indicii privind transportul pietrei de carieră pe căile navigabile din provinciile renane şi dunărene …….. 129
Indications Regarding Quarry Stone Transport on Navigation Courses in Renanian and Danubian Provinces

MIHAI OVIDIU CĂŢOI
În legătură cu localizarea *sciţilor tomitani* consemnaţi de Walafridus Strabo…….. 141
Au sujet de la localisation des *Scythes Tomitains* mentionnés par Walafridus Strabo
RADU ŞTEFAN VERGATTI
Retour sur la domination de la Dobroudja par Mircea le Grand … 165

ARCHAEOLOGICA

CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN, MIHAI ŞTEFAN FLOREA
La dynamique de l'habitat néo – énéolithique dans la microrégion Argeş – Dâmboviţa ……..…….. 179
VALENTINA VOINEA, BARŁOMIEJ SZYMON SZMONIEWSKI
O groapă rituală descoperită în zona Cheile Dobrogei – „Peştera Craniilor" (com. Grădina, jud. Constanţa)……. 191
A Ritual Pit Discovered in Sculls Cave, Cheile Dobrogei Area (Grădina com., Constanţa County)
EMILIAN GAMUREAC
Piese de arhitectură şi sculpturale descoperite în sectorul B de la Tropaeum Traiani…… 203
Architecture and Sculpture Pieces Discovered in Tropaeum Traiani Sector B
CONSTANTIN NICOLAE
Stadiul cercetărilor arheologice la Hârşova, jud. Constanţa. Contribuţii la harta arheologică a localităţii……. 221
The Stage of Archaeological Research at Hârşova, Constanţa County. Contributions to the Archaeological Map of the Town
ANCA TIMOFAN, RADU OTA
Capul unei statui de cult aparţinând lui Iupiter Tronans descoperit la Apulum…….. 251
Head of a Cult Statue Belonging to Iupiter Tronans Discovered in Apulum
ZAHARIA COVACEF, TIBERIU POTÂRNICHE
Accesorii ale unei balanţe din bronz descoperite în sectorul de est al Capidavei……... 267
Accessories of A Bronze Balance Discovered in Capidava East Sector
AUREL MOTOTOLEA
Pafta cu decor realizat în tehnica *émail cloisonné* descoperită la Almalău (com. Ostrov, jud. Constanţa)……. 277
Buckle With *émail cloisonné* Technique Decoration Discovered in Almalău (Ostrov Commune, Constanţa County)
CRISTINA PARASCHIV TALMAŢCHI
Noi informaţii privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei……... 283
New Information Regarding the Early Medieval Period in Central Dobruja

NICULINA DINU
Ceramică otomană descoperită în Dobrogea…… 303
Ottoman Ceramics Discovered in Dobruja

EPIGRAPHICA

VICTOR COJOCARU
Inscripţia greacă de la Dragomirna…….. 323
Altgriechische Inschrift aus Dragomirna
MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU
Inscriptions inédites et revisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. II………... 347
LUCREŢIU MIHĂILESCU BÎRLIBA
Une nouvelle inscription d'Ibida (Slava Rusă, dép. de Tulcea)……... 377

NUMISMATICA

GABRIEL TALMAŢCHI
About Some Discoveries of Arrowheads - Monetary Signs in South - West Dobruja ……. 387
GABRIEL TALMAŢCHI
About a Small Hoard Including Histrian Silver Coins of Apollon Type Discovered in Dobruja…….. 399
THEODOR ISVORANU, AUREL VÎLCU
Monede romane şi bizantine descoperite la Halmyris……... 407
Roman and Byzantine Coins Discovered at Halmyris
IOTO VALERIEV
Unpublished Seal of Nikephoros Botaneiates as a Proedros and Doux of Antioch…….. 425
GHEORGHE MĂNUCU ADAMEŞTEANU
Comuna Turtucoaia, punct Igliţa, cetăţile Troesmis Est şi Troesmis Vest. Consideraţii privind locuirea medio - bizantină din secolele X-XIII…… 435
Turcoaia Commune, Igliţa Point, Fortresses Troesmis East and Troesmis West. Considerations Regarding the Medio-Bzyantine Settlement During the 10th to the 13th Centuries
GABRIEL CUSTUREA
Descoperirile monetare de la Ester - Târguşor (jud. Constanţa)……... 471
Monetary Discoveries from Ester - Târguşor (Constanţa County)
DOREL PARASCHIV
Două ponduri unciale din bronz, descoperite la (L)ibida…….. 509
Deux poids unciaux en bronze découvertes à (L)ibida

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE
RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

GHEORGHE ROMANESCU
Morphology and Dynamics of the Danube Delta Littoral between the Sulina and Sfântu Gheorghe River Mouths (Romania) 515

CORNELIA CĂRPUŞ
Analiza unui lot de ceramică din zona Ripiceni, pe Prut..... 533
Ripiceni – Prut Area Ceramics Lot Analysis

LUCIAN RATOIU, DRAGOŞ ENE, IRINA NASTASI
Investigaţii GPR la edificiul roman cu mozaic din Constanţa..... 545
GPR Investigations - Roman Mosaic in Constanţa

DORIN-MIRCEA POPOVICI, VALENTINA VOINEA, CIPRIAN ILIE, MIHAI POLCEANU, VICTOR RIZEA, VERA HRAMCO
Reconstituirea virtuală a edificiului roman cu mozaic de la Tomis..... 555
Virtual Restitution of the Roman Edifice with Mosaic from Tomis

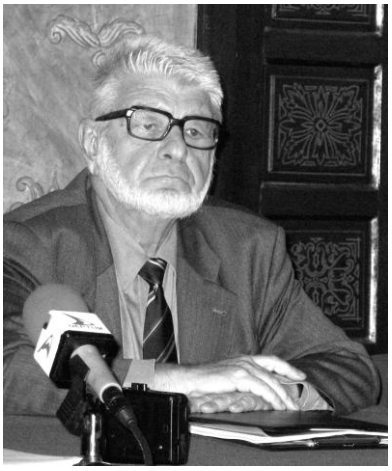
O. GRUPČE[1]*, M. SIMILEANU, A. RAŠKOVSKA, LJ.DZIDROVA, B. MINČEVA-ŠUKAROVA, R. RADVAN, M. ŠURBANOVSKA, J. STRIBER
Characterization of Roman Marble Bust Using Libs and M-Raman Spectroscopy. A Case Study..... 563

GEORGETA HAŞOTTI
Intrările de carte străină în Biblioteca M.I.N.A.C. (2005 – 2010)..... 573
Foreign Books Received by the Library of the National History and Archaeological Museum Through the „International Publication Exchange"

Lista abrevierilor..... 623

ALEXANDRU SUCEVEANU – SEPTUAGENAR. VOCAŢIA ARHEOLOGULUI

Mihai IRIMIA

O „cutumă" academică şi colegială determină, în momente aniversare, selectarea şi aşternerea în scris a unor gânduri şi evaluări definitorii pentru viaţa, opera, cariera şi felul de a fi a celui sărbătorit. Deşi sunt deosebit de onorat de prilejul de a prezenta în „Pontica", anuar consacrat cu predilecţie arheologiei şi istoriei vechi a Dobrogei, unele aspecte din „devenirea" cercetătorului ştiinţific recunoscut, cu preocupări circumscrise îndeosebi acestei regiuni şi profesorului universitar atât de apreciat – Alexandru Suceveanu–, la un moment de bilanţ, recunosc că-mi este dificil să fac o selecţie reprezentativă dintr-un *cursus honorum* exemplar, selecţie care să nu fie doar o desfăşurare protocolară de date, formule şi de cuvinte convenţionale. Dificultatea îmi este sporită de realitatea faptului că trebuie să scriu, succint dar relevant, despre un specialist, un universitar, un om de care mă leagă - ca de altfel pe toţi arheologii constănţeni – respectul, admiraţia şi afecţiunea, fără a cădea în apologetică, într-o prezentare panegerică, dar şi de a nu mă refugia într-un formalism simplist şi nedrept.

Alexandru Suceveanu s-a născut la 11 martie 1940 în Bucureşti. Peregrinările familiei au făcut ca educaţia sa şcolară elementară şi gimnazială să se desfăşoare succesiv la Sascut (jud. Bacău), Bucureşti, Timişoara, pentru a reveni la Bucureşti unde, în anul 1956 a absolvit Liceul Clasic Mixt. În perioada 1956-1961 a urmat cursurile Facultăţii de Filologie – Secţia limbi clasice a Universităţii Bucureşti. Catedra de limbi clasice avea la acea vreme, ca şi câteva decenii mai apoi, personalităţi remarcabile ale filologiei şi istoriei greceşti şi romane, ca Aram Frenkian, N.I. Barbu, Iancu Fischer, Al. Graur, Adelina Piatkowski, Cicerone Poghirc, Eugen Cizek, Eugen Dobroiu, Maria Marinescu-Himu ş.a. Cu înţelepciune şi tenacitate, aceşti mari dascăli au ştiut să atenueze în cea mai mare parte răul imixtiunii ideologiei comuniste în pregătirea universitară,

poziţionând decenii la rând, până spre vremea noastră, învăţământul clasic printre domeniile de elită, accesibile celor cu adevărat pasionaţi şi dotaţi, chiar dacă tocmai din acest motiv marginalizat şi adesea ostracizat de o societate devenită tot mai „pragmatică", ce a uitat de rădăcinile sale latine…

Era firesc ca în acest climat tânărul Alexandru Suceveanu să-şi fi propus, încă din primii ani de studenţie, să studieze temeinic limbile clasice, în care dorea să se specializeze, traducând asiduu, mai ales din autorii latini. La solicitarea prof. Em. Condurachi, care căuta pentru şantierul de la Histria cunoscători de limbi clasice, pentru a fi formaţi ca arheologi şi specialişti în istorie veche, dar şi la îndemnul mamei sale, tânărul student s-a prezentat în anul 1958 să-şi facă stagiul de practică în străvechea cetate milesiană; gândul de a-şi urma „misia" în care credea nu-l părăsise, încă…

La Histria, însă, a avut şansa de a participa la săpături sub îndrumarea unor eminenţi cercetători – Maria Coja, Nubar Hamparţumian, Aurelian Petre–, care l-au format ca arheolog şi de care l-au legat o trainică prietenie şi afecţiune. Astfel, „aventura" histriană s-a transformat într-o profesiune de credinţă, căreia i s-a dedicat fără rezerve; a devenit şi a rămas unul dintre arheologii emblematici ai Histriei, unde lucrează fără întrerupere de peste cinci decenii.

La terminarea studiilor universitare, în 1961, a predat limba latină o scurtă perioadă la un liceu bucureştean.

În anul 1962 a fost angajat documentarist la Institutul de Arheologie al Academiei Române. În 1965 a obţinut, prin concurs, postul de cercetător ştiinţific la acelaşi institut, iar din anul 1972 pe cel de cercetător principal III.

În anul 1973 a obţinut titlul de *doctor în istorie* al Universităţii Bucureşti cu teza *Viaţa economică în Dobrogea romană* (conducător ştiinţific Academician Emil Condurachi); lucrarea a fost publicată în 1977 la Editura Academiei, bucurându-se de recenzii apreciative ale unor specialişti români şi străini. Ea constituia la acea dată, rămânând de referinţă şi astăzi, cea mai amplă şi mai completă sinteză a acestui important capitol din istoria regiunii, în primele secole ale erei creştine. Aşa cum aprecia Acad. Em. Condurachi, „lucrarea se impune atât prin analiza atentă a tuturor documentelor literare, epigrafice, numismatice, arheologice şi geografice, cât şi prin spiritul critic cu care toate aceste documente au fost studiate şi prezentate". Ea a constituit un model şi un punct de plecare pentru alte lucrări monografice rezervate Dobrogei romane şi care au dus, ulterior, la cunoaşterea aprofundată şi a altor aspecte ale istoriei şi arheologiei acestei zone.

În anul 1992 a obţinut, prin concurs, postul de cercetător II, iar în 1997 pe cel de cercetător principal I la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române. O perioadă îndelungată a fost membru în Consiliul Ştiinţific, iar în intervalul 1997-2004 director adjunct al aceluiaşi institut.

Referitor la *activitatea de teren* este de relevat faptul că, încă de la angajare, a fost împuternicit să efectueze săpături arheologice în puncte reprezentative de la Histria, respectiv în sectoarele Pescărie (cercetare valorificată operativ în SCIV 18, 1967, 2, p. 243-268), Terme I şi II (cercetări publicate în volumul *Histria VI, Les thermes romains*, Bucureşti-Paris 1982, 236 pag., lucrare laureată cu premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române). În anul 1986 a încheiat studiul consacrat ceramicii romane de la Histria, publicând volumul *Histria X. La céramique romaine*

des Ier – IIIe siècles ap.J.-C., Bucureşti 2000, 191 pagini.

Preocupat îndeaproape nu numai de evoluţia Histriei în epoca romană, ci şi de cea a comunităţilor săteşti din *chora* acesteia, Alexandru Suceveanu a efectuat între anii 1973-1983 cercetări arheologice în aşezarea rurală romană de la Fântânele, valorificate prin monografia *Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană*, Editura Academiei, Bucureşti, 241 pag. Extinzându-şi geografic preocupările, dar păstrându-şi domeniul de studiu căruia i s-a consacrat cu predilecţie, a efectuat, în fruntea unui colectiv din care mai făceau parte M. Zahariade, Fl. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea ş.a., săpături în fortificaţia romană de la Murighiol, ale căror rezultate excepţionale au fost publicate operativ în volumul *Halmyris. Monografie arheologică*, I, Cluj, 2003, 354 pag. (în colaborare cu ceilalţi specialişti participanţi la săpături). Histria a continuat să fie obiectivul interesului său major de cercetare, astfel că, după ce în anii 1969-1970 a întreprins un amplu sondaj stratigrafic în sectorul central al cetăţii, în intervalul 1984-2002 şi-a concentrat tot aici eforturile, scoţând la lumină unul dintre cele mai reprezentative monumente romane târzii, anume basilica episcopală. Volumul publicat în anul 2007, *Histria XIII, La basilique épiscopale*, Editura Academiei, Bucureşti 2007, 235 pag., încununa o muncă desfăşurată cu pasiune, tenacitate şi profesionalism, reprezentând totodată, caz rar în arheologia românească, valorificarea prin lucrări monografice reprezentative a tuturor săpăturilor arheologice proprii efectuate de-a lungul unei prestigioase cariere ştiinţifice.

Activitatea publicistică de specialitate a domnului Alexandru Suceveanu se dovedeşte însă mult mai amplă, cuprinzând istoria Dobrogei şi, în general, a zonei sud-dunărene în epoca greco-romană. Ea este concretizată prin peste 100 de studii, 14 recenzii, aproape 20 de articole ample de popularizare, prin numeroase şi substanţiale *voci* din *Enciclopedia civilizaţiei romane*, Bucureşti 1982 şi din *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. I-III, Bucureşti 1994-2000, ca şi prin sinteza *La Dobroudja romaine*, Bucureşti 1991, 336 pag. (în colaborare cu Alexandru Barnea), ori prin coordonarea şi redactarea unei mari părţi din tratatul de *Istoria Românilor*, vol. II, Bucureşti 2001 (cap. *Dobrogea în secolele I-III p. Chr.*). Pe linia preocupărilor sale privind literatura clasică, în anul 1966 a redactat studiul introductiv, notele şi indicii la lucrarea *Arrianus. Expediţia lui Alexandru cel Mare în Asia*, Bucureşti (traducere R. Alexandrescu). Pentru a valorifica corespunzător imensa informaţie bibliografică utilizată cu acest prilej şi a o corela cu realităţile istorico-arheologice (inclusiv din arealul balcano-dunărean în care marele cuceritor a ajuns în preziua expediţiilor din Orient care l-au făcut celebru), a publicat în anul 1993 la Editura Academiei monografia *Alexandru cel Mare*, 240 pag. Scrisă cu un real talent, dar şi cu acribia ştiinţifică specifică unui cercetător şi critic al izvoarelor de orice natură, cartea umplea un gol în istoriografia noastră şi se adresa, cu deplină îndreptăţire, atât publicului larg, cât şi specialiştilor.

Pentru a facilita editarea volumului II din seria *Inscriptiones Scythiae Minoris. Tomis şi teritoriul*, Editura Academiei, Bucureşti, 1987 (autor Iorgu Stoian, decedat înainte de finalizarea lucrării), d-l Alexandru Suceveanu a întocmit *Indicii* acestui corpus (60 pag.).

Recentul volum, *Opuscula Scythica*, Editura Academiei, Bucureşti 2009, 350 pag., grupează 21 de studii anterioare, reprezentative privind preocupările

ştiinţifice ale domniei sale, actualizate în toate cazurile prin foarte utile *addenda et corrigenda*.

Alexandru Suceveanu nu putea să nu-şi concretizeze ataşamentul faţă de cetatea histrienilor fără a publica o lucrare adresată deopotrivă publicului larg, ca şi specialiştilor. Astfel, concentrând contribuţiile ştiinţifice ale mai tinerilor colaboratori de la Histria, împuterniciţi de altfel cu responsabilitatea săpăturilor din mai multe sectoare importante ale cetăţii, a alcătuit (în colaborare) *Ghidul – Album Histria*, Editura Ex Ponto, Constanţa 2005, 171 pag. Sintetizând rezultatele ultimelor decenii de săpături arheologice, domnia sa dovedeşte o adecvare corespunzătoare atât la exigenţele complexe ale cercetării ştiinţifice, cât şi la dorinţa contemporanilor de a cunoaşte cât mai bine şi clar monumentele antice de aici.

Alexandru Suceveanu a fost şi continuă să fie o prezenţă constantă la numeroase reuniuni ştiinţifice din ţară şi din străinătate, consacrate îndeosebi arheologiei şi istoriei clasice, la sesiunile muzeelor, la sesiunile anuale de rapoarte arheologice, la diferite colocvii ştiinţifice de profil. Oaspete al muzeului constănţean în numeroase împrejurări, la sesiunile „Pontica", la numeroase colocvii ştiinţifice şi mese rotunde, în diverse comisii de concurs pentru evaluarea activităţii arheologilor constănţeni şi promovarea acestora, domnia sa este perceput ca un adevărat specialist şi în egală măsură, un prieten constant al arheologiei dobrogene. A participat la multe reuniuni internaţionale de prestigiu, între care: Al doilea Congres Internaţional de Tracologie din 1976, Congresul Limesului Roman din 1977, Congresele româno-elveţiene din 1993 şi 1995, Congresul Ceramicii Romane din 1994, Colocviile organizate de Academia di Romania de la Roma în anii 1993, 1999 etc.; în 1979, 1984, 1993 şi 1999 a ţinut conferinţe pe teme istorico-arheologice în Italia şi Germania. Calitatea deosebită a intervenţiilor sale ştiinţifice este ilustrată şi de faptul că întotdeauna ele ies din tiparele obişnuite, provocând dezbateri aprinse, cărora autorul le ţine piept cu inteligenţă şi o convingătoare argumentare, ambele date de cunoaştere, de cultură istorico-arheologică, de adversitate faţă de rutină. Unele dintre ipotezele şi ideile formulate în lucrările sale au fost discutate în literatura de specialitate, dar aportul său în domeniu nu este pus la îndoială. Contribuţiile sale au la bază împletirea constantă a talentului cu o muncă asiduă, stăpânirea exemplară a surselor arheologice şi literare ale domeniului căruia i s-a consacrat, cunoaşterea profundă a istoriei antice a ţinutului vest-pontic. Atent cu timpul său propriu rezervat cercetării, este dispus însă întotdeauna să-i asculte pe cei care-i cer sfatul şi chiar să participe la unele dialoguri extraprofesionale, unde este un conviv plăcut, optimist, prietenos, dar neacaparator. Încrezător în ideile sale, le argumentează întotdeauna pe baza unei documentaţii bogate (uneori chiar excesiv de bogate), respingând opiniile contrare numai când are argumentele necesare. Ataşamentul sincer faţă de problemele arheologiei constănţene s-a manifestat frecvent şi în mod nemijlocit. Când obtuzitatea unor factori de decizie locali sau investitori a pus în pericol unele obiective antice reprezentative din vechiul Tomis, Alexandru Suceveanu a fost unul dintre cei care răspundea prompt la toate solicitările pentru a sprijini cercetarea, salvarea şi protejarea lor. Amintesc astfel, intervenţiile sale, alături de ale altor colegi împuterniciţi de

Ministerul Culturii, pentru protejarea unor complexe arheologice din zona Băncii Agricole (astăzi Reiffeisen Bank), din curtea Arhiepiscopiei Tomisului, de pe strada Marcus Aurelius, ori din zona Băncii de Investiţii (actuala B.R.D.). Dar una dintre cele mai importante acţiuni iniţiate cu succes în sprijinul unui monument arheologic constănţean a avut loc în primăvara anului 1989, când s-a descoperit marea basilică romano-bizantină situată între străzile Mircea cel Bătrân, Negru Vodă, Ecaterina Varga şi Dragoş Vodă; aflată în pericol iminent de a fi excavată înaintea finalizării săpăturilor arheologice, pentru a face loc unui hotel al partidului, basilica (împreună cu resturile amfiteatrului roman mai vechi şi cu alte construcţii din zonă) a putut fi cercetată corespunzător şi conservată o parte importantă a acesteia (reprezentând absida şi capătul estic al celor trei nave), graţie promptitudinii cu care Al. Suceveanu (împreună cu Al. Barnea şi Anişoara Sion) a răspuns solicitărilor noastre, blocând „avântul" demolator al unora dintre factorii de decizie locali (prim-vicepreşedintele Consiliului Judeţean şi secretara cu propaganda a Comitetului judeţean de partid).

O latură importantă a activităţii d-lui Al. Suceveanu este cea didactică, desfăşurată cu pasiune, talent şi profesionalism. Între anii 1975-1978 şi apoi, din 1990 până în prezent mai întâi ca *visiting professor*, iar din 1998 ca *profesor asociat* a ţinut cursuri la Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti. Începând din anul 1991 a primit dreptul de a conduce doctorate în istorie, iniţial la Institutul de Arheologie „V. Pârvan" al Academiei, apoi la Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti. Între 1996-2001 a ţinut cursuri la Academia pentru Studiul Culturii şi Religiilor, iar între anii 2003-2008 a activat ca profesor la masteratul de arheologie şi istorie veche organizat la Facultatea de Istorie şi Ştiinţe Politice a Universităţii „Ovidius" din Constanţa. A făcut parte, de asemenea, din alte numeroase comisii de *doctorat*.

În toate împrejurările, chiar în faţa învăţăceilor tineri, aflaţi în formare, d-l Al. Suceveanu propune dialogul ştiinţific, cu încredere şi sinceritate, determinând crearea în jurul domniei sale a unor veritabile şcoli arheologice şi consolidarea unor prietenii autentice. Manifestă o nedisimulată bunăvoinţă faţă de cei tineri şi o sensibilitate sufletească reală, chiar dacă aceasta este uneori mai greu de decriptat sub masca unei jovialităţi constante. Pentru studenţii şi masteranzii universităţilor în care a predat a fost o mare şansă de a-i audia prelegerile cu o densă încărcătură de idei, elevate, agreabile şi nonconformiste; o veritabilă şansă au avut şi o au doctoranzii care-şi pregătesc tezele sub coordonarea sa competentă, unii dintre ei devenindu-i autentici discipoli.

Opera lui Al. Suceveanu degajă un orizont amplu, o construcţie judicioasă, rigoare metodologică şi spirit integrator. Viziunea sa integratoare asupra multor segmente ale istoriei antice a Dobrogei şi a Dunării de Jos, care nu sunt analizate separat de acelea ale istoriei universale, se constată în permanenţă, când este vorba de „un callatian în armata lui Alexandru cel Mare", de Zopyrion, de regatul lui Burebista, de data anexării Dobrogei de către romani, de diversele populaţii colonizate în Dobrogea romană timpurie (*bessi*), de procesul de romanizare în general şi al Dobrogei în particular, de istoria oraşelor ori a satelor romane din Dobrogea, sau în celelalte studii. Putem spune că în lucrările sale se observă un anume pozitivism bine strunit, realitatea oferită de documentele arheologice sau

de izvoarele scrise (literare ori epigrafice) stând la baza consideraţiilor istorice, bogate şi adesea puţin intuite de alţii. Se remarcă acurateţea şi construcţia riguroasă, amplu argumentată, chiar dacă nu toate opiniile exprimate au fost ori vor fi împărtăşite de confraţi.

Începând din anul 1989 Al. Suceveanu asigură *conducerea ştiinţifică a şantierului Histria* (în colaborare cu A. Rădulescu şi P. Alexandrescu, iar din anul 2000 singur); din 2001 până în 2010 a fost *şef al Secţiei de Arheologie Clasică şi Epigrafie* a Institutului de Arheologie „V. Pârvan". Pe linia unor resposabilităţi majore, pe care şi le-a asumat şi le asumă, domnia sa este membru în Comisia Naţională de Arheologie din 1982, vicepreşedinte al acesteia din 2001, iar preşedinte din anul 2008; a fost, de asemenea, membru în Comisia Naţională a Monumentelor Istorice (1992-1997; 2002-2004).

Ca responsabil al şantierului Histria şi ca membru, cu mai multe împuterniciri, în Comisia Naţională de Arheologie, s-a manifestat ca iniţiator şi susţinător al unor dialoguri fecunde cu diferiţi parteneri, dispus să-şi ofere timpul şi energia în favoarea proiectelor de cercetare ale Histriei, în restaurarea, protejarea şi conservarea monumentelor de aici, luptând adesea cu o cerbicie pe care puţini i-o bănuiau împotriva celor cu instincte demolatoare privind monumentele (vezi lupta înverşunată pentru apărarea platoului histrian şi a întregii rezervaţii arheologice, vandalizate de noua protipendadă, amatoare de „case de vacanţă" în zona cetăţii). De altfel, rectiliniaritatea convingerilor este o constantă a domniei sale, fiind în egală măsură receptiv la ceea ce este nou, cu adevărat valoros şi corect. A stimulat şi stimulează stăruitor proiectele de cercetare ştiinţifică individuale ori colective, în primul rând pentru Histria, dar şi pentru alte situri ale Dobrogei antice, indiferent dacă acestea aparţin unor cercetători ai institutelor Academiei, unor cadre didactice universitare ori unor muzeografi; de altfel, domnia sa manifestă o colegialitate deosebită şi constantă faţă de oamenii din muzee, încurajându-i în activitatea lor ştiinţifică şi cooptându-i, când a fost cazul, în colectivele de cercetare. Are, fără îndoială, calităţi superioare de cercetător, coleg şi om; dacă nu toţi colaboratorii de la Histria au aceleaşi opinii ştiinţifice cu domnia sa, manifestându-se uneori divergent, faptul în sine este firesc, într-o lume în permanentă efervescenţă; dar continuă să se bucure de respectul şi aprecierea tuturor. Activitatea sa înmănunchează linii de conduită demne de a fi remarcate, între care simţul măsurii în scris şi în exprimare orală, asigurând valabilitate îndelungată cercetării întreprinse şi recunoştinţă faţă de predecesori, dând continuitate investigaţiilor (vezi în acest sens studiile consacrate cercetărilor întreprinse de Vasile Pârvan la Histria, apoi împlinirii a 80 şi 90 de ani de investigaţii arheologice în cetate).

Pe aceeaşi linie, a ataşamentului faţă de Histria, care i-a hotărât destinul, al respectului faţă de această străveche cetate, integrate, de altfel, patrimoniului universal UNESCO, Alexandru Suceveanu s-a angajat cu o dăruire totală unei sarcini extrem de dificile şi, într-o anumită măsură, ingrate: aceea de a realiza sector cu sector, monument cu monument, conservarea primară a întregii cetăţi (în fapt, restaurarea ei), caz singular în Dobrogea şi chiar în România, pentru un obiectiv de o asemenea natură şi semnificaţie. Datorită implicării sale directe în această acţiune, timp de aproape două decenii, paralel cu cercetările efectuate la

basilica episcopală, Histria se prezintă astăzi zecilor de mii de turişti cu o altă înfăţişare, mai agreabilă, cuceritoare şi mai apropiată de ceea ce a fost cândva, pentru a fi mai bine înţeleasă ca adevărat tezaur istoric şi arheologic.

Dezbaterile ştiinţifice coordonate adesea de domnia sa în calitate de moderator, atunci când timpul nu-l presează prea mult, au deschidere şi chiar un anume farmec. Spiritul său enciclopedic, de care nu face însă niciodată caz, însoţit de o subtilă ironie şi mai ales de autoironie, relaxează adesea atmosfera când discuţiile devin prea aprinse, binedispunând pe participanţi. Are contacte personale cu numeroşi specialişti străini din domeniu (inclusiv pe şantierul Histria), bucurându-se de o largă apreciere internaţională. Ca urmare, a fost cooptat în mai multe organizaţii ştiinţifice prestigioase de peste hotare cum sunt: Association Internationale pour l'Epigraphie Grecque et Latine (din 1993); Rei Cretariae Romanae Fautores (din 1994); International Association for the Study of the Ancient Baths (din 1995). Din anul 1999 este membru corespondent al Institutului Arheologic German, calitate acordată numai celor mai valoroşi specialişti. Totodată, este *membru în comitetele de redacţie* ale unor reviste de specialitate: Dacia, Haemus, Archaeologia Bulgarica, Pontica. În calitatea amintită şi-a luat de asemenea rolul în serios, verificând şi corectând adesea unele texte înaintate revistelor în cauză, îndeletnicire nu dintre cele mai facile ori apreciată corespunzător, câteodată chiar de către beneficiarii acestor „intervenţii".

Ca recunoaştere a autorităţii sale ştiinţifice şi a dăruirii manifestate de-a lungul întregii sale activităţi, domnul Alexandru Suceveanu a fost răsplătit prin mai multe distincţii. Astfel, pe lângă Premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române din anul 1982 pentru volumul *Histria VI. Les thermes romains*, menţionat mai sus, pot fi amintite: Ordinul Naţional „Pentru Merit" în grad de Cavaler în anul 2000, acordat de Preşedintele României; Premiul „Vasile Pârvan" al Fundaţiei Culturale Magazin Istoric în 2001 pentru volumul *Histria X. La céramique romaine des Ier – IIIe siècles ap.J.-C.*; Premiul „Emil Condurachi" al Ministerului Culturii şi Cultelor în 2002, în numele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan"; Premiul „Remus Opreanu" pentru arheologie al Instituţiei Prefectului judeţului Constanţa, în anul 2008. În primăvara anului 2010, Universitatea „Ovidius" din Constanţa i-a acordat arheologului şi profesorului Alexandru Suceveanu titlul de *doctor honoris causa*, ca o încununare a activităţii ştiinţifice desfăşurate timp de aproape o jumătate de veac în Dobrogea.

Reprezentant autentic al arheologiei şi istoriei romane a Dobrogei, în particular al Histriei şi teritoriului ei, Alexandru Suceveanu nu se lasă încorsetat în tipare comune. E posibil să fi amintit doar câteva faţete revelatoare ale efigiei unui cercetător şi om, cu calităţile şi însuşirile proprii. Jovialitatea sa francă nu are nimic artificial şi nu ascunde intenţii ce s-ar putea confunda, eventual, cu manifestări de preţiozitate. Nu prea liniştit, totuşi, din fire, are nenumăraţi prieteni, dintre cei pentru care cordialitatea nu se confundă cu indelicateţea. Discuţiile cu domnia sa au în egală măsură temeinicie şi savoare. Alexandru Suceveanu impune printr-o inconfundabilă notă personală, prin farmec şi rigoare, dar fără a lăsa loc distanţei, reţinerii de a dialoga sau de a face observaţii. Străduindu-se să fie cât mai convingător în ceea ce şi cum comunică, se impune totodată prin deschidere, afabilitate, solicitudine, colegialitate şi generozitate,

toate ca nişte însuşiri native şi nu doar dobândite. Înzestrat cu umorul necesar şi bine „dozat", care îi face prezenţa atât de agreabilă la dezbaterile ştiinţifice, la cursurile ţinute în faţa studenţilor şi a masteranzilor, între colegi şi prieteni, deşi este un adept al muncii bine organizate şi riguroase, nu este un „încrâncenat", nu refuză răgazul şi popasul la o discuţie „informală", care în cele mai multe cazuri nu se îndepărtează de preocupările profesionale, istorico-arheologice. Se prea poate ca nu întotdeauna să-şi fi ales cei mai buni colaboratori, ori să fi dat credit şi unora care nu-l meritau. Dar a făcut-o cu sinceritate, bunăvoinţă şi altruism, acestea nefiindu-i răsplătite corespunzător. De vină e doar firea omenească, prea nestatornică uneori şi supusă păcatului.

La acest moment aniversar arheologii constănţeni, care l-au simţit şi îl simt întotdeauna aproape, îşi exprimă stima şi simpatia lor pentru calităţile sale ştiinţifice şi umane, pentru ceea ce a scris şi a făcut pentru arheologia Dobrogei, nu în cele din urmă pentru grija faţă de Histria şi de alte monumente reprezentative din această regiune. Îi dorim sănătate pentru a se bucura de realizările de până acum, pentru a finaliza proiectele pe care încă le are, ca arheolog, pentru a rămâne în continuare – pentru cei tineri – un model, un apărător al breslei arheologice. Chiar dacă ar dori să renunţe la unele responsabilităţi, n-o va putea face. Prestigiul meritat, câştigat cu trudă şi dăruire, este însoţit şi de multe obligaţii pe care, suntem siguri, domnul Alexandru Suceveanu şi le va îndeplini. Ştim că nu-i displace statutul de veteran şi – într-o anumită măsură – de patriarh al Histriei. Chiar dacă uneori se „plânge" (cochetând puţin!) de vârstă şi de tarele ei, îi urăm să ajungă la cea a patriarhilor, cu sănătate, în dragostea şi stima celor ce-l cunosc, a colegilor şi a discipolilor.

Mihai IRIMIA

*
* *

LISTA LUCRĂRILOR ŞTIINŢIFICE

Cărţi
Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I–III e.n., Bucureşti, 1977.
Histria VI. Les thermes romains, Bucureşti–Paris, 1982 (cu colab. arh. A. Sion, Gh. Poenaru Bordea, Gh. Vecerdea).
La Dobroudja romaine, Bucureşti, 1991 (în colab. cu Al. Barnea).
Alexandru cel Mare, Bucureşti, 1993.
Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană, Bucureşti, 1998 (cu colab. Gh. Poenaru Bordea, M.V. Angelescu).
Histria X. La céramique romaine des Ier–IIIe siècles ap. J.-C., Bucureşti, 2000.
Halmyris. Monografie arheologică I, Cluj-Napoca, 2003 (în colab. cu M. Zahariade, Fl. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea).
Histria XIII. La basilique épiscopale, Bucureşti, 2007 (în colab. cu Gordana Miloševič, O. Bounegru, Cr. Muşeţeanu, Gh. Poenaru Bordea, Adela Bâltâc, M. Dima, I. Iaţcu).
Opuscula Scythica, Bucureşti, 2009.

Colaborări la cărţi
Arrianus. Expediţia lui Alexandru cel Mare în Asia, (studiu introductiv, note, indici), Bucureşti, 1966 (traducere R. Alexandrescu).
Enciclopedia civilizaţiei romane, Bucureşti, 1982 (coord. D. Tudor).
Inscriptiones Scythiae Minoris, II. Tomis şi teritoriul, Bucureşti, 1987, indici (autor I. Stoian).
Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României, Bucureşti, I, 1994; II, 1996; III, 2000 (coord. C. Preda).
Dobrogea în secolele II–III p.Chr., în tratatul *Istoria Românilor,* II, Bucureşti, 2001, p. 291–294, 307–351.
Histria. Ghid–Album, Constanţa, 2005, (în colaborare cu M.V. Angelescu).

Articole
Câteva inscripţii ceramice de la Histria, Studii Clasice 7 (1965), p. 273–286.
Un Callatien dans l'armée d'Alexandre le Grand, Dacia NS 10 (1966), p. 339–346.
O ipoteză despre Zopyrion, SCIV 17 (1966), 4, p. 635–644.
Depozitul de statuete romane de teracotă de la Histria, SCIV 18 (1967), 2, p. 243–268.
Uno deposito coroplastico à Histria, Fasti Archaeologici, 18–19 (1968), nr. 5670, p. 405–406.
Două note privind istoria Moesiei în secolul I î.e.n., Pontica 2 (1969), p. 269–284.
Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobrogea aux IIe–IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria, Dacia NS 13 (1969), p. 329–365.
Histria et les villages de son territoire à l'époque romaine, IIe Congrès International d'Etudes du Sud-Est Européen (rezumatele comunicărilor), Bucureşti, 1970, p. 18–19.
Sondajul din punctul Pescărie, Materiale 9 (1970), p. 209–212.

În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani, Pontica 4 (1971), p. 105–122.
Stratigrafia Histriei romane târzii în lumina săpăturilor din 1969 şi 1970 în sectorul Central, Pontica 4 (1971), p. 155–172 (în colab. cu C. Scorpan).
Din nou despre CIL III 14447, Peuce 2 (1971), p. 155–166.
Bessi consistentes, SCIV 22 (1971), 4, p. 567–578 (în colab. cu Em. Zah).
Bessi consistentes (colons thraces en Dobroudja), Ier Congrès International de Thracologie (Contributions roumaines), Sofia, 1972, p. 3–33 (în colab. cu Em. Zah).
Unele probleme politico–economice din Dobrogea secolelor V–IV î.e.n., Pontica 5 (1972), p. 89–101.
Un mormânt din secolul XI e.n. la Histria, SCIV 24 (1973), p. 495–502.
La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier–IIIe siècles de n.è.), RRH 13 (1974), 2, p. 217–238.
Contribuţii stratigrafice la urbanistica Histriei romane (secolele II–VI e.n.), RMM. MIA 43 (1974), 1, p. 5–15 (cu colab. Anişoarei Sion).
În legătură cu statutul juridic al oraşului Tomis în epoca romană, Pontica 8 (1975), p. 115–124.
A propos d'Argedava à la lumière d'une inscription inédite, RRH 14 (1975), 1, p. 111–118.
Evoluţia raporturilor dintre aşezările militare şi civile la Dunărea de Jos, Peuce 6 (1977), p. 149–154.
Contribuţii la tipologia juridică a exploatărilor agricole din oraşele vest-pontice, Pontica 10 (1977), p. 97–116.
Beiträge zur rechtlichen Struktur der landwirtschaftlichen Produktionsstäten in den westpontischen Städten, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1977, 2, p. 65–89.
Unele reflecţii în legătură cu regatul lui Burebista, AMN 15 (1978), p. 107–114.
Raport asupra cercetărilor de la Fântânele din anul 1978, Materiale 1979, p. 255–256.
Din nou despre cariera lui Marcus Arruntius Claudianus, SCIVA 30 (1979), 1, p. 47–61.
Les indigènes dans l'économie de la Dobroudja romaine. Actes du IIe Congrès International de Thracologie, II, Bucureşti, 1980, p. 301–308.
Piese de sculptură şi arhitectură din aşezarea rurală de epocă romană de la Fântânele (jud. Constanţa), SCIVA 31 (1980), p. 559–584.
Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie. Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali 2 (1980), 4, p. 469–499.
Burebista şi Dobrogea, 2050 de ani de la făurirea de către Burebista a primului stat independent şi centralizat al geto-dacilor, Bucureşti, 1980, p. 59–79.
Fondul getic autohton şi procesul romanizării în Dobrogea secolelor I–III e.n., în lumina săpăturilor de la Straja şi Fântânele, Thraco-Dacica 2 (1981), p. 217–220.
Contribuţii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria, SCIVA 32 (1981), 1, p. 79–107.
Encore sur la défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine, RHH, 20, 1981, 4, p. 605–614.
*Hercules saxanus ou ripensis?,*Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin 31 (1982), 2/3, p. 291–292.
Relations comerciales entre l'Occident et la Scythie Mineure, L'Adriatico tra Mediterraneo e Penisola Balcanica nell'antichità, Taranto, 1983, p. 310–312.

Burebista et la Dobroudja, Thraco-Dacica 4 (1983), 1–2, p. 45–58.
În legătură cu unele discuţii recente privind procesul de romanizare, Thraco-Dacica 6 (1985), 1–2, p. 105–115.
De nouveau autour de l'urbanisme d'Histria et de Tropaeum Traiani, Dacia NS 29 (1985), p. 139–146.
Un nouveau vicus sur le territoire de la Dobroudja romaine, Dacia NS 30 (1986), p. 109–120 (în colab. cu M. Zahariade).
Quelques aspects de la romanisation dans la Dobroudja romaine, CCDJ 2 (1986), p. 177–180.
Du nom antique de la cité romaine et romaine tardive d'Independenţa (dép. de Tulcea), Dacia NS 31 (1987), p. 87–96 (în colab. cu M. Zahariade).
Early and Late Roman Fortification at Independenţa, Tulcea County, Dacia NS 31 (1987), p. 97–106 (în colab. cu M. Zahariade, A. Opaiţ, C. Opaiţ, Fl. Topoleanu).
Quelques aspects de la crise économique en Dobroudja aux IIe–IIIe siècles de n.é., Krise–Krisenbewustsein–Krisenbewältigung, Haale (Salle), 1988, p. 109–111.
La Dobroudja romaine et romano-byzantine. Histoire, économie, romanisation, Dialogues d'Histoire Ancienne 14 (1988), p. 119–152 (în colab. cu Al. Barnea).
Nouvelles découvertes dans l'établissement gétique d'Independenţa (dép. de Tulcea), Dacia NS 32 (1988), p. 145–150 (în colab. cu M.V. Angelescu).
Aşezarea getică şi cetatea romană de la Independenţa (jud. Tulcea), Revista de Istorie 41 (1988), 6, p. 597–608.
Das römische Histria, Xenia, 25 *(Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste),* Konstanz am Bodensee, 1990, p. 233–246.
Une nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du Pap. Giss. 40 I, Dacia NS 34 (1990), p. 245–257.
M. Arruntius Claudianus et l'annexion romaine de la Dobroudja, Ancient Society 22 (1991), p. 255–276.
Römische Städte im Donauraum, Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr., Köln–Bonn, 1992, p. 63–67.
Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha, Bonner Jahrbücher, 192, 1992, p. 195–223.
Contribuţii la istoria oraşelor romane din Dobrogea. Note de geografie istorică, Historia Urbana 1 (1993), p. 137–148.
A propos de l'urbanisme dans la Dobroudja romaine, La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire Romain. IIe Colloque roumaino-suisse, Berna, 1993, p. 11–17.
Cercetările lui Vasile Pârvan la Histria, Carpica 24 (1993), p. 17–22.
Contributions à l'histoire des villes romaines de la Dobroudja, Dacia NS 37 (1993), p. 159–179 (în colab.cu Iuliana Barnea).
80 de ani de cercetări arheologice la Histria. Bilanţ şi perspective, SCIVA 45 (1994), 2, p. 123–143.
Orient et Occident dans les structures urbaines de la Scythie Mineure. Recherches et perspectives, Bulletin AIESEE 24–25 (1994–1995), p. 45–51.
Quelques aspects de la romanisation dans la Dobroudja romaine, Balcanica Posnaniensia 7 (1995), p. 271–275.
La céramique romaine à Histria (Ier–IIIe s.), Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 33 (1996), p. 23–32.

Une nouvelle pièce des graffiti callatiens, Omagiu Dinu Adameşteanu, Cluj, 1996, p. 117–120 (în colab. cu Catrinel Domăneanţu).
Πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεύς) τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων: IGB I², 13, Z. 22-23, Tyche, 13, 1998, p. 229–247=Pontica 33–34 (2001–2002), p. 319–335.
Contributo alla storia del cristianesimo nella Scizia Minore, Omagiu Ligia Bârzu, Bucureşti, 1995, p. 167–178.
A propos d'une nouvelle contribution concernant l'organisation villageoise dans l'Empire Romain, La politique édilitaire…IIIe Coloque roumaino-suisse, Tulcea, 1998, p. 11–23.
Două noi documente epigrafice de la Histria, Pontica 31 (1998), p. 109–117.
Un nou document creştin din Scythia Minor, Haemus 2–3 (1999), p. 113–118.
L'Organisation administrative d'une ville romaine au Bas-Danube: Halmyris (Murighiol), Actele Congresului Frontierelor Romane, Zalău, 1999, p. 501–506.
Le "Grand Dieu" d'Histria, Ktema 24 (1999), p. 271–281.
Autour de l'organisation des provinces romaines, Omagiu L. Barkoczi, Budapesta, 1999, p. 452–461.
Nouvelles contributions concernant l'urbanisme d'Histria, Hommage à Edmond Frézouls (=Ktema 19 (1994), p. 195–208; în colab. cu M.V. Angelescu).
Cercetări recente în Histria creştină, Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani, Bucureşti, 2002, p. 281–295.
În legătură cu organizarea administrativă a Histriei în perioada Dominatului, Omagiu Emilian Popescu, Bucureşti, 2003, p.
Trisaghionul din basilica episcopală de la Histria, Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani, Bucureşti, 2004, p. 17–26.
Contribuţii la cunoaşterea satului dobrogean în epoca romană, SCIVA 52–53 (2001–2002), p. 157–172.
Histria. 90 de ani de cercetări arheologice. Bilanţ şi perspective, SCIVA 54–56 (2003–2005), p. 21–32.
A doua fondare a Histriei, Studia historica et archaeologica in honorem magistrae Doina Benea, Timişoara, 2004, p. 361–372.
170 années d'archéologie en Roumanie, Dacia NS 48–49 (2004–2005), p. 11–18.
Thermes et aqueducs en Scythie Mineure, Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu- Marinescu, Bucureşti, 2005, p. 489–500.
Din nou despre conservare şi restaurare, BCMI 17 (2006), 1–2, p. 240–254.
Histria. Paradigmă a vieţii urbane din provincia Scythia în secolele IV–VI p. Chr., Historia Urbana 14 (2006) 1, p. 135–142=*Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag*, Galaţi, 2006, p. 165–174.
De nouveau autour de l'annexion romaine de la Dobroudja, Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung, Cluj- Napoca, 2008, p. 271–279.

Bibliografii–varia
Council of Old World Archaeology, 1966 (bibliografia anilor 1960–1964); 1970 (bibliografia anilor 1965–1970).
Bulletin Analytique d'Histoire Romaine (colaborare anuală între anii 1966–1984, împreună cu Al. Barnea).
I. Stoian, *Etudes histriennes,* Bruxelles, 1972; index general p. 167–175.
Bibliographie von Arbeiten zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte des Altertums in

Rumänien (1949–1970), Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1976, 3, p. 281–294.
Emil Condurachi la 70 de ani, SCIVA 32 (1981), 2, p. 5–10.
Hadrian Daicoviciu 1932–1984, Dacia NS 29 (1985), p. 175–179.
Ion Barnea la 80 de ani, SCIVA 44 (1993), p. 315–319.
Vladimir Iliescu la 70 de ani, SCIVA 47 (1996), p. 221–226.
Constantin Preda à 70 ans, Dacia NS 39 (1996–1998), p. 485–496.
90 de ani de la naşterea lui Emil Condurachi, Cercetări Arheologice 12 (2002), p. 29–31.
Ion Barnea, Dacia NS 48–49 (2004–2005), p. 501–509.

Recenzii
B. Heukemes, *Römische Keramik aus Heidelberg*, Bonn, 1964, Dacia NS 14 (1970), p. 487.
R. Syme, *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, Bulletin AIESEE 10 (1972), 1, p. 151–153.
C. Daicoviciu, Em. Condurachi, *Roumanie*, Geneva, 1972, RRH 14 (1975), 1, p. 133–136.
Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, RESEE 15 (1977), 3, p. 569–572.
A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, Revista de Istorie 31 (1978), 4, p. 719–724.
Drobeta, I, RM, 1978, p. 220–221.
H. Matei, *O istorie a Romei antice*, Bucureşti, 1979, Revista de Istorie 32 (1979), p. 1372–1375.
I. Barnea şi colab., *Tropaeum Traiani, I*, Bucureşti, 1979, Era Socialistă 60 (1980), 10, p. 46–48.
S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n.–III e.n.)*, Iaşi, 1981, Thraco–Dacica 3 (1982), p. 194–195.
M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988, Cărţi noi în ştiinţele istorice 2 (1988), p. 34–41.
Istoria na Dobrudja, Sofia, 1984, Dacia NS 32 (1988), p. 163–173 (în colab. cu Petre Alexandrescu).
J. Alarcao, R. Etienne, F. Mayet, *Les villas romaines de Sao Cucufate*, Paris, 1990, Dacia NS 37 (1993), p. 341–342.
Adelina Piatkowski, *Istoria epocii elenistice*, Bucureşti, 1996; Pontica, XXX, 1997, p. 399–402.
Ph. von Cranach, *Die opuscula agrimensorum veterum und die Entstehung der kaiserzeitlichen Limitationstheorie*, Basel, 1996, Dacia NS 39 (1996–1998), p. 383–388.

Lucrări de popularizare
Moesii, Serdii, Triballii, Magazin Istoric 10 (1976), 6, p. 45–47.
Obulensii, Oinensii, Magazin Istoric 10 (1976), 12, p. 29, 46.
Termele romane de la Histria, Documente noi descoperite şi informaţii arheologice, Bucureşti, 1977, p. 23–26.
Viaţa economică în Dobrogea romană, Cărţi noi în ştiinţele istorice, 1977, 1, p. 34–37.
Arrian despre geto-daci, Magazin Istoric 13 (1979), 4, p. 14–17.

Cu privire la procesul de romanizare, Era Socialistă 62 (1982), 17, p. 30–32.
Tezaurul de inscripţii de la Independenţa, Documente noi descoperite şi informaţii arheologice, Bucureşti, 1986, p. 45–54 (în colab. cu M. Zahariade).
Un "tezaur" de inscripţii, Ştiinţă şi Tehnică, 1986, 2, p. 15.
Une tradition existe…, Panorama roumain 8–9 (1994), 36–37, p. 34.
Vasile Pârvan–80 de ani de cercetări la Histria, Ştiinţă şi Tehnică, 1994, 4, p. 6–7.
Histria–cel mai vechi oraş din România, Cultura Naţională 1 (1996), 25–26, p. 6–7.
Regi şi dinaşti geţi şi daci, Addenda la I. Bulei, *Scurtă istorie a românilor,* Bucureşti, 1996, p. 169–170.
Le colonie greche della Dobrugia, I Daci (catalogul expoziţiei), Milano, 1997, p. 53–57.
Histria creştină, Ianus 2 (2000), p. 79–87.
Histria: de la ecclesia la episcopat, Magazin Istoric 36 (2002), 2, p. 49–53.
Nouvelles recherches dans l'Histria chrétienne, Proceedings of the Romanian Academy, 2004.

CONTRIBUŢIE LA CUNOAŞTEREA ROMANITĂŢII VEST-PONTICE. STUDIU DE CAZ: HISTRIA

Alexandru SUCEVEANU

Keywords: *Romanity, fortress (Histria), territory (regio Histriae), administration, army, economics, spirituality, language.*

Abstract: *The author states his own opinion regarding the term Romanity, considered as an integration of the native element into Roman economic and institutional structures. The use of the term can not be applied exclusively or prioritized for certain geographic areas. Romanity elements are also suitable for Moesia Inferior (including Dobruja, as an integrant part of this province).*

The case study regarding Histria proves it, a prevailing Greek fortress in which Romanity elements were identified at different levels: administrative, military, economic, social, spiritual, building and linguistic.

The same elements, identified in regio Histriae, only verify the Romanization degree of the local population.

The case study regarding Histria can also be applied to other Greek fortresses (Tomis), West-Pontic cities thus rehabilitating their importance for the Romanian ethno genesis.

Otherwise the North Danube Romanity continuity would not have been possible without support – even if for a certain period – from the South Danube Romanity.

Mi s-a întâmplat şi mie, acum aproape un sfert de veac, să mă ocup de problema romanizării (SUCEVEANU 1985). După ce treceam în revistă principalele opinii referitoare la acest proces şi anume cea tradiţională, şi desigur majoritară, pentru care romanizarea reprezintă un fenomen complex—politic, economic, social, cultural şi lingvistic—a cărui realitate nici nu mai trebuie pusă în discuţie, apoi cea „contestatară", reprezentată în special de istoriografia maghiară (A. ALFÖLDY, G. ALFÖLDY, A. MÓCSY) cu referire specială la Dacia, motiv pentru care trebuie privită cu toată circumspecţia şi, în fine, cea mai nouă, „rezistenţionistă", reprezentată de M. BÉNABOU şi chiar de H. G. PFLAUM (pentru care vezi justificatele obiecţii ale lui THÉBERT 1978, care nu ezită să-i decripteze un ecou al procesului modern de decolonizare), socoteam că mă pot ralia mai curând punctului de vedere al istoricului belgian ALB. DEMAN[1].

[1] DEMAN, Vestigia 17 (1973), p.68-69.

Urmându-l pe acesta: „Romanisation peut signifer: a) ou bien établissement en pays étranger de citoyens romains venus de Rome et d'Italie; c'est l'exploitation coloniale (type A); ou bien ralliement des indigènes à la culture, à l'organisation et à la langue romaine; c'est l'intégration (type B)". Nici în istoriografia românească n-au lipsit adevărate articole–program privind procesul de romanizare. Astfel, chiar dacă însuşirea limbii latine de către autohtoni nu este decât unul din indiciile romanizării şi că, oricum, limba neo-romanică vorbită astăzi de locuitorii României nu reprezintă decât un argument extrem de labil pentru demonstrarea romanităţii Daciei (n-avem decât să ne gândim la limbile care se vorbesc în zone teoretic romanizate, precum Africa sau cea mai mare parte a arterei rheno-danubiene), pentru C. DAICOVICIU[2] romanizarea reprezintă înainte de toate un fenomen lingvistic. Nici emulul său, N. GUDEA[3], nu dovedeşte mai multă supleţe în înţelegerea acestui proces, atunci când vede în romanizare transformarea, din toate punctele de vedere, a autohtonilor în romani. Ca o reacţie la aceste puncte de vedere mă simţeam îndreptăţit să afirm, încă din 1977[4] că „elementul indigen n-a putut absorbi cultura romană decât integrându-se structurii economice romane (şi, adăugam în 1985, întregului context instituţional al vieţii romane); odată integrat, el este deci asimilat elementului roman, a cărui existenţă este circumscrisă istoric prin însăşi structura urbană a civilizaţiei sale"[5] de unde şi concluzia (care mi-a atras, pe nedrept, acuzaţia că m-aş număra printre „rezistenţionişti"; este opinia lui A. CHASTAGNOL, în recenzia la lucrarea mea abia citată)[6] că profunzimea romanizării nu poate fi măsurată decât prin impactul pe care romanitatea l-a avut în mediul rural pre- şi post existent perioadei romane.

Astăzi îmi propun să iau în discuţie un alt slogan al şcolii clujene potrivit căruia de romanitate nu se poate vorbi decât în Dacia, provincia de la sud de Dunăre (Moesia Inferior), din care făcea parte şi Dobrogea, jucând un rol secundar în acest proces din pricina grecofoniei oraşelor greceşti vest-pontice. Nu voi întârzia în a demonstra inanitatea acestui punct de vedere atunci când este vorba de artera danubiană, romanitatea acesteia, de la structuri administrative (castre, *canabae*, municipii) la cultură, fiind paradigmatică pentru toată artera rheno-danubiană. Recomandându-le detractorilor romanităţii sud-dunărene să recitească inspiratele pagini dedicate acesteia de către V. PÂRVAN[7] sau R. VULPE[8], intenţionez ca în cele ce urmează să analizez în ce măsură Histriei — cetate greacă prin excelenţă — i se pot contesta atât de arbitrar unele elemente de romanitate care, odată înseriate, n-ar fi exclus să ne apară ca un adevărat focar de romanizare, desigur de factură orientală.

Voi începe chiar cu **cetatea**, şi anume cu *organizarea administrativă* a acesteia. În epoca romană, celor şase triburi de origine milesiană (la Histria nu sunt

[2] DAICOVICIU 1968, p. 261-271.
[3] GUDEA 1975, p. 95–111.
[4] SUCEVEANU 1977, p.168.
[5] SUCEVEANU 1985, p.109.
[6] CHASTAGNOL, RA (1980), 1, p. 142.
[7] PÂRVAN 1974², *passim*.
[8] VULPE 1976, p. 289–314.

atestate deocamdată decât patru dintre ele) li se mai adaugă un al şaptelea trib, cel al romanilor (φυλὴ Ῥωμαίων; ISM, I, 142, 415) şi care trebuie să fi fost format din cetăţenii oraşului care au primit între timp cetăţenia romană. Principalele organe deliberative, sfatul (βουλή) şi adunarea poporului (δῆμος), împreună cu tot cortegiul de magistraturi (arhonţi, gymnasiarhi, agonotheţi sau agoranomi), continuă a fi denumite în limba greacă, numai că unii dintre titulari nu vor ezita să le prezinte în varianta lor latinească, precum L. Pompeius Valens care ne informează în propriul său epitaf, făcut *se vivo*, că a îndeplinit la Histria *munera arcontium* dar şi *aedilicium*, adică aceea de agoranom (ISM, I, 373). Tot astfel, ceva mai târziu, aflăm că Aurelius Exuperatus a fost *decurio civitatis Histriae*[9], de unde posibilitatea ca vechiul sfat (βουλή) să fi primit acum denumirea oficială de *ordo decurionum*. În lumina acestei ipoteze şi ţinând seama de revenirea în forţă a latinofoniei în secolul al IV-lea p. Chr., aşa cum vom vedea îndată, este posibil ca şi noile structuri administrative, precum acel *gubernaculum urbis*, format din *principales* şi *possessores* şi constituind un soi de comitet executiv al senatului, sau noile magistraturi precum cele de *curator civitatis* dar mai cu seamă cea de *defensor civitatis*, care ajunge a fi considerat *pater civitatis*, chiar dacă neatestate încă la Histria şi postulate doar prin analogii, să fi funcţionat sub denumirile mai sus menţionate sau, oricum, în paralel cu cele greceşti.

Nu ştim dacă *armata romană*—factor cert de romanitate—, prezentă la Histria începând cu ultimul sfert al secolului al II-lea p. Chr. în mod sigur prin subunităţi ale legiunii XI Claudia (ISM, I, 292)[10] sau ale flotei flaviene a Dunării (*classis Flavia Moesica*; ISM, I, 281) şi eventual ale alei II Hispanorum et Aravacorum (ISM, I, 273, 297), va fi avut vreun rol în administraţia cetăţii romane timpurii, aşa cum vom vedea că se petrec lucrurile în teritoriul acesteia. În schimb este sigur că în perioada Dominatului, după modelul provincial al dyarchiei dintre *praeses*-ul civil şi *dux*-ul militar, autoritatea civilă se va fi văzut dublată, dacă nu chiar depăşită de cea militară. Ne întemeiem această afirmaţie nu atât pe prezenţa unui subofiţer (*circitor*) dintr-o unitate cuirasată de la Trimmamium sau Arrubium, mort în activitate la Histria (IGLR, 110), cât mai cu seamă pe inscripţia latinească din vremea lui Diocleţian (ISM, I, 418) în care C. Chiriac are meritul de a fi recunoscut elementele certe ale unei inscripţii de fundaţie tetrarhică[11]. Tot în limba latină este redactată şi o inscripţie din vremea lui Constantin şi Licinius dedicată lui Iupiter Optimus Maximus şi Mars Conservator, zei protectori ai armatei romane (IGLR, 109), după cum este sigur că tegulele purtând numele lui Anastasius (IGLR, 113; adaugă şi inscripţia latinească de fundare din vremea aceluiaşi împărat, IGLR, 112), găsite în zidul de incintă, atestă măcar participarea armatei romane la reparaţia acestuia. În aceste condiţii, n-ar fi exclus ca în cartierul de nord, adăugat cetăţii la începutul secolului al IV-lea p. Chr. şi în care a fost identificat un *horreum* [12], să fi garnizonat un corp de trupă roman.

Una dintre cele mai elocvente dovezi ale impactului *economiei romane* asupra aceleia histriene o constituie apariţia, începând din vremea lui Marcus Aurelius,

[9] SUCEVEANU 2007, p.150, nr. 8.
[10] Vezi şi SUCEVEANU 1981, p.610.
[11] CHIRIAC 1987, p. 281–284.
[12] DOMĂNEANŢU 1981, p. 174–177

pe monedele locale a unor nominaluri, marcate prin litere greceşti, care corespund atât *assarion*–ului grecesc cât şi subdiviziunilor *sestertium*–ului roman, fapt care a fost explicat prin nevoia de a pune la dispoziţia tot mai numeroşilor militari romani un instrument de schimb cât mai facil. Nu este, fireşte, locul să intrăm în toate detaliile perceperii de către autorităţile romane a diferitelor impozite, dintre care cel mai important rămânea cel funciar (*tributum*), cetatea reţinându-şi doar aşa numitele impozite uşoare (*tributa leviora*). Ajunge însă să spunem că dintre impozitele indirecte se întâmplă să fim mai bine informaţi despre cel vamal (*portorium*) de pe vremea când el era încă concesionat conductorilor (ISM, I, 67, 68), pentru ca apoi, tot din vremea lui Marcus Aurelius, el să fie condus de funcţionari de stat, *procuratores* de rang ecvestru. Un control încă şi mai eficient al economiei locale histriene va fi fost asigurat de aşa numiţii *curatores civitatium*, numiţi de împărat, cum va fi fost T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus, prefectul cohortei I Cilicum.[13] Cu atât mai marcat va fi fost controlul activităţilor economice—în speţă comerciale—în perioada Dominatului, atunci când el va fi fost asigurat de un *comes commerciorum* provincial, la rândul lui subordonat unui *comes largitionum* al diocezei Thracia, unul din cele mai eficiente instrumente coercitive oferindu-l însuşi faimosul *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis*.

În ceea ce priveşte *categoriile sociale* histriene, un document local (ISM, I, 57) ne informează despre existenţa cetăţenilor, greci sau greci romanizaţi, cum am văzut mai sus, apoi a străinilor, din rândul cărora vor fi făcut parte printre alţii şi veteranii romani (ISM, I, 276, 278, 279, 297)—din vremea Severilor ambele categorii fiind incluse între aşa numiţii *honestiores*, vorbitori potenţiali atât de limbă greacă cât şi latină—şi, în fine, plebea, cea care din aceeaşi vreme va fi considerată ca făcând parte dintre aşa numiţii *humiliores*, vorbitori probabili de limbă greacă. Dacă ţinem însă seama de efectele Constituţiei Antoniniene, care va fi dus oricum la sporirea numărului de cetăţeni romani, pentru a nu mai vorbi de perioada Dominatului, când sub zidurile cetăţii se va fi refugiat o bună parte dintre locuitorii teritoriului, vorbitori în exclusivitate de limbă latină, cum vom vedea mai târziu, este posibil ca latinofonia să fi depăşit chiar tradiţionala grecofonie histriană.

Analiza penetraţiei elementelor de *civilizaţie romană* ne obligă să renunţăm pentru moment la sursele scrise—în speţă epigrafice—şi să facem apel la cele arheologice. Ajunge să menţionăm din acest punct de vedere apariţia mortarului precum şi a sistemelor constructive permise de utilizarea acestuia, cum ar fi *opus*–ul *tufaceum* în care este construită incinta romană timpurie[14] sau, şi mai mult, celebrul *opus mixtum* în care sunt construite cele două edificii termale histriene[15], pentru a nu mai vorbi de impresionantul apeduct care aducea apa în cetate de la o distanţă de cca 25 km[16]. Greu de găsit dovezi mai consistente despre penetraţia geniului constructiv roman decât termele sau apeductele, ambele constituind adevărate embleme ale romanităţii.

[13] PETOLESCU 1996, p. 253–258.
[14] FLORESCU 1954, p. 286-295.
[15] SUCEVEANU 1982.
[16] SUCEVEANU 1998, p. 9–38.

Iar dacă în materie de arhitectură este sigur că elevii romani şi-au depăşit profesorii greci, în ceea ce priveşte *spiritualitatea* romanitatea a rămas dependentă de elenitate, cum a înţeles-o încă din antichitate Horatius şi cum n-au cum să o priceapă unii pseudo-istorici contemporani. În faţa conservării—în marea lor majoritate—a cultelor tradiţionale greceşti în epoca romană (cu unele redenumiri, ca de pildă Liber Pater pentru Dionysos în ISM, I, 373), cu atât mai surprinzătoare ne apare suma de 1000 de denari donată de unul din preşedinţii Gerousiei locale, Artemidoros al lui Herodoros, din dobânzile căreia urma să se celebreze anual sărbătoarea italică a Rosaliilor (ISM, I, 193), situaţie în care—chiar dacă în haină greacă—este posibil ca şi celelalte manifestări de cult imperial, întreţinute de Gerousia locală prin unii preşedinţi histrieni (ποντάρχαι; ISM, I, 137, 143, 178–180, 207) ai Comunităţii Pontice (Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων), să fi conţinut anumite elemente de romanitate. La fel de surprinzătoare ne apare predominanţa stelelor funerare, închinate fără excepţie zeilor romani ai Infernului (*Dii Manes)*, de factură danubiană faţă de cele de tradiţie greco–orientală.[17] Biserica şi mai târziu episcopia histriană se va fi exprimat mai curând în limba greacă, aşa cum o dovedeşte *trisagion*–ul descoperit în bazilica episcopală din secolul al VI-lea p. Chr.[18], numai că absenţa adaosului monofizit „răstignit pentru noi" la celebra invocaţie liturgică „Sfinte Doamne, Sfinte Preaputernicule, Sfinte Nemuritorule, miluieşte-ne pe noi" ne dovedeşte fidelitatea creştinismului histrian, ca dealtfel şi cea a episcopiei şi apoi mitropoliei tomitane, la dogma niceeano–chalcedoniană, atât de consecvent conservată în Occidentul roman spre deosebire de cel oriental, bulversat de atâtea erezii. Chiar şi în limbă greacă, creştinismul vest-pontic se dobvedeşte a fi mai apropiat de cel occidental decât de cel oriental.

După cum s-a văzut, nici până acum n-au lipsit referiri la *limba latină* folosită în unele inscripţii histriene. Încercând acum o periodizare a limbii documentelor oficiale histriene, trebuie precizat că dacă în secolul I p. Chr. ele sunt redactate exclusiv în limba greacă, odată cu perioada Antoninilor ele sunt fie bilingve (ISM, I, 67, 68, 75, 147–151), fie curat latineşti (ISM, I, 72, 152–155). După o revenire a grecofoniei în documentele perioadei Severilor (ISM, I, 79–96), din perioada Dominatului nu se cunosc decât două inscripţii greceşti, un epitaf (IGLR, 116) şi deja menţionatul *trisagion*, restul inscripţiilor oficiale fiind redactate , cum s-a văzut, în limba latină. Chiar şi absolutizând criteriul lingvistic, ceea ce după părerea mea ar fi, cum spuneam, o greşeală, Histria nu reprezintă mai puţin un centru în care o vreme s-au vorbit ambele limbi şi apoi, în ultimele ei secole de existenţă, cu precădere limba latină.

Trecând acum la a doua parte a analizei noastre, anume aceea a **teritoriului cetăţii**, primul lucru care se cuvine remarcat cu privire la *administraţie* este că limitele acestuia erau fixate pe cursurile unor pâraie ale căror nume sunt fie de origine traco-getică (Gabranus, Sanpaeus, Calabaeus), fie curat romane (Picusculus, Turgiculus). La anul 100 p. Chr., de când datează documentul care le menţionează (ISM, I, 67, 68), în teritoriul histrian se vorbea aşadar şi limba latină. În interiorul acestor limite, trebuie făcută distincţia între teritoriul propriu-zis al oraşului (χώρα), în care pământurile aparţineau, divizate pe triburi, cetăţenilor

[17] ALEXANDRESCU–VIANU 1985, p. 72-73.
[18] SUCEVEANU 2007, p. 151.

greci sau greci romanizaţi ai oraşului, şi marea *regio Histriae*, care nu depindea de cetate decât din punct de vedere juridic[19], realul *dominium* aparţinând autorităţilor civile şi militare romane. Că astfel stau lucrurile ne-o demonstrează faptul că în vreme ce în χώρα există un singur sat grecesc (κώμη), condus de funcţionari asimilabili *magistri*–lor romani (ὑπὲρ μαγιστράτης; ISM, I, 363), în *regio Histriae* există mai multe sate romane (*vici*), conduse de *magistri* şi *quaestores* şi populate, cum vom vedea, de veterani şi cetăţeni romani rezidenţi. Este vorba de *vici Quintionis* (ISM, I, 324, 326–328, 330, 332), *V...* (CIL, III, 14442), *Secundini* (ISM, I, 343–349) şi *Celeris* (ISM, I, 351–352), purtătoare ale numelor fondatorilor lor. Nu ştim cum va fi fost organizat teritoriul episcopal histrian (περιοικίς), dar faţă de romanitatea acestuia din perioada secolelor II–III p. Chr., este posibil să fi existat unele elemente de continuitate şi în perioada Dominatului.

Mult mai evident decât în cazul cetăţii se arată a fi, cum spuneam, rolul *armatei romane* în controlul teritoriului histrian, mai exact spus în *regio Histriae*. Inclusă în *Itinerarium Antonini* (227, 2)—iniţial o listă a birourilor de percepere a impozitului în natură destinat armatei (*annona militaris*)—cetatea va fi fost obligata să perceapă acest impozit, desigur din teritoriu, prin cei zece *archontes regionis Histriae* (ISM, V, 123, 124), de asimilat cunoscuţilor *decemprimi*, sub atentul control al autorităţilor militare romane, aşa cum o dovedeşte intervenţia prefectului flotei moesice, M. Vindius Verianus, la ordinul guvernatorului Ovinius Tertullus, în conflictul teritorial dintre Messia Pudentilla şi sătenii Buteridavensi (ISM, I, 359, 360). Tot armata va fi fost cea care se ocupa de întreţinerea drumurilor din teritoriu, după cum rezultă din numărul mare de stâlpi miliari (ISM, I, 316–322) ca şi din staţia de beneficiari consulari de la Râmnicu de Jos. În sfârşit, pentru perioada Dominatului, este de presupus că fortificaţiile de la Sinoie şi Vadu, din cadrul sistemului de apărare a litoralului[20], se vor fi aflat sub controlul garnizoanei romane din cetate.

În ceea ce priveşte *categoriile sociale* întâlnite în teritoriu, îi menţionăm mai întâi pe veteranii şi cetăţenii romani în calitate de *incolae–consistentes* printre autohtonii geţi în satele Quintionis şi V... (numai cetăţeni romani în satul Secundini), apoi pe veteranii izolaţi (ISM, I, 323: V, 131) şi, în fine, pe romanii posesori de ogoare arendate (*agri vectigales*)—unele chiar mai întinse (ISM, I, 339, 352, 359–360, 373: V, 90)—de către autorităţile romane. Numai şi aceste arendări, pentru a nu mai vorbi de ogoarele atribuite veteranilor (*agri viritim adsignati*), scutite de impozitul funciar, ne dovedesc că *regio Histriae* se afla sub directul control al statului roman, reprezentat de guvernatorul provinciei şi de *procurator*–ul financiar al acesteia. Mai târziu, în perioada Dominatului, este posibil ca cei numiţi *principales* sau *possessores* să fi ajuns a poseda, prin practica a ceea ce s-a numit *patrocinium vicorum*, proprietăţi agricole—desigur arendate de cetate—chiar mai mari decât ale predecesorilor lor, după cum este sigur că biserica creştină va fi dobândit, fie individual, prin prelaţii săi, fie în ansamblul ei, importante loturi agrare.

Dintre dovezile arheologice ale penetraţiei elementelor de *civilizaţie romană*

[19] Siculus Flaccus, *Gromatici Veteres*, ed. Lachmann, p. 135.
[20] SUCEVEANU 1992, p. 195–223.

în teritoriu menţionăm casa de la Fântânele, de tip *aisled house*, întâlnit până în Britannia[21], dar, în mod paradoxal, sursele epigrafice se arată a fi ceva mai consistente. Este vorba mai întâi de misterioasa construcţie de la Istria–sat, denumită ἀβιτώριον (ISM, I, 363; interpretarea potrivit căreia ar fi vorba de o latrină este, evident, aberantă; lespedea poartă pe feţele laterale imagini ale Cavalerului Trac), apoi de *auditorium*–ul din vicus Quintionis (interpretat ca sediu al primăriei locale) şi, în fine, dar cu mult cea mai semnificativă, construcţia băii (*balineum*) din *vicus Petra* (ISM, V, 222), *vicus-ul* făcând însă parte dintr-un teritoriu învecinat celui histrian. Exprimându-se într-o latină mai mult decât discutabilă, *vicani Petrenses* ţin să menţioneze că şi-au construit o baie pentru sănătatea corpurilor lor, desigur după modelul celor pe care le vizitaseră „la oraş", adică la Histria. Avem astfel una dintre cele mai clare dovezi ale penetraţiei geniului civilizator roman în mediul rural.

În chip firesc *divinităţile* adorate în *regio Histriae* sunt de origine latină, fie când este vorba de închinările către Iupiter Optimus Maximus şi Iuno Regina din satele Quintionis, Secundini şi Celeris, fie atunci când constatăm că sărbătoarea Rosaliilor era celebrată atât în vicus Quintionis prin ridicarea anuală a altarelor menţionate la Idele lui Iunie (13 Iunie), adică tocmai de ziua Rosaliilor, cât şi în vicus Celeris, unde se face o donaţie pentru prăznuirea acestora. În măsura în care se consideră că Rusaliile creştine perpetuează elemente ale Rosaliilor antice romane, este posibil ca această sărbătoare a morţilor să fi dăinuit şi în perioada supremaţiei bisericii creştine şi apoi episcopiei histriene.

Ca o consecinţă—şi desigur nu ca o premiză—a tuturor realităţilor mai sus menţionate se arată a fi utilizarea *limbii latine.* În secolele II–III p. Chr. în marele teritoriu histrian, cu excepţia unor posibile reminiscenţe ale limbii getice, nu s-a vorbit decât latineşte, ceea ce mă dispensează de alte comentarii privind demonstraţia din rândurile de mai sus. Tot ceea ce ne-ar mai rămâne de adăugat ar fi să repetăm că odată cu retragerea unei mari părţi a locuitorilor teritoriului sub zidurile cetăţii romane târzii, este posibil ca la Histria să se fi vorbit mai curând latineşte decât greceşte.

În loc de **concluzii**, m-aş referi doar la trei aspecte. Mai întâi de toate sper ca acest apel la raţiune să mai ciuntească ceva din cecitatea arogantă a transilvanocentrismului, manifest dealtfel, şi din păcate, nu numai pentru perioada romană, ci şi pentru cea dacică sau cea a etnogenezei româneşti. Dar cum erorile se corectează cu multă dificultate, mă gândesc, în al doilea rând, la o analiză similară pentru Tomis, situaţie în care nu-mi rămâne decât să sper că odată şi odată ea va fi întreprinsă de un coleg din breasla antichizanţilor constănţeni, n-ar fi decât pentru a nu mă lăsa în situaţia unei *vox clamantis in deserto*. În sfârşit, şi poate că aceasta ar fi cea mai importantă consecinţă a demersului nostru, cetăţile greceşti de pe litoralul vest-pontic, în speţă Histria şi, desigur, Tomis şi-ar vedea reabilitate importanţa lor pentru istoria naţională, mai exact spus pentru procesul etnogenezei româneşti. Fără îndoială, nimeni nu neagă că acest proces a fost, cum atât de frumos i s-a spus cândva (G. Brătianu), o enigmă şi un miracol istoric, dar dacă este să încercăm a da un conţinut acestei inspirate parabole, ne întrebăm cum oare s-ar putea vorbi de o continuitate

[21] SUCEVEANU 1998, p. 48–50.

romanică—fie ea şi saltuară—la nord de Dunăre, fără aportul bastionului de romanitate sud-dunărean—reprezentat desigur de salba de cetăţi romane de pe Dunăre, dar din care nu pot fi excluse nici unele cetăţi greceşti de pe litoral—, bastion care supravieţuieşte celui nord-dunărean cu aproape patru secole. Am dovedi nu numai că ştim să-i respectăm pe marii noştri înaintaşi, ci şi că istoria adevărată este incompatibilă cu puseurile desuete ale unui regretabil micro-regionalism.

BIBLIOGRAFIE

A. ALFÖLDY, *The Central Danubian Provinces*, CAH 11 (1936), p. 540-554.

G. ALFÖLDY, *Noricum*, Londra şi Boston, 1974.

M. BÉNABOU, *La résistance africaine à la romanisation, Paris, 1976.*

A. MÓCSY, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970.

H. G. PFLAUM, *La romanisation de l'Afrique,* în Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, München 1972, Vestigia 17 (1973), p. 55-68.

Y. THÉBERT, *Romanisation et déromanisation: histoire décolonisée ou histoire inversée?*, Annales. Economies, Sociétès, Civilisations, 7 (1978), p.64-82.

ALEXANDRESCU–VIANU 1985 - Maria Alexandrescu–Vianu, *Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure,* Dacia NS 29 (1985), p.57–80.

CHIRIAC 1987 - C. Chiriac, *O inscripţie de la Diocletian descoperită la Histria*, SCIVA 38 (1987), 3, p. 281–284.

DAICOVICIU 1968 - C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, Apulum 7 (1968), p. 261–271.

DOMĂNEANŢU 1981 - Catrinel Domăneanţu, *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Histria – sector A*, Materiale 15 (1981), p. 174–177.

FLORESCU 1954 - Gr. Florescu, în *Histria. Monografie arheologică. I*, Bucureşti, p. 286–295.

GUDEA 1975 - N. Gudea, *Câteva aspecte şi probleme în legătură cu procesul de romanizare în Dacia*, Apulum 13 (1975), p. 95–111.

PÂRVAN 1974[2] - V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucureşti.

PETOLESCU 1996 - C.C. Petolescu, *Nouvelles remarques sur la carrière militaire équestre de T. Antoninus Claudius Alfenus Arignotus*, ZPE 110 (1996), p. 253–258.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană*, Bucureşti.

SUCEVEANU 1981 - Al. Suceveanu, *Encore sur la défence du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine*, RRH 20 (1981), 4, p. 605-611.

SUCEVEANU 1982 - Al. Suceveanu (în colab.), *Histria VI. Les thermes romains*, Bucureşti – Paris.

SUCEVEANU 1985 – Al. Suceveanu, *În legătură cu unele discuţii recente privind procesul de romanizare*, Thraco-Dacica 6 (1985), 1-2, p. 105–115.

SUCEVEANU 1992 - Al. Suceveanu, *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, Bonner Jahrbücher 192 (1992), p. 195–223.

SUCEVEANU 1998 - Al. Suceveanu (în colab.), *Fântânele.Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană*, Bucureşti.

SUCEVEANU 2007 - Al. Suceveanu (în colab.), *Histria XIII. La basilique épiscopale*, Bucureşti.

VULPE 1976 - R. Vulpe, *Colonies et municipes de la Mésie Inférieure*, Studia Thracologica, 1976, p. 289–314.

HISTORICA

AGATHOCLES AND THE ITALIC POWERS AT THE BEGINNING OF THE 3RD CENTURY B.C.

Decebal NEDU

Keywords: *Agathocles, Bruttium, Cleonymus, Iapyges, Lucanian League, Peuceti, Rome, Tarentum, Venusia.*

Rezumat: *O primă ţintă a campaniilor militare derulate de Agathokles în aria italică, începând cu 304 a.Chr., ar putea fi Kleonymos, care venise în anul 303 a.Chr. cu intenţia de a-şi crea un domeniu în regiunile ocupate de helleni în Occident. A doua campanie italică a tiranului, iniţiată în 295 a.Chr., a dus la ocuparea cetăţilor Krotona şi Hipponion. Această expediţie completează o viziune politică lucidă şi coerentă a lui Agathokles, în ceea ce priveşte Italia de sud. Într-o primă fază, stăpânul de la Syrakusa s-a opus planurilor agresive nutrite de Kleonymos, apoi, după anul 300 a.Chr., a încercat să refacă zona tradiţională de influenţă a Syrakusei în Bruttium.*

Intervenţiile sale militare în sudul peninsulei reprezentau o imixtiune într-o zonă unde Tarentum avea, de asemenea, interese majore. Agathokles a fost văzut probabil, la începutul secolului 3 a.Chr., ca un factor redutabil în măsură să oprească progresele romane spre sud. Tiranul pare să fi fost receptiv faţă de solicitările coloniei doriene. La nivelul anului 295 a.Chr., Diodor menţionează că el a încheiat alianţe cu peucetii şi iapygii, implicându-se într-o zonă unde Roma avea obiective încă de la finalul secolului 4 a.Chr.

Reacţia Republicii Romane în faţa noilor raporturi de forţă din aria meridională a peninsulei poate fi doar presupusă. În anul 298 a.Chr., Roma a renegociat alianţa cu Liga Lucaniană având în vedere, în primul rând, redeschiderea ostilităţilor împotriva samniţilor. Dacă Agathokles urmărea să treacă însă de graniţele regiunii bruttiene, el se anunţa ca posibil adversar şi nu este lipsit de sens să presupunem că alianţa romano-lucaniană din 298 a.Chr. a cuprins, de asemenea, stipulaţii pentru a bloca avansul tiranului.

Semnarea alianţelor cu iapygii şi peucetii în 295 a.Chr. de către Agathokles a indicat din nou Romei o posibilă intersectare a zonelor de control cu un adversar din sud. În anul 291 a.Chr., Roma a instalat o colonie latină la Venusia. Pe lângă funcţia sa de avanpost împotriva adversarilor italici, noua colonie devenea un punct excelent pentru a ţine Tarentum sub observaţie. Agathokles se pare că a fost şi el vizat prin trimiterea grupului de colonişti la Venusia: noua colonie îi arăta tiranului unde trebuiau să se oprească ambiţiile sale italice şi îi indica limitele colaborării între Syrakusa şi Tarentum.

The end of the 4th century B.C. of the Sicilian history was marked by the authoritative rule of Agathocles, the tyrant of Syracuse. The first years of his impetous career were wasted in fights against Carthage[1]. In 306 B.C., faced with the opposition of some Greek cities in Sicily, Agathocles concluded an acceptable peace with the traditional enemy of Syracuse, which gave him the control over the Sicilian territories from the east of the Halycus river[2]. After 305 B.C., when he managed to defeat the rebel cities of his domain[3], the tyrant became free to strenghten his position or to expand his possessions.

In the Western part of Sicily, any political or military interference was likely to reopen the war against Carthage. After his defeat in the conflict from the years 312-306 B.C., Agathocles did not lose the thought of revenge until his last breath. In 289 B.C., the army and the fleet were ready for a new campaign, but the tyrant died in the same year, leaving unfulfilled his anti-Carthaginian plans[4]. But Syracuse needed to rebuild its forces after the peace from 306 B.C. and Agathocles did not take the risk to start a new conflict with the African state. The need to find the necessary resources for a revival and a different operation field, other than Sicily, urged the tyrant to look beyond the shores of the island, towards the Italic coasts.

The Syracusan interference in the affairs of South Italy is not peculiar only to the age of Agathocles. At the peak of its power, Syracuse showed a special interest towards the Greek colonies from Magna Graecia. Dionysius I led his troops several times to Southern Italy, at the beginning of the 4th century B.C., obtaining significant results. Through war or through diplomatic channels, many of the Italiote cities were brought under the control of the Syracusan tyrant and became an appendix of his Sicilian domain. After Dionysius' death, his descendants failed to stop the break-up of the Syracusan domination, but the tyrant's interest for the regions of the Southern part of Italy opened a new direction in the foreign policy of the great Sicilian city[5].

Agathocles started his political and military career in the Southern area of Italy. By 324 B.C., he participated, together with his brother, in a military expedition organized by Syracuse in order to support Croton against the

---

[1] The African expedition: ALLCROFT 1890, 150 *sqq.*; FREEMAN 1894, 400-465; TILLYARD 1908, 103 *sqq.*; CARY 1927, 624 *sqq.*; GSELL 1928, 21 *sqq.*; GLOTZ, ROUSSEL, COHEN 1945, 382-392; BERVE 1953, 52 *sqq*;, MEISTER 1984, 393 *sqq.*

[2] DIODORUS 20.79.5; JUSTIN 22.8.15; see ALLCROFT 1890, 162; NIESE 1894a, 754; FREEMAN 1894, 465; TILLYARD 1908, 188-190; GSELL 1928, 62; GLOTZ, ROUSSEL, COHEN 1945, 393; VAN COMPERNOLLE 1954, 395 *sqq.*; WILL 1966, 99; MEISTER 1984, 404.

[3] DIODORUS 20.89-20.90.2; JUSTIN 23.1.1; ALLCROFT 1890, 162-163; FREEMAN 1894, 466-468; MEISTER 1984, 404-405.

[4] DIODORUS 21.16.

[5] The Syracusan expansion in South Italy under Dionysius I: ALLCROFT 1890, 104-108; FREEMAN 1894, 176-192; BURY 1933, 127-131; HAMMOND 1959, 478-479; CAVEN 1990, 124-146; LEWIS 1994, 144-147; CARLIER 1998, 168-170; Syracuse after the death of Dionysius: ALLCROFT 1890, 111-125; FREEMAN 1894, 239-285, 290-293; HACKFORTH 1933, 272-285; HAMMOND 1959, 517-520; WOODHEAD 1962, 94 *sqq.*; CAVEN 1990, 213-221; WESTLAKE 1994, 69 *sqq.*; CARLIER 1998, 174 *sqq.*

Bruttians[6]. Few years after this event, the future tyrant allied with the democrats exiled from Croton and tried to attack the city[7]. After this attempt, Agathocles continued his activity in Magna Graecia, enrolling himself as a mercenary, in the service of Tarentum[8].

The anti-Carthaginian war from 312-306 B.C. and some events that occured after this conflict suggest some other possible connections of the tyrant with the Italic area. Among the troops that gave the first battle against Carthage on the African territory, at Tunis in 310 B.C., there was a detachment of 3.000 soldiers, consisting of Samnites, Etruscans and Celts[9]. After 3 years, in 307 B.C., 18 Etruscan ships managed to brake the blockade made by the Carthaginian fleet in the harbour of Syracuse, thus helping Agathocles to reach once again the coast of North Africa[10]. Among the troops found there, there were also 6.000 Celts, Samnites and Etruscans[11]. Around 300 B.C., during a military operation in the Southern part of Italy, 2.000 Ligurians and Etruscans were slaughtered due to a rebellion[12].

These successive Etruscan presences in the army of the Syracusan ruler show his good perception of the unstable balance of power in the Italic Peninsula. The Roman successes in the Second Samnite War worried some Etruscan cities which went to war against the Roman Republic in 311 B.C. One year later, the first Etruscan contingents in the service of Syracuse were recorded in the army of Agathocles in Africa. This episode and those highlighted above prove that some of the Etruscan cities showed a favorable attitude towards Agathocles, by sending troops to him or by allowing him to make recruitments within their territories.

The reasons for their reorientation in the foreign policy towards Agathocles, which replaced the traditional relations with Carthage[13], are not given in the literary tradition, but the rapprochement seems to be linked to the spread of the complications of the Great Samnite War towards the center, East and South of the Italic Peninsula. The progressive extension of the conflict and the Roman successes convinced the Samnites and the Etruscans that it was necessary to spend more efforts in order to put an end to this dangerous evolution. Considering the interest of Dionysius I in the Southern part of Italy, the Samnites and the Etruscans probably hoped that Agathocles would direct the Syracusan foreign policy towards this area. In the context of the Second Samnite War, it seems that the tyrant was seen by the opponents of Rome as a possible way to create difficulties to its allies from the Southern regions of Italy. The purpose

[6] DIODORUS 19.3.3-19.3.4; the chronology of the actions taken by Agathocles in Magna Graecia is full of uncertainties; for a chronological framework and an analysis of the first steps of Agathocles' career, see ALLCROFT 1890, 139 *sqq.;* FREEMAN 1894, 357 *sqq.;* TILLYARD 1908, 41 *sqq.;* CARY 1927, 618 *sqq.;* BERVE 1953, 21-45; MARASCO 1984, 384 *sqq.*

[7] DIODORUS 19.4.1.

[8] DIODORUS 19.4.1.

[9] DIODORUS 20.11.1.

[10] DIODORUS 20.61.6.

[11] DIODORUS 20.64.2.

[12] DIODORUS 21.3.

[13] See ARISTOTLE, *Politics* 3.9.6; MOMMSEN 1987, 95-96; LANCEL 1995, 84-86; NEDU 2006, 761.

could only be acheived if Syracuse revived its interest for Magna Graecia, but this was hard to put into practice as long as the Carthaginian war was in progress. If that war had been settled in favor of the tyrant, that would have created the premises for him to focus on the Italic area annexed by Dionysius more than half a century ago. By investigating the contacts of Agathocles with the Italic Peninsula, we may be able to understand why the tyrant, since 311 B.C., had recruited detachments from Etruria and Samnium for his armies[14].

Tarentum seemingly did not agree to the way the Etruscans and the Samnites perceived Agathocles, in respect of his involvement in the power relations from Italy. In 314 B.C., Acrotatus, a Spartan commander, was called by the exiled Syracusans to be entrusted with the war operations against Agathocles. This character first went to Tarentum, where he received 20 ships, then he sailed to Sicily, establishing his headquarters at Acragas. While his behaviour degenerated into authoritative forms, Tarentum prepared further support for the actions of Acrotatus. Becoming repugnant to those who called him, the Spartan general had to leave Sicily and the Dorian colony recalled its fleet that had already started his way towards the Sicilian coasts[15]. Its involvement in the troubled affairs of Sicily proves that Tarentum did not approved the efforts made by Agathocles in order to get the absolute power in Syracuse. The reasons that determined Tarentum to support Acrotatus in his outspoken attempt to set Syracuse free were probably connected to some past experiences. Dionysius I did not have strained relations with Tarentum, but the extension of his domination in the area of Magna Graecia might have generated fear and suspicions among those who governed the city[16]. In 314 B.C., Agathocles was aiming at the discretionary power in Syracuse by suppressing all forms of opposition. Fixing the relations with Carthage, by war or by a political arrangement, remained the main objective of Agathocles in this period. According to the traditional line of the Syracusan tyrants, it was expected that he would stimulate the foreign policy of the city, and the Southern Italy could become one of his future targets. In 314 B.C., Tarentum was very likely to feel some concern about the Syracusan expansion towards the peninsular area and it preferred to give support to Acrotatus, who promised to fight against Agathocles[17].

---

[14] *Cf.* NEDU 2006, 757-766.

[15] DIODORUS 19.70.1-19.71.5; ALLCROFT 1890, 145; NIESE 1894b, 1207; TILLYARD 1908, 61-63; LOMAS 1993, 43.

[16] BURY 1933, 130: the Italic domain of Dionysius I included Thurii, Heraclea, Metapontum and Tarentum; WOODHEAD 1962, 92: the tyrant concluded alliances with Tarentum and Locrii; CAVEN 1990, 136, 178, 196: Tarentum was situated at far distance from Dionysius' sphere of dominance in Italy and it chose to maintain its neutrality, remaining independent, both in its relations with the Italic populations and with the tyrant of Syracuse; PURCELL 1994, 387-388; CARLIER 1998, 170: the Italiote cities of Tarentum, Metapontum and Heraclea were Dionysius' allies.

[17] GIANNELLI 1974, 358: the Tarentines helped Acrotatus because of their good relations with the motherland; Sparta was sensitive to the needs of its colony – in 344 B.C. it sent Archidamus to support Tarentum, since the city was making war with the neighboring populations (DIODORUS 16.61.4-16.63.1; PLUTARCH, *Agis* 3.2; NIESE 1895, 468-469; BELOCH 1922, 595; CIACERI 1932, 6-7; HACKFORTH 1933, 300; WUILLEUMIER 1939, 79-82; HAMMOND 1959, 580; DE SANCTIS 1960, 277; GIANNELLI 1969, 1-6;

The tyrant became active in the Italic area only after he ended the war with Carthage, by the peace of 306 B.C. Diodorus signals his presence in the Italic waters in 304 B.C., when he plundered the Lipari islands[18]. Unfortunately, his next actions are poorly documented due to the interruption of the coherent narration of the historian from Agyrium. Agathocles certainly deployed his troops in South Italy in the next decade, but the objectives and the exact chronology of his involvement in the peninsula can only be hardly traced.

Three fragments from the *Library of History* describe the military activities carried out by the tyrant in the Southern part of Italy: the first paragraph, 21.3, describes the suppression of a rebellion of the Ligurians and the Etruscans from his army, incident followed by a conflict with the Bruttians, who managed to defeat Agathocles' troops; the second paragraph, 21.4, refers to the occupation of Croton, ruled by the tyrant Menedemus, and the conclusion of an alliance with the Iapyges and the Peuceti; the third text, 21.8, records a military campaign in Bruttium ending with in the occupation of Hipponium[19]; the Bruttians, frightened by the fall of the city, made peace with the tyrant, but after he had left Italy, they defeated the occupation force and freed themselves from Syracusan domination.

The first military action narrated by Diodorus was carried out by 300 B.C., because Agathocles received rumors about the mercenaries' rebellion while fighting at Corcyra, against Cassander, who whished to occupy the island[20]. The rebellion of the Ligurians and Etruscans mercenaries and the reaction of the Bruttians prove that a Syracusan army was present in the Southern area of Italy before the battle from Corcyra. Before 300 B.C., the Bruttians were probably under the command of Agathocles and the breaking off occurred shortly after the tyrant's return from Corcyra, due to the massacre of the Ligurians and Etruscans who only claimed their due payment[21].

The second sequence of Diodorus should be related to the third paragraph. As a matter of fact, it seems to deal with only one military action carried out in Bruttium, rather than with two different operations[22]. As a chronological marker,

---

BRAUER 1986, 62-63; MOMMSEN 1987, 212; LOMAS 1993, 42; PURCELL 1994, 391); later on, between 334-330 B.C., Alexander the Molossian also fought in Italy, at Tarentum's request, and with the intention to create a personal domain in the Southern part of the peninsula (LIVY 8.3.6-7, 8.24.4-8.24.14; JUSTIN 12.2.1-12.2.14; KAERST 1894, 1410; BELOCH 1922, 596-598; CIACERI 1932, 8-14; HOFFMANN 1934, 19-20; WUILLEUMIER 1939, 82-87; HAMMOND 1959, 580-581; DE SANCTIS 1960, 278-280; PIGANIOL 1967, 159; GIANNELLI 1969, 6-22; DEROW 1970, 38-39; BRAUER 1986, 68-71; MOMMSEN 1987, 212; GREEN 1990, 228; LOMAS 1993, 42-43; PURCELL 1994, 391-392; OAKLEY 1998, 589-591, 664-674).

[18] DIODORUS 20.101.1.

[19] See also STRABO 6.1.5.

[20] DIODORUS 21.2-3.

[21] DIODORUS 21.3; TILLYARD 1908, 212-213 was wrong when he assumed that the Ligurian and Etruscan mercenaries rebelled in Sicily; if the location proposed by Tillyard was correct, we can not explain the violent reaction of the Bruttians; see MEISTER 1984, 407, VATTUONE 1987-1988, 58-60.

[22] VATTUONE 1987-1988, 66-67; for an approach of the two sequences as independent expeditions, see FREEMAN 1894, 482-483; TILLYARD 1908, 214-218; BELOCH 1925, 203-206; CIACERI 1932, 31-32; GLOTZ, ROUSSEL, COHEN 1945, 396; BERVE 1953, 65; DE

we have a valuable clue. Agathocles occupied Croton while he drove his daughter Lanassa in Epirus, where she was supposed to marry Pyrrhus, and we know that the first year of her marriage was 295 B.C.[23].

Were these campaigns simple raids that prove only the tyrant's bent towards robbery and the lack of a coherent policy in Southern Italy? Such an interpretation was preferred in some studies that analyzed the Italic policy of Agathocles[24].

The seemingly incoherence of the tyrant's policy in the peninsula is due to the fragmentary condition of Diodorus' narration. In 304 B.C., we found that the Syracusan fleet landed in the Lipari islands[25], but the lack of information about any other activitiy in the area until 300 B.C. does not prove that the Italic region went aut of the tyrant's interest for the next 4 years. When the Sicilian fleet defeated Cassander at Corcyra in 300 B.C., the Syracusan troops were deployed, along with the Bruttians, in the Southern part of Italy[26]. A first target of these military actions of Agathocles in the peninsula, after plundering the Lipari islands in 304 B.C., could have been Cleonymus, who had come in 303 B.C. with the intention to create for himself a domain in the regions occupied by the Greeks in the West[27]. Nevertheless, the Spartan commander did not achieve anything noteworthy in Italy. During his first year in the Italic area, he managed to put an end to the conflict between Lucania and Tarentum, fulfilling the major objective of his expedition[28]. Agathocles might have seen him as an opponent in the Southern region of Italy, after the Spartan general attacked Metapontum, in collaboration with the Lucanian League[29]. The rumours about his intention to liberate Sicily from tyranny made Agathocles to keep an eye on the events from South Italy[30]. His attempt to have an authoritative rule for the sake of his personal interest made him undesirable to the Tarentines and Agathocles probably had been suspecting, even since 303 B.C., the plans of Cleonymus, who officialy had come to help the Dorian colony. These two characters could have hardly found a solution to live peacefully, since the intentions of the Spartan commander opposed the traditional interests of Syracuse in the Southern region of Italy[31]. Thus, it seems that Agathocles tried to strenghten the Syracusan presence in the peninsula in order to prevent a possible expansion of Cleonymus.

After the relegation of the Spartan general in 302 B.C., Agathocles considered

SANCTIS 1960, 351-353; MEISTER 1984, 407.

[23] DIODORUS 21.4; see also PLUTARCH, *Pyrrhus* 9.1, APPIAN, *Samn.* 11.1.

[24] CARY 1927, 634; *cf.* also MEISTER 1984, 406; GREEN 1990, 224.

[25] DIODORUS 20.101.1.

[26] DIODORUS 21.2-3.

[27] About the presence of Cleonymus in Italy, see LIVY 10.2.1-10.2.15, DIODORUS 20.104.1-20.105.3; FREEMAN 1894, 473-477; TILLYARD 1908, 205-210; LENSCHAU 1921, 780-781; BELOCH 1925, 202; IDEM 1926, 434-435; CIACERI 1932, 25-28; HOFFMANN 1934, 51-53; WUILLEUMIER 1939, 94-96; MELONI 1950, 103-121; DE SANCTIS 1960, 327-330; DEROW 1970, 45-47; GIANNELLI 1974, 353-369; MOMMSEN 1987, 220; LOMAS 1993, 43; PURCELL 1994, 392; OAKLEY 2005, 49 *sqq.*

[28] DIODORUS 20.104.3.

[29] DIODORUS 20.104.3-4.

[30] DIODORUS 20.104.4.

[31] VATTUONE 1987-1988, 63-64; PIGANIOL 1967, 162: Tarentum requested help from Agathocles against Cleonymus.

the alliance with the Bruttians as useless and thus, by 300 B.C., they were already in conflict. According to Diodorus, the Syracusan army was defeated in a night battle and was forced to leave Southern Italy[32].

The second campaign started in 295 B.C., with a massive gathering of troops, over 30.000 soldiers, and with strong ambitions. Agathocles occupied Croton and Hipponium and the Bruttian League, frightened by the massive expedition and taken by surprise, preferred to conclude peace[33].

This expedition completes the coherent and lucid policy of Agathocles towards the Southern Italy. At first, the master of Syracuse opposed the agressive plans of Cleonymus; then, after 300 B.C., he tried to restore the traditional area of influence of Syracuse in Bruttium, which was lost due to the concentration of all efforts to the war against Carthage during the first part of his rule. Around 295 B.C., after the occupation of Croton and Hipponium and the conclusion of the treaty with the Bruttian League, Agathocles managed to give a new shape to the Southern part of the peninsula where Syracuse had its traditional interests[34]. It is very likely that the tyrant might have had in mind the intention to create a Hellenistic empire in the Western world, comprising islands from the Adriatic Sea, some parts of Southern Italy and the Eastern part of Sicily.[35]. The achievements of Dionysius I in the past served as the model for such a political and military enterprise, while the competing Hellenistic kings spurred Agathocles's ambition and his apetite for power[36].

In a plausible reconstruction, these could be the achievements of Agathocles in South Italy. His military actions in the South of the peninsula and especially his attacks against Croton and Hipponium represented an intrusion in an area where Tarentum also had major interests. The tyrant's policy in this region could not be perceived positively by those who governed the Dorian colony, but, at the same time, we must remark that the military actions of Agathocles targeted Bruttium

[32]DIODORUS 21.3.

[33]DIODORUS 21.4, 21.8; also see JUSTIN 23.1.3-23.2.2; the Bruttians' insurrection, described in DIODORUS 21.8 immediately after the last Italic expedition of Agathocles might have happened after his death in 289 B.C.; STRABO 6.1.5 describes the construction of a harbour by the tyrant, at Hipponium; this fact suggests that the Syracusan presence in the Southern part of Italy was longer than we might infer from Diodorus' text (GIANNELLI 1974, 379-380; MARASCO 1984, 100).

[34]JUSTIN 23.1: Agathocles, after concluding peace with Carthage, went to the Italic peninsula following the example of Dionysius, who occupied many cities in Italy; GIANNELLI 1974, 373 *sqq.*; VATTUONE 1987-1988, 66-67; LOMAS 1993, 43; FREEMAN 1894, 471: the tyrant intended to become the champion of the freedom of the Italiotes, against the local populations; GLOTZ, ROUSSEL, COHEN 1945, 395-396: Agathocles tried to mediate the relations between the Italiotes and the native populations; ALLCROFT 1890, 163, MARASCO 1984, 104-105; BERVE 1953, 64-65 also analyzed the possibility that the Italiotes might have asked for support from Agathocles, offering him a reason for his intervention in the Italic peninsula.

[35]BRINGMANN 2009, 59.

[36]In 304/305 B.C., Agathocles declared himself king, following the line opened by the Diadochi of Alexander the Great (DIODORUS 20.54.1; POLYBIUS 15.35.4; NIESE 1894a, 755; FREEMAN 1894, 443-444; TILLYARD 1908, 202; BERVE 1953, 61-64, 67-77; MEISTER 1984, 405; GREEN 1990, 223).

without being directed towards the South-Eastern region of Italy. This orientation revealed to Tarentum that the expansion of Agathocles had some limits and the new military and political evolutions from the peninsula led to the reshaping of the Tarentine attitude toward the Syracusan ruler. In 314 B.C., the support granted to Acrotatus aimed at undermining his power. However, after the Lacinian treaty concluded with Rome in 302 B.C.[37] and the outbreak of the Third Samnite War, Tarentum searched allies who could give it support in case of an extension of the conflict in Southern Italy. Agathocles, led by his own Italic interests, was probably seen, at the beginning of the 3rd century B.C., as a powerful factor, capable to stop the Roman progresses in the South. A paragraph of Strabo proves the tyrant's rehabilitation in the eyes of the Greeks from Tarentum. Among the commanders called by the Tarentines in Italy to protect their interests, Strabo enumerates Archidamus, Alexander the Molossian, Cleonymus, Agathocles and Pyrrhus[38].

The exact date when Tarentum started negotations with the ruler of Syracuse is likely to be close to the date of the outbreak of the third war between Rome and the Samnite League. In 298 B.C., the Roman Republic renegotiated its former alliance with the Lucanian League[39], which was enough to prove to Tarentum that the war was to be carried out not only in central Italy. At the same time, if the Lacinian treaty is accepted as a diplomatic success of Rome, it will be beyond doubt that Tarentum considered it only a compromise and wished to revise its terms as soon as possible[40].

Agathocles seemed to be responsive to the requests of the Dorian colony. Diodorus records that, in 295 B.C., during his second Italic expedition, Agathocles concluded alliances with the Peuceti and the Iapyges[41]. The exact locating of the communities that signed treaties with the tyrant represents a task that can succeed only to a limited extent. According to Strabo's records, the Peuceti lived

[37] APPIAN, *Samn.* 7.1; *cf.* NEDU 2007, 23-25.

[38] STRABO 6.3.4; also see JUSTIN 23.1.17; *cf.* BELOCH 1925, 203; CIACERI, 1932, 28, DE SANCTIS 1960, 351; HOFFMANN 1934; GLOTZ, ROUSSEL, COHEN 1945, 396: it is possible that the tyrant might have been called by the Tarentines in Italy, against the Bruttian League; BERVE 1953, 65-66, GIANNELLI 1974, 376 accepted the possible existence of some relations between Agathocles and Tarentum; NIESE 1894a, 755; BRINGMANN 2009, 59 supposed that the tyrant interfered in the South of Italy at the demand of Tarentum, against the Brutttians and the Lucanians. Against the connections between Agathocles and Tarentum, at the end of the 4th century B.C. and the beginning of the 3rd century B.C., see MARASCO 1984, 101-102; based on DIODORUS 20.104.4, who mentions Cleonymus' intention to interfere in Sicily against Agathocles, the Italian scholar tried to prove that Tarentum developped an anti-Syracusan policy; however, we must remark that Diodorus assigns the Sicilian plan only to the Spartan general, and it is not excluded that the campaign planned against Syracuse should actually indicate how tempting was the island in his Western plan; MOMMSEN 1987, 223: Tarentum feared Agathocles' expansion in Italy; PURCELL 1994, 392 rejected any association between Agathocles and Tarentum.

[39] LIVY 10.11.11-10.12.3; DIONYSIUS 17.1.1-17.2.2; *cf.* NEDU 2008, 162-166.

[40] See NEDU 2007, 23-25.

[41] DIODORUS 21.4: "Agathocles concluded an alliance with the nearby barbarians, the Iapyges and the Peuceti, and he provided them vessels for piracy, receiving in exchange a part of the prey".

in the Southern area of the Aufidus river, between the sea and Silvium[42]. Iapygia represented the Southern region of Tarentum, divided in two parts, the Sallentine territory and the Calabrian area[43]. As long as we do not know the sources of Diodorus, as well as the exact meaning of the ethnic appellations mentioned by the Sicilian historian, the description of Strabo can only have a moderate value for the investigation of Agathocles' alliances[44]. Generally speaking, his treaties with the populations from the peninsula can be located in the South-East of Italy, a region where Rome also had allies and major interests[45].

Between 299-295 B.C., Agathocles concentrated his actions in Bruttium, which was a traditional orientation for the Syracusan expansion. From this point of view, the alliances with the Peuceti and the Iapyges exceed the normal limits of the tyrant's policy and hence we have to place them in a different context. The communities allied with Agathocles in 295 B.C. were located in a region where Tarentum had been having significant interests for more than half a century. But its presence in Apulia had been considerably reduced because of the Lacinian treaty. Most likely, this treaty was concluded in 302 B.C., when Tarentum was in conflict with Cleonymus and the Roman legions entered the Sallentine region[46]. Due to these circumstances, Tarentum was forced to recognize the alliances of Rome from Apulia and from the Sallentine region. In return, the Dorian colony got the pledge that the Roman ships would not sail across the Lacinian Promontory, in the Ionian Sea, and also received the exclusivity of action in Magna Graecia[47]. The military actions against the communities allied with the Romans would have surely led to the outbreak of a war with the Roman Republic, a risk that Tarentum assumed only when it was too late, in 282 B.C. But Agathocles could have been pushed towards Apulia and the treaties signed in 295 B.C. prove that the political move of Tarentum was successful.

Diodorus 21.4 recorded a single clause stipulated by these alliances: Agathocles would be obliged to provide vessels for piracy but, in return, he would receive a part of the prey. If there had also been some other terms, the very brief description of the Sicilian historian prevents us from trying an accurate reconstruction. The interpretation of these treaties in terms of an anti-Roman policy should be done with caution[48]. Agathocles wanted revenge against

[42] STRABO 6.3.8.

[43] STRABO 6.3.1.

[44] *Cf.* SALMON 1982, 18-20, for the ethnical and political configuration of the South-Eastern part of the Italic peninsula.

[45] NEDU 2007, 7-25; NEDU 2009, 63-70.

[46] LIVY 10.2.1-10.2.3; DIODORUS 20.105.1-20.105.3; TILLYARD 1908, 206; BELOCH 1925, 202; Idem 1926, 435; HOFFMAN 1934, 54-56; WUILLEUMIER 1939, 94-95; THIEL 1954, 20-21; DE SANCTIS 1960, 329; GIANNELLI 1974, 363; MARASCO 1984, 98; LOMAS 1993, 50; NEDU 2007, 23-25.

[47] HOFFMANN 1934, 54; THIEL 1954, 20-21; NEDU 2007, 23-25.

[48] For this assumption, see especially BELOCH 1925, 203 *sqq.*; BELOCH 1926, 436; against this hypothesis, CIACERI 1932, 31, n. 5; HOFFMANN 1934, 57-59; BERVE 1953, 66; GIANNELLI 1974, 375; MARASCO 1984, 102-103; ALLCROFT 1890, 163: the tyrant got in conflict with the Roman troops; FREEMAN 1894, 469-471: Agathocles did not have a hostile attitude towards Rome, but he took the progresses of the Republic as a warning, since Rome could have become a serious competitor in his attempt to control the regions from

Carthage and wished to play an important role on the political stage of the Hellenistic world[49]. The control over some cities of Magna Graecia and some coastal regions of the Italic peninsula probably aimed at providing him the necessary ressources to accomplish the two major objectives of his career. The attempt to protect his interests and possessions in Southern Italy could have finally led to a clash with Rome. But, at the beginning of the 3rd century B.C., Agathocles did not have any reason to attempt a decisive involvement in the relations between Rome and the other Italic communities. His alliances in the South-East of Italy can be considered as anti-Roman only in a limited extent, but in accord with the Tarentine interests. Most likely, these alliances did not contain specific terms against the Roman Republic, but their conclusion signaled Agathocles' presence in Apulia and they could turn into a warning to the political leaders from Rome[50].

The reaction of Rome towards the new power relations from the Southern region of the peninsula can only be presumed. The restoration of the Syracusan domination in Bruttium after 304 B.C. and the contacts of the tyrant with Tarentum were likely to frighten the Roman Senate. In 298 B.C., Rome renegotiated its alliance with the Lucanian League, considering mainly the reopening of the hostilities against the Samnites[51]. The terms of the new alliance probably involved some significant differences, comparing to the old treaty, signed in 326 B.C.[52]. Due to the fussiness within the Lucanian Federation and to the peace treaty signed by the Lucanians in 303 B.C. with Tarentum[53], Rome's

South Italy; FREEMAN 1894, 482: the alliances Agathocles concluded with the Peuceti and the Iapyges were directed against Tarentum; NIESE 1894a, 755: in his advance in Apulia, Agathocles may have come in contact with Rome; the same supposition has been issued by GLOTZ, ROUSSEL, COHEN 1945, 396; DE SANCTIS 1960, 352: the Peuceti allied with the tyrant, because they feared the extension of the Roman domination.

[49] The relations of the Syracusan tyrant with the Hellenistic kings: NIESE 1894a, 755-756; FREEMAN 1894, 481-482; GLOTZ, ROUSSEL, COHEN 1945, 394, 397; BERVE 1953, 64 *sqq.;* WILL 1966, 101-102; MARASCO 1984, 110 *sqq.;* GREEN 1990, 223-224.

[50] HOFFMANN 1934, 58-59: Agathocles knew that his alliances from Bruttium and Apulia, and the ones concluded with the Greek cities could have played a very important role in case of a war with Rome; MARASCO 1984, 107 *sqq*. has seen these alliances as being motivated mainly by economical reasons: by occupying Croton and Hipponium, Agathocles controlled the sailing along the coasts of Southern Italy; the Apulian alliances helped the nearby communities to pirate in the Adriatic Sea and introduced an indirect control of Agathocles over the commercial traffic between Greece and Italy; if this interpretation is correct, Agathocles carried on the Adriatic policy of Dionysius I (see BURY 1933, 129-131; HAMMOND 1959, 479; MOMMSEN 1987, 193; CAVEN 1990, 150-153; LEWIS 1994, 147-148; CARLIER 1998, 170-171: by the year 385 B.C., the tyrant installed colonists on the Pharus island and at Lissus, in an area reach in silver and other mineral resources, and a Syracusan naval station was settled on Issa island; from these positions, the domination of Syracuse was extended to the Eastern coasts of the Italic peninsula. At Ancona, the tyrant installed a new colony, and at Numana he settled an *emporium*; Dionysius also sent colonists to the Padus' mouths, in order to revive the old Etruscan colony Hadria).

[51] LIVY 10.11.11-10.12.3; DIONYSIUS 17.1.1-17.2.2; NEDU 2008, 163.

[52] LIVY 8.25.2-3; NEDU 2008, 155-159.

[53] DIODORUS 20.104.3.

confidence in the loyalty of the League was shattered. Therefore, the new treaty was strenghtened by the surrender of a group of Lucanian hostages. Also, since the anti-Roman faction from Lucania had been supported by a Samnite military intervention[54], the new structure of the alliance included, unlike the one negotiated in 326 B.C., terms against the League from Samnium. In 294 B.C., Titus Livius records the presence of a Lucanian cohort in the fights against the Samnites[55]. The clauses that stipulated the collaboration of the two allies against Tarentum probably remained in force, as a precaution, despite the Lacinian treaty from 302 B.C.

On the other hand, we must keep in mind that the Roman-Lucanian alliance was redebated in 298 B.C., when Agathocles was taking action in Bruttium and when he probably was in contact with Tarentum. The chronological structure of the events and the power balance in the South of the peninsula make us think that the presence of the tyrant caused the acceleration of the negotiations between Rome and the Lucanian League. If Agathocles had wanted to cross the borders of the Bruttian region, the tyrant showed himself as a threat for Rome and we are entitled to assume that the Roman-Lucanian alliance from 298 B.C. included stipulations aiming at stopping his advance[56].

The strains between Rome and Tarentum have not found a definitive solution by the agreement of 302 B.C. This treaty was imposed to the Dorian colony by the necessities of the moment, but it only masked some tensions not yet quenched. Probably, Rome also did not expect that the real attitude of Tarentum should change as a result of the Lacinian treaty. This state of distrust is proved by the negotiations that Rome carried out in 298 B.C. with the Lucanian Federation and by the fact that Apulia continued to be, during the Third Samnite War, an important battlefield for the armies of the Roman Republic. In the records of Livy, the Roman legions took action in Apulia in 297 B.C. and 294 B.C.[57]. Certainly, the pulse of the Apulian expeditions was not as intense as the one from the campaigns of the Great Samnite War. This last conflict had brought many communities from the South-East region of Italy to the Roman network of alliances, and during the years of the Third Samnite War Apulia represented for Rome an area almost pacified[58].

The conclusion of the alliances with the Iapyges and the Peuceti in 295 B.C. by Agathocles indicated to Rome a possible intersection of its spheres of control with an adversary from South. This situation was likely to hurry the efforts made by Rome in order to end the Third Samnite War. The campaign from Sentinum postponed and, at the same time, prepared the end of the conflict. Between 295-291 B.C., the Roman legions, released from the pressure of the North front, pacified Samnium. In 291 B.C., according to Dionysius of Halicarnassus, Rome settled a Latin colony at Venusia[59]. Strategically, this location was very important

[54] LIVY 10.11.11-12; DIONYSIUS 17/18.1.1.

[55] LIVY 10.33.1.

[56] NEDU 2008, 162-166.

[57] LIVY 10.14.1-3 (297 B.C.), 10.35.1-10.36.15 (294 B.C.).

[58] An attempt of some Apulian communities to collaborate with the Samnites is recorded by LIVY 10.14.1-3, for the year 297 B.C.

[59] DIONYSIUS 17/18.5.2; the strategic importance of the colony: SALMON 1970, 60.

since it allowed the control of the route that linked Tarentum with central Italy, at the border between the Samnite, Lucanian and Apulian territories. Undoubtedly, the colony of Venusia was installed especially to guard Samnium from South-East. It could also be used as a mean to overlook the Lucanian Federation, whose policy manifested a dangerous instability at the end of the 4th century B.C. and the beginning of the 3rd century B.C. Besides its function as an outpost against the Italic adversaries, the new colony became an excellent position to keep an eye on Tarentum. Agathocles, the Sicilian partner of the Tarentine policy, might have also been targeted by the colony of Venusia: the new settlement showed to the tyrant the boundaries of his Italic ambitions and the limits of the collaboration between Syracuse and Tarentum[60].

BIBLIOGRAPHY

ALLCROFT 1890 – A. Allcroft, *A History of Sicily, 491-289 B.C.*, London

BELOCH 1922 – J. Beloch, *Griechische Geschichte* III, Berlin.

BELOCH 1925 – J. Beloch, *Griechische Geschichte* IV.1, Berlin.

BELOCH 1926 – J. Beloch, *Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*, Berlin.

BERVE 1953 – H. Berve, *Die Herrschaft des Agathokles*, München.

BRAUER 1986 – G. Brauer, *Taras. Its History and Coinage*, New York.

BRINGMANN 2009 – K. Bringmann, *A History of the Roman Republic*, Cambridge.

BURY 1933 – J. Bury, *Dionysius of Syracuse*, in J. Bury, S. Cook, F. Adcock (eds.), *The Cambridge Ancient History* VI, Cambridge.

CARLIER 1998 – P. Carlier, *Secolul al IV-lea grec*, Bucharest.

CARY 1927 – M. Cary, *Agathocles*, in S. Cook, F. Adcock, M. Charlesworth (eds.), *The Cambridge Ancient History*, VII, Cambridge.

CAVEN 1990 – B. Caven, *Dionysios I, War-Lord of Sicily*, London.

CIACERI 1932 – E. Ciaceri, *Storia della Magna Grecia* III – *Decadenza e fine degli stati italioti. Romanizzazione del mezzogiorno d'Italia dalla metà del. IV sec. A.C. al sec. VI D.C.*, Milano.

DEROW 1970 – P. Derow, *Rome and the Greek World from the Earliest Contacts to the End of the First Illyrian War*, Princeton.

DE SANCTIS 1960 – G. de Sanctis, *Storia dei romani* II – *La Conquista del primato in Italia*, Torino.

FREEMAN 1894 – E. Freeman, *The History of Sicily from the Earliest Times* IV – *From the Tyranny of Dionysios to the Death of Agathokles*, Oxford.

GIANNELLI 1969 – A. Giannelli, *L'intervento di Archidamo e di Alessandro il Molosso in Magna Grecia*, Critica Storica 8 (1969), 1-22.

GIANNELLI 1974 – A. Giannelli, *Gli interventi di Cleonimo e di Agatocle in Magna Grecia*, Critica Storica 11 (1974), 353-380.

GLOTZ, ROUSSEL, COHEN 1945 – G. Glotz, P. Roussel, R. Cohen, *Histoire grecque* IV.1 – *Alexandre et le démembrement de son empire*, Paris.

GREEN 1990 – P. Green, *Alexander to Actium. The Historical Evolution of the Hellenistic Age*, Berkley / Los Angeles.

[60] BELOCH 1925, 205-206; SCULLARD 1951, 118: the colony was settled against Agathocles.

GSELL 1928 – St. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du nord* III – *Histoire militaire de Carthage*, Paris.

HACKFORTH 1933 – R. Hackforth, *Sicily, 367 to 330 B.C.*, in J. Bury, S. Cook, F. Adcock (eds.), *The Cambridge Ancient History* VI, Cambridge.

HAMMOND 1959 – N. Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford.

HOFFMANN 1934 – W. Hoffmann, *Rom und die griechische Welt im 4. Jahrhundert*, in *Philologus*, suppl. 27 (1934).

KAERST 1894 – J. Kaerst, *Alexandros I. von Epeiros*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* I.1-2, Stuttgart, 1409-1410.

LANCEL 1995 – S. Lancel, *Carthage*, Oxford.

LENSCHAU 1921 – Th. Lenschau, *Kleonymos*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XI.1, Stuttgart, 780-782.

LEWIS 1994 – D. Lewis, *Sicily, 413-368 B.C.*, in D. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History* VI, Cambridge.

LOMAS 1993 – K. Lomas, *Rome and the Western Greeks 350 BC - 200 AD. Conquest and Acculturation in Southern Italy*, London.

MARASCO 1984 – G. Marasco, *Agatocle e la politica siracusana agli inizi del III secolo A.C.*, Prometheus 10 (1984), 97-113.

MEISTER 1984 – K. Meister, *Agathocles*, in F. Walbank, E. Astin, M. Frederiksen, R. Ogilvie (eds.), *The Cambridge Ancient History* VII.1, Cambridge.

MELONI 1950 – P. Meloni, *L'intervento di Cleonimo in Magna Grecia*, Giornale Italiano di Filologia 3 (1950), 103-121.

MOMMSEN 1987 – Th. Mommsen, *Istoria romană*, Bucharest.

NEDU 2006 – D. Nedu, *Rome, Agathocles and the Etruscan War, 311-308 B.C.*, in C. Găzdac, C. Gaiu (eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Cluj-Napoca, 757-770.

NEDU 2007 – D. Nedu, *Expediţii militare romane în regiunea sallentină, 307 şi 302 a.Chr.*, in Annales Universitatis Apulensis. Series Historica 11.1 (2007), 7-27.

NEDU 2008 – D. Nedu, *Rome, Tarentum and the Defection of the Lucanian League, 326-298 B.C.*, Pontica 41 (2008), 151-167.

NEDU 2009 – D. Nedu, *Rome and Tarentum in Apulia, 326-320 B.C.*, Peuce SN 7 (2009), 63-72.

NIESE 1894a – B. Niese, *Agathokles*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* I.1-2, Stuttgart, 748-757.

NIESE 1894b – B. Niese, *Akrotatos*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* I.1-2, Stuttgart, 1207.

NIESE 1895 – B. Niese, *Archidamos*, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* II.1, 1895, 467-469.

OAKLEY 1998 – St. Oakley, *A Commentary on Livy, Books VI-X* II – *Books VII-VIII*, Oxford.

OAKLEY 2005 – St. Oakley, *A Commentary on Livy, Books VI-X* IV – *Book X*, Oxford.

PIGANIOL 1967 – A. Piganiol, *La conquête romaine*, Paris.

PURCELL 1994 – N. Purcell, *South Italy in the Fourth Century B.C.*, in D. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History* VI, Cambridge.

SALMON 1970 – E. Salmon, *The Roman Colonization under the Republic*, New York.

SALMON 1982 – E. Salmon, *The Making of Roman Italy*, London.

SCULLARD 1951 – H. Scullard, *A History of the Roman World from 753 to 146 BC*, London.

THIEL 1954 – J. Thiel, *A History of Roman Sea-Power before the Second Punic War*, Amsterdam.

TILLYARD 1908 – H. Tillyard, *Agathocles*, Cambridge.

VAN COMPERNOLLE 1954 – R. van Compernolle, *La clause territoriale du traité conclu entre Agathoclès et Carthage*, Revue belge de philologie et d'histoire 32 (1954), 395-421.

VATTUONE 1987-1988 – R. Vattuone, *Linee della politica di Agatocle in Magna Grecia*, Rivista di storia antica 17-18 (1987-1988), 55-72.

WESTLAKE 1994 – H. Westlake, *Dion and Timoleon*, in D. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History* VI, Cambridge.

WILL 1966 – E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)* I – *De la mort d'Alexandre aux avènements d'Antiochos III et de Philippe V*, Nancy.

WOODHEAD 1962 – A. Woodhed, *The Greeks in the West*, London.

WUILLEUMIER 1939 – P. Wuilleumier, *Tarente des origines a la conquête romaine*, Paris.

NOI CONSIDERAŢII ASUPRA LOCUIRII DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI (CULTURA BABADAG) DE LA TELIŢA–AMZA, COM. TELIŢA, JUD. TULCEA

Sorin Cristian AILINCĂI

Cuvinte cheie: *cultura Babadag, complexe hallstattiene, locuinţe, gropi menajere, vase.*

Keywords: *Babadag culture, Hallstattian complexes, dwellings, waste pits, vessels.*

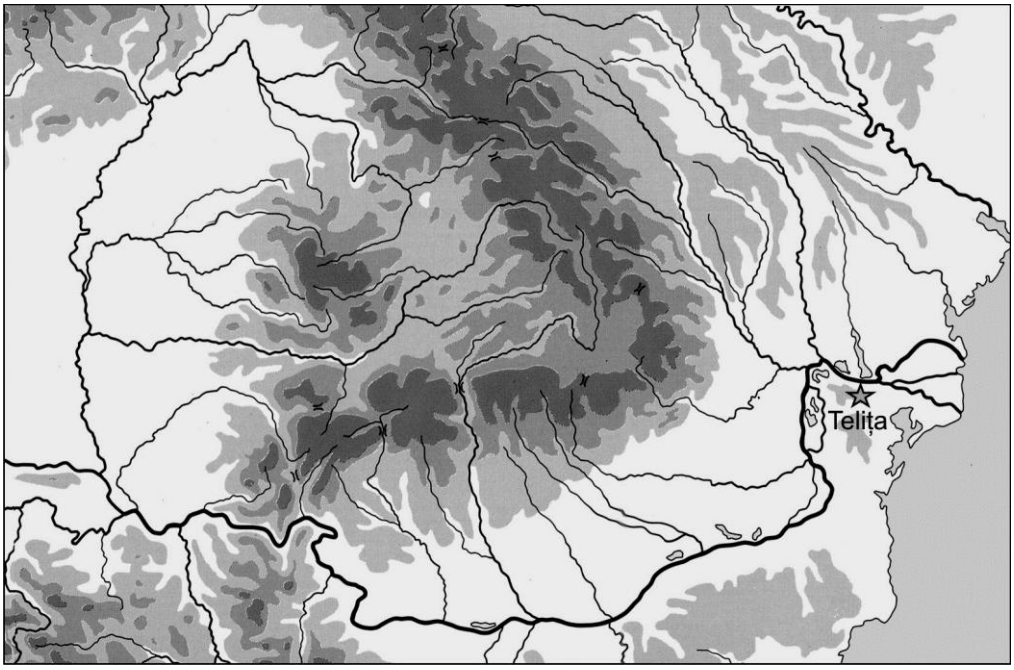
Abstract: *This article approaches the inhabitation in the First Iron Age (Babadag culture) in the site at Teliţa-Amza, which was investigated during V.H. Baumann's three archaeological campaigns (1987-1988, 2000) and is known in the specialty literature mostly due to finds from the Roman era. In this article we intend to make a unitary presentation of the Hallstattian vestiges and date them.*

Introducere

Situl arheologic de pe Valea Amzei se află la aproximativ 800 m NE de localitatea Teliţa şi se prezintă sub forma unei terase înalte prelungite la S în platoul Teliţei (Fig. 1). Aceasta este înconjurată din trei părţi de văi abrupte, partea vestică fiind mai accesibilă. Obiectivul este cunoscut în literatura de specialitate datorită cercetărilor preventive efectuate aici de către V. H. Baumann pe parcursul a trei campanii (1987-1988, 2000), cauzate de instalarea unor conducte de gaz metan. Cu aceste ocazii au fost scoase la lumină vestigii ce pot fi datate din prima epocă a fierului, epocă romană şi medievală timpurie, acestea fiind în cea mai mare parte publicate[1]. Prezentul articol este dedicat exclusiv locuirii culturii Babadag, asupra căreia deşi s-au făcut referiri în repetate rânduri nu deţine până în prezent o analiză unitară[2].

[1] BAUMANN 1995, p. 13-173; BAUMANN 2003, p. 155-232; JUGĂNARU 2003b, p. 91-112.

[2] Mulţumim şi pe această cale domnului dr. V.H. Baumann pentru bunăvoinţa cu care ne-a dat spre studiu materialul arheologic hallstattian descoperit în acest sit. Abrevierile folosite în text: S – Secţiune; c. – carou, Cas. – Casetă.

Harta 1. Localizarea sitului de la Telița–Amza.

Vestigiile din prima epocă a fierului

Aşezarea hallstattiană a fost în mare parte distrusă de locuirile ulterioare, îndeosebi cele din epoca romană. Totuşi, în zonele în care nu a fost afectată, aceasta a fost identificată la adâncimi cuprinse între 1-1,10 m, remarcându-se printr-un conţinut argilos, de culoare galben-roşcată[3]. În cursul cercetărilor din 1987-1988[4] au fost identificate două bordeie şi trei gropi, restul materialelor de tip Babadag fiind descoperite în context secundar, cum este cazul fragmentelor ceramice hallstattiene din S I, c. 2 şi 5-6 identificate în umplutura bordeielor din epocă romană timpurie (Pl. 5/1-7).

Mult mai evidentă apare locuirea din prima epocă a fierului în marginea nordică a secţiunilor S II-III, c. 6-9. Aici a fost surprins stratul de locuire, situat la o adâncime de 1,00 m, precum şi două gropi menajere (S II - c. 9 şi S III - c. 6). Prima avea în plan o formă ovală (1,60 × 1,25 m), iar cea de-a doua era aproximativ circulară (diam. = 1,40 m). Ambele perforau *loess*-ul până la o adâncime de 0,60 m.

[3] BAUMANN 1995, p. 19.

[4] Informaţiile privitoare la forma şi dimensiunile complexelor au fost preluate din BAUMANN 1995, p. 19-20.

Fig. 1. Situl de la Teliţa–Amza. Fotografie dinspre nord.

În c. 8 a fost descoperită şi cercetată, în cea mai mare parte, groapa unei locuinţe hallstattiene, orientată aproximativ N-S, cu o lungime de aprox. 4,30 m. Podeaua acesteia se afla la 0,30 m sub nivelul hallstattian şi astupa la NV o groapa mai veche, adâncă de 0,60 m. Complexul avea o formă neregulată, uşor trapezoidală, cu o prelungire în colţul de SV în interiorul căruia fusese săpată o groapă menajeră de formă ovală (diam. = 200 m × 1,20 m – diametru; adâncime = 0,85 m), perforată în epocă romană târzie de groapa unui chiup (Pl. 1/2; 2/1). În zona sudică a locuinţei, în apropierea gropii menajere, au fost găsite resturile unei vetre. Din acest complex provin mai multe fragmente ceramice din care am reuşit să identificăm resturile unor ceşti, străchini, vase bitronconice şi o strecurătoare (Pl. 5/8-13).

În S IV, c. 52, la adâncimea de 1,10 m, a fost cercetată o altă groapă ce conţinea fragmente ceramice de tip Babadag (Pl. 7/2-3), iar în S V, c. 21, la -2, 00 m adâncime a fost identificat un alt bordei (?) de formă ovală, de aproximativ 3 m lungime, 1,90 m lăţime, fiind săpat în *loess*, până la 0,55 m adâncime (Pl. 1/4; 2/2). Marginile acestuia erau marcate la NE de 6 gropiţe dispuse în semicerc pentru parii de susţinere a acoperişului. Vatra, dispusă la NE, era realizată din *pământ cruţat* (?) şi înălţată cu 0,20 m deasupra podelei. În interiorul acestuia au fost descoperite numeroase fragmente ceramice ce proveneau de la ceşti (Pl. 7/4-7), străchini (Pl. 7/8-9; 8/1-6; 9/1) şi vase grosiere (Pl. 9/2-4).

În campania 2000, locuirea hallstattiană a fost identificată în primele trei secţiuni principale (S XII, S XIII, S XIV), pe o lungime, de la S la N, de aproximativ 250 m, fiind cuprinsă între curbele de nivel 113 la S şi 95 la N[5]. Cu această ocazie au fost descoperite şi cercetate şase ansambluri de locuire din prima epocă a

[5] Informaţiile privitoare la forma şi dimensiunile complexelor au fost preluate din BAUMANN 2003, p. 156-158.

fierului.

Locuinţa B 1 se află situată în S XII – *caseta E* , c. 16 (Pl. 3/1). Deşi au fost cercetate două treimi din suprafaţa acesteia, forma pare să fie rectangulară, cu un capăt triunghiular la NE. Locuinţa a fost surprinsă la adâncimea de 0,90 m, podeaua situându-se la –1,50 m. În interior, podeaua de pământ este uşor adâncită pe o suprafaţă de aprox. 1,25 m², direcţionată S-N şi marcată de jur împrejur de un număr de şapte gropi de par. Complexul avea lungimea sa maximă de 4,50 m la N şi de 4,75 m la E. În urma cercetării aici au fost descoperite fragmente de la ceşti (Pl. 10/4-7; 11/1, 3), o pixidă (Pl. 11/2), străchini (Pl. 11/4, 7), o fusaiolă (Pl. 11/5) şi de la un vas de bucătărie (Pl. 11/6).

Locuinţa B 2 a fost descoperită în c. 17, la o adâncime de 0,78-0,82 m. Aceasta avea o formă ovală, uşor adâncită, cu podeaua de lut bătătorit, situată la –1,05 m. Aproximativ în zona centrală a locuinţei se află o groapă rotundă, cu diametrul de 0,60 m şi adâncă de 0,65 m, marcată de patru gropi de par, plasate două câte două, mai apropiate la V şi depărtate simetric la E. Latura de SV a locuinţei, unde s-a presupus că se afla şi intrarea, a fost perforată ulterior de groapa unei locuinţe romane. Complexul este orientat E-V, are o lungime de aproximativ 4,50 m şi o lăţime de 3,15 m (Pl. 3/1). Din pământul de umplutură provin puţine fragmente ceramice ce au aparţinut unor străchini (Pl. 12/3-4), vase bitronconice (Pl. 12/2) şi grosiere (Pl. 12/1).

În S XIII şi în completarea ei răsăriteană (caseta E), în c. 4–8, se găsesc grupate patru locuinţe, din care au fost cercetate doar trei (Pl. 3/1). *Locuinţa B 3*, cuprinzând cca. 1,20 m din c. 4 şi 2 m din c. 5, are o formă ovală cu diametrul lung pe direcţia SV-NE de aproximativ 5,25 m şi diametrul scurt de 2,20 m. Groapa acesteia s-a conturat la adâncimea de 0,80 m, podeaua de lut a locuinţei aflându-se la 1 m adâncime.

Locuinţa B 4, de formă rectangulară, este situată în c. 6 pe direcţia S-N, cu intrarea la SV şi are o lungime de 5 m şi o lăţime 3,75 m (Pl. 3/2). Din acest complex provin fragmente de la vase grosiere (Pl. 12/5-6; 13/4), de formă bitronconică (Pl. 12/7; 13/1-3) şi o ceaşcă (Pl. 12/8).

O situaţie similară o întâlnim în c. 8-9. Aici, *locuinţa B 5* (Pl. 4) este suprapusă în mare parte de o locuinţă romană timpurie. Aceasta are forma unui trapez neregulat cu latura de S concavă. Este uşor adâncită, podeaua de lut situată la –1,15 m fiind perforată în colţul de SE de o groapă ovală adâncă de 0,45 m, cu diametrul lung de 1,90 m şi cu diametrul scurt de 1,50 m. Locuinţa este orientată E-V şi nu i se cunoaşte latura de V; suprafaţa ocupată în spaţiul cercetat fiind de 12 m². În pământul ce umplea acest complex au fost descoperite numeroase fragmente ceramice ce provin de la vase bitronconice (Pl. 13/5-7, 10) şi de bucătărie (Pl. 13/9) dar şi un fragment dintr-un obiect de lut considerat drept idol (?) (Pl. 13/8).

O groapă pare să fi fost cercetată în S XIV, c. 5, loc de unde provine o ceaşcă (Pl. 13/11) şi partea inferioară a unui vas bitronconic (Pl. 13/12), iar dintr-un alt astfel de complex (S XII, c. 1-2), distrus de intervenţiile ulterioare, pot să provină şi un topor cu aripioare din fier (Pl. 10/3) şi cele două fragmente de vase bitronconice care îl însoţea (Pl. 10/1-2).

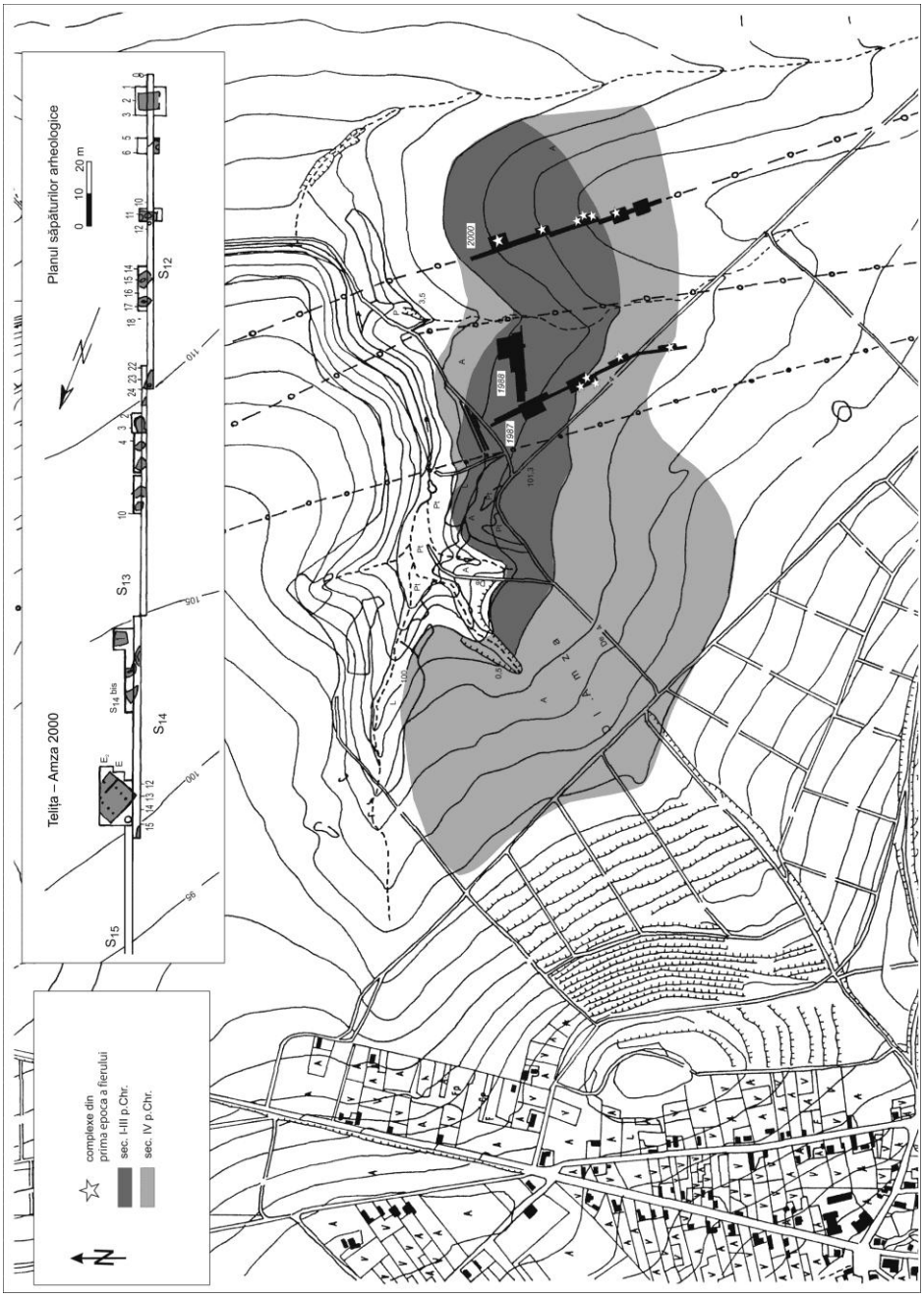

Fig. 2 - Planul general al cercetărilor arheologice de la Teliţa–Amza (după Baumann 2003).

Materialul arheologic

Ceramica reprezintă fără îndoială cea mai numeroasă categorie a inventarului arheologic analizat, lotul numărând 75 de exemplare în majoritatea lor fragmentare. Din punct de vedere tipologic, materialul ceramic înregistrat păstrează caracteristicile generale ale repertoriului specific culturii Babadag (Fig. 2).

Vasele bitronconice sunt reprezentate de 23 de exemplare, care, deşi păs-trate fragmentar, le putem atribui mai multor tipuri. Un prim tip ar putea fi reprezentat de vase de dimensiuni mari şi mijlocii cu corpul puternic bombat, aşa cum sugerează profilul celor două fragmente descoperite în S XII, c. 1-2 (Pl. 10/1-2).

O altă variantă este reprezentată de partea superioară a unui astfel de vas de dimensiuni medii a cărui diametru maxim este mai puţin evidenţiat fiind apropiat ca dimensiuni deschiderii gurii (Pl. 6/7). Fără a le putea încadra într-un anumit tip, de la Teliţa, provin mai multe fragmente din diferite părţi ale unor vase bitronconice (Pl. 5/3, 9; 6/3-4; 7/2-3; 9/5-7; 12/2, 7; 13/1-3, 5-7, 10, 12). Două astfel de vase aveau torţi (Pl. 6/3; 7/2), în vreme ce alte fragmente păstrau urmele unor motive ornamentale realizate prin incizie (Pl. 5/9; 7/3; 9/5, 7; 13/7) sau prin imprimarea unor *şnururi false* în combinaţie sau nu cu cercuri concentrice unite de tangente (Pl. 5/3; 6/4; 13/6). Un alt tip este reprezentat de un fragment ce păstrează profilul aproape întreg al unui recipient a cărui deschidere a gurii este uşor mai mare decât diametrul maxim (Pl. 5/1). Pe zona mediană a acestuia se pot observa trei linii incizate aproximativ paralele.

Cele 22 de *ceşti* înregistrate ilustrează mai multe variante de realizare a acestor recipiente. O primă variantă este reprezentată de un recipient de formă bitronconică, cu aspect suplu şi o toartă supraînălţată. În zona diametrului maxim, care este situat uşor spre partea inferioară au fost realizate trei proeminenţe dispuse simetric, deasupra cărora se poate observa un şir de puncte incizate (Pl. 10/7). O formă asemănătoare pare să sugereze şi un alt fragment descoperit în locuinţa B3/2000 (Pl. 12/8).

Alte vase de acest tip, deşi asemănătoare cu varianta descrisă mai sus, au un aspect plat (Pl. 6/2; 7/4), în vreme ce doar într-un singur caz am putut identifica cu siguranţă o ceaşcă cu două toarte supraînălţate (Pl. 5/8). Pe lângă acestea, din aşezarea de pe valea Amza, provin mai multe fragmente de ceşti de dimensiuni diferite care nu pot fi atribuite cu siguranţă vreunei variante descrise mai sus. Dintre acestea trei fragmente păstrează urmele unor torţi (Pl. 5/4-5; 7/6), iar alte zece reprezintă părţi din corpul altor recipiente de acest tip (Pl. 5/6, 10; 6/6, 9; 7/5, 7; 10/4, 6; 11/1, 3). O parte din ceştile incluse în variantele de până acum sunt bogat ornamentate cu caneluri (Pl. 5/6), uneori combinate cu un şir de puncte (Pl. 5/8), şiruri de puncte simple (Pl. 5/5; 7/7; 10/7), combinaţii de linii incizate (Pl. 7/5; 11/1, 3), asociate într-un singur caz cu şnururi imprimate (Pl. 10/4). O altă variantă de ceşti, prezentă în aproape toate aşezările culturii Babadag, este reprezentată de vase de mici dimensiuni, confecţionate din pastă de calitate medie, care au un aspect plat, o toartă supraînălţată cu corpul tronconic (Pl. 6/8; 10/5; 13/11) sau bitronconic (Pl. 5/2).

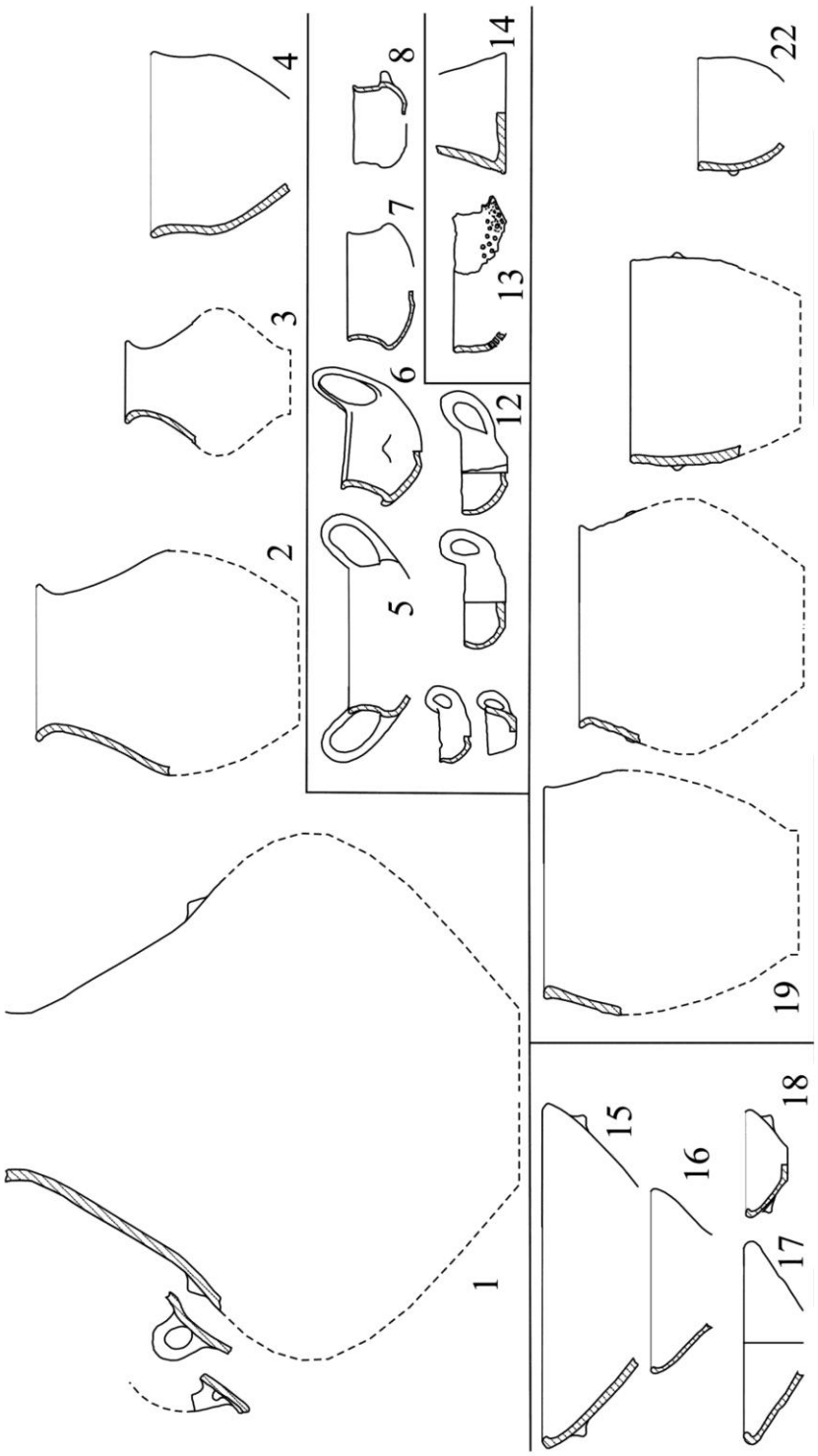

Fig. 3 -Tipuri de vase descoperite în aşezarea din prima epocă a fierului de la Teliţa–Amza.

Cele 17 *străchini* înregistrate pot fi considerate tipice culturii Babadag, fiind descoperite din abundenţă în toate siturile cercetate. Deşi au dimensiuni diferite, toate exemplarele au marginea trasă spre interior. Dintre acestea opt au partea superioară dreaptă sau uşor vălurită (Pl. 5/7, 11-12; 7/9; 8/1, 5; 11/4; 12/3), nouă prezintă caneluri (Pl. 7/1, 8; 8/2-4, 6; 9/1; 11/7; 12/4). Referitor la modalitatea de decorare putem menţiona într-un singur caz existenţa unui decor compus din cercuri concentrice şi tangentă realizat prin imprimare (Pl. 5/11), iar la un alt fragment se poate observa realizarea unor linii paralele pe marginea recipientului (Pl. 5/12). Pentru a uşura manevrarea vaselor de acest tip, la patru din exemplarele cunoscute se pot observa apucători plate care au fost uneori perforate (Pl. 5/7; 7/8; 8/4; 11/7).

Vasele de bucătărie, realizate dintr-o pastă grosieră sunt reprezentate de 11 fragmente din partea superioară (Pl. 6/1, 5; 9/2-4; 11/6) sau inferioară (Pl. 12/1, 5-6), având dimensiuni şi maniere de realizare diferite. Şase fragmente sugerează existenţa unor vase de formă bitronconică cu diametrul maxim probabil ieşit în evidenţă şi marginea trasă spre exterior (Pl. 6/5; 9/2-4; 11/6; 13/9), în vreme ce alte două exemplare sugerează o formă mai mult tronconică cu diametrul maxim în partea superioară (Pl. 6/1; 13/4).

Pixidele sunt reprezentate de un singur exemplar, păstrat fragmentar. Acesta avea corpul tronconic, cu baza mare în partea inferioară, zonă în care a fost realizat un decor compus din linii orizontale paralele, suprapuse de triunghiuri haşurate (Pl. 11/2).

Singura *strecurătoare* descoperită este reprezentată de un fragment ce sugerează un vas de forma unei ceşti cu o toartă supraînălţată, cu corpul în formă de calotă şi partea inferioară perforată (Pl. 5/13).

Obiectele din lut ars sunt reprezentate de o fusaiolă confecţionată din pastă de bună calitate, arsă uniform, de culoare neagră, care imită în miniatură un vas bitronconic (Pl. 11/5); şi un fragment din baza unui tip de *idol* (?) răspândit în arealul culturii Babadag[6] (Pl. 13/8).

Toporul din fier cu aripioare (Pl. 10/3) este singurul obiect din metal ce poate fi atribuit locuirii Babadag din situl de la Teliţa–*Amza*[7]. Obiectul, aflat într-o stare bună de conservare, are un aspect masiv. Partea superioară este dreaptă şi subţire, corpul lăţindu-se şi îngroşându-se semnificativ spre zona inferioară. Cele două aripioare, care aveau rolul unei mai bune fixări a cozii, au fost realizate simetric spre partea mai subţire a piesei, au o formă conică şi sunt inegale. În privinţa dimensiunilor putem menţiona: lungimea de 19 cm; lăţimea părţii inferioare – 5 cm; lăţimea părţii superioare – 3,6 cm; lăţimea în zona aripioarelor laterale – 7,5 cm; grosimea părţii inferioare – 1,4 cm.

[6] JUGĂNARU 2003a; JUGĂNARU 2005.
[7] JUGĂNARU, BAUMANN 2001; JUGĂNARU 2003b, p. 95, fig. 6/3.

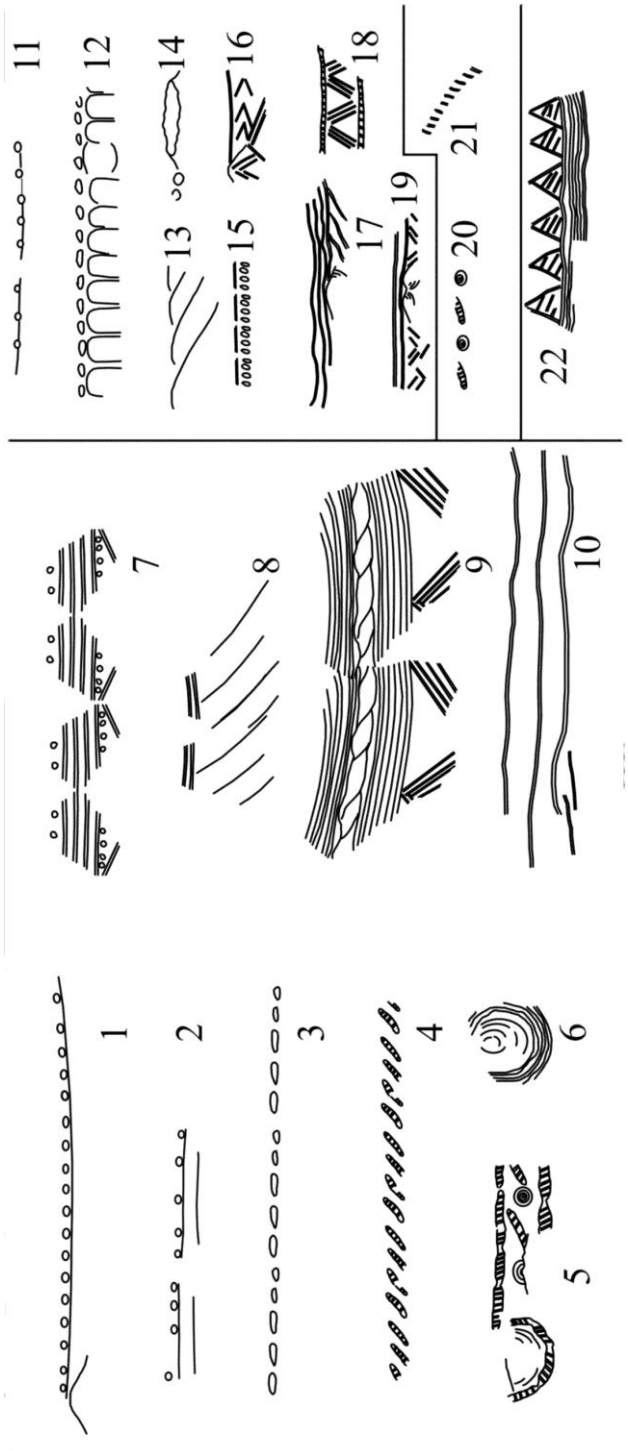

Fig. 4 - Tipuri de decor aplicat pe: 1-10. vase bitronconice; 11-19. cești; 20-21. străchini; 22. pixidă.

Concluzii. Consideraţii cronologice

Deşi distrusă în mare parte de locuirile ulterioare, aşezarea culturii Babadag de la Teliţa–*Amza* pare să se fi întins pe o suprafaţă relativ mare (aprox. 16 ha.), cu precădere pe marginea terasei, în apropierea sursei de apă, complexele atribuite acestei epoci având o răspândire relativ unitară (Fig. 1). Cum nu au fost identificate suprapuneri stratigrafice clare, putem aprecia că aceasta a avut un singur nivel de locuire caracterizat de gropi şi locuinţe de tip bordei.

În privinţa cronologiei acestei locuiri, autorul cercetărilor arheologice, V.H. Baumann, era iniţial de părere că ceramica descoperită poate fi atribuită celor trei faze de evoluţie a culturii Babadag[8], iar materialele rezultate în urma campaniei din anul 2000 le încadra în fazele a II-a şi a III-a ale aceleiaşi culturi[9]. În ambele cazuri analiza domniei sale s-a bazat exclusiv pe modalitatea de realizare a decorului. Materialul arheologic hallstattian din campania 2000 a fost analizat separat şi de G. Jugănaru, care menţinea opinia asupra unei evoluţii pe orizontală a aşezării pe parcursul celor trei faze de evoluţie a culturii Babadag, cu un moment de vârf în faza a III-a[10], având ca argument principal datarea târzie a toporului cu aripioare pe care îl considera analog cu cel descoperit în depozitul de la Vinţu de Jos[11] şi îl încadra în varianta III 1 C1 după A. Wesse[12].

Deşi nu am avut la dispoziţie întregul lot de materiale, ci doar pe cel selectat anterior de autorul cercetării, demersul nostru a încercat o expunere grafică bazată pe contextul descoperirii, asocierile reflectând o distribuţie relativ uniformă a tipurilor de decor. După părerea noastră, debutul aşezării în faza I a culturii Babadag este puţin probabilă. Fragmente ceramice decorate prin imprimare apar în asociere cu caneluri sau motive incizate în c. 6 dar şi în bordeiele cercetate din S II, c. 8; S XII, c. 16 şi S XIII, c. 9. Decorarea preponderent prin incizii a ceştilor este un fapt des întâlnit şi în faza a II-a a culturii Babadag aşa cum reiese şi din analiza ceramicii din aşezările de la Babadag, Jijila, Garvăn–Mlăjitul Florilor sau Niculiţel–Cornet[13], şi nu reprezintă un reper cronologic pentru o eventuală încadrare a acestora în prima fază a culturii Babadag. Cele câteva fragmente de vase bitronconice decorate exclusiv prin incizii sunt şi ele prezente în aşezări Babadag II (după S. Morintz).

Având în vedere o triere a materialului anterior analizei noastre este imposibil să stabilim procentul ceramicii decorate prin imprimare şi incizii. Totuşi aşa cum am putut sesiza în cazul aşezărilor încadrate în etapa finală a culturii Babadag, precum cea eponimă, Enisala–Palanca[14], Luncaviţa–Valea Joiţei[15],

[8] BAUMANN 1995, p. 20.
[9] BAUMANN 2003, p. 156.
[10] JUGĂNARU 2003b, p. 95.
[11] JUGĂNARU 2003b, p. 95.
[12] WESSE 1999, p. 76.
[13]Cea mai mare parte a materialului arheologic din aceste situri, deşi prelucrat, este încă inedit, cu excepţia celui descoperit la Jijila care s-a bucurat de o prezentare monografică (SÎRBU, AILINCĂI, SIMION 2003).
[14] LĂZURCĂ, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1980.
[15] AILINCĂI 2008.

Rasova–Malul Roşu[16] sau Canlia–Gura Canliei[17] vasele decorate prin metodele amintite mai sus deşi sunt prezente, deţin o pondere mai redusă decât în cazul aşezării de la Teliţa–Amza.

Pe de altă parte toporul din fier cu aripioare este folosit ca principal indiciu cronologic pentru încadrarea sitului în faza a III-a a culturii Babadag datorită asemănării fără dubii cu exemplarul din depozitul de la Vinţu de Jos (Ha C)[18]. A. Wesse, încadrează toporul din depozitul mai sus amintit în tipul III I C, 1, una din caracteristicile sale fiind însă o lungime maximă de 16 cm, această variantă regăsindu-se pe teritoriul Serbiei, Transilvaniei, Bucovinei şi cursul mijlociu al Niprului[19]. În opinia noastră exemplarul descoperit în situl de la Teliţa poate avea totuşi o datare mai largă şi nu reprezintă un indiciu cronologic foarte precis, dimensiunile acestuia corespunzând variantei III I C, 3, alături de cele două exemplare din depozitul de la Bârlad[20] datat în sec. IX a.Chr (Ha B_2)[21]. Tot spre o datare mai timpurie pledează şi asemănarea dintre toarta aplicată pe un vas bitronconic de mari dimensiuni descoperită în S IV, c. 52 (Pl. 7/2) şi cea identificată pe vasul în care se afla depus depozitul de la Sâmbăta Nouă I datat în sec. X a.Chr. (Ha B_1)[22] dar şi cu câteva exemplare descoperite în situl de la Niculiţel–*Cornet* ce poate fi încadrat în perioada clasică a culturii Babadag[23].

Prezenţa obiectelor de fier în aşezări ale culturii Babadag nu reprezintă în momentul de faţă o noutate. În opinia noastră primele dovezi ale *practicării metalurgiei fierului* în Dobrogea apar o dată cu această cultură, chiar de la începutul acesteia, cel mai probabil în sec. X a.Chr. Cu excepţia topoarelor plate cu aripioare, toate obiectele din fier (23 de piese descoperite în contexte hallstattiene timpurii şi mijlocii), au dimensiuni reduse, ceea ce presupune stăpânirea unor cunoştinţe sumare referitoare la reducerea minereului de fier şi prelucrarea acestuia.

În orice caz, chiar şi datarea mai târzie a locuirii Babadag de la Teliţa–Amza nu face decât să confirme fragilitatea cronologiei relative fixate de S. Morintz[24]. În opinia noastră, periodizarea în trei faze de evoluţie bazată pe caracteristici stilistice nu rezistă unei analize bazate pe contextul arheologic al descoperirii, cele trei tehnici de ornamentare (incizie, imprimare, canelură) fiind mai mult legate de decorarea unor anumite tipuri de vase şi nu reprezintă un indiciu cronologic, de altfel ele apar asociate în complexe închise şi niveluri. În aceste condiţii putem considera că manifestarea culturală de tip Babadag poate fi încadrată în întregime în orizontul cultural cu ceramică imprimată (în care S. Morintz includea doar faza a II-a), împreună cu grupele Pšeničevo, Insula Banului, Cozia, Saharna-Solonceni cu care de altfel este şi contemporană. Stratigrafia de la Babadag, cu cele şase niveluri de locuire identificate atât în cercetările vechi cât şi în cele recente,

[16] IRIMIA 1974.
[17] IRIMIA 1981.
[18] PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, fig. 393/5.
[19] WESSE 1999, p. 77.
[20] WESSE 1999, p. 77.
[21] PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977, p. 144-145.
[22] ARICESCU 1970, Fig. 13-14; HÄNSEL 1976, Taf. 49/10, 14; PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977.
[23] Material inedit din campaniile 1988 şi 2000.
[24] MORINTZ 1964; MORINTZ 1987; JUGĂNARU 2005; JUGĂNARU 2008.

departe de a demonstra suprapunerea criteriilor expuse de Morintz, indică mai degrabă faptul că spre sfârşitul evoluţiei culturii Babadag se înregistrează o scădere considerabilă a frecvenţei decorării recipientelor, tipurile de vase şi de decor fiind în linii mari aceleaşi.

BIBLIOGRAFIE

AILINCĂI 2008 - S. C. Ailincăi, *Noi descoperiri din prima epocă a fierului pe teritoriul comunei Luncaviţa (jud. Tulcea)*, Peuce S.N. 6 (2008), p. 133-148.

ARICESCU 1970 - A. Aricescu, *Depozite de unelte, arme şi podoabe de bronz din Dobrogea,* Pontica 3 (1970), p. *25-76.*

BAUMANN 1995 - V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului natural (sec. I-IV p. Chr.),* BiblIP-A 1, Tulcea.

BAUMANN 2003 - V. H. Baumann, *Noi săpături de salvare în aşezarea rurală antică de la Teliţa-Amza, jud. Tulcea*, Peuce S.N. 1 (2003), 155-232.

HÄNSEL 1976 - B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, vol. 1,2, Bonn.

IRIMIA 1974 - M. Irimia, *Cercetările arheologice de la Rasova - Malul Roşu. Raport preliminar (Cu privire specială asupra Hallstattului în Dobrogea)*, Pontica 7 (1974), p. 75-137.

IRIMIA 1981 - M. Irimia*, Observaţii preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei,* Pontica 14 *(*1981), p. 67-122.

JUGĂNARU 2003a - G. Jugănaru, *Coroplastica în cultura Babadag*, Peuce S.N. 1 (2003),p. 75-90.

JUGĂNARU 2003b - G. Jugănaru, *Inventarul arheologic al aşezării de tip Babadag de la Teliţa–Amza. Campania 2000,* Peuce S.N. 1 (2003), p. 91-112.

JUGĂNARU 2005 - G. Jugănaru, *Cultura Babadag*, I, Constanţa.

JUGĂNARU 2008 - G. Jugănaru, *Cultura Babadag – repere cronologice*, în S. C. Ailincăi, C. Micu, F. Mihail (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Tulcea, 132-139.

JUGĂNARU, BAUMANN 2001 - G. Jugănaru, V. H. Baumann, *Un topor plat cu aripioare, din fier, descoperit la Teliţa – Amza, judeţul Tulcea*, Thraco-Dacica 22 (2001), 1-2, p. 205-209.

LĂZURCĂ, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1980 - E. Lăzurcă, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, jud. Tulcea,* Materiale 14 (1980), p. 146-156.

MORINTZ 1964 - S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia N.S. 8 (1964), p. 101-118.

MORINTZ 1987 -S. Morintz, *Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, Thraco-Dacica 8 (1987), 1-2, p. 39-71.

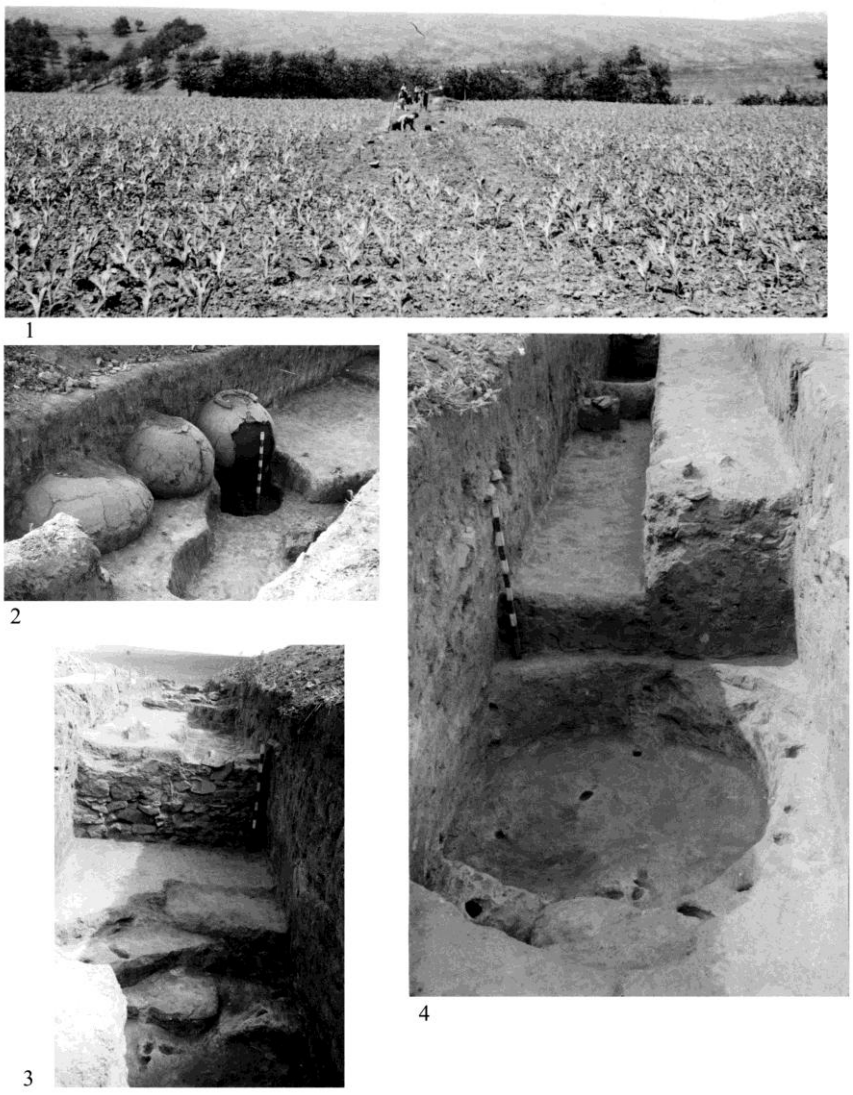
PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1977 - M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti.

SÎRBU, AILINCĂI, SIMION – V. Sîrbu, S.C. Ailincăi, G. Simion, *Jijila–Cetăţuie o aşezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila.

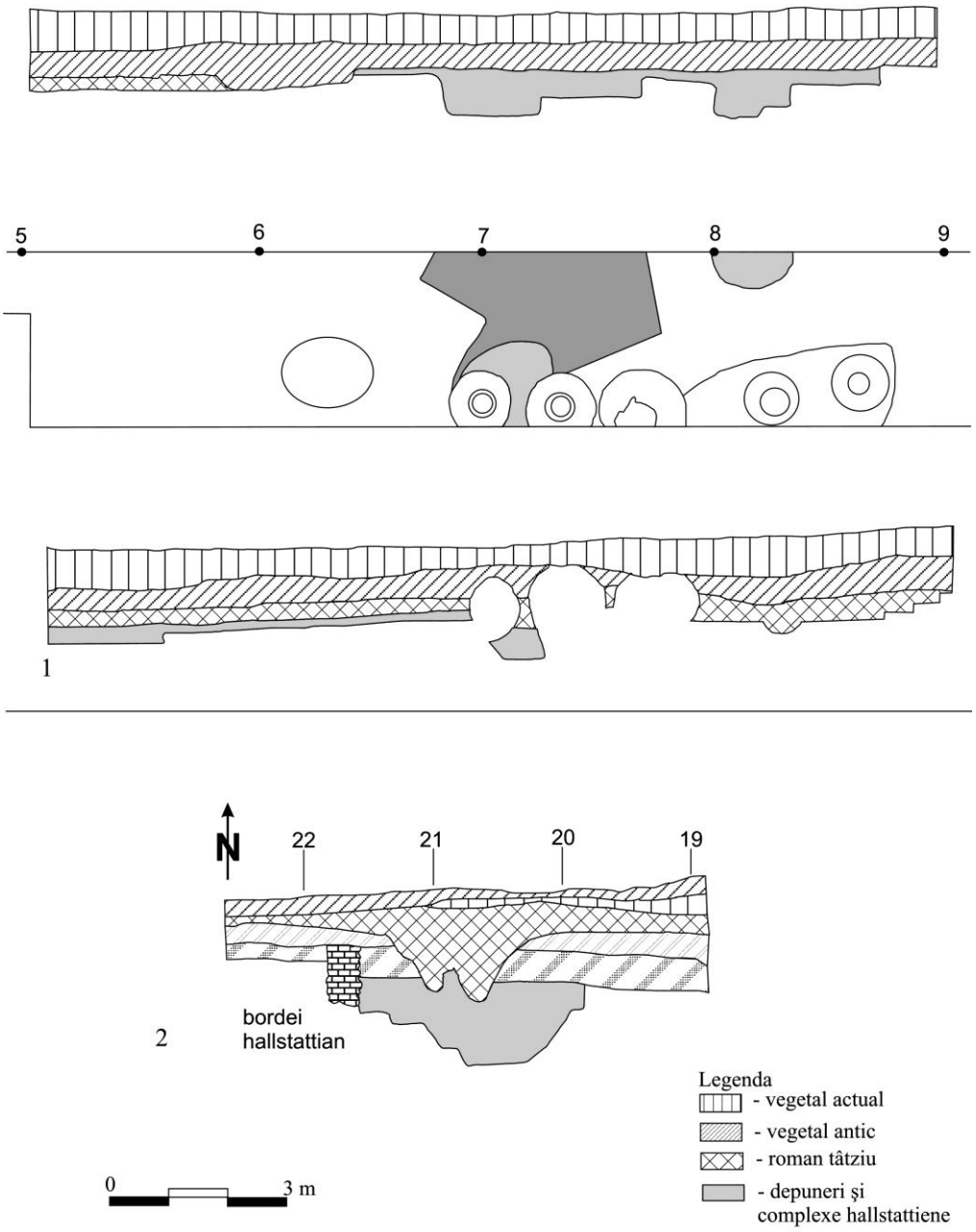
WESSE 1999 - A. Wesse, *Die Ärmchenbeile der Alten Welt. Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa*, UPA 3, Bonn.

LIST OF ILLUSTRATIONS

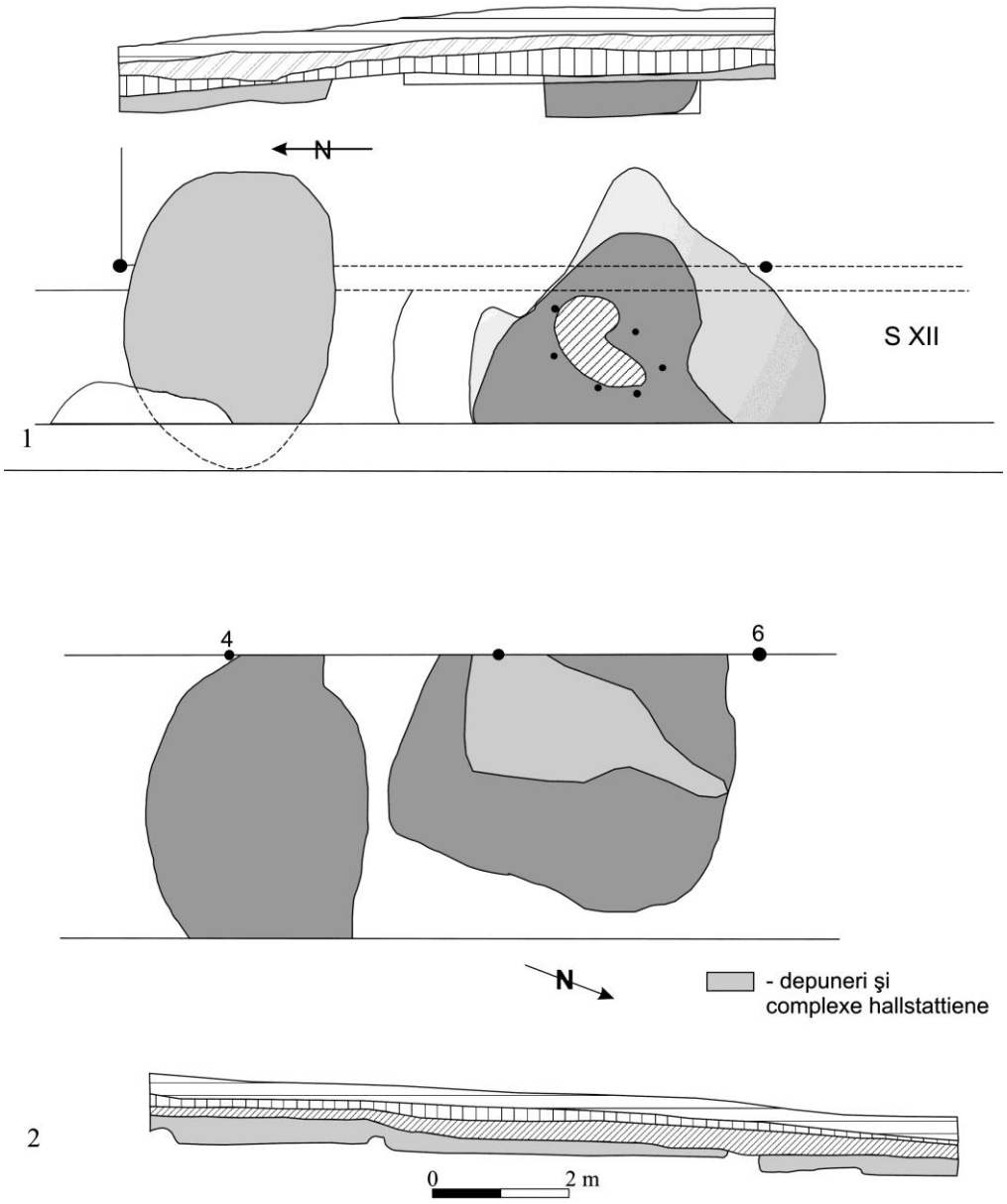
Map 1 - Localization of the site from Teliţa–Amza.
Fig. 1 - The archaeological site from Teliţa–Amza. View from the North.
Fig.2 - General plan of the archaeological investigations at Teliţa–Amza (after Baumann 2003).
Fig. 3 - Types of vessels found in the settlement from the First Iron Age at Teliţa–Amza.
Fig.4 -Types of patterns applied to: 1-10. amphorae; 11-19. cups; 20-21. bowls; 22. pyxis.
Pl. 1 - The settlement at Teliţa-Amza. Aspects during investigations from 1987-1988: 1. view from SI; 2. S III, overlapped Hallstattian pits for Roman food storage vessels; 3-4. S V, c. 21, Hallstattian hut (after Baumann 1995).
Pl. 2 - The settlement at Teliţa-Amza. 1. plan and profile of the Hallstattian complexes from S II-III/1987; 2. profile of the hut from S V, c. 20-22 (after Baumann 1995; Baumann 2003).
Pl. 3 -The settlement at Teliţa-Amza. Hallstattian complexes: 1. S XII, c. 15-18, dwellings; 2. S XIII, c. 8-10, dwellings (după Baumann 1995; Baumann 2003).
Pl. 4 - The settlement at Teliţa-Amza. Hallstattian complexes from S XII, c. 8-10 (after Baumann 2003).
Pl. 5 - The settlement at Teliţa-Amza (1987-1988). 1-2. S I, c. 2; 3-7. S I, c. 6; 8-13. S II, c. 8, dwelling.
Pl. 6 - The settlement at Teliţa-Amza (1987-1988). 1-9. S II, c. 9, gr.
Pl. 7 - The settlement at Teliţa-Amza (1987-1988). 1. S II, c. 43; 2-3. S IV, c. 52; 4-9. S V, c. 21.
Pl. 8 - The settlement at Teliţa-Amza (1987-1988). 1-6. S V, c. 21.
Pl. 9 -The settlement at Teliţa - Amza (1987-1988). 1-4. S V, c. 21; 5. S V, c. 33; 6-7. passim.
Pl. 10 - The settlement at Teliţa-Amza (2000). S XII. 1-3. c. 1-2; 4-7. c. 16, dwelling B1.
Pl. 11 -The settlement at Teliţa-Amza (2000). S XII. 1-7. c. 16, dwelling B1.
Pl. 12 - The settlement at Teliţa - Amza. 1-4. S XII, c. 17, locuinţa B2; 5-8. S XIII, c. 6, locuinţa B4.
Pl. 13 - The settlement at Teliţa - Amza. 1-4. S XIII, c. 6, dwelling B4 ; 5-10. S XIII, c. 9, dwelling B5 2; S XIV, c. 5, gr. 3.

Pl. 1 - Aşezarea de la Teliţa-Amza.
Aspecte din cursul cercetărilor din 1987-1988: 1. vedere de la SI; 2. S III, gropi hallstattiene suprapuse de chiupuri romane; 3-4. S V, c. 21, bordei hallstattian (după Baumann 1995).

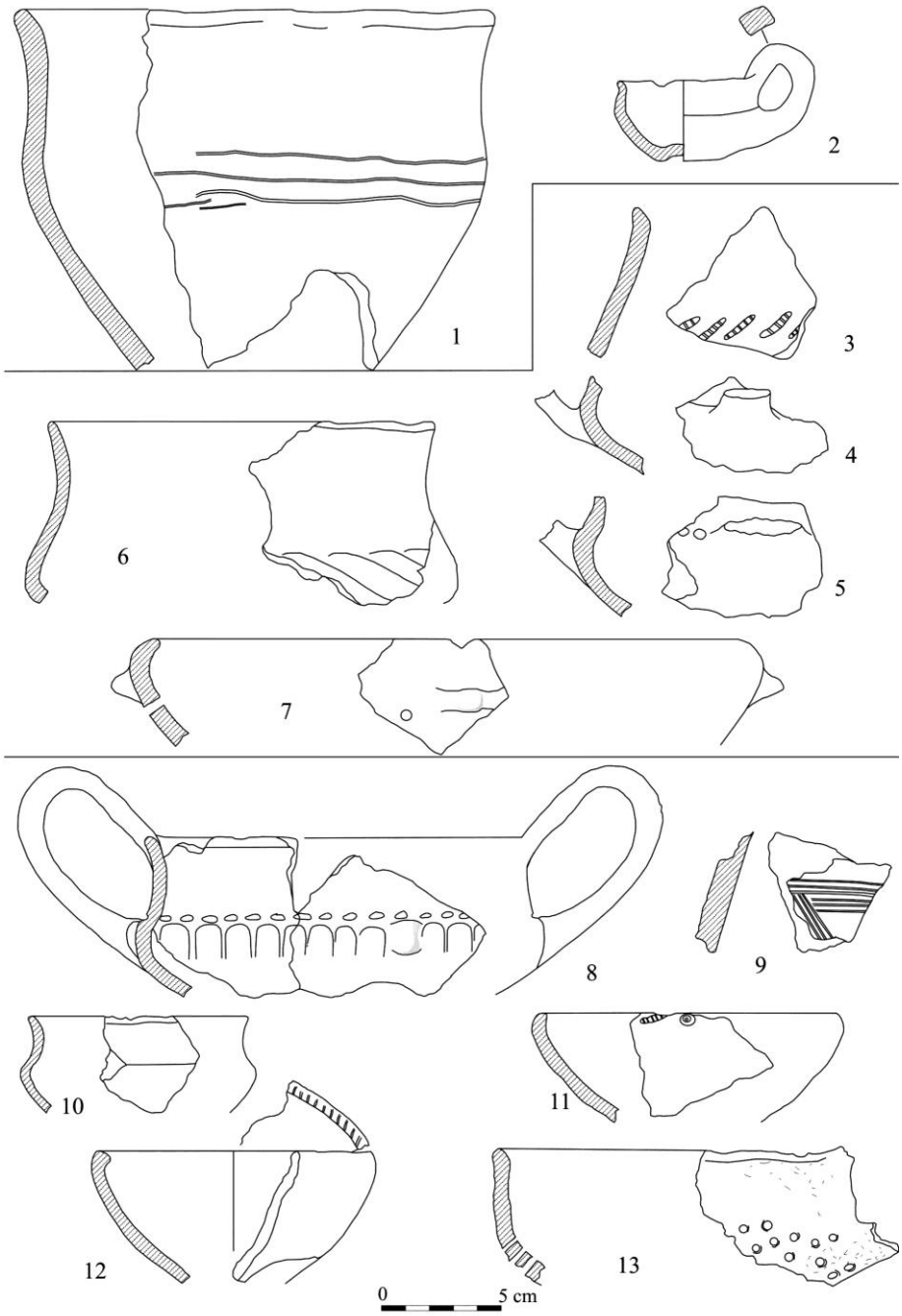
Pl. 2 - Aşezarea de la Telița-Amza.
1: planul şi profilul complexelor hallstattiene din S II-III/1987; 2: profilul bordeiului din S V, c. 20-22 (după Baumann 1995; Baumann 2003).

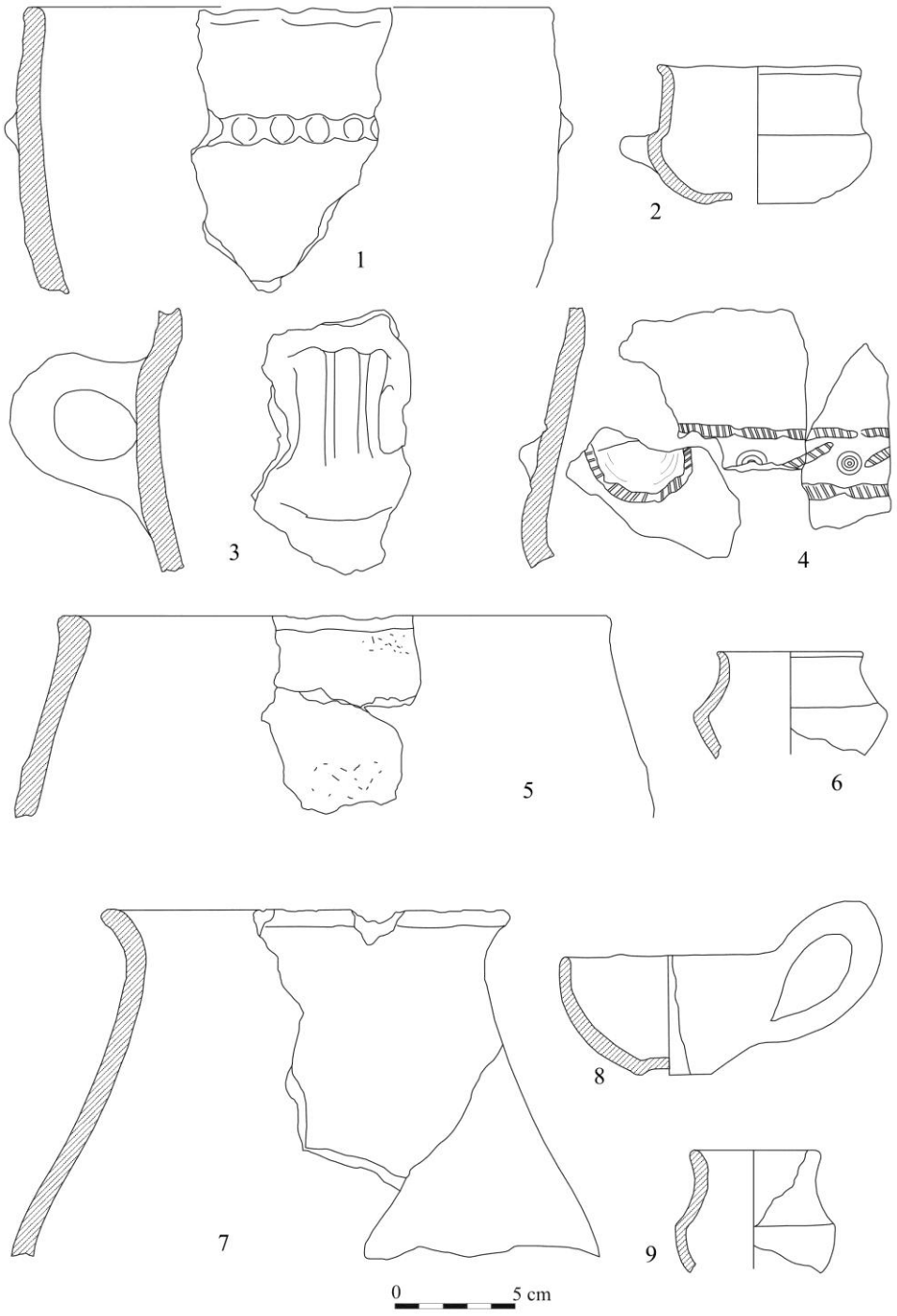
Pl. 3 - Aşezarea de la Telița-Amza.
Complexe hallstattiene: 1. S XII, c. 15-18, locuințe; 2. S XIII, c. 8-10, locuințe(după Baumann 1995; Baumann 2003).

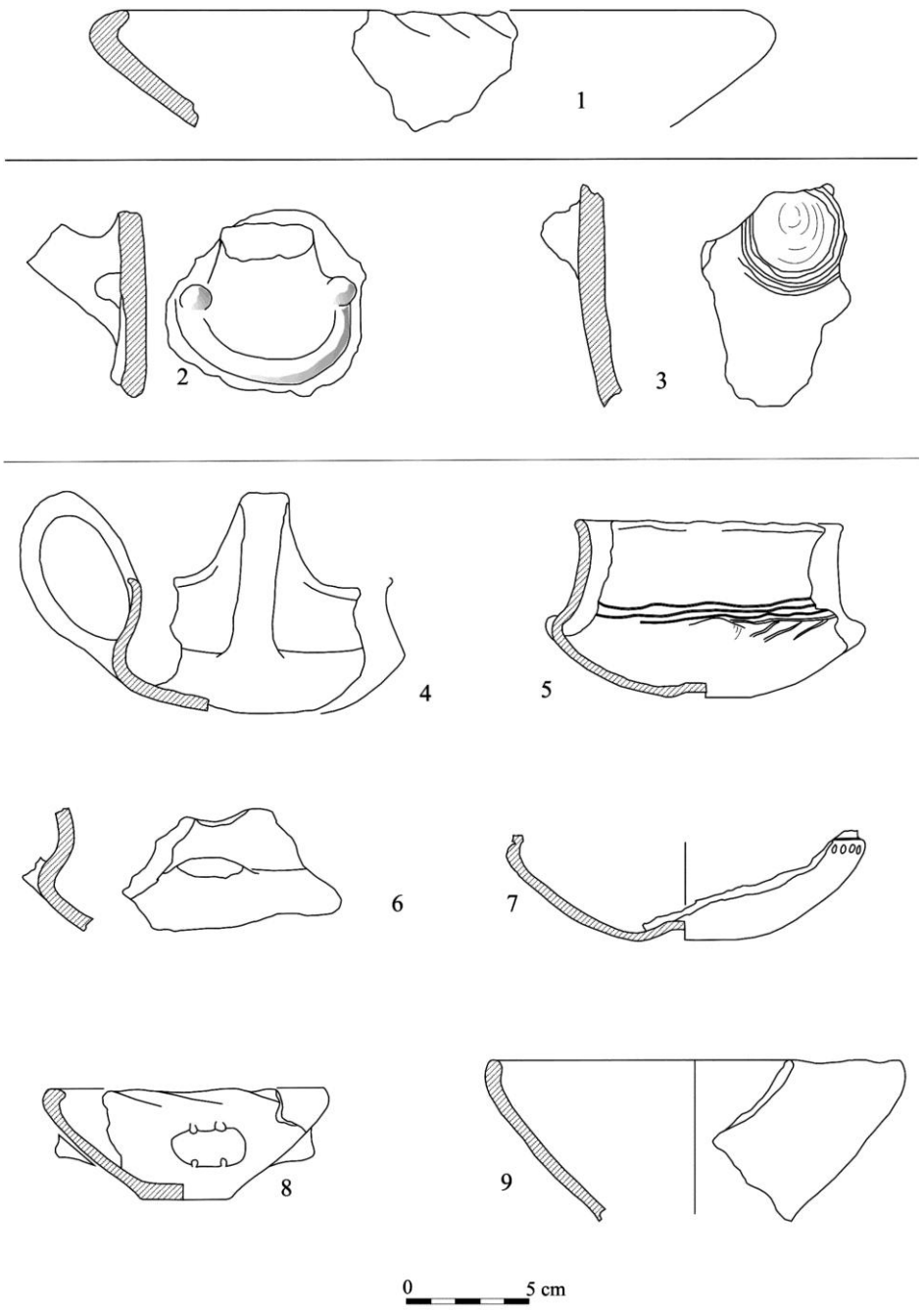
Pl. 4 - Aşezarea de la Teliţa-Amza. Complexe hallstattiene din S XII, c. 8-10 (după Baumann 2003).

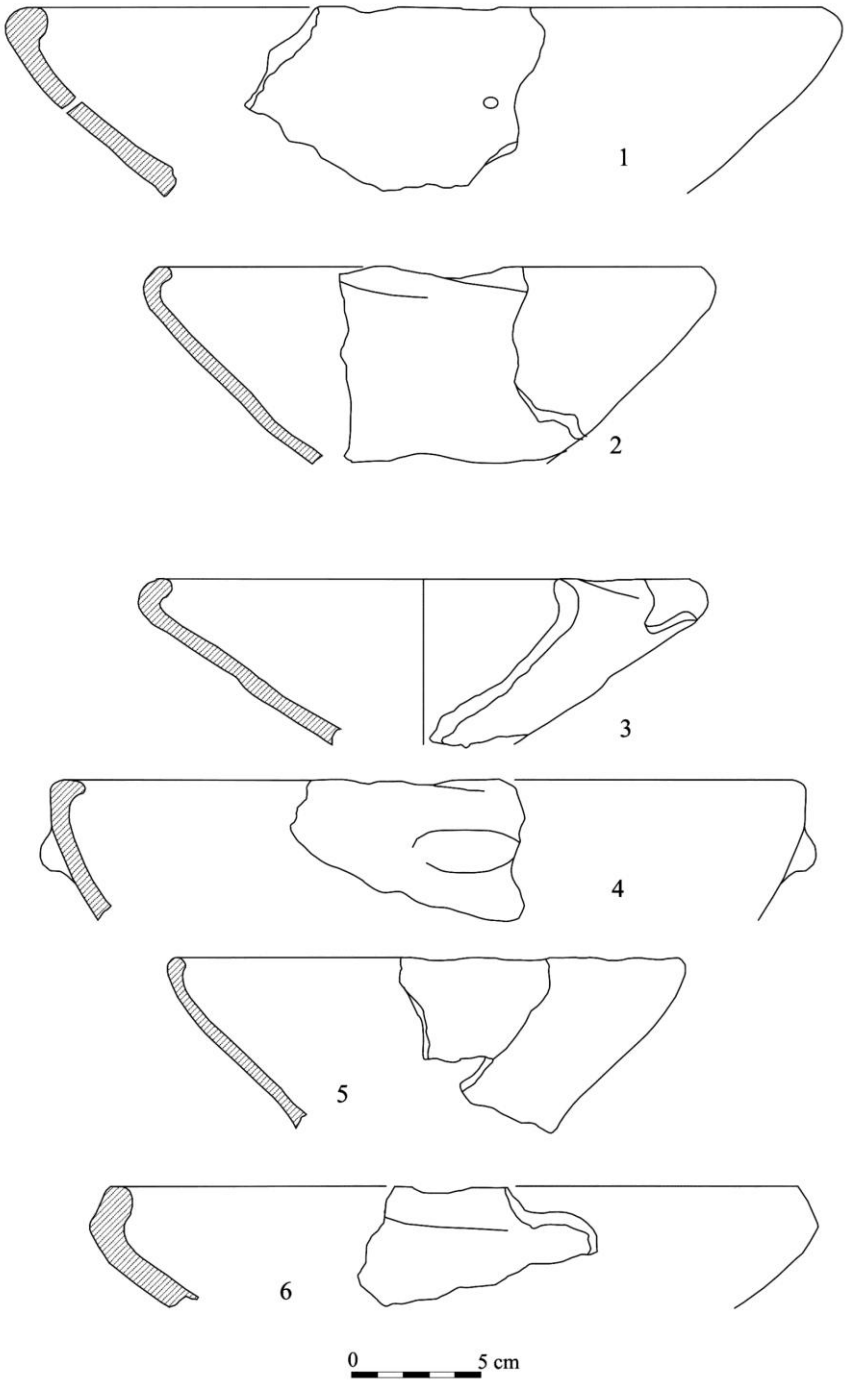
Pl. 5 - Aşezarea de la Teliţa-Amza (1987-1988). 1-2: S I, c. 2; 3-7: S I, c. 6; 8-13: S II, c. 8, locuinţă.

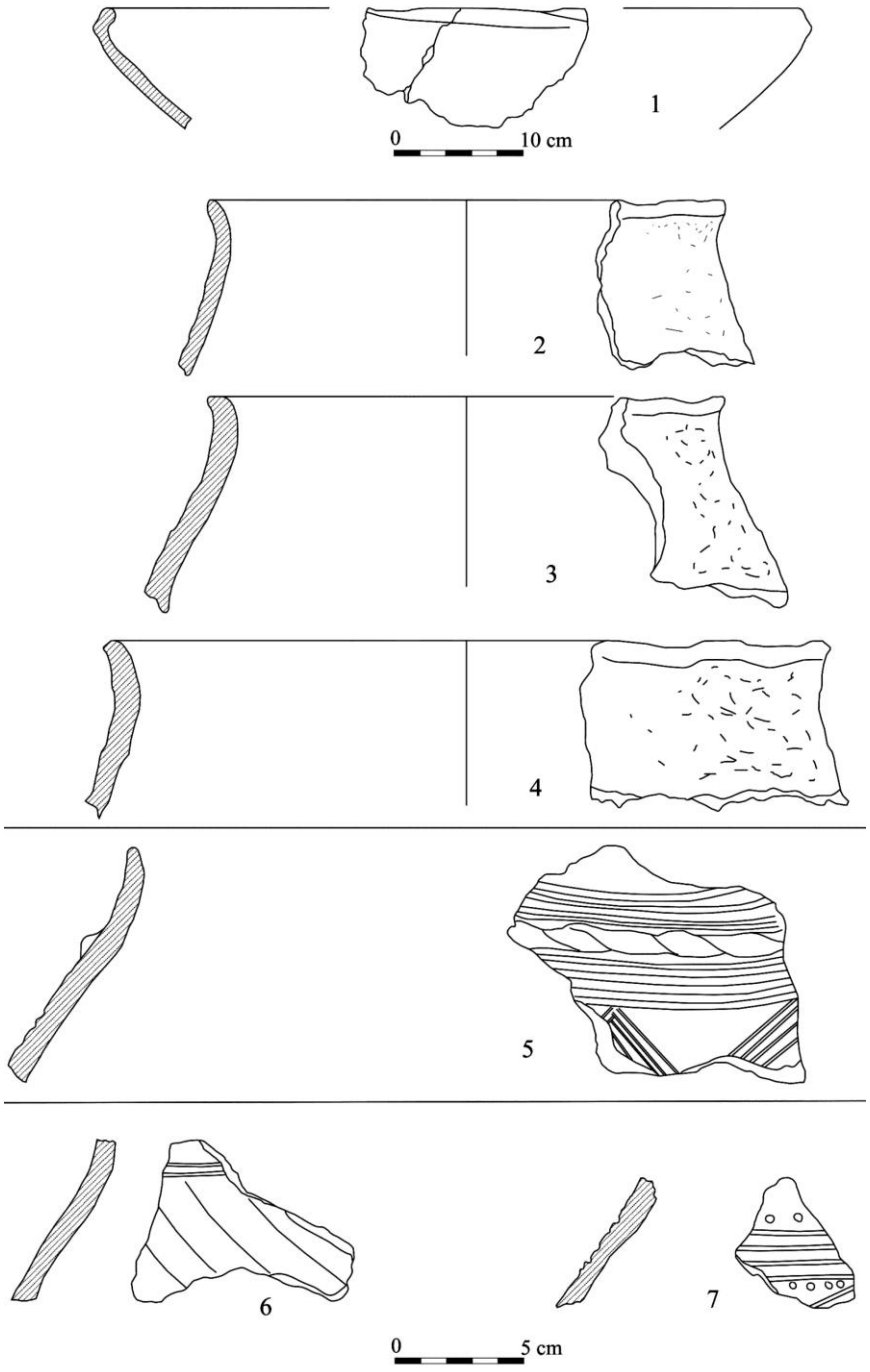
Pl. 6 - Aşezarea de la Teliţa-Amza (1987-1988); 1-9: S II, c. 9, gr.

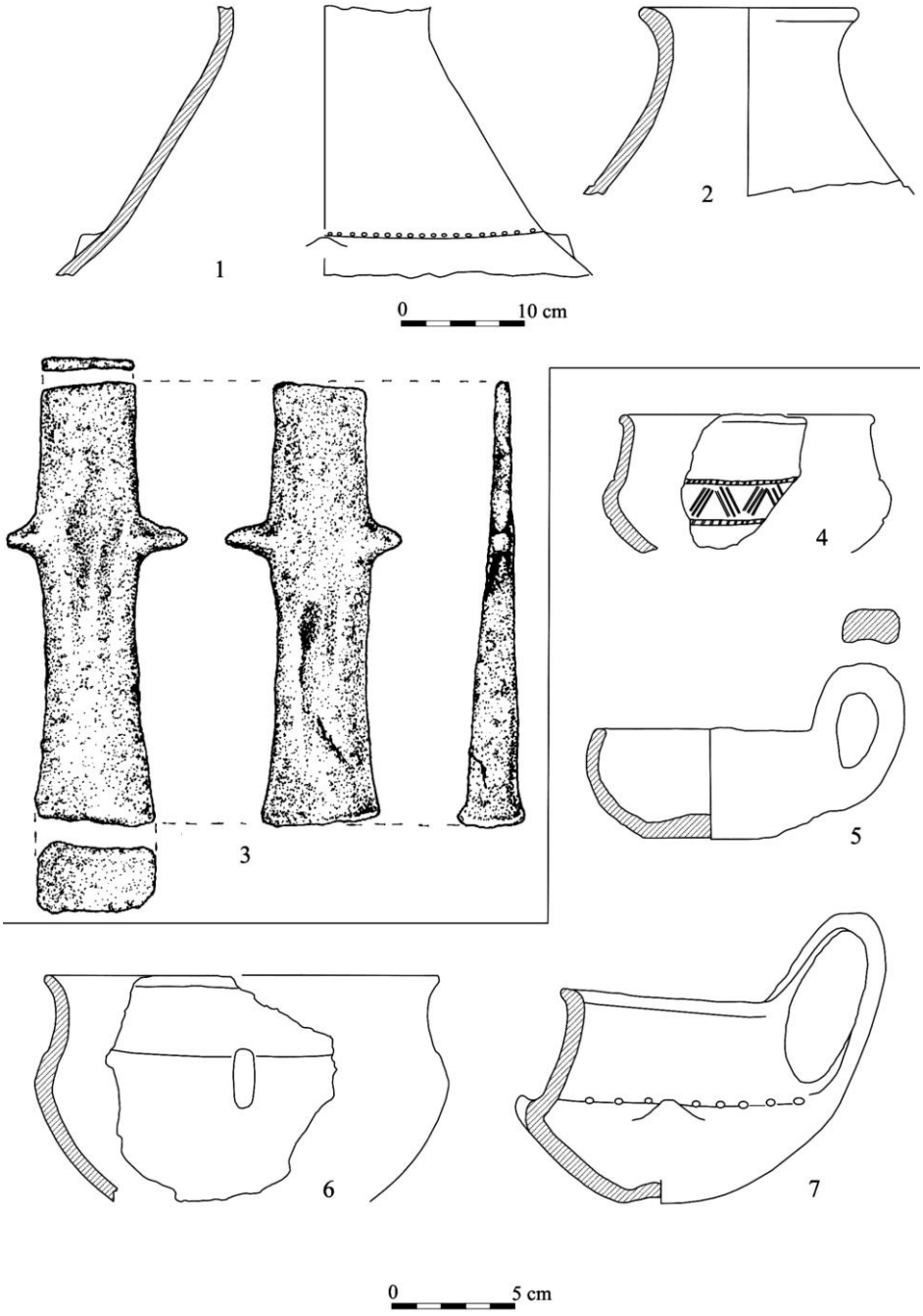
Pl. 7 - Aşezarea de la Teliţa-Amza (1987-1988). 1: S II, c. 43; 2-3: S IV, c. 52; 4-9: S V, c. 21.

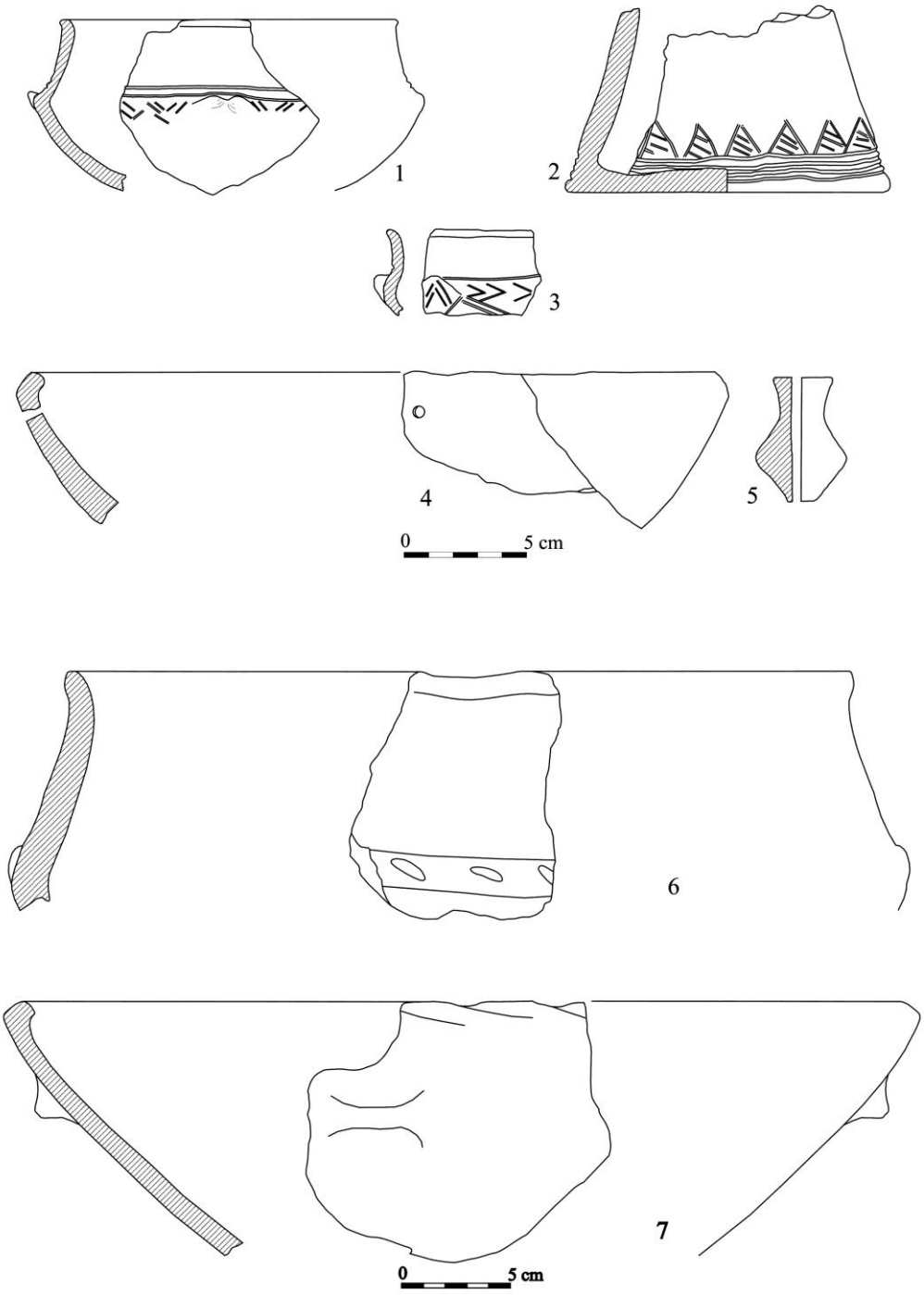
Pl. 8 - Aşezarea de la Teliţa-Amza (1987-1988); 1-6: S V, c. 21.

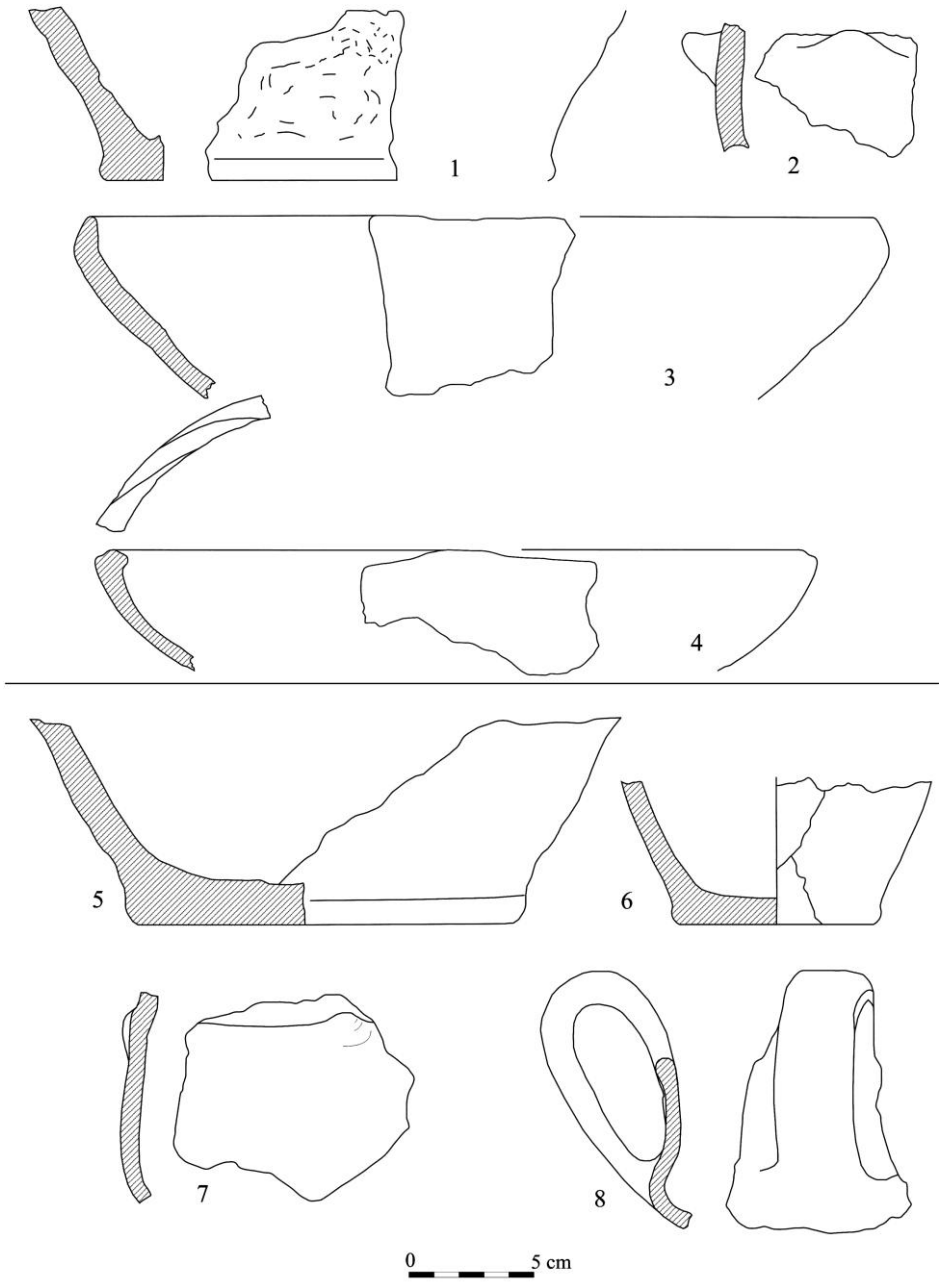
Pl. 9 - Aşezarea de la Teliţa - Amza (1987-1988). 1-4: S V, c. 21; 5: S V, c. 33; 6-7: passim.

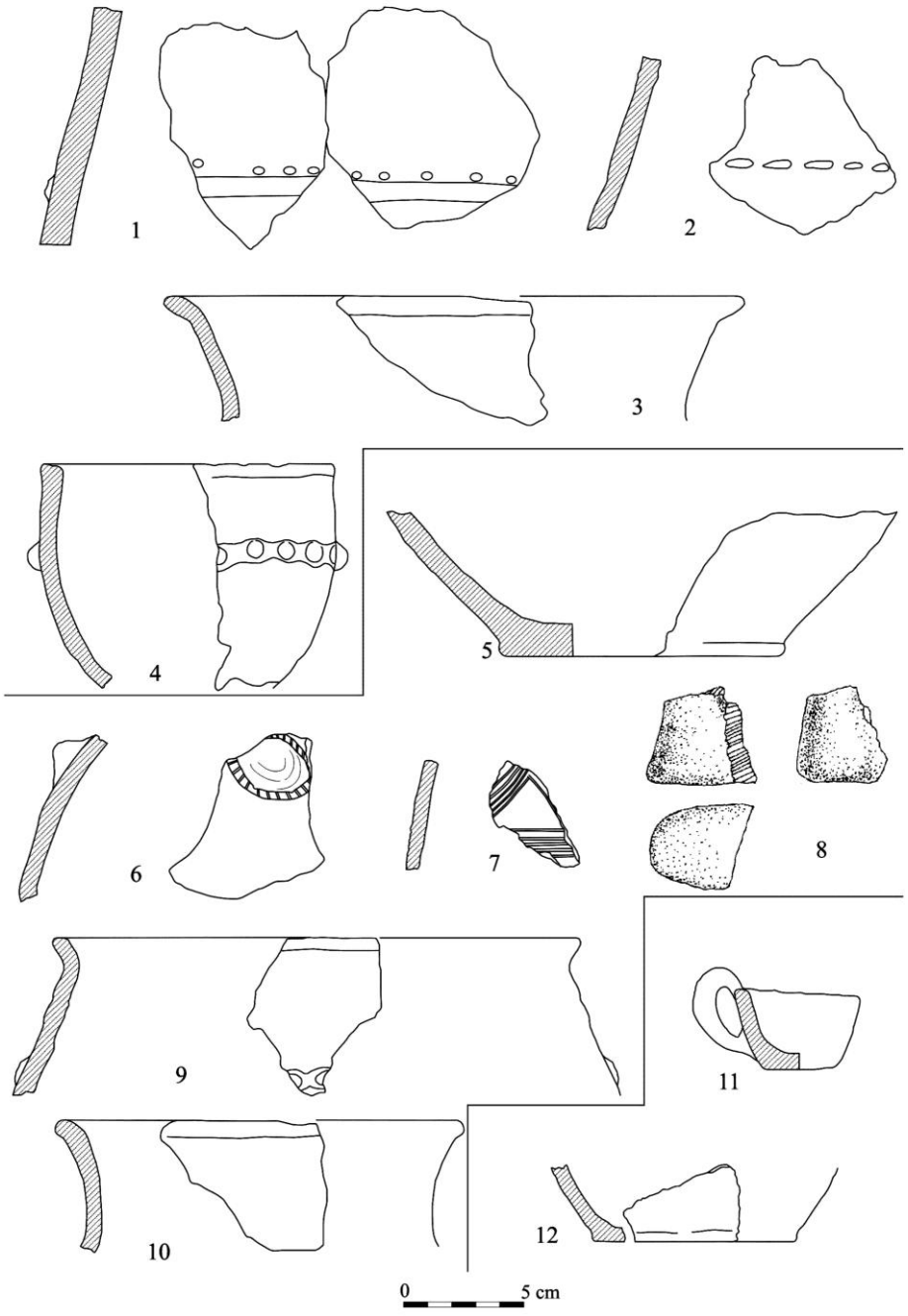
Pl. 10. Aşezarea de la Teliţa-Amza (2000), S XII. 1-3: c. 1-2; 4-7: c. 16, locuinţa B1.

Pl. 11 - Aşezarea de la Teliţa-Amza (2000), S XII. 1-7: c. 16, locuinţa B1.

Pl. 12 - Aşezarea de la Teliţa – Amza, 1-4: S XII, c. 17, locuinţa B2; 5-8: S XIII, c. 6, locuinţa B4.

Pl. 13 - Aşezarea de la Teliţa - Amza. 1-4: S XIII, c. 6, locuinţa B4 ; 5-10: S XIII, c. 9, locuinţa B5 2; S XIV, c. 5, gr. 3.

OBSERVAŢII ASUPRA GENEZEI PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN SECTORUL INFERIOR AL DUNĂRII DE JOS

Cătălin DOBRINESCU

Cuvinte cheie: *bronz, cultura Coslogeni, cultura Babadag.*
Keywords: *Bronze Age, Coslogeni Culture, Babadag Culture.*

Abstract: *The constant pressure of the Central European cultural elements beginning with the 12th cent. BC on the Coslogeni type shepherd-agricultural communities was initially peaceful, being linked to goods exchange, directly or by means of neighboring bumper cultures.*

The lower sector of the Lower Danube was gradually occupied at the beginning of the 11th cent. BC by a population producing goods with origins which can be traced to the middle Danube basin or the Tisa region, where the culture appeared we nowadays name Babadag. The reactions of Coslogeni type communities, confronted with the newcomers, cannot be determined because large range and intricate research was not undertaken on sites belonging to this epoch. But the clear difference between the material cultures of Coslogeni communities and the Babadag type ones can be noted, the latter ones managing to impose their values, metal producing technology and generally the superior quality of their material culture.

Definirea corectă şi cât mai precisă a momentului trecerii spre o nouă perioadă istorică, a ridicat în mod constant probleme cercetătorilor epocilor preistorice, datorită dependenţei exclusive de datele arheologice, în mod constant insuficiente, dar şi de unghiul de abordare sau modul de interpretare a elementelor reprezentative noii epoci.

Epoca fierului este legată în mod convenţional de apariţia metalurgiei fierului, fenomen generator de transformări majore în civilizaţia continentului european. Însă, metalurgia fierului reprezintă doar un aspect al fenomenului *„hallstattizării"*, diverşi alţi factori constitutivi precedând componenta amintită. Raritatea obiectelor de fier (LÁSZLÓ 1975, p. 17-39; BOROFFKA 1987, p. 55-61) şi existenţa unei metalurgii dezvoltate a bronzului în perioada de început a noii epoci (PETRESCU-DÂMBOVIŢA 1977), evoluţia cultural-istorică, pe aceeaşi linie în regiunile vestice şi centrale ale Europei au determinat cercetarea preistorică central-europeană, să considere fazele Ha.A-B ultima manifestare a epocii bronzului – Spätbronzezeit (LÁSZLÓ 2001, p. 296).

Bronzul târziu în sectorul inferior al Dunării de Jos este reprezentat de cultura Coslogeni, care pe parcursul evoluţiei sale din sec. XIV a.Chr. până la începutul sec. XI a. Chr. a sintetizat o serie de elemente culturale răsăritene, dunărene şi balcanice datorită, în principal, poziţiei strategice a triburilor Coslogeni, de-o parte şi de alta a Dunării şi implicit contactului direct cu comunităţile de tip Tei sau Zimnicea-Plovdiv. Relaţiile cu lumea balcanică, probabil, prin intermediul culturii Zimnicea-Plovdiv, au determinat angrenarea comunităţilor de tip Coslogeni în traficul cu lumea egeo-anatoliană încă de la începuturile existenţei acestei culturi. Recenta descoperire a unui sceptru de piatră la Pantelimonul de Sus, jud. Constanţa, asemănător celui descoperit pe nava scufundată, la începutul fazei LHIIIB, la Uluburun (PULAK 1997, p. 254), în apropierea ţărmului egeean al Turciei, care era asociat cu alte obiecte din spaţii culturale deosebite – cipriot, canaanit, egiptean, sirian, nord-balcanic – dovedeşte, în opinia lui M. Irimia, existenţa unor contacte între partea orientală a Mării Mediterane, Marea Egee şi regiunile din jurul Mării Negre (IRIMIA 2008, p. 79 - 114). Hoddinott apreciază că în aceeaşi perioadă se produce o extindere a influenţei miceniene în Macedonia, iar a teritoriului troian până la Gallipoli, fapt ce ar demonstra puterea şi determinarea troienilor de a controla Dardanelele şi orice rută între Tracia şi lumea mediteraneană, controlul strâmtorilor însemnând în fapt, controlul comerţului cu lumea tracă din nord (HODDINOTT 1989, p. 65-66). Prezenţa unor elemente intrusive din zona Dunării de Jos, unele dintre ele de tip Coslogeni, în momentul „colapsului" micenian, pe nivelurile de distrugere din inima acestei lumi – Micene, Menelaion, Tyrins, Korakou, ş.a. – precum şi pe coasta vest-anatoliană, la Troia, atestă implicarea acestor comunităţi şi în restructurările culturale şi demografice de la sfârşitul epocii bronzului în sud-estul Europei şi bazinul egeean (LICHARDUS *et alii* 1999, p. 99-110; RUTTER 1975, p. 17-32).

Mişcările de populaţii de la sfârşitul epocii bronzului în bazinul Dunării, precum pătrunderea culturii câmpurilor de urne în aria culturilor tradiţionale din vestul României au determinat, aici, apariţia primelor aspecte culturale noi, de tip hallstattian, precum grupul Susani, în zona Tisei Inferioare şi a culturii Gáva pe cursul superior al râului, ambele având caracteristică ceramica neagră, canelată (GUMĂ 1993, p. 168-194). În etapa imediată, ca urmare a mutaţiilor etnoculturale produse în Ha. A, se formează în spaţiul carpato-dunărean cele două mari complexe binecunoscute, cu ceramică neagră lustruită: unul, în vestul şi nordul regiunii cu decor preponderent canelat – Susani, Gava şi aspectele Reci, Mediaş, Grănicereşti şi Chişinău – Corlăteni (GUMĂ 1993; LÁSZLÓ 1994; LEVIŢKI 1994a; 1994b, p. 159-213), celălalt, în sud şi est, cu decor preponderent imprimat - Insula Banului, Tămăoani, Babadag, Cozia, Pšeničevo şi aspectul Saharna-Solonceni (MORINTZ, ROMAN 1969, p. 393-423; LÁSZLÓ 1972, p. 207-224; 1986, p. 65-77; MORINTZ 1964, p. 101-117; TONCEVA 1980; LEVIŢKI 1994 b, p. 159-213).

Momentul istoric, la care a avut loc trecerea spre epoca fierului în sud-estul României, trebuie coroborat cu aceste mutaţii etnoculturale, cunoscute sub numele de „migraţia egeică", care au pornit dinspre Europa Centrală spre sud-estul continentului şi coastele vest-anatoliene. De altfel, încă de la definirea culturii Babadag, în 1964, S. Morintz considera că originea culturii trebuie legată

de Europa Centrală (MORINTZ 1964, p. 111). Pe o poziţie asemănătoare se situa şi G. Tonceva, care aprecia că migrarea unor comunităţi Mediana II, respectiv Gáva, din regiunea Dunării Mijlocii şi din spaţiul carpatic în aria Zuto Brdo-Novo Selo-Gârla Mare, reprezintă debutul epocii fierului în nordul Bulgariei (TONCEVA 1980, p. 29). Descoperirea unei ceramici negre, canelată, specifică bazinului carpatic, în complexele cu ceramică neagră încrustată de la Balej (Bulgaria), Kralovo şi Lepenski Vir (Serbia), respectiv a unei ceramici de tip Gava-Susani într-un mediu cultural Zuto Brdo-Novo Selo, indică direcţia de propagare a noilor elemente de tip hallstattian (SHALGANOVA 1995, p. 299-300).

La nord de Dunăre, elemente ale culturii Susani au fost descoperite în necropola de incineraţie de la Balta Verde, jud. Mehedinţi (BERCIU, COMŞA 1956, p. 307-319), în mormintele tumulare de la Vârtop, jud. Dolj (MORINTZ 1987, p. 61) şi în necropola de la Zimnicea (ALEXANDRESCU 1978, p. 115-124). Şi în staţiunea de la Chitila au fost descoperite fragmente ceramice ale unui grup intrusiv, vestic, de tip Gârla Mare-Susani, în mediu Tei V-Radovanu (BORONEANŢ 1984, p. 156-166). Alte asemenea elemente eterogene de tip Gârla Mare şi hallstattiene au fost descoperite într-un mormânt tumular la Meri, jud. Teleorman, datat de E. Moscalu în Ha. A, marcând traseul elementelor culturale vestice (MOSCALU 1985, p. 163-170).

În Dobrogea, prezenţa produselor de factură vestică este reprezentată de seria depozitelor de bronzuri Sâmbăta Nouă-Techirghiol, ceea ce ilustrează, prin originea pieselor, legături cu spaţiul intracarpatic şi central-european (ARICESCU 1965, p. 17-42; 1970, p. 25-76). Depozitele datate în Ha. A1, deci anterioare apariţiei culturii Babadag, sunt atribuite unui mediu cultural Coslogeni. Şi în jumătatea estică a Bulgariei se constată o situaţie similară - obiectele depozitelor de bronzuri din seria Vărbica II-Lesura au bune analogii în depozitele de la Cincu, Suseni şi Techirghiol (PANAIOTOV 1977, p. 103-105).

Alături de influenţele etnoculturale cu origini central-europene, în cadrul fenomenului larg de trecere spre epoca fierului, nu poate fi neglijat aportul local. Zona cuprinsă între Carpaţi şi Dunăre a cunoscut la sfârşitul epocii bronzului un proces de uniformizare culturală şi etnică, sub presiunea noilor veniţi (LEAHU 1983, p. 175-204). În zona Porţilor de Fier şi în Oltenia, sfârşitul epocii bronzului este ilustrat de aspectele Govora şi Bistreţ-Işalniţa (PETRE 1977, p. 137-140; ŞANDOR-CHICIDEANU 2003, p. 30-34, 201). Cultura hallstattiană Insula Banului are origini locale, reprezentând în opinia celor care au definit-o, S. Morintz şi P. Roman, *„un grup cultural, derivat direct dintr-o cultură a epocii bronzului - în speţă Gârla Mare"* (MORINTZ, ROMAN 1969, p. 421).

Revenind la situaţia din regiunea de sud-est a României, de la sfârşitul epocii bronzului, se poate observa că încetarea existenţei culturii Coslogeni este legată de criza generală a societăţii epocii bronzului din a doua jumătate a sec. XII a. Chr.. O posibilă explicaţie privind cauza care a generat aceste transformări majore, ce au dus în final la apariţia epocii fierului în Europa, o oferă profesorul F. Falkenstein de la Universitatea Heidelberg (FALKENSTEIN 1997, p. 549-561). În această perioadă a fost constatat un hiatus în zona de sud a Germaniei, o depopulare generată de migrarea populaţiei culturii câmpurilor de urne, spre sud-vest, până în Catalonia, iar spre est, până în bazinul Dunării şi Tisei. În

această regiune se formează cultura Gáva, cu o ceramică neagră, lustruită şi canelată. De aici, în perioada Ha. A elementele culturale de acest tip se extind mult spre est determinând apariţia în spaţiul carpato-dunărean a celor două mari complexe cu ceramică neagră lustruită, canelată şi imprimată. Răspândirea culturii câmpurilor de urne, respectiv, a aspectelor culturale noi a dus la dispariţia culturilor tradiţionale ale epocii bronzului şi constituie, totodată, geneza primei epoci a fierului şi a etnos-ului trac în spaţiul carpato-dunărean . Criza supraregională a fost determinată, în opinia lui F. Falkenstein, de o cădere climatică generată de erupţia vulcanului Hecla din Islanda, la jumătatea sec. XII a.Chr., care a cauzat o criză alimentară de proporţii în vestul continentului, determinând migrarea triburilor din zona Dunării Superioare pe culoarele şi căile de comunicaţii cunoscute ale epocii (FALKENSTEIN 1997, p. 551-556).

Studiul lui F. Falkenstein explică, în bună măsură, cauzele care au produs mutaţiile etnoculturale şi oferă în prezent, o imagine realistă asupra fenomenului ce a declanşat trecerea spre epoca fierului în Europa, în baza analizelor pluridisciplinare utilizate pentru argumentare.

Prezenţa ceramicii de tip Coslogeni în sit-urile culturii Babadag de la Rasova şi Satu Nou-Valea lui Voicu, în jud. Constanţa (IRIMIA 1974,p. 75-137; IRIMIA, CONOVICI 1993, p. 51-114), Garvăn-Mlăjitul Florilor şi Murighiol, în jud. Tulcea (JUGĂNARU 1997, p. 103-110) sau Siliştea-Nazâru, în jud. Brăila (HARŢUCHE 1983, p. 67-80; HARŢUCHE, SILVESTRU 1992, p. 17-24) atestă persistenţa elementului vechi autohton din epoca bronzului şi integrarea treptată a acestuia noilor realităţi.Vasul sac cu brâu în relief şi ceştile cu torţi supraînălţate, fără decor sau cu un decor simplu, de linii incizate, din prima etapă de evoluţie a culturii Babadag, sugerează adoptarea într-un mod propriu a unor produse de tip Coslogeni. Contextul descoperirilor menţionate mai sus, în care apar materiale de tip Coslogeni alături de ceramica neagră, incizată şi imprimată, dar cu motive ornamentale comune, nediferenţiate stratigrafic clar, denumite în mod convenţional Babadag I şi Babadag II, ilustrează existenţa unor stiluri ornamentale diferite, dar contemporane în prima etapă de evoluţie a noii culturi (DOBRINESCU 2003, p. 30-36; 2005, p. 203-206). O confirmare a acestei opinii este ceramica de tip Babadag de la Ţibrinu, jud. Constanţa – ceşti decorate exclusiv prin tehnica inciziei, descoperite alături de vase cu decor imprimat şi incizat în acelaşi timp (AILINCĂI, DOBRINESCU 2006, p. 133 -157).

Adoptarea unor forme ceramice sau a unor elemente de decor de la comunităţile autohtone nu reprezintă o excepţie pentru debutul epocii fierului. Moşteniri din perioada târzie a epocii bronzului se regăsesc, după cum menţionam, şi în cultura Insula Banului, unde ornamentele ceramicii de tipul şirurilor de „S"-uri şi cerculeţe concentrice reprezintă o preluare de decor din cultura Gârla Mare (MORINTZ, ROMAN 1969, p. 416-419). Aceste elemente de decorare ale ceramicii sunt întâlnite şi în aval de Insula Banului, dar şi în sectorul inferior al Dunării de Jos, în cultura Babadag, aspect ce sugerează calea de pătrundere – valea Dunării – a comunităţilor culturale care au generat debutul epocii fierului în sud-estul României. Curentul central-european este încă puternic şi atunci când cultura Babadag este deplin formată (Ha. B1), mărturie fiind piesele depozitului de bronzuri Sâmbăta Nouă I din jud. Tulcea, care au

bune analogii în bazinul Tisei (ARICESCU 1970, p. 37-46).

În concluzie, apreciez că presiunea constantă a elementelor culturale central-europene începând cu sec. XII a. Chr. asupra comunităţilor pastoral-agricole de tip Coslogeni, a fost iniţial paşnică, fiind legată de schimbul de bunuri, în mod direct sau prin intermediul culturilor tampon, învecinate. La începutul sec. XI a. Chr. sectorul inferior al Dunării de Jos a fost ocupat treptat de o populaţie care producea bunuri cu origini ce pot fi găsite în zona bazinului mijlociu al Dunării sau regiunea Tisei, care a dat naştere culturii pe care o numim astăzi Babadag. În lipsa unor cercetări ample şi minuţioase în sit-urile epocii, nu se poate preciza care a fost reacţia comunităţilor de tip Coslogeni în faţa noilor veniţi. Însă se poate observa diferenţa evidentă dintre cultura materială a comunităţilor de tip Coslogeni şi a celor de tip Babadag, cele din urmă reuşind să impună propriile valori, tehnologia de producere a metalului şi, în general, calitatea superioară a culturii materiale.

BIBLIOGRAFIE

AILINCĂI, DOBRINESCU 2006 - S. Ailincăi, C. Dobrinescu, *Aşezarea din perioada timpurie a epocii fierului de la Ţibrinu-„La Lac"(com. Mircea Vodă, jud. Constanţa),* Istros 13 (2006), p. 135-157.

ALEXANDRESCU 1978 - A.D. Alexandrescu, *Sépultures du premier âge du fer à Zimnicea*, Dacia N.S. 22 (1978), p. 115-124.

ARICESCU 1965 - A. Aricescu, *Bronzuri din Dobrogea*, SCIV 16 (1965), 1, p. 17 – 42.

ARICESCU 1970 - A. Aricescu, *Depozitele de unelte, arme şi podoabe de bronz din Dobrogea*, Pontica 3 (1970), p. 25 – 76.

BERCIU, COMŞA 1956 - D. Berciu, E. Comşa, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde şi Gogoşu,* Materiale 2 (1956), p. 307-319.

BOROFFKA 1987 - N. Boroffka, *Folosirea fierului în România de la începuturi până în secolul al VIII-lea î.e.n.*, Apulum 24 (1987), p. 55 – 61.

BORONEANŢ 1984 - V. Boroneanţ, *Chitila- fermă, un aspect cultural al începutului primei epoci a fierului. Date preliminare*, Thraco-Dacica 5 (1984), 1-2, p. 156 –166.

DOBRINESCU 2003 - C. Dobrinescu, *Aspecte ale cercetării perioadei de sfârşit a epocii bronzului şi de început a epocii fierului în sectorul inferior al Dunării de Jos*, Studii Istorice Dobrogene, Universitatea Ovidius Constanţa, 2003, p. 30-36.

DOBRINESCU 2005 - C. Dobrinescu, *Noi puncte de vedere privind cronologia bronzului târziu şi a începutului epocii fierului în Dobrogea,* Studii de Preistorie 2 (2005), p. 203-206.

FALKENSTEIN 1997 - F. Falkenstein, *Eine Katastrophen – Theorie zum Beginn der Urnenfelderkultur,* în Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord-und Südosteuropa, Espelkamp, 1997, p. 549-561.

GUMĂ 1993 - M. Gumă, *Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica 4, Bucureşti, 1993.

HARŢUCHE 1983 - N. Harţuche, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Siliştea(Nazâru), judeţul Brăila,* Istros 1-2 (1981-1982), p.67 – 80.

HARŢUCHE, SILVESTRU 1992 - N. Harţuche, O. Silvestru, *Aşezarea Babadag de la Siliştea,* Istros 6 (1992), p. 17-24.

HODDINOTT 1989 - R.F. Hoddinott, *Thracians, Mycenians and „the troian question"*, în *Thracians and Myceneans*, Leiden-Sofia, p. 52-67.

IRIMIA 1974 - M. Irimia, *Cercetările arheologice de la Rasova – Malu Roşu. Raport preliminar,* Pontica 7 (1974), p.75 – 137.

IRIMIA 2008 - M. Irimia, *Sceptre de piatră inedite din epoca bronzului descoperite în judeţul Constanţa,* Pontica 41 (2008), p. 79-114.

IRIMIA, CONOVICI 1993 - M. Irimia, N. Conovici, *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou(com. Oltina, jud. Constanţa)*, Pontica 26 (1993), p. 51 – 114.

JUGĂNARU 1997 - G. Jugănaru, *Manifestări timpurii ale primei epoci a fierului în Dobrogea(Descoperirile de la Garvăn – Mlăjitul Florilor, jud. Tulcea),* în *Prima epocă a fierului la Gurile Dunării şi în zonele circumpontice*, Tulcea, 1997, p. 103 – 110.

LÁSZLÓ 1972 - A. László, *O aşezare hallstattiană la Cozia(jud. Iaşi),* ArhMold 7 (1972), p. 207 – 224.

LÁSZLÓ 1975 - A. László, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României,* SCIVA 26 (1975), 1, p. 17 – 39.

LÁSZLÓ 1994 - A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi,* Bibliotheca Thracologica 6, Bucureşti, 1994.

LÁSZLÓ 2001 - A. László, *Epoca metalelor. Prima epocă a fierului,* în *Istoria Românilor*, vol. 1, Bucureşti, 2001, p. 289 – 326.

LEAHU 1983 - V. Leahu, *Tracii carpato-dunăreni în marile migraţii egeene*, CA 6 (1983), p. 175 – 204.

LEVIŢKI 1994a - O. Leviţki, *Culturile Hallstattului timpuriu şi mijlociu în Moldova,* Chişinău.

LEVIŢKI 1994 b - O. Leviţki, *Culturi din epoca Hallstattului timpuriu şi mijlociu*, Thraco-Dacica 15 (1994), 1-2, p. 159 – 213.

LICHARDUS *et alii* 1999 - J. Lichardus, I.K. Iliev, C.J. Christov, *Die spätbronzezeitlichen „Steinstößel-Zepter" in Südostbulgarien und die Frage der nordpontischen Verbindungen zur Ägäis,* Eurasia Antiqua 5 (1999), p. 95 – 110.

MORINTZ 1964 - S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag,* Dacia N.S. 8 (1964), p. 101 – 117.

MORINTZ 1987 - S. Morintz, *Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istro-pontică(Cercetările de la Babadag),* Thraco-Dacica 8 (1987), 1-2, p. 39 – 71.

MORINTZ, ROMAN 1969 - S. Morintz, P. Roman, *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României – Insula Banului,* SCIV 20 (1969), 3, p. 393 – 423.

MOSCALU 1985 - E. Moscalu, *Mormintele tumulare hallstattiene timpurii de la Meri(com. Vedea, jud. Teleorman),* MemAntiq (1985), 9-11, p. 163 – 170.

PANAIOTOV 1977 - I. Panaiotov, *Problems of Metallurgy of the Late Bronze in the Bulgarian Lands,* în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucureşti, 1977, p. 103 – 105.

PETRE 1977 - Gh. I. Petre, *Contribution à l`étude de la fin du Bronze et du commencement du Hallstatt dans la nord-est du Oltenie*, în Actes du IIe Congres International de Thracologie, Bucureşti, 1977, p. 137-140.

PETRESCU-DÂMBOVIŢA 1977 - M. Petrescu-Dâmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România,* Bucureşti.

PULAK 1997 - C. Pulak, *The Uluburun Shipwreck*, în *Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity*, Atlanta, 1997, p. 233-262.

RUTTER 1975 - J.B. Rutter, *Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period*, AJA 79 (1975), p. 17-32.

ŞANDOR-CHICIDEANU 2003 - M. Şandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară*, Cluj-Napoca, 2003.

SHALGANOVA 1995 - T. Shalganova, *The Lower Danube Incrusted Pottery Culture*, Monographs in World Archaeology, 22, Prehistory Press, Madison, Wisconsin, 1995, p. 299-325.

TONCEVA 1980 - G. Tonceva, *Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de nord-est*, Studia Thracica 5, Sofia.

CENTRES DE POUVOIR GÈTES PRÉROMAINS AU SUD-OUEST DE LA DOBROUDJA. RÉALITÉS ARCHÉOLOGIQUES ET CERTAINES CONSIDÉRATIONS HISTORIQUES

Mihai IRIMIA

Mots-clé: *centre de pouvoir; Dobroudja; Gètes; Grecs; Scythes; Odryses; Romains; dava; Adâncata; Satu Nou; Izvoarele; Durostorum; Sborjanovo-Sveštari; Rholès; Dapyx; M. Licinius Crassus; zone karstique.*

Resumé. *L'étude se propose une brève présentation de la situation de la zone du sud-ouest de la Dobroudja et des régions voisines pendant la seconde moitié du premier millénaire av. J.-C.*

Les informations écrites concernant cette zone sont extrêmement lacunaires. L'auteur analyse autant que possible les résultats et l'impact, pour l'évolution des autochtones de Dobroudja, de certains événements historiques, tels: l'expédition perse, la pénétration des Scythes, l'appartenance de la région au Royaume odryse, les conséquences des actions politiques et militaires de l'État macédonien, les liens permanents avec le monde grec, les rapports avec les Romains, etc. Les sources écrites et certaines découvertes archéologiques permettent d'observer une croissance constante du pouvoir des Gètes du Bas-Danube, même s'il n'y a pas de références littéraires strictes à la zone étudiée. L'absence d'un contrôle sévère dans la région de la part des grands pouvoirs politiques et militaires (qui ont appartenu successivement aux Perses, Scythes, Odryses, Macédoniens, Celtes), l'intérêt permanent et de plus en plus développé des Grecs des colonies et de la zone égéenne d'attirer la population locale dans le circuit économique, ont eu pour conséquence l'apparition et l'affirmation de quelques formations politiques et militaires et de certains centres de pouvoir gètes dans la zone étudiée.

Les découvertes archéologiques représentatives sont exposées de manière succinte, avec certaines précisions concernant le positionnement géographique et topographique des établissements, leur système de défense, les complexes d'habitat, le mobilier archéologique, les limites chronologiques. Ces découvertes sont regroupées en trois microzones dans le SO de la Dobroudja. Un premier groupe est constitué par les établissements qui ont pour centre principal le grand site fortifié d'Adâncata I – Floriile; tout autour semblent graviter les établissements d'Adâncata II, Ion Corvin, Adamclisi, Zorile, Dunăreni, Vlahi, Haţeg et Rasova. Les matériels archéologiques découverts attestent leur évolution du VIe au Ier s. av. J.-C., certes, avec des différences d'un établissement à l'autre. Les établissements de ce groupe avaient accès direct ou indirect au Danube, par

l'intermédiaire duquel ils ont entretenu des relations commerciales intenses avec le monde grec. Il y avait en plus une importante route de contact sur la terre ferme vers le littoral, sûrement vers Callatis, peut-être aussi, vers Tomis.

La deuxième microzone comprend les établissements d'Izvoarele, Satu Nou („Valea lui Voïcu" et „Vadu Vacilor"), Coslugea – „Colţul Pietrei", Gura Canliei, situés sur la rive du Danube ou le bord du lac d'Oltina, ayant accès direct au fleuve. Les établissements d'Izvoarele et de Gura Canliei ont évolué, semble-t-il, le long de toute la période comprise entre les VIe – Ier siècles av. J.-C.

Satu Nou – „Valea lui Voïcu" comporte deux phases d'habitat: la première entre ca. 280 et l'avant-dernière décennie du IIIe s. av. J.-C. et la dexième entre le Ier s. av. J.-C. et les premières décennies du Ier s. ap. J.-C.; le IIe s. av. J.-C. n'est pas présent à „Valea lui Voïcu". Satu Nou – „Vadu Vacilor" date principalement du IIe s. av. J.-C., c'est-à-dire de la période où l'habitat de „Valea lui Voïcu" avait déjà cessé son existence, probablement à la suite d'une incursion dévastatrice des Bastarnes.

La troisième microzone a pour point de repère le gué de Durostorum, sur le Danube, où l'on a signalé de nombreuses preuves d'habitat gétique et des découvertes monétaires, au moins à partir du Ve s. av. J.-C. jusqu'aux IIe – Ier siècles av. J.-C. Dans cette microzone, on n'a encore signalé aucun établissement représentatif, même si la possibilité d'une telle découverte dans un proche avenir n'est point exclue. Cependant, non loin de ce lieu, il y a le site remarquablement fortifié de Căscioarele – lieu-dit „D'aia parte" (dép. de Călăraşi).

Il est difficile à préciser si les établissements identifiés dans cet espace constituaient des entités à part, indépendants ou s'ils constituaient – au moins à certains moments de leur histoire – une formation politique et militaire plus grande, représentative et au moins partiellement consolidée. Il est possible que dans la tourmente des différents épisodes historiques dans lesquels ils auront été impliqués, certains centres de pouvoir aient eu successivement le rôle de catalyseur des actions communes, dictées par des intérêts similaires. Ce rôle aurait pu revenir, à un moment donné, à n'importe quel des établissements fortifiés: Adâncata I – Floriile, Satu Nou – „Valea lui Voïcu", Izvoarele ou d'autres, non encore identifiés; cependant, c'est surtout le site d'Adâncata I – Floriile qui se fait remarquer.

Au groupe d'établissements et de nécropoles du SO de la Dobroudja il convient d'ajouter les découvertes à caractère gète du secteur voisin du NE de la Bulgarie et à gauche du Danube (la zone Călăraşi – Ialomiţa); parmi ces dernières, on remarque le complexe de sites des IVe – IIIe s. av. J.-C. de Sborjanovo-Sveštari, le site fortifié de Căscioarele – „D'aia parte" et la tombe princière de Chirnogi (dép. de Călăraşi).

L'auteur fait une brève analyse des relations des Gètes de la Dobroudja avec les Romains. Dans ce contexte, sur la base des sources écrites et des réalités archéologiques, il propose de nouvelles localisations des royaumes de Rholès et de Dapyx. Ainsi, la domination de Rholès se serait magnifestée dans le centre ou dans l'est de la future province romaine de Mésie inférieure, c'est-à-dire dans le NE de la Bulgarie. Le royaume de Dapyx était situé très probablement dans le SO de la Dobroudja. Le grand nombre de sites fortifiés de cet espace suggère l'existence de quelques centres de pouvoir représentatifs, qui ont évolué au cours d'une longue période (éventuellement, avec des interruptions et des reprises de l'habitat lors de ce grand intervalle de temps).

L'un des établissements les plus importants aurait pu être la forteresse (φρούριόν τι) où Dapyx s'était réfugié et qui finit par être assiégée et conquise par Crassus (Satu

Nou – „Valea lui Voïcu", Adâncata I – Floriile, Izvoarele, Dunăreni, Vlahi ou une autre). L'épisode raconté par Cassius Dion sur la grotte de Keiris pourrait être une simple légende inspirée par les conditions géologiques et géographiques de cette région, avec de nombreuses zones karstiques, avec des grottes, des abris, des vallées abruptes et des amas de rochers.

I. Esquisse historique de la région a partir des sources écrites.

Les informations générales concernant la situation de la Dobroudja après le milieu du VIIe s. av. J.-C., respectivement après la fin de la culture Babadag – phase III, sont, comme il est bien connu, lacunaires. Une présentation détaillée de l'histoire politique de la région sur la base des sources littéraires est superflue dans ce contexte, vu qu'elle a déjà fait l'objet de nombreuses études de spécialité, certes, avec des renvois plus détaillés à la zone littorale et aux villes grecques.

Si les villes grecques ouest-pontiques ont été affectées par la campagne scythe de Darius[1], Histria ayant souffert une destruction massive à la fin du VIe s.[2], nous ignorons pourtant en quoi le même événement aura touché l'intérieur et l'ouest de la Dobroudja. De toute façon, l'itinéraire terrestre de l'armée perse, qui a traversé la Thrace et la Dobroudja du sud vers le nord, ne semble pas s'être beaucoup éloigné de la zone littorale[3]. Les résultats et les implications de l'expédition perse pour la Dobroudja sont controversés. Selon certaines opinions, à la suite de l'expédition mentionnée, la Dobroudja et la Thrace sont devenues des territoires tributaires à Darius, l'Empire perse ayant établi sa frontière sur le Danube[4], tandis que, selon d'autres chercheurs, après la retraite de Darius, la Dobroudja et la région du Bas-Danube sont revenues à la situation antérieure, sans que l'on puisse affirmer pour autant que les Perses se soient emparés du territoire du nord des Rhodopes; la domination perse semble s'être réduite, dans ce scénario, à l'est des Balkans et à la région du littoral égéen[5].

Une autre puissance qui semble s'être impliquée dans la vie de la Dobroudja après l'expédition de Darius est constituée par les Scythes. La question de la pénétration des Scythes au sud du Danube, après la retraite de Darius, a été abordée de manières différentes: d'aucuns estiment que les Scythes auraient

[1] De la riche bibliographie consacrée à ces événements, nous rappelons seulement quelques travaux: BLAVATSKAJA 1948, p. 206-213; ALEXANDRESCU 1956, p. 319-342; ALEXANDRESCU 1965, p. 406-408; SCHELOW 1971, p. 31-48; VINOGRADOV 1981, p. 9-37; WOLSKA 1980-1981, p. 98-115; DIMITRIU 1964, p. 133-144; GARDINER-GARDEN 1987, p. 326-330; BUZOIANU 2001, p. 31-39; RUSCU 2002, p. 37-58 etc.

[2] Mise le plus souvent sur le compte des représailles scythes ultérieures aux événements, dues à l'attitude bienveillante d'Histria vis-à-vis de l'expédition perse, en concordance avec l'attitude des Ioniens participants à la campagne de Darius; voir dans ce sens DIMITRIU 1964, p. 134-135; PIPPIDI 1965, p. 163 et n. 17. Une opinion différente attribue aux Histriens une attitude hostile vis-à-vis de l'expédition de Darius, en concordance avec l'hostilité des Gètes: l'on estime que, justement les autochtones du territoire histrien auraient été ceux qui avaient résisté aux Perses; cf. PREDA 1982, p. 19-24.

[3] On pourrait accepter comme véridique l'affirmation selon laquelle le corps expéditionnaire perse est passé non loin d'Histria; cf. DIMITRIU 1964, p. 136.

[4] VULPE 1938, p. 53; BENGTSON 1950, carte 3.

[5] ALEXANDRESCU 1956, *loc.cit.*; PIPPIDI 1965, p. 162-163.

réprésenté une force dominatrice en Dobroudja, sans pour autant pouvoir établir la limite chronologique jusqu'à laquelle ils y auraient exercé leur pouvoir[6]; d'autres considèrent qu'une domination scythe demeure improbable, autant qu'elle n'est pas soutenue de manière convaincante par les sources littéraires et archéologiques. On accepte quand même une présence scythe au sud du Danube, après l'expédition de Darius, mais cette présence aurait été due seulement à l'infiltration de certains groupes restreints de Scythes, soit immédiatement après l'expédition en cause, soit à une date de quelque peu plus tardive[7]. Les Scythes ont représenté une quasi-constante dans les informations concernant la zone inférieure du Bas-Danube depuis les VIe – Ve siècles jusqu'au IIe s. av. J.-C., parfois même plus tard[8]. Il est d'ailleurs admis que la présence des Scythes en Dobroudja connaît trois phases principales[9].

Pendant la première, le pouvoir scythe du nord de la mer Noire, qui avançait au fur et à mesure vers le Danube, aurait heurté d'abord le pouvoir perse, puis celui du Royaume odryse, au moment où la frontière entre les deux pouvoirs était justement le fleuve. Le long de toute cette période, la présence scythe effective, comme le montre la faible présence du mobilier scythe en Dobroudja, était réduite, car il s'agissait plutôt d'une influence culturelle captée surtout par les élites de la société gète et par de petits groupes de Scythes infiltrés notamment dans le nord de la région et vers le littoral.

La deuxième phase des relations des Gètes avec les Scythes est marquée par leur pénétration en Dobroudja au temps d'Athéas[10], quand, à côté de l'influence scythe saisissable dans plusieurs domaines, pratiques funéraires et ornamentation comprises, on constate manifestement une présence ethnique allogène. On met en quelque sorte un terme à cette phase au moment de la victoire obtenue par Philippe II et de l'intégration de la Dobroudja et des villes ouest-pontiques dans la sphère de la domination macédonienne.

La troisième phase des relations avec les Scythes est particulièrement marquée par la présence des monnaies des rois scythes de Dobroudja (Kanitès, Charaspès, Tanousa, Akrosas, Ailios, Sariakès et Ataia(s) II, homonyme du roi scythe bien connu, mentionné dans les sources), lesquels datent des trois derniers quarts du IIe s. av. J.-C.[11]. C'est toujours pour cette période que les sources

[6] CANARACHE 1950, p. 214-215, qui exagère l'impact de la domination scythe; CONDURACHI 1951, p. 45-60, qui tient pour logique la présence des Scythes en Dobroudja après l'expédition de Darius.

[7] ALEXANDRESCU 1956, p. 319-324; ALEXANDRESCU 1986, p. 28-31; pour certains travaux des plus récents sur le problème scythe au Bas-Danube, voir aussi IRIMIA 2007, p. 371-418, surtout n. 1.

[8] Au moins jusqu'à la fin de l'existence de la Scythie Mineure, dans une partie de la zone Est de la Dobroudja, lors de la période hellénistique (cf. IRIMIA 2000-2001, p. 299-317; IRIMIA 2007, p. 376).

[9] RUSCU 2002, p. 317-321.

[10] Pour la confrontation entre Athéas et le *rex Histrianorum*, ensuite à propos de la guerre entre Philippe de Macédoine et Athéas, voir entre autres, PÂRVAN 1926, p. 51-55; NICORESCU 1925, p. 22-28; ILIESCU 2004, p. 9-52, 87-96, avec la bibliographie; RUSCU 2002, p. 59-73, etc.

[11] PREDA 1998, p. 120-129; POENARU BORDEA 1973-1975, p. 24; TALMAȚCHI, ANDREESCU 2008, p. 452-472, avec la bibliographie, qui estiment que les monnaies en question datent des IIe – Ier siècles av.J.-C.

mentionnent environ dans la même zone les „Scythes agriculteurs”[12]. Mais on leur[13] a attribué aussi les tombes „princières” des environs de Mangalia. Deux de ces rois scythes – Sariakès et Kanitès – sont attestés aussi par des inscriptions[14]. Selon quelques chercheurs, ces *basileis* scythes seraient les chefs de certains groupes réduits en nombre, établis comme mercenaires dans le territoire callatien; quant aux monnaies, elles auraient représenté un tribut et des cadeaux diplomatiques pour eux[15].

Même si les informations littéraires ne sont pas suffisamment précises pour établir la mesure dans laquelle la présence indubitable des Scythes au Bas-Danube est la conséquence des migrations déroulées en plusieurs étapes en quelque sorte distinctes, ou bien, des infiltrations de groupes de populations scytes, plus ou moins nombreaux, à l'inclusion de certains contacts culturels importants, l'existence des Scythes, ou de ceux que les historiens et les archéologues prennent couramment pour „Scythes”, représente une certitude.

Les informations écrites sont confirmées en partie par les découvertes archéologiques. On estime qu'au début, dans le milieu autochtone, ce sont surtout les objets de prestige exécutés en style animalier scythique qui ont pénétré au niveau de l'aristocratie thraco-gète[16]. Les objets scythiques anciens les plus nombreux, entrés dans le milieu autochtone, ne sont pas le résultat des contacts directs, mais indirects entre les Scythes et les Thraces ou les Gètes; ceux-ci ne supposent guère une présence forcément nombreuse des Scythes dans l'espace thraco-gète. A partir de l'information d'Hérodote (IV, 78) à propos du mariage du roi scythe Ariapeithès avec une femme d'Histria, l'on a considéré parfois qu'elle fournirait une preuve de la domination scythe sur le nord de la Dobroudja et la zone littorale[17]. Plus tard, l'opinion mentionnée a été nuancée, dans le sens d'une influence temporaire du roi scythe sur le territoire en question. D'autres possibles aspects des rapports entre les Scythes et Histria pendant le deuxième et le troisième quart du Ve s. av. J.-C. ont également été discutés autour d'un anneau trouvé à Vadu (ancienne Caraharman), comm. de Corbu, départ. de Constantza, sur lequel est rendu le nom au génitif du roi hellénophile Skylès, fils d'Ariapeithès, dont l'histoire tragique a été relatée par Hérodote (IV, 70-80)[18]. Par l'interprétation de cet anneau et d'autres découvertes à caractère scythique de la zone, M. Oppermann estime que l'on pourrait admettre que Histria se trouvait encore à cette époque dans la zone de domination scythe[19], même si, d'après

[12] Pline l'Ancien, 4, 11 (18), 44. Ps.-Skymnos (756-757) aussi présente la zone comme étant habitée par des „Grecs hétérogènes” (*migades Hellenes*), Crobyses et Scythes.

[13] IRIMIA 1984, p. 67-72, avec la bibliographie; AVRAM 1991, p. 120-122, (virgula) etc.

[14] Sariakès apparaît dans une inscription découverte à Tirizis (LAZAROV, POPOV 1985, p. 156-163; MIHAILOV, IGB V, p. 4, n° 5003) et Kanitès dans une autre, découverte à Odessos (MIHAILOV IGB I^{2}, p. 41, no. 6).

[15] AVRAM 1991, p. 121-122; 128-130.

[16] ANDROUKH 1998, p. 109.

[17] BLAVATSKAJA 1948, p. 207; VINOGRADOV 1981, *passim*; VINOGRADOV 1997, *passim*. Opinion contraire chez COJOCARU 2007, p. 109-120, avec la bibliographie.

[18] En ce qui concerne les inscriptions gravées sur la bague de Vadu et leur interprétation, voir plus récemment VINOGRADOV 1997, p. 613-634; DUBOIS 1996, p. 11-14; OPPERMANN 2002, p. 249-263; IRIMIA 2007, p. 396-398.

[19] OPPERMANN 1997, p. 252.

Thucydide (II, 96, 1), la frontière entre les Scythes et les Odryses était le Danube, et Histria se trouvait au sud du fleuve. On a supposé, par conséquent, un protectorat scythe temporaire sur Histria et sur la zone littorale. Mais Histria pouvait garder une certaine autonomie et connaître ainsi une réelle prospérité, ce qui est révélé entre autres par les propres émissions monétaires en argent qui commencent aux environs du deuxième quart du Ve s. av. J.-C.[20], ainsi que par certains monuments religieux de la zone sacrée.

Si, au temps de Tèrès (*ca*. 470-440), Sitalkès (431-424) et Seuthès Ier (424-410), le Royaume odryse a été relativement unitaire et fort, s'étendant éventuellement jusqu'au Danube et à la Mer, comprenant au moins nominalement la Dobroudja aussi, plus tard il entra en déclin.

Quant à la domination odryse en Dobroudja, au moins au temps de Sitalkès, comme on peut le supposer sur la foi de certaines informations littéraires (Hérodote, IV, 80; Thucydide II, 96, 1; Diodore, XII, 50, 2), l'on a considéré que, tandis que les villes ouest-pontiques auraient dû être intégrées à la Ligue de Délos, l'intérieur de la région située entre le Danube et la Mer, comprenant également les formations politiques gètes, aurait appartenu aux Odryses[21].

On sait seulement que sous les successeurs de Kotys Ier (383/382 – 359 av. J.-C.), lequel a tenté une reconstruction du royaume, sans pour autant atteindre les anciennes frontières, surtout dans les régions danubiennes, le Royaume odryse a faibli à tel point qu'il est devenu une proie facile de l'expansion macédonienne, lorsque Philippe II a soumis la Thrace entière jusqu'aux Balkans en 341 av. J.-C. Nous ne connaissons pas très bien, dans ce contexte politique, l'attitude des villes grecques ouest-pontiques (lesquelles n'auraient quand même pas manqué l'occasion de consolider leur autonomie par rapport aux Barbares et de prospérer du point de vue économique) et celle des Gètes et des Scythes de Dobroudja dans la nouvelle situation. Pendant la première moitié du IVe s. av. J.-C., y compris au temps de Kotys Ier, les Gètes sud-danubiens se trouvaient en dehors des frontières du Royaume odryse. Ils ont profité probablement de la crise de celui-ci pour consolider leurs propres structures politiques et militaires ainsi que les liens avec le monde grec.

La tentative de mettre en accord les informations littéraires avec les données archéologiques est extrêmement difficile et risquée. On peut admettre pourtant que la partie nord-est de la Dobroudja, celle qui se trouve vers le Danube et la mer Noire, était, du moins à partir de la fin du VIe s. av. J.-C., tout comme aux siècles suivants, avec des intensités variables, une région où la civilisation gète rencontrait la civilisation scythe et en reprenait quelques éléments; les Scythes eux-mêmes représentaient une composante ethnique – bien que réduite comme nombre – de la population de Dobroudja, une situation qui sera perpétuée jusqu'à l'époque romaine[22].

En ce qui concerne une éventuelle influence scythe dans d'autres zones de la Dobroudja, situées loin du littoral, les informations sont très peu nombreuses.

[20] PREDA 1998, p. 42-72; POENARU BORDEA 1979, p. 26, estiment que les premières monnaies d'argent histriennes n'ont pas pu être émises avant 480 av. J.-C.

[21] SUCEVEANU 1972, p. 96.

[22] ALEXANDRESCU 1986, p. 26; SUCEVEANU 1972, p. 89-101.

Quelques objets scythes nous sont parvenus aussi, dans une certaine mesure, de l'ouest et du sud-ouest de la région, leur présence étant due aux influences culturelles, reprises surtout par certaines catégories de la population gète de la zone. Nous mentionnons, ainsi, le moule de bronze d'Izvoarele (comm. de Lipniţa, départ. de Constantza)[23], du Ve s. av. J.-C., plusieurs plaquettes en bronze des VIe – Ve siècles av. J.-C. en forme de tête de lion d'Adâncata I – Floriile (comm. d'Alimanu, départ. de Constantza) spécifiques pour l'art scythe et une autre, du IVe s. av. J.-C.,sur laquelle est représenté le cerf associé à un oiseau d'eau et un sanglier[24], autant d'images interprétées comme possibles reproductions selon des pièces originales scythes réalisées dans le site gète en question.

Une autre pièce en bronze, de petites dimensions, en forme de tête de cheval, du IVe s. av. J.-C., représente une pièce unique qui ne peut être liée à d'autres exemplaires identiques ou rapprochés en tant que type de l'art thraco-gète ou scythe; elle a été considérée comme réalisée par un artisan autochtone[25]. On a formulé aussi l'observation selon laquelle les pièces des VIe – Ve siècles, d'Adâncata I – Floriile et Izvoarele, appartiendraient à la période plus ancienne de pénétration des Scythes en Dobroudja, tandis que les pièces très stylisées, représentant des têtes de cerfs et la tête de cheval d'Adâncata I – Floriile, du IVe s. av. J.-C., seraient à être mises en relation avec l'étape plus tardive de la pénétration des Scythes, où les éléments de leur art spécifique ont été assimilés par l'art thraco-gète[26].

Il est à remarquer la rareté des découvertes scythes de l'ouest et du sud-ouest de la Dobroudja, où, le long du fleuve, de nombreux sites et nécropoles gètes ont existé. La découverte de certaines pièces spécifiques à l'art scythe d'Adâncata I – Floriile, dans un vaste site gète fortifié ou dans ses environs, ainsi que dans la zone d'Izvoarele, où il y a un autre site gète important, ne fournit pas la preuve d'une présence scythe effective, mais seulement des influences scythes dues aux liens culturels et peut-être commerciaux ou autres avec les autochtones.

En ce qui concerne la présence et l'activité politique, militaire et économique des grandes puissances de l'époque, elles se sont manifestées surtout de manière épisodique, sans continuité et d'une manière différente d'une zone à l'autre.

Ce n'est que Rome qui a imposé au Bas-Danube une domination de longue durée, tout en faisant des efforts importants pour l'intégration de la région dans un système politique, militaire, administratif et culturel unitaire et cohérent en Dobroudja.

Les Gètes sont présents au Bas-Danube tout le long de la seconde moitié du Ier millénaire av. J.-C., ce qui est confirmé aussi bien par les sources littéraires que par les découvertes archéologiques. Les rapports des formations gètes de Dobroudja avec les cités grecques semblent avoir été généralement non marqués de grands conflits et d'actions hostiles; ces rapports se manifestaient plutôt par l'aide militaire accordée par les Barbares à certaines villes. La modification de la

[23] CULICĂ 1967, p. 677-686.
[24] ICONOMU, CHIRIAC 2007, p. 268-270, nr. 4, fig. 1/4; 3/1 a - 1 b; 1/6; 3/3 a – 3 b.
[25] *Ibidem*, p. 269, fig. 1/7; 3/2.
[26] *Ibidem*, p. 271.

balance du pouvoir se produit au moment du soulèvement des formations gètes d'au-delà du Danube, à partir du IVe s. – début du IIIe s. av. J.-C. (période de Dromichaitès), pour continuer dans une moindre mesure peut-être avec Rhémaxos et culminer avec Burébista.

Quant à la domination d'Athéas en Dobroudja, il est bien probable qu'elle ne se soit pas tant étendue vers l'ouest et qu'elle n'ait pas compris la zone danubienne et encore moins le sud-ouest de la région, qui serait ainsi resté en dehors de l'influence du roi scythe. Athéas ainsi que Philippe II ont eu les deux des conflits avec les Triballes qui avaient occupé la région de l'Isker[27], ce qui s'explique par le fait que ces-derniers avaient entrepris des expéditions vers l'est, se heurtant ainsi autant au roi scythe qu'au roi macédonien[28]. Selon Strabon[29] et Arrien[30], qui ont utilisé aussi les témoignages de Ptolémée fils de Lagos, participant à l'expédition d'Alexandre, de 335 av. J.-C., contre les Triballes, les Triballes aurait habité également dans la zone du Bas-Danube, jusqu'à l'île de Peukè, ayant aussi sous leur domination certains territoires gètes nord-danubiens. La domination d'Athéas semble avoir compris seule une partie de la Dobroudja proprement-dite, jusqu'au nord d'Odessos[31]; elle aurait éventuellement pu s'étendre aussi dans une certaine mesure, du côté gauche du Danube, dans la plaine du Bărăgan[32]. A propos d'Odessos et de Tomis, on estime qu'elles étaient soumises aux Gètes[33]. En plus, les Gètes des alentours d'Odessos ont démarré des tratatives avec Philipe II; leur roi, Kothélas, lui a envoyé des cadeaux et sa fille Méda pour femme[34], un geste à une signification politique qui ne fait pas de doute et une preuve de manifestation indépendante de ce roi à l'égard de ses voisins scythes.

En 335 av. J.-C. a eu lieu la campagne d'Alexandre contre les Triballes dirigés par le roi Syrmos[35]. Conformément aux affirmations de Plutarque[36], par la campagne entreprise contre les Illyriens (en fait contre les Triballes), Alexandre aurait menacé les tribus qui se trouvaient à proximité des Scythes. De toute façon, il est improbable que l'expédition d'Alexandre contre les Triballes, y compris la traversée du Danube par un endroit sur lequel les spécialistes continuent à exprimer des opinions divergentes, ait affecté la Dobroudja; elle aurait pu, tout au plus, déterminer un affermissement du contrôle macédonien dans la région.

[27] Sur les Thriballes, voir Thucydide, II, 96; pour l'extension ultérieure de leur autorité, cf. Strabon VII, 5, 11 (317-318).

[28] RUSCU 2002, p. 64-65, avec la bibliographie.

[29] Strabon, VII, 3, 8.

[30] Arrien, *Anabasis*, I, 1-6.

[31] RUSCU 2002, p. 65.

[32] Selon les opinions de PÂRVAN 1926, p. 51 et NICORESCU 1925, p. 23. Du point de vue archéologique, on peut prendre en compte surtout les découvertes de Câmpia Brăilei; cf. SÎRBU 1983, p. 11-41.

[33] Iordanès, *Getica*, 10, 65, où l'on indique pour source de cette information Dion Chrysostome.

[34] Athénaios, XII, 557 b (= Satyros, Fr. 5).

[35] Une découverte relativement récente est prise pour confirmation de la présence et de l'autorité du roi au Bas Danube, cf. URSULESCU, TOFAN 2001, p. 21-32. Mais il pourrait s'agir d'un faux.

[36] Plutarque, *Alexandre*, I, 3.

Après la campagne couronnée de succès d'Alexandre, le territoire situé entre le Haemus et le Danube est tombé sous le contrôle macédonien, sans être pour autant organisé en tant que province macédonienne ou assigné à une province: il y aurait eu, d'une part, les villes grecques liées à la Macédoine par des traités et dont l'autonomie interne a été respectée[37], d'autre part, des tribus et des unions de tribus clientelaires dont la loyauté était garantie tant que le pouvoir macédonien prouvait sa force; il s'agissait donc d'un territoire sans présence militaire et administrative macédonienne directe[38], qui comprenait sans doute le sud-ouest de la Dobroudja et la région environnante.

Quelques années plus tard a eu lieu l'expédition manquée, au-delà du Danube, de son général, Zôpyriôn, dont l'armée fut anéantie, selon certaines sources, par les Gètes[39], selon d'autres, par les Scythes[40]. Mais l'armée de Zôpyriôn semble avoir longé le littoral, sans s'abattre vers l'intérieur de la région, comme semblent le démontrer quelques découvertes archéologiques insolites[41].

Si l'on estime qu'après la défaite de Zôpyriôn jusqu'au temps de Lysimaque, les villes grecques ouest-pontiques ont agi comme des entités indépendentes[42], on peut, d'autant plus, supposer que les populations barbares de l'intérieur de la Dobroudja ont consolidé leur propre pouvoir. Certaines découvertes de Bulgarie (Kabylè et Seuthopolis) prouvent que pendant le règne de Lysimaque, certains princes thraces portaient le titre royal, frappaient leurs propres monnaies, faisaient ériger des résidences importantes selon des modèlse hellénistiques, provoquaient des conflits et concluaient des accords entre eux, sans être trop gênés par la domination macédonienne[43]. On peut supposer que les Gètes également (y compris ceux du sud-ouest de la Dobroudja), situés de toute façon loin du centre du pouvoir macédonien, ont pu organiser leurs propres structures politiques, plus ou moins autonomes.

Pendant les révoltes des villes ouest-pontiques, ayant Callatis à la tête, contre Lysimaque, parmi les alliés barbares des Grecs révoltés, on mentionne les Thraces (= les Gètes de Dobroudja) et les Scythes, dont les territoires étaient situés à proximité de ces villes[44]. A partir du Ve s., mais surtout au IVe s. av. J.-C., les nombreux sites et nécropoles du sud-ouest de la Dobroudja et de la rive gauche du Danube attestent l'existence de quelques communautés gètes puissantes dans cette région, qui se sont peut-être constituées dans les conditions du protectorat odryse et dont la consolidation et extension, y compris sur la rive gauche du fleuve, se sont produites après le déclin de ce royaume vers la fin du Ve s. et surtout après la défaite des Scythes d'Athéas par Philippe II. On suppose que parmi les Thraces (les Gètes) qui ont appuyé les émeutes des Callatiens, il y aurait

[37] MIHAILOV 1961, 34; RUSCU 2002, p. 75.

[38] RUSCU 2002, p. 76.

[39] Quinte-Curce, X, 1, 44.

[40] Trogue-Pompée, *Historiae Philippicae*, II, 4; XII, 2, 16; Orose, III, 18, 1, 1, 4.

[41] Il s'agit de plusieurs balles de fronde en plomb, en étude chez A. Avram et C. Chiriac, découvertes dans quelques localités de la zone littorale.

[42] RUSCU 2002, p. 78.

[43] *Ibidem*, p. 84, avec la bibliographie.

[44] *Ibidem* 2002, p. 313 et n. 25-26, avec la bibliographie.

eu aussi ceux du sud-ouest de la Dobroudja[45].

L'apogée du pouvoir politique des Gètes danubiens a été atteint sous le roi Dromichaitès, dont l'avènement est situé probablement au cours des dernières années du IVe s. av. J.-C.,connu grâce à l'écho des luttes menées contre Lysimaque pendant la première décennie du IIIe s. av. J.-C. La domination de Dromichaitès semble avoir inclus des territoires du côté gauche aussi bien que du côté droit du Danube. Le conflit est localisé, selon Strabon (VII, 3, 14), dans „le désert gétique". En ce qui concerne le centre du pouvoir de Dromichaitès et la cité d'Hélis (un nom soit corrompu, soit hellénisé) on a formulé plusieurs hypothèses[46]. De tout cela, les opinions, conformément auxquelles le théâtre des opérations et la capitale Hélis se seraient trouvés au sud du Danube, sont dignes d'être retenues. Ainsi, une partie de l'historiographie bulgare récente localise la capitale mentionnée à Sborjanovo-Sveštari, où il y a un site important et deux nécropoles royales de la dexième moitié du IVe s. – première moitié du IIIe s. av. J.-C.[47]

Selon une autre hypothèse, semblable en quelque sorte, le centre du pouvoir de Dromichaitès et le lieu du conflit avec Lysimaque se situeraient au sud de la Dobroudja (dans le Quadrilatère, sur le plateau Ludogorie et, un peu plus à l'ouest, jusque vers le bassin de la rivière de Lom)[48]. Quelle qu'en soit la localisation, on pourrait considérer que la domination de Dromichaitès a représenté la première affirmation certaine, mentionnée dans les sources écrites, d'une formation gète importante au Bas-Danube, ayant hérité certes de traditions plus anciennes, mais dont nous n'avons pas d'informations suffisantes. Nous ne savons pas ce qui s'est passé avec le „royaume" de Dromichaitès après la paix conclue avec Lysimaque, ni quel a été son statut politique à l'époque suivante, au cours des manifestations des intérêts politiques et militaires d'autres pouvoirs au Bas-Danube, y compris en Dobroudja.

Après 279 av. J.-C., les Celtes ont créé pour un certains temps leur royaume, ayant la capitale à Tylis, dont le territoire semble avoir coïncidé approximativement avec l'ancien Royaume odryse ou avec le Royaume macédonien de Thrace; il est probable que les Celtes n'ont pas étendu leur domination en Dobroudja et du côté gauche du Danube.

---

[45] CONOVICI 1976, p. 45-49; MUŞEŢEANU, CONOVICI, ATANASIU 1978, p. 197; RUSCU 2002, p. 84-85, 283, 292, opinion argumentée aussi par le grand nombre de monnaies appartenant aux types Alexandre, Philippe III Arrhidée et Lysimaque de la zone, dont beaucoup regroupées en trésors et interprétées comme payement offert aux Gètes par les villes grecques pour leur appui militaire.

[46] PÂRVAN 1926, p. 62, n'exclut pas la possibilité que Hélis ait été à Piscu Crăsani, tandis que la zone d'autorité de Dromichaitès ait été dans la Plaine Roumaine. MELJUKOVA, 1979, situe le centre du pouvoir de Dromichaitès dans la zone des cités gètes des VIe – IIIe s. av. J.-C. de Bessarabie; NICULIŢĂ 1992, p. 112; NICULIŢĂ 1996, p. 147, identifie la cité de Butuceni, avec la résidence ou une des résidences du roi gète; FLORESCU 1981, p. 153-157, propose la localisation de l'autorité de Dromichaitès dans la zone centrale du Plateau de Moldavie, où il y a un groupe important de sites fortifiés des VIe – IIIe s. av. J.-C., ainsi que les trésors princiers gètes de Stânceşti et Cucuteni – Băiceni; opinion similaire chez RUSCU 2002, p. 89-91.

[47] FOL *et alii* 1986; GERGOVA 1996; STOYANOV, MIHAYLOVA 1996, p. 55-57, avec bibliographie; voir aussi les volumes *Helis* I et II 1992; *Helis* III 1994.

[48] URSULESCU 1996, p. 191-193.

En tout cas, les frontières du Royaume celte ne semblent pas avoir dépassé le Haemus vers le nord[49], celui-ci n'étant pas à même de disloquer les formations politiques et militaires locales plus éloignées. Le monde gète continue son existence, sans parvenir à créer une nouvelle unité politique marquante. Jusqu'à présent, on a signalé de la céramique celte seulement dans la *dava* de Satu Nou – „Valea lui Voïcu" (comm. d'Oltina), dans les niveaux I - IV[50]. On a signalé encore quelques matériels archéologiques celtes à Callatis (une épée spécifique dans une tombe appartenant probablement à mercenaire des IIe - Ier siècles av. J.-C.)[51], à Tomis (fibules fragmentaires du type Latène et d'autres pièces, dans des tombes hellénistiques)[52] et surtout sur le territoire de la Bulgarie[53]. A partir de l'interprétation des sources littéraires, des toponymes d'origine sûrement celte du Bas-Danube (parmi lesquels Durostorum, Arrubium, Noviodunum, Aliobrix, Aegyssus ou le hydronyme Gabranus, mentionnés surtout à l'époque romaine) et de l'origine probablement celte des *Coralli*, cités par Ovide (*Ex Ponto*, IV, 2, 37-38 et 8, 83-86) et localisés par Strabon (VII, 5, 12) entre les Balkans et la mer Noire, A. Barnea arrive à la conclusion que la présence celte dans cette zone au IIIe s. av. J.-C. devient une certitude[54]. Malgré tout cela, dans l'état actuel des recherches, on peut estimer que l'instauration du royaume celte de Tylis et les troubles qu'il a provoqués au sud de la Thrace n'ont que faiblement affecté la Dobroudja.

Les événements de la deuxième moitié du IIIe s. av. J.-C. sont faiblement reflétés dans les sources pour toute la Dobroudja. A cette période on pourrait attribuer éventuellement les informations difficilement datables de Strabon[55] à propos de la migration des Scythes au-delà du Tyras et de l'Ister, à la suite de quoi, les Thraces auraient été obligés de céder les terres en leur faveur. Si tout cela s'est vraiment passé, on pourrait mettre cet événement en relation avec les informations concernant les *Scythae Aroteres* et les zones de leur domination[56], ainsi que les monnaies de leurs „rois", découvertes notamment dans la zone littorale. Les inscriptions d'Histria mentionnant Zalmodégikos et Rhémaxos[57], qui nous font comprendre la nature des rapports de la cité avec les Gètes et avec certaines populations des alentours, se rapportent à d'autres zones et non pas à celles du sud-ouest de la région. On peut quand même supposer qu'il existait des

[49] MIHAILOV 1961, p. 40.

[50] Il s'agit de fragments qui proviennent de quatre vases du type *situla*, comportant des graffites dans la pâte, confiés pour étude à A. Ganciu, membre du collectif de recherches.

[51] BÂRLĂDEANU ZAVATIN 1980, p. 225-227. Dans ce sens, voir aussi l'opinion selon laquelle la *sica* de la zone du tumulus VI/1955 d'Histria, du complexe funéraire plane n° 1 et l'épée celte de Callatis n'appartiendraient pas à des autochtones mais à des mercenaires, attirés dans les villes du littoral par les soldes offertes par Mithridate VI Eupator, avec qui les villes étaient alliées; ceux-ci y seraient venus de la région de confluence de l'Olt avec le Danube et auraient fait partie du groupe culturel Padea – Panagjiurskij Kolonij, tenu pour daco-triballo-scordisque (RUSTOIU 2000, p. 277-288).

[52] Identification due au regretté V. Zirra.

[53] BARNEA 2010, p. 35, n. 37.

[54] BARNEA 2010, p. 29-36, avec bibliographie.

[55] Strabon, VII, 4, 5 (C. 111).

[56] Strabon, VII, 4, 6 (C. 111); Pline l'Ancien, IV, 11 (18).

[57] PIPPIDI 1967, p. 167-222; PIPPIDI 1983, n° 8, 15.

pouvoirs pareils, d'autres *basileis* gètes, y compris de l'ouest et du sud-ouest de la Dobroudja, bien qu'ils ne soient pas mentionnés dans des sources. L'absence d'un contrôle du Royaume celte de Tylis dans la région, l'absence des communautés scythes avec leurs propres *basileis* de la zone danubienne, l'intérêt de plus en plus clairement mis en évidence des Grecs d'attirer dans le circuit économique et commercial la population locale, ont créé les conditions de l'apparition de quelques formations politiques et militaires et centres de pouvoir notables dans cet espace aussi.

*
* *

II. Découvertes archéologiques représentatives et leur signification.

Du point de vue archéologique, les recherches de plus en plus poussées entreprises pendant les dernières décennies ont mis en évidence des monuments représentatifs (sites et nécropoles) ou des découvertes monétaires qui permettent de formuler des opinions toujours mieux argumentées concernant l'évolution des communautés gètes de l'ouest et du sud-ouest de la Dobroudja.

Un problème important soulevé par les découvertes à caractère gète dans cette région concerne leur début et leur durée. Comme on le sait bien, un groupe important de nécropoles gètes (datées largement du Ve au début du IIIe s. av. J.-C., mais avec des distinctions chronologiques significatives entre elles) ont été découvertes au sud-ouest de la Dobroudja à Satu Nou (deux nécropoles), Bugeac (trois nécropoles), Ostrov, Canlia, Viile, Băneasa, Adamclisi, Rasova, etc.[58]

Un nombre significatif de sites, les uns connus depuis longtemps, d'autres identifiés et étudiés récemment, correspondent à cette concentration importante de nécropoles.

Dans le périmètre de l'ancienne localité d'ADÂNCATA[59] (comm. d'Aliman, dép. de Constantza), on a identifié plusieurs noyaux d'habitat, dont deux sites gètes: ADÂNCATA I (FLORIILE) et ADÂNCATA II[60].

Le site ADÂNCATA I – FLORIILE, le plus impressionnant entre tous les sites gètes découverts jusqu'à présent en Dobroudja, est situé sur le plateau nord de la colline Dedibal, au lieu-dit „Dealul Cişmelei". Le site, fortifié avec des *valla* de terre et des fossés correspondants occupe une superficie importante (environ 750-800 m de long sur la direction NE-SO, respectivement 60°-240° et quelque 200-250 m de large sur la direction NNE-SSO); il a sans doute connu plusieurs phases d'évolution. Le secteur principal (acropole?), situé dans la zone OSO du plateau,

[58] IRIMIA 1983, p. 69-148, avec la bibliographie; pour les découvertes ultérieures de Viile, cf. IRIMIA 1991, p. 117-118; une tombe d'incinération (qui semble appartenir à une autre nécropole que celle connue antérieurement, à Ostrov), cf. IRIMIA 2006, p. 136-137.

[59] Délocalisée le 29 octobre 1977. La zone qui correspond à l'établissement antique d'Adâncata I a été parfois attribuée au village de Floriile de la même commune; voir TALMAŢCHI 2002-2003, p. 357-394; CHIRIAC, ICONOMU 2003, p. 209-217; ICONOMU, CHIRIAC 2007, p. 267-275, etc.

[60] IRIMIA 2000, p. 102-112; IRIMIA 2004, p. 177-192; IRIMIA 2004-2005, p. 319-384; IRIMIA 2007, p. 150-152.

avait une forme approximativement carrée et comportait *ca*. 150 m de chaque côté.

Il était défendu le long de tous les côtés, semble-t-il, par un mur de pierre. Démantelé lors des siècles passés par les autochtones ou écroulé dans les ravins naturels avec des pantes très abruptes des directions ONO et SSE, le mur apparaît à présent surtout sous la forme d'un dénivellement haut de 0,30-0,70 m. Dans la zone accessible, le site entier était protégé par des *valla* de terre conservés jusqu'à une faible hauteur (0,60-0,80 m et, dans un secteur du *vallum*, jusqu'à environ 1,50-2 m), avec les fossés situés à l'extérieur. En l'absence des fouilles, on ne peut pas préciser les rapports chronologiques entre les secteurs de ce grand site ou entre les *valla* et le rempart en pierre.

Le matériel archéologique recueilli à la suite de plusieurs recherches de surface est riche et varié et permet une datation préliminaire du site.

Les amphores gréco-hellénistiques représentent la catégorie la plus fréquente. Elle est constituée surtout d'exemplaires fragmentaires de Chios, Thasos, Héraclée du Pont, Sinope, Rhodes, Samos, Mendè, Cos, Pseudo-Cos, Akanthos (?) et d'autres centres non-identifiés. Les plus anciens sont les exemplaires suivants: une anse fragmentaire d'amphore de Chios avec bande longitudinale de peinture rouge[61] et quelques fragments de cols et de pieds d'amphores du même centre, appartenant au type „à col renflé", des VIe – Ve siècles av. J.-C. C'est d'ici que proviennent 30 anses d'amphores timbrées (15 de Thassos, parmi lesquelles trois appartenant au type ancien; 9 de Sinope, 4 de Rhodes, 1 de Cos et 1 d'un centre non-identifié)[62].

Du périmètre du site l'on a récupéré, à plusieurs reprises, plus de 180 pointes de flèches à valeur monétaire découvertes soit de manière isolée, soit en dépôt/(s), dont quelques pièces coulées spécialement dans ce but, un exemplaire imprimé avec le motif de la roue, d'autres pièces transformées des pointes de flèches de combat[63].

Au vu des conditions de découverte de certains dépôts ou pièces isolées, ces pointes de flèche à valeur monétaire appartiennent du point de vue chronologique à un intervalle qui va du milieu du VIe s. aux deux ou trois premières décennies sinon jusqu'au milieu du Ve s. av. J.-C.[64], ou selon d'autres opinions, même plus tôt, à partir de la première moitié du VIe av. J.-C., ou, d'une manière isolée, de la fin du VIIe s. av. J.-C.[65]

---

[61] IRIMIA 2007, p. 181.

[62] *Ibidem*, p. 326-339, cat. 1-28; IRIMIA 2007, p. 180-181, cat. 1-2. Au moins deux autres anses timbrées (de Thasos et de Sinope) ont été récemment recueillies des environs de l'établissement, avec d'autres matériels archéologiques aussi.

[63] TALMAȚCHI 1995-1996, p. 261-262, n° 3, fig. 1/3 (une pièce); TALMAȚCHI 2002-2003, p. 369-370, n° 48-105 (58 pièces); IRIMIA 2006, p. 339-340 (deux pièces); TALMAȚCHI 2008, p. 9 (trésor comptant 123 pièces: pointes de flèches à valeur monétaire, exemplaires réalisés de pointes de flèches de combats transformées et même des pointes de flèches proprement-dites.

[64] PREDA 1998, p. 37.

[65] CONOVICI, AVRAM 1996, p. 253-258 (par rapport avec le dépôt de monnaies de bronze à la roue découvertes à Histria, dans le secteur des temples grecs, daté de la fin du VIe s. av. J.-C., ce qui fait remonter de manière significative la chronologie des pointes de flèche à valeur monétaire); CUSTUREA, DIMA, TALMAȚCHI, VELTER 2007, p. 11, 21 (avant même la moitié du VIe s. av. J.-C.

C'est toujours d'ici que proviennent plus de 60 monnaies d'argent et de bronze histriennes appartenant à plusieurs types, y compris du Ve s. av. J.-C.)[66], et parmi lesquelles on compte un tetradrachme et une drachme d'Alexandre III)[67]. On a découvert également, dans le périmètre du site Adâncata I – Floriile, un autre dépôt, encore inédit, constitué de quelques dizaines de monnaies de bronze macédoniennes, dont on a récupéré 10 exemplaires, soit 9 du temps de Philippe II et un autre d'Alexandre III[68].

La haute date de ce site est également suggérée par la découverte dans son périmètre de plusieurs pièces de bronze coulées, avec des représentations zoomorphes, dont quelques-unes datées des VIe – Ve siècles et d'autres du IVe s. av. J.-C.[69]. C'est toujours d'ici que proviennent quelques outils en fer (un soc, une hache plate avec des ailes et une serpe), une fibule en bronze appartenant au type thrace, des pointes de flèches de type „scythe", une pointe de lance en fer, une clochette en bronze[70].

La céramique travaillée à la main appartient aux types rencontrés fréquemment dans la poterie autochtone. La céramique grise tourné est représentée par des produits autochtones aussi bien que par des exemplaires grecs. La céramique grecque fine correspond à l'intervalle chronologique suggéré par les autres matériels.

L'importance de l'habitat est mise en évidence aussi par l'identification, à proximité du site, d'un tumulus (daté largement, sur la base du matériel amphorique, de la fin du IVe s. – première moitié du IIIe s. av. J.-C.)[71], de deux tombes d'incinération du IVe s. av. J.-C., considérées avoir éventuellement fait partie de la nécropole de ce site, d'une autre pièce (un anneau de bronze avec trois rangées de globules parallèles) du Ier s. ap. J.-C.[72]

Le site Adâncata I – Floriile a évolué très probablement entre la fin du VIe s. et le IIe s. ou le Ier s. av. J.-C., sans que l'on puisse établir, en l'absence des fouilles, si son évolution a été ininterrompue pendant cet intervalle, ou bien si elle a connu des interruptions et des reprises de l'habitat.

L'importance du site Adâncata I – Floriile est illustrée de surcroît par l'existence d'un autre site – Adâncata II[73] – à environ 1,5 km vers SE des ruines de l'ancien village d'Adâncata, à quelque 3-3,5 km Ouest de la frontière Nord du village d'Urluia (comm. d'Adamclisi) et à quelque 2-2,5 km vers SE d'Adâncata I – Floriile. Dans le terrain, ce site est délimité par deux tumuli, situés à environ 700-800 m de distance l'un de l'autre. Le site était constitué, selon toute vraisemblance, d'habitations isolées disposées en „îlôts" (ou noyaux) visibles

[66] Information de G. Talmaţchi, qui est en train d'étudier les monnaies en question.

[67] TALMAŢCHI 1994, p. 231-233 (deux drachmes histriennes); TALMAŢCHI 1995-1996, p. 261-262, n° 1-2 (une obole et une monnaie de bronze du type Apollon émises à Histria; TALMAŢCHI 2001/a, p. 122, n° 21-22; p. 125, n° 40; p. 132, n° 92-93; POENARU BORDEA 2004, p. 47, n° 1 (Adâncata); p. 51, n° 45 (Floriile).

[68] TALMAŢCHI 2009, p. 89.

[69] ICONOMU, CHIRIAC 2007, p. 267-269, n° 1-7 et fig. 1/1-7; 2/1-3; 3/1-4.

[70] IRIMIA 2000, p. 102-112; IRIMIA 2004-2005, p. 339-340.

[71] IRIMIA 2004-2005, p. 346-347, 357.

[72] CHIRIAC, ICONOMU 2005, p. 209-217.

[73] IRIMIA 2004-2005, p. 340-346.

dans le terrain comme des agglomérations de matériels archéologiques. On n'y a observé aucun élément de fortification artificielle, ce qui suggère l'existence d'un établissement ouvert, situé tout probablement dans la zone d'influence du grand établissement d'Adâncata I – Floriile.

Le matériel archéologique découvert (fragments d'amphores grecques, dont cinq timbres thasiens de type récent, des fragments de Chios, Thasos à la lèvre triangulaire du soi-disant type „Pridik", Sinope, Héraclée du Pont, Rhodes, ainsi que des céramiques gètes travaillées à la main, des céramiques grises tournées – autochtones et d'importation –, des céramiques grecques fines) permet la datation large de l'établissement d'Adâncata II des Ve – IIIe siècles av. J.-C.[74]

L'importance du centre de pouvoir Adâncata I – Floriile pourrait être illustrée aussi par certaines découvertes significatives signalées au cours du temps dans les zones environnantes. Ainsi, c'est de Ion Corvin (ancien Cuzgun), localité située à environ 7-8 km SE d'Adâncata, que provient un grand trésor découvert en 1905, constitué de quelque 2000 monnaies d'argent d'Apollonia du Pont, Mésambria, Histria, Callatis et de 7-20 statères d'électron de Cyzique. Il a été daté de *ca*. 330-320 av. J.-C. et son enfouissement a été mis en relation à titre d'hypothèse avec les événements du temps d'Alexandre le Grand ou Lysimaque[75].

Il est bien possible que la constitution et l'enfouissement du trésor soient directement liés à l'évolution politique, administrative, économique et militaire du site Adâncata I – Floriile, pendant la période mentionnée. C'est toujours d'Ion Corvin que proviennent aussi plusieurs matériels céramiques grecs et autochtones découverts au SE de la localité, datés largement des IVe – IIIe siècles av. J.-C., ainsi que du Ier s. av. J.-C. – Ier s. ap. J.-C.[76]

Le site gète développé sur le plateau Ouest du village d'ADAMCLISI, dans la zone où, plus tard, sera bâtie la ville romaine de Tropaeum Traiani, pourrait aussi appartenir à l'aire d'influence de l'importante résidence d'Adâncata I – Floriile.

A l'est de la cité, sur le plateau situé à sa proximité, on a constaté l'existence d'un site des Ve – IIIe siècles av. J.-C. Les recherches entreprises ont mis en évidence la présence de deux couches de culture avec des complexes d'habitats spécifiques (habitations, fosses, âtres) et des matériels autochtones et grecs. Les deux couches ont été datées globalement l'une des Ve – IVe siècles av. J.-C. et l'autre des IVe - IIIe siècles av. J.-C.[77] A Adamclisi aussi on a signalé l'existence d'une nécropole gète d'incinération de la fin du VIe s. – Ve s. av. J.-C., d'où l'on a recueilli plusieurs vases gris tournés, dont quelques-uns imités d'après des modèles grecs[78].

Sur le plateau proprement-dit de la future cité romaine, il y a eu un site gète, dans le périmètre duquel on a découvert des matériels céramiques autochtones et

[74] *Ibidem*.

[75] MOISIL 1913, p. 63, n° 23; PREDA 1998, *passim*; EAIVR, vol. II (D-L), 1996, p. 264 (*sub voce Ion Corvin*, auteur G. Poenaru Bordea); POENARU BORDEA 2004, *passim*, avec bibliographie.

[76] IRIMIA 1983, p. 114-118.

[77] BARNEA *et alii*, 2000, p. 7; iidem, 2001, p. 22-23; iidem, 2002, p. 21; iidem, 2003, p. 27; iidem, 2004, p. 17-18; iidem, 2005, p. 18-19; iidem, 2006, p. 38.

[78] ARICESCU 1971, p. 224; IRIMIA 1973, p. 27-29; IRIMIA 2006, p. 123-124.

grecs datant surtout des Ier s. av. J.-C. – Ier s. ap. J.-C., et d'autres plus anciens aussi, à partir des VIe – Ve siècles av. J.-C.[79] Quant aux monnaies, d'Adamclisi et „de ses environs" provient d'ailleurs un véritable trésor: il s'agit de monnaies romaines républicaines et impériales du Ier siècle (jusqu'à l'an 80 ap. J.-C.)[80]. Il faut préciser que les endroits de la zone de la localité Adamclisi où l'on avait signalé les découvertes sus-mentionnées se trouvent à quelque 10-11 km SE à vol d'oiseau du site Adâncata I – Floriile.

Dans une zone située elle aussi à proximité, à ZORILE (comm. d'Adamclisi), on a découvert les traces d'un site à céramique gète et hellénistique des IVe – IIIe s. av. J.-C.[81]; un vase bitronconique autochtone tourné, datant des Ve – IVe s. av. J.-C.[82], provient de la zone d'habitat du village actuel.

Si l'on se dirige d'Adâncata vers le N, le NE et l'E, on constate l'existence d'autres sites gètes situés à des distances d'environ 8 à 15 km d'Adâncata I – Floriile.

A DUNĂRENI (comm. d'Aliman, dép. de Constantza), lieu-dit „Muzait", on a identifié un site gète fortifié (appelé *oppidum* par Al. Simion Ştefan)[83] situé sur la rive du Danube, à proximité immédiate du camp fortifié romain de Sacidava, vers le NE. Il n'est pas exclu que le nom donné au camp fortifié par les Romains ait repris celui de la fortification autochtone antérieure. Pour la fortification du site gète on a réalisé un système compliqué de lignes de défense. Il est composé de plusieurs éléments: une muraille (*vallum* avec muraille?) qui clôture à présent une superficie de 4470 m^2; un fossé très large et profond, dont la moitié utilise le trajet d'un ravin; un deuxième *vallum* ayant une interruption ultérieure à l'est, à proximité de son extrémité Nord, suivi d'un petit fossé; un troisième *vallum*; ensuite un fossé de profondeur moyenne; un quatrième *vallum* et le dernier fossé presque disparu. L'emplacement de la porte à l'extrémité Ouest de la fortification principale qui renfermait l'enceinte la rendait inaccessible grâce à la falaise haute de 35 m et imposait l'utilisation d'un trajet d'accès obligatoire et contrôlé qui utilisait le fond du fossé, en partant de la plage du Danube, ou bien le fond d'un autre fossé perpendiculaire sur tout le système d'obstacles successifs (les *valla* et les fossés sus-mentionnés) et issu à la suite de la régularisation et l'approfondissement d'un vieux ravin. On a aménagé une rampe dans la paroi du fossé qui monte du fond du fossé jusqu'au niveau de la porte[84].

Le type de l'habitat et le système de défense suggèrent l'existence d'un site gète particulièrement fortifié. Le matériel archéologique relativement peu nombreux prélevé récemment de cette zone[85] (fragments de vases grossiers,

[79] BARNEA *et alii* 1979, p. 60; 179-182 (Catalogue); 225-226.

[80] OCHEŞEANU 1988-1989, p. 91-97; d'autres monnaies chez POENARU BORDEA 2004, p. 44, n° 1.

[81] IRIMIA 1980, p. 105.

[82] IRIMIA 1975, p. 107-109.

[83] ŞTEFAN 1986, 86-2/7, p. 73-87.

[84] *Ibidem*.

[85] A la suite d'une prospection du mois d'octobre 2009, faite avec Cornelia et Leonid Cărpuş, nous avons constaté que dans le secteur NE, vers le Danube, de la fortification gète, on avait fouillé illégalement une superficie d'environ 600-700 m^2, à une profondeur comprise entre *ca.* 1-20 m. La terre ainsi obtenue a été utilisée pour des endiguements ou

travaillés à la main, fragments d'amphores sinopéennes et rhodiennes et une anse fragmentaire de Cos) suggère l'existence de l'habitat au moins au cours des IIIe – IIe siècles av. J.-C. Malheureusement, en l'absence des fouilles, jusqu'à présent, il n'y a aucun élément qui permette d'établir l'évolution et la chronologie exactes du site en question. La complexité du système de défense, avec plusieurs *valla* et fossés, et, de plus, avec un mur qui clôturait l'enceinte principale, pourrait suggérer une évolution de longue durée du site.

Un autre site fortifié gète a été signalé à VLAHI (comm. d'Aliman), lieu-dit „Piscu Blaborului"[86]. Il se trouve non loin du Danube, au bord du lac Vederoasa, à quelque 8-10 km NNE d'Adâncata I, à environ 5 km en aval, vers l'est, du site de Dunăreni – „Muzait" et 5-6 km en amont, vers OSO de Rasova – „Malul Roşu". Il est situé sur un segment de la falaise séparé par deux ravins parallèles. L'enceinte a été défendue par un double talus et par un double fossé précédé par un autre fossé situé dans une position plus avancée[87]. On n'y a pas découvert de matériels archéologiques représentatifs pour en assurer la chronologie.

A environ 9-10 km E d'Adâncata I – Floriile, dans la zone de la localité HAŢEG (comm. d'Adamclisi), à quelque 5-6 km S du Danube, non loin de l'extrémité Sud du lac BACIULUI, on a signalé aussi l'existence d'un site gète, du périmètre duquel on a recueilli de nombreaux fragments céramiques autochtones et grecs datés largement des IVe – IIe siècles av. J.-C.[88]

Un peu plus loin, juste sur la rive du Danube, à RASOVA (comm. de Rasova), lieu-dit „Malul Roşu", à *ca*. 14-15 km NE du site d'Adâncata I et à 10-11 km en aval de Sacidava, on a découvert quelques complexes d'habitat gètes des Ve – IVe siècles av. J.-C., avec des matériels autochtones et grecs spécifiques dont une anse timbrée de Thasos du magistrat Κλεῖτος (groupe IX, *ca*. 325-317 av. J.-C.)[89].

Nous constatons qu'autour du grand site ADÂNCATA I – FLORIILE, sur une distance d'environ 10-15 km, il y a de nombreux autres sites gètes, dont quelques-uns ont évolué (avec ou sans interruptions) du Ve au Ier s. av. J.-C., d'autres dans un intervalle plus restreint, tandis que pour les autres il n'y a pas d'informations, fussent-elles préliminaires, concernant leur chronologie.

Un aspect intéressant pour comprendre l'importance du site Adâncata I pourrait être représenté par la distance relativement petite, de *ca*. 9-10 km du Danube, ainsi que par l'existence, à seulement 6-7 km, des lacs Vederoasa et Baciului, lesquels communiquent à présent avec le fleuve par Privalul Vederoasa. D'ailleurs, la zone partiellement marécageuse aujourd'hui de Privalul Vederoasa, du nord des collines Măcinului, Nucului et Stejarului, constitue un renfoncement important, vers le sud, pour les eaux du Danube et, en antiquité, il aurait pu représenter un lieu favorable d'acces et d'accostage des navires. Il faut souligner que quelques-uns des établissements gètes mentionnés, situés dans l'aire

d'autres travaux dans la zone, provoquant des destructions sur une superficie importante du *vallum* et du fossé de défense l'accompagnant, ainsi que dans plusieurs complexes antiques. La plainte déposée auprès des autorités au sujet de ces destructions est restée jusqu'à présent sans réponse ni conséqeunces.

[86] ŞTEFAN 1986, p. 3 et fig. 4 B; MUNTEANU, OPREA 2007, p. 512.

[87] ŞTEFAN 1986, *loc. cit*.

[88] IRIMIA 1980, p. 100-101.

[89] IRIMIA 1974, p. 126-129; AVRAM 1996, cat. 202-207.

d'influence d'Adâncata I avaient accès direct ou indirect aux eaux du fleuve (Dunăreni, Vlahi, Rasova – „Malul Roşu" et, peut-être, Haţeg aussi) ou se trouvaient à une distance maximale de 18-20 km du Danube, facile à parcourir, dans les temps passés tout comme aujourd'hui, à travers les voies d'accès de la zone (par exemple, la route Rasova – Haţeg - Adamclisi[90] ou Adâncata – Urluia – Adamclisi, sur la valée d'Urluia).

L'apparition récente du matériel amphorique (dès le VIe s. av. J.-C.) et de plusieurs plaquettes en bronze scythes des VIe – Ve siècles av. J.-C. correspond à la période de pénétration des pointes de flèches à valeur monétaire et d'autres monnaies grecques; leur nombre est étonnamment grand par rapport aux découvertes du même type d'autres sites gètes. Les matériels archéologiques et numismatiques découverts, les dimensions impressionnantes de l'établissement Adâncata I, le système complexe de fortification, sa position centrale et dominante dans la zone, peuvent constituer autant d'arguments redoutables concernant le caractère de l'établissement en tant que centre de pouvoir autochtone, ayant joué un rôle politique, militaire et économique de choix, avec des relations multiples et complexes avec le monde grec (au début, surtout avec Histria, puis avec d'autres colonies aussi, ou bien avec des centres grecs plus éloignés).

Une autre microzone du Sud-Ouest de la Dobroudja, où se regroupent plusieurs sites gètes, pourrait offrir en guise de repères au moins deux sites importants: IZVOARELE (comm. de Lipniţa) et SATU NOU – „VALEA LUI VOÏCU" (comm. d'Oltina).

Dans la zone de la localité IZVOARELE, lieu-dit „La Tablă"[91], sur la rive du Danube, à proximité immédiate du site romain et romano-byzantin Sacidava (mésique) au lieu-dit „Cale Gherghi" et duquel il n'est séparé que par un ravin, il y a un site gète important. La découverte de nombreux objets gètes et grecs le long de la plage du Danube, sur une distance d'environ 500-600 m, suggère la possibilité que l'établissement romain surmonte une partie de l'établissement gète.

L'établissement gète, fort érodé à cause des glissements de terrain et des crues répétées du fleuve, présente à l'heure qu'il est une forme à peu près triangulaire, dont un côté se dirige vers le Danube, et le système de défense est constitué d'un *vallum* et d'un fossé. Il est possible que, dans le cas de Sacidava (Dunăreni) aussi, le nom Sacidava de la fortification romano-byzantine ait repris celui de l'établissement gète antérieur. La zone, aujourd'hui en majeure partie boisée, se présente sous la forme de plusieurs plateaux avec des hauteurs, inclinaisons et dimensions variables, créées à la suite des glissements de terrain et séparées par de nombreux ravins.

Dans cette zone ont été découvertes le long des années entre autres des pointes de flèche à valeur monétaire, des monnaies histriennes „à la roue", des drachmes d'argent et des monnaies de bronze histriennes[92], une obole d'argent

[90] Sur cette route, qui est la plus courte entre Adamclisi et Rasova, Gr. Tocilescu a fait transporter vers Bucarest les pièces du monument triomphal de Tropaeum Traiani.

[91] IRIMIA 2007/a, p. 145-147, avec la bibliographie antérieure.

[92] CONOVICI 1979, p. 87-89.

toujours histrienne[93], des monnaies macédoniennes du type Philippe II et Alexandre III (?)[94], d'autres monnaies émises par Mésambria[95], Callatis[96], Tomis[97], Dionysopolis, Chersonèse, des monnaies gètes du type Vârteju – Bucureşti, des deniers romains républicains[98], etc.

A la suite de plusieurs prospections, on a recueilli des fragments d'amphores de Thasos, Rhodes, Sinope, Colophon, Pseudo-Cos (y compris un nombre significatif de timbres), des céramiques grecques d'usage commun et fines, des fragments de bols hellénistiques à décor en relief avec leurs imitations gètes[99], etc. La céramique gète, très variée, est représentée par des types spécifiques de vases, travaillés à la main ou tournés[100]. A la périphérie du site, sur la plage du Danube, on a étudié[101] une habitation du IIe s. av. J.-C., avec des traces évidentes de plancher, fort affectée par les crues du Danube.

A partir des matériels archéologiques découverts, le site gète d'Izvoarele, lieu-dit „La Tablă", peut être largement daté des VIe - Ier siècles av. J.-C. Mais en l'absence des fouilles, on ne saurait faire de précisions concernant le statut et les étapes de son évolution. Pourtant, vu la richesse et la variété du matériel archéologique découvert, ainsi que la durée de l'habitat, l'établissement représentait – selon toute vraisemblance – un important centre économique, ayant de vastes relations commerciales avec le monde grec des nombreuses colonies pontiques, peut-être aussi de certaines métropoles, ainsi qu'avec les communautés gètes de la rive gauche du fleuve. Cet établissement a pu également être un centre politique et militaire; il se trouvait, comme le sera d'ailleurs plus tard la cité romaine et romano-byzantine, dans un point extrêmement important qui contrôlait un secteur significatif du Danube, avec son gué favorable au commerce, y compris la navigation sur le fleuve et sur le bras Râul (= Bala)[102].

Un habitat autochtone, qui pourrait être mis en relation avec le riche établissement d'Izvoarele et qui semble avoir évolué pendant une période tout aussi longue, a été découvert au lieu-dit „Gura Canliei", sur le territoire du village Canlia (comm. de Lipniţa). Cet endroit se trouve toujours sur la rive du Danube, à quelque 7-7,5 km en amont d'Izvoarele, lieux-dits „Cale Gherghi" et

[93] VERTAN, CUSTUREA 1988-1989, p. 372, cat. 1186.

[94] TALMAŢCHI 2009, p. 78-79, cat. 38-39.

[95] TALMAŢCHI 2002-2003/a, p. 382, n° 219; TALMAŢCHI 2003, p. 28, n° 40-41.

[96] IRIMIA 1980, p. 74, n. 69; PREDA 1998, p. 77; TALMAŢCHI 2002-2003/b, p. 400, n° 17; POENARU BORDEA 2004, p. 42, n° 14; 45, n° 15; 52, n° 63; 61, n° 23; 64, n° 12.

[97] IRIMIA 1980, *loc. cit.*; PREDA 1998, p. 83; TALMAŢCHI 2001/a, p. 128, n° 65; TALMAŢCHI 2000-2001, p. 183-197; TALMAŢCHI 2002-2003/b, p. 405, n° 11.

[98] IRIMIA 1980, *loc. cit*.

[99] CONOVICI, MUŞEŢEANU 1975, p. 547; IRIMIA 2006/b, p. 71-79.

[100] IRIMIA 2007, p. 74-181.

[101] Par le collègue N. Conovici, que la mort a arraché à notre amitié.

[102] En ce qui concerne le gué de passage d'Izvoarele (ancienne Pârjoaia) et son importance, voir DIACONU 1971, p. 315-316. Dans le marais de Călăraşi, au km 3, sur la rive gauche du bras Rău (= Bala), qui fait la jonction avec le bras Borcea, non loin d'Izvoarele, dans une zone appartenant à la commune d'Unirea (départ. de Călăraşi), on a identifié un vaste site gète ayant fourni un riche matériel archéologique autochtone et grec, détruit en majeure partie par les eaux du fleuve; voir SÎRBU, OPREA, PANDREA 1995, p. 147-166.

„La Tablă". Ici, à l'occasion des fouilles entreprises dans un site du type Babadag III, on a découvert aussi quelques complexes gètes avec des matériels datés d'un intervalle correspondant aux Ve – Ier siècles av. J.-C. Il s'agit de céramiques gètes travaillées à la main ou tournées, auxquelles s'ajoutent des fragments de vases grecs à figures rouges du IVe s. av. J.-C. (pélikè ou cratère?, ainsi que d'un autre vase), des fragments d'amphores de Chios, Thasos, Héraclée du Pont, Sinope, Cos, deux timbres rhodiens et un autre sinopéen, une pointe de flèche appartenant au type „scythe", un canthare du Ier s. av. J.-C. – début du Ier s. apr. J.-C., un denier romain républican de l'an 70 av. J.-C.[103], etc. L'habitat de Gura Canliei pourrait éventuellement représenter un établissement „satellite" de l'important site fortifié d'Izvoarele – Sucidava.

Dans le périmètre de la localité SATU NOU (comm. d'Oltina), il y a deux sites gètes qui présentent de l'intérêt pour notre thématique.

Le site de SATU NOU, lieu-dit „Valea lui Voïcu"[104], se trouve à *ca*. 3-3,5 km à vol d'oiseau du site d'Izvoarele – „La Tablă", en aval, toujours sur la rive du Danube. Il est situé sur un promontoire détaché de la terrasse supérieure, à présent fort érodé. Le promontoire apparaît sous la forme de deux plateaux – Nord et Sud – avec une différence de niveau d'environ 6 m (le plateau Sud étant plus haut), lesquels se distinguent entre eux quant à l'intensité de l'habitat. Sur le plateau Nord, on a identifié dix niveaux gètes d'habitat dont l'épaisseur varie de 30 à 50 cm et même plus dans certaines zones; en revanche, la couche archéologique du plateau Sud ne dépasse pas 1-1,10 m (à l'exception, bien entendu, des fosses qui pénètrent dans la terre stérile, parfois jusqu'à une profondeur de plus de 2 m).

Les deux plateaux ont été fortifiés. La fortification du plateau Nord, respectivement la zone principale d'habitat, a commencé à un moment correspondant au niveau VIII par une muraille d'enceinte ayant une épaisseur de 2-2,20 m et une hauteur maximale conservée de 5,20-5,30 m. Elle se composait de deux parements de blocs et de grandes dalles de grès, ou, plus rarement, de calcaire, rangés de la sorte qu'il constituent des facettes relativement régulières et uniformes en hauteur. Entre les deux parements il y avait l'emplecton, composé généralement de pierres minces, d'argile (tantôt brûlée sur place, tantôt non brûlée) et même de cendre. Au sud de la muraille il y avait le fossé de défense, complètement détruit à cause de l'érosion naturelle du terrain, transformé en

[103] IRIMIA 1981, p. 89-98, avec la bibiographie antérieure. Sur les terrains de l'ancienne ferme de Lipniţa, à *ca*. 8-10 km de la localité Canlia, on a découvert un statère de Lysimaque (VERTAN 1983, p. 29-30). Nous rappelons que dans la zone de la localité de Canlia, à la proximité du cimetière actuel, à environ 3-3,5 km SSE de „Gura Canliei", on a recherché une importante nécropole gète comptant 77 tombes d'incinération, datée de la fin du Ve s. jusqu'au IIIe s. ou même au début du IIe s. av. J.-C. (BOROFFKA, TROHANI 2003, p. 139-199, avec la bibliographie antérieure). Pour quelques découvertes monétaires, voir aussi POENARU BORDEA 2004, p. 49, n° 23; p. 60, n° 9.

[104] IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 115-154; IRIMIA, CONOVICI 1990, p. 81-96; IRIMIA, CONOVICI 1993, p. 51-114; CONOVICI 1992, p. 3-14; CONOVICI 2000, p. 70-77; CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 139-176; CONOVICI, IRIMIA 1999, p. 196-211. Les résultats des campagnes de fouilles ont été publiés brièvement dans CCA, Ministère de la Culture, CIMEC – Institut de mémoire culturelle, entre les années 1995-2006.

ravin profond. Utilisée au IIIe s. av. J.-C. (respectivement lors de la première phase de l'habitat gète), la muraille d'enceinte a été refaite au Ier s. av. J.-C. (pendant la seconde phase d'habitat), mais dans une technique plus grossière, surtout avec de petits blocs non façonnés de calcaire. La muraille correspondant aux deux phases est visiblement inclinée vers l'intérieur du site, à cause des glissements successifs du terrain et, peut-être, des tremblements de terre.

Le plateau Sud a été fortifié au IIIe s. av. J.-C. avec un *vallum* de terre (qui présentait, dans sa partie supérieure, comme „armature" de grosses pierres de calcaire et des dalles de grès) et un fossé de défense (d'environ 12-13 m à la partie supérieure, quelque 6 m à la base et 7 – 7,50 m de profondeur). Au moins dans le secteur soumis aux recherches, la terre qui constituait le côté extérieur (au sud) du *vallum* s'est écroulée partiellement dans le fossé de défense. Par conséquent, le fossé a été colmaté et même détruit en bonne mesure par l'écroulement de ses bords, à tel point que, vers l'est, le fossé se présente aujourd'hui considérablement élargi, ayant l'aspect d'un ravin. Il n'y a pas d'indices claires pour une réutilisation du *vallum* de terre et du fossé de défense du plateau Sud lors de la deuxième phase d'habitat de „Valea lui Voïcu", respectivement au Ier s. av. J.-C. – début du Ier s. apr. J.-C.

La première phase d'habitat gète de Satu Nou – „Valea lui Voicu", à laquelle correspondent sept niveaux archéologiques, a été datée, sur la foi du grand nombre d'amphores et de céramiques héllenistiques d'usage courant et fines, d'un intervalle qui commence vers 280 av. J.-C. et finit lors du dernier quart du IIIe s. av. J.-C. Suite à l'analyse de la concordance entre certains groupes de timbres sinopéens et rhodiens sur la base des découvertes d'Albeşti et de Satu Nou – „Valea lui Voïcu", A. Avram a établi quelques repères plus précis concernant la chronologie du site en discussion[105]. A partir des timbres sinopéens les plus récents, du sous-groupe VI A (GARLAN 2004), découverts à Satu Nou – „Valea lui Voïcu", on constate que l'établissement existait vers 260 av. J.-C. Sa fin, établie à partir des timbres sinopéens du sous-groupe VI D et rhodiens de la période II b-c (FINKIELSZTEJN 2001) aurait eu lieu vers 212 av. J.-C., tandis que l'abandon du site d'Albeşti se serait passé deux ou trois ans plus tard, environ 209 av. J.-C. Le IIe s. av. J.-C. n'est pas attesté à „Valea lui Voïcu". Les recherches de surface, ultérieurement complétées par un sondage archéologique avec des résultats significatifs, prouvent la continuation de l'habitat gète dans cette zone, à savoir à „Vadu Vacilor".

La deuxième phase de l'habitat gète de „Valea lui Voïcu", à trois niveaux, est datée du Ier s. av. J.-C. et des premières décennies du Ier s. apr. J.-C. La datation de cette dernière phase a été établie sur la foi de la céramique hellénistique, des amphores du type Dressel 2-4 et de certaines catégories de vases autochtones. Le dernier niveau d'habitat (niveau I selon la succession des fouilles) est daté à l'aide de la céramique gète tournée, avec décor lustré, et par des canthares hellénistiques de l'époque d'Auguste.

Sur le plateau Sud, l'habitat antique est beaucoup plus faible, même s'il semble avoir été utilisé dans les deux phases. Ils est bien possible que cette partie

[105] AVRAM 2010, p. 169-176.

de l'habitat ait été utilisée surtout pour des constructions légères destinées à abriter les animaux ou à d'autres activités économiques.

Le site de Satu Nou – „Valea lui Voïcu" présente toutes les caractéristiques d'une authentique *dava*; il s'agit, très probablement, d'un important centre du pouvoir dans cette zone. Nous n'avons pas d'informations sur l'organisation interne de l'établissement, car on a effectué les fouilles sur une superficie relativement restreinte à proximité du rempart, par conséquent, dans une zone en quelque sorte périphérique; étant donné que la majeure partie de l'établissement a été détruite naturellement, on n'a découvert aucun complexe vraiment représentatif, à l'exception d'une habitation de surface comportant un autel d'argile décoré, à laquelle s'ajoutent d'autres autels simples ou – dans un autre cas – décorés.

Il convient aussi de remarquer la découverte d'un grand nombre de fours, dont les uns étaient destinés à des activités ménagères, tandis que d'autres étaient également utilisés dans un but artisanal. D'ailleurs, parmi les nombreux objets découverts, on peut signaler quelques creusets d'argile et des loupes de fer qui suggèrent l'existence d'ateliers.

L'importance de l'établissement et l'ampleur de ses activités économiques, y compris les relations commerciales avec le monde grec, sont relevées par la grande quantité et la diversité remarquable du matériel céramique autochtone, travaillé à la main ou tourné, et des importations. Quant aux importations grecques, nous mentionnons la découverte de céramiques fines et d'usage commun très variées, des meules de type grec et, surtout, d'un très riche matériel amphorique, dont 570 timbres d'amphores (313 – Sinope; 123 – Rhodes; 116 – Héraclée du Pont; 4 – Thasos; 4 – Chersonèse Taurique; 1 – Groupe Myrsiléios (Colchide); 1 – Groupe Parméniskos (?); 1 – Cnide; 1 – Chios (sur un lagynos); environ 15 – non déterminés)[106], un nombre tout à fait surprenant pour un établissement „barbare", fouillé pourtant en mesure réduite et situé assez loin des centres grecs.

En même temps, l'emplacement du site sur une hauteur dominante, qui offrait aussi bien la protection naturelle que le contrôle sur un secteur important du Danube, représente un trait caractéristique à ce type de site. La modalité de réalisation de ce système défensif, par l'utilisation à la fois d'une fortification traditionnelle, consistant en *vallum* et fossé, et d'une muraille de pierre, correspond aux usages des Gètes et des Daces. Nous retenons aussi qu'à proximité immédiate du site, on a identifié dans le terrain grâce à l'aérophotogrammétrie deux groupes de tumuli (comprenant respectivement trois et huit tertres), ainsi que d'autres tumuli isolés[107]. Il n'est pas impossible que certains parmi eux aient appartenu du point de vue culturel et chronologique au site. D'autres tumuli, dont quelques-uns de grandes dimensions, se font remarquer dans le terrain jusque vers la localité Izvoarele, alors que d'autres se trouvent même sur le plateau situé au sud par rapport aux deux cités voisines (gète et romaine).

[106] Chez CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 139-176, sont publiés 337 timbres amphoriques de „Valea lui Voïcu"; les autres, plus de 570, sont inédits.

[107] ŞTEFAN 1986, 86-2/5; p. 51-61.

Le site de SATU NOU, lieu-dit „Vadu Vacilor", est situé sur la rive du Danube, à quelque 800 m en amont de celui de „Valea lui Voicu" et à environ 2-2,5 km en aval de celui d'Izvoarele – „La Tablă", sur un promontoire triangulaire orienté SO-NE, sur le versant Ouest de la vallée qui a donné le nom à cet endroit. Le promontoire en question a une longueur de *ca*. 500-600 m et une largeur de *ca*. 130-150 m à l'extrémité SO. A la suite des recherches de surface effectuées en plusieurs reprises, on a constaté que l'habitat gète occupe environ 2/3 du promontoire mentionné, respectivement la pointe du „triangle" (secteur NNE).

La zone de l'habitat antique est délimitée dans le terrain par le système de fortification aussi, vu que le matériel archéologique diminue considérablement à l'OSO du *vallum*. Dans ce cas aussi, une grande partie de l'établissement a été détruite par les glissements de terrain, surtout vers le Danube et vers la pointe du plateau, ainsi que de son côté ENE, vers le ravin terrassé en vue du reboisement (dans les années 1980-1981). Dans son système défensif, on a identifié dans les années 1982-1990, à la surface du terrain, le *vallum* consolidé avec des pierres, affecté en grande partie par les travaux agricoles répétés et les terrassements mentionnés. La hauteur du *vallum* qui barrait le plateau en ligne transversale à peu près sur la direction NO-SE ne dépassait pas – dans les zones où il se conservait encore – 60-70 cm; l'aspect légèrement alvéolaire du terrain à la proximité du *vallum* (vers l'extérieur) suggère la possible existence du fossé, à présent complètement colmaté. Etant donné les travaux mécaniques répétés pour l'entretien des forêts et la croissance des jeunes arbres, au cours de ces dernières années, le *vallum* mentionné n'a plus pu être identifié dans le terrain.

Dans les années 2003 et 2005[108], on a effectué un sondage archéologique (sous la forme d'une section de 62 x 2 cm et de trois cassettes de dimensions variables), du côté déboisé Ouest du plateau, donnant sur le Danube. La couche archéologique de la zone soumise aux recherches est relativement mince, ayant une épaisseur variable, comprise entre 0,25-0,55 m. Cette couche est plus épaisse et contient des matériels archéologiques plus nombreux dans la zone des complexes archéologiques (fosses, habitations, fours et âtres).

La plus grande partie du matériel archéologique découvert, à l'inclusion de 44 anses timbrées (33 – Rhodes; 7 – Cnide; 2 – Sinope; 1 – Chios?; 1 – Cos)[109], conforte la datation de l'établissement du IIe s. av. J.-C., soit de l'intervalle de temps où le site de „Valea lui Voïcu" était inhabité, suite à la destruction subie à la fin du IIIe s. av. J.-C. Pourtant, certains matériels hellénistiques (canthares et amphores de Thasos, Sinope et Cnide – groupe de Zénon, y compris un timbre rhodien de la période I b, de l'éponyme Ἀρίσταρχος)[110] suggèrent une date plus haute pour le début de l'établissement de „Vadu Vacilor", c'est-à-dire dès le IIIe s. av. J.-C. Il est possible qu'il se soit développé plus tôt, en tant qu'établissement

[108] IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007, p. 81-118, avec la bibliographie antérieure; IRIMIA 2009, p. 71-115.

[109] CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 169-170, fig. 17/1-15, où sont présentés 15 timbres découverts lors des recherches de surface; les autres timbres et références à l'ensemble du matériel amphorique, chez IRIMIA 2009, *loc. cit*.

[110] Daté selon GRACE 1974 de *ca*. 269-240 av. J.-C.; selon FINKIELSZTEJN 2001, p. 188, tableau 17, de *ca*. 262-247 av. J.-C.

„satellite", mais très faiblement habité de la *dava* de „Valea lui Voïcu", qu'il ait survécu aux événements ayant provoqué la destruction de celle-ci, et qu'il ait fini par prendre, en quelque sorte, la place de cette dernière au IIe s. av. J.-C. Nous ignorons les circonstances dans lesquelles l'habitat de „Vadu Vacilor" a cessé d'exister, ou s'il s'agit plutôt d'une diminution de l'intensité de son habitat à la fin du IIe s. ou au début du Ier s. av. J.-C., simultanément avec la reprise de l'habitat à „Valea lui Voïcu", lors de la seconde phase, plus tardive, de celui-ci.

L'étendue extrêmement réduite des recherches ne permet pas de se prononcer sur le statut de l'établissement de „Vadu Vacilor". Si au début il semble avoir été une station „satellite" par rapport à la *dava* de „Valea lui Voïcu", après la fin violente de la première étape de cette dernière, il est bien probable que certains éléments qui définissaient la position politique et économique de cette *dava* aient été passagèrement repris par l'établissement de „Vadu Vacilor", sans que l'on arrivât pour autant à la même importance.

A environ 6 km SE à vol d'oiseau de la *dava* de Satu Nou – „Valea lui Voïcu", au bout d'une colline qui confine au SO le lac d'Oltina, se trouve le site gète de COSLUGEA (comm. de Lipniţa) – lieu-dit „Colţul Pietrei" ou „Dealul Pietrii"[111]. Vers le S et vers l'O, celui-ci a été fortifié avec *vallum* et fossé, disposés en arc de cercle. Le *vallum* renferme de l'E au NO toute la partie actuellement conservée du plateau, et on peut encore le suivre dans le terrain sur une longuer d'environ 130-150 m. Dans la zone mieux conservée, le *vallum* a une hauteur de *ca*. 1,50-2 m; une partie de la fortification a été fort affectée par les ravins profonds qui creusent le promontoire en question, surtout vers l'est, le nord et le NO. Le matériel céramique de la zone (constitué de fragments de vases gètes et hellénistiques) est en général caractéristique pour la dernière période de l'ère ancienne (plutôt probablement pour les IIIe – IIe s. av. J.-C.). En l'absence de fouilles, il est difficile à estimer si l'établissement de Coslugea – „Colţul Pietrei" se trouvait dans la zone d'influence ou de contrôle de la *dava* de Satu Nou – „Valea lui Voïcu", en tant qu'établissement „satellite", ou bien s'il représentait une agglomération autonome.

Toujours en relation avec notre sujet, l'on pourrait se pencher aussi sur le site de DUROSTORUM (aujourd'hui Silistra, Bulgarie), dont les nécropoles, et dans une moindre mesure, les ensembles et les complexes d'habitat de différentes époques se trouvent en partie sur le territoire de la localité d'OSTROV (dép. de Constantza). Situé devant l'un des gués les plus importants du Danube, Durostorum est mentionnée fréquemment dans les sources littéraires[112].

Dans la zone de la localité d'Ostrov, pour la période qui nous intéresse, on a signalé deux nécropoles gètes des IVe – IIIe s. av. J.-C.[113] Trois autres nécropoles gètes des Ve – IIIe s.av.J.-C. ont été découvertes dans la zone de la localité de Bugeac (comm. d'Ostrov)[114], située à quelque 7 km E d'Ostrov et à environ 14-15 km E de Silistra et Ostrov – „Regie".

---

[111] IRIMIA 2007, p. 145.

[112] Ptolémée, III, 105; *Tabula Peutingeriana*, VIII, 2; *Itinerarium Antonini*, 223, 4; Ammianus Marcellinus, XXVII, 4, 12; *Notitia Dignitatum*, *Or*., 40, 26, 33 etc.

[113] ARICESCU 1971, p. 223-224; IRIMIA 2006/a, p. 136-137.

[114] IRIMIA 1983, p. 79-83; IRIMIA 1985, p. 75-85.

De la zone située entre le lieu-dit „Regie" et la commune d'Ostrov, à environ 2 km en aval de l'antique Durostorum, dans le périmètre des *canabae* de la XIe légion *Claudia*, on a récupéré deux anses timbrées d'amphores des IIIe – IIe s. av. J.-C.[115]. Dans le périmètre de l'ancien centre antique de Durostorum, on a signalé, le long des années, plusieurs trésors et monnaies isolées datant de la période qui retient notre attention. Un trésor constitué de 104 monnaies histriennes d'argent (77 drachmes et 27 oboles), déposé dans un vase grec du IVe s. av. J.-C. a été découvert en 1930, près de la ville de Silistra[116]. Au cours du temps, on a également signalé dans cette zone d'autres monnaies histriennes, tomitaines et callatiennes autonomes, des émissions appartenant aux types Séleucos Ier, *Macedonia Prima*, Thasos, Dyrrhachium, ou bien des deniers romains républicains[117]. Dans les eaux du Danube, on a découvert, en 1971, un casque de bronze du type cycladique[118].

Vu l'importance du gué de Durostorum ainsi que le grand nombre de trésors et de monnaies isolées en provenance de divers centres, on peut supposer l'existence dans cette microzone aussi d'un établissement autochtone représentatif qui eût établi depuis les temps les plus anciens des relations avec le monde grec, ce qui aurait continué probablement au moins jusqu'à l'époque romaine.

*
* *

Sur la base des découvertes présentées jusqu'ici, dans le Sud-Ouest de la Dobroudja, on voit se dessiner, dans la seconde moitié du Ier millénaire av. J.-C., au moins trois microzones regroupant plusieurs établissements, dont l'intensité de l'habitat, la durée et probablement l'importance politique et économique diffèrent selon le cas.

Un premier groupe est constitué, comme on l'a déjà vu, par les sites qui ont pour centre principal le grand établissement Adâncata I – Floriile et autour duquel ils semblent graviter (exemples: Adâncata II, Ion Corvin, Adamclisi, Zorile, Dunăreni, Vlahi, Haţeg, Rasova). Les matériels archéologiques découverts attestent l'évolution de ces sites durant l'intervalle allant du VIe au Ier s. av. J.-C., certes, avec des différences d'un site à l'autre. Si pour le commencement relativement éloigné de quelques-uns il y a des témoignages certains, en ce qui concerne leur fin et les causes ayant déterminé ce phénomène, les preuves sont peu nombreuses et pas assez claires.

Les établissements de ce groupe avaient accès direct ou indirect au Danube et entretenaient des relations commerciales intenses avec le monde grec, comme le démontrent la quantité et la variété des importations.

Dans le même sens, la découverte d'objets grecs dans la zone centrale et du

[115] CONOVICI, MUŞEŢEANU 1975, p. 546.

[116] CANARACHE 1940, p. 230-232; GATTARNO 1942, p. 60-63.

[117] CONOVICI 1979, p. 89; PREDA 1998, p. 55, 117, 250, 257, 308; TALMAŢCHI 2000, p. 206, n° 224; TALMAŢCHI 2000-2001, p. 192, n° 166; TALMAŢCHI 2001/b, p. 46 et n° 43; TALMAŢCHI 2002-2003/a, p. 377, n° 181-183; POENARU BORDEA 2004, p. 50, n° 42, etc.

[118] DONEVSKI 1974, p. 285-286.

SE de la Dobroudja permet la mise en évidence d'une voie d'accès entre le littoral et le Danube[119], surtout du côté de Callatis mais aussi du côté de Tomis. Il est difficile à préciser si les établissements de cette microzone constituaient des entités à part, autonomes, ou bien s'ils constituaient – au moins à certains moments de leur histoire – une formation représentative, plus grande, relativement unitaire, qui manifestait son pouvoir politique, militaire et économique sur une aire plus étendue. De toute façon, on peut estimer que l'établissement Adâncata I – Floriile a fonctionné à partir du VIe s. av. J.-C. jusqu'au Ier s. av. J.-C. et, éventuellement, même au Ier s. ap. J.-C.[120] comme un centre politique vraiment représentatif.

D'ailleurs, c'est de Floriile que provient une inscription d'époque romaine qui mentionne un *princeps (loci)* dans le territoire du municipe Tropaeum Traiani, ce qui permet de supposer une certaine continuité de la population autochtone de cette zone à l'époque romaine[121]. Une autre microzone comprend les établissements d'Izvoarele, Satu Nou („Valea lui Voïcu" et „Vadu Vacilor"), Coslugea - „Colţul Pietrei", Gura Canliei, tous situés sur la rive même du Danube ou au bord d'un lac (Oltina), avec accès au fleuve. On y remarque également la richesse et la variété du matériel d'importation. Du point de vue chronologique, tandis que pour deux d'entre eux (Izvoarele et Gura Canliei), on constate l'existence à peu près pendant toute la période comprise entre le VIe/Ve s. et le Ier s. av. J.-C., pour deux autres (Satu Nou – „Valea lui Voïcu" et „Vadu Vacilor"), fouillés de manière systématique, on a pu établir les limites plus précises de leur évolution. En même temps, l'évolution de ces derniers a été mise en relation, dans une certaine mesure, avec un événement historique, à savoir un des plus anciens raids des Bastarnes sud-danubiens, de la fin du IIIe s. av. J.-C.[122]

Dans ce groupe, on remarque le site fortifié de Satu Nou – „Valea lui Voïcu",

[119] IRIMIA 2003, p. 65.

[120] Les dimensions impressionnantes, la durée, la richesse et la variété du matériel archéologique découvert ne justifient pas, à notre avis, l'opinion exprimée par G. Talmaţchi, selon laquelle l'établissement Adâncata I – Floriile „a eu un rôle important dans le contexte de la bataille d'Adamclisi (le futur municipe de Tropaeum Traiani) de l'hiver des années 101-102 ap. J.-C."… „Il est possible que même le lieu de la confrotation n'ait pas été choisi par hasard" (TALMAŢCHI 2008, p. 15). Les découvertes archéologiques faites jusqu'à présent ne soutiennent pas l'idée d'une continuité des structures politiques et militaires gètes dans la zone, antérieures à la conquête romaine, qui auraient représenté une force capable d'avoir joué un rôle aussi important dans le déroulement de la campagne mésique au cours de la première guerre dacique de Trajane. Il est connu que du point de vue politique, militaire et administratif, après l'annexion proprement-dite de la Dobroudja à la province de Mésie – en 46 ap. J.-C. ou, selon d'autres chercheurs, plus tard, pendant les premières années du règne de Vespasien (69-79 ap. J.-C.) – on a commencé à mettre en place l'intégration définitive de la région, sur la base de certains principes stratégiques, administratifs et économiques spécifiques qui différaient de ceux du monde autochtone, même si la composante ethnique gète de la région n'a pas été radicalement et brutalement modifiée, et même si parmi les établissements et les camps romains il y a eu quelques-uns qui se sont développés à proximité des sites préromains, dont ils ont, de surcroît, souvent conservé les noms.

[121] SUCEVEANU 2001-2002, p. 169; cf. aussi CIL III, 7431.

[122] IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 144; CONOVICI 1992, p. 3-13.

aussi bien par l'intensité de l'habitat que par la complexité et la portée du système défensif. Ainsi, on y constate l'utilisation du système traditionnel, avec *vallum* et fossé de défense, mais aussi la présence d'une muraille d'enceinte monumentale. Nous mentionnons qu'aux abords de la *dava* de „Valea lui Voïcu", on a découvert une monnaie histrienne d'argent[123] appartenant donc à une période antérieure à l'établissement fouillé, et, sur le versant Est de la *dava*, un trésor de monnaies macédoniennes[124].

La troisième microzone aurait en tant que point de repère le gué de Durostorum, avec des traces d'habitat, peu nombreuses pour le moment, et des nécropoles gètes représentatives signalées dans cette aire. Ici aussi, les témoignages d'habitat sont relativement anciens, au moins à partir du Ve s. av. J.-C.; ils continuent à s'accumuler – en particulier grâce aux découvertes monétaires signalées dans cette zone – jusqu'aux IIe - Ier s. av. J.-C. L'absence, jusqu'à présent, de tout établissement représentatif dans cette microzone n'exclut pas la possibilité d'en découvrir un à l'avenir. La richesse et la variété des importations témoignent des mêmes relations complexes avec le monde grec.

En ce qui concerne les établissements identifiés jusqu'à présent dans le SO de la Dobroudja, il est difficile à préciser s'ils appartenaient à un seul centre de pouvoir politique et économique ou bien s'ils représentaient des centres autonomes, voire indépendants. La fortification massive de beaucoup d'établissements crée l'impression de leur manifestation en quelque sorte indépendante, sans qu'une activité commune, pendant certaines périodes, coordonnée par un seul centre, que l'on ne saurait d'ailleurs établir, soit tout à fait exclue. Cette mission était probablement assumée à tour de rôle par plusieurs centres, selon les réalités concrètes de la zone.

Les meilleurs candidats à avoir joué un tel rôle seraient, selon les périodes, le grand établissement d'Adâncata I – Floriile, l'établissement d'Izvoarele, ou bien, celui de Satu Nou – „Valea lui Voïcu"; il se peut qu'il y en ait eu d'autres aussi, non encore identifiés ou, pour le moins, non encore soumis à des recherches systématiques. L'établissement d'Adâncata I – Floriile se fait remarquer entre tous par ses dimensions, sa durée et son mobilier archéologique représentatif (recueilli, il faut le rappeler, uniquement grâce à des recherches de surface).

Le groupe d'établissements et de nécropoles du SO de la Dobroudja peut être complété avec les découvertes gètes du secteur voisin de la Dobroudja méridionale (NE de la Bulgarie): Braničevo (district de Šumen)[125], Černa (district de Dobrič)[126], Drumevo (district de Šumen)[127], Jankovo (district de Šumen)[128], Kalugerica (district de Šumen)[129], Kjolmen (district de Šumen)[130], Kjulevča (district

[123] MITREA 1959, p. 156.
[124] POENARU BORDEA 2004, p. 55, n° 107; p. 63, n° 50; p. 65, n° 24, avec bibliographie.
[125] DREMSIZOVA 1962, p. 165-185; DREMSIZOVA 1963, p. 3-4, fig. 3.
[126] BOBČEVA 1975, p. 123-127; VASILČIN 1998-1999, p. 5-103.
[127] DREMSIZOVA-NELČINOVA 1965, p. 54-65.
[128] DREMSIZOVA 1955, p. 61-83; DREMSIZOVA 1963, p. 7-8 et pl. 7/4.
[129] DAMJANOV, POPOV 1972, p. 81-93.
[130] DREMSIZOVA-NELČINOVA 1970, p. 207-229.

de Šumen)[131], Krăgulevo (district de Dobrič)[132], Malamir (district de Šumen)[133], Pčelnik (district de Dobrič)[134], Prof. Iširkovo (district de Silistra)[135], Prof. Zlatarski (district de Dobrič)[136], Sini Vir (district de Šumen)[137], Smjadovo (district de Šumen)[138], Šumen[139], Tărkvita (district de Šumen)[140], Vărbica (district de Šumen)[141], Vekilski (district de Šumen)[142], etc. Dans la plupart des cas (nécropoles planes ou tumulaires, tumuli isolés, établissements), on y a découvert des céramiques grecques, des imitations locales d'après certains types de vases grecs et d'autres pièces d'importation.

C'est à cet espace qu'appartiennent les découvertes exceptionnelles de Sborjanovo-Sveštari (Isperich, district de Razgrad), où il y a un complexe de sites des IVe – IIIe s. av. J.-C. uniques dans l'aire des Thraces nordiques par leur monumentalité et leur variété: une ville autochtone de type hellénistique, une enceinte sacrée et deux nécropoles royales. La ville, avec une superficie de plus de 8 ha, était fortifiée avec des murailles de type hellénistique, avec deux parements de pierre et un emplecton épais de 3,5 – 4,2 m et conservé sur une hauteur de 1-1,5 m. On a constaté l'existence de deux niveaux d'habitat qui se succèdent sans aucune interruption de la seconde moitié du IVe s. jusqu'au milieu du IIIe s. av. J.-C.; quelques-uns des fragments céramiques du secteur de la porte S de l'établissement datent des IIe - Ier s. av. J.-C. A l'intérieur du site, on a découvert de nombreux édifices et autels et un très riche et varié matériel archéologique, à l'inclusion de plusieurs produits grecs. Il convient de mentionner une inscription consacrée à la déesse Phosphoros du IIIe s. av. J.-C.[143] Les deux nécropoles comptent plus de 100 tumuli, dont environ 20 ont été déjà fouillés; ils ont environ 10-20 m de hauteur et quelques dizaines de mètres de diamètre. Dans ces tumuli, on a identifié des constructions en pierre taillée (couloirs, antichambres, chambres), des frontons et des portes glissantes en calcaire et en marbre, des lits pour les défunts, des scènes peintes, des sacrifices humains ou d'animaux, des sculptures, un mobilier riche et varié. Il convient de faire une mention à part pour „Ginina Moguila", un tumulus avec le diamètre de 70 m et la hauteur de 11,50 m, dont la chambre funéraire est décorée d'une manière exceptionnelle, où l'on remarque surtout les 10 caryatides; la lunette de la chambre funéraire principale comprend une composition décorative peinte. Le tumulus est daté de la première

[131] *Eadem* 1963, p. 4-5, fig. 4; *Eadem* 1966, p. 40-51.
[132] BOBČEVA 1975, p. 119-123; VASILČIN 2002-2003, p. 135-247.
[133] DREMSIZOVA 1963, p. 6-7, fig. 7/1-3.
[134] VASILČIN 1993, p. 28-36.
[135] GEORGEVA, BAČVAROV 1994; pour la chronologie de la nécropole, (virgula) voir aussi MĂNDESCU 2005, p. 429-440.
[136] MIRČEV 1963, p. 1-13.
[137] DREMSIZOVA 1963, p. 1-2, fig. 1.
[138] *Ibidem*, p. 8, fig. 2/7; ATANASOV, YORGOV 2007, p. 41-42, fig. 7.
[139] ANTONOVA 1973, p. 31-41.
[140] DREMSIZOVA 1963, p. 5-6, fig. 5.
[141] FILOW 1934, p. 171-180, fig. 186-201, pl. 11/2. ATANASOV 1990, p. 23-32.
[142] BUJUKLIEV, DOMARADZKI, ATANASOV 1995, p. 84.
[143] ČIČIKOVA, DELEV, BOZHKOVA 1992, p. 73-88; STOYANOV *et alii* 2004, *passim*; VAGALINSKI 2007, p. 74, 82, cat. 18-19, fig. 18-19.

moitié du IIIe s. av. J.-C.[144] C'est toujours à Sborjanovo-Sveštari, lieu-dit „Demir Baba Teke", que l'on a fouillé un lieu de culte avec trois niveaux successifs, datés de la seconde moitié du IVe s. – fin du IIe s./début du Ier s. av. J.-C.[145] Un autre lieu de culte fortifié, avec la superficie de 4,75 ha, avec des enclos circulaires de pierres et plus de 50 âtres, datant de l'Hallstatt ainsi que de l'époque hellénistique, a été découvert à Sborjanovo-Sveštari, lieu-dit „Kamen Rid"[146].

Le complexe archéologique de Sborjanovo-Sveštari a constitué un centre politique, économique et religieux des Gètes du Bas Danube aux IVe – IIIe s. av. J.-C., identifié parfois, comme nous l'avons déjà mentionné, à la capitale du roi Dromichaitès. Il est identifié aussi à Daudava, que l'on considère également comme capitale des Gètes pour un certain temps[147]. Les deux nécropoles tumulaires sont sans aucun doute des nécropoles royales gètes des IVe – IIIe s. av. J.-C. Une nécropole tumulaire, dont au moins une des tombes (T 10), contenant un mobilier extrêmement riche, peut être considérée comme „princière", a été découverte dans cette aire à Braničevo – „Dvete Mogili"[148].

Au grand groupe de découvertes gètes du SO de la Dobroudja et du NE de la Bulgarie on peut ajouter d'autres, tout aussi nombreuses, à gauche Danube, dans la zone de Călăraşi-Ialomiţa: Borcea (ancienne Cocargeaua)[149], Căscioarele[150], Chirnogi[151], Coslogeni – „Km. 80"[152], Dorobanţu[153], Gâldău - Pietroiu[154], Grădiştea Borcii/Grădiştea Călăraşi[155], Gura Borcii – Km. 372-373"[156], Unirea – „Rău"[157], etc. Tous ces sites ont fourni entre autres des vases conteneurs grecs ou des imitations de tels produits. Dans certains sites de la rive gauche du Danube, les vases grecs se retrouvent dans une quantité comparable à celle forunie par les sites de la rive droite; dans les sites découverts à une distance plus éloignée du Danube, les mêmes vases sont évidemment moins nombreux. Les découvertes des deux rives du fleuve dans cette zone attestent l'existence des liens étroits entre les établissements riverains. Il est probable que, pendant certains moments de leur histoire, ils aient appartenu à la même communauté économique et politique.

Dans ce même espace, on peut également mentionner un autre établissement résidentiel représentatif. A Căscioarele – „D'aia parte" (dép. de Călăraşi), près du

[144] IVANOV 1992, p. 133-142; ČIČIKOVA 1992, p. 143-163; GERGOVA 1992/b, p. 118-126; GERGOVA 1996, p. 16-26, pl. 16.

[145] BALKANSKA 1992, p. 59-72; BALKANSKA 1998.

[146] GERGOVA 1992/a, p. 10, fig. 2-3.

[147] SÎRBU 2004, p. 52.

[148] DREMSIZOVA 1962, p. 165-185.

[149] BARNEA 1966, p. 157, cat. V/2, fig. 2/2.

[150] SÎRBU *et alii* 1996, *passim*; MUNTEANU 1990, p. 345-350; CANTACUZINO, TROHANI 1979, fig. 9/2-8; 10/8; SÎRBU 1994, p. 25-45.

[151] TROHANI 1975, p. 127-147; TROHANI, ŞERBĂNESCU 1975, p. 273-274, fig. 1-4; TURCU 1979, *passim*; ŞERBĂNESCU 2006, p. 166-167, fig. 2/1-4.

[152] BARNEA 1966, p. 156, cat. II, fig. 4/1-4.

[153] TURCU 1979, p. 181, pl. 43/1-2.

[154] CONOVICI 1986, p. 129-141; SÎRBU, OPREA 1995, p. 123-146; SÎRBU, OPREA, RĂDULESCU 1997, p. 209-236.

[155] CULICĂ 1968, p. 135-145.

[156] ATANASIU 1969, p. 163, fig. 2-3.

[157] SÎRBU, OPREA, PANDREA 1995, p. 147-166.

Danube, on a recherché un site fortifié situé sur une extrémité de terrasse entourée le long de ses côtés O et S par les eaux du lac Cătălui et sur les côtés N et E par un système complexe de défense. La superficie du site dépasse 1,2 ha. On y a identifié trois phases successives du système de fortification: 1 – fosse/deux fosses? et palissade en bois et en terre (argile); 2 – muraille avec des parements de briques non cuites (briques en torchis) et de l'emplecton en terre battue; 3 – muraille de pierres de calcaire (apportées de la Plate-forme Prébalkanique d'au-delà du Danube, ce qui démontre une fois de plus l'existence de relations constantes entre les communautés gètes des deux rives du fleuve). La couche de culture gète, ayant au maximum 1 m d'épaisseur, comprend trois niveaux d'habitat. On a découvert les restes de quelques édifices de culte avec des autels (dont un est décoré) ainsi qu'un riche mobilier archéologique représenté par des céramiques et autres objets gètes, des imitations d'après des types de vases grecs et un riche matériel amphorique (Thasos, Héraclée du Pont, Sinope). L'établissement a été daté de la seconde moitié du IVe s. à la fin du IIe s. av. J.-C.; on a constaté des traces de destruction de la seconde moitié du IVe s. av. J.-C.[158].

Dans un secteur situé à une distance de *ca*. 15 km autour de l'établissement de Căscioarele – „D'aia parte", on a identifié presque dix établissements contemporains, et à proximité, la tombe tumulaire princière de Chirnogi[159].

Dans l'aire définie par les découvertes déjà mentionnées du SO de la Dobroudja, du NE de la Bulgarie et de la rive gauche du Danube, on constate des manifestations unitaires des rites funéraires (parmi lesquelles la pratique quasi générale de l'incinération, et, dans une proportion beaucoup plus réduite, de l'inhumation. On remarque également les tombes royales, surtout celles de la zone Sborjanovo-Sveštari; les tombes d'inhumation attribuées à la population ordinaire sont très peu nombreuses.

Quant aux découvertes funéraires du SO de la Dobroudja et des zones situées à proximité immédiate, nous constatons que jusqu'à présent, dans cet espace, on n'a fouillé aucune tombe „princière" vraiment remarquable. Pourtant, les tombes tumulaires n'y font pas défaut.

A gauche du Danube, à Chirnogi (dép. de Călăraşi), on a découvert une tombe tumulaire princière, datée des deux dernières décennies du IVe s. av. J.-C., du mobilier de laquelle on a recueilli beaucoup de matériels archéologiques gètes et grecques, y compris une applique en or, avec la représentation en relief d'une tête de lion, et une *situla* fragmentaire en bronze[160]. On a supposé que le défunt était un *basileus* d'une communauté étendant son autorité sur la Lunca Dunării et les cours inférieurs des rivières Argeş et Motiştea, une zone où l'on a constaté une abondance d'établissements de cette époque. De nombreux autres tumuli, dont quelques-uns semblent appartenir à la période en question, existent d'ailleurs dans toute la région[161]. Un tumulus presque complètement détruit, d'où l'on a

[158] SÎRBU 1994, p. 25-45; SÎRBU 2004, p. 51.

[159] ŞERBĂNESCU 1999, p. 231-244; SÎRBU 2004, *loc. cit*.

[160] ŞERBĂNESCU 1999, *loc. cit*.

[161] Ainsi, on peut mentionner les *ca*. 15 *tumuli* situés entre les localités Bugeac et Ostrov, sur un alignement d'environ 7-8 km; dans la zone de quelques-uns de ces tumuli, on a recueilli des fragments d'amphores grecques. D'autres tumuli de plus grandes

recueilli des matériels archéologiques, surtout des fragments d'amphores de la fin du IVe s. et de la première moitié du IIIe s. av. J.-C., se trouve aux alentours du site Adâncata I - Floriile[162].

Ce que l'on a présenté jusqu'ici reflète uniquement l'état actuel de nos connaissances. Il y a une série de questions auxquelles on ne peut répondre: quel était le territoire de cette/ces structure(s) politique(s) et comment l'autorité des chefs de ces structures se manifestait-elle; comment les centres de pouvoir en cause étaient-ils organisés et quels types de rapports s'établissaient entre eux ou en relation avec d'autres forces politiques et militaires du temps; quel type de relations a-t-on établi avec les villes du littoral ou avec le monde grec plus élogné, surtout en ce qui concerne les intérêts économiques réciproques. On peut pourtant affirmer que ces découvertes, dont quelques-unes impressionnantes, représentent la preuve de l'existence, dans le monde gète du SO de la Dobroudja et des zones situées à proximité, de certains centres résidentiels issus à la suite de la hiérarchisation de la société et de la constitution des structures politiques bien individualisées, ayant leurs propres élites.

Contrairement à certaines opinions exprimées à ce propos[163], on constate que dans l'espace sur lequel nous nous somme attardés, l'influence grecque se manifeste depuis la haute époque et d'une manière tout aussi prononcée et complexe que dans le nord de la Dobroudja ou vers les bouches du Danube. Les liens de cette région se dirigeaient initialement vers Histria (dont les premières monnaies, à l'inclusion des pointes de flèches à valeur monétaire et des monnaies de bronze à la roue sont présentes dans cette zone), éventuellement vers d'autres colonies pontiques ou même vers le monde grec de la mer Egée.

Ultérieurement, ces relations s'orientent, semble-t-il, surtout vers Callatis (voire d'autres colonies situées plus au sud) ainsi que vers Tomis; il n'y a pas de raison à croire que les liens avec Histria, avec les colonies nord-pontiques ou le monde grec plus éloigné n'aient plus continué, même si dans l'évolution de ces rapports il y avait des fluctuations qui, au niveau actuel des informations, ne peuvent pas encore être saisies.

Quant aux relations des formations politiques et militaires de la zone avec les villes littorales, les informations sont totalement absentes. Pour le nord de la Dobroudja ou pour les régions nord-danubiennes et nord-ouest-pontiques, il y a quelques mentions d'accords passés entre les villes grecques et certains dynastes indigènes dans les inscriptions histriennes concernant Zalmodégikos et

---

dimensions, parfois plus ou moins aplatis sont signalés dans la zone Oltina – Satu Nou – Izvoarele.

[162] IRIMIA 2004-2005, p. 346, 357. Un des tumuli de la zone de l'établissement d'Adâncata I – Floriile a été pillé dans les années 1999-2000 par des chasseurs de trésors qui sont entrés dans la chambre funéraire. Ultérieurement, la brèche a été colmatée. Nous n'avons nul renseignements sur la construction ou sur un éventuel mobilier funéraire. La seule information communiquée par le collègue C. Chiriac, qui l'a reçue de la part de quelques participants à cette action juste après le pillage et avant que la brèche qu'ils ont faite ne soit colmatée, relève la monumentalité de la construction funéraire et le fait qu'elle avait été réalisée en blocs de pierre. L'investigation systématique de ce tumulus est absolument nécessaire et il en est ainsi pour l'établissement proprement-dit aussi.

[163] RUSCU 2002, p. 290.

Rhémaxos[164] et dans le décret olbien pour Protogénès[165]. Il est hautement possible que des accords du même genre étaient conclus aussi avec les *basileis* du sud-ouest de la Dobroudja.

*
* *

III. Les relations avec Rome. La localisation des royaumes de Rholès et de Dapyx.

En ce qui concerne les rapports des Gètes du SO de la Dobroudja avec le monde romain, les sources littéraires sont tout aussi parcimonieuses.

Il est connu qu'après la transformation de la Macédoine en province romaine en 148 av. J.-C., plusieurs expéditions des gouverneurs de cette province, ayant comme but la soumission successive des populations barbares des alentours et l'établissement de la frontière sur le Danube aussitôt que possible, se sont déroulées loin de la Dobroudja et n'ont pas influencé l'évolution des autochtones de la région.

Pour la période qui correspond aux règnes de Pharnace Ier à Mithridate VI Eupator, à la différence des villes littorales, lesquelles ont entretenu certains rapports avec le royaume du Pont[166], les Gètes de la zone mentionnée ne semblent pas avoir été impliqués dans ces contacts.

Il est vrai que, parmi les alliés de Mithridate VI, Appien (*Mithr*., 13) mentionne également des populations comme les Thraces, les Scythes, les Sarmates, les Taures et les Bastarnes. C'est toujours Appien (*Mithr*., 5, 32) qui parle d'un officier de Mithridate, au nom de Dromichaitès, considéré comme Gète. On estime même que le fait de frapper de la monnaie d'or dans les villes du littoral roumain aurait entre autres servi à payer les mercenaires barbares recrutés par l'intermédiaire de villes en question[167]. Cependant, il n'est pas du tout sûr que les Gètes de la région aient été impliqués dans ces actions, bien que cela ne soit pas totalement exclu, car il pourrait s'agir d'actions restreintes ou individuelles. La campagne de M. Terrentius Varro Lucullus de 72 av. J.-C., déclenchée pour la soumission de certaines populations, parmi lesquelles les *Bessi* et les *Moesi*, a eu pour but d'attirer du côté de Rome, par des moyens variés, les villes ouest-pontiques, lesquelles se trouvaient encore sous le contrôle de Mithridate VI; mais cette action ne semble pas avoir concerné aussi les Gètes de la région. Toutefois, la zone ouest-pontique a continué à attirer l'attention des Romains, même si les événements des années 62-61 av. J.-C. et la défaite de C. Antonius Hybrida par les villes de cette région, aidées par les Scytho-Bastarnes et les Gètes, semblent avoir mis un terme passager aux ambitions romaines. Nous ne connaissons ni la situation de la zone en question lors de la période de son intégration au royaume

[164] PIPPIDI 1967, p. 167-222; PIPPIDI 1983, n° 8, 15.

[165] LATYSCHEV 1916 I², n° 32, etc.

[166] Une analyse détaillée, avec bibliographie, chez RUSCU 2002, p. 93-127. Pour l'implication d'Histria dans les événements qui ont eu lieu, voir surtout AVRAM, BOUNEGRU 1997, p. 155-165.

[167] POENARU BORDEA 1979, p. 49; RUSCU 2002, p. 123.

de Burébista, ni la manière dans laquelle ce processus s'est déroulé.

Cependant, à Satu Nou – „Valea lui Voïcu", on a constaté qu'aucun des trois niveaux d'habitat correspondant à la phase tardive (Ier s. av. J.-C. – premières décennies du Ier s. ap. J.-C.) ne finit par violence, ce qui pourrait suggérer l'intégration pacifique de cet établissement au royaume de Burébista. Après la disparition du roi gète et de César, cette zone a continué à attirer l'attention de Rome[168]. Pourtant, pour l'ensemble du territoire de la Dobroudja, il nous manque encore une information claire, bien que l'existence d'un tel intérêt puisse être envisagée; celui-ci concernerait au moins des fins militaires, parmi lesquelles notamment la possibilité de recruter des mercenaires au sein des autochtones.

Comme il est déjà acquis, l'instauration définitive de la domination romaine sur le littoral ouest-pontique est la conséquence de la campagne de M. Licinius Crassus des années 29-27 av. J.-C. Les événements présentés par Cassius Dion (51, 23-26) sont bien connus[169] et nous n'allons y faire référence que passagèrement. Le général romain a été engagé dans un conflit violent avec les Daces et les Bastarnes qui avaient attaqué les Denthelètes soutenus par les Romains. Continuant ses attaques, Crassus fit sentir sa présence dans la zone mésique, dans une localité „bien fortifiée" où il fit liquider les Bastarnes. La mention par Cassius Dion de la rivière de Kédros, sur les rives de laquelle les Bastarnes poursuivis par les Romains se seraient refugiés, a invité certains historiens roumains à considérer que la rivière mentionnée pourrait être un supposé Kerbos des environs de Mangalia (le lac de Limanu d'aujourd'hui), également connu comme Cerbatis ou Acerbatis[170]. Selon d'autres, la rivière en question pourrait être Ciabrus/Cibrica, de Bulgarie[171].

La victorie totale sur les Bastarnes a été obtenue par les Romains à l'aide de Rholès, „le roi de certains Gètes" (Cassius Dion 51, 24, 6-7). Celui-ci est allé à Corinthe, où il a rencontré Octavien et où, en guise de récompense pour ses exploits, il est devenu *socius amicusque*[172]. Peu de temps après, en 28 av. J.-C., les Bastarnes ont été vaincus de nouveau, et Crassus a puni aussi les *Medi* et les *Serdi* (peuplades thraces) épargnant pourtant les Odryses (Cassius Dion 51, 25, 3-5).

Nous ignorons les conditions dans lesquelles un „autre roi gète", Dapyx (Cassius Dion 51, 26, 1) a attaqué Rholès, l'allié des Romains. Selon certains chercheurs, la cause se trouverait justement dans le pacte de Rholès avec les

[168] SUCEVEANU 1977, p. 16-17.

[169] Pour cette campagne, voir particulièrement les commentaires de PÂRVAN 1926, p. 87-91 et PIPPIDI 1965, p. 290-292. Même les inscriptions pour Aristôn, fils d'Aristôn de Callatis ont été mises mises à titre d'hypothèse en relation avec les événements en question; l'ensemble du dossier épigraphique a été à nouveau discuté par AVRAM 1999, p. 49-54, n°s 40-45.

[170] PÂRVAN 1926, *loc. cit.*; VULPE 1938, p. 102-104; PIPPIDI 1965, p. 291, note 4, à côté de la présentation d'autres opinions aussi; RĂDULESCU 2001, p. 656-657, etc.

[171] DANA 2007, p. 236, avec la bibliographie antérieure; PIPPIDI, 1965, p. 291, note 14, estime lui aussi que l'itinéraire de Crassus à la poursuite des Bastarnes semble être passé par Serdica (Sofia d'aujourd'hui) dans la direction du Danube plutôt que vers le littoral; la rivière du Kébros pourrait être Ciabrus/Čibrica.

[172] PIPPIDI 1965, p. 292, note 17; LICA 1992, p. 225-230, avec la discussion sur ce type de titre honorifique et la bibliographie.

Romains, auxquels il aurait facilité l'avance dans la région; cependant, il pourrait s'agir d'autres raisons aussi.

Selon V. Pârvan, la domination de Rholès se serait étendue „à l'Est d'Iantra, avec le centre politique entre Durostorum et Axiopolis, vers Abrittus et Tropaeum Traiani"[173]. Dans l'historiographie roumanie, Rholès est localisé presque constamment dans le sud de la Dobroudja, étant donné que dans la source antique on affirme expressément qu'il était „le roi de certains Gètes". Pourtant, les actions mentionnées par Cassius Dion ont eu lieu dans la future province romaine de Mésie au sens large, laquelle comprenait en effet la Dobroudja aussi.

Mais, comme on l'a souvent démontré, en tenant compte aussi des découvertes archéologiques, les Gètes sud-danubiens ont peuplé non seulement la Dobroudja, mais un territoire beaucoup plus étendu, au moins entre la rivière Jantra (ou plus à l'Ouest), le Haemus (= Stara Planina) et le littoral ouest-pontique.

L'opinion selon laquelle la population gète était présente sur tout le territoire de la future province de Mésie inférieure[174] est elle aussi à prendre en compte. Ayant en vue justement la présence des Gètes sud-danubiens sur un territoire si étendu ainsi que la succession des rois gètes mentionnés par Cassius Dion (Rholès, Dapyx, Zyraxès), on estime à juste titre comme plus plausible la localisation de la domination de Rholès au centre ou à l'est de la future province romaine de Mésie inférieure, c'est-à-dire dans la partie Nord-Est de la Bulgarie[175].

La localisation proposée pour Rholès attire tout naturellement la question de la domination du deuxième roi gète mentionné par Cassius Dion (51, 26, 1-4), Dapyx. Nous retenons tout d'abord que sa domination se situait entre le domaine de Rholès et celui du troisième roi mentionné par le même auteur antique, (virgula) Zyraxès (Cassius Dion, 51, 26, 5-6). Le royaume de Zyraxès est constamment localisé dans le nord de la Dobroudja, car son centre de pouvoir, Génucla, était situé sur le Danube[176]. Lorsque Zyraxès a été attaqué par Crassus „du côté de la terre ferme et du côté de l'Ister", le roi s'est embarqué et refugié „chez les Scythes"[177].

Pour ce qui est de Dapyx, nous apprenons, entre autres, que celui-ci a été

[173] PÂRVAN 1926, p. 88.

[174] DANA 2007, p. 236-237; l'auteur attire l'attention à juste titre qu'il ne faut pas transposer dans l'antiquité les délimitations territoriales actuelles et que les Géto-Daces ne se sont pas limités uniquement aux frontières d'aujourd'hui de la Roumanie (ni même de la Grande Roumanie).

[175] *Ibidem*, p. 237.

[176] EAVR 1996, p. 173, s.v. *Genucla* (auteur C. Preda); celle-ci est localisée à titre d'hypothèse à Noviodunum/Isaccea. En ce qui concerne les découvertes archéologiques préromaines de cette zone, voir plus récemment BAUMANN 2008, p. 189-191 et note 4. Mais une autre localisation n'est pas a priori exclue.

[177] De manière traditionnelle, on a vu dans les „Scythes" chez lesquels Zyraxès s'est réfugié „avec beaucoup d'argent" des Bastarnes, avec qui le roi aurait d'ailleurs été allié (VULPE 1938, p. 103; PIPPIDI 1965, p. 292, etc.). Mais, cette interprétation n'a rien de certain. Les Bastarnes sont localisés beaucoup plus au nord, loin du Danube; à gauche du fleuve, au sud de la Bessarabie et de la Moldavie, il y avait à cette époque d'autres populations aussi, y compris des Sarmates, c'est-à-dire les descendants des anciens Scythes.

assiégé dans une forteresse défendue par des murailles. Celle-ci (φρούριόν τι), dont le nom ne nous a pas été transmis, était assez solidement fortifiée, du moment que Crassus n'a réussi à la conquérir que par la trahison de quelqu'un „de ceux qui se trouvaient dans la forteresse", un hellénophone; Dapyx et beaucoup d'autres y trouvèrent leur mort. Crassus attrapa le frère de Dapyx vivant; non seulement il ne lui fit aucun mal, mais il le laissa partir[178] (Cassius Dion 51, 26, 2). Par la suite, l'action du général romain s'est dirigée vers la grotte de Keiris, où les survivants autochtones, avec leurs troupeaux, se seraient refugiés.

D. M. Pippidi a exprimé des doutes très sérieux quand à l'action de murer des refugiés dans la grotte, constatant à juste raison que l'information de l'auteur grec, selon laquelle un beau jour, les Titans mêmes s'y seraient réfugiés, n'est qu'une simple légende, „laquelle n'est, elle non plus, à même de dissiper notre incertitude"[179]. La manière dont le texte antique est formulé pourrait nous laisser déduire que Cassius Dion même n'accorde pas trop de crédit à l'information concernant la grotte en cause et au fait qu'elle ait naguère abrité les Titans, une histoire dont il se contente de dire: „on raconte que". Dans ces conditions, toute tentative de localiser la grotte est hasardée, bien que l'on ait souvent essayé de l'identifier à certaines grottes connues de Dobroudja.

A partir de l'idée de situer Rholes dans le sud de la Dobroudja, V. Pârvan a localisé le royaume de Dapyx quelque part dans la zone centrale de la même région. Il supposait en même temps que la grotte de Keiris serait une des grottes de Gura Dobrogei (comm. de Târguşor)[180], vallée karstique située approximativement entre Ulmetum (Pantelimon de Sus) et Histria. D'autres historiens et archéologues roumains ont constamment localisé le royaume de Dapyx toujours dans la zone centrale de la Dobroudja, reprenant ainsi, avec plus ou moins de conviction, l'identification suggérée seulement de manière hypothétique par V. Pârvan pour la grotte de Keiris.

V. Boroneanţ estime que la grotte de la localité de Limanu („Peştera La Icoane"/"Peştera de la Baltă"/"Peştera Limanu"/"Peştera Caracicola"), non loin de Mangalia, serait la grotte Keiris[181].

---

[178] Sur cet épisode et sa signification c'est Lica qui s'est attardé récemment (LICA 2004, p. 887-894).

[179] PIPPIDI 1965, p. 289 et note 20.

[180] PÂRVAN 1926, p. 89. Ici, la plus grande est „Peştera Liliecilor" (La Grotte des Chauve-souris), recherchée par V. Pârvan, ensuite par C. S. Nicolaescu-Plopşor et son équipe entre 1956 et 1959, par les spéléologues C. Rădulescu et P. Samson, entre 1976-1982. En 1991, le Club de spéléologie „Emil Racoviţă" de Bucarest l'a étudiée et inscrite sur des cartes. L'on a constaté qu'elle a 656 m de longueur et 26,2 m de dénivellation et qu'elle présente trois entrées (cf. BORONEANŢ 2000, p. 54-55). PATSCH, 1932, p. 75 et note 1 (*apud* PIPPIDI 1965, *loc. cit.*) s'est prononcé contre cette localisation.

[181] BORONEANŢ 2000, p. 50-51, avec bibliographie. Cette grotte-labyrinthe, maintes fois investiguée par des spéléologues et des archéologues, est impressionnante. En fait, il s'agit de trois grottes et galeries avec plusieurs secteurs. Les grottes et les galeries ont été cartées sur une longuer de 3200 m, auxquelles on a ajouté ultérieurement 200 m. Les découvertes archéologiques ont mis en évidence à l'intérieur des matériels provenant de plusieurs époques, période gète et romaine comprises, des représentations d'art rupestre et

Pourtant, la Grotte de Limanu ne saurait être mise en relation avec les informations de Cassius Dion. Comme on le sait, les grottes sont des lieux communs dans la mythologie gréco-romaine[182]. Chaque zone karstique, surtout calcaire, a donné naissance à des légendes concernant les grottes et leur utilisation le long de toutes les époques, jusqu'à présent. Il est bien possible que le récit de l'historien antique sur la grotte en question représente seulement la reprise et la transmission d'une légende, du contenu mythologique de laquelle l'auteur était lui-même partiellement convaincu. D'ailleurs, la Grotte de Limanu est située près du littoral et de Callatis, bien loin du théâtre des combats menés à cette époque par M. Licinius Crassus. Bien que les informations de Cassius Dion ne soient pas suffisamment explicites, elles laissent quand même comprendre que les opérations militaires de Crassus se sont déroulées dans la zone du Danube et non pas vers le littoral.

La nouvelle localisation proposée pour le royaume de Rholès et l'abandon de la théorie traditionnelle sur le royaume de Dapyx en Dobroudja centrale[183] ouvrent la porte à une autre variante, que nous estimons plus plausible, concernant la localisation du domaine de de ce dernier. Le royaume de Dapyx a été situé, bien probablement, dans une région qui comprenait le SO de la Dobroudja et les zones voisines.

Les nombreux sites fortifiés, notamment la densité de l'habitat gète, suggèrent l'existence de quelques centres de pouvoir représentatifs qui y ont évolué pendant une longue période (probablement avec certaines interruptions et reprises de l'habitat). Un de ces établissements pourrait être la „forteresse" (φρούριόν τι) où Dapyx s'est réfugié, assiégée et prise à la suite d'une trahison par Crassus.

En l'absence des recherches qui s'imposent, il est impossible de choisir parmi tant de candidats. La mention de la „muraille" du haut de laquelle un homme se serait adressé en grec aux Romains, de même que la preuve certaine de l'existence de l'établissement au Ier s. av. J.-C., soit à l'époque de ces événements, pourrait éventuellement nous suggérer l'identification de cette „forteresse" avec le site de Satu Nou – „Valea lui Voïcu". Cependant, rien n'est acquis, car ce n'est pas la seule localisation possible. La „forteresse" aurait pu être tout aussi bien Adâncata I – Floriile, Izvoarele, Dunăreni, Vlahi ou une autre; il ne faut pas oublier que dans tous ces établissements les recherches systématiques font défaut et que, par conséquent, il n'y a pas de preuves certaines pour leur existence à l'époque des événements évoqués par Cassius Dion.

A l'occasion de la présentation du siège, Cassius Dion mentionne que le général romain „attrapa vivant" le frère de Dapyx qu'il a mis ensuite en liberté. La mention d'un frère du roi suggère l'existence d'au moins un autre centre

des traces de certains ouvrages de maçonnerie; c'est ce qui prouve l'utilisation de la grotte, lors de plusieurs périodes, en tant qu'abri temporaire.

[182] Exemples: la grotte de Polyphème de Sicile; la demeure souterraine/la grotte de Zalmoxis sur le mont de Kogaionon, etc.

[183] Nous retenons aussi le fait que, jusqu'à présent, dans la zone centrale de la Dobroudja, y compris à proximité du Danube, on n'a pas découvert d'établissements gètes dignes d'être retenus, afin qu'ils soient mis en relation avec les informations sur Dapyx.

résidentiel qui aurait pu appartenir à ce personnage. Puisque dans l'espace ayant retenu notre attention l'on compte plusieurs fortifications, dont quelques-unes pouvaient être contemporaines entre elles, il est raisonnable de supposer qu'il y avait plusieurs centres résidentiels (y compris pour ce „frère" anonyme et pour d'autres chefs autochtones).

Cassius Dion mentionne également la conquête de la forteresse de Dapyx par la trahison d'un des assiégés, qui s'était adressé aux Romains dans la langue grecque (inconnue, semble-t-il, par les autres assiégés). Nous ignorons dans quelle mesure cette information est plausible. Comme nous l'avons affirmé plus haut, dans cette zone (y compris à Satu Nou, Adâncata, Izvoarele, Adamclisi, etc.), l'influence grecque était forte; les autochtones ont été réceptifs aux formes de la culture matérielle grecque, sans que l'on puisse parler pour autant d'une hellénisation en masse. La reprise plus profonde et complexe de l'influence grecque aurait pu se produire à l'intérieur de certaines catégories sociales: aristocratie militaire et religieuse, marchands et artisans. La population autochtone se trouvait pour la plupart plutôt dans la situation de recevoir et d'utiliser les marchandises grecques (monnaies comprises) ou, tout au plus, d'en comprendre partiellement la signification (comme dans le cas des statuettes représentant des déités). Comme nous l'avons déjà montré à une autre occasion[184], dans quelques établissements gètes importants, des groupes de Grecs pouvaient vivre et déployer une activité commerciale spécifique à des *emporia* situés à l'intérieur du monde barbare, à des distances remarquables du monde grec. Il est déjà acquis que l'influence des cités du Pont-Euxin et de la mer Egée s'est propagée jusqu'au Ier s. av. J.-C. dans le monde thraco-gète, mais sans que cela ait eu commé conséquence une hellénisation en masse. Tout bien considéré et pour revenir à l'épisode évoqué par Cassius Dion, l'on peut ainsi expliquer à la fois la connaissance du grec par quelques-uns et l'ignorance des autres à ce propos.

L'affirmation de Cassius Dion, selon laquelle, après la défaite de Dapyx, le général romain n'épargna pas les autres Gètes non plus, bien que „entre Dapyx et ceux-ci il n'y ait eu aucun lien" (51, 26, 4), est à même de démontrer, à moins qu'il ne s'agisse d'une figure de style, combien les mesures prises par Crassus étaient radicales, peut-être justement pour consolider sa victoire dans une région richement peuplée par une population traditionnellement hostile aux Romains.

Quant à la grotte de Keiris, nous estimons que l'épisode raconté pouvait être une simple légende. Nous mentionnons que dans le SO de la Dobroudja il y a de nombreuses zones karstiques, avec des grottes, abris et amas de rochers à: Ion Corvin[185]; Băneasa – „Canaraua Fetei" – les bords des lacs Iortmac et Oltina; Valea Urluiei – Adâncata; Aliman – Rasova: sur les bords N et S du lac de Bugeac, etc. Dans le NE de la Bulgarie, de telles zones karstiques (dont quelques-unes dans le prolongement de celles de Roumanie), avec des grottes, abris et amas de rocher longent le lit sec du Taban près des localités Strelkovo, Pop Rusanovo, Cutloviča, Vojnovo (district de Silistra); le long de la rivière Kanagjol – Dristra, près des localités Skala, Varbino, Car Asen, Alfatar, Vasil Levski, etc. (toujours district de

[184] IRIMIA 2007, p. 172-174.

[185] L'abri dans le rocher sur le territoire même du village et la soi-disant grotte de „Saint-André".

Silistra). Plus à l'est, une autre zone karstique, avec des grottes et abris, est située aux environs de la localité Dumbrăveni (dép. de Constantza), laquelle continue avec la vallée Suha Reca de Bulgarie[186].

Dans le SO de la Dobroudja aussi, entre les localités Oltina – Dunăreni, lieu-dit „Valea lui Moş Stoïan/la „Vallée du Père Stoïan"), a été enregistrée une grotte en lœss, considérée la plus grande de ce type de toute la Roumanie[187].

Mais la présence de nombreuses zones karstiques, avec des grottes, abris et amas de rochers, dans cet espace n'ouvre pas pour autant la voie à une autre tentative d'identification et de localisation de la grotte de Keiris. Nous estimons plutôt que cette réalité géologique et géographique aurait constitué le point de départ pour la genèse de la légende mentionnée.

Les conséquences de l'expédition de M. Licinius Crassus n'ont pas été les mêmes pour l'ensemble de la Dobroudja. Les cités de la côte ouest-pontique ont été annexées à l'Empire pendant le règne d'Auguste et sont entrées sous la surveillance militaire confiée à un *praefectus (orae maritimae?)*. A un moment que l'on ne saurait préciser, éventuellement après que cette région se fût trouvée pour quelque temps sous la domination de Rholès[188], le reste de la région est revenu à Rhoemetalkès Ier, le chef du Royaume odryse, restauré sous contrôle romain. Mais cette domination n'a pas trop modifié l'organisation antérieure, vu qu'il s'agissait d'un royaume édifié à base de clientèle. Même après la création de la province de Mésie, dont les commencements datent, selon les opinions récentes, dès les premières années de l'ère chrétienne, ses frontières se sont étendues seulement jusqu'à Dimum (Belene, Bulgarie), laissant la zone orientale, y compris la Dobroudja, dans les frontières du Royaume odryse. Cette situation a perduré jusqu'en 46 ap. J.-C.[189], ou, selon d'autres chercheurs, jusque plus tard, dans les premières années du règne de Vespasian[190]. C'est à partir de ce moment que commençait le processus d'intégration complète de la Dobroudja dans le système administratif, fiscal et politique de l'État romain. On considère même qu'à l'époque romaine, les établissements fortifiés indigènes, antérieurs à la conquête, n'ont pas été totalement détruits; il y en a eu qui ont continué leur existence, en se romanisant lentement, mais de toute façon, sûrement[191].

A Satu Nou – „Valea lui Voïcu", comme nous l'avons mentionné plus haut, l'habitat a cessé à peine lors des premières décennies du Ier s. ap. J.-C. Il est bien possible que, dans le proche avenir, on constate des situations similaires dans d'autres sites de la zone, non encore recherchés.

---

[186] *** *Monumente religioase ale Dobrogei/The religious Temples of Dobroudja*, Silistra, 2009.

[187] GORAN 1980; EXNER, sans année de parution; *** *Valori internaţionale ale speologiei române*, 2008. La grotte a été cartée en 1979 par le Club de Spéléologie „Hades" de Ploieşti. L'on a estimé une longuer de 102 m et –13 m de dénivellation. Lors d'une nouvelle tentative, environ une décennie après, on en a constaté une réduction sévère, due aux processus géomorphologiques en cours.

[188] PÂRVAN 1926, p. 88; SUCEVEANU 1977, p. 18, avec bibliographie, etc.

[189] Date admise par la plupart des historiens; cf. PIPPIDI 1965, p. 305-307; VULPE 1968, p. 48-49, etc.

[190] SUCEVEANU 1971, p. 105-123; SUCEVEANU 1977, p. 19-22; 34-37; SUCEVEANU, RĂDULESCU 2001, p. 291-292.

[191] SUCEVEANU 1985, p. 112-113.

L'extension des fouilles archéologiques permettrait la mise en évidence plus claire de l'évolution des établissements de cette zone, des structures politiques et militaires et des rapports de ces centres avec d'autres civilisations.

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU 1956 – P. Alexandrescu, *Izvoarele greceşti despre retragerea lui Darius din expediţia scitică*, SCIV (1956), 3-4, p. 319-342.

ALEXANDRESCU 1965 – P. Alexandrescu, *Les Scythes au sud du Danube avant le roi Atéias*, dans *Le rayonnement de la civilisation grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, p. 406-408.

ALEXANDRESCU 1986 – P. Alexandrescu, *Histria în epoca arhaică (II)*, Pontica 19 (1986), p. 19-32.

ANDROUKH 1998 – S. Androukh, *Sur la question des contacts interethniques thraco-scythiques*, dans *Thre Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, Bucureşti, II, 1998, p. 107-116.

ANTONOVA 1973 – V. Antonova, *Trakijskoto ukrepeno selište v iztočnija sektor na Šumenskoto krepost*, Arkheologija 13 (1973), 3, p. 31-41.

ARICESCU 1971 – A. Aricescu, *Noi date cu privire la cimitirele getice din zona Dunării, în Dobrogea*, dans *Sesiunea de comunicări ştiinţifice a muzeelor de istorie, decembrie 1964*, vol. I, Bucureşti 1971, p. 222-232.

ATANASIU 1969 – A. Atanasiu, *Descoperirea unor amfore greceşti în judeţul Ialomiţa în anii 1960-1961*, RevMuz 6 (1969), 2, p. 162-163.

ATANASOV 1990 – G. Atanasov, *Trakijsko grobnica pri grad Vărbica, Varnensko oblast*, God MSB 16, 1990, p. 23-32.

ATANASOV, YORGOV 2007 – G. Atanasov, Y. Yorgov, *The valley of Kamchiya River in Smyadovo-Dragoevo region during the Classical and Hellenistic Ages*, dans *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC – VI c AD). International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan*, 6-7.10.2005 (éd. L.F. Vagalinski), Sofia, 2007, p. 37-44.

AVRAM 1991 – A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, Dacia NS 35 (1991), p. 103-138.

AVRAM 1996 – A. Avram, *Histria. Lés resultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos*, Bucarest-Paris.

AVRAM 1999 – A. Avram, *Inscriptions de Scythie Mineure III. Callatis et son territoire* (= ISM III), Bucarest-Paris.

AVRAM 2010 – A. Avram, *De la concordance chronologique entre les astynomes sinopéens du sous-groupe VI D et les éponymes rhodiens de la période II B*, Eirene, Studia Graeca et Latina 46 (2010), I-II (Papyrologica III, Pistiros), p. 169-176).

AVRAM, BOUNEGRU 1997 – A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator şi coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30 (1997), p. 155-165.

BALKANSKA 1992 – A. Balkanska, *Thracian sanctuary near Demir Baba Teke*, dans *Helis* II, Sofia, 1992, p. 59-72.

BALKANSKA 1998 – A. Balkanska, *Trakijskoto svetilište pri „Demir Baba Teke" (vtorata polovina na părvoto hiljadeletie pr. Hr.)*, *Sborjanovo* II, Sofia.

BARNEA 2010 – A. Barnea, *Despre celţi la Dunărea de Jos*, Zargidava 9 (2010), p. 29-36.

BARNEA 1966 – I. Barnea, *O cercetare arheologică pe Borcea*, RevMuz 3 (1966), 2, p. 155-161.

BARNEA *et alii* – A. Barnea *et alii*, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanţa [Tropaeum Traiani]*, Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, Bucureşti 2000, p. 7-8;

2001, p. 20-24; 2002, p. 21-23; 2003, p. 25-27; 2004, p. 14-21; 2005, p. 15-21; 2006, p. 31-42.

BÂRLĂDEANU ZAVATIN 1980 – E. Bârlădeanu Zavatin, *Noi descoperiri în necropolele callatiene (I)*, Pontica 13 (1980), p. 216-240.

BENGTSON 1950 – H. Bengtson, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*, München.

BLAVATSKAJA 1948 – T.V. Blavatskaja, *Greki i Skify v Zapadnom Pričernomorje*, VDI 1948, 1, p. 206-213.

BOBČEVA 1975 – L. Bobčeva, *Trakijski nekropoli pri selata Krăgulevo i Černa, Tolbukhinski okrăg*, Izvestija-Varna 11 (26), (1975), p. 119-127.

BOROFFKA, TROHANI 2003 – R. Boroffka, G. Trohani, *Necropola getică de la Canlia, com. Lipniţa, jud. Constanţa*, Cercetări Arheologice 12 (2003), p. 139-199.

BORONEANŢ 2000 – V. Boroneanţ, *Arheologia peşterilor şi minelor din România*, CIMEC, Bucureşti.

BUJUKLIEV, DOMARADZKI, ATANASOV 1995 – Hr. Bujukliev, M. Domaradzki, G. Atanasov, *Văorăženie ot drevnia Trakija*, Šumen.

BUZOIANU 2001 – L. Buzoianu, *Civilizaţia greacă în zona vest-pontică şi impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a. Chr.)*, Constanţa.

CANARACHE 1950 – V. Canarache, *Monedele sciţilor din Dobrogea*, SCIV 1 (1950), 1, p. 213-257.

CANTACUZINO, TROHANI 1979 – G. Cantacuzino, G. Trohani, *Săpăturile arheologice de la Cătălui-Căscioarele, jud. Ilfov*, Cercetări Arheologice – MNI 3 (1979), p. 261-328.

ČIČIKOVA 1992 - M. Čičikova, *The Thracian tomb near Sveshtari*, dans *Helis* II, Sofia, p. 133-142.

ČIČIKOVA, DELEV, BOZHKOVA 1992 – M. Čičikova, P. Delev, A. Bozhkova, *Investigations of the Thracian Archaeological Perspectives*, New York.

COJOCARU 2007 – V. Cojocaru, *Despre aşa-numitul „protectorat" scitic asupra oraşelor greceşti nord-vest pontice*, Peuce SN 3-4 (2005-2006), 2007, p. 109-120.

CONDURACHI 1951 – Em. Condurachi, *Cu privire la raporturile dintre autohtoni şi greci în aşezările sclavagiste din Dobrogea*, SCIV 2 (1951), 2, p. 45-60.

CONOVICI 1976 – N. Conovici, *Les relations entre les Gètes des deux rives du Bas-Danube à la lumière des données archéologiques et numismatiques (IVe – IIe siècles av.n.è)*, dans R. Vulpe (éd.), *Actes du IIe Congrès International de Thracologie* (Bucarest, 4-10 septembre 1976), II, Bucureşti 1980, p. 43-54.

CONOVICI 1979 – N. Conovici, *Contribuţii numismatice privind legăturile Histriei cu geţii de la Dunăre în secolele VI-II î.e.n.*, SCIVA 30 (1979), 1, p. 87-94.

CONOVICI 1986 – N. Conovici, *Repere cronologice pentru datarea unor aşezări geto-dacice*, CCDJ 2 (1986), p. 129-141.

CONOVICI 1992 – N. Conovici, *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lukaševka şi prezenţa bastarnilor în Dobrogea*, SCIVA 43 (1992), 1, p. 3-13.

CONOVICI 2000 – N. Conovici, *Satu Nou – „Valea lui Voicu", centre politique et commercial gète sur la Danube*, dans *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la Peninsule Balcanique aux VIIe – IIe siècles avant J.-C.* (textes réunis par M. Domaradzki), Opole 2000, p. 70-77.

CONOVICI, AVRAM 1996 – N. Conovici, A. Avram, *Le plus ancien trésor de monnaies histriennes „à la roue" découvert à Histria*, dans O. Lordkipanidzé et P. Lévêque (éds.), *Sur les traces des Argonautes, Actes du 6e symposium de Vani (Colchide), 22-29 septembre 1990*, Paris, 1996, p. 253-258.

CONOVICI, IRIMIA 1991 – N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia NS 35 (1991), p. 139-175.

CONOVICI, IRIMIA 1999 – N. Conovici, M. Irimia, *Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou – „Valea lui Voicu"*, dans *Studia in honorem Ion Niculiţă*, Chişinău 1999, p. 196-

211.

CONOVICI, MUŞEŢEANU 1975 – N. Conovici, C. Muşeţeanu, *Câteva torţi de amfore ştampilate elenistice din judeţul Ialomiţa şi sud-vestul Dobrogei*, SCIVA 26 (1975), 4, p. 541-550.

CULICĂ 1967 – V. Culică, *O unealtă scitică de orfăurărie la Dunărea de Jos*, SCIV 18 (1967), p. 677-684, fig. 3-4.

CULICĂ 1968 – V. Culică, *Morminte de incineraţie din necropola geto-dacică de la Grădiştea (jud. Ialomiţa)*, SCIV 19 (1968), 1, p. 135-145.

CUSTUREA, DIMA, TALMAŢCHI, VELTER 2007 – G. Custurea, M. Dima, G. Talmaţchi, A.M. Velter, *Coin hoard of Dobrudja* (I), Constanţa.

DANA 2007 – D. Dana, *Orolès ou Rhòles (Justin XXXII 3, 16)*, Dacia NS 51 (2007), p. 233-239.

DAMJANOV, POPOV 1972 – St. Damjanov, N. Popov, *Trakijski nekropol pri selo Kalugeritsa, Šumensko*, Izvestija-Šumen 5 (1972), p. 81-93.

DIACONU 1971 – P. Diaconu, *În căutarea Dafnei*, Pontica 4 (1971), p. 311-318.

DIMITRIU 1964 – S. Dimitriu, *Événements du Pont-Euxin de la fin du VIe siècles av. n. è reflétés dans l'histoire d'Histria*, Dacia NS 8 (1964), p. 133-144.

DONEVSKI 1974 – P. Donevski, *Bronzov šlem ot Silistra*, Izvestija-Varna 10 (1974), p. 285-286.

DREMSIZOVA 1955 – Čv. Dremsizova, *Nadgrobni mogili pri selo Jankovo*, Izvestija-Sofia 19 (1955), p. 61-83.

DREMSIZOVA 1962 – Čv. Dremsizova, *Mogilnijat nekropol pri s. Braničevo (Kolarovgradsko)*, Izvestija-Sofia 25 (1962), p. 165-185.

DREMSIZOVA 1963 – Čv. Dremsizova, *Trakijski pogrebenija ot Kolarovgradsko*, Izvestija-Kolarovgrad 2 (1963), p. 1-22.

DREMSIZOVA-NELČINOVA 1965 – Čv. Dremsizova-Nelčinova, *Mogilen nekropol pri s. Drumevo, Kolarovgradsko*, Arkheologija 7 (1965), p. 54-65.

DREMSIZOVA-NELČINOVA 1966 – Čv. Dremsizova-Nelčinova, *Trakijski nekropol v s. Kiulevča Šumensko*, Arkheologija 8 (1966), 4, p. 40-51.

DREMSIZOVA-NELČINOVA 1967 – Čv. Dremsizova-Nelčinova, *Trakijskoto selište v čašata na izvor „Vinitsa", Šumensko*, Izvestija-Šumen, 1967, p. 57-78.

DREMSIZOVA-NELČINOVA 1970 – Čv. Dremsizova-Nelčinova, *Trakijski mogilni pogrebenija kraj s. Kjolmen, Šumenski okrăg*, Izvestija-Sofia 32 (1970), p. 207-229.

DUBOIS 1996 – L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996 (*4. L'anneau du roi Skyles*), p. 11-14.

EAIVR – Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României (coord. C. Preda), Bucureşti, vol. I (A-C), 1994; vol. II (D-L), 1996; vol. III (M-Q), 2000.

EXNER, sans année – M. Exner, *Pseudocarst în Lunca Sucevei, sit*-Club Speo Bucovina.

FILOW 1934 – B. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia 1934.

FINKIELSZTEJN 2001 – G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ. Premier bilan*, BAR, International Series, 990, Oxford.

FLORESCU 1981 – R. Florescu, *Ţara lui Dromichaites*, Pontica 14 (1981), p. 153-157.

FOL *et alii* 1986 – A. Fol *et alii, The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari*, Sofia.

GARDINER-GARDEN 1987 – J.R. Gardiner-Garden, *Dareios' Scythian Expedition and Its Aftermath*, Klio 69 (1987), 2, p. 326-350.

GARLAN 2004 – Y. Garlan (avec la collaboration de H. Kara), *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Varia Anatolica, 16, Istanbul-Paris.

GATTARNO 1942 – L. Gattarno, *Cu privire la drahmele istriene inedite din tezaurul de lângă Silistra (1930)*, CNA 16 (1942), n^0 121-122, p. 60-63.

GEORGIEVA, BAČVAROV 1994 – R. Georgieva, I. Bačvarov, *Trakijski nekropol pri selo Professor Iširkovo, Silistrensko*, Silistra.

GERGOVA 1992/a – D. Gergova, *Interdisciplinary approach in the investigations of Sboryanovo*, dans *Helis* II, Sofia, 1992, p. 9-22.

GERGOVA 1992/b – D. Gergova, *Studies of tumulus no. 13 from the eastern necropolis of Sveshtari* (*Preliminary communication*), dans *Helis* II, Sofia, 1992, p. 118-126.

GERGOVA 1996 – D. Gergova, *Obredăt na obezsmătrjavaneto v Drevna Trakija*, Sofia.

GORAN 1980 – C. Goran, *Cadastrul peşterilor din România*, Bucureşti, 2008 (*apud* Exner, sans année).

GRACE 1974 – V. Grace, *Revisions in Early Hellenistic Chronology*, Athenische Mitteilungen 89 (1974), p. 193-200.

ICONOMU, CHIRIAC 2007 – C. Iconomu, C. Chiriac, *Descoperiri întâmplătoare din epoca fierului în Dobrogea*, ArhMold 30 (2007), p. 267-275.

ILIESCU 2004 – V. Iliescu, *Scripta Minora*, Bibliotheca Balcaniae, I, Craiova.

IRIMIA 1973 – M. Irimia, *Descoperiri noi privind populaţia autohtonă a Dobrogei şi legăturile ei cu coloniile greceşti (sec. V-I î.e.n.)*, Pontica 6 (1973), p. 7-71.

IRIMIA 1974 – M. Irimia, *Cercetările arheologice de la Rasova – Malul Roşu. Raport preliminar. (Cu privire specială asupra Hallstatt-ului în Dobrogea)*, Pontica 7 (1974), p. 75-137.

IRIMIA 1975 – M. Irimia, *Observaţii privind arheologia secolelor VII-V î.e.n. în Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 89-114.

IRIMIA 1980 – M. Irimia, *Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

IRIMIA 1981 – M. Irimia, *Observaţii preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14 (1981), p. 47-131.

IRIMIA 1983 – M. Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 16 (1983), p. 69-148.

IRIMIA 1984 – M. Irimia, *Morminte plane şi tumulare din zona litorală a Dobrogei (sec. IV-II î.e.n.) şi problema apartenenţei lor etnice*, Thraco-Dacica 5 (1984), p. 64-83.

IRIMIA 1985 – M. Irimia, *Date noi privind necropolele getice de la Bugeac, com. Ostrov, jud. Constanţa*, Thraco-Dacica 6 (1985), p. 75-85.

IRIMIA 1991 – M. Irimia, *Noi mărturii arheologice privind a doua epocă a fierului în Dobrogea*, Pontica 24 (1991), p. 97-121.

IRIMIA 2000 – M. Irimia, *Outils de fer du site gète fortifié d'Adâncata (commune d'Aliman, dép. de Constantza)*, dans *Civilisation grecque et cultures antiques péripheriques, Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire* (éds. A. Avram et M. Babeş), Bucarest 2000, p. 102-112.

IRIMIA 2000-2001 – M. Irimia, *Despre sciţi şi Scythia Mică în ultimele secole ale mileniului I a. Chr.*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 299-317.

IRIMIA 2004 – M. Irimia, *Die getische Befestigung von Adâncata (Gem. Aliman, Kr. Constanţa) und einige Fragen über die Beziehungen zwischen der autochtonen Zivilisation und der griechisch-hellenistischen Welt*, dans *Daco-geţii. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetăţile dacice din Munţii Orăştiei*, Deva, 2004, p. 177-192.

IRIMIA 2004-2005 – M. Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanţa)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 319-384.

IRIMIA 2006/a – M. Irimia, *Noi descoperiri getice şi greceşti din Dobrogea şi din stânga Dunării*, Pontica 39 (2006), p. 123-168.

IRIMIA 2006/b – M. Irimia, *Bols à decor en relief du Sud-Quest de la Dobroudja*, dans *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer-und Balkanraumes, Manfred Oppermann zum 60. Geburtstag*, Langenweißbach 2006, p. 69-79.

IRIMIA 2007/a – M. Irimia, *Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137-225.

IRIMIA 2007/b – M. Irimia, *Unele aspecte privind raporturile dintre sciţi, traco-geţi şi greci în zona vest- şi nord-vest pontică*, MemAntiq 24 (2007), p. 371-418.

IRIMIA 2009 – M. Irimia, *Consideraţii privind amforele elenistice din aşezarea getică de la satu Nou – „Vadu Vacilor" (com. Oltina, jud. Constanţa)*, Pontica 42 (2009), p. 71-115.

IRIMIA, CONOVICI 1989 – M. Irimia, N. Conovici, *Aşezarea getică de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanţa). Raport preliminar*, Thraco-Dacica 10 (1989), p. 115-154.

IRIMIA, CONOVICI 1990 – M. Irimia, N. Conovici, *Săpăturile arheologice de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanţa – campania 1989*, Pontica 23 (1990), p. 81-96.

IRIMIA, CONOVICI 1993 – M. Irimia, N. Conovici, *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa)*, Pontica 26 (1993), p. 51-114.

IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007 – M. Irimia, N. Conovici, A. Ganciu, *La site gétique de Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constanţa), le lieu dit „Vadu Vacilor". Observations préliminaires*, dans *International Colloquium Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century BC – 4th century AD), Proceedings of the International Colloquium Galaţi, 10th – 12th of May 2007*, Brăila, 2007, p. 81-118.

IVANOV 1992 – T. Ivanov, *Studies of Ginina Mogila (1982-1985)*, dans *Helis* II, Sofia, 1992, p. 133-142.

LATYSCHEV 1916 – B. Latyschev, IOSPE I² *(Inscriptiones antique orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum)*, Petropoli 1916.

LAZAROV, POPOV 1985 – M. Lazarov, V. Popov, *Une inscription récemment découverte relative au roi scythe Sariak*, dans *Thracia Pontica II, Deuxième Symposium International „Le littoral thrace et son rôle dans le monde ancien"*, Sozopol, 4-7 octobre 1982, Yambol, 1985, p. 156-163.

LICA 1992 – V. Lica, Φιλορώμαιος *oder* φιλόκαισαρ, Bonner Jahrbücher (= BJ) 192 (1992), p. 225-230.

LICA 2004 – V. Lica, *Fatum Dapyx's brother, Getarum Rex (Cassius Dio, 51, 26, 1-3)*, dans *Orbis Antiquus. Studia in honerem Ioannis Pisonis* (éd. L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac), Cluj-Napoca, 2004, p. 887-894.

MĂNDESCU 2005 – D. Măndescu, *Considérations sur la chronologie relative et absolue de la nécropole gète de Professeur Ichirkovo, région Silistra (Bulgarie de Nord-Est)*, dans *In honorem Silvia Marinescu-Bîlcu*, CCDJ 22 (2005), p. 429-440.

MELJUKOVA 1979 – A.I. Meljukova, *Skifija i frakijski mir*, Moscou.

MIHAILOV 1961 – G. Mihailov, *La Thrace aux IVe et IIIe siècles avant notre ère*, Athenaeum 39 (1961), p. 33-44.

MIHAILOV, *IGB* – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I-V, Sofia 1956-1997.

MITREA 1959 – B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în România*, SCIV 10 (1959), 1, p. 155-158.

MOISIL 1913 – C. Moisil, BSNR 10 (1913), p. 63, nr. 23.

****Monumente religioase ale Dobrogei* 2009 - *** *Monumente religioase ale Dobrogei/The religious temples of Dobroudja* (coord. G. Atanasov, C. Chera, V. Petrova), Silistra, 2009.

MUNTEANU 1990 – M. Munteanu, *Un mormânt de sec. IV î.e.n. de la Căscioarele, punctul Gheţărie (jud. Călăraşi)*, Pontica 33 (1990), p. 345-350.

MUNTEANU, OPREA 2007 – I. Munteanu, V. Oprea, *Perieghеze pe malul dobrogean al Dunării*, Pontica 40 (2007), p. 509-514.

MUŞEŢEANU, CONOVICI, ATANASIU 1978 – C. Muşeţeanu, N. Conovici, A. Atanasiu, *Contribution au problème de l'importation des amphores grecques dans le sud-est de la Munténie*, Dacia NS 22 (1978), p. 173-199.

NICORESCU 1925 – P. Nicorescu, *La campagne de Philippe en 339*, Dacia 2 (1925), p. 22-28.

NICULIŢĂ 1992 – I. Niculiţă, *Traco-geţii la est de Prut*, Carpica 23 (1992), 1, p. 107-113.

NICULIŢĂ 1996 – I. Niculiţă, *Habitatul traco-getic la est de Prut*, Thraco-Dacica 17 (1996), p. 139-167.

OCHEŞEANU 1988-1989 – R. Ocheşeanu, *Un tezaur de denari din vremea Flavilor descoperit la Adamclisi*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 91-97.

OPPERMANN 2002 – M. Oppermann, *Zum Problem nordwestpontischer Einflüsse und skythischer Präsenz in der Dobrudsha vom 7. Jh. v. Chr. bis zum Hellenismus*, dans *Πιτύη. Studia in honorem Prof. Ivan Marazov*, Sofia, 2002, p. 249-263.

PATSCH 1932 – C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, 1: Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien*, Wien-Leipzig.

PÂRVAN 1926 – V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti.

PIPPIDI, 1965 – D.M. Pippidi, dans D.M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei. I. Geţi şi greci la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

PIPPIDI 1967 – D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*[2], Bucureşti.

PIPPIDI 1983 – D.M. Pippidi, ISM, I. *Histria şi împrejurimile*, Bucureşti.

POENARU BORDEA 1973-1975 – Gh. Poenaru Bordea, *Studiile de numismatică greacă în România între 1947 şi 1974*, BSNR 67-69 (1973-1975), 121-123, 1975, p. 17-41.

POENARU BORDEA 1979/a – Gh. Poenaru Bordea, *Mainland Greece. Les régions balkaniques et le littoral septentrional du Pont Euxin*, dans *A Survey of Numismatic Research 1972-1977*, Berne, 1979, p. 23-28.

POENARU BORDEA 1979/b – Gh. Poenaru Bordea, *Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque*, RBN 125 (1979), p. 37-52.

POENARU BORDEA 2004 – Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av.J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, dans *Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle collonie greche dall'Iberia al Mar Nero*, Roma, 2004, p. 27-70.

PREDA 1982 – C. Preda, *Unele consideraţii privind geţii din Dobrogea în sec. VI-IV î.e.n.*, Thraco-Dacica 3 (1982), p. 19-24.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti.

RĂDULESCU 2001 – A. Rădulescu, *Politica romană la Dunărea de Jos*, dans *Istoria Românilor*, I, 2001, p. 655-668.

RUSCU 2002 – L. Ruscu, *Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.

RUSTOIU 2000 – A. Rustoiu, *Mercenari „barbari" la Histria şi Callatis în sec. I î.e.n. Interpretări arheologice şi istorice*, Istros 10 (2000), p. 277-288.

SCHELOW 1971 – D.B. Schelow, *Der Skythen-Makedonen-Konflikt in der Geschichte der Antike*, Eirene 9 (1971), p. 31-48.

SÎRBU 1983 – V. Sîrbu, *Câmpia Brăilei în sec. V-III î.e.n. Descoperiri arheologice şi interpretări istorice*, SCIVA 34 (1983), 1, p. 11-41.

SÎRBU 1994 – V. Sîrbu, *Consideraţii asupra habitatului getic din zona Căscioarele, jud. Călăraşi*, RevBistr 8 (1994), p. 25-45.

SÎRBU 2004 – V. Sîrbu, *Les Thraces entre les Carpates, les Balkans et la mer Noire (Ve s. av. J.-C. – Ier s. ap. J.-C. Quatre conférences données à la Sorbonne*, Brăila.

SÎRBU *et alii* 1996 – V. Sîrbu, P. Damian, E. Alexandrescu, E. Safta, O. Damian, S. Pandrea, A. Niculescu, *Aşezări din zona Căscioarele – Greaca – Prundu (mileniile I î. Hr. – I d. Hr.)*, Monografii arheologice, 3, Brăila.

SÎRBU, OPREA 1995 – V. Sîrbu, V. Oprea, *Aşezarea getică din zona Pietroiu – Gâldău, judeţul Călăraşi (I)*, CCDJ 13-14 (1995), p. 125-146.

SÎRBU, OPREA, PANDREA 1995 – V. Sîrbu, V. Oprea, S. Pandrea, *Cercetările arheologice din aşezarea getică de la Unirea – „Râu", judeţul Călăraşi (campania 1991)*, CCDJ 13-14 (1995), p. 147-166.

SÎRBU, OPREA, RĂDULESCU 1997 – V. Sîrbu, V. Oprea, F. Rădulescu, *Aşezarea getică din zona Gâldău – Pietroiu, jud. Călăraşi (II)*, Istros 8 (1997), p. 209-236.

STOYANOV *et alii* 2004 – T. Stoyanov, Z. Mihaylova, K. Nikov, M. Nikolaeva, D. Stoyanova, *The Thracian City at Sboryanovo*, Sofia.

STOYANOV, MIHAYLOVA 1996 – T. Stoyanov, Z. Mihaylova, *Metal Working in the Getic City in „Sboryanovo" Locality near Isperih, NE Bulgaria (Preliminary Report)*, EphemNap 6 (1996), p. 55-77.

SUCEVEANU 1971 – A. Suceveanu, *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani*, Pontica 4 (1971), p. 105-124.

SUCEVEANU 1972 – A. Suceveanu, *Unele probleme politico-economice din Dobrogea secolelor V-IV î. e. n.*, Pontica 5 (1972), p. 89-101.

SUCEVEANU 1977 – A. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e. n.*, Bucureşti.

SUCEVEANU 1985 – A. Suceveanu, *În legătură cu unele discuţii recente privind procesul de romanizare*, Thraco-Dacica 6 (1985), p. 105-115.

SUCEVEANU 2001-2002 – A. Suceveanu, *Contribuţii la cunoaşterea satului dobrogean din epoca romană*, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 157-172.

SUCEVEANU, RĂDULESCU 2001 – A. Suceveanu, A. Rădulescu, *Dobrogea în secolele II-III. Istoria politică*, dans *Istoria Românilor*, II, Bucureşti, 2001 (coord. D. Protase, A. Suceveanu), p. 291-305.

TALMAŢCHI 1994 – G. Talmaţchi, *Noi descoperiri monetare în satul Adâncata (jud. Constanţa)*, Pontica 27 (1994), p. 231-233.

TALMAŢCHI 1995-1996 – G. Talmaţchi, *Din nou despre circulaţia monetară antică din zona Floriile – Adâncata (jud. Constanţa)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 261-266.

TALMAŢCHI 2000 – G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare autonome în Dobrogea (sec. IV-I a. Chr.)*, Istros 10 (2000), p. 191-209.

TALMAŢCHI 2000-2001 – G. Talmaţchi, *Monede autonome histriene, tomitane şi callatiene descoperite în Dobrogea*, ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 183-197.

TALMAŢCHI 2001/a – G. Talmaţchi, *Contribuţii privind circulaţia monetară dobrogeană în secolele VI-I a. Chr.*, Analele Universităţii „Dimitrie Cantemir", Seria Istorie 4 (2001), p. 120-145.

TALMAŢCHI 2001/b – G. Talmaţchi, *Aspecte ale prezenţei monedelor greceşti, dacice şi romane republicane în Dobrogea (secolele VI-I a. Chr.)*, CCDJ 18 (2001), p. 44-49.

TALMAŢCHI 2002-2003/a – G. Talmaţchi, *Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI-I a. Chr.)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394.

TALMAŢCHI 2002-2003/b – G. Talmaţchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis şi Tomis*, Pontica 25-26 (2002-2003), p. 395-408.

TALMAŢCHI 2003 – G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare macedonene în Dobrogea*, BSNR 146-151 (1998-2003), p. 27-37.

TALMAŢCHI 2008 – G. Talmaţchi, *Contribuţii la cunoaşterea prezenţei semnelor monetare în Dobrogea prin prisma noilor descoperiri*, EphNap 18 (2008), p. 7-24.

TALMAŢCHI, ANDREESCU 2008 – G. Talmaţchi, Gh. Andreescu, *Monede de „tip scitic" aflate într-o colecţie particulară din Constanţa*, Pontica 41 (2008), p. 451-472.

TALMAŢCHI 2009 – G. Talmaţchi, *Câteva date noi privind descoperirile monetare de bronz macedonene din Dobrogea*, ArhMold 32 (2009), p. 73-93.

TROHANI 1975 – G. Trohani, *Săpăturile arheologice efectuate la Chirnogi, jud. Ilfov, în anii 1971-1972*, Cercetări Arheologice MNI 1 (1975), p. 127-147.

TROHANI, ŞERBĂNESCU 1975 – G. Trohani, D. Şerbănescu, *Noi cercetări arheologice privind cultura materială a geto-dacilor din zona est-centrală a Munteniei*, MuzNaţ 2 (1975), p. 273-286.

TURCU 1979 – M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, Bucureşti.

ŞERBĂNESCU 1999 – D. Şerbănescu, *Mormântul tumular geto-dacic de la Chirnogi, judeţul Călăraşi*, Thraco-Dacica 20 (1999), p. 231-244.

ŞERBĂNESCU 2006 – D. Şerbănescu, *Morminte geto-dacice descoperite în judeţul Călăraşi*, Istros 13 (2006), p. 167-181.

ŞTEFAN 1986 – A. S. Ştefan, *Archéologie aérienne en Roumanie* (Photo-Interprétation 25, 1986, 1 et 2, numero spécial), Paris.

URSULESCU 1996 – N. Ursulescu, *Un hypothèse concernant la localisation du pouvoir de Dromichaitès et de son conflit avec le roi Lysimachos*, Bulletin de Thracologie 3, Mangalia 1996, p. 191-193.

URSULESCU, TOFAN 2001 – N. Ursulescu, Ş. Tofan, *O atestare epigrafică a regelui Syrmos*, Thraco-Dacica 22 (2001), p. 21-32.

VAGALINSKY 2007 – L.F. Vagalinsky, *Celtic pottery in Northern Bulgaria*, dans *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC – VI c AD). International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan.* 6-7.10.2005 (éd. L.F. Vagalinsky), Sofia, 2007, p. 73-82.

*** *Valori internaţionale ale speologiei române*, România-natura, 31 august 2008, *sit* - Rev.

VASILČIN 1993 – I. Vasilčin, *Trakijski nekropoli s. Pčelnik, Dobričko*, Izvestija-Varna 29 (44), 1993, p. 28-36.

VASILČIN 1998-1999 – I. Vasilčin, *Dvuobriaden trakijski pri selo Černa, Dobričko*, Izvestija-Varna 34-35 (49-50), 1998-1999 (2003), p. 5-103.

VASILČIN 2002-2003 – I. Vasilčin, *Trakijski nekropol pri selo Krăgulevo, Dobričko*, Izvestija-Varna 38-39 (53-54), 2002-2003, p. 135-247.

VERTAN 1983 – A. Vertan, *Un stater din Calcedon descoperit în Dobrogea*, BSNR 75-76 (1981-1982), nr. 129-130, p. 29-30.

VERTAN, CUSTUREA 1988-1989 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VIII)*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 369-390.

VINOGRADOV 1980 – J.G. Vinogradov, *L'anello del re Skyles. Storia politica e dinastica degli Sciti nella prima metà del V secolo a. C.*, Epigraphica 43 (1981), p. 9-37.

VINOGRADOV 1981 – J.G. Vinogradov, *Olbia. Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer*, Konstanz.

VINOGRADOV 1997 – J.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzemeerraumes*, Mainz.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti.

VULPE 1968 – R. Vulpe, dans R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

WOLSKA 1980-1981 – W. Wolska, *Suivant les traces de l'expedition de Darius centre les Scythes*, ActaPrachArch 11-12 (1980-1981), p. 99-115.

INDICII PRIVIND TRANSPORTUL PIETREI DE CARIERĂ PE CĂILE NAVIGABILE DIN PROVINCIILE RENANE ŞI DUNĂRENE

Claudiu MUNTEANU

Cuvinte cheie: *transport, râu, roman, piatră*.
Keywords: *transport, river, roman, stone*.

Abstract: *It is suppoused that in antiquity river transport was much cheaper then land transport. Taking into consideration that quarried stone was a important commodity, although heavy and bulk, historians agree that much of this transport was realised on rivers, either by boat or raft. Unfortunately there is no definite iconografic evidence of this transport, and only sporadic finds in riverbeds or the analysis of stone in different regions from the rhenan and danubian provinces constitutes evidence for this type of trade*.

În antichitate, difuziunea mărfurilor în interiorul continentului se făcea pe ambele căi, atât fluviale cât şi terestre, însă, dintre cele două, niciuna nu era mai importantă decât cealaltă deoarece transportul era influenţat de mulţi factori precum distanţa, timpul, greutatea, volumul, limitările topografice sau considerentele economice şi politice[1]. Cu toate acestea, se presupune că transportul materialelor voluminoase era efectuat, atât în antichitate, cât şi în Evul Mediu, în mod frecvent pe calea apei, în nave sau pe plute, fie că era vorba despre piatra decorativă, de produse comune sau deja fasonate precum monumentele funerare sau operele de artă[2].

Prin transportul „greu" se înţelegea orice obiect mai greu de o tonă, însă este cunoscut faptul că majoritatea vehiculelor rutiere (fără a include cele pregătite, eventual chiar fabricate pentru transporturi speciale) nu transportau mai mult de 500 kilograme încărcătură indivizibilă, în această categorie intrând mai ales trunchiurile de copaci, blocurile de piatră şi anumite piese arhitectonice[3]. Aceste

[1] BESSAC, SABLAYROLLES 2002, p. 8; TERNES 1972, p. 216.

[2] DE IZARRA 1993, p. 217.

[3] VAN TILBURG 2007, p. 81 sq. Deşi trebuie recunoscută posibilitatea transportului antic de blocuri mari de marmură în cantităţi mari pe mare sau pe uscat, acest fapt nu ajută prea mult unei reale analize a transportului ca element important al economiei antice (ERDKAMP 1999, p. 564 sq.).

impedimente trebuiau depăşite deoarece cererea pentru piatra de carieră era considerabilă în lumea romană, fiind necesară zidurilor de incintă, marilor edificii publice, caselor de locuit, pavării străzilor, reţelelor canalizării sau amenajărilor portuare[4]. În general, piatra de construcţie era adusă din zone relativ apropiate destinaţiei[5], iar extracţia şi transportul cantităţilor mari trebuie să fi fost o industrie majoră în sine, suficientă pentru a explica prosperitatea şi importanţa unor asociaţii de transportatori fluviali[6].

Unii istorici susţin că doar în mod excepţional, când nu exista o cale navigabilă, se apela la dificilul şi costisitorul transport pe uscat[7], care ar fi avut atâtea dezavantaje încât romanii îl evitau pe cât era posibil[8]. Urmând aceeaşi idee, se crede că transportul rutier era cu mult mai scump decât cel maritim sau fluvial, parţial şi din cauza costului întreţinerii drumurilor[9], deoarece acestea nu erau destinate propriu-zis transportului bunurilor, iar reţeaua rutieră nu ajungea peste tot. În afara drumurilor, mijloacele de transport terestre se mişcau cu o mai mare greutate şi cu viteza diminuată, centrele din interiorul provinciilor fiind mai puţin conectate pieţei în general[10].

Inerent, aceste ipoteze au condus la studiul costurilor transportului, fiind făcută comparaţia între mijloacele de transport terestre, maritime şi fluviale. S-a ajuns la concluzia că transportul maritim era mai ieftin decât cel riveran, care, la rându-i, era mai ieftin decât cel efectuat pe uscat. Această situaţie a dus la ideea că era mai ieftin transportul unor bunuri pe distanţe de sute de kilometri pe mare decât pe o distanţă scurtă pe uscat, iar lipsa unor mijloace ieftine de transport însemna automat izolarea economică a regiunilor din interior. Imaginea de ansamblu poate fi, însă, oarecum înşelătoare, deoarece a fost exagerată ideea transportului „ieftin" pe mare şi râuri şi subestimat transportul „scump"[11], chiar „exorbitant" al celui efectuat pe uscat[12]. Eficienţa redusă a transportului pe uscat nu trebuie să conducă la o subestimare a importanţei acestuia în cadrul deplasării bunurilor. În timp ce tona/kilometru era mai mare în cadrul transportului fluvial, volumul total al bunurilor deplasate terestru era mai mare. S-a avansat ideea că preţul nu a constituit factorul determinant şi că o mare capacitate de transport pe uscat totuşi exista, fiind disponibilă în funcţie de sezon[13].

Cu toate acestea, după ce au fost luate în calcul datele oferite şi de edictul preţurilor al lui Diocleţian, s-a calculat că pe căile navigabile interioare costurile erau de 4,9 ori mai mari decât acelea ale transportului maritim, în timp ce transportul rutier costa de 28 pâna la 56 de ori mai mult[14].

Dovezile existente indică faptul că, pentru a reduce greutatea şi costurile

[4] DE IZARRA 1993, p. 217 sq.
[5] DE IZARRA 1993, p. 218.
[6] DRINKWATER 1983, p. 187.
[7] DE IZARRA 1993, p. 217.
[8] VAN TILBURG 2007, p. 68.
[9] VAN TILBURG 2007, p. 69, 75 sq.
[10] TEMIN 2001, p. 179 sq.
[11] ERDKAMP 1999, p. 565.
[12] DRUMMOND, NELSON 1994, p. 107.
[13] ERDKAMP 1999, p. 567 sq.
[14] DUNCAN, JONES 1974, p. 366 sqq.

transportului, blocurile de piatră erau fasonate primar la locul extracţiei[15], iar în ceea ce priveşte manipularea acestei încărcături, D. Ellmers susţine eronat că blocurile de piatră erau trase (remorcate) pe platforme la bordul navelor, precum baloturile de textile şi nu crede în existenţa unor maşini de ridicat în epoca romană[16], deşi acestea sunt bine documentate în epocă.

*

În Gallia, piatra de calitate superioară constituia obiectul unui comerţ la scară largă, pe care astăzi îl putem numi internaţional. Pentru satisfacerea gusturilor treverilor, materialele de origine mediteraneeană sau din Pirinei urmau o importantă cale comercială, anume aceea a văii Ronului, a Saônei şi prelungirea acesteia spre Mosela. Piatra ornamentală traversa provinciile gallice fie urmând un itinerar maritim pe care se grefau prelungirile fluviale, fie un itinerar exclusiv fluvial cu transbordare intermediară[17].

Încă din epoca lui Augustus, contractanţi civili din Italia sau Gallia Narbonensis, dar şi detaşamente ale legiunilor de pe Rinul superior şi inferior au exploatat calcar la Jaumont şi Norroy, la sud de Metz, de unde materialul era transportat pe Mosela. Această piatră a fost folosită la monumente din zona Rinului în secolul I sau la construcţia mai multor obiective din Trier în primele două secole ale erei noastre, deşi nu există certitudinea exploatării încă de la început numai de către armată. Nu există nicio dovadă pentru utilizarea carierelor de piatră, în special a celei de la Norroy, de către armată după sfârşitul secolului I şi se pare că exploatarea a fost continuată ulterior numai de către contractanţi civili. Nu se cunoaşte dacă utilizarea intensă a pietrei în această zonă, la mijlocul secolului I, este sau nu rezultatul încurajării din partea împăratului Claudius. Deşi piatra exploatată în aceste cariere ajungea până la Nijmegen, distribuţia s-a diminuat după secolul I după ce alte cariere au fost deschise ulterior, amfiteatrul din Trier, spre exemplu, fiind construit din calcar adus de la mică distanţă din nordul oraşului[18].

Bazaltul pentru picioarele celui de-al doilea pod de la Trier a fost adus din zona renană. Originea sa nu a fost carierele de la Mayen, ci o altă carieră, situată între Namedy şi Brohl. Interesant este faptul că o parte din piatra folosită în cadrul acestei construcţii provine din valea Meusei. Prezenţa bazaltului sugerează colaborarea cu armata Germaniei Superior, întotdeauna posibilă pentru proiecte civile majore, dar care în Belgica nu este încă dovedită epigrafic[19]. Gresia, care a înlocuit calcarul ca şi material de construcţie utilizat frecvent la Trier de la mijlocul secolului II, a fost exploatată în diferite puncte din valea Kyll, şi probabil din masivul stâncos situat în faţa oraşului. Această piatră varia mult în calitate şi nu a avut niciodată durabilitatea calcarului. Cu toate acestea, avea avantajele prelucrării uşoare şi a prezenţei în apropiere. Astfel devenea mai ieftină

[15] DE IZARRA 1993, p. 218.

[16] ELLMERS 1978, p. 13; din nefericire, nu există dovezi iconografice clare ale transportului de piatră pe căile navigabile din aceste provincii.

[17] DE IZARRA 1993, p. 218 sq.

[18] WIGHTMAN 1970, p. 192 sq.; WIGHTMAN 1985, p. 135.

[19] WIGHTMAN 1985, p. 136.

exploatarea şi înlocuirea materialului de mai bună calitate, anume calcarul[20].

În luna iunie 1981, între Dillingen şi Beckingen, pe cursul râului Saar, au fost descoperite separat două blocuri de piatră la adâncimi rămase necunoscute. Primul avea dimensiunile 60 x 120 x 147 cm, fiind fasonat grosolan şi având incizate grosolan trei litere, BPR, reprezentând, probabil, iniţialele unor producători, respectiv întreprinzători de la carierele de piatră. A fost remarcat faptul că în Porta Nigra de la Trier sunt zidite mai multe blocuri cioplite grosolan cu astfel de însemnări. Astăzi dispărut, blocul respectiv marcat ar reprezenta, în opinia celui care l-a semnalat, o piesă singulară de încărcătură grea, dovadă a transportului pe apă în epoca romană[21].

Şi materialul de calitate inferioară provenit din masivul Jura, de la Jaumont, situat pe Mosela superioară, care nu putea fi folosit pentru sculptura de bună calitate, era frecvent utilizat la Trier. Piatra de la Jaumont ajungea pe calea apei până în Germania inferioară. Culoarea galbenă a acesteia interesa sculptorii, mai ales pe cei din nordul Galliei, deoarece acolo exista obiceiul realizării unor monumente funerare în culori. În epoca Antoninilor, piatra de construcţie şi sculptură era solicitată şi de la Voltzien şi, mai ales, de la Limberg, lângă Wallerfangen[22].

Cea mai timpurie dovadă a exploatării pietrei în provinciile renane a fost lăsată de armată. De la mijlocul secolului I până cel puţin la începutul secolului II a fost exploatat tuful vulcanic de la Brohltal de către detaşamente ale legiunilor de pe Rinul inferior[23], care au lăsat în acel loc inscripţii şi reliefuri ca mărturie a activităţii lor[24]. O mică parte din calcarul descoperit de-a lungul Rinului provenea, cel mai probabil, din regiunea Verdun de pe valea Meusei. Una dintre ipotezele transportului acestuia este cursul Meusei şi apoi al Rinului, în contradicţie cu drumul terestru de la Pagny-sur-Meuse până la Toul pe Mosela. Un alt tip de calcar care a cunoscut răspândire în zonă a fost piatra neagră, asemănătoare marmurei, provenită de la Tournai[25].

Construcţia Coloniei Ulpia Traiana a înghiţit imenese cantităţi de piatră, care, în zona săracă în piatră a Rinului inferior puteau fi aduse numai de pe Rinul superior şi mijlociu. Tuf, trahit, litharenit sau calcar au fost transportate în aval, mai ales că oraşul roman de la Xanten a fost construit pe un braţ secundar navigabil al Rinului[26].

Un aspect interesant al transportului de material de construcţie pe apă la distanţe mari îl constituie identificarea rocii vulcanică de Eifel, folosită de obicei pentru realizarea pietrelor de moară, ca fiind folosită la construirea unor fortificaţii din Britannia, precum aceea de la Walton[27] sau transportul calcarului din regiunea Parisului (Saint Leu) spre regiunea treveră, unde a fost utilizat la

[20] WIGHTMAN 1970, p. 193; WIGHTMAN 1985, p. 135.
[21] KOLLING 2000, p. 579.
[22] KOLLING 2000, p. 579.
[23] WIGHTMAN 1970, p. 192.
[24] CIL XIII, 7693-7720.
[25] WIGHTMAN 1985, p. 135.
[26] BOCKING 1996, p. 210 sq.
[27] FULFORD 2004, p. 316.

realizarea anumitor monumente[28]. Din zonele riverane pe lacurile Léman şi Neuchâtel a fost transportat calcar spre aşezările portuare de la Nyon şi din zona Avenches[29].

Din regiuni care alcătuiau fosta provincie romană Noricum (Salzburg, Styria, Austria inferioară şi superioară) au fost analizate 170 de monumente romane[30]. Aceste analize au avut următoarele rezultate: brecia de Untersberg a fost folosită local şi ca material de construcţie, fiind prezentă în nordul provinciei Noricum sub forma unor coloane, inscripţii, pietre funerare sau miliari. Conglomeratul de Kremsmüster Nagelfluh, extras de pe terasele riverane ale râului Krems, a fost folosit ca material de construcţie sau pentru monumente funerare, fiind prezent pe o rază de 50 de kilometri de locul extracţiei[31]. Conglomeratul de Enns, extras de lângă *Lauriacum*, de-a lungul râului Enns, a fost folosit şi ca material de construcţie sau pentru monumente funerare, fiind, de asemenea, prezent pe o rază de 50 de kilometri. Gresia de Flysch, care apare frecvent între Salzburg şi Viena, a fost folosită şi ca material de construcţie sau pentru monumente funerare, fiind prezentă la aproximativ aceeaşi distanţă ca şi materialele mai sus-menţionate. Gresia şi conglomeratul de Hollenburg provin din cariera de lângă Krems (Austria Inferioară), fiind folosită şi ca material de construcţie sau pentru monumente funerare[32]. Marmura de Häusling era extrasă din cariera din pădurea Dunkelstein, la nord-vest de Melk, cea de Hiesberg şi de Lunzen erau extrase la sud-vest de Melk, fiind folosite şi ca material de construcţie sau pentru inscripţii şi monumente funerare[33]. Şi granitul era extras lângă *Lauriacum* (Enns), fiind folosit la inscripţii şi monumente funerare[34]. În urma acestor analize, s-a constatat că gresiile şi conglomeratele au fost folosite mai curând local, pe o rază de aproximativ 50 de kilometri distanţă de carieră, iar brecia şi marmura erau transportate pe distanţe mai mari, de până la 150 de kilometri[35]. Aceste date pot fi comparate cu cele constatate în Britannia, unde transportul riveran al pietrei era efectuat pe o rază de aproximativ 50 de mile, cu excepţia cazurilor în care nu se găsea în zona construcţiei[36].

Cu ocazia restaurării sanctuarului zeiţei Isis de la *Savaria* (Pannonia Superior) au fost realizate analize ale unor piese din ansamblul construcţiei. Rezultatele au arătat că două piese din marmură provin, cel mai probabil, din cariera de la Gummern (Carinthia), aflată pe cursul Savei[37], al cărei material domină zona Virunum[38]. Alte analize au arătat că din marmură provenită din zona mediteraneeană dar, probabil, şi din cariera de la Gummern au fost realizate

[28] DE IZARRA 1993, p. 218.
[29] BRAEMER 1991, p. 45.
[30] MÜLLER *et alii* 2004, p. 79-83.
[31] MÜLLER *et alii* 2004, p. 80 sq.
[32] MÜLLER *et alii* 2004, p. 81.
[33] MÜLLER *et alii* 2004, p. 82.
[34] MÜLLER *et alii* 2004, p. 82.
[35] MÜLLER *et alii* 2004, p. 82.
[36] FULFORD 2004, p. 319 sq.
[37] PINTÉR, ZÖLDFÖLDI 2005, p. 57 sqq.
[38] BRAEMER 1991, p. 39.

diferite obiecte descoperite în necropola de la Faschendorf[39], aşezarea aflată tot pe cursul Dravei, în amonte de carieră. Din carierele din Carinthia marmura ajungea până pe *limes*-ul danubian, pe valea râului Enns, traseu marcat de inscripţii funerare datate în secolul I p. Chr.[40].

În urma cercetărilor arheologice efectuate în castrul roman târziu de la Heténypuszta, din sud-vestul Ungariei, au fost descoperite 860 de fragmente din marmură, folosite la construcţia fortificaţiei, provenind, cel mai probabil, de la monumentele unei necropole. Analize efectuate pe un număr redus de piese (18 exemplare) au evidenţiat două zone de posibilă provenienţă. Prima o constituie carierele de la Puppitsch/Kraig sau Tiffen din Carinthia (Austria). A doua o constituie carierele de la Gummern, Sekull, Tiffen, Treffen (Carinthia), dar şi Polgárdi (Ungaria) sau Slovenska Bistrica (Slovenia)[41]. Carierele de la Puppitsch/Kraig sau Tiffen se află între Mura şi Drava, iar cele de la Gummern, Treffen şi Sekull sunt amplasate pe cursul Dravei. Şi cariera de la Slovenska Bistrica se află în apropierea cursului Dravei. Cariera de la Polgárdi se află în apropierea Dunării, între lacul Balaton şi fluviu[42].

Analize pentru determinarea provenienţei pietrei au fost efectuate şi pe mai multe piese descoperite la *Sirmium* (Pannonia Inferior)[43], în scopul stabilirii unei legături între carierele de piatră şi posibile rute de transport de-a lungul Savei şi Dunării[44]. Şi cu această ocazie s-a ajuns la concluzia că piatra era fasonată încă dinainte de a părăsi cariera, produsul urmând a fi finisat conform comenzii după ce ajungea la destinaţie[45]. Dintre piesele analizate, acelea realizate din calcar provin din carierele de la Sige - Bandera (Dardagani), din nord-estul Bosniei, amplasate lângă cursul Sapnei, la 4 km distanţă de confluenţa cu râul Drina[46]. Alte piese au fost realizate din rocă vulcanică, aceasta provenind din zona văii Drinei[47]. Nu a putut fi determinată provenienţa materialului din care au fost realizate piesele din alt lot, acestea reprezentând importuri în zonă[48], probabil tot din Pannonia, de unde ar fi fost aduse pe aceleaşi căi navigabile folosite la transportul marmurei din zona alpină estică[49], deşi nu ar putea fi exclus ca loc de provenienţă zona Domavia (Srebrenica)[50]. Piese legate de ritul funerar, precum un *ossuarium* sau sarcofage au fost, cu siguranţă, importate din altă regiune din Pannonia, posibil din zona cursului Dunării[51]. În urma acestor analize s-a concluzionat că şi Drina (prin legătura cu Sava), a fost în antichitate o importantă arteră pentru transportul calcarului şi al rocilor vulcanice până la *Sirmium*[52]. În

[39] UNTERWURZACHER *et alii* 2005, p. 265-273.
[40] BRAEMER 1991, p. 40, 45.
[41] ZÖLDFÖLDI *et alii* 2004, p. 40-46.
[42] ZÖLDFÖLDI *et alii* 2004, p. 40, img. 1.
[43] RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006; ĐURIC *et alii* 2006.
[44] RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006, p. 139.
[45] ĐURIC *et alii* 2006, p. 106 sq.
[46] RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006, p. 141 - 148; ĐURIC *et alii* 2006, p. 107.
[47] RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006, p. 149 sq.
[48] RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006, p. 151.
[49] ĐURIC *et alii* 2006, p. 105.
[50] ĐURIC *et alii* 2006, p. 112.
[51] ĐURIC *et alii* 2006, p. 106.
[52] RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006, p. 151.

concluzie, *Sirmium* foloseşte calcarul adus pe Drina din cariera de la Dardagani în secolul II p.Chr., devenită sursa principală de piatră a oraşului în secolul III p.Chr. Între secolele I-III p.Chr., piatra de calcar provine şi din alte zone, probabil tot din Pannonia, dar şi marmură albă din estul Alpilor, exclusiv folosită pentru realizarea monumentelor funerare. Pentru îndeplinirea cerinţelor unei reşedinţe imperiale, la sfârşitul secolului III p.Chr. începe să fie importat material şi din cariere din zona Mediteranei[53]. Pentru secolul II p.Chr., pentru provinciile pannonice s-a considerat că, mai ales statuile şi altarele figurate aparţinând cultului lui Mithras, ca şi sarcofagele de mari dimensiuni trebuie puse în legătură cu transportul pe Drava şi pe Dunăre[54].

Alte analize efectuate asupra unor piese din marmură de la *Sirmium* au indicat proveniența acestora din două zone distincte, anume estul Alpilor (Noricum şi vestul Pannoniei Superior), ca şi din Mediterana[55], cărora li se poate adăuga, pentru câteva piese, Carrara[56]. Din marmura provenită din estul Alpilor au fost realizate monumente funerare, altare şi elemente arhitectonice[57], analizele indicând carierele de la Gummern (începând cu secolul I p.Chr.) şi Pohorje (începând cu secolul II p.Chr.)[58], al cărei material, în special a fost folosit pentru răspândirea modelelor artistice italice la nord de arcul alpin şi în zona danubiană[59], fiind un obiectiv intens exploatat[60]. Raportul cantitativ al marmurei provenite din aceste două cariere este 52 % (Gummern) la 48 % (Pohorje), fiind adusă pe căi navigabile, pe Drava prin Mursa, apoi pe râurile Vuka şi Ervenica, prin *Cibalae*, în continuare pe Bosut şi pe Sava[61]. Marmura de la Pohorje a ajuns şi în aşezări din Raetia, apoi la *Flavia Solva* pe malul râului Mur (Noricum) sau *Celeia* (Noricum)[62] pe Savinja, *Poetovio* (Pannonia Superior) pe Drava, unde se afla şi centrul comerţului pannonic cu obiecte realizate din marmură[63], *Carnuntum* şi *Arrabona* (Pannonia Superior) pe Dunăre. Piatra având această proveniență a fost, în cele mai multe cazuri, concurată de marmura de Carinthia, freventă în Noricum[64]. Marmura de la Pohorje este atestată şi la *Viminacium* sau *Ratiaria* (Moesia Superior), fiind concurată în Moesia Inferior de marmura de la Berkovica (frecventă la *Oescus* şi *Novae*) şi de cea provenită din Achaia, adusă pe Dunăre în amonte spre *Drobeta*[65].

La *Sirmium* a mai fost transportată marmură din zona mediteraneeană, respectiv de la *Thasos*, *Paros* (?), *Afyon*[66], *Dokimeion*[67], *Larissa*, *Karystos*,

[53] ĐURIC *et alii* 2006, p. 122.
[54] BRAEMER 1991, p. 41.
[55] ĐURIC *et alii* 2006, p. 113.
[56] ĐURIC *et alii* 2006, p. 114.
[57] ĐURIC *et alii* 2006, p. 113 sqq.
[58] ĐURIC *et alii* 2006, p. 114, 116.
[59] BRAEMER 1991, p. 40.
[60] BRAEMER 1991, p. 43.
[61] ĐURIC *et alii* 2006, p. 116.
[62] HORVAT 1999, p. 234.
[63] HORVAT 1999, p. 234.
[64] BRAEMER 1991, p. 47 sq.
[65] BRAEMER 1991, p. 48.
[66] ĐURIC *et alii* 2006, p. 113 sq.
[67] ĐURIC *et alii* 2006, p.117.

Krokeai[68] şi *Skyros*[69]. Din marmura având această proveniență au fost realizate elemente arhitectonice şi piese de interior, dale şi diferite piese sculpturale[70]. Acestora li se adaugă diferite tipuri de marmură colorată, despre care se crede că ar fi fost adusă din Mediterana şi Africa de Nord prin Marea Neagră, apoi pe Dunăre şi pe Sava începând cu sfârşitul secolului III p.Chr., când *Sirmium* devine reşedinţă imperială[71]. Granit roşu şi sienit au fost aduse de la *Siene* (Aswan), brecie verde de la *Mons Basanites* (Wadi Hammamat), granit de la *Mons Ophyates* (Wadi Umm Wikala), granit gri de la *Mons Claudianus* (Gebel Fatireh), porfir purpuriu de la Gebel Dokhan, cărora li se adaugă marmură galbenă şi neagră provenită de la Chemtou[72].

Posibilitatea comercializării pietrei de carieră într-o zonă care cuprinde Raetia, Noricum, Pannonia, până în partea danubiană a Moesiei Inferior, s-a datorat posibilităţii utilizării reţelei fluviale dunărene, la o scară mai mare decât comerţul cu marmură din bazinul oriental al mării Mediterane (Ciclade, Pentelic, Proconnes), mai redusă însă aceluia cu marmură din Apenini[73].

Existenţa resurselor de piatră pe malul stâng al Dunării şi folosirea acestora pentru construcţiile şi monumentele de la *Drobeta*, eventual şi de la *Dierna*, exclude posibilitatea unui import masiv din sudul Dunării. O excepţie probabilă a constituit-o o parte din materia primă litică necesară construcţiei podului roman de la *Drobeta*[74]. S-a considerat iniţial că pentru construcţia podului au fost folosite mari cantităţi de piatră din toate carierele situate pe ambele maluri ale Dunării: Schela Cladovei, Gura Văii, Vârciorova, Bahna (Dacia) şi Sip (Moesia Superior)[75], indicând astfel un intens transport fluvial al acestui material. În urma lucrărilor de dragare a pietrişului din Dunăre, desfăşurate în primăvara anului 2005, în dreptul ruinelor podului lui Traian au fost scoase din apă mai multe materiale folosite la construcţia podului[76]. Printre acestea se afla şi un bloc de piatră de formă paralelipipedică, ale cărui caracteristici indica amplasarea lui în construcţie lângă o pilă, şi care a fost lucrat din gresie calcaroasă de Bahna[77] (cariera Curchia de pe pârâul Lespezi), situată în amonte de *Drobeta* la aproximativ 20 de kilometri distanţă pe Dunăre. În schimb, materialul pentru cele mai importante construcţii şi monumente de la *Sucidava* (Celei) a fost adus din Moesia, de la carierele din valea râului Isker, în zona localităţii Vraca (Moesia Inferior), unde se exploata calcar făinos alb, asemănător cretei[78]. Cariera de la Cernavodă trebuie să fi furnizat material de construcţie obiectivelor riverane din apropiere[79]. Se presupune că nave ale flotei militare au transportat piatră din Dobrogea pentru

[68] ĐURIC *et alii* 2006, p. 118.
[69] ĐURIC *et alii* 2006, p. 121.
[70] ĐURIC *et alii* 2006, p.117.
[71] ĐURIC *et alii* 2006, p.118.
[72] ĐURIC *et alii* 2006, p.118.
[73] BRAEMER 1991, p. 48.
[74] WOLLMANN 1996, p. 265.
[75] TUDOR 1971, p. 138; WOLLMANN 1996, p. 265.
[76] RUS, STÎNGĂ 2005, p. 134.
[77] RUS, STÎNGĂ 2005, p. 13; GLODARIU *et alii* 1994, p. 253.
[78] WOLLMANN 1996, p. 265; GLODARIU *et alii* 1994, p. 253.
[79] GLODARIU *et alii* 1994, p. 253.

refacerea şi întărirea fortificaţiei romane (*castellum*) de la Barboşi, amplasată pe promontoriul Tirighina[80]. Din Asia Mică, de la Cyzic, a fost transportat la Barboşi un sarcofag în perioada domniei lui Septimius Severus[81].

În Dacia, dacă este luat în considerare numărul mare al monumentelor epigrafice şi sculpturale confecţionate din augit-andezit sau travertin, descoperite la Micia, ca şi posibilitatea transportului pe cursul Mureşului, sunt indicate carierele de la Uroi şi Geoagiu drept surse pentru acoperirea necesarului de materie primă a aşezării[82]. Dintr-un andezit amfibolic foarte asemănător celui extras la Uroi a fost realizat un monument funerar descoperit la Apulum[83]. În urma analizelor efectuate, în Dacia a fost constatat transportul pietrei (pe drum) la o distanţă care depăşeşte cifra medie de 20-30 de kilometri; aceleaşi analize au indicat şi că au existat cazuri în care diferite tipuri de rocă au fost transportate pe distanţe mari sau foarte mari[84], situaţie în care trebuie luat în consideraţie utilizarea transportului fluvial.

În analogie cu sudul Franţei şi fără a exista dovezi clare în acest sens, M. F. Braemer credea că apele bazinului Haţegului şi valea Bistrei au fost utilizate la transportul marmurei de Bucova spre Sarmizegetusa romană[85], fiind folosită pentru statui, reliefuri, stele funerare, altare sau capiteluri. Materialele din care au fost realizate alte monumente funerare, altare şi diferite piese arhitectonice sunt calcarul şi gresia, despre care se crede că ar fi fost transportate pe cursul Streiului[86].

*

O importantă categorie de bunuri vehiculate pe calea apelor, al căror studiu a fost neglijat până mai recent o reprezintă pietrele de moară[87]. Din preistorie şi până în epoca romană, un produs important al carierelor era piatra de moară, pentru care roca dură, cu granulaţie mare, era potrivită. Pietre de moară provenite de la Mayen, unde exista în epoca romană o carieră exploatată în antrepriză privată, au fost descoperite inclusiv în Elveţia şi Britannia, şi sunt frecvente în atât în teritoriul trever, cât şi în împrejurimi, Rinul şi Mosela constituind principalele rute de distribuţie[88].

Foarte probabil aceste obiecte îşi începeau călătoria prelucrate primar, aşa cum indică descoperirea din zona renană, dintr-o aşezare civilă situată lângă Andernach, unde astfel de piese în stare brută au fost livrate direct de la carieră[89]. Lângă St. Dié, în sudul munţilor Vosgi, pietrele de moară erau tăiate din blocuri sub forma unor coloane şi prelucrate primar pe loc, fiind apoi distribuite pe căile

[80] LIUŞNEA 2006, p. 96.
[81] SANIE 1981, p. 83.
[82] ANDRIŢOIU 2003, p. 205 sq; WOLLMANN 1996, p. 257.
[83] WOLLMANN 1996, p. 257.
[84] WOLLMANN 1996, p. 266.
[85] BRAEMER 1991, p. 45.
[86] BRAEMER 1991, p. 46.
[87] PEACOCK 1980, p. 43.
[88] WIGHTMAN 1970, p. 193.
[89] WIGHTMAN 1970, p. 193; WIGHTMAN 1985, p. 136.

terestre şi navigabile pe o rază de aproximativ 50 de kilometri[90].

O altă ipoteză ar indica faptul că marea majoritate a rocii vulcanice din care erau realizate pietrele de moară provine de la o depărtare mai mare, respectiv cariere aflate la zeci, poate sute de kilometri de aşezarile unde au fost descoperite, existând puţine locuri care pot fi numite mari centre de producţie[91]. Despre majoritate pietrelor de moară descoperite în Britannia (databile în secolele I-II p.Chr.) s-a presupus că ar proveni din roca extrasă la Mayen sau la Niedermendig, din înălţimile Eifel din provincia Germania Superior[92], Rinul fiind considerat a fi fost axa de comerţ a acestor produse[93]. Din carierele de bazalt de la Eifel au provenit şi au fost exportate, începând cu secolul I p.Chr., pietre de moară din bazalt în toată Europa centrală, până în Germania liberă[94]. În vest, comercializarea acestora a depăşit limita provinciilor Gallia Belgica şi Germania Superior, dincolo de linia *Durocortum* (Reims), *Divodurum* (Metz) şi *Argetoratum* (Strasbourg), produsele fiind concurate de pietrele de moară provenite de la Chaîne des Puys, ajungând totuşi până la *Caesarodunum* (Tours) şi *Augustodunum* (Autun)[95].

Nu sunt cunoscute detalii în ceea ce priveşte implicarea armatei în transportul pietrei care îi era destinată, dacă acest transport era efectuat obligatoriu sau dacă piatra de moară era cumpărată de la negustorii şi întreprinzătorii civili[96]. În acest context trebuie menţionată descoperirea de la Ill, lângă Wanzenau, în aval de Strasbourg. Aici au fost descoperite resturile unei nave scufundate, care transporta pietre de moară din bazalt de la Mayen la Koblenz. Din încărcătură s-au păstrat 30 din asemenea pietre de moară, dar şi monede, care face posibilă datarea naufragiului în perioada 270-280 p.Chr., când zona renană a fost afectată grav de atacuri ale popoarelor germanice[97]. Această încărcătură ar fi avut avantajul de a fi fost utilizată şi ca balast, în condiţiile unei construcţii rezistente a navei[98].

În ceea ce priveşte provinciile dunărene, doar în Dacia analizele au indicat faptul că din andezitul extras din cariera de la Uroi se mai realizau, în afara monumentelor funerare, şi pietre de râşniţă, materialele fiind comercializate apoi de-a lungul cursului Mureşului[99].

BIBLIOGRAFIE

ANDRIŢOIU 2003 - Ioan Andriţoiu, *Carierele de piatră ale Miciei, Lapicizi*, Sargetia 31 (2003).

[90] WIGHTMAN 1985, p. 136.
[91] PEACOCK 1980, p. 43 sq.
[92] PEACOCK 1980, p. 49 sq.
[93] PEACOCK 1980, p. 50; FULFORD 2004, p. 321.
[94] GLUHAK, HOFMEISTER 2008, p. 111.
[95] GLUHAK, HOFMEISTER 2008, p. 111, fig. 1.
[96] WIGHTMAN 1985, p. 137.
[97] SCHLIPPSCHUH 1974, p. 70 sq.; WIGHTMAN 1970, p. 193.
[98] WIGHTMAN 1970, p. 193.
[99] WOLLMANN 1996, p. 257.

BESSAC, SABLAYROLLES 2002 - Jean-Claude Bessac, Robert Sablayrolles, *Problématique archéologique des carriers antiques en Gaule*, Gallia 59 (2002).

BOCKING 1996 - Werner Bocking, *Caudicaria – Römische lastkähne. Neue Schiffsfunde im Xantener Raum*, AW 27.3 (1996).

BRAEMER 1991 - M. François Braemer, *L'exploitation et le commerce des pierres des Alpes dans l'Antiquité*, in *Peuplement et exploitation du milieu alpin (Antiquité et Haut Moyen Age)*, Torino.

DRINKWATER 1983 - J. F. Drinkwater, *Roman Gaul. The three provinces, 58 BC-AD 260*, London – Canberra.

DRUMMOND, NELSON 1994 - Steven K. Drummond, Lynn H. Nelson, *The western frontiers of Imperial Rome*, New York – London.

DUNCAN-JONES 1974 - R. Duncan-Jones, *The economy of the Roman Empire*, Cambridge.

ĐURIĆ *et alii* 2006 - Bojan Đurić, Jasmina Davidović, Andreja Maver, Harald W. Müller, *Stone use in roman towns. Resources, transport, products and clients. Case study Sirmium. First report.*, Starinar 56 (2006).

ELLMERS 1978 - Detlev Ellmers, *Shipping on the Rhine during the Roman period: the pictorial evidence*, in J. du Plat Taylor, H. Cleere (eds.), *Roman shipping and trade: Britain and the Rhine provinces*, London.

ERDKAMP 1999 - Paul Erdkamp, *Agriculture, Underemployment, and the Cost of Rural Labour in the Roman World*, CQ 49 (1999), 2.

FULFORD 2004 - Michael Fulford, *Economic structures*, in M. Todd (ed.), *A companion to Roman Britain*, Malden - Oxford - Carlton.

GLODARIU *et alii* 1994 - Ion Glodariu, Alexandru Avram, Ion Barnea, *Cariere*, in C. Preda (coord.), *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, I, Bucureşti.

GLUHAK, HOFMEISTER 2008 - Tatjana M. Gluhak, Wolfgang Hofmeister, *Provenance analysis of roman millstones: mapping of trade areas in roman Europe*, in R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (eds.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy*, Sofia.

HORVAT 1999 - Jana Horvat, *Roman Provincial Archaeology in Slovenia Following the Year 1965: Settlement and Small Finds*, AVes 50 (1999).

DE IZARRA 1993 - François de Izarra, *Le fleuve et les hommes en Gaule romaine*, Paris.

KOLLING 2000 - Alfons Kolling, *Havarierte römische steinblöcke aus der Saar*, AKorrBl 30 (2000) 4.

LIUŞNEA 2006 - Mihaela Denisia-Liuşnea, *Studiu asupra rolului flotei militare romane în cadrul sistemului defensiv de la Dunărea de Jos din timpul lui Augustus până în timpul lui Traian*, Mousaios 11 (2006).

MÜLLER *et alii* 2004 - H. W. Müller, C. F. Uhlir, W. Vetters, *Roman quarries in the northern part of Noricum - Austria*, in R. Přikryl (ed.), *Dimension stone*, London, 2004.

PEACOCK 1980 - D. P. S. Peacock, *The Roman Millstone Trade: A Petrological Sketch*, WorldA 12 (1980) 1.

PINTÉR, ZÖLFÖLDI 2005 - Farkas Pintér, Judit Zöldföldi, *A Szombathely Isis-szentélyből származó két márványminta eredethatározása stabilizotóp-geokémiai és petrográfiai módszerekkel*, AM 1 (2005).

RIŽNAR, JOVANOVIĆ 2006 - Igor Rižnar, Divna Jovanović, *Stone material of regional provenance from Sirmium*, Starinar 56 (2006).

RUS, STÂNGĂ 2005 - Răzvan Rus, Mihai Stîngă, *Noi descoperiri arheologice întâmplătoare pe teritoriul judeţului Mehedinţi*, Drobeta 15 (2005).

SANIE 1981 - Silviu Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n.*, Iaşi.

SCHLIPPSCHUH 1974 - Otto Schlippschuh, *Die Händler im römischen kaiserreich in Gallien, Germanien, und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien*, Amsterdam.

TEMIN 2001 - Peter Temin, *A Market Economy in the Early Roman Empire*, DPESH 39 (2001).

TERNES 1972 - Charles-Marie Ternes, *La vie quotidienne en Rhénanie romaine (Ier-IVe siècles)*, Paris.

VAN TILBURG 2007 - Cornelis van Tilburg, *Traffic and congestion in the Roman empire*, New York, 2007.

TUDOR 1971 - Dumitru Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

UNTERWURZACHER *et alii* 2005 - M. Unterwurzacher, J. Polleres, P. Mirwald, *Provenance study of marble artefacts from the roman burial area of Faschendorf (Carinthia, Austria)*, Archaeometry 47 (2005), 2.

WIGHTMAN 1970 - Edith M. Wightman, *Roman Trier and the Treveri*, London, 1970.

WIGHTMAN 1985 - Edith M. Wightman, *Gallia Belgica*, Berkeley - Los Angeles, 1985.

WOLLMANN 1996 - Volker Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană. Der erzbergbau, die salzgewinnung und die steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996.

ZÖLFÖLDI *et alii* 2004 - Zöldföldi J., Pintér F., Székely B., H. Taubald, T. Biró K., Mráv Zs., Tóth M., M. Satir, Kasztovszky Zs., Szakmány Gy., *Római márványtöredékek vizsgálata a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből*, AM 1 (2004).

ÎN LEGĂTURĂ CU LOCALIZAREA *SCIŢILOR TOMITANI* CONSEMNAŢI DE WALAFRIDUS STRABO

Mihai Ovidiu CĂŢOI

Cuvinte cheie: *Constantinopol, Tomis, Walafridus Strabo, Creştinism, Crimeea, Scythia Minor, Dobrogea, Sciţi tomitani.*

Mots-clé: *Constantinople, Tomis, Walafridus Strabo, Christianisme, Crimée, Scythia Minor, Dobroudja, Scythes tomitains.*

Résumé: *La localisation géographique des Scythes tomitains mentionnés par Walafridus Strabo au milieu du IXe siècle dans son ouvrage Liber de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum, constitue de nos jours encore une question ouverte de l'historiographie balkano-pontique. Dans la dernière période, Nelu Zugravu a remis en cause le sujet, exprimant ses réserves quant à la présence de ceux-ci en Dobroudja, que d'autres chercheurs avaient acceptée, en essayant de démontrer à partir de trois arguments que, dans le passage respectif, Walafridus se réfère aux Goths du Sud-est de la Crimée et de la côte occidentale du Bosphore Cimérien. Dans la présente étude, nous avons analysé ces arguments dans l'ordre inverse de leur énonciation.*

***Le troisième argument** invoqué par le professeur de Iasi est le fragment de Vita Constantini, XVI où il est relaté que Constantin/Cyrille, l'apôtre des Slaves, était appelé à justifier son geste d'avoir traduit la Liturgie et les livres d'offices en slave. La mention des Goths parmi les peuples qui possédaient des livres d'offices en leur propre langue a offert à Nelu Zugravu un argument suffisant pour les identifier aux Scythes tomitains. L'emploi de plusieurs langues dans le culte chrétien dans la partie orientale de l'Empire n'était pas une nouveauté pour Constantinople, l'exemple des Besses étant le plus proche de la capitale. La mention des Goths par Vita Constantini et leur identification aux Goths tetraxites est valable dans le cas surpris par M. Zugravu, mais n'implique pas l'absence d'un groupe germanique danubien. Constantin/Cyrille ne fait rien d'autre qu'exposer l'attitude de la cour byzantine à l'égard de la prédication de la parole de Dieu dans les langues des peuples. Pratiquement, tout le chapitre XVI de Vita Constantini représente l'apologie de la conception et de l'argumentation constantinopolitaine au sujet de l'emploi des langues des différents peuples dans le culte chrétien.*

En ce qui concerne l'affirmation de Walafridus, l'auteur occidental ne se réfère pas aux divers peuples qui utilisent leurs propres langues dans le culte, mais aux groupes germaniques de la zone scythe, (quasdam Scytharum gentes) dont notamment les

Tomitains (maxime Tomitanos) gardent les livres et emploient la langue germanique dans le culte. A notre avis, la distinction se fait justement à cause de l'intensité qu'implique l'emploi de l'adverbe maxime, qui sépare les Scythes tomitains des autres groupes de Scythes Germaniques existants dans la zone circum-pontique au milieu du IXe siècle.

C'est dans ce contexte que s'est posée la question du fonctionnement d'un Tomis qui pouvait offrir une identité à la région et aux habitants des alentours, à cette date-là, et M. Zugravu a pris en compte l'existence d'un Tomis en Crimée, attesté par Théophanes et par le patriarche Nicéphore. D'autre part, selon l'analyse de Vassilika Zaimova Tăpkova, dans le manuscrit Vaticanus 154/XII/b, au lieu de εἰς Τομίν, apparaît εἰς στόμιν (détroit), et la conclusion c'est qu'il n'est pas question d'une ville/localité Tomis/Tomin dans la région Nord-pontique, mais du détroit de Kerch. En même temps, l'absence du Tomis en Crimée n'implique pas l'inexistence du Tomis en Dobroudja. Si l'on suit la logique générée par la confusion, on devrait accepter que dans la période d'entre 814-820 quand les auteurs Théophanes et Nicéphore parachèvent leurs œuvres, un copiste ait remplacé par erreur la forme εἰς στόμιν par εἰς Τομίν, dans les deux ouvrages, et que c'est une telle variante corrompue qu'adopte Walafridus et qu'il emploie sous la forme Tomitanos. Nous considérons que la variante Tomitanos n'a pas une origine livresque, car le trajet serait trop compliqué, vu le temps trop bref jusqu'à la rédaction de l'ouvrage par l'auteur occidental vers 841. Il n'est pas exclu que l'erreur qui apparaît et qui s'est généralisée dans les variantes grecques ait été provoquée justement par l'existence du Tomis dobroudjan, par les liens que les autorités de Constantinople entretenaient avec les chrétiens de cette région et qu'elle ait été faite par le patriarche Nicéphore lui-même qui se sert de l'œuvre de Théophanes.

*Quant au **deuxième argument** avancé par M. Nelu Zugravu, le fait qu'aux IVe-VIe siècles, autour de Tomis, ne sont pas attestés des Goths ariens, nous considérons qu'on ne doit pas exclure la possibilité que, dans les circonstances troubles du VIIe siècle, dans le contexte de l'installation massive des Slaves au sud du Danube, les Gothi minores, évoqués par Jordanes, aient été poussés vers la région tomitaine. Leur déplacement d'environ 300 km dans la direction NE n'est pas tellement impossible et le lien entre les Gothi minores et les Scythes tomitains pourraient être réel, puisque ces derniers utilisent dans le culte des livres traduits par leurs devanciers en langue germanique, mais avec les erreurs spécifiques à l'hérésie arienne. Dans ce contexte, si Walafridus fait référence aux Goths tetraxites, on devrait établir si et en quelles circonstances ceux-ci ont reçu l'arianisme en Crimée.*

***Le premier argument** invoqué par M. Zugravu c'est que „l'ethnonyme scythi n'est qu'un cliché historiographique de tradition ancienne, qui n'a rien à voir avec la réalité ethnique et politique de l'ancienne province de Scythia Minor, étant emprunté à la tradition hagiographique occidentale (Hiéronymus, Paulus Orosius, Cassiodorus, Jordanes, Isidore de Séville)".*

Il est vrai que l'on a affaire à des informations purement livresques, le fait étant clairement exposé par l'auteur lui-même, par les paroles „ut historiae testantur". „Le cliché historiographique" rencontre en échange de grandes difficultés au moment où il doit expliquer les informations reçues de la part de fidelium fratrum qui les mettent à jour (adhuc, hactenus).

Dans ce contexte, nous avons mis en question les sources utilisées par Walafridus, considérant que c'est grâce aux Histoires que l'auteur connaissait leur nom (Scythes, Goths, Gètes), le fait qu'ils avaient servi dans l'armée romaine et que c'est en ces

circonstances qu'ils furent évangélisés par des missionnaires de langue grecque et latine, que leurs prédécesseurs avaient traduit les livres divins en leur langue etc. Ce que l'auteur occidental ne pouvait apprendre des Histoires, mais seulement des frères de confiance, ce sont les détails essentiels qui en font la différence et qui soulignent à chaque fois la mise à jour de l'information (adhuc, hactenus), et les sources sont dues à sa carrière d'homme éduqué dans les monastères de Reichenau et Fulda et un proche de la maison royale de Louis le Pieux.

Afin de prouver que les Scythes tomitains peuvent être localisés en Dobroudja, nous avons démontré que:

I) le nom de Scythes n'est pas un simple calque livresque, mais, dans la première moitié du IXe siècle, il était employé par les Byzantins pour désigner aussi une réalité ethnique concrète: les Bulgares (cf. Genesios, Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Théodore le Studite);

II) entre les autorités ecclésiastiques de Constantinople et les chrétiens de la zone danubienne-pontique existaient des liens réels (le Synaxaire, et Le Canon des Saints du Ménologe du jour de 23 janvier, où apparaissent des détails concernant le sort des déportés d'Adrianople de 813, martyrisés dans le contexte de l'intensification du conflit idéologique religieux entre Byzance et la Bulgarie).

En conclusion, nous considérons que rien ne s'oppose à la localisation des Scythes tomitains, cités par Walafridus Strabo, dans la région centrale de l'ancienne province impériale Scythia Minor, même si jusqu'à ce moment le support archéologique soit plus qu'insuffisant. Ce que l'on doit souligner en ce cas, n'est pas tellement leur présence dans la région des alentours de l'ancien centre métropolitain de Tomis, que le fait qu'ils ont gardé leur identité ethnique et religieuse à une période au sujet de laquelle le chercheur moderne ne détient pas assez d'informations. La simple mention de quasdam Scytharum gentes maxime Tomitanos, qui utilisent dans les offices religieux des livres qu'ils possèdent depuis plusieurs siècles, dont l'auteur apprend l'existence par des frères dignes de confiance (fidelium fratrum didicimus), devient un argument très solide de la continuité chrétienne sur l'ancien territoire impérial occupé par des Slaves et des Bulgares, compte tenu du niveau réduit des informations à ce sujet.

La conservation de la langue et des livres de culte tels que les avaient traduits leurs érudits prédécesseurs atteste que ce groupe avait eu et maintenu des institutions internes capables de copier ces livres, de transmettre l'enseignement et de célébrer le culte divin. Tout aussi important est le fait que le regroupement des Goths – qui à mon avis sont les descendants de ces Gothi minores – autour de l'ancien siège ecclésiastique de Tomis peut être un argument pour la survie du centre ecclésial jusqu'à cette date. Ces Scythes tomitains représentent un bon exemple d'adaptation et de survie des structures chrétiennes antiques dans les circonstances de la dissipation de l'autorité byzantine, administrative et ecclésiale, au Bas-Danube, à partir du VIIe siècle, et il n'est pas exclu que dans le processus de christianisation de la Bulgarie soit comprise non seulement une action déclenchée ex nihilo envers certains groupes, mais aussi, le cas échéant, la réforme de structures ecclésiales antiques encore existantes.

Localizarea geografică a *sciţilor tomitani*, amintiţi de Walafridus Strabo la mijlocul secolului al IX-lea în lucrarea *Liber de exordiis et incrementis quarundam in*

observationibus ecclesiasticis rerum[1], constituie şi acum o problemă deschisă a istoriografiei balcano-pontice, mai ales datorită faptului că pune în discuţie unele aspecte nerezolvate, cum ar fi menţinerea numelui oraşului *Tomis* până la mijlocul secolului al IX-lea, sau persistenţa unor structuri bisericeşti antice, neoficiale dar semi-instituţionalizate, în perioada păgână a Bulgariei. În general, cercetătorii s-au limitat la a aminti în treacăt prezenţa acestora şi au acceptat tacit localizarea lor în fosta provincie *Scythia Minor*, în jurul fostului oraş Tomis. Se pare că tema nu a fost dezvoltată prea mult, în special, datorită faptului că suportul arheologic este greu de depistat pe acest nivel. Părerile generale exprimate pe marginea temei sunt că avem de a face cu urmaşii goţilor colonizaţi în secolele IV-V în provincia Scythia Minor, iar pentru confirmarea arheologică s-au propus elementele germanice din complexul de la Murfatlar, Basarabi[2]. Singurul cercetător care, în ultima perioadă, a readus în discuţie subiectul şi şi-a exprimat rezerva faţă de prezenţa *sciţilor tomitani* în Dobrogea a fost Nelu Zugravu. Domnia sa a încercat să demonstreze, pe baza mai multor argumente, că în respectivul pasaj Walafridus se referă la goţii din sud-vestul Crimeei şi coasta occidentală a Bosforului Cimerian[3]. În rândurile de faţă, intenţionăm să supunem unei analize părerile exprimate de cercetătorul ieşean şi să încercăm să stabilim în ce măsură opinia domniei sale se susţine pe baza argumentelor prezentate, evident, aducând în discuţie şi alte date noi.

Înainte de a începe discuţia propriu-zisă asupra localizării *sciţilor tomitani*, considerăm că sunt necesare câteva cuvinte asupra persoanei lui Walafridus Strabo. El se naşte în jurul anului 808 şi este una dintre personalităţile de marcă ale renaşterii carolingiene. Educaţia şi-a făcut-o la renumitele mănăstiri Reichenau şi Fulda, având ca profesori şi îndrumători pe Tatto, Wettin, Grimaldus şi Rabanus Maurus. Ceea ce ne interesează mai mult în cazul de faţă, este faptul că el deţine calitatea de tutore al lui Carol Pleşuvul (în perioada 829-838), şi, ulterior, se implică în conflictele dintre urmaşii lui Ludovic cel Pios, în special între Carol Pleşuvul şi Ludovic Germanul, aspecte care îl recomandă a fi un apropiat al curţii imperiale de la Aachen şi un bun cunoscător al politicilor interne şi externe[4].

În lucrarea amintită mai sus, alcătuită în jurul anului 841, Walafridus Strabo remarcă prezenţa cuvintelor de origine grecacă din limba germană (tudescă), încercând să explice modul în care au pătruns în vocabular termeni precum: *kyrch*, *Kyrios*, *papst*, *hers* = *heres* etc. El a identificat momentul ca fiind legat de faptul că goţii, în perioada lor barbară, au slujit în armata romană (*barbaros in Romana republica militasse*), context în care mulţi predicatori cunoscători de limbă greacă şi latină au venit la ei (*multos praedicatorum Graece et Latine locutionis peritos*[5] *venisse*). Astfel,

---

[1] WALAFRIDUS STRABO, *De ecclesiasticam rerum exordii et incrementis liber unus*, *PL* CXIV, col. 919-966; fragmentul în discuţie în FHDR, II, p. 641-642.

[2] Vezi DIACONU, NĂSTUREL 1968, p. 937-946; în limba franceză, DIACONU, NĂSTUREL 1969, p. 448-456, în special p. 448-451; POPESCU 1994, p. 198, 282, 416-417, 437.

[3] ZUGRAVU 1997, p. 453-454; ZUGRAVU 1998, p. 151-165.

[4] Pentru datele biografice despre Walafridus Strabo: http://www.bautz.de/bbkl/w/walafrid.shtml; vezi şi *DELC*, p. 892.

[5] Atenţionăm că pasajul *praedicatorum Graece et Latine locutionis peritos* (predicatori cunoscători de limbă greacă şi latină) nu se găseşte tradus în *FHDR*, II, p. 642.

„cum eo tempore quo ad fidem Christi, licet non recto itinere, perducti sunt, in Graecorum provinciis comemorantes nostrum id est Theotiscum sermonem habuerint. Et (ut historiae testantur) postmodum studiosi illius gentis divinos libros in suae locutionis proprietatem transtulerint, quorum adhuc monumenta apud nonnullos habentur. Et fidelium fratrum didicimus apud quasdam Scytharum gentes maxime Tomitanos eadem locutione divina hactenus celebrari officia"[6].

Revenind la problema localizării *sciţilor tomitani* menţionaţi în fragmentul de mai sus, precizăm că Dl. Nelu Zugravu refuză localizarea lor în Dobrogea, pe baza a trei argumente. Noi le vom analiza în ordinea inversă a expunerii lor.

Cel de al treilea argument adus de profesorul ieşean, este fragmentul din *Vita Constantini XVI*. Aici este vorba de discuţiile purtate în Veneţia la care Constantin/Chiril, apostolul slavilor, era chemat să justifice gestul de a fi inventat alfabetul ce-i poartă numele şi de a fi tradus Liturghia şi cărţile de slujbă în limba slavă. În acest context, el enumeră popoarele despre care ştie că au cărţi de cult şi îl „preamăresc pe Dumnezeu în limba lor proprie", amintind pe „armeni, perşi, abasgi, iviri, sugdai, *goţi*, avari, turci, khazari, arabi, egipteni, sirieni şi încă mulţi alţii"[7]. Menţionarea *goţilor*, ţinând cont că în jurul anului 861, înainte de a fi trimis în Moravia, Constantin a îndeplinit o misiune diplomatică în Chazaria şi a trecut prin Crimeea, unde la întoarcere are loc acel incident cu credincioşii din Phoulae care, creştini fiind, încă mai practicau şi dendrolatria[8], i-a oferit lui Nelu Zugravu un argument suficient pentru a-i identifica cu *sciţii tomitani*, plasându-i, evident, pe aceştia din urmă în regiunile nord pontice.

Problema folosirii mai multor limbi în cultul creştin în partea orientală a imperiului nu era o noutate pentru Constantinopol. Cam în aceeaşi perioadă în care Constantin/Chiril era *chemat la judecată* de clerul apusean, patriarhul Fotie consemna existenţa unei lucrări scrisă de un autor care a trăit în secolul al VII-lea, după domnia lui Heraclius (610-641), alcătuită în cincisprezece cărţi grupate în cinci volume, în care doctrina creştină era expusă în limbile: greacă, persană, *tracă*, egipteană, babilonică, chaldaică şi latină[9]. Aici ar trebui să ne întrebăm ce reprezenta limba *tracă*, ţinând cont de faptul că limbile principale folosite în

[6] WALAFRIDUS STRABO, *Liber de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum*, VII, *PL* CXIV, col. 927; traducerea românească în *FHDR*, II, p. 642: „pe vremea când au fost aduşi la credinţa în Hristos, deşi nu pe drumul cel drept (arian), ei trăiau în ţinuturile grecilor, însă vorbeau limba noastră cea tudescă. Şi, după cum mărturisesc istoriile, învăţaţii acelui neam au tălmăcit pentru ei cărţile dumnezeieşti pe înţelesul limbii lor, din care se mai păstrează şi azi urme la unii dintre ei. Am aflat din cele istorisite de o seamă de fraţi vrednici de crezare că la unele seminţii ale sciţilor şi mai ales la tomitani, slujbele se săvârşesc până astăzi în aceeaşi limbă".

[7] *Vita Constantini, XVI*, în DVORNIK 1933, p. 375.

[8] *Ibidem*, p. 370-371.

[9] *PHOTII Patriarchae Bibliotheca*, Codex. CLXX, *PG* CIII, col. 496-500: „Ἀνεγνώσθη βιβλίον πολύστιχον, μᾶλλον δὲ πολύβιβλον, ἐν λόγοις μὲν ιε' τεύξεσι δὲ ε'. Ἐν οἷς μαρτυρίαι δῆθεν καὶ χρήσεις ὁλοκλήρων λόγων, οὐχ Ἑλληνικαὶ μόνον ἀλλὰ καὶ Περσικαὶ καὶ Θρᾴκιοι καὶ Αἰγύπτιοι καὶ Βαβυλωνιακαὶ καὶ Χαλδαϊκαὶ καὶ δὴ καὶ ἰταλοὶ ἐκ τῶν παρ' ἑκάστοις δοκούντων λογίων κατεστρώθησαν".

Balcani la sfârşitul secolului al VI-lea, *greaca* şi *latina*, sunt menţionate şi în lucrarea de faţă. Este foarte probabil ca în cazul de faţă să avem de a face cu limba *bessilor* despre care există destule mărturii că a fost folosită în secolul al VI-lea în cultul creştin la Constantinopol şi în anumite mănăstiri orientale, chiar dacă localizarea antică a tribului acestora se face în zona de răsărit a Sardicii, pe Hebrul Superior, între lanţurile munţilor Haemus şi Rhodopi[10]. Prezenţa *bessilor* şi folosirea propriei limbi în cultul divin la Constantinopol[11], Betleem[12], Sinai[13], Palestina[14] este o realitate foarte apropiată scaunului patriarhal.

Ceea ce ne interesează aici este faptul că în zona de autoritate politică a Bizanţului se cunoşteau şi se foloseau mai multe limbi liturgice, unele dintre acestea chiar în regiunile de jurisdicţie bisericească ale Patriarhiei, şi că este vorba de un fenomen acceptat şi asumat de Biserică. Citarea *goţilor* de către *Vita Constantini* şi identificarea lor cu *goţii tetraxiţi* este valabilă în cazul surprins de Dl. Zugravu, dar nu implică absenţa unui grup germanic danubian. Patriarhia cunoştea şi, într-o oarecare măsură, accepta folosirea limbilor anumitor popoare în cultul divin. În contextul veneţian amintit mai sus, Constantin/Chiril nu face nimic altceva decât să expună atitudinea Bisericii bizantine cu privire la predicarea cuvântului lui Dumnezeu în limbile diverselor popoare, iar întregul capitol XVI din *Vita Constantini*[15] reprezintă concepţia şi argumentaţia răsăriteană cu privire la acest subiect.

---

[10] MITREA 1976, p. 26; Gh. POENARU BORDEA, *Bessi*, EAIVR, I, p. 177.

[11] La sinodul din 536 ţinut de patriarhul Mina, unul dintre semnatari este „Andrei, preot şi egumen al Mănăstirii Sfânta Fecioară a bessilor", cf. JANIN 1953, p. 68, n. 3 care citează din *MANSI* VIII, col. 987E şi 1010E. În colecţia amintită, la locurile citate de Janin, apare: col 987E: „Ἀνδρέας ἐλέῳ Θεοῦ πρεσβύτερος καὶ ἡγούμενος μονῆς τῶν Βέσσων, ὑπογράψας ἐδεήθην»; col. 1010E: «Ἀνδρέας ἐλέῳ Θεοῦ πρεσβύτερος καὶ ἡγούμενος μονῆς τῆς Ἁγίας Θεοτόκου, ὑπογράψας ἐπέδωκα".

[12] Ştirea provine din *Vita Sancti Theodosii* († 529). Acesta a întemeiat, în jurul anului 465, lângă Betleem, o mănăstire având patru biserici. Una dintre acestea era destinată bolnavilor mintali, în a doua se săvârşea serviciul divin în limba greacă, în a treia „neamul bessilor înălţa în limba lor rugăciunile către stăpânul comun", iar în a patra se slujea în limba armeană; cf. *PG* CXIV, col 505C: „Ὁ γὰρ σωφὸς αὐτος ἀνὴρ, ὥσπερ ὁ πάλαι Βεσελεὴλ ὁ τῆς θείας ἀρχιτέκτων σκηνῆς, σοφώτατα δὴ καὶ κάλιστα περὶ τὴν μονὴν ταύτην τὴν ἁγίαν οἰκονομεῖ, τέσσαράς τε ἱεροῦς οἴκους εἴσω ταύτης οἰκοδομεῖ. ὧν τὸν μὲν ἕνα τοῖ; τὴν Ἑλλάδα γλῶτταν προιεμένοις ἀνῆκεν, ἐν ᾧ καὶ αὐτῷ καὶ τῷ χορῷ τῶν ἄλλων Πατεύρων ὁ ὕμνος ἤδετο. Ἐν τῷ δευτέρῳ δὲ τὸ τῶν Βεσσῶν γένος τῇ σφετέρᾳ φωνῇ τῷ κοινῷ Δεσπότῃ τὰς εὐχὰς ἀπεδίδου. Τὸν δὲ τρίτον τὸ τῶν Ἀρμενίων φύλον εἰλήχασιν, ἐν ᾧ δὴ καὶ αὐτοὶ τῇ πατρίῳ φλώττῃ τῷ Θεῷ τοὺς ὕμνους ἀνέφερον. Τὸν ἔσχατον δὲ καὶ τέταρτον ὐδίᾳ πάνυ τῶν ἄλλων οί δαιμονίῳ φορᾷ κάτοχοι εἶχον".

[13] ANTONIUS PLACENTIUS, *Itinerarium*, 37, *PL* LXXII, col. 912. Aici se spune că în valea dintre munţii Horeb şi Sinai se găsea izvorul la care Moise îşi adăpa turmele în momentul în care a văzut rugul arzând. „Acest izvor este închis într-o mănăstire în care sunt trei abbaţi ce cunosc limbile greacă, latină, siriană, egipteană şi bessă" (*Qui fons est inclusus infra monasterium in quo sunt tres abates scientes linguas, id est Graecam, Latinam, Syram, Aegypticam et Bessam*).

[14] JOANNIS MOSCHI, *Pratum Spirituale*, CLVII, *PG* LXXXVII/3, col, 3025B. Ioan Moschu relatează că ajungând în Mănăstirea Calamonis de lângă Iordan, la abba Alexandru, a intrat în contact cu doi monahi de la mănăstirea Subiba care aparţinea bessilor (Σούβιβα τῶν Βέσσων).

[15] *Vita Constantini, XVI*, în DVORNIK 1933, p. 375-378.

În ceea ce priveşte afirmaţia lui Walafridus, autorul occidental nu se referă la diversele popoare care îşi folosesc limbile proprii în cult, ci la grupurile germanice din *zona scitică*, (*quasdam Scytharum gentes*) dintre care *în special tomitanii* (*maxime Tomitanos*) păstrează cărţile şi folosesc limba germană. După părerea noastră, diferenţierea se face tocmai datorită intensităţii pe care o implică folosirea adverbului *maxime*, care îi separă pe *sciţii tomitani* de celelalte grupuri de *sciţi germanici* existente în zona circum-pontică la mijlocul secolului al IX-lea. În acest context, se pune problema funcţionării unui Tomis care putea oferi identitate regiunii şi locuitorilor din jurul său, la acea dată.

Existenţa unui *Tomis* în bazinul Mării Negre, la mijlocul secolului al IX-lea, este o problemă delicată. În *Chonografia* sa, alcătuită în perioada 810-814, vorbind de fuga din captivitatea chazară a lui Iustinian II, Theophanes[16] pomeneşte de un loc εἰς Τόμιν[17], prin care a trecut fostul împărat bizantin în drumul său către Constantinopol, pentru a-şi recăpăta tronul cu ajutorul bulgarului Tervel. Aceeaşi relatare se găseşte şi la Patriarhul Nichifor[18] şi, bazându-se pe faptul că *Tomisul* amintit nu poate fi identificat cu antica cetate Tomis (Constanţa de azi), datorită traseului urmat, Dl. Zugravu consideră că este vorba de un *Tomis* din aceeaşi regiune a Crimeei. Însă, discuţia pe această temă a fost, credem noi, lămurită de Vasilika Tupkova-Zaimova. Analizând pasajul respectiv din opera lui Theophanes, cercetătoarea bulgară a constatat că în manuscrisul *Vaticanus 154/XII/b*, în loc de εἰς Τομίν apare εἰς στόμιν = strâmtoare[19]. Astfel, s-a ajuns la părerea că nu poate fi vorba de un oraş/aşezare *Tomis*/*Tomin* în regiunea nord-

[16] Este vorba despre pasajul în care se descrie fuga lui Iustinian II din captivitate. Din Fanagoria, el pleacă pe furiş şi ajunge εἰς Τόμιν. Aici urcă într-o barcă pescărească şi, trecând pe lângă Asada şi Symbolon, urmează drumul de coastă şi ajunge la gurile Dunării, de unde îl contactează pe Tervel, hanul bulgarilor.

[17] THEOPHANES, *Chronografia*, pp. 373-374: „Εὐθέως δὲ ἀποστέλλει Θεοδώραν ἐν Χαζαρίᾳ αὐτὸς δὲ ἀπὸ Φαναγουρίαν λάθρα δραπετεύσας εἰς Τόμιν κατῆλθεν. Καὶ εὑρηκὼς ἁλιάδα ἐξηρτισμένην ἐπέβη ἐπ'αὐτὴν καὶ παραπλεύσας τὴν Ἀσσάδα ἦλθε μέχρι Συμβόλου πλησίον τῆς Χερσῶνος. Καὶ ἀποστείλας κρυπτῶς ἐν Χερσῶνι ἐπῆρε Βαρισβακούριον καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, τόν τε Σαλιβᾶν καὶ Στέφανον, καὶ τὸν Μωρόπαυλον σὺν Θεοφίλῳ: καὶ σὺν αὐτοῖς ἀποπλεύσας διέβη τὸν φάρον Χερσῶνος. Εἶθ'οὕτως παραπλεύσας τὰ Νεκρόπηλα τὸ στόμιόν τε τοῦ Δάναπρι καὶ τοῦ Δάναστρι, κλύδωνος γεγονότος, ἀπέγνωσαν πάντες τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν. Μυάκης δὲ, ὁ οἰκειακὸς αὐτοῦ ἄνθρωπος, ἔφη αὐτῷ: ἰδοὺ ἀποθνήσκομεν, δέσποτα, τάξαι τῷ θεῷ περὶ τῆς σωτηρίας σου, ἵνα, ἐὰν ὁ θεὸς ἀποδώσῃ σοι τὴν βασιλείαν σου, μηδένα ἀμύνεσθαι τῶν ἐχθρῶν σου. ὁ δὲ ἀποκριθεὶς ἐν θυμῷ λέγει αὐτῷ: ἐὰν φείσωμαί τινος ἐξ αὐτῶν, ὁ θεὸς ἐνταῦθά με καταποντίσῃ. Καὶ ἀκινδύνως ἐκ τοῦ κλύδωνος ἐκείνου ἐξῆλθε καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸν Δανοῦβιν ποταμόν. ἀποστείλαντος δὲ αὐτοῦ Στέφανον πρὸς Τέρβελιν, τὸν κῦριν Βουλγαρίας".

[18] NICEPHORI, *Breviarium*, a. 702, p. 41: „Εὐθὺς δὲ Θεοδώραν τὴν γαμετὴν πρὸς τὸν πατέρα ἐκπέμπει, αὐτὸς δὲ ἀπάρας εἰς Τόμιν καλούμενον παραθαλάσσιον χωρίον κατῆλθε. Κἀκεῖσε νηὶ ἐπιβάς σὺν ἑτέροις τισὶν ἀνδράσι καὶ ταύτην παραπλεύσας ἦλθε μέχρι Συμβόλου τῇ πόλει πλησιάσας Χερσῶνι. καὶ προσορμίσας τῷ ἐκεῖσε λιμένι πέμπει ἕνα τῶν ἑταίρων ἐπὶ τῇ πόλει, κἀκεῖθεν ἄγει πρὸς αὐτὸν τὸν Βαρασβακούριον καὶ τὸν τούτου ἀδελφὸν τὸν τε Σαλιβᾶν καὶ ἑτέρους τινὰς ἄνδρας. καὶ σὺν αὐτοῖς ἐκπλεύσας τὰ λαγόμενα Νεκρόπηλα παρελθὼν πρὸς τὸν Ἴστρον ποταμὸν παραγίνεται. ἐκεῖθεν ἐκπέμπει τῶν συνόντων τινὰ Στέφανον πρὸς Τέρβελιν κύριον ὄντα τηνικαῦτα τῶν ἐκεῖσε Βουλγάρων".

[19] TUPKOVA-ZAIMOVA 1992, p. 47-56, (*non vidi*) *apud* DIACONU 1994, p. 353.

pontică, ci de Strâmtoarea Kerch, încheiere mult mai firească, ţinând seama de traseul urmat de Iustinian II din Chazaria către Bizanţ.

Dar, absenţa *Tomisului* din Crimeea nu implică inexistenţa *Tomisului* în Dobrogea. Dată fiind forma *Tomitanos*, trebuie să acceptăm că un *Tomis* încă funcţiona şi era suficient de stabil pentru a oferi identitate regiunii şi locuitorilor aflaţi în jurul său. Până către sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul celui următor, acesta exista în provincia Scythia Minor, dar după această dată nu mai cunoaştem nici o ştire foarte sigură care să confirme continuitatea lui. Analizând mai multe categorii de surse, în special pe cele numismatice, Gh. Mănucu-Adameşteanu a demonstrat că după distrugerile suferite în secolul al VII-lea, vechea metropolă scitică îşi continuă existenţa sub forma unei aşezări modeste până în perioada lui Constantin VII Porfirogenetul (945-959) când capătă denumirea de Κωνστάντια[20], pe care şi-o va păstra până în zilele noastre[21]. Cercetătorul nu a putut preciza dacă până la mijlocul secolului al X-lea, denumirea rămăsese *Tomis*. Câteva decenii mai târziu, în contextul revenirii bizantinilor la Dunărea de Jos în timpul lui Ioan Tzimiskes (969-976), la cumpăna dintre secolele X-XI sunt atestaţi doi mitropoliţi de *Tomis*, Anicet şi Vasile[22].

După părerea noastră, dacă ar fi să urmăm logica generată de confuzia sesizată de Vasilika Tupkova-Zaimova, ar trebui să acceptăm că în perioada cuprinsă între 814-820, când Theophanes şi Nichifor îşi finalizează *Cronicile*, un copist greşeşte forma *εἰς στόμιν* înlocuind-o cu *εἰς Τομίν*, în ambele lucrări, iar dintr-o astfel de variantă coruptă o preia Walafridus şi o redă sub forma *Tomitanos*, în jurul anului 841. Fără să excludem întru totul posibilitatea, credem că varianta *Tomitanos*, care apare în izvorul apusean, nu are o origine livrescă deoarece informaţia, în forma coruptă, avea de parcurs un traseu lung într-un timp foarte scurt.

Probabil că tocmai existenţa şi rezonanţa în epocă a *Tomisului* dobrogean, evident, nici pe departe de amploarea pe care o înregistrase în perioada antichităţii târzii, să fi cauzat apariţia erorii şi generalizarea ei în variantele greceşti. Suntem de părere că greşeala s-a produs în mediile eclesiastice bizantine, poate chiar de către Nichifor care se foloseşte de opera lui Theophanes, ştiut fiind

---

[20] CONSTANTIN PORFIROGENETUL, *De administrando imperio*, 9.78-101, *FHDR*, II, p. 660.

[21] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991, p. 324-325.

[22] BARNEA, 1991, p. 277-282. Încercând să explice apariţia sigiliilor celor doi titulari, Dl. Zugravu consideră că ar trebui luat în calcul şi un transfer al scaunului tomitan în perioada de după secolul al VII-lea. Ipoteza nu ni se pare sustenabilă deoarece cu prilejul sinoadelor locale, permanente sau ecumenice, întrunite în perioada de până la sfârşitul secolului al X-lea, ar fi trebuit să fie menţionat măcar un reprezentant al acestui scaun, ţinând cont de faptul că transferul s-ar fi făcut într-un oraş imperial. Or, apariţia acestor mitropoliţi coincide cu perioada ofensivei bizantine în Bulgaria şi, foarte probabil avem de a face cu o reactivare a vechii titulaturi, aşa cum susţine şi Dl. Zugravu. Ceea ce ne interesează, însă, este faptul că reactivarea nu s-a făcut inconştient, în condiţiile în care aşezarea purta acum denumirea de Κωνστάντια, ci s-a ţinut cont de prestigiul vechii mitropolii bizantine. Deşi nu este cazul să dezvoltăm aici ideea, nu ar fi exclus ca reactivarea mitropoliei *Tomisului* să fi fost concepută de Tzimiskes în detrimentul structurilor bisericeşti bulgare pentru a justifica nu doar intervenţia militară, cât mai degrabă legitimitatea bizantină asupra teritoriilor cucerite.

faptul că în perioada păstoririi acestui patriarh s-a alcătuit o listă a eparhiilor bizantine în care, printre arhiepiscopiile autocefale apare şi *ἐπαρχία Σκυθίας, ὁ Τόμης*[23]. Ca să nu fim înţeleşi greşit, *Notitia* alcătuită cu acest prilej nu este un text oficial nou ci „il s'agit d'un remaniement livresque"[24]. Dar, acest lucru nu exclude existenţa unor creştini în jurul fostei regiuni metropolitane a Tomisului. În consecinţă, eroarea putea fi generată de legăturile pe care autorităţile bisericeşti din Constantinopol le menţineau în prima jumătate a secolului al IX-lea cu creştinii din regiunea Dunării de Jos[25], care mai păstrau încă amintirea vechilor structuri bisericeşti.

Al doilea argument pus în discuţie de Dl. Nelu Zugravu, faptul că în secolele IV-VI, în jurul Tomisului, nu sunt atestaţi goţi arieni, este şi el discutabil. Romanizarea şi creştinarea grupurilor alogene stabilite pe teritoriul imperial cu acordul autorităţilor centrale reprezintă un fenomen atestabil atât literar cât şi arheologic la nivelul antichităţii târzii. Mă gândesc aici la scirii, sadagarii şi unii alani conduşi de Candac aşezaţi în Scythia Minor şi Moesia Inferior, la grupul hunic condus de Hernac, fiul lui Attila, care a fost colonizat „în extremitatea Sciţiei Minor", sau la Emnetzur şi Vitzindur, rude ale lui Hernac, colonizaţi în Dacia Ripensis în regiunea oraşelor Utus-Hiscus[26]. Descoperirile arheologice atestă dinamica procesului de asimilare şi creştinare a alogenilor aşezaţi în provinciile de graniţă, iar exemplele oferite de Atala, fiul lui Tzeiuk, Gaione, care îşi botează fiul cu numele Terentius, sau *comes* Gibastes, care îi dă fiicei sale un nume roman, Anthusa, după aceeaşi taină a botezului creştin, sunt foarte sugestive în acest sens şi considerăm că nu sunt cazuri unice[27].

În cazul discuţiei de faţă, suntem de părere că trebuie urmărită posibilitatea ca un grup germanic să fi fost împins în regiunea tomitană după secolul al VI-lea, când dislocările de populaţie din zona balcanică constituie un fenomen, am putea spune, normal. Câteva mărturii ne oferă o imagine, este adevărat, vagă, a ceea ce s-a întâmplat în Balcani în secolul al VII-lea.

Despre o dislocare masivă de populaţie imperială şi revenirea ei în teritoriile părinteşti ne relatează un pasaj din *Miracula Sancti Demetrii*, compus către

---

[23] *NEECp.*, Not. 2, p. 217.

[24] *NEECp.*, Not. 2, p. 19.

[25] Aspect asupra căruia vom reveni mai jos.

[26] IORDANES, *Getica*, L, 262-266, p. 102-105, consemnează situaţia după destrămarea imperiului hunic: gepizii au devenit stăpâni pe ţinuturile întregii Dacii (264), ostrogoţii s-au aşezat în Pannonia în regiunea oraşului Sirmium (264), sarmaţii şi cemandrii au fost aşezaţi în Illyricum în jurul oraşului Castramartena (265), „scirii, sadagarii şi unii dintre alani cu conducătorul lor numit Candac au primit pământuri în Scythia Minor şi Moesia Inferior" (265), rugii şi alte naţiuni au solicitat aşezarea în regiunea Bizzis şi Arcadiopolis (266), Hernac, fiul lui Attila s-a aşezat „în extremitatea Scythiei Minor" (266), Emnetzur şi Vitzindur, rude ale lui Hernac, s-au aşezat în Dacia Ripensis în regiunea oraşelor Utus-Hiscus (266). Urmele prezenţei hunilor în Dacia Ripensis erau încă vii în conştiinţa bizantinilor în secolul al VI-lea, Procopius amintind despre *fortăreaţa hunilor* (τοῦ Οὔννων φρουρίου; PROCOPIUS, *Despre Zidiri*, IV.6.34; *FHDR*, II, p. 463) aşezată pe malul Dunării, căreia Iustinian i-a refăcut zidul exterior.

[27] POPESCU, *IGLR*, p. 25; vezi şi inscripţiile nr. 30 (p. 65-66), 41 (p. 77-78), 195 (p. 206-208), 236 (p. 246-249).

sfârşitul secolului al VII-lea. Astfel, în deceniul doi al respectivului secol, avarii au efectuat o serie de incursiuni în aproape toate provinciile balcanice imperiale, prilej cu care au luat un mare număr de captivi pe care i-au aşezat în stânga Dunării, în regiunea oraşului Sirmium. După cum se cunoaşte, în urma acestor atacuri slavii au pătruns şi s-au aşezat în dreapta fluviului fără ca autorităţile centrale bizantine să poată reacţiona. Urmaşii deportaţilor s-au răsculat împotriva stăpânirii avare şi au plecat către cetăţile părinteşti, motiv pentru care, la întoarcerea lor în teritoriul imperial după circa 60 de ani, au fost desemnaţi cu numele de *sermesieni*[28].

În cealaltă parte a regiunii Dunării de Jos, în secolul al VI-lea era atestat, pe lângă populaţia imperială, un grup relativ distinct, *Gothi minores*. Iordanes spune că este vorba de un popor numeros (*populus inmensus*), care au învăţat să scrie şi să citească de la Ulfila (*cum suo pontifice ipsoque primate Vulfila, qui eis dicitur et litteras instituisse*), fiind un neam mare, dar sărac şi paşnic (*gens multa, sed paupera et inbellis*), ce locuia în Moesia, în regiunea Nicopolis la poalele muntelui Haemus (*hodieque sunt in Moesia regionem incolentes Nicopolitanam ad pedes Emimonti*)[29].

Un secol mai târziu după relatarea lui Iordanes, în urma pătrunderii bulgarilor la sud de Dunăre s-a produs o nouă mişcare a populaţiilor din regiune. Asparuh, spune Theophanes, a trecut fluviul, şi „a mers până la aşa-zisa Varna, lângă Odessos şi până în ţinuturile aflate mai înăuntru”[30]. De aici, relatează acelaşi cronicar, „i-au strămutat pe severieni din faţa strâmtorii Veregavilor în părţile dinspre răsărit”, iar „către miazăzi şi apus în ţara avarilor aveau înţelegere cu restul celor şapte seminţii”[31].

---

[28] Pentru ediţia critică a textului, vezi LEMERLE 1979, p. 222-234, aici p. 227-228: „καὶ ὅτιπερ τὸ Ἰλλυρικὸν σχεδὸν ἅπαν, ἤγουν τὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας, λέγω δὴ Παννονίας (p. 228) δύο, Δακίας ὡσαύτως δύο, Δαρδανίας, Μυσίας, Πρεβάλεως, Ῥοδόπης τῶν πασῶν ἐπαρχιῶν, ἔτι μὴν καὶ Θρᾴκης καὶ τοῦ πρὸς Βυζαντίου μακροῦ τείχους, καὶ λοιπὰς πόλεις τε καὶ πολιτείας ἐκπορθήσαντες, ἅπαντα τὸν αὐτὸν λαὸν εἰς τὸ ἐκεῖθεν πρὸς Παννονίαν μέρος τὸ πρὸς τῷ Δανουβίῳ ποταμῷ”. Izvorul este destul de cunoscut istoriografiei româneşti, însă a fost relativ puţin utilizat, probabil datorită faptului că aparent susţinea teoria imigraţionistă; vezi în principal ONCIUL 1968, vol. I, p. 265-269; POPA-LISEANU 2007, p. 309-313; PANAITESCU 2000, p. 108; ARMBRUSTER 1972, p. 19; POPESCU *Recenzie Lemerle*, p. 756-761; BREZEANU 1999, p. 51-54. O traducere recentă a textului vezi şi în *FHDRCh*, *LXXXIX*, p. 631. Intenţionăm ca în viitor să revenim cu un studiu pe marginea acestui izvor, foarte important după părerea noastră.

[29] IORDANES, *Getica*, LI, 267, p. 105.

[30] THEOPHANES, *Chronographia*, p. 359, *FHDR*, II, p. 621.

[31] Poate că n-ar fi inutilă o discuţie mai amănunţită asupra exercitării autorităţii bizantine în regiune, pornind de la nevoia imediată a lui Asparuh de a-şi întări flancurile de vest, sud şi de est, împotriva bizantinilor şi avarilor, dar nu este cazul să insistăm aici asupra acestui aspect. Din punct de vedere strategic, mişcarea este logică. Pe direcţia de sud şi de vest sunt mutate «cele şapte triburi» deoarece, probabil, această confederaţie era, potrivit interpretărilor recente (CURTA 2006, p. 301), clientelară Bizanţului. Severianii sunt comasaţi în regiunea Pasului Veregavilor (regiunea Riş-Smiadovo-Dulgopol-Dolen Chiflic, Bulgaria de azi) aproape la jumătatea distanţei dintre Odessos şi Mesembria. Pe sectorul nordic, Asparuh nu aşează nici un trib slav, lăsând culoarul deschis către Dunăre, cel puţin până la Durostorum, temându-se probabil de o posibilă replică bizantină. Nu trebuie trecut cu vederea faptul că, potrivit mărturiilor lui Theophanes şi Patriarhului Nichifor, cu câţiva ani înainte de apariţia bulgarilor la Dunăre, avarii şi ceilalţi şefi ai popoarelor balcanice

După părerea noastră, nu ar fi exclus ca în acest interval de un secol, în condiţiile aşezării masive a slavilor la sudul Dunării, *Gothi minores* să fi fost împinşi către regiunea tomitană, dacă nu cumva deplasarea lor să fi fost o mişcare controlată sau acceptată de autorităţile bizantine, de vreme ce acelaşi Theophanes ştia că, în momentul aşezării bulgarilor în Moesia, ţara „se afla atunci sub conducerea creştinilor (bizantinilor, n.n.)" (ὑπὸ Χρισιανῶν τότε κρατουμένην)[32]. Deplasarea lor cu aproximativ 300 km pe direcţia NE chiar nu este atât de imposibilă în condiţiile secolului al VII-lea, iar legătura dintre *Gothi minores* şi *sciţii tomitani* ar putea fi una reală.

Cert este că abia după ce populaţiile slave au fost reaşezate în noile teritorii bulgarii „au început a prăda cetăţile şi satele din împărăţia romană, luând prizonieri"[33], iar împăratul s-a văzut nevoit să încheie pace cu aceştia. Considerăm că nu este cazul să analizăm aici şi ofensiva pe care bulgarii o manifestă faţă de *satele* şi *cetăţile* imperiului, atestată de Theophanes[34], Patriarhul Nichifor[35] şi Georgius Monachos[36], prizonierii aduşi în aceste împrejurări fiind folosiţi în special pentru refacerea densităţii populaţiei în regiunile din care fuseseră dislocate triburile slave, pentru că nu ar avea prea mare relevanţă în studiul de faţă.

Ceea ce ne interesează, este faptul că *sciţii tomitani*, folosesc în cult cărţi traduse de înaintaşii lor în limba germană, dar cu erorile specifice ereziei ariene. În acest context, dacă Walafridus s-ar referi la *goţii tetraxiţi*, aşa cum susţine Dl. Zugravu, ar trebui să ne întrebăm când şi în ce împrejurări au primit aceştia *arianismul*. Mai precis, se ştie că Ulfila a predicat erezia în forma sa semiariană[37] în regiunile Dunării de Jos, iar grupul retras cu el în jurul anilor 347/348 nu s-a contopit cu marea masă a goţilor migraţi în imperiu după 376. Pe de altă parte, nu deţinem mărturii care să ateste o activitate misionară ariană în direcţia goţilor din Crimeea dar, potrivit mărturiei lui Ioan Gură de Aur, el le-a hirotonit un episcop ortodox în persoana lui Unila. În momentul morţii acestuia, conducătorii

---

dinspre apus au solicitat lui Constantin al IV-lea pace şi prietenie recunoscându-i acestuia suveranitatea asupra lor şi nu ar fi exclus ca acelaşi lucru să se fi întâmplat şi cu triburile slave din zona Dunării de Jos; Theophanes datează evenimentul în jurul anului 677, (*Chronographia*, *AD 6169*, p. 356: „ὅ τε Χαγάνος τῶν Ἀβάρων καὶ οἱ ἐπέκεινα ῥῆγες ἔξαρχοί τε καὶ κάσταλδοι καὶ οἱ ἐξοχώτατοι τῶν πρὸς τὴν δύσιν ἐθνῶν, διὰ πρεσβευτῶν δῶρα τῷ βασιλεῖ στείλαντες εἰρηνικὴν πρὸς αὐτοὺς ἀγάπην κυρωθῆναι ἠτήσαντο. εἴξας οὖν ὁ βασιλεὺς ταῖς αὐτῶν αἰτήσεσιν ἐκύρωσε καὶ πρὸς αὐτοὺς δεσποτικὴω εἰρήνην. Καὶ ἐγένετο ἀμεριμνία μεγάλη ἔν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ δύσει"); Patriarhul Nichifor plasează acelaşi eveniment în jurul anului 673, (*Breviarium*, a. 673, p. 33, *FHDR*, II, p. 625: «conducătorul avarilor şi şefii neamurilor mai dinspre apus au trimis soli cu daruri la împărat şi au cerut pace. Împăratul a fost de acord şi după aceea au stăpânit pacea şi liniştea atât în ţinuturile răsăritene cât şi în cele apusene»).

[32] THEOPHANES, *Chronographia*, *AD 6171*, p. 358, FHDR, II, p. 619.

[33] *Ibidem*, p. 359, *FHDR*, II, p. 621.

[34] *Ibidem*.

[35] NICEPHORI, *Breviarium*, a. 673, p. 35, *FHDR*, II, p. 627

[36] GEORGIOS MONACHOS, *Cronică succintă*, IX, 25, FHDR, II, p. 635 „ei au ucis pe mulţi, au prădat şi au pus stăpânire pe pământul creştinilor. Împăratul n-a avut încotro şi a făcut pace cu dânşii, dându-le orice, deoarece pustiiau Tracia şi ţinuturile vecine".

[37] Pentru formula de credinţă mărturisită de Ulfila, vezi SIMONETTI 1976, p. 297-323.

neamului au trimis o solie solicitând hirotonia unui alt episcop[38].

Ipotetic, am putea admite că în perioada Constantius II (337-361) - Valens (363-378) goţilor din Crimeea le-au fost trimişi episcopi arieni de la Constantinopol, deşi nicio sursă nu atestă acest lucru, dar este clar că după ocuparea tronului de către Teodosie I (379-395) nu s-a mai întâmplat aşa ceva, iar trimiterea episcopului ortodox de către Ioan Gură de Aur confirmă legătura lor cu ortodoxia niceeană. Or, dacă nu avem nici cea mai mică siguranţă a contactului goţilor tetraxiţi cu arianismul, suntem obligaţi să ne întrebăm în ce împrejurări au intrat ei în posesia cărţilor eretice. Admitem, la fel de ipotetic, posibilitatea ca exemplare ale cărţilor traduse în germană de Ulfila să fi ajuns în Crimeea, să fi fost multiplicate şi folosite. Dar, au devenit în acest fel goţii tetraxiţi arieni? În altă ordine de idei, la fel de ipotetic, se poate afirma şi faptul că în cadrul legăturilor dezvoltate de Ioan Gură de Aur, care a pus bazele unui seminar gotic la Constantinopol[39] şi a iniţiat o susţinută misiune de atragere a goţilor la ortodoxie, în special a celor semiarieni, cărţile lui Ulfila puteau fi *corectate* de arianism, iar variantele niceene în limba germană folosite în cadrul misiunii iniţiate faţă de *sciţii nomazi de la Dunăre*, de care tot Ioan îi amintea lui Leontios de Ancyra[40].

Pe scurt, calculul ipotezelor poate da orice rezultat; practic, nimic nu susţine arianismul goţilor tetraxiţi. *Gothi minores*, în schimb, corespund mult mai bine descrierii făcute de Walafridus, iar posibilitatea ca ei să fi ajuns în jurul Tomisului în contextul nebulos al secolului al VII-lea, constituie, credem noi, o variantă acceptabilă deşi, realist vorbind, mai întâi de toate ar trebui să ne întrebăm şi cât de arieni, sau cât de conştienţi de arianismul lor mai erau *Gothi minores* la sfârşitul secolului al VI-lea, sau *sciţii tomitani* în jurul anului 840.

Ajungem astfel, în discuţia de faţă, la **primul argument** invocat de Dl. Zugravu, faptul că „etnonimul *Scythi* nu este decât un clişeu istoriografic de veche tradiţie, care n-are nimic de a face cu realitatea etnică şi politică din fosta provincie Scythia Minor, el fiind împrumutat din tradiţia aghiografică occidentală (Hieronymus, Paulus Orosius, Cassiodorus, Iordanes, Isidor de Sevilla)".

Că avem de a face şi cu informaţii de natură livrescă, este foarte limpede expus chiar de autor prin cuvintele „*ut historiae testantur*". „Clişeul istoriografic" înregistrează, în schimb, mari dificultăţi în momentul în care trebuie să explice ştirile aflate de la *fidelium fratrum* care aduc informaţia *până astăzi* (*adhuc*, *hactenus*). Se impune, aşadar, şi o discuţie asupra surselor pe care le-a folosit Walafridus.

Este clar că din *istorii* autorul le cunoştea denumirea (*sciţi*, *goţi*, *geţi*), faptul că aceştia au deservit în armata romană, prilej cu care au fost evanghelizaţi de

[38] POPESCU 1992, p. 15-27; POPESCU 1994, p. 187-199.

[39] POPESCU 1992, p. 18, n. 19.

[40] TEODORET, *I.B.* V.31.1-2, p. 237, vezi şi în *FHDR*, II, p. 237: „Μαθὼν δέ τινας τῶν νομάδων Σκυθῶν παρὰ τὸν Ἴστρον ἐσκηνημένους διψῆν μὲν τῆς σωτηρίας, ἐστερῆσθαι δὲ τοῦ τὸ νᾶμα προσφέροντος, ἐπεζήτισεν ἄνδρας τὴν ἀποστολικὴν φιλοπονίαν ἐζηλωκότας, καὶ τούτους ἐκαίνοις ἐπέστησεν. ἐγὼ δέ τοι καὶ γράμμασιν ἐντετύχηκα παρ'αὐτοῦ γραφεῖσι πρὸς Λεόντιον τὸν Ἀγκύρας ἐπίσκοπον, δι'ὧν καὶ τῶν Σκυθῶν ἐδήλωσε τὴν μεταβολὴν καὶ πεμφθῆναι οἱ ἄνδρας πρὸς τὴν τούτων ποδηγίαν ἐπιτηδείους ἠξίωσεν".

misionari de limbă greacă şi latină, că înaintaşii le-au tradus cărţile divine în limba lor etc.

Ceea ce nu putea afla autorul occidental din *istorii*, ci de la *fraţii de încredere*, sunt amănuntele esenţiale care fac diferenţa acestei relatări şi punctează, de fiecare dată, actualizarea informaţiei (*adhuc*, *hactenus*): că unele dintre acele cărţi *se păstrează şi azi la unii dintre ei* (*[libros] quorum adhuc monumenta apud nonnullos habentur*) şi că slujbele se săvârşesc în limba germană *până astăzi* la mai multe seminţii scitice, *în special la tomitani* (*maxime Tomitanos*).

În cazul de faţă, credem că actualizarea informaţiei de către Walafridus se datorează carierei sale, pe care am amintit-o mai sus. După părerea noastră, el putea intra în posesia informaţiilor în timpul perioadei de formare pe care şi-a petrecut-o la marile mănăstiri occidentale Reichenau şi Fulda, dar mai ales în perioada 829-838 când deţine calitatea de tutore al lui Carol Pleşuvul, fiind un apropiat al casei imperiale occidentale.

După cum bine se ştie, în prima jumătate a secolului al IX-lea există o intensă activitate diplomatică între Constantinopol şi Aachen[41], având ca subiecte principale recunoaşterea titlului de *basileu* pentru împăratul din Occident, statutul posesiunilor bizantine de la Adriatică şi Italia, lupta comună împotriva arabilor în Mediterana Occidentală etc. O creştere semnificativă a schimburilor diplomatice se înregistrează, în special, în perioada de după 824 când, în dorinţa de a calma partida iconofilă, împăratul Mihail II (820-829) face apel la autoritatea lui Ludovic cel Pios, pentru a obţine sprijinul papei Pascal I (817-824)[42]. Împăratul bizantin trimite mai întâi ambasada la Aachen, aceasta fiind alcătuită din strategul Theodotus, Theodor Crithinus, οἰκονόμος al Sfintei Sofia, şi patriarhul Fortunatus de Grado care, din 821 se refugiase la Constantinopol[43]. Tot pe Theodor Crithinus îl întâlnim la curtea lui Ludovic şi în 827, când îi face cadou lui Ludovic un foarte frumos manuscris al lui Pseudo-Dionisie Areopagitul. În februarie anul următor, alături de delegaţia bizantină soseşte la Constantinopol şi una germană[44].

Am făcut aceste succinte precizări deoarece toate ambasadele trimise de o curte imperială sau de alta aveau în componenţă şi oameni ai Bisericii, în special episcopi sau diaconi. Aspectul este important, credem noi, deoarece în lungile perioade în care delegaţiile erau nevoite să aştepte îmbunătăţirea vremii pentru a se putea întoarce acasă, date fiind distanţele destul de lungi pe care le aveau de parcurs, în discuţii, particulare sau oficiale, puteau fi oferite informaţiile despre grupurile de creştini de origine şi limbă germană din zona pontică, subiect care, la un moment dat, putea avea şi menirea de a flata interlocutorii occidentali.

De aceea, suntem de părere că pentru a putea admite localizarea *sciţilor tomitani* în Dobrogea, trebuie rezolvate două aspecte esenţiale, databile în prima jumătate a secolului al IX-lea, ca fiind realităţi specifice acestei perioade:

---

[41] TREADGOLD 1988, în special p. 70-71, 89-92, 112-113, 117-124, 130, 143-144, 155, 159, 166-167, 178-182, 206, 219, 245, 257, 309, 325-326.

[42] Iniţial împăratul apelase la Teodor Studitul, dar acesta îl refuză spunând că în materie de credinţă, nu poate hotărî o singură persoană, ci întâistătătorii Bisericii, sugerându-i să intre în relaţii cu Roma.

[43] TREADGOLD 1988, p. 245.

[44] *Ibidem*, p. 257.

I) că denumirea de *sciţi* nu este un simplu calc livresc, ci era folosită de bizantini pentru a desemna şi o realitate etnică concretă;

II) că între autorităţile bisericeşti din Constantinopol şi creştinii din zona danubiano-pontică existau contacte reale.

I) Denumirea de *sciţi* nu este un simplu calc livresc, aşa cum înclină să creadă Dl. Zugravu, ci era folosită de imperiali pentru a desemna şi o realitate etnică concretă. Pentru autorii bizantini, în special clerici, în prima jumătate a secolului al IX-lea denumirea de *sciţi* se referea nu numai la întreaga regiune nord pontică, ci şi la *bulgari*.

În acest sens, în primul rând ar trebui valorificată informaţia transmisă de Genesios care, la mijlocul secolului al X-lea, consemnează schimbul dur de replici pe care Boris/Mihail l-ar fi purtat cu împărăteasa Teodora. Autorul spune că ὁ δὲ ἀρχηγὸς Βουλγαρίας, căruia romanii îi permiseseră să locuiască în Durostorum şi Moesia (ὅς παρὰ Ῥωμαίων ἐν κατοικήσει Δορυστόλου καὶ τῆς Μυσίας γεγένητο), a ameninţat cu război imperiul. Înţelegând că demersul său nu va avea o finalitate fericită, «*scitul* (s.n.) a hotărât să rămână în ţara lui» (ταῦτα ὁ Σκύθης συνεὶς ἠρεμεῖν κατὰ τὴν ἰδίαν χώραν διέγνωκεν)[45].

Afirmaţii de acelaşi fel descoperim în *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*. Astfel, în *Sinaxarul* zilei de 26 iulie, se consemnează că „în această zi se face amintirea fraţilor noştri creştini omorâţi în Bulgaria în timpul împăratului Nichifor", în anul 811. Aceştia, după cum reiese din text, erau soldaţi în armata imperială condusă de Nichifor, au reuşit să scape cu viaţă din ambuscada nocturnă pusă la cale de Krum, însă nu s-au putut refugia în imperiu. Capturaţi, li s-a solicitat „să uite învăţăturile domnului nostru Iisus Hristos şi să urmeze credinţa *sciţilor*" (μὴ ἀνασχόμενοι τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐξομόσασθαι καὶ τῇ Σκυθῶν προσελθεῖν θρησκείᾳ) şi, de vreme ce au refuzat, au fost omorâţi[46].

În varianta prescurtată a *Sinaxarului* din ziua de 23 iulie, bulgarii apar menţionaţi sub forma *Σκυθοβούλγαροι*[47].

Un creştin născut în Bulgaria în această perioadă îl cunoaştem în cazul martirului Tadeu. În *Sinaxarul* zilei de 29 decembrie, despre Sfântul Tadeu se consemnează că acesta fusese iniţial sclavul lui Teodor Studitul, pe care acesta l-a eliberat (ἀπόδουλος γέγονε Θεοδώρου τοῦ τὴν μονὴν Στουδίου). Deşi a încercat pacificarea cu partida iconofilă, în perioada de după înăbuşirea rebeliunii lui Toma Slavul, împăratul Mihail II Traulos (820-829) are conflictul cu Tadeu cu privire la cinstirea icoanelor şi, „jignit de un ţăran, *scit prin naştere* şi simplu om de rând" (ὑπὸ ἀγρίκου καὶ σκυθογενοῦς καὶ παντελῶς ἰδιώτου ὑβρισθείς), a dat poruncă să fie torturat şi ucis[48].

Despre acelaşi Tadeu aminteşte şi Teodor Studitul spunând că „era *scit*"

---

[45] GENESIOS, *Βασιλεῖαι*, IV.7, *Iosephi Genesii regum libri quattuor* ed. De Gruyter, Berlin, 1978, TLG cod. 3040. Fragmentul din *FHDR*, II, p. 654-655 este incomplet faţă de cele arătate de noi aici. O traducere românească a paragrafului în discuţie, la POPA-LISEANU 2007, p. 333-334.

[46] DELEHAYE, *SECp.*, 1902, col. 846-848.

[47] *Ibidem*, col. 837-838.

[48] *Ibidem*, col. 353-356.

(*Scytha erat*)[49], «născut în *Scythia*» (*Thaddaeus noster e Schythicis natalibus*)[50], în condiţiile în care, prin *Scythia*, egumenul de Studios desemnează Bulgaria acelei epoci, deoarece afirmă că «şi *sciţii* şi arabii au pornit război împotriva [noastră] omorând poporul lui Dumnezeu» (καὶ Σκύθας καὶ Ἀῤῥαβας θανατοῦντας τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ πολεμεῖν)[51].

Deşi, credem noi, din cele expuse mai sus se poate concluziona destul de clar că pentru bizantini, în prima jumătate a secolului al IX-lea, sub denumirea de *sciţi* pot fi recunoscuţi şi bulgarii, dorim să mai aducem în atenţie un aspect încă neclarificat al istoriografiei româneşti.

În contextul disputelor care au loc între Constantinopol şi Roma cu privire la disensiunile provocate de numirea lui Fotie în scaunul patriarhal constantinopolitan, împăratul Mihail III (842-867) îi trimite papei Nicolae I o scrisoare în care fineţea diplomatică lipsea. Textul acesteia nu se cunoaşte, dar s-a păstrat răspunsul prelatului roman, din care se pot deduce *acuzaţiile* de care era învinuit. Papa scrie epistola în vara anului 865, răspunzând invectivelor împăratului punct cu punct[52]. La un moment dat, împăratul i-a reproşat episcopului Romei, că vorbeşte o limbă "*barbară şi scită*". Discuţia iscată de acest reproş, i-a determinat pe cercetători să presupună aceasta ca fiind o aluzie la existenţa unor *sciţi* vorbitori de latină, care au fost identificaţi cu *românii* din stânga Dunării[53].

Răspunzând, Papa Nicolae I aduce o serie de argumente pentru a dovedi că limba greacă şi cea latină sunt egale ca importanţă în propovăduirea Evangheliei. Unul dintre argumente este faptul că, pe Crucea Răstignirii, vina Mântuitorului Hristos a fost scrisă în limbile aramaică, greacă şi latină. Un altul este că barbarii şi sciţii l-au cunoscut pe Dumnezeu în limba latină:

---

[49] THEODORI STUDITAE, *Sermo XXIX*; *PG* XCIX, col. 548C.

[50] Idem, *Sermo XLIII*, *PG* XCIX, col. 568B.

[51] Idem, *Epistolae*, II, 145, *PG* XCIX, col. 1485B. În acest caz, considerăm că identificarea *sciţilor* şi cu *bulgarii* nu poate fi contestată, deoarece în această perioadă nu se cunosc incursiuni devastatoare ale popoarelor stepei nord-pontice care să lase impresia unui război de exterminare. În schimb, cel puţin după 811, conflictul dintre Bizanţ şi Bulgaria capătă un tot mai accentuat caracter ideologic, asemănător celui cu islamul. Suntem de părere că pentru Krum semnificaţia simbolică şi ideologică a victoriei din 811 pare să fi fost chiar mai mare decât cea militară. El nu doar că a împiedicat distrugerea şi dispariţia Bulgariei, foarte puternic afectată de campaniile bizantine conduse de Constantin V (741-775) şi Nichifor I (802-811). După cum relatează Theophanes (*Chronografia*, p. 491), Krum a făcut din capul lui Nichifor un potir pe care îl folosea în special la mesele pe care le dădea în cinstea solilor: „τὴν δὲ Νικηφόρου κεφαλὴν ἐκκόψας ὁ Κροῦμμος ἐκρέμασεν ἐπὶ ξύλου ἡμέρας ἱκανάς, εἰς ἐπίδειξιντῶν ἐρχομένων εἰς αὐτὸν ἐθνῶν καὶ αἰσχύνην ἡμῶν". Gestul, considerat de bizantini de o sălbăticie nemaivăzută, venea să-i consolideze autoritatea ideologică în faţa celorlalţi păgâni balcanici. Avarii văzuseră cum armata *unui împărat creştin* le dezintegrase statul în totalitate. De cealaltă parte, aceiaşi avari vedeau cum un păgân ca şi ei a ucis pe câmpul de luptă şi acum *sorbea vlaga* din tivga *unui împărat creştin*. Practic, Krum le demonstra păgânilor Europei balcanice că unificaţi, evident în jurul lui, pot ţine piept ofensivei militare şi ideologice pe care *Imperiile Creştine* o porniseră împotriva lor.

[52] O discuţie mai amplă pe această temă vezi la HEFELE, *Conciles*, IV, 1, p. 420 sq.

[53] MADGEARU 1986, p. 318-325, cu bibliografia principală a problemei. Este un articol de studenţie al autorului în care interpretările rămân în mare parte valabile şi astăzi, însă anumite afirmaţii trebuie, după părerea noastră, puţin rectificate.

„Iată, pe când toţi barbarii şi sciţii trăiau precum animalele fără judecată, pe Dumnezeul cel Adevărat, nu-l cunoşteau, în schimb adorau lemne şi pietre; când pe Dumnezeul cel Adevărat l-au cinstit, a fost în limba latină, astfel încât aceasta a fost mai presus de limba barbară sau scitică"[54].

Pe lângă acestea, Papa îi reproşează lui Mihail al III-lea că se numeşte împărat al romanilor, dar nu cunoaşte limba acestora, deoarece aceasta este latina[55]. Dincolo de surda bătălie a declaraţiilor, ne întrebăm dacă papa Nicolae I cunoştea existenţa unor creştini *sciţi* de limbă latină în Balcani şi dacă pe această realitate şi-a construit răspunsul.

Faţă de *barbari omnes* care au cunoscut învăţătura lui Hristos în limba latină, părerea general acceptată este aceea că ei sunt occidentalii care în ochii bizantinilor erau consideraţi *barbari*. În ceea ce priveşte *sciţii*, părerea că aceştia ar fi doar românii din stânga Dunării[56] ar trebui, după părerea noastră, modificată. Cunoscând *talentele* unui împărat ca Mihail III, este mai greu de acceptat că printre acestea se număra şi compunerea de scrisori într-o dispută atât de serioasă, cum este aceea a *legitimităţii* şi *canonicităţii* lui Fotie în scaunul patriarhal. De aceea, consider că, fiind vorba de o corespondenţă cu Roma, cel care a compus scrisoarea este un cleric, şi nu ar fi exclus ca chiar Fotie să fie acesta, de vreme ce el putea să răspundă cel mai bine acuzaţiilor aduse la adresa sa.

În definitiv, nu contează cine a redactat scrisoarea, ci faptul că *invectiva* căreia Nicolae I se simţea obligat să-i răspundă a pornit din Constantinopol (*barbaram* ***vos*** [= grecii, bizantinii, s.n.] *et Scythicam vocatis*). Cu alte cuvinte, bizantinii sunt cei care pun în circulaţie afirmaţia, iar dacă pentru ei *barbarii* sunt popoarele occidentale, *sciţii* vorbitori de latină pot fi identificaţi printre locuitorii din Balcanii vecini, cu precădere în zona de influenţă bulgară, atât la sud cât şi la nord de Dunăre. Este important în această discuţie faptul că latina era privită de la Constantinopol, la vremea aceea, ca o *limbă scitică* (*Scythicam linguam*), întrucât bizantinii sunt cei care atestă prezenţa unui alt grup lingvistic, de această dată latinofon, în aceeaşi zonă *scitică*. După părerea noastră, afirmaţia de faţă nu face decât să întărească ideea existenţei mai multor grupuri vechi creştine pe teritoriul Bulgariei, oficial încă păgână.

Nicolae I nu întoarce argumentul în favoarea lui fiindcă, după această discuţie, continuarea face referire la situaţia detronării lui Ignatie. Practic, el nu a sesizat oportunitatea pe care bizantinii i-au oferit-o. Totodată, acest schimb de scrisori nu face parte din discuţiile legate de jurisdicţia bisericească (romană sau bizantină) asupra Bulgariei şi considerăm că aserţiunile de mai sus nu pot fi interpretate ca o încercare a papei de a-şi argumenta dorinţa de supremaţie în

---

[54] NICOLAUS I, *Epistola et decreta*, Ep. LXXXVI, *PL* CXIX, col. 932C: *„Cum enim barbari omnes et Scythae, ut insensata animalia vivant, Deum verum nesciant, ligna autem et lapides adorent, in eo ipso quo verum Deum colit lingua latina, quantum barbaram, vel Scythicam linguam antecedat, agnoscitur"*.

[55] *Ibidem*: *„Jam vero si ideo linguam barbaram dicitis, quoniam illam non intelligitis, vos considerate quia ridiculum est vos apelari Romanorum imperatores, et tamen linguam non nosse Romanam"*.

[56] MADGEARU 1986, p. 321, vezi şi autorii citaţi la n. 20.

Balcani bazându-se pe populaţia creştină vorbitoare de limbă latină de la nord de Dunăre, întrucât acest dosar încă nu fusese deschis.

Este posibil ca bizantinii să fi realizat gafa făcută care, practic, îi oferea Romei un argument serios în disputa care va apărea ulterior cu privire la jurisdicţia asupra Bulgariei. Când, în 870, au sosit la Constantinopol delegaţii lui Boris/Mihail, discuţia a fost deturnată în altă direcţie. Adresându-se adunării sinodale, solii bulgari au spus: „*până astăzi am fost păgâni însă acum am primit harul creştinismului*". De aceea, pentru a nu cădea în greşeală, „*cui Ecclesiae subdi debeamus, a vobis qui vices summorum patriarcharum geritis nosse desideramus*"[57]. Răspunsul imediat al legaţilor papali a fost că bulgarii trebuie să se supună Romei deoarece, în vremea lui Nicolae I, suveranul pontif le trimisese episcopi şi preoţi, la solicitarea lor (*a Sancta Romana Ecclesia sacerdotes nos petiisse et succepisse*), dar nu fac nici o referire la limba latină. În schimb, când aceiaşi soli au fost chestionaţi de vicarii patriarhiilor orientale, întrebarea a fost: „*Quando vos illam patriam cepistis, cuius potestatis subdita erat, et utrum Latinos an Graecos sacerdotes habuerit, dicite?*" Răspunsul delegaţiei bulgare a încheiat practic discuţia, chiar dacă reprezentanţii Romei au avut obiecţiuni: „*Nos illam patriam a Graecorum potestate armis evicimus, in qua non Latinos sed Graecos sacerdotes reperimus*". În urma răspunsului delegaţiei bulgare, decizia vicarilor patriarhiilor orientale a fost clară: „*Si Graecos sacerdotes ibi reperistis, manifestum est quia ex ordinatione Constantinopoleos illa patria fuit*"[58].

Ţinând cont de cele afirmate mai sus, considerăm că am expus suficiente argumente pe baza cărora să putem concluziona că, în prima jumătate a secolului al IX-lea, bizantinii denumeau prin *sciţi* nu doar popoare care locuiau în regiunea nord pontică, ci şi pe *bulgari*, iar în cazul de faţă *tomitanii* nu ar fi decât unul dintre celelalte grupuri etnice creştine sau păgâne din această zonă *scitică*, din care mai fac parte bulgarii, slavii, românii, avarii etc. În consecinţă, suntem de părere că o astfel de informaţie putea ajunge la Walafridus, iar el a consemnat doar amănuntele care l-au interesat în mod direct, adică pe cele referitoare la grupul germanic.

II) Cel de al doilea punct care se cere demonstrat în cazul de faţă, adică existenţa unor legături reale între autorităţile bisericeşti din Constantinopol şi creştinii din zona danubiano-pontică, credem că poate fi depăşit analizând izvoarele referitoare la soarta deportaţilor din Adrianopol, în contextul intensificării conflictului ideologic dintre Bizanţ şi Bulgaria, în prima jumătate a secolului al IX-lea.

În perioada de după înfrângerea lui Nichifor şi până în 814, cronicarii consemnează intensificarea manifestărilor păgâne ale lui Krum care se doreau, probabil, alternativa religioasă la presiunea creştină tot mai accentuată[59]. Este clar, credem noi, că după 811 între Bizanţ şi Bulgaria se dezvoltă un tot mai accentuat conflict ideologic. Apariţia *Sinaxarului* şi *Canonului martirilor ucişi pentru Hristos în Bulgaria*, cel mai probabil în jurul Mănăstirii Studios, *intervenţiile* Sfinţilor militari

[57] ANASTASIUS BIBLIOTHECARIUS, *Historia de vitis pontificium Romanorum*, 633, *PL* CXXVIII, col. 1391-1392.

[58] *Ibidem*, col. 1392.

[59] TURLEJ 2007, pp. 52-53.

Gheorghe[60] şi Ioanichie[61], care aduc în Bizanţ în chip miraculos pe unii dintre prizonierii creştini deportaţi în ţara păgână, de o parte, dar şi delimitarea tot mai clară între Βουλγάροι şi Χριστιανοὶ care apare pe inscripţiile proto-bulgare[62] din deceniile II-V ale secolului al IX-lea şi măsurile represive luate la adresa unora dintre creştini, evident, ignorând exagerările surselor bizantine, de cealaltă parte, sunt elemente care indică apariţia unei *cortine de fier ideologice* între cei doi vecini balcanici, în ciuda faptului că relaţiile oficiale tindeau să se calmeze.

În urma atacului asupra oraşului Adrianopol de la mijlocul anului 813, Krum deportează un însemnat număr de prizonieri în *Bulgaria de dincolo de Dunăre*[63].

---

[60] Într-un context imposibil de datat, dar generat de atmosfera confruntărilor bizantino-bulgare începând cu a doua jumătate a secolului al VIII-lea, se vorbeşte despre un tânăr soldat, fiul unui *Dux Leon*, care a fost capturat şi făcut sclav de bulgari. Mai târziu, prin intervenţia Sfântului Gheorghe, a fost adus în casa părinţilor săi, în momentul în care trebuia să fie sacrificat ca să servească drept mâncare pentru stăpânul său bulgar; cf. AUFHAUSER, J.B., *Miracula Sancti Georgii*, Leipzig, 1913, p. 18-40 (non vidi), apud BROWING, 1988, p. 33.

[61] Sfântul Ioanichie *a intervenit în chip miraculos*, pentru a elibera un grup numeros de creştini (40 de persoane) din captivitatea bulgară în jurul anului 825 (ὁ μὲν Μιχαὴλ πέμπτον ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ἔτος ἦγε) cf. *PG* CXVI, col. 68C-69A. Interesant, în cazul de faţă, este nu doar faptul că prizonierii sunt aduşi în imperiu, ci o atenţie deosebită trebuie oferită protagonistului principal. Sfântul Ioanichie fusese şi el soldat în armata imperială a lui Constantin V şi participase la campaniile anti-bulgare ale acestuia (κατὰ Βουλγάρων ἐστράτευσεν), unde s-a remarcat prin fapte de vitejie, protejând pe mulţi dintre camarazii de arme (καὶ τοὺς ὁμοφύλους διασώσας); cf. DELEHAYE, *SECp.*, 1902, 4 nov., col. 191-193. Câteva decenii mai târziu, Sfântul Ioanichie *revine* în Bulgaria, de această dată spiritual, tot pentru a-şi ajuta nişte coreligionari de furia barbară.

[62] FOLLIERI, DUJČEV 1963, p. 88, vezi şi bibliografia citată la n. 2.

[63] SIMEON MAGISTER, *Cronografie*, an. 6307, FHDR, II, p. 630. Momentul este destul de important în desfăşurarea unor evenimente ulterioare, iar cercetătorii moderni i-au acordat destul de multă atenţie, mai ales datorită controverselor cu privire la extinderea autorităţii primului Ţarat Bulgar asupra teritoriului României. Nu este cazul să rediscutăm aici dosarul argumentelor care s-au adus de fiecare parte (vezi: DAMIAN 2003, p. 483-496, cu bibliografia principală a subiectului). Ceea ce ne interesează, iar peste acest aspect considerăm că s-a trecut destul de uşor, este faptul că cercetătorii nu au insistat asupra statutului juridic pe care l-au avut adrianopolitanii în momentul aducerii lor în stânga Dunării, deoarece din relatarea lui Simeon Magister reies două amănunte interesante.

Primul amănunt este acela că oraşul Adrianopol a fost asediat îndelung de Krum, iar pentru că apărătorii nu aveau de unde primi ajutoare şi mureau de foame, locuitorii acestuia *s-au predat* (SIMEON MAGISTER, *Cronografie*, an. 6307, FHDR, II, p. 630: „καὶ δὴ στενωθέντες, μὴ ἔχοντες βοήθειάν ποθεν καὶ ἀποθνήσκοντες τοῦ λιμοῦ, παρέδωκαν ἑαυτούς"). *Predarea* denotă, după părerea noastră, faptul că între Krum şi asediaţi s-au purtat negocieri. Gestul locuitorilor nu a fost urmată de o devastare totală a oraşului, iar negocierile au fost purtate, foarte probabil, de mitropolitul Manuel care va fi şi el deportat împreună cu concetăţenii săi.

Faptul că în urma negocierilor s-a stabilit un anumit raport între adrianopolitani şi bulgari reiese din cel de al doilea amănunt al relatării lui Simeon Magister. Cronicarul afirmă că prizonierii deţineau cu ei şi „întreaga lor pregătire de război" (καὶ πᾶσαν τὴν ἀποσκευὴν αὐτῶν). Statutul lor juridic, aşadar, nu a fost acela al unor *supuşi fără drepturi* şi explică mult mai uşor de ce ei au fost capabili să dezvolte ulterior o adevărată autonomie în stânga Dunării.

Din relatarea lui Leo Grammaticus aflăm că, o generaţie mai târziu, prizonierii bulgarilor se constituiseră într-un adevărat stat autonom: regiunea se numea *Macedonia*;

Dacă *Cronicile* vremii sunt destul de reţinute în ceea ce priveşte informaţiile cu privire la soarta creştinilor, Biserica a păstrat amintirea unora dintre ei care au murit după deportare. Printre cei 388 de martiri menţionaţi în acest grup, putem aminti pe Manuel, arhiepiscopul Adrianopolisului, Gheorghe, arhiepiscopul de Debeltos, Leon, episcopul de Niceea Tracică, doi strategi, Leon şi Ioan, dar şi alte nume, cum ar fi: Hypatios, Teofil, Mihail, Gavril, Simeon, David, Gheorghe, Hristofor, Bardanes, Petru, etc. Ceea ce trebuie subliniat în cazul de faţă, sunt două aspecte principale, care ne interesează în mod direct. Primul aspect este acela că printre numele citate apar unele cu rezonanţă slavă (Χοτόμηρος şi Λουβομηρός) şi proto-bulgară (Κούπεργος şi Ἀσφήρ)[64], fapt ce demonstrează că

---

deţineau o formă de organizare socială bazată pe clase sociale distincte; aveau un conducător de oşti numit Cordyles care, la un moment dat, l-a lăsat pe fiul său, Bardas, „să domnească în locul său asupra macedonenilor aflaţi dincolo de fluviul Dunărea", un gest care sugerează o adevărată succesiune dinastică (LEO GRAMMATICUS, *Cronografia*, p. 231, FHDR, II, p. 651: „ὃν κατέλιπεν ἀντ'αὐτου ἄρχειν τῶν Μακεδόνων τῶν ὄντων πέραν τοῦ ποταμοῦ τοῦ Δανουβίου"); Cordyles a plecat în Constantinopol unde s-a întâlnit cu împăratul Teofil (829-842) şi a negociat ajutorul flotei bizantine pentru repatriere. Uşurinţa cu care acesta pătrunde la împărat arată că nu este vorba de primul contact al macedonenilor dunăreni cu autorităţile bizantine centrale. Poate că nu întâmplător în jurul anului 832 împăratul Teofil a creat *Thema Klimata* în *Cherson* (ODB, I, p. 419; II, p. 1133), care avea sub supraveghere şi regiunea de la gurile Dunării, unde, ulterior, este atestat un anumit *Toma protospătar şi arhonte de Lykostomion*.

De asemenea, este remarcabilă capacitatea organizatorică a acestor macedoneni. Deşi Leo Grammaticus tinde să confunde, într-o oarecare măsură, desfăşurarea evenimentelor, se pare că în momentul plecării lui Cordyles spre capitala imperială, cei rămaşi au început preparativele de plecare, astfel încât, în momentul apariţiei corăbiilor, îmbarcarea să fie cât mai rapidă. Suntem de părere că repatrierea bizantinilor a fost un proces organizat, existând o bună coordonare între autorităţile din capitală şi deportaţii de la Dunăre. Este vorba de aspectele practice ce ţin de stabilirea momentului şi locului/locurilor unde urma să fie făcută îmbarcarea, deplasarea bizantinilor către acel/acele loc/locuri, astfel încât să nu existe decalaje care să poată pune în primejdie operaţiunea. Evident că zvonurile au circulat, *stăpânii bulgari* au aflat de planul *supuşilor* lor şi s-au decis să intervină în forţă, dar confruntarea armată, care se pare că a avut loc pe malurile Dunării, deoarece bulgarii nu au reuşit să treacă, s-a soldat cu înfrângerea *stăpânilor*. De teama unui atac bizantin terestru dinspre Tracia, bulgarii s-au ferit să deplaseze un număr însemnat de trupe la nordul Dunării pentru a contracara revolta macedonenilor, iar din acest motiv «bulgarii n-au putut trece dincolo şi au recurs la unguri, vestindu-le toate în legătură cu macedonenii» (LEO GRAMMATICUS, *Cronografia*, p. 232, *FHDR*, II, p. 651).

Apelul la unguri demonstrează stabilitatea structurilor militare dezvoltate de urmaşii celor deportaţi, semn că aceasta era o funcţie permanentă. Exemplul cel mai concludent, în acest caz, îl oferă intervenţia acelui Leon „care, după aceasta, a ajuns eteriarh" (ὃς μετὰ ταῦτα γέγονεν ἑταιριάρχης. După părerea noastră, „ὃς μετὰ ταῦτα γέγονεν ἑταιριάρχης" nu trebuie tradus prin „ajuns conducător de stol" (cf. *FHDR*, II, p. 653), în sensul că acesta a fost evoluţia sa de până la conflictul cu ungurii, ci prin „care, după aceasta, a devenit eteriarh". Practic, faptele de arme de care a dat dovadă în momentul confruntării cu ungurii, l-au recomandat să ajungă, după repatriere, comandantul Eteriei imperiale). Acest Leon, ajutat de „alţi şefi mai mărunţi dintre macedoneni, i-au pus pe fugă (pe unguri)", în momentul în care ceilalţi compatrioţi se urcau pe corăbii (pentru funcţia de *eteriarh*, vezi ODB, II, p. 925).

[64] DELEHAYE, *SECp.*, 1902, col. 414-416; pentru discuţiile cu privire la originea numelor, vezi FOLLIERI, DUJČEV, 1963, p. 104-105.

învăţătura lui Hristos era adoptată de unii membri ai acestor societăţi tradiţional păgâne înainte de creştinarea oficială a Bulgariei.

Al doilea aspect este faptul că imnografii, care au compus atât textul *Sinaxarului*, cât şi pe cel al *Canonului Sfinţilor* din *Mineiul zilei de 23 ianuarie*, provin, cel mai probabil, din Studios, iar textul a fost alcătuit foarte aproape de evenimentele pe care le descrie[65]. Aceasta ne permite să afirmăm că între respectiva mănăstire şi creştinii din Bulgaria, fie cea din stânga, fie cea din dreapta Dunării, existau legături reale. Dacă exemplul lui Tadeu poate fi considerat unul relativ izolat, relatările despre cei deportaţi în stânga Dunării şi martirizaţi acolo după moartea lui Krum în anul 814, demonstrează, credem noi, suficient de clar că acest grup a păstrat legătura bisericească cu Constantinopolul[66]. Aceasta deoarece imnografii bizantini au obţinut informaţii foarte precise cu privire la modul în care principalii protagonişti au fost ucişi. În cazul de faţă, esenţiale sunt *detaliile* consemnate de autorii imnografi, nu doar simpla menţionare a execuţiei creştinilor: arhiepiscopului Manuel i-au fost tăiate mâinile din umeri de către Ditzevgos şi au fost aruncate câinilor; episcopii Gheorghe şi Petru au fost zdrobiţi cu beţele iar apoi decapitaţi; episcopului eunuc Leon al Niceei i-a fost spintecat abdomenul iar măruntaiele târâte pe jos; preotul Parod a fost lapidat, soldaţilor Ioan şi Leon sau laicilor Gavriil şi Sioniu li s-a tăiat capul cu cuţitul.

---

[65] FOLLIERI, DUJČEV 1963, p. 74-75.

[66] DELEHAYE, *SECp.*, 1902, col. 414-416: Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Μανουήλ, Γεωργίου, Λέοντος, Μαρίνου, Πέτρου, καὶ τῶν λοιπῶν τριακοσίων ἑβδομήκοντα ἑπτά. Οὗτοι οἱ ἅγιοι ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν καὶ τόπων ὄντες τὴν Ἀδριανούπολιν κατῴκουν. Οἱ Βούλγαροι δὲ, οἱ ἀχάριστοι καὶ ἀμνήμοντες, ἦκον Ῥωμαίους καταστρεψόμενοι, Θρᾴκας δὲ καὶ Μακεδόνας αἰχμαλωτίσαντες καὶ αὐτὴν τὴν βασιλίδα κατατρέχοντες, ἐν Ἀδριανουπόλει παρεγένοντο. Καὶ αὐτῇ τρισὶν ἡμέραις προσμείναντες εἷλον. Ἐπράττετο δὲ ταῦτα Λέοντος τοῦ δυσσεβοῦς Ἀρμενίου βασιλεύοντος καὶ Κρούμου τοῦ Βουλγαρικοῦ ἔθνους κατάρχοντος. Ἐπεὶ δὲ Κροῦμος, ὁ τῶν Βουλγάρων ἔξαρχος, ἐγκρατὴς ἐγένετο τῆς πόλεως, ἐξέβαλεν ἔξω πάντας, χιλιάδας τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα. σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ δὲ καὶ τὸν ἀγιώτατον ἐπισκοπον ἐκβαλὼν κατὰ τοῦ αὐχέντος ὑπὸ γῆν ῥιφέντα πεπάτηκε. Κρούνου δὲ τὸ ζῆν ἀποῤῥίξαντος, Δούκουμος τὴν ἀρχὴν δέχεται. καὶ αὐτου κατὰ πόδας τεθνηκότος, Διτζευγος ἄρχων τῶν Βουλγάρων γνωρίζεται, δεινὸς καὶ στυγητός. ὃς τὸν μέγαν ἀρχιερέα Μανουὴλ μέσον διχάσας καὶ τὰς χεῖρας τοῖς ὤμοις ἀποτεμὼν βορὰν τοῖς κυσὶ παρέδωκεν. Ὃς ἀορασίᾳ πληγεὶς ὑπὸ τῶν οἰκείων ἀναιρεῖται, Μουρτάγων δὲ τὴν ἀρχὴς δεξάμενος, ἅπαντας τοὺς χριστιανοὺς μὴ πειθομένους τὸν Χριστὸν ἀρλήσασθαι, ἐξ ἀνθρώπων ποιεῖ, καὶ οὓς δὲ ἀπανθρώποις αἰκίαις τιμωρούμενος, τῆς παρούσις ζωῆς ἀπεῤῥίγνυε. Τὸν δὲ ἐν ἁγίοις ἀρχιερέα Δεβελτοὺ Γεώργιον καὶ Πέτρον ἐπίσκοπον ῥάβδοις ἀπανθρώπως κατακόψας, ξίφει τὰς κεφαλὰς αὐτὼν ἀπέτεμε, Πάρδον δὲ τὸν ἱερώτατον πρεσβύτερον λιθολευστούμενον θανάτῳ πικρῷ κατεδίκασεν. ὡσαύτως καὶ ἕτερον πλῆθος τριακοσίων ἑβδομήκοντα ἑπτὰ ἢ καὶ πλεῖον ὑπαρχόντων τῇ τοῦ ξίφους τιμωρίᾳ ὑπέβαλε. Λέοντος δὲ τοῦ ἐν ἁγίοις ἐπισκόποῦ Νικαίας, τῇ θέσει εὐνούχου, ξίφει τὴν γαστέρα διέῤῥηξε. Καὶ ἕτερον Λέοντα καὶ Ἰωάννην τούς τῶν χριστιανῶν στρατηγοὺς καὶ Γαβρὴν καὶ Σιόνιον μαχαίρᾳ ἀπέτεμε. Γεώργιον τὸν γενναιότατον καὶ ἑτέρους πολλοὺς διαφόροις αἰκίαις τιμωρησάμενος ἐθανάτωσεν. Οὐ μόνον γὰρ οὗτος ὁ μιαρώτατος Μουρτάγων ἀλλὰ καὶ οἱ κατὰ διαδοχὴν Βουλγαρικοὶ γενόμενοι ἄρχοντες πάντας τοὺς τὸν Χριστὸν ὁμολογοῦντας ἀνήρουν.

Ipotetic, putem considera că motivul persecuţiei pornite împotriva captivilor creştini, rămas încă destul de obscur[67], putea fi generat tocmai de încercarea lor de a se organiza într-o structură administrativă şi bisericească similară celei imperiale, în condiţiile *războiului ideologic* dintre cele două state. Ne întrebăm dacă nu cumva *tăierea mâinilor* arhiereului, care se afla în *Bulgaria din stânga Dunării* la această dată, ar fi consecinţa unor hirotonii pe care el le-a făcut aici. Momentul ar trebui analizat cu mai multă atenţie, deoarece nu ar fi exclus ca prizonierii să fi încercat să-şi afirme autonomia încă de la început, sau să fi intrat în contact cu autorităţile bizantine pentru repatriere, imediat după moartea lui Krum, dat fiind faptul că şi-au păstrat întregul arsenal militar de care dispuneau în momentul părăsirii Adrianopolului. Intervenţia în forţă a conducătorilor bulgari care i-au urmat lui Krum, Dukumos, Ditzevgos şi Omurtag, este explicabilă, iar încheierea tratatului bizantino-bulgar pe o durată de 30 de ani, în 815-816, probabil a consimţit şi statutul populaţiei bizantine rămase în Bulgaria[68].

Evident, nu trebuie ignorată atitudinea ostilă manifestată faţă de aceste grupuri creştine, mai ales în contextul menţinerii politicii păgâne de către Omurtag, chiar dacă nu la acelaşi nivel şi intensitate ca a tatălui său, Krum. Exemplul celor 14 martiri omorâţi pentru că nu au vrut să mănânce carne în Postul Mare, consemnat de Teodor Studitul[69] într-una dintre catehezele sale, demonstrează distanţa pe care conducătorii bulgari încercau să o menţină faţă de creştinism în deceniile II şi III ale secolului al IX-lea. În schimb, dezvoltarea conflictului pe fundament ideologic denotă şi presiunea crescândă pe care societatea bulgară tradiţionalistă o resimţea datorită creşterii numărului de supuşi creştini.

Suntem de părere că şi în cazul de faţă există suficiente mărturii pentru a susţine legăturile pe care autorităţile bisericeşti imperiale le aveau cu regiunile danubiano-pontice în prima jumătate a secolului al IX-lea, iar obţinerea de informaţii referitoare la un grup germanic aflat în zonă nu ar fi fost imposibilă.

În concluzie, considerăm că argumentele aduse mai sus pledează în favoarea localizării *sciţilor tomitani* citaţi de Walafridus Strabo în regiunea centrală a fostei provincii imperiale Scythia Minor, chiar dacă, până în momentul de faţă, suportul arheologic este deficitar. În treacăt fiind spus, acest aspect reprezintă o problemă nu doar pentru grupul germanic, ci pentru întreaga locuire a regiunii, descoperirile la nivelul perioadei secolelor VII-VIII/IX fiind greu de surprins în contexte databile cu precizie. Abia din a doua jumătate a secolului al IX-lea lucrurile se clarifică, dar aceasta nu ne mai ajută în discuţia de faţă. Ceea ce trebuie subliniat, nu este neapărat prezenţa acestora în regiunea din jurul fostului

[67] *BIBL.SANCT.*, VIII, col. 636.

[68] Mă gândesc aici nu doar la grupul adrianopolitan trans-danubian, cât şi la bizantinii colonizaţi de Constantin V şi Nichifor care, după revenirea graniţei pe poziţiile solicitate de Krum şi stipulate de tratatul din 716, au fost şi ei abandonaţi în Bulgaria. În acest context, Omurtag a fost pus în faţa a cel puţin două grupuri creştine compacte şi suficient de numeroase încât să-i creeze probleme, iar persecuţia pornită cu acest prilej, poate fi interpretată în maniera încercării de anihilare sau calmare a bizantinilor recalcitranţi, nemulţumiţi că au fost abandonaţi într-o ţară barbară.

[69] THEODORI STUDITAE, *Sermo LXIII*, *PG* XCIX, col. 591-592.

centru mitropolitan de Tomis, cât faptul că ei şi-au menţinut identitatea etnică şi religioasă într-o perioadă despre care cercetătorul modern nu deţine informaţii suficiente. Or, simpla consemnare a *quasdam Scytharum gentes maxime Tomitanos*, care folosesc în slujbele religioase cărţi pe care le păstrează de câteva secole, despre existenţa cărora autorul află de la *nişte fraţi vrednici de crezare* (*fidelium fratrum didicimus*), devine un argument foarte serios al continuităţii creştine pe fostul teritoriu imperial ocupat de slavi şi bulgari, ţinând cont de nivelul redus al informaţiilor pe care le deţinem cu privire la acest subiect.

Păstrarea limbii şi a cărţilor de cult, aşa cum le tălmăciseră învăţaţii lor înaintaşi, demonstrează că acest grup a deţinut şi menţinut *instituţii interne* capabile să copieze acele cărţi, să transmită învăţătura şi să săvârşească cultul divin. Nu mai puţin important este faptul că regruparea goţilor, despre care personal consider că sunt urmaşii acelor *Gothi minores*, în jurul fostului scaun eclesiastic de la Tomis poate fi un argument pentru supravieţuirea centrului bisericesc până la această dată. Aceşti *sciţi tomitani* reprezintă un bun exemplu de adaptare şi supravieţuire a structurilor creştine antice, în condiţiile destrămării autorităţii bizantine, administrative şi bisericeşti, de la Dunărea de Jos începând cu secolul al VII-lea, şi nu ar fi exclus ca în procesul de *Creştinare a Bulgariei* să înţelegem nu numai o acţiune pornită *ex nihilo* faţă de unele grupuri, ci şi reformarea unor structuri bisericeşti antice încă existente, evident, acolo unde era cazul.

BIBLIOGRAFIE

ARMBRUSTER 1972 - Adolf Armbruster, *Romanitatea Românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti.

BARNEA 1991 – Ion Barnea, *Noi date despre Mitropolia Tomisului*, Pontica 24 (1991), p. 277-282.

Bibl. Sanct. - Bibliotheca Sanctorum, vol. I-XIII, Roma, 1961-1970, ed. Instituto Giovanni XXIII, della Pontificia Università Lateranense.

BREZEANU 1999 - Stelian Brezeanu, *Romanitatea orientală în Evul Mediu; de la cetăţenii romani la naţiunea medievală*, Bucureşti.

BROWNING 1988 - Robert Browning, *Byzantines in Bulgaria – Late 8th-Early 9th Centuries*, Studia Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia I (1988), p. 32-36.

CURTA 2006 - Florin Curta, *Apariţia slavilor. Istorie şi arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgovişte.

DAMIAN 2003 - Oana Damian, *Considérations sur la citadelle en brique de Slon-Prahova*, Studia Antiqua et Archaeologica, 9 (2003), p. 483-496.

DELC - Remus Rus, *Dicţionar Enciclopedic de Literatură Creştină din primul mileniu*, Bucureşti, 2003.

DELEHAYE, *SECp*. 1902 - Delehaye, *SECp*, 1902 – *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, Bruxelles.

DIACONU 1994 – Petre Diaconu, *Note de lector (II). Unul sau două Tomisuri în bazinul Mării Negre?*, Istros 7 (1994), p. 353-354.

DIACONU, NĂSTUREL 1968 - P. Diaconu, P.S. Nasturel, *Câteva observaţii în legătură cu complexul arheologic de la Murfatlar-Basarbi*, Mitropolia Olteniei 20 (1968), nr. 11-12, p. 937-946.

DIACONU, NASTUREL 1969 - P. Diaconu, P.S. Năsturel, *Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi)*, Dacia, N.S. 13 (1969), p. 448-456.

DVORNIK 1933 - Francis Dvornik, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague.

EAIVR – Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României (coord. Constantin Preda), Vol. I – A-C, Bucureşti, 1994; Vol. II – D-L, Bucureşti, 1996; Vol. III – M-Q, Bucureşti.

FHDR II – *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. II. Autori de la anul 300 până la anul 1000, publicate de Haralambie Mihăescu, Gheorghe Ştefan, Radu Hîncu, Vladimir Iliescu, Bucureşti.

FHDRCh – Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis, traduceri inedite din greacă şi latină de Mihaela Paraschiv, Claudia Tărnăuceanu, Wilhelm Dancă, selecţia textelor, studiu introductiv, notiţe bibliografice, note şi comentarii, indice, Nelu Zugravu, Iaşi.

FOLLIERI DUJCEV 1963 - E. Follieri, I. Dujcev, *Un acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell'anno 813*, Byzantion 33 (1963), p. 71-106.

GENESIOS, *Βασιλειαι*, IV.7, *Iosephi Genesii regum libri quattuor* ed. De Gruyter, Berlin, 1978, TLG (Thesaurus Linguae Graecae) cod. 3040.

HEFELE, *Conciles* - Charles Joseph Hefele, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, nouvelle traduction française faite sur la deuxième édition allemande corrigée et augmentée des notes critiques et bibliographiques, Paris.

IORDANES, *Getica* - Iordanes, *De origine actibusque Getarum* (Trad. David Popescu, studiu introductiv, notă asupra ediţiei, Gabriel Gheorghe), Bucureşti.

JANIN 1953 - R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le Patriarcat Œcuménique.* Tome III, *Les églises et monastères*, Paris.

LEMERLE 1979 - Paul Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des slaves dans les Balkans*, I, Le Texte, Paris.

MADGEARU 1986 - Alexandru Madgearu, *Românii în secolul al IX-lea în lumina scrisorii papei Nicolae I către împăratul Mihail III*, SCIVA 37 (1986), 4, p. 318-325.

MANSI - Sacrorum Conciliorum Nova et Amplisima Collectio, ed. Mansi, Paris.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Tomis-Constantia-Constanţa*, Pontica 24 (1991), p. 299-327.

MITREA 1976 - Bucur Mitrea, *Dicţionar istoric. Neamuri şi triburi trace – bessii, burii, apulii*, Magazin Istoric 10, 3 (108), (1976), p. 26-27.

NEECp. – Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, texte critique, introduction et notes par Jean Darrouzès, Paris.

NICEPHORI, *Breviarium* - Nicephori Breviarium, *Nicephori Breviarium historicum de rebus gestis post imperium Mauricii*, ed. C. de Boor, Leipzig, 1880, TLG cod. 3086; fragmente în *FHDR*, II, p. 624-629.

ODB – *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ed. Alexander P. Kazhdan, Alice-Mary Talbot, Anthony Cutler, Timothy E. Gregory, Nancy P. Ševčenko, III vols.), Oxford.

ONCIUL 1968 - Dimitrie Onciul, *Scrieri istorice* (ediţie critică îngrijită de Aurelian Sacerdoţeanu, 2 vol.), Bucureşti.

PANAITESCU 2000 - P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti. Problemele istoriografiei române* (ed. îngrijită şi studiu introductiv de Dan Horia Mazilu), Bucureşti.

PG - Patrologiae cursus completus, Series Graeca (ed. J.-P. Migne, 161 vols. in 166 pts.), Paris.

PL - Patrologiae cursus completus, Series Latina (ed. J.-P. Migne, 221 vols. in 222 pts.), Paris.

POPA-LISEANU 2007 - G. Popa-Liseanu, *Dacia în autorii clasici*, Bucureşti (reeditare a ediţiei cu acelaşi nume apărută în 1943, ediţie îngrijită de I. Oprişan).

POPESCU 1992 - Emilian Popescu, *Sfântul Ioan Hrisostomul şi misiunea creştină în Crimeea şi la Dunărea de Jos*, TV, s.n., 2 (68), 11-12 (1992), p. 15-27.

POPESCU 1994 - Emilian Popescu, *CHRISTIANITAS DACO-ROMANA, Florilegium studiorum*, Bucureşti.

POPESCU, *IGLR* - Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti.

POPESCU, *Recenzie Lemerle* - Emilian Popescu, ***Paul Lemerle**, Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des slaves dans les Balkans, I, Le texte,* (éditions du Centre National de la Recherche scientifique, Paris, 1979, 268 p.; II, Commentaire, Paris, 1981, 262 p. + 1 hartă), în BOR 101, CI, 9-10 (1983), p. 756-761.

SIMONETTI 1976 – Manlino Simonetti, *L'arianesimo di Ulfila*, Romanobarbarica I (1976), p. 297-323.

TEODORET, *I.B.* - Teodoret Episcopul Cirului, *Istoria Bisericească*, *Părinţi şi Scriitori Bisericeşti*, 44 (traducere, introducere, note şi comentarii, Vasile Sibiescu), Bucureşti.

THEOPHANES, *Chronographia* - Theophanis *Chronographia*, ed. C. de Boor, Leipzig, 1883, republicată Olms, 1963, cf. TLG, cod. 4046; fragmente în *FHDR* II, p. 590-623.

TREADGOLD 1988 – Waren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford University Press, Stanford, California.

TUPKOVA-ZAIMOVA 1992 – Vasilika Tupkova-Zaimova, *Bălgarite v severnoto Pričernomorie. Isledovanije i materiali*, I, Veliko Târnovo, 1992, p. 47-56.

TURLEJ 2007 - Stanislaw Turlej, *The collapse of the Avar Khaganate and the situation in the southern Balkans. Byzantine and Bulgarian relations in the early 9th century. The birth of Krum's power and its foundations*, Byzantina et Slavica Cracoviensia, V, Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from Ninth to the Fifteenth Century, Cracow, p. 31-54.

ZUGRAVU 1997 - Nelu Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti.

ZUGRAVU 1998 - Nelu Zugravu, *Deux notes de géographie ecclésiastique; 1. „Les Tomitains" de Walafrid Strabus; 2. L'Evêché des Avares*, Cercetări Istorice, 17/1, Iaşi (1998), p. 151-161.

RETOUR SUR LA DOMINATION DE LA DOBROUDJA PAR MIRCEA LE GRAND[1]

Radu Ştefan VERGATTI

Keywords: *Romanian Dobrudja, Cavarna – terra Dobrotici, Wallachia, rulers, Basarab dynasty, Mircea the Great, Wallachian Metropolitan.*

Abstract: *Dobrudja is a land situated between the Black Sea, Danube Delta and part of the Danube River. From the 14th Century the Romanian population of Dobrogea became part of the medieval state of Wallachia. This is proven by Abu-Fedda and Ibn Battuta Arabic scholars writings, acts issued by the ecumenical patriarchate of Constantinople, Genoese merchant commercial documents, „Green Count" Amadeo VI of Savoy accounting ledger, the Balkan and Wallachian rulers charters. Also one must consider the medieval maps and sailing charts as Angelino Dulcert's and Marino Sanudo's. Finally, archeological and numismatic discoveries advocate the same. Dobrotici the despot did never extend his rule in the north of „Kavarna Country". Following that, I contend and say that Mircea the Great ruled Dobrogea because it was inherited from his ancestors. In any case, Dobrudja was not given as dowry to Mircea the Great's mother, allegedly the daughter of Dobrotici. Prince Mircea the Great mother was rather a Romanian boyar from Oltenia, so unrelated to Dobrotici. However, Dobrotici the despot could not give her as dowry a land he never possesed. Thus through the historical evidences the claim that Mircea the Great inherited Dobrudja from his mother should be removed. His mother's inheritance was a groundless claim made by historians as N. Iorga, I. Minea, S. Iosipescu based on assumptions. Also, an important historical fact documentary showed by the ottoman turks and arab chronicles, italian merchants papers, archeological and numismatic discoveries is that Mircea the Great never lost Dobrogea. Analyzing these elements sheds a particular light one should have on the historical evolution of South-eastern Europe.*

Le problème de la domination de la Dobroudja par Mircea le Grand est et restera une des coordonnées essentielles de la politique de la Valachie au tournant des XIVe et XVe siècles[2]. La question pourrait avoir le même poids que le résultat

[1] Je me suis déjà penché sur le problème de la domination de la Dobroudja par la Valachie dans VERGATTI (CIOBANU) 2009a, p. 629-651 ; l'étude présente est différente de l'article antérieur par la documentation et l'interprétation des sources.

[2] Pour ce problème, voir DECEI 1978, p. 62 sqq.; PIENARU 1986, p. 774 sqq. et les notes; VERGATTI (CIOBANU), p. 764-773 et les notes; GEMIL 1987, p. 340-343 et les notes.

du fameux combat de Rovine (le 17 mai 1395)[3] qui a arrêté l'avancée des Turcs Ottomans vers le centre de l'Europe[4].

J'ai employé et je continue de le faire le terme de *Dobroudja roumaine*, qui désigne la partie nord de l'actuelle région géographique, vu que Mircea le Grand était le maître de l'actuelle région géographique sur laquelle il a exercée une domination certaine et constante. La région était délimitée au *nord* par le Danube et son delta, formé à l'époque de cinq bras[5], à l'*est* par le littoral de la mer Noire, au *sud* par le Deliorman, forêt dont on conserve encore quelques restes pétrifiés en Bulgarie (pobite kameni), à l'*ouest* par les îles et les marais de Brăila et de Borcea[6].

C'est cette région que les documents médiévaux appelaient Podunavia[7], Paradunavon ou Paristrion[8]. La partie méridionale de la région actuelle était appelée Le Pays de Cavarna ou Le Pays de Dobrotici (*terra Dobrotici*)[9]. Plus tard, à la fin du XVe siècle, après que les Turcs Ottomans avaient conquis le territoire jusqu'au Delta du Danube, la dénomination Dobroudja fut étendue à toute la région, du nord au sud[10].

Je me suis arrêtée sur la Dobroudja septentrionale que j'ai appelée roumaine vu qu'à cette époque-là la population majoritaire y était formée de Roumains[11]. Mieux encore, la zone entretenait des relations ininterrompues avec la Valachie, par le biais de l'Église Orthodoxe ou par les princes de la famille des Basarab de Curtea de Argeş.

La métropolie de Vicina – c'est lors des dernières années du règne de Michel VIII Paléologue, le basileus restaurateur[12], que l'église de ce port de Dobroudja

---

[3] Cf. DIŢĂ 2000, p. 165-242; ZAMFIRESCU 2009a, p. 185-550.

[4] Cf. ZAMFIRESCU 2009b, p. 116-126; ZAMFIRESCU 2009c, p. 127-178; ZAMFIRESCU 2009d, p. 179-184.

[5] Cf. le portulan de Marino Sanudo, dans NORDENSKJÖLD 1897, p. 33; Ana Comnena, *Alexiada (fragment)*, dans *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. III: *Scriitori bizantini*, 1975, publié par Alexandru Elian et Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucarest, p. 99.

[6] Cf. VERGATTI (CIOBANU) 2002, p. 214 sqq.

[7] *Documenta Romaniae Historica (DRH) B, Ţara Românească*, vol. I, 1966, Bucarest, doc. no 10, 12, 21, 23, 24, 28, 32, 34, 35, 38, 43, 45, 48; ce terme apparaît aussi dans les titres du despote serbe Ştefan Lazarevici référant à la domination des deux berges du Danube (*idem*, doc. no 31).

[8] BĂNESCU 1946, *passim*.

[9] Cette appellation apparaît dans les documents latins qui réfèrent strictement au Pays de Cavarna; une discutions critique sur les travaux concernant la domination de la Dobroudja du Sud et même de la partie Nord, sans prendre en compte la totalité des sources, chez ŞERBĂNESCU, STOICESCU 1987, p. 89, n. 5; les auteurs n'ont pas pris en compte la source épigraphique importante découverte à Balcic – la pierre tombale de Theodor, le frère cadet de Balica et de Dobrotici – qui peut tirer au clair le problème (cf. MĂRCULESCU 1937, p. 10); un exemple de présentation amalgamée de la situation et des sources aussi chez MOISIL 2003, p. 305-314 ; voir aussi un point de vue dans VERGATTI (CIOBANU) 2002, p. 214 sqq.

[10] VERGATTI (CIOBANU) 2002, p. 215 sqq.

[11] *Ibidem*.

[12] Cf. VERGATTI (CIOBANU) 1977, p. 235 et n. 17 sqq.; l'évêché orthodoxe a été fondé à Vicina pendant le règne du basileus Ioan Vatatzes (*ibidem*); VERGATTI (CIOBANU)2009b, p. 29.

devient siège archiépiscopal grâce à la Patriarchie œcuménique – doit son existence à la population chrétienne dense qui habitait les deux berges du Danube. Son existence dans le riche port danubien de Vicina[13] a permis aux chefs spirituels d'étendre leur autorité loin par rapport à leur lieu de résidence, comme le prouve un paragraphe de Georgios Pachymeres[14]. Le diacre de Sainte Sophie indique qu'en 1303, lorsque le synode a lancé l'anathème contre le prétendant usurpateur, l'aventurier Ioan Drymis, le métropolite Luca de Vicina était présent lui aussi aux travaux de l'assemblée[15]. C'est dans ce contexte que furent mentionnés les alliés de Drimys: les Amalécitains (Turcs), les Catalans (Italiens) et „ceux qui habitent au nord d'Istros"[16]. Selon l'opinion de l'érudit père Vitalien Laurent[17], appuyée par le père Jean Darrouzés[18], il s'agit là de la première mention des Roumains et de leur nouvel État, l'Ungro-Valachie, dans la littérature byzantine. Au cas où il aurait été question du Royaume Magyar, bine connu à Constantinople, il aurait été mentionné comme tel. Comme il s'agissait par contre d'un État récent, l'Ungro-Valachie, inconnu dans la capitale des basileis, on a utilisé une formule spéciale.

Quoi qu'il en soit, le paragraphe de Georgios Pachymeres est remarquable, vu qu'il met en évidence les bonnes relations entre l'église de Valachie et la patriarchie œcuménique, y compris entre les princes de la famille de Basarab et les basileis. La relation existant entre la Valachie et la Dobroudja roumaine au XIVe est confirmée par toute une série de sources. Ainsi, le géographe arabe Aboul Féda écrivit-il qu'en 1320 Isaccea (Sa'acji) se trouvait dans l'Aloualak, c'est-à-dire en Ungro-Valachie[19]. En 1330 le voyageur Ibn Battûta le confirme, précisant que c'est sur le Danube (Kanal) que finissaient les possessions des khans et commençaient celles de la Valachie[20]. Peu de temps après, en 1339, le cartographe juif Angelino Dulcert ou Dalorto[21] marquait sur son portulan le port de Vicina du signe *tamgha*, signe qui montrait que c'était là que finissait la domination des khans tatars et commençait les possessions des princes de Valachie et il fallait payer les droits de douane[22]. Enfin, l'auteur du Düstürname adressé à Umur beg

---

[13] En 1304 Luca, le métropolite de Vicina, jouissait d'un revenu énorme, 800 hyperpères d'or, ce qui lui a valu une admonestation de la part du patriarche Athanase (cf. GUILLARD 1930, p. 132; VERGATTI (CIOBANU) 2009b, p. 31).

[14] Cf. LAURENT 1974, p. 429-431, n. 1636; DARROUZES 1977, p. 498 et la note; *Fontes*, vol. III, p. 451-453.

[15] *Fontes*, vol. III, p. 451-453.

[16] LAURENT 1974, *loc.cit.*

[17] *Ibidem*.

[18] DARROUZÈS 1977, *loc.cit*.

[19] Cf. ABOULFEDDA 1848, *Géographie*, trad. de Reinaud, Paris, p. 316.

[20] *Călători străini despre ţările române*, vol. I, 1968, publié sous la coordination de M. Holban, Bucarest, p. 6-8.

[21] Cf. *Sea charts of the early explorers, 13th to 17th century*, 1984, publié par Michel Mollat du Jourdin, Monique de La Roncière, Marie-Madeleine Azard, Isabelle Raynaud-Nguyen, Marie-Antoinette Vannereau, Fribourg, p. 15; je ne partage pas l'opinion de Raymond Beazley qui croyait que Dulcert et Dalorto étaient deux auteurs différents en raison des quelques détails sans importance qui ne correspondent pas dans les portulans (cf. BEAZLEY 1949, p. 522); NØRDENSKJOLD 1897, pl. IX.

[22] Cf. BRĂTIANU 1935, p. 63.

de Aydin a montré que dans les années 1341-1343 ou 1345-1347 - la date est encore incertaine -, lors d'une razzia au nord de la Dobroudja et dans le Delta du Danube, c'est là que furent défaits les Kâfirs[23]. Le terme désigne clairement ceux que l'auteur considère comme des incroyants, appelés chez les auteurs ottomans *Giaours*[24]. Toutes ces sources montrent avec certitude que les relations entre les voïévodes de Valachie et les habitants de la Dobroudja roumaine ont continué pendant toute cette période du XIVe siècle. Par conséquent, on peut considérer qu'à cette époque-là la Dobroudja a été une province de la Valachie. Une preuve qui étaie une telle conclusion est le transfert en mai 1359 du siège de la métropolie et du métropolite Iachint de Vicina à Curtea de Argeş[25]. Il s'agissait d'un processus de transfert réalisé à l'intérieur d'un territoire ayant le même régime politique, subordonné du point de vue religieux à la patriarchie œcuménique. Les voïévodes de Curtea de Argeş n'ont jamais été attirés par les patriarchies rebelles de Pecs, Ohrid et Târnovo. Par ailleurs, les voïévodes et les hiérarques ont préféré la patriarchie œcuménique et les basileis vu qu'ils représentaient les héritiers de la plus grande puissance universelle antique[26]. Une autre preuve dans le sens de l'intégration de la Dobroudja du Nord dans l'Ungro-Valachie est la conclusion en 1369 par Vlaicu voïévode d'un privilège commercial, ayant la valeur d'un saufconduit, en faveur des marchands transylvain qui écoulaient leur marchandise à Brăila[27]. Selon certains, ces marchands allaient plus loin encore, jusqu'à l'emporium de la cité génoise d'Enisala[28].

L'hypothèse de la domination d'un certain voïévode Costea sur le Nord-Ouest de la Dobroudja, hypothèse qu'aucun document n'appuie, est difficilement concevable[29].

Comme il a été déjà prouvé dans les années '70, Dobrotici n'a jamais étendu sa domination au nord du Pays de Cavarna[30]; il n'y a donc pas de base documentaire pour soutenir que la Dobroudja ait constituée la dot d'une hypothétique parente du despote de la Dobroudja du Sud[31]; la Dobroudja aurait

[23] Cf. LEMERLE 1957, *passim*; ALEXANDRESCU DERSCA BULGARU 1960, p. 3-23.

[24] Cf. VERGATTI (CIOBANU) 2002, p. 217-218.

[25] Cf. NĂSTUREL 1976, p. 33-46 ; VERGATTI (Ciobanu) 2009b, p. 31.

[26] VERGATTI (CIOBANU) 2009b, p. 36 sqq.

[27] Cf. HOLBAN 1981, p. 126-154.

[28] ILIESCU 1989, p. 28-50; ILIESCU 1994a, p. 236-259; ILIESCU 1994b, p. 163-166; ILIESCU 1997, p. 161-178.

[29] Cf. GHIAŢĂ 1981, p. 1882.

[30] ILIESCU 1971; l'auteur infirme la seule source, le livre de comptes du Conte Verde Amadeo VI de Savoie, qui a permis à N. Iorga et après lui à Ilie Minea de soutenir que Dobrotici aurait jadis été le maître des Bouches du Danube ; c'est lui qui étaya sa thèse sur les découvertes numismatiques et archéologiques ; même point de vue que chez ILIESCU, VERGATTI (CIOBANU) 1971, p. 20-30.

[31] Ce point de vue est exprimé par Iorga 1913-1914, p. 15 ; MINEA 1916, p. 857; IOSIPESCU 1985, p. 124-125 ; le dernier auteur a soutenu dur comme fer la parenté entre Calinichia et Dobrotici, considérant que la première était la fille du second, même si aucun document n'autorise une telle conclusion; un point de vue identique repris par S. Iosipescu se retrouve aussi chez Mircea Dogaru, pour lequel les deux femmes de Radu Ier, Ana et Calinichia, serait la même personne ; Ana en tant que princesse régnante aurait pris le voile sous le nom de Calinichia (cf. DOGARU 1986, p. 3).

constitué la dot attribuée à une date qui n'est pas précisée à cette fille du despote qui avait épousé en secondes noces Radu Ier (1375-1377? – 1384) ou Radu Negru voïévode[32]. Cette femme serait la mère de Mircea le Grand et c'est par elle que le voïévode roumain serait devenu le propriétaire de la Dobroudja.

Vu la démonstration appuyée sur des documents d'une possession continue de la Dobroudja par les voïévodes de la famille des Basarab depuis 1303 jusqu'en 1386, vu la réfutation de la possession de la Dobroudja roumaine par Dobrotici, je peux affirmer qu'à son avènement (l'automne de l'année 1386) Mircea le Grand a hérité de la Dobroudja en tant que province de la Valachie. Et j'insiste sur sa situation constante de région de la Valachie. Par conséquent, pas de liaison avec Dobrotici, maître exclusif du Pays de Cavarna.

La Dobroudja roumaine a été convoitée par les Turcs Ottomans pour plusieurs raisons, évidentes pour celui qui se penche sur la situation à la fin du XIVe siècle:

1. La Dobroudja est le couloir qui faisait la liaison entre les Turcs Ottomans et les Tatars des steppes du Nord de la mer Noire (La Horde d'Or, La Horde Bleue)[33].

2. C'est là que finissait le grand chemin polonais qui reliait la constellation des colonies génoises du littoral de la mer Noire et les villes hanséatiques de la région de la Baltique[34].

3. Les colonies italiennes du littoral de la mer Noire pouvaient rapporter gros[35].

En 1387, après la mort du despote Ivanco, le fils de Dobrotici[36], Mircea le Grand a repris le contrôle sur la Pays de Cavarna et sur la ville de Silistra[37]. Les Turcs ont tout suite organisé une razzia dans la région (1388-1389). Les troupes d'akîngi, sous la commande du grand vizir Ali pacha Candaroglu et d'Iakchi bey, ont pillé la population de la Dobroudja. Il ne s'agissait pas d'une expédition de conquête, mais d'une simple incursion de pillage, que les historiens soumis à la Sublime Porte ont exagérée[38]. La riposte de Mircea ne tarda pas. Les soldats

---

[32] En ce qui concerne la mère de Mircea le Grand, la seconde femme de Radu Ier, Calinichia, que S. Iosipescu et M. Dogaru confondent avec sa première femme, Ana, voir les commentaires de STOICESCU, ŞERBĂNESCU 1987, p. 8, 9-11 et les notes; à lire les documents (*DRH B, Ţara Românească*, vol. I, 1966, doc. no 14, 23, 89, 124, 53), on conclut qu'il s'agit de deux personnes distinctes, Ana et Calinichia, la dernière étant la mère de Mircea, alors qu'Ana était la mère de Dan Ier.

[33] SPULER 1965, *passim* ; SPINEI 2003, p. 446-478.

[34] VERGATTI (CIOBANU) 1970, p. 297-329; VERGATTI (CIOBANU) 2004, p. 29-39.

[35] LOPEZ 1938, *passim*; LOPEZ 1977, p. 131-154; LOPEZ 1975, *passim*; PISTARINO 1971, *passim*; BALARD 1980, *passim* ; RAITERI 1973, p. 187-237, etc.

[36] PANAITESCU 1940, p. 209-212 sqq.; IOSIPESCU 1985, p. 151; ŞERBĂNESCU, STOICESCU 1987, p. 263.

[37] Cf. *Documente privitoare la istoria românilor culese de E. de Hurmuzaki*, vol. I/2: 1346-1450, 1890, édition de N. Densuşianu, Bucarest, p. 315; *DRH, B*, I, 1966, doc. no 28; la situation de ces territoires est mentionnée pour la première fois dans les documents externes de la Collection Hurmuzaki; v. dans ce sens REZACHEVICI 1986, p. 20; ŞERBĂNESCU, STOICESCU 1987, p. 94.

[38] INALCIK 1996, p. 58.

enturbannés ont été chassés et la Dobroudja est restée une province de la Valachie. Mircea le Grand a conservé le titre de seigneur du territoire allant jusqu'à la grande mer[39].

Mieux encore, pour une courte période, Mircea est arrivé à contrôler la grande ville-port danubien de Silistra et le Pays de Cavarna. Le droit médiéval permettait à celui qui possédait une terre de s'attribuer le titre qui découlait de ce statut. Mircea le Grand put donc s'attribuer le titre de despote[40]. Plusieurs attaques des Turcs Ottomans contre la Valachie s'ensuivirent dans le but de briser la frontière chrétienne établie sur le Danube. C'est le cas des campagnes menées par Firouz bey (1391)[41], suivies de l'attaque destructive de Mircea contre le camp des Janissaires de Karinovasî[42], qui a suscité une campagne sous la commande du sultan Bayezid Ier Ildîrîm contre la Valachie, conclue par la victoire des Roumains à Rovine (le 17 mai 1395)[43], Mircea le Grand pouvant s'enorgueillir d'être le seul souverain chrétien à avoir vaincu un sultan.

Il est naturel que dans ces conditions la Dobroudja n'ait plus été attaquée. Les Turcs Ottomans devaient être prudents : d'une part, ils étaient attaqués par la chrétienté, qui avait organisé aussi la croisade finie par la néfaste bataille de Nicopolis (les 25-26 septembre 1396), d'autre part, ils devaient considérer le front anatolien, où le khagan Tamerlan continuait son avancée.

En 1402, pour des raisons difficiles à comprendre, les Turcs Ottomans ont attaqué de nouveau la Dobroudja. Leur commandant, Evreinos bey, une personnalité importante du monde ottoman, fut lui aussi défait par les troupes du voïévode roumain[44].

Mircea le Grand a été favorisé par le sort. En juin 1402, près d'Angora (actuelle Ankara) Bayezid Ier Ildîrîm fut défait et fait prisonnier par Tamerlan. Mircea le Grand tira profit de cette situation pour défendre son pays, y compris la Dobroudja.

Le premier successeur au trône de Bayezid Ier Ildîrîm fut son fils Suleyman, suivi par Musa. Mircea le Grand se livra à différents jeux politico-diplomatiques pour attirer le sultan vers le front anatolien. Il y parvint, favorisé aussi par les circonstances. Les beys anatoliens et la population sur laquelle ils régnaient opposaient une résistance permanente aux efforts de conquête des Turcs Ottomans. Mircea le Grand est arrivé à marier une fille naturelle avec Musa[45]. Le voïévode soutint son gendre à accéder au trône au détriment de Suleyman[46], ce qui lui vaudra le surnom de „faiseur de sultans". Il est devenu une sorte d'arbitre

[39] *DRH, B*, I, 1966, doc. no 10, p. 28-30 ; doc. no 21, p. 50-52; doc. no 28, p. 63-65, etc.

[40] Cf. ŞERBĂNESCU, STOICESCU 1987, p. 94 et les notes.

[41] DECEI 1978, p. 56-57; voir aussi les commentaires consignés dans les notes; GEMIL 1987, p. 338-340.

[42] VERGATTI (CIOBANU) 2009a, p. 641 et la n. 58.

[43] Cf. DIŢĂ 2000, p. 165-242; ZAMFIRESCU 2009a, p. 185-550; ZAMFIRESCU 2009b, p. 116-126; ZAMFIRESCU 2009c, p. 127-178; ZAMFIRESCU 2009d, p. 179-184.

[44] Cf. IORGA 1897, p. 4-5.

[45] Cf. PANAITESCU 1940, p. 313, note 61; NEŞRI 1966, p. 115; DECEI 1978, p. 73-74; NĂSTUREL 1982, p. 213-214; VERGATTI (CIOBANU) 1988, p. 26; la fille aurait pu porter le nom d'Arina (VERGATTI (CIOBANU) 1988, p. 26).

[46] Cf. VERGATTI 2009a, p. 646; DECEI 1978, p. 73-74 les notes.

des affaires politiques du Sud-Est de l'Europe pendant le règne de Musa, 1411-1413.

Après la mort de son gendre Musa[47], le trône a été occupé par un autre fils de Bayezid Ier, Mehmet Ier Çelebi (1413-1421), surnommé „le Restaurateur"[48]. Il s'annonçait comme un adversaire redoutable du voïévode de Curtea de Argeş. Par conséquent, Mircea le Grand se prépara pour une grande confrontation avec les Turcs Ottomans. C'est dans ces circonstances qu'il accueillit en 1415 à Curtea de Argeş un autre fils de Bayezid Ier Ildîrîm, à savoir Mustafa Çelebi[49]. Il ne s'arrêta pas là. Un arc au-delà la mer Noire fut créé qui, traversant la Dobroudja, allait jusqu'en Anatolie, car Mircea le Grand conclut une alliance avec les beys de Karaman et de Kastamonu[50]. Ses alliés étaient mécontents des agissements des Turcs Ottomans qui visaient la suppression les émirats locaux. Les beys anatoliens coordonnèrent en quelque sorte leurs actions avec celles de Mustafa Çelebi. Le sultan Mehmet Ier Çelebi déclencha les actions contre celui-ci, contre Mircea le Grand aussi, en 1415. Sans succès. Le 29 mai 1416, dans le port de Galipoli, la flotte vénitienne sous la commande de l'amiral Pietro Loredano défait la flotte ottomane[51]. Malgré cette défaite, Mehmet Ier Çelebi n'a pas quitté la Péninsule des Balkans. Il voulait à tout prix défaire son frère qui se trouvait dans la ville de Salonique[52]. Mircea le Grand tenta d'aider Mustafa, mais en vain. Le sultan, selon le chroniqueur ottoman Saadeddin, dut se conformer au verset du Coran qui dit que pour avoir la paix il faut fracasser le crâne de son ennemi[53].

Les remarques du chroniqueur sont exactes. Le sultan épargna pour l'instant Mircea, se contentant des pillages des akîngi. En 1417 le sultan avait besoin de paix[54] pour pouvoir agir en Anatolie contre les beys de Karaman et de

---

[47] Sur la manière dans laquelle Musa a été assassiné, voir VERGATTI (CIOBANU) 2009a, p. 647 et la note.

[48] C'est à ce moment-là que parut pour la première fois sur les monnaies le titre *Sultan, Es-Sultân ül-a'zam* şi *Es-Sultân ül-Melik il-a'zam (Ibidem).*

[49] Cf. *DRH, B*, vol. I, 1966, doc. no 38, p. 82 (*„Şi eu, Mihail gramatic, (...) la Arghiş, luna iunie 10 zile, în anul 6923 (1415) şi indiction 8, în vremea când a venit Mustafa Celapi"* – Et moi, Mihail le grammairien (...) à Arghiş, le 10 juin923 (1415), en l'an 6923 (1415), du temps où est venu Mustafa Celapi »; Mustafa Çelebi est venu par un port de Dobroudja, qui aurait pu avoir été Babadag ou bien Chilia; remarquons que Mustafa Çelebi, accompagné de 3000 personnes, a pu venir de Sinope et débarquer sur le territoire de la Valachie. Cf. VERGATTI (CIOBANU) 1978, p. 83; VERGATTI (CIOBANU) 1986, p. 767.

[50] Cette alliance s'est faite par l'intermédiaire du bey Mustafa Çelebi, le fils de Bayazid Ier Ildirim, accueilli par Mircea Le Grand; à l'aide du voïévode roumain et de Ragusains Mustafa Çelebi a attaqué les possessions de Roumélie du sultan Mehmet Ier Çelebi; il a été aidé par l'émir Cüneid, ex-prince de Aydin, devenu bey de Nicopolis, qui avait coordonné ses opérations avec celles des beys anatoliens de Karaman et de Kastamonu; la réaction de Mehmet Ier Çelebi fut violente: il força Mustafa Çelebi et Cüneid à se réfugier dans la cité de Salonique (*Raguza és Magyaroszág összeköttetéseinek oklevéltára (Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae)*, 1887, éd. Jósef Gelchich, Lajos Thallóczy, Budapest, p. 251).

[51] *Ibidem*.

[52] *Ibidem*, p. 265, doc. du 25 décembre 1416 ; les Archives Nationales Historiques Centrales (ANIC), la Collection de microfilms Yougoslavie, rouleau 23, c. 581-583.

[53] ANIC, Collection de microfilms Turquie, rouleau 61, c. 276.

[54] Mehmet Ier Çelebi avait obtenu un certain calme en Roumélie, grâce à un accord

Kastamonu. Dans ces circonstances il permit à Mircea de rester le maître du territoire qui allait jusqu'au Danube. Un hypothétique accord entre Mircea le Grand et Mehmet Ier Çelebi, deux personnes qui se respectaient réciproquement, qui avaient besoin de paix, n'est pas impossible. C'est ainsi que Mircea, que le sultan n'attaquait pas pour l'instant, put conserver son titre, ce titre conformément auquel il était le maître des deux berges du Danube et de Podunavia, maître du territoire qui allait jusqu'à la grande mer et même de la Cité de Dristor[55]. Ce statuquo politique a été possible parce que le sultan craignait la perte des possessions anatoliennes, la base du pouvoir des Ottomans. Cet accord hypothétique aurait défendu à Mircea de se mêler des affaires internes de la Sublime Porte, ce qui n'arriva pas. En 1417 Mircea le Grand a permis la venue en Dobroudja du cheik Bedreddin qu'il autorisa à s'installer dans la zone du Deliorman, d'où il a probablement pu diffuser ses idées de réforme sociale. La situation n'a pas été appréciée par les beys locaux qui voyaient leurs timars menacés, ce qui contribua à la tension des relations entre la Valachie et la Sublime Porte.

Malgré ces événements qui rendaient incertaine la domination ottomane dans la zone de la Roumélie, le sultan Mehmet Ier a été obligé d'intervenir et de rester en Anatolie à partir de 1417. Par conséquent, il n'a pu combattre Mircea, que ce soit pour conquérir la Dobroudja ou pour une autre raison. Il a dû agir contre les beys de Kastamonu et de Karaman, conquérir le port de Sinope qui permettait l'accès à la Dobroudja[56]. Si on prend en compte les opérations militaires déroulées en 1417 et peut-être aussi dans la première moitié de 1418, ainsi que le déplacement jusqu'au front danubien, le sultan n'aurait pu arriver sur place avant 1419 - après la mort de Mircea le Grand (le 31 janvier 1418), après le 18 mars 1419[57]. Tout cela est démontré par le titre du fils et successeur au trône de Mircea, Mihail, qui au 18 mars 1419 a pu prendre le titre de prince et seigneur de „l'Ungro-Valachie et des régions au-delà les montagnes, et aussi des territoires avoisinant le territoire des Tatars et duc de l'Amlaş et du Făgăraş et seigneur du Banat du Severin et des deux côtés de toute la Podunavia, jusqu'à la grande mer et seigneur de la cité de Dîrstor"[58].

---

avec le basileus; celui-ci s'engageait à surveiller Mustafa Çelebi et ses alliés jusqu'à la mort de Mehmet Ier Çelebi, pour qu'ils ne puissent ourdir de nouvelles émeutes, conditions qui seront respectées (*Cronici turceşti*...1966, vol. I, p. 45, 112).

[55] *DRH*, B, I, 1966, doc. 38, p. 80-82 ; idem, doc. no 45, p. 90-91 (dans lequel Mihail conserve son titre).

[56] Evlia Celebi affirmait que lorsque le ciel était dégagé on pouvait voir du littoral de la Dobroudja du Sud, de Caliacra, les „montagnes de Sinope, et de Sinope on peut voir les montagnes de Caliacra" au-delà de la mer Noire (cf. *Călători străini despre Ţările Române*, 1976, vol. VI, soigné par M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru et Mustafa Ali Mehmet, Bucarest, p. 353).

[57] Nous avons pris en compte le temps qu'aurait mis le sultan pour se déplacer du front anatolien au front danubien, vu que les Turcs ne voyageaient ni ne luttaient en hiver. Pendant la période 1417-1418 le sultan Mehmet Ier Çelebi a été occupé à assurer la paix en Anatolie, à conquérir le port de Sinope d'où partaient vers la Dobroudja les alliés de Mircea.

[58] Cf. *DRH, B, Ţara Românească*, vol. I, 1966, p. 90-91, doc. 45 du 18 mars 1419; on retrouve le même titre dans le doc. no 43 du 10 juillet 1418, *idem*, p. 88.

On peut conclure que Mircea le Grand n'a jamais perdu la Dobroudja, qu'il n'a jamais payé de tribut aux Turcs Ottomans ou à quelqu'un d'autre ; il n'a pas subordonné le pays et son peuple à un autre souverain, il n'a pas abandonné les cités de Isaccea, Enisala, Hârşova, Giurgiu. L'hypothétique domination de la Sublime Porte sur la Dobroudja, réalisée pendant le règne de Mircea le Grand, ne se fonde sur aucune attestation documentaire solide, mais seulement sur l'existence de razzias menées contre la population de la zone frontalière et non sur l'existence d'une campagne sous la commande du sultan, comme celle menée par le sultan Mehmet Ier Celebi, ayant pour résultat le début de la conquête de la Dobroudja par la Sublime Porte[59].

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU DERSCA BULGARU 1960 - Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, *L'expédition d'Umur Beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)*, dans *Studia et acta orientalia*, II, p. 3-23.

BĂNESCU 1946 - Nicolae Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*, Ière éd., Bucarest.

BALARD 1980 - M. Balard, *Gênes et l'Outremer. II. Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò (1360)*, Paris, La Haye, New York.

BEAZLEY 1949 - R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography*, vol. III, New York.

BRĂTIANU 1935 - G. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucarest.

DARROUZÈS 1977 - J. Darrouzès, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, V, Paris.

DECEI 1978 - A. Decei, *Istoria Imperiului Otoman până la 1656*, Bucarest.

DIŢĂ 2000 - Al. V. Diţă, *Mircea cel Mare*, Bucarest.

DOGARU 1986 - M. Dogaru, *Mircea cel Mare – domnitor al dragostei de glie*, *Scânteia Tineretului*, an XLII, s. II, no 11557/29 juillet 1986.

GEMIL 1987 - T. Gemil, *Raporturile româno-otomane în vremea lui Mircea cel Mare*, dans I. Pătroiu (ed.), *Marele Mircea Voievod*, Bucureşti 1987, p. 340-343.

GHIAŢĂ 1981 - Anca Ghiaţă, *Aspecte ale organizării politice în Dobrogea medievală – secolele XIII-XV*, Revista de Istorie 10 (1981), p. 1863-1897.

GUILLARD 1930 - R. Guillard, *Correspondance inédite d'Athanase patriarche de Constantinople (1289-1293; 1304-1310)*, dans *Mélanges Ch. Diehl*, vol. I, Paris.

HOLBAN 1981 - Maria Holban, *Contribuţii la studiul raporturilor dintre Ţara Românească şi Ungaria angevină (Problema stăpânirii efective a Severinului şi a suzeranităţii în legătură cu drumul Brăilei*), dans M. Holban, *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, Bucarest, p. 126-154.

[59] Je l'affirme vu que le titre porté par Radu Prasnaglava, un bâtard de Mircea le Grand, le successeur de Mihail, était au 1er juin 1421 „grand voïévode et prince, par la grâce de Dieu et par sa miséricorde, possédant et régnant sur tout le pays de l'Ungro-Valachie et les régions au-delà les montagnes, y compris les territoires avoisinant le territoire des Tatars et de l'Amlaş et du Făgăraş, duc et maître du Banat du Severin et de la Podunavia, jusqu'à la grande mer" (cf. *DRH, B. Ţara Românească*, vol. I, 1966, p. 95-97, doc. no 48); par la suite, le titre de Radu Prasnaglava du document du 19 juin 1421 est abrégé référant uniquement l'Ungro-Valachie.

ILIESCU 1971 - O. Iliescu, *A stăpânit Dobrotici gurile Dunării?*, Pontica 4 (1971), p. 371-376.

ILIESCU 1989 - O. Iliescu, *Contributions à l'histoire des colonies génoises en Romanie aux XIIIe-XVe siècles*, RRH 28 (1989), 1-2, p. 28-50.

ILIESCU 1994a - O. Iliescu, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la mer Noire*, Il Mar Nero 1 (1994), p. 236-259.

ILIESCU 1994b - O. Iliescu, *De nouveau sur Kilia et Licostomo*, RRH 33 (1994), 1-2, p. 163-166.

ILIESCU 1997 - O. Iliescu, *Génois et Tatars en Dobroudja au XIVe siècle: l'apport de la numismatique*, dans Etudes byzantines et post-byzantines 3 (1997), p. 161-178.

ILIESCU, VERGATTI (CIOBANU) 1971- O. Iliescu, R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *Cetatea Enisala*, BMI 1 (1971), p. 20-30.

INALCIK 1996 - Halil Inalcık, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică*, Bucarest.

IORGA 1897 - N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, Bucarest.

IORGA 1913-1914 - Nicolae Iorga, *Veneţia şi Marea Neagră, I, Dobrotici*, AARMSI 36 (1913-1914), p. 1043-1070.

IOSIPESCU 1985 - Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobrotiţă, Ioancu*, Bucarest.

LAURENT 1974 - Vitalien Laurent, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, I, Fasc. IV (1268-1309*), Paris.

LEMERLE 1957 - Paul Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur la geste d'Umur Pacha*, Paris.

LOPEZ 1938 - R. S. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna.

LOPEZ 1975 - R. S. Lopez, *Su e giù per la storia di Genova*, Genova.

LOPEZ 1977 - R. S. Lopez, *L'importance de la mer Noire dans l'histoire de Gênes, Colloquio romeno-italiano. I Genovesi nel Mar Nero durante i secoli XIII e XIV, Bucarest, 27-28 marzo 1975*, Bucarest, p. 131-154.

MĂRCULESCU 1937 - O. Mărculescu, *Balica şi Dobrotici*, Cernăuţi.

MINEA 1916 - Ilie Minea, *Urmaşii lui Vladislav I şi politica orientală a Ungariei*, dans *Convorbiri literare* 50 (1916).

MOISIL 2003 - C. Moisil, *Dobrotici şi Mircea cel Bătrân*, dans *Dobrogea. Cincizeci de ani de vieaţă românească, 1878-1928*, IIe éd., volume édité à l'occasion de la célébration de 125 ans depuis la réintégration de la Dobroudja dans l'État roumain, Constanţa, p. 305-314.

NĂSTUREL 1976 - P. Ş. Năsturel, *Les fastes épiscopaux de la Métropolie de Vicina*, dans Byzantinische-neugriechischen Jahrbücher, Internationales Wissenschaftliches Organ – Athen, 21 (1971-1974), 1976, p. 33-46.

NĂSTUREL 1982 - P. Ş. Năsturel, *Á propos d'un document de Kastamonitou et d'une lettre patriarcale inconnue de 1411*, Revue des Études Byzantines 40 (1982), Paris, p.211-214.

NEŞRI 1966 - Mehmed Neşri, *Istoria universală....*, dans Mihail Guboglu, Mustafa Mehmed, *Cronici turceşti privind Ţările Române. Extrase*, vol. I (XVe siècle – première moitié du XVIIe siècle), Bucarest.

NØRDENSKJÖLD 1897 - Adolf Erik Nørdenskjöld, *Periplus – the Early History of Charts and Sailing Directions*, Stockholm.

PANAITESCU 1940 - P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Ière éd., Bucarest.

PIENARU 1986 - Nagy Pienaru, *Relaţiile lui Mircea cel Mare (1386-1418) cu Mehmed I Çelebi (1413-1421)*, Revista de Istorie 39 (1986), 8, p. 774-794

PISTARINO 1971 - G. Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360-61)*, Genova.

RAITERI 1973 - Silvana Raiteri, *Atti rogati a Licostomo da Domenico da Carignano (1373) e Oberto Grassi da Voltri (1383-1384)*, dans G. Balbi, S. Raiteri, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Genova, p. 187-237.

REZACHEVICI 1986 - C. Rezachevici, *„Despotia" lui Mircea cel Bătrân – o problemă de titulatură: între realitate şi ficţiune*, Revista arhivelor 1 (1986), p. 12-32.

SPINEI 2003 - Victor Spinei, *The Great Migrations in the East and South-East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca.

SPULER 1965 - Bertold Spuler, *Die Golden Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, IIe éd., Wiesbaden.

ŞERBĂNESCU, STOICESCU 1987 - N. Şerbănescu, N. Stoicescu, *Mircea cel Mare (1386-1418). 600 de ani de la urcarea pe tronul Ţării Româneşti*, Bucarest.

VERGATTI (CIOBANU) 1970 - R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *Aspecte ale civilizaţiei portuare din Dobrogea la sfârşitul secolului al XIII-lea şi în secolul al XIV-lea*, Pontica 3 (1970), p. 297-329.

VERGATTI (CIOBANU) 1977 - R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *Evoluţia, rolul şi însemnătatea mitropoliei din Vicina*, Peuce 6 (1977), p. 233-242.

VERGATTI (CIOBANU) 1978 - Vergatti (Ciobanu), *Lupta domnilor români de la Mihail la Vlad Ţepeş pentru apărarea unităţii cu Dobrogea (1418-1426)*, Muzeul Naţional 4 (1978), p. 81-91.

VERGATTI (CIOBANU) 1986 - R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *A fost pierdută Dobrogea de Mircea cel Bătrân?*, Revista de Istorie 39 (1986), 8, p. 764-773.

VERGATTI (CIOBANU) 1988 - R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *Some Genealogical Considerations upon the Evolution of the Romanian Basarab Dynasty in the XIVth and XVth Centuries*, dans *Recueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*, Bucarest.

VERGATTI (CIOBANU) 2002 - R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *Din demografia istorică a Dobrogei în evul mediu românesc (sec. XI-XIX*), dans Louis Roman, R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *Studii de demografie istorică românească*, Bucarest, p.213-244.

VERGATTI (CIOBANU) 2004 - R. Şt. Vergatti (Ciobanu), *I Genovesi e la civilità portuale nelle Dobrugia tra la metà del Duecento e la fine del Trecento*, dans *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli, Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi e Andrea Piccardi, Brăila-Venezia, p. 29-39.

VERGATTI (CIOBANU) 2009a – R. Şt.Vergatti (Ciobanu), *Dobrogea lui Mircea cel Mare*, dans *Mircea cel Mare – scutul Europei*, Bucarest, p. 629-651.

VERGATTI (CIOBANU) 2009b – R. Şt.Vergatti (Ciobanu), *Fondation et importance de la Métropolie de l'Ungro-Valachie*, RRH 48 (2009), 1-2, p. 25-36.

ZAMFIRESCU 2009a - Dan Zamfirescu, *În legătură cu data reală a victoriei de la Rovine*, dans *Mircea cel Mare – scutul Europei*, Bucarest, p. 185-550.

ZAMFIRESCU 2009b - Dan Zamfirescu, *Din nou despre victoria de la Rovine a lui Mircea cel Mare*, dans *Mircea cel Mare – scutul Europei*, Bucarest, p. 116-126.

ZAMFIRESCU 2009c - Dan Zamfirescu, *Mircea cel Mare – factor hotărâtor în configurarea politico-istorică a Sud-Estului european*, dans *Mircea cel Mare – scutul scutul Europei*, Bucarest, p. 127-178.

ZAMFIRESCU 2009d - Dan Zamfirescu, *Solidaritatea româno-ungară, vector al istoriei europene*, dans *Mircea cel Mare – scutul scutul Europei*, Bucarest, p. 179-184.

ARCHAEOLOGICA

LA DYNAMIQUE DE L'HABITAT NÉO - ÉNÉOLITHIQUE DANS LA MICRORÉGION ARGEŞ - DÂMBOVIŢA

Cristian Eduard ŞTEFAN
Mihai Ştefan FLOREA

Keywords: *Neolithic, tell, Chalcolithic, Gumelniţa, Argeş-Dâmboviţa area, habitat, settlement types.*

Abstract: *In this article, the authors are dealing with the evolution of Argeş-Dâmboviţa area prehistoric habitat, starting from Early Neolithic to Early Bronze Age. The substantial part of the analysis is dedicated to the tell type settlements, a development of such structures being observed, starting with Gumelniţa B cultural phase. Based on their own field research in the area and already published information, the authors suggest a diachronic analysis model of the prehistoric habitat on a more limited area, structural transformations taking place over millions of years, being thus easier to be observed.*

Cette étude est centrée sur la région nord-ouest de la Valachie, plus précisément sur l'aire méridionale des départements d'Argeş et de Dâmboviţa[1]. L'enquête vise 32 d'établissements (pour la plus part des stations de type *tell*) mentionnés auparavant dans la littérature archéologique[2].

Du point de vue méthodologique on a essayé une approche évolutive, du Néolithique plus ancien (Starčevo-Criş) au Chalcolithique final (l'aspect culturel Brăteşti) et au début de l'age du bronze (Cernavoda III et Coţofeni), pour mieux observer la dynamique de l'habitation, modèle appliqué pour le nord-est de la Bulgarie par D. Bailey (BAILEY 1996, p. 289–308).

L'habitation *Starčevo-Criş* est assez pauvre dans cette région. Même si les découvertes caractéristiques de cet horizon ne manquent pas, elles semblent appartenir à une zone périphérique de cette culture (FRÂNCULEASA 2006, p. 36–37 ; FRÂNCULEASA 2008, p. 9). Différents établissements ont été identifiés à Bălteni, Mozăceni et un dépôt d'outils de silex à Deagurile, dép. d'Argeş (NANIA

[1] Une bref description du milieu naturel de la zone à voir chez OLTEANU 2002, p. 9–15.

[2] Quatre sources d'information ont été privilegiées : MĂNDESCU 2003, p. 59–72; PĂUN 2003–2004, p. 81–94; OLTEANU 2002 et OLTEANU *et alii* 2003.

1965, p. 311–321). Un établissement appartenant a l'horizon Starčevo-Criş a été signalé à Brăteştii de Sus (TUDOR, CHICIDEANU 1977, p. 119–146), le dép. de Dâmboviţa et, récemment, ont été identifiés deux autres points avec des matériaux archéeologiques spécifiques dans les localités Croitori et Grozăveşti (FRÂNCULEASA 2006, p. 37). Les établissements étaient installés généralement sur des terrasses, à proximité des sources d'eau. Les niveaux culturels sont relativement minces. Les structures d'habitation sont du type hutte ou chaumière, ce qui suggère une habitation saisonnière. La présence des communautés Starčevo-Criş dans cette région a été expliquée par le « voltigement » des groupes arrivés d'Oltenie, le long de la zone des collines (FRÂNCULEASA 2006, p. 45). Notons que les découvertes plus anciennes de la région de Prahova (TEODORESCU 1963, p. 251–274), aussi bien que les trouvailles les plus récentes de la Valachie méridionale (MIREA 2005, p. 37–52 ; ANDREESCU, MIREA 2008, p. 57–76) présentent généralement les mêmes particularités de l'habitat, avec des faibles variations en fonction du milieu naturel.

La culture de *Boian* est faiblement représentée au nord-ouest de la Valachie. Dans la littérature archéologique, différents matériaux de type Boian ont été cités en quelques localités comme Galvacioc, Butimanu, Vişina, Fierbinţi ou Viforâta, sans toutefois que l'illustration des ces découvertes soit fournie (FRÂNCULEASA 2008, p. 10). Pareille réalité comporte deux explications possibles : soit il s'agit d'une région périphérique de la culture Boian, soit, elle traduit tout simplement une sérieuse lacune de la recherche sur ce ségment. De toute manière, dans la monographie dédiée à la culture de Boian, notre zone d'intérêt ne contient pas des points avec des découvertes appartenant à cette culture pour aucune des ses quatre phases[3] (COMŞA 1974).

Comme nous l'avons précisé d'emblée, on a essayé de vérifier sur le terrain un nombre de 32 d'établissements appartenant à la culture *Gumelniţa*, qui ont fait l'objet des différentes publications archéologiques : Bilciureşti, Butimanu – « Movila Motoroiu », Corbii Mari – « Măgura », Fierbinţi – « Măgura », Geangoeşti – « La Hulă », Ghineşti, Glavacioc, Hanul lui Pală – « La Baracu », Ioneşti – « Pe Ioneasca (Palade) », Leşile – « Măgura lui Gorea/Măgura Căluşarilor », Mărunţişu – « Movila », Moara din Groapă – « Măgura din Cornet », Morteni – « Măgura/Movila », Neajlovu – « Pădurea Cioacelor », Odobeşti – « Între gârle », Petreşti – « 40 de cruci », Pitaru – « Măgura », Popeşti – « Măgură », Puntea de Greci – « Movila lui Marcu », Sperieţeni – « Bostănărie », Surduleşti – « Măgura de la heleşteu », Teiu I – « Măgura », Teiu II, Teţcoiu – « Vatra Satului I », Ungureni – « Măgura », Vadu Stanchii – « Măgura », Vişina – « Măgura », Vizureşti – « Măgura », Vizureşti – « Morcila », Vlăsceni – « Măgură », Zăvoiu – « Zăvoiu Orbului-Movila » et Ziduri – « Măgura de sub

[3] Dans les milieux scientifiques, certains auteurs sont d'avis que la culture Boian comporte seulement trois phases (Giuleşti, Vidra et Spanţov), l'ancienne phase Bolintineanu étant considérée une culture indépendante (NEAGU 1997, p. 15). Entre outre, Eugen Comşa repousse vivement l'existence de la phase Spanţov, toute en la considérant une phase de transition vers la culture Gumelniţa ; conformément à l'opinion d'E. Comşa la phase Spanţov de la culture Boian comprend certaines établissements attribués par d'autres chercheurs à Gumelniţa A1 (COMŞA 1982, p. 33–34).

Cetate ».

I. L'état actuel des établissements de type tell

Parmi les 32 établissements recensés plus haut on décompte sur le terrain seulement 17, repérés lors des reconnaissances sur le terrain qui se déroulèrent à plusieurs reprises, en novembre 2008, avril et juillet 2009. Parmi ces 17 établissements seulement ceux d'Ioneşti – « Pe Ioneasca (Palade) », Leşile – « Măgura lui Gorea/Măgura Căluşarilor » et Zidurile – « Măgura de sub Cetate » se trouvent sur les pâturages, donc, à des endroits moins exposés aux destructions. Les autres s'y installèrent malheureusement sur des terraines à affectation agricole qui a conduit par conséquent, à leurs destruction partielle ou totale. C'est par exemple le cas de la station de Vişina – « Măgură », qui a été totalement détruit. Le *tell* de Vişina – « Măgură » mesurait environ 100 m de longueur pour une hauteur de 3–4 m[4], sur une carte dressée aux années '70 on peut voir des courbes de niveau. Le même sort a été également partagé par les *tells* de Glavacioc et Puntea de Greci – « Movila lui Marcu ». Le premier a été détruit par la construction d'un monastère érigé justement sur son emplacement (MIREA, FRÂNCULEASA 2005, p. 55–74), tandis que le second a été arasé lors des travaux d'amélioration foncière (ILIE 2005, p. 68). Le tell de Popeşti – « Măgură » a été pour sa part touché par des travaux agricoles pratiqués aux années '80 avec des moyens mécaniques. Les fouilles de sauvetage ont été organisées tardivement, lorsque la station était totalement anéantie (CIOFLAN 1995, p. 5).

Un exemple éloquent pour ce qui signifie le préjudice apporté à ce type de monument par l'érosion naturelle, vue comme reflet direct des interventions anthropiques le représente le *tell* de Moara din Groapă – « Măgura din Cornet ». Au moment des fouilles de sauvetage de 1976 ce *tell* mesurait 92 x 89 m, tandis qu'à présent il est réduit à 61 x 56 m et sa hauteur est seulement d'1,5 m[5]. La même situation est rencontrée au *tell* de Corbii Mari – « Măgură », qui se détériore sans cesse suite à des travaux agricoles, mais le site est également atteint par les eaux de Neajlov, qui a entraîné la disparition partielle du site.

Notons que la plus part de ces 15 *tells* impossible à identifier sur le terrain s'échelonnaient sur des terres agricoles, fait qui peut constituer un argument en faveur de leurs destruction suite à des labourages répétés[6]. De même, huit sur 17 établissements repérés sur le terrain, ont été labourés en partie ou totalement, en étant ainsi soumis chaque année à une destruction rapide et irréversible.

[4] Cette situation a été constatée en 1980 lors d'une recherche sur le terrain menée par P. Diaconescu, M. Diaconescu et P. Tuţă. Il est fort possible que le *tell* ait été plus haut au temps de son abandon par les commonautés gumelnitiennes.

[5] Ces dimensions ont été obtenues lors de notre recherche de terrain en avril 2009.

[6] Il est également possible que certaines établissements ont été enregistrés par erreur en tant que sites archéologiques, alors qu'en réalité il s'agissait simplement des formations géologiques ayant l'apparence d'un *tell*. C'est le cas, par exemple, de « l'établissement » de Vlăsceni – « Măgură », sur la rive du Sabar, vérifié par nous en novembre 2008.

II . L'historique et le stade de la recherche dans la région Argeş-Dâmboviţa

Les premières recherches archéologiques dans la zone d'intérêt de cette étude ont été menées par C. Bolliac durant le XIXe siècle, auteur qui a le mérite d'être le premier à avoir mentionné le *tell* de Petreşti – « 40 de cruci », aujourd'hui disparu. Cet établissement a été ensuite sommairement exploré par Gr. Tocilescu, à la fin du XIXe siècle. Une reprise de la fouille a eut lieu en 1926, sous la direction d'I. Nestor[7] (OLTEANU 2002, p. 31 ; PĂUN 2003–2004, p. 81–82). Les premières fouilles de Glavacioc eurent lieu en 1929 (MIREA, FRÂNCULEASA 2005, p. 56) et, ultérieurement, entre 1931–1935 Dumitru Berciu avait entrepris une série de recherches de terrain dans le bassin de Neajlov, en signalant les établissements-*tell* d'Ioneşti, Puntea de Greci, Odobeşti et Vişina. L'activité de D. Berciu est intimement liée des sondages pratiqués dans les *tells* de Puntea de Greci et Ioneşti, l'auteur remarque à cette occasion que « *...Les deux établissements montrent une civilisation chalcolithique de type Gumelniţa, mais qui présente ici un facies tout à fait spécifique, d'une phase plus récente...* » (BERCIU 1935, p. 29).

Les recherches ont continué plus intensivement après le Seconde Guerre Mondiale, avec un sondage dans le *tell* de Surduleşti – « Măgura de la heleşteu » (PETRESCU-DÂMBOVIŢA 1953, p. 523–542). Durant les années '60 des nouvelles fouilles ont été entrepris dans le *tells* de Teiu I et Teiu II (MORINTZ 1962, p. 273–284 ; NANIA 1967, p. 7–23) et Geangoeşti – « La Hulă » (MIHĂESCU, ILIE 2003–2004, p. 71–80). Une décennie plus tard des fouilles de sauvetage ont été menées à Moara din Groapă – « Măgura din Cornet » (GIOGLOVAN 1976, p. 49–54) et un sondage à Morteni – « Măgura » (DIACONESCU 1980, p. 97–113). En 1985 ont organisera d'autres fouilles de sauvetage au *tell* de Popeşti – « Măgură » (CIOFLAN 1995, p. 5–12). En 1980, les prospections sur le terrain ont été menées, par P. Diaconescu, M. Diaconescu et P. Tuţă, 15 km le long de Neajlov, ont conduit à l'identification d'une série d'établissements gumelnitiennes (PĂUN 2003–2004, p. 82).

On doit à D. Măndescu les recherches les plus récentes dans le *tell* de Zidurile – « Măgura de sub Cetate », prospections effectuées en 2000 et 2001 (MĂNDESCU 2003, p. 60).

Quant au caractère de la recherche, du total des 32 établissements analysées dans cette étude, l'information majoritaire est fournie par des recherches de terrain (19 cas), en huit autres cas ont été effectués des sondages, dans quatre situations on a été entrepris des fouilles de sauvetage, et en fin, seulement deux *tells* ont fait l'objet d'une exploration systématiquement. Dans quatre établissements on indique des structures d'habitation sans toutefois les illustrer, tandis qu'en cinq cas on possède des structures illustrées[8].

[7] Des matériaux archéologiques de ce point (céramique, objets de silex) sont conservés dans les anciens collections du Musée National d'Antiquités de l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan ».

[8] Dans les cas de Morteni et Surduleşti on a illustré seulement les profils des habitations, mais non pas leur plan. Les situations les plus claires sont à constater à Teiu I (en admettant que le plan récemment publié est réel) et Zidurile (malgré le caractère très lacunaire de la recherche archéologique).

Dresser un tableau précis de phases de ces *tells* s'avère ardu. La chronologie est impossible à établir pour 20 cas sur un total de 32 établissements analysés, la documentation archéologique concernant cette vingtaine des *tells* étant réduite à des simples mentions. Parmi les autres 12 exemples connus, un seul *tell* comporte la succession chronologique A1–A2 (Glavacioc), cinq cas présentent les phases A2 et B1 (Morteni, Popeşti, Teiu I, Vişina et Ziduri), tandis que la phase B1 est documentée en six autres *tells* (Corbii Mari, Fierbinţi, Geangoeşti, Ioneşti, Moara din Groapă et Puntea de Greci).

III. Emplacement des tells

Les données disponibles concernant l'emplacement des 17 établissements gumelnitiens identifiés dans la région analysée s'avèrent particulièrement intéressantes. Ainsi, une première remarque c'est que pour la plupart les *tells* se trouvaient à proximité des cours d'eaux, le long d'Argeş et de ses affluents, directs et indirects (Dâmboviţa, Neajlov, Neajlovel, Dâmbovnic, Mozacu, Sabar, Colentina, Ilfov) ou à la proximité de lacs, comme c'est en particulier le cas à Butimanu – « Movila Motoroiu ». En deux cas, Glavacioc et Vizureşti – « Măgura », les « gumelnitiennes » se sont installés sur la terrasse et en six autres cas tout près de celle-ci, à une distance qui varie de 10–15 m à Ziduri, 70 m à Geangoeşti, 100 m à Teiu I ou 120 m à Fierbinţi. Les autres neuf établissements se trouvent tous dans les boqueteaux des rivières mentionnées auparavant. Toutefois, la relation entre ces *tells* et les possibles sources d'eau s'avère difficile à préciser, à cause de la documentation lacunaire[9]. De surcroît, on peut préciser que le *tell* de Ziduri se trouvait dans une zone marécageuse (similaire à celle de Vităneşti – « Măgurice » et Ioneşti – « Pe Ioneasca (Palade) », tandis que l'établissement de Teiu I, par exemple, était totalement entouré d'eaux pendant les pluies d'autumne (NANIA 1967, p. 8), situation qui rappelle celle constatée à Borduşani – « Popină »[10].

IV. Forme et dimensions des établissements

Parmi les 17 établissements reconnus sur le terrain quatre sont totalement détruits (Glavacioc, Vişina, Vizureşti – « Măgură » et Popeşti), 11 accusent une forme arrondie ou ellipsoïdale, tandis que deux comportent des formes irregulières (Butimanu – « Movila Motoroiu » et Vizureşti – « Morcila »).

Les diamètres des *tells*, tant ceux dont la documentation archéologique est disponible, aussi que ceux mesurés par les auteurs de cette études'échelonnent entre les valeurs suivantes :

[9] Avec quelques exceptions comme par exemple Leşile – "Măgura lui Gorea/Măgura Căluşarilor". Cet établissement-*tell* se trouve près du lieu dit « Fântâna Ilinii » (MĂNDESCU 2002, p. 39–40), la source en étant probablement également utilisé durant la période chalcolithique. Des sources sont précisées aussi aux alentours du *tell* de Moara din Groapă – « Măgura din Cornet » (GIOGLOVAN 1976, p. 49).

[10] D. Popovici, l'auteur des recherches, explique l'absence d'un eventuel fossé de clôture justement par ces inondations périodiques, qui le rendaient inutile.

a) diamètre inférieur à 20 m, un seul exemple, celui de l'établissement de Teiu II (10 x 13 m) ;

b) diamètre entre 21 et 40 m, deux cas, les établissements de Popeşti (40 m) et Surduleşti (31 x 33 m) ;

c) diamètre entre 41 et 60 m, cinq exemples : Ioneşti (52 x 44 m), Zidurile (45 m), Corbii Mari (48 x 44 m), Leşile (59 x 48 m) et Geangoeşti (50 m) ;

d) diamètre entre 61 et 80 m, trois cas : Morteni (76 x 75 m), Vizureşti – « Măgura » (65 x 48 m) et Fierbinţi (70 x 30 m) ;

e) diamètre supérieur à 80 m, quatre exemples : les établissements de Moara din Groapă (92 x 84 m), Butimanu (91 x 54 m), Glavacioc (106 x 65 m) et Vişina (100 m).

Les données disponibles permettent de préciser un diamètre minime pour le *tell* de Teiu II et l'un maximum pour le *tell* de Vişina, aujourd'hui totalement détruit. De plus, les données concernant les hauteurs actuelles des *tells* nous indiquent une fourchette comprise entre environ 1 m pour Ioneşti et 5 m pour Morteni.

La documentation archéologique disponible sur l'aspect Brăteşti est malheureusement assez faible. On décompte 15 points attestées par la découverte des matériaux archéologiques spécifiques à cet aspect considéré contemporain de Cernavoda I (Brăteştii de Sus, Retevoieşti, Valea Calului, Tigveni, Băleni, Geangoeşti, Morteni, Şerbăneşti, Corbii Mari, Mironeşti, Buftea, Racoviţa, Târgovişte, Cazaci, Câmpulung). Dans quelques cas, comme par exemple Corbii Mari, Morteni, Geangoeşti ou Racoviţa, les établissements de type Brăteşti superposent/recouvrent des *tells* gumelnitiennes (FRÂNCULEASA 2008, p. 21–22). Le niveau de type Brăteşti le plus consistent qui recouvre un *tell* est clairement identifié à Morteni, malgré le fait que la recherche archéologique demeure incomplète. Cet horizon a été totalement détruit par les labourages, en l'occurrence toutes structures d'habitat ont disparus et de ce fait, il s'avère impossible de préciser si un hiatus existait entre les habitations gumelnitiennes et celles de type Brăteşti (DIACONESCU 1980, p. 103). À Brăteştii de Sus ont été explorées des habitations de surface[11], le caractère de l'économie a été jugé « agricole-pastoral », l'occupation principale étant en cette occurrence l'élevage du bétail, malgré l'absence totale des découvertes ostéologiques dans cet établissement[12] (TUDOR 1978, p. 48, 51).

En quelle mesure l'aspect Brăteşti représente une continuité des groupes gumelnitiennes ou une possible « colonisation » de la région occidentale de la Valachie avec un groupe détaché de Cernavoda I demeure difficile à établir dans l'état actuel de la recherche archéologique.

Les habitations *Cernavoda III* et *Coţofeni* sont assez pauvres dans la région prise en considération. Dans le premier mentionné on peut encadrer

[11] Les vestiges d'une hutte ont été explorées à Băleni-Români, exemple rendu surprenant à plus d'un titre par l'absence des restes ostéologiques d'animaux (MUSCĂ 1986, p. 55–65).

[12] La courte durée d'utilisation de ce *tell* et la présence de burins peuvent être considérés comme arguments en faveur d'un établissement à caractère pastoral (TUDOR 1978, p. 48).

l'établissement de Mozacu, dép. de Argeş[13], dans lequel fut entrepris récemment un petit sondage (MĂNDESCU 2003, p. 65–66. Les découvertes archéologiques présentent des analogies avec ceux de Dobroteşti, dép. de Teleorman. Parmi les découvertes de type Coţofeni on décompte l'établissement fortifié de Mozăceni, celles de Retevoeşti et Cotmeana dans le dép. d'Argeş (MĂNDESCU 2003, p. 63–64) et une fosse remplie de artefacts Coţofeni identifiée à Bungetu, dép. de Dâmboviţa, provenant fort probable d'un établissement détruit. Les découvertes de type Coţofeni de cette région ont été attribuées par E. Comşa à un groupe arrivé de Transilvanie, par le défilé de Bran (CHICIDEANU 1974, p. 63–67).

L'accroissement de l'habitat dans la région Argeş-Dâmboviţa se produit durant la culture Glina, culture qui comporte plusieurs établissements, dont certaines avec plus de trois niveaux d'habitation (MĂNDESCU 2003, p. 66–68). De point de vue chronologique, ce phénomène d'« épanouissement » est datable vers la fin de la première moitié du IIIe millénaire av. J.-C. (BĂJENARU 1998, p. 3–22).

*

Dans l'analyse des *tells* du nord-est de la Bulgarie, D. Bailey s'appuie sur un complexe raisonnement de départ. La première prémisse énoncée par D. Bailey c'est que l'archéologie préhistorique ne se limite en tout cas à décrire, dater et classifier la culture matérielle, mais elle a aussi comme but de reconstruire le comportement humain en contexte social. La seconde prémisse est centrée sur l'idée que les modèles architecturaux nous informent d'une manière assez précise sur l'agencement de structures de l'habitat et, en même temps, fournissent de informations précieuses sur le comportement humain. La troisième prémisse s'appuie sur le constat que le marquage social et l'identification d'un « lieu » représente une de manifestations les plus éloquentes du comportement humain organisé. De ce fait, le marquage social peut être considéré un de facteurs décisives à prendre en considération dans l'étude des emplacements territoriales de *tells*. La dernière prémisse et la plus importante vient soutenir l'idée que les séries de créations, destructions et reconstructions des horizons d'habitation qui marquent les établissements de type *tell* sont chargées d'une forte signification symbolique pour leur constructeurs et utilisateurs préhistoriques (BAILEY 1996, p. 289–291).

L'analyse effectuée sur l'habitat du nord-ouest de la Valachie suit de près le modèle de D. Bailey, avec bien évidemment certaines différences, motivées avant tout par l'état précaire de la recherche en ce domaine en Roumanie. Pour le nord-est de la Bulgarie, D. Bailey a bénéficié des fouilles et publications intégrales des quelques *tells*, parmi lesquels on décompte Ovčarovo, Goljamo Delčevo, Radingrad, Poljanica et Tărgovište), tandis qu'au nord-ouest de la Valachie un seul établissement de ce type a été fouillé de manière exhaustive (Teiu I), sans toutefois que les résultats soient publiés. Une autre différence notable, est celle qu'au nord-ouest de la Valachie les *tells* sont démunis des niveaux chalcolithiques anciens à la base (Boian), la région étant probablement

[13] La contribution la plus récente concernant l'aire de diffusion des communautés Cernavoda III est celle de S. OANŢĂ-MARGHITU 2003, pl. 1).

« colonisée » en début de la phase B de la culture de Gumelniţa, par conséquent, toute comparaison avec le nord-est de la Bulgarie s'avère impossible sur cet aspect.

Une des similitudes attestées entre le nord-est de la Bulgarie et le nord-ouest de la Valachie est justement la séquence culturelle-chronologique : Néolithique-Chalcolithique-Période de transition-Bronze ancien, identifiable en d'autres stations du sud-est de l'Europe.

Pour l'analyse des modèles de l'habitat de ces époques, Bailey a pris en considération une série de variables analytiques, comme, par exemple, la position et l'agencement de l'établissement, le contexte chronologique et spatial, la mobilité, l'intérêt pour un lieu précis et d'autres facteurs. L'auteur précité est ainsi parvenu à dresser un tableau fort intéressant (BAILEY 1996, p. 307, tab. 1). Pour l'essentiel, les données obtenues sont également valables pour le nord-ouest de la Valachie, en sachant que la seule limitation est due à l'état actuel de la recherche archéologique en Roumanie. Si on parle de la séquence chalcolithique dans la région soumise à l'analyse il est évident que les établissements dressaient sur les saulaies inondables des rivières, que les tells accusaient des formes régulières et comportaient des habitations de surface, qu'ils étaient intégrés dans des réseaux d'échange à échelle régionale et supra-régionale ; de surcroît, les communautés étaient pratiquement sédentaires et manifestaient un attachement particulier envers le lieu respectif, tandis que les nécropoles se trouvaient probablement *extra-muros*, à proximité des *tells*[14].

Selon l'opinion de D. Bailey l'acquis et l'étalage des biens de prestige mises aux jours dans les nécropoles chalcolithiques ont été possibles grâce à l'augmentation de la production et éventuellement à la redistribution des biens agricoles et animaux. Les *tells* constituaient, d'une certaine perspective, un lieu privé, fermé, un espace à l'intérieur duquel les produits agricoles et d'origine animale pouvaient être contrôlés et stockés. Ils représentaient non seulement des lieux de stockage et de traitement de ces produits, mais aussi des véritables centres de redistribution. Une telle situation est constatée à Ovčarovo, à travers l'analyse des récipients et des espaces réservés au stockage (des grands vases céramiques et des "silos" immobiles), aussi bien que par l'étude des représentations des figurines d'animaux utilisées pour le transport des produits. À travers leur rôle de centres de production, traitement et redistribution des produits agricoles, les *tells* représentaient un segment fort important du réseau beaucoup plus large, transrégionale, des échanges des biens de prestige (BAILEY 1996, p. 301–303).

En terme de continuité, les *tells* constituaient non seulement l'expression de la continuité d'habitation, mais surtout l'expression de la continuité de la structure sociale qui contrôlait et organisait la production, l'échange des produits agricoles et des biens de prestige. Ainsi, les *tells* constituaient une marque de l'espace géographique et social où se déroulaient la production, le stockage et la

[14] L'absence des données sur le rite et le rituel funéraire des communautés chalcolithiques du nord-ouest de la Valachie représente une lacune importante dans l'étude de leur comportement. À cette déficience s'ajoute le manque total d'informations sur l'échange de produits exotiques à distance ou sur le statut social des défunts.

redistribution des biens. Sans l'ombre de doute, ils représentaient de monuments particulièrs qui comprenaient des choses de grande valeur, synonimes à leur valeur intrinseque, soumises de ce fait à une forme de contrôle rigureux. Ce contrôle a été maintenu sur de longues périodes, grâce à l'occupation incessante du territoire et au maintien inchangé des techniques de construction (BAILEY 1996, p. 303).

BIBLIOGRAPHIE

ANDREESCU, MIREA 2008 - R. Andreescu, P. Mirea, *Teleorman Valley. The beginning of the Neolithic in Southern Romania*, Acta Terrae Septemcastrensis 7 (2008), p. 57–76.

BAILEY 1996 - D. Bailey, *The analysis of tells in northeastern Bulgaria: settlement behaviour in the context of time, space and place*, Reports of Prehistoric Research Projects 1 (1996), 2–4, Sofia, p. 289–308.

BĂJENARU 1998 - R. Băjenaru, *Discuţii privind cronologia absolută a culturii Glina*, SCIVA 49 (1998), 1, p. 3–22.

BERCIU 1935 - D. Berciu, *Săpături şi cercetări arheologice în ultimii trei ani (1933-1935)*, BCMI 28 (1935), fasc. 83, p. 26–30.

CHICIDEANU 1974 - I. Chicideanu, *O nouă descoperire Coţofeni în Muntenia*, Documenta Valachica 6 (1974), p. 63–67.

CIOFLAN 1995 - T. Cioflan, *Cercetările arheologice de la Popeşti, judeţul Argeş*, Argesis 7 (1995), p. 5–12.

COMŞA 1974 - E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti.

COMŞA 1982 - E. Comşa, *Neoliticul din România*, Bucureşti.

DIACONESCU 1980 - P. Diaconescu, *Cercetări arheologice în bazinul mijlociu al Argeşului. Aşezarea eneolitică de la Morteni, judeţul Dâmboviţa*, Valachica 10-11 (1980), p. 97–113.

FRÂNCULEASA 2006 – A. Frânculeasa, *Cultura Starčevo-Criş în Muntenia (Cu privire specială asupra centrului şi nordului Munteniei)*, Valachica 19 (2006), p. 35–56.

FRÂNCULEASA 2008 - A. Frânculeasa, *Epoca eneolitică în nordul Munteniei. O evaluare cultural-istorică*, Mousaios 13 (2008), p. 7–39.

GIOGLOVAN 1976 - R. Gioglovan, *Raport preliminar de cercetare arheologică la Moara din Groapă, jud. Dâmboviţa (1976). Intervenţie de salvare*, Archiva Valachica 8 (1976), p. 49–54.

ILIE 2005 - A. Ilie, *Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Dâmboviţa. Situri preistorice pe Valea Neajlovului*, Valachica 18 (2005), p. 61–71 şi 331–334.

MĂNDESCU 2002 - D. Măndescu, *Cercetări arheologice pe valea Dâmbovnicului*, Argesis 11 (2002), p. 31–42.

MĂNDESCU 2003 - D. Măndescu, *Sfârşitul epocii pietrei şi începutul epocii metalelor în zona Argeş*, Argesis 12 (2003), p. 59–72.

MIREA 2005 - P. Mirea, *Consideraţii asupra locuirii Starčevo-Criş din sud-vestul Munteniei*, CCDJ 22 (2005), In Honorem Silvia Marinescu-Bîlcu, p. 37–52.

MIREA, FRÂNCULEASA 2005 - P. Mirea, A. Frânculeasa, *Locuirea eneolitică gumelniţeană de la Mănăstirea Glavacioc, judeţul Argeş*, Argesis 14 (2005), p. 55–74.

MORINTZ 1962 - S. Morintz, *Tipuri de aşezări şi sisteme de fortificaţie şi de împrejmuire în cultura Gumelniţa*, SCIV 13 (1962), 2, p. 273–284.

MUSCĂ 1986 - T. Muscă, *Aşezarea post-gumelniţeană de la Băleni-Români (jud. Dâmboviţa)*, Apulum 23 (1986), p. 55–65.

NANIA 1965 - I. Nania, *Două depozite de unelte neolitice descoperite în raionul Costeşti (regiunea Argeş)*, SCIV 16 (1965), 2, p. 311–321.

NANIA 1967 - I. Nania, *Locuitorii gumelniţeni în lumina cercetărilor de la Teiu*, Studii şi articole de istorie 9 (1967), p. 7–23.

NEAGU 1997 - M. Neagu, *Comunităţile Bolintineanu în Câmpia Dunării*, Istros 7 (1997), p. 9–25.

OANŢĂ-MARGHITU 2003 - S. Oanţă-Marghitu, *„The Cernavoda III-Boleráz Phenomenon": after 30 years*, EA-online, Junewww.archaeology.ro/so_cernav_eng.htm.

OLTEANU 2002 - Gh. Olteanu, *Repertoriul arheologic al judeţului Dâmboviţa*, vol. I (A-M), Târgovişte.

OLTEANU *et alii* 2003 – Gh. Olteanu *et alii*, *Repertoriul arheologic al judeţului Dâmboviţa*, vol. II (N-V), Târgovişte.

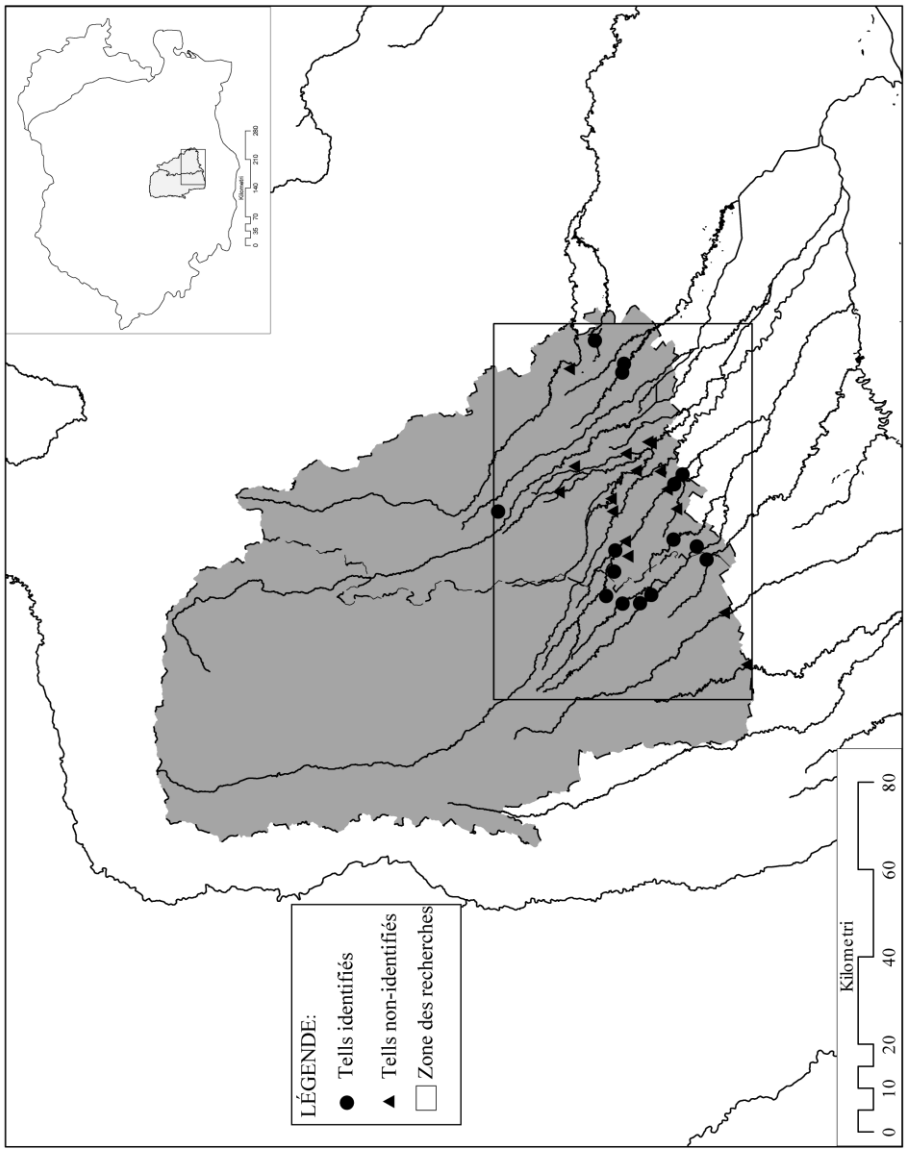
PĂUN 2003–2004 - A. Păun, *Cultura Gumelniţa în Muntenia. Stadiul actual al cercetărilor pe teritoriul judeţului Dâmboviţa*, Ialomiţa. Studii şi Cercetări 4 (2003–2004), p. 81–94.

PETRESCU-DÂMBOVIŢA 1953 - M. Petrescu-Dâmboviţa, *Cercetări arheologice la Surduleşti*, Materiale 1 (1953), p. 523–542.

TEODORESCU 1963 - V. Teodorescu, *Cultura Criş în centrul Munteniei. (Pe baza săpăturilor de la Târgşorul Vechi)*, SCIV 14 (1963), 2, p. 251–274.

TUDOR 1978 - E. Tudor, *Un aspect cultural post-gumelniţean descoperit în zona de dealuri a Munteniei (Săpăturile de la Brăteşti – „Coasta Bisericii", jud. Dâmboviţa)*, SCIVA 28 (1978), 1, p. 37–53.

TUDOR, CHICIDEANU 1977 - E. Tudor, I. Chicideanu, *Săpăturile arheologice de la Brăteştii de Sus, judeţul Dâmboviţa*, Valachica 9 (1977), p. 119–146.

Découvertes néo – énéolithiques dans la microrégion Argeş - Dâmboviţa

O GROAPĂ RITUALĂ DESCOPERITĂ ÎN ZONA CHEILE DOBROGEI - „PEŞTERA CRANIILOR" (COM. GRĂDINA, JUD. CONSTANŢA)

Valentina VOINEA,
Barłomiej Szymon SZMONIEWSKI

Cuvinte cheie: *sacrificii umane, civilizaţia traco-getică.*
Keywords: *Human sacrifices, Thraco-Getian civilisation.*

Abstract: *Archaeological excavations in front of Sculls Cave, situated on the left bank of Ghelengic water course (today Mireasa), at about 3 km South West of Cheia village (Grădina com.), inside Cheile Dobrogei geological reserve, have offered the surprise of a spectacular discovery – a ritual pit with human bones.*

The discovery stratigraphic context permits the archaeological complex relative dating – 7th – end of the 5th century B.C. The unusual skeleton (very flexed) and scull (deposited on the basin) position suggests the deceased's sacrifice, probably tied up and decapitated.

The human sacrifice habit in Zamolxis' honor was mentioned in numerous ancient writings (Herodot, Strabon). It is possible that Cheile Dobrogei surroundings, rich in caves and grottoes, were preferred by Getian communities in the area for communication with Zamolxis, the dialogue being possible every five years only by sending the sacrificed messenger.

Săpăturile arheologice întreprinse în „Peştera Craniilor" din zona Cheile Dobrogei – Valea Casimcei se înscriu în cadrul proiectului de cercetare româno-polon *Study of the Prehistoric and Early Mediaeval Settlements in the Casimcea River Valley in Central Dobrudja* care are ca obiective principale surprinderea impactului transformărilor climatice şi de mediu asupra tipului de habitat uman (permanent / sezonier) şi identificarea modalităţilor de folosire a grotelor, adăposturilor şi peşterilor, de-a lungul mileniilor, atât ca spaţii de locuire, cât şi ca locuri de cult sau/şi funerare.

Ansamblul carstic Cheile Dobrogei - însumând peşteri, grote, adăposturi şi formaţiuni geologice asemenea unor „castele de piatră" - a reprezentat, prin măreţia peisajului, un spaţiu cu totul special, aici desfăşurându-se din neolitic până în perioadă medievală timpurie ceremonii religioase, inclusiv funerare. Amintim, în acest sens, prezenţa oaselor umane în nivelurile Gumelniţa, Hallstatt,

getic, romano – bizantin şi medieval timpuriu, atât în interiorul cât şi în exteriorul peşterilor (VOINEA *et alii* 2009, 2010; SZMONIEWSKI, PETCU 2008). Subliniem că strategia de săpătură arheologică adoptată în cadrul acestui proiect vizează surprinderea tuturor urmelor de locuire permanentă şi sezonieră, cercetările fiind extinse, acolo unde este posibil, şi în spaţiile exterioare peşterilor.

Interesul pentru aceste zone a fost răsplătit pe deplin, săpăturile întreprinse la intrare în „Peştera Craniilor[1]" oferind descoperiri spectaculoase. Situată în masivul jurasic al Cheilor Dobrogei, pe malul stâng al Ghelengicului, numit şi Mireasa (afluent al Casimcei), la aproximativ 3 km sud-vest de satul Cheia, com. Grădina (Fig.1), peştera a fost cercetată pentru prima dată în campaniile 2009, 2010. Chiar dacă peşterile din zona Cheilor Dobrogei s-au bucurat, de-a lungul timpului, de interesul speologilor şi arheologilor (BORONEANŢ 2000), peştera în discuţie a rămas mult timp necercetată, probabil datorită accesului dificil spre culoarul interior, înălţimea intrării, pornind de la nivelul actual de călcare, măsurând aproximativ 0,80 m.

Secţiunea SI (3,20 x 3,20 m) realizată în exterior peşterii, ne-a permis identificarea nivelului de călcare antic. Astfel, s-a observat că în perioada antică accesul în peşteră se făcea relativ uşor, depunerile sedimentare ulterioare de peste un metru micşorând treptat înălţimea intrării. Stratigrafia acestei secţiuni indică utilizarea intensă a spaţiului exterior, atât pentru locuiri sezoniere cât şi pentru practici rituale speciale.

Prima descoperire care certifică această destinaţie cultică a apărut în campania din 2009. O calotă cranianăă decupată, orientată pe direcţia sud, a fost depusă în exteriorul peşterii, pe axul intrării, la aproximativ 1,50 m distanţă de peretele de stâncă. Fragmentele ceramice descoperite lângă şi sub craniu provin de la amfore romano-bizantine de dimensiuni mari, decorate cu caneluri (Fig.2 – 3).

Conform primelor date oferite de antropolog[2], caracterele craniene indică o persoană de sex feminin, de vârstă adultă. Se păstrează mare parte din calota cu frontalul, parietalele şi occipitalul. Separat mai există oase ce nu se pot conexa din cauza lipsurilor (temporal stâng şi fragmente din sfenoid ori bazi-occipital).

Reluarea săpăturilor în campania din 2010 a oferit şansa altor descoperiri de acest gen. Demontarea straturilor a pornit de la adâncimea de 1,40 m, începând cu un sediment de culoare cenuşie, de aproximativ 0,20 m grosime (între 1,40 – 1,60 m), bogat în oase de animale şi ceramică. Majoritatea fragmentelor ceramice a fost reprezentată de amfore:

- fragmente de pansă de la amfore tip Menda (sec. V – IV a.Chr.), din pastă de culoare cărămizie, cu paiete de mică şi fragment de toartă alveolată la bază – Fig. 4/3 (ZEEST 1960, p. 81 – 82, pl. 6 / 17);
- fragmente de pansă de la amfore de Thasos (sec. V - IV a.Chr), din pastă de culoare gălbuie, cu mică pulverizată - Fig. 4/1 (ZEEST 1960, p. 81);

[1] Deoarece peştera nu figurează în repertoriul peşterilor din zonă, am înregistrat-o iniţial Peştera „X" (VOINEA *et alii*, 2010), descoperirile extraordinare de aici determinându-ne, ulterior, să o numim „Peştera Craniilor".

[2] Informaţie Andrei Soficaru.

- fragmente de pansă de la amfore dintr-un centru nord-egean, probabil tot din cercul thasian (sec. IV a.Chr), din pastă de culoare cărămizie, cu mică în paiete mari şi angobă gălbuie în exterior;
- fragmente de pansă de la amfore de Sinope (sec. IV - III a.Chr.), din pastă de culoare cenuşie în interior şi cărămizie în exterior, cu incluyiuni nisipoase (ZEEST 1960, p. 90 – 91);
- fragment de buză şi gât provenind de la o amforă de Sinope (sec. III a.Chr.), pastă de culoare cărămizie, cu nisip în compoziţie - Fig. 4/2;
- fragment de pansă provenind de la amforă de Sinope (sec. IV - III a.Chr), din pastă de culoare intens cărămizie, cu angobă exterioară;
- fragment de pansă de la o amforă de Cnidos (sec. III a.Chr.), din pastă de culoare bej deschis, fără paiete de mică (ZEEST 1960, p. 101 – 102).[3]

În număr redus au apărut fragmente ceramice atipice provenind, probabil, de la vase de tip „borcan", de factură locală: ceramică traco-getică lucrată cu mâna, din pastă grosieră, arsă incomplet, de culoare cenuşie – neagră, un singur fragment fiind acoperit cu angobă neagră lustruită (Fig. 4/4). Amintim şi un fragment de toartă, din pastă fină, de culoare cenuşie, provenind probabil de la o cană getică, imitaţie după forma grecească de *oinochoe*. Deşi atribuite cultural unor lumi diferite, fragmentele ceramice din acest strat se încadrează, relativ, în aceeaşi perioadă (sec. V – III a.Chr.). Alte două fragmente ceramice de căniţe decorate cu caneluri, specifice perioadei romane timpurii, descoperite împreună cu cele descrise mai sus, pot fi considerate intrusive, ajunse în strat accidental, prin perturbări stratigrafice ulterioare.

După îndepărtarea acestui nivel de epocă elenistică s-a delimitat un sediment compact, foarte bine tasat în dreptul intrării, cu o grosime de aproximativ 0,10 m (adâncime 1,60 – 1,70 m), format din pământ galben argilos, amestecat cu pietre calcaroase de dimensiuni mici, fără material arheologic. În timpul demontării acestui strat, am avut surpriza să descoperim fragmente de calotă craniană umană, la numai 0,20 m sud de intrare, în dreptul unei nişe naturale de la baza peretelui de stâncă. Ele proveneau dintr-o groapă rituală cu oase umane, uşor deranjată în partea superioară, fiind afectat doar craniul (Fig. 6).

Groapa rituală (0,95 x 0,50 m) situată la adâncimea de 1,70 / 1,80 m, a avut axul lung orientat pe direcţia vest-est, paralel cu intrarea în peşteră. Cu excepţia craniului, oasele umane s-au păstrat în conexiune anatomică. Datorită poziţiei extrem de chircite în care a fost depus defunctul şi a umidităţii solului, situat lângă peretele peşterii, oasele au format o masă compactă, fragilă, deosebit de dificil de cercetat mai ales în partea superioară a gropii. Fragmentele de craniu au suprapus oasele de la bazin, mai puţin mandibula care a apărut la aproximativ 0,15 m est de craniu, într-o poziţie neobişnuită, lângă o piatră situată la marginea gropii (Fig. 5).

Curăţarea atentă a oaselor ne-a permis surprinderea următoarelor detalii: corpul, fără cap, a fost depus pe direcţia sud – nord, puternic flexat pe o parte, cu braţele îndoite, palma stângă aşezată pe umărul stâng, peste care s-au pus

[3] Mulţumim d-nei Livia Buzoianu şi d-lui Mihai Irimia pentru sprijinul acordat la datarea materialului ceramic.

picioarele, foarte îndoite, genunchii ajungând în dreptul claviculei, iar falangele de la membrele inferioare în apropierea bazinului (Fig. 7). Braţul drept, îndoit şi aşezat peste picioare, ca şi coastele din dreapta toracelui, situate în partea superioară a gropii, datorită umidităţii şi presiunii stratului de pietriş de deasupra, s-au deteriorat cel mai mult.

După depunerea corpului, capul a fost aşezat în dreptul bazinului, probabil fixat în colţul unghiului format de picioare şi coloana vertebrală. Credem că singura posibilitate de depunere într-o poziţie atât de flexată ar fi fost legarea strânsă a individului înainte sau imediat după decapitare, până la apariţia rigidităţii cadaverice coloana vertebrală fiind compactă, arcuită în zona cervicală, cu vertebrele foarte tasate în urma unei tensiuni puternice. Având în vedere că rigiditatea cadaverică dispare după două – trei zile de la deces, există şi posibilitatea expunerii cadavrului, dar pentru o perioadă scurtă de timp, până la descompunere[4].

Până la publicarea raportului antropologic, reţinem câteva detalii anatomice: dimensiunile oaselor lungi şi uzura dentiţiei sunt specifice pentru o persoană de vârstă adultă.

În sedimentul din interiorul gropii au apărut câteva pietre de calcar, de dimensiuni mici, fragmente ceramice atipice de factură traco-getică, lucrate cu mâna, din pastă grosieră de culoare cenuşie-neagră şi un fragment ceramic atipic neolitic, cu angobă bej, antrenat în umplutura din straturile inferioare. În colţul de est al gropii au apărut urme de ocru roşu, iar în marginea de vest, pe o suprafaţă de 0,11 x 0,11 m s-au conturat amprente de materie organică, de culoare neagră.

Materialul ceramic recoltat din stratul în care a fost săpată groapa, aflat la adâncimea de 1,80 – 2,00 m, provine doar de la vase modelate cu mâna, din pastă grosieră, de culoare cenuşie – negricioasă, arsă incomplet. Caracteristicile pastei ne permit o încadrare generală a nivelului în perioada Hallstatt-ului final (sfârşitul sec. VII –prima jumătate a sec. V a.Chr.), fragmentele ceramice provenind, probabil, de la vase de tip „borcan", de factură traco-getică.

Chiar dacă, până în prezent, elementele de datare absolută lipsesc, totuşi contextul arheologic al descoperirii - stratigrafia şi modalitatea de depunere a defunctului –, atestă prezenţa unei practici obişnuite în lumea traco-getică. Gropile rituale cu oase umane au fost semnalate atât în Hallstatt (JUGĂNARU 2005, p. 32 – 41, 83; AILINCĂI *et alii* 2007), cât şi în La Tène (SÎRBU 1993; 1997). Deşi fragmentele ceramice atipice nu permit o încadrare cronologică mai strânsă, totuşi prezenţa importurilor amforice de tip *Menda* şi *Thasos* în nivelul cultural care suprapune stratul în care apare groapa, datează clar complexul ritual *ante* sec. IV a.Chr.

Lipsa angobei negre lustruite limitează vechimea nivelului cultural cel mult la sfârşitul sec. VII a.Chr., perioadă în care începuse procesul de transformare a culturii Babadag, în locul ceramicii de bună calitate negre lustruite fiind produsă

[4] Rigiditatea cadaverică este determinată de dispariţia *post mortem* din corpul uman a acidului adenozintrifosforic şi de acumularea acidului lactic; se manifestă prin întărirea musculaturii, începând cu muşchii feţei, la două – cinci ore după deces şi cuprinzând toată musculatura corpului, după 24 de ore. Această rigiditate dispare la două-trei zile *post mortem*.

ceramica de uz comun, tratată neîngrijit[5].

Absenţa importurilor greceşti în stratul în care a fost amenajată groapa precum şi „sigilarea" complexului printr-o acumulare naturală, fără material arheologic, sugerează o perioadă de început a relaţiilor greco-indigene, când prezenţa coloniştilor nu se făcuse simţită prea mult în interiorul Dobrogei. Poziţia geografică a Cheilor Dobrogei, în apropiere de mare, presupune o pătrundere timpurie a grecilor, dar nu anterioară celei din aşezările de la Tariverdi, Piatra „Rătărie", Corbu de Sus, Vadu unde, la sfârşitul sec. VI – începutul sec. V a.Chr, existau deja nuclee de populaţie greacă, după cum o demonstrează importurile amforice şi vârfurile de săgeţi cu valoare premonetară (IRIMIA 2007, p. 171). *Chora* Histriei în epocile arhaică şi clasică pare să se fi fost *„demarcată de un brâu de dealuri care urmează traseul actualelor sate Sinoie, Fântânele, Cogealac, Săcele, în vreme ce un alt brâu de dealuri, cel de pe malul drept al râului Casimcea, pare să delimiteze morfologic „zona de influenţă"*(ALEXANDRESCU *et alii* 1986, p. 249). Descoperirile de importuri greceşti de la Gura Dobrogei, Casian II şi Casian III nu sunt mai vechi de perioadă elenistică. De aceea, până la datarea absolută a scheletului, propunem încadrarea cronologică a acestui complex ritual între sfârşitul sec. VII – sec. VI a.Chr.

Până în prezent, caracterul restrâns al cercetărilor arheologice şi lipsa analizei antropologice ne permit doar formularea unor ipoteze de lucru .

Existenţa unui nucleu de locuire getică timpurie pe Valea Casimcei şi în regiunea Podişului Carstic Dobrogean a fost semnalată cu mult timp în urmă, prin cercetări de teren şi sondajele efectuate pe traseul gazoductului şi în peşteri – Gura Dobrogei (Peştera Liliecilor), La Izvor, La Baba, Casian; ea a fost confirmată, din nou, de descoperirile recente din Cheile Dobrogei. Spaţiul monumental din Cheile Dobrogei, amfiteatrul natural de la Casian sau intrarea în Peştera Liliecilor care domină Valea Visternei, nu puteau fi ignorate de geţi, spaţiile preferate de ei pentru practici rituale fiind sanctuare în aer liber şi „*case subpământente*" – grote şi peşteri.

Parcurgând literatura de specialitate cu privire la acest tip de gropi rituale din areal traco-getic, recunoaştem, şi în cazul descoperirii noastre, câteva elemente comune:

- amenajarea gropii într-un context nefunerar;
- poziţia neobişnuită a corpului, deosebit de flexată;
- decapitarea şi manipularea craniului;
- lipsa inventarului arheologic, cele câteva fragmente ceramice fiind antrenate accidental în umplutura gropii(SÎRBU 1997, p. 194).

Prin urmare, contextul descoperirii (în faţa peşterii) şi modul de tratare a cadavrului (decapitat, legat) pot fi legate de actele sacrificiale practicate de traco-geţi, atât de cunoscute şi discutate pornind de la textele antice, dar puţin

[5] Analizând descoperirile arheologice din aşezarea hallstattiană târzie de la Celic Dere, Gavrilă Simion s-a pronunţat că sfârşitul culturii Babadag nu s-a produs brusc la jumătatea sec. VII a.Chr, odată cu pătrunderile prescitice. Tradiţiile ceramicii s-au păstrat şi în următoarele două secole (sec. VI – V a.Chr.), procesul de dezintegrare şi amalgamare culturală fiind lent (SIMION 1997, p. 235). Ideea a fost preluată mai târziu în monografia culturii Babadag de către G. Jugănaru (JUGĂNARU 2005, p. 83).

documentate arheologic (SANIE 1999, p. 198 - 203).

Care a fost motivul acestui sacrificiu ? Lipsa unor construcţii ulterioare - locuinţe sau morminte tumulare – exclude posibilitatea unor sacrificii de fundaţie sau funerare. Dacă luăm în considerare relatările scriitorilor antici cu privire la locuinţa subterană (Herodot IV, 95-96 253; Hellanicos *apud* Sanie 1999, p. 254 - 255) sau la peştera din muntele Kogaionon (Strabon VII, 3, 5 *apud* Sanie 1999, p. 257 - 258), spaţiul Cheilor Dobrogei, bogat în peşteri şi grote, putea constitui locul preferat de comunităţile getice din zonă pentru întâlnirile cu Zalmoxis / Zalmolxis, atunci când mesagerul – sacrificat făcea posibil dialogul cu Divinitatea o dată la cinci ani.

Craniul descoperit în nivel romano-bizantin, datat într-o perioadă când sacrificiile umane încetaseră de mult timp, credem că nu reprezintă subiectul unor practici rituale, prezenţa lui în acest nivel fiind, mai degrabă, accidentală. Este posibil ca în urma unei intervenţii antropice târzii, calota craniană să fi fost scoasă la lumină dintr-un groapă rituală mult mai veche. Continuarea săpăturilor arheologice în zona Cheilor Dobrogei (atât în interiorul cât şi în exteriorul peşterilor) şi realizarea analizelor antropologice sperăm să ne ofere noi date despre acest subiect atât de dezbătut şi totuşi atât de puţin investigat arheologic.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU *et alii* 1986 - E. Alexandrescu, Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul histrian* (II), Pontica 19 (1986), p. 243 – 252.

AILINCĂI *et alii* 2007 - S. Ailincăi, G. Jugănaru, Al. Ţârlea, M. Vernescu, *Early Iron Age Complexes with Human Remains from the Babadag Settlement,* Peuce S.N: 3 – 4, 2005 – 2006 (2007), p. 77 – 108.

BORONEANŢ 2000 - V. Boroneanţ, *Arheologia peşterilor şi minelor din România,* CIMEC, Bucureşti.

IRIMIA 2007 - M. Irimia, *Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor emporia în zona Dunării Inferioare,* Pontica 40 (2007), p. 137 – 225.

JUGĂNARU 2005 - G. Jugănaru, *Cultura Babadag I*, Biblioteca Istro-Pontică, seria Arheologie 7, Constanţa.

SANIE 1999 - S. Sanie, *Din istoria culturii şi religiei geto-dacice,* 2, Iaşi.

SIMION 1997 - G. Simion, *Aşezarea de la Celic Dere. Interpretări etno-culturale şi implicaţii în cronologia Hallstattului târziu*, în *Prima epocă a fierului la Gurile Dunării şi în zonele circumpontice,* Lucrările colocviului internaţional septembrie, 1993, Tulcea (1997), p. 231 – 235.

SÎRBU 1993 - V. Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Biblioteca Istros 3, Muzeul Brăilei.

SÎRBU 1997 - V. Sîrbu, *Sacrifices humains et pratiques funéraires insolites dans l'aréal Thrace du Hallstatt et du La Tène,* în *Prima epocă a fierului la Gurile Dunării şi în zonele circumpontice*, Lucrările colocviului internaţional septembrie, 1993, Tulcea (1997), p. 193 – 221.

SZMONIEWSKI, PETCU 2008 - B. Szmoniewski, R. Petcu, *Preliminary report from the new excavation in Baba Cave, Grădina village, Constanţa County*, Pontica 41 (2008), p. 35 -47.

VOINEA *et alii* 2009 - V. Voinea, G. Neagu, B. Szmoniewski, R. Petcu, A. Bălăşescu, V. Radu, *Cheia, com. Grădina, jud. Constanţa,* CCA. Campania 2008, CIMEC, 2009, p. 96 – 98.

VOINEA *et alii* 2010 - V. Voinea, G. Neagu, B. Szmoniewski, R. Petcu, A. Bălăşescu, V. Radu, E. Popa, A. Soficaru, C. Cărpuş, L. Cărpuş, *Cheia, com. Grădina, jud. Constanţa,* CCA. Campania 2009, CIMEC, 2010, p. 54 – 57, http://archweb.cimec.ro.

ZEEST 1960 - I. B. ***Zeest***, *Keramičeskaja tara Bospora*, MIA 83 (1960).

Fig 1 - Localizarea punctului „Peştera Craniilor" în zona Cheilor Dobrogei (sat Cheia, com. Grădina).

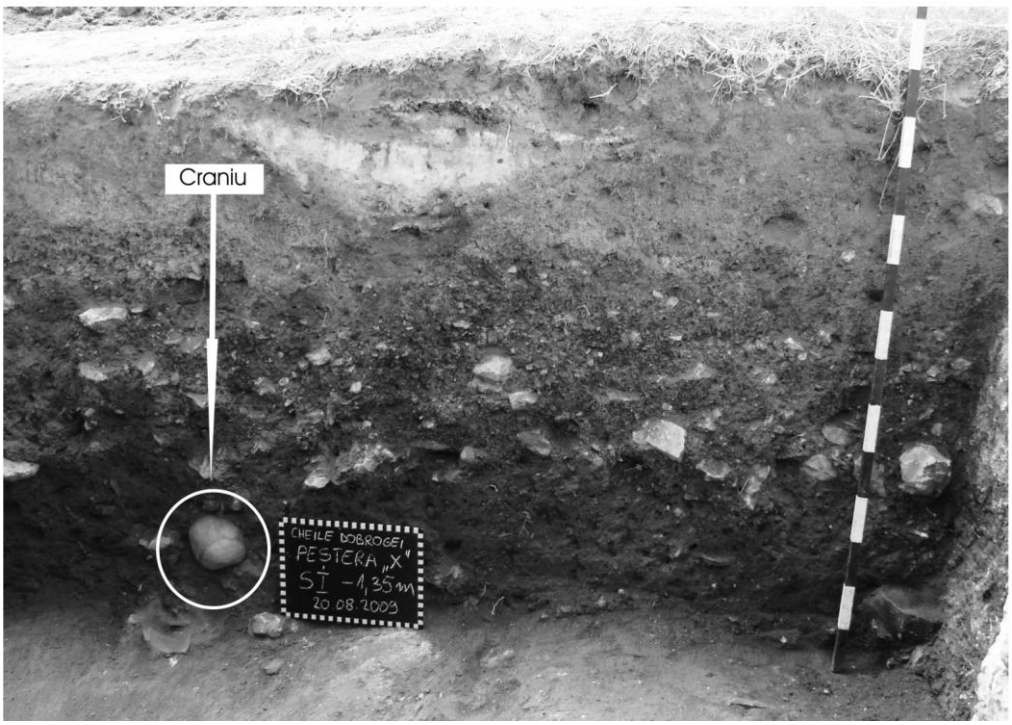

Fig. 2 – „Peştera Craniilor": craniul descoperit în profilul de sud al secţiunii SI.

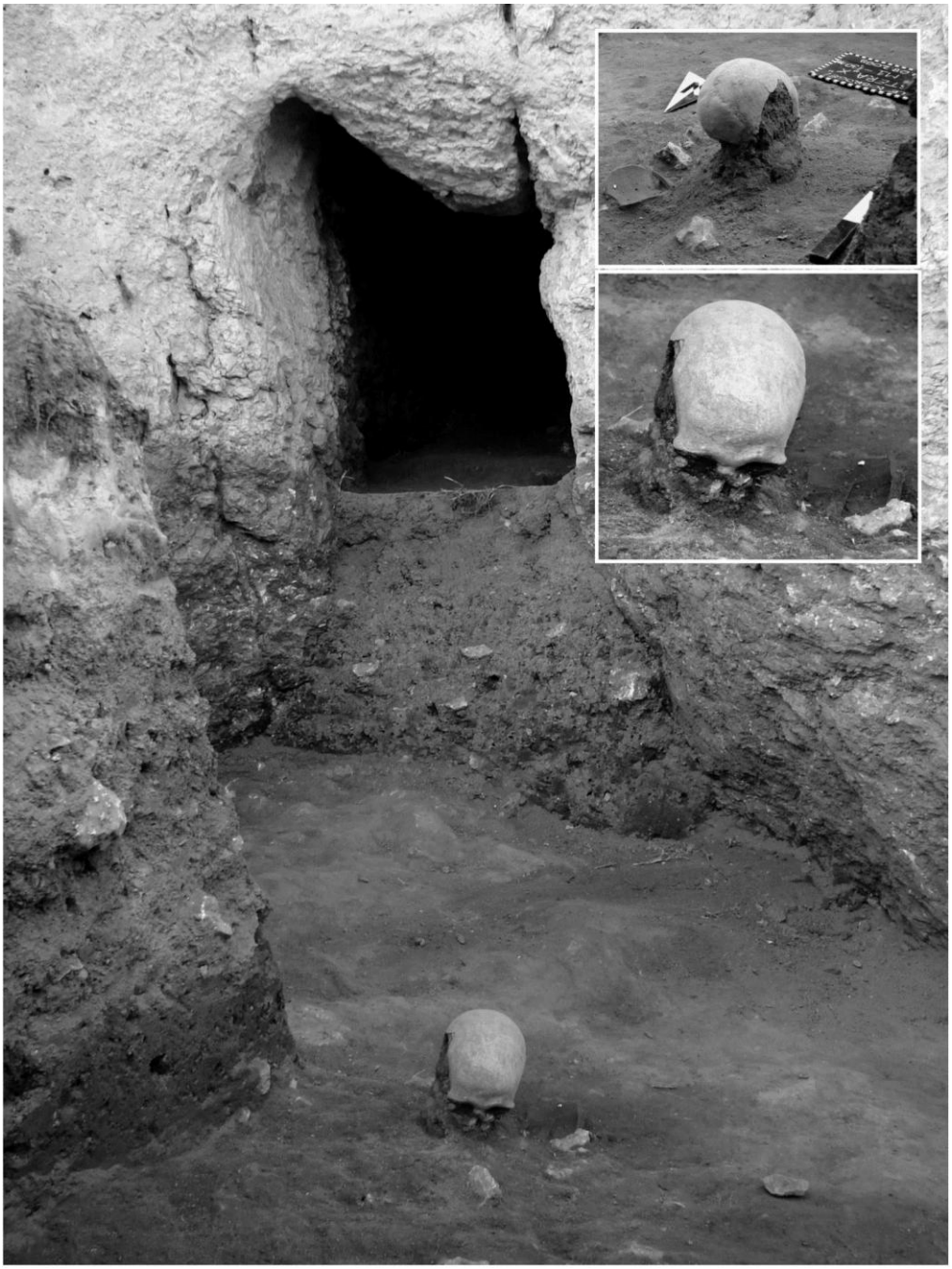

Fig. 3 – „Peştera Craniilor": craniul descoperit în nivelul romano-bizantin, secțiunea SI.

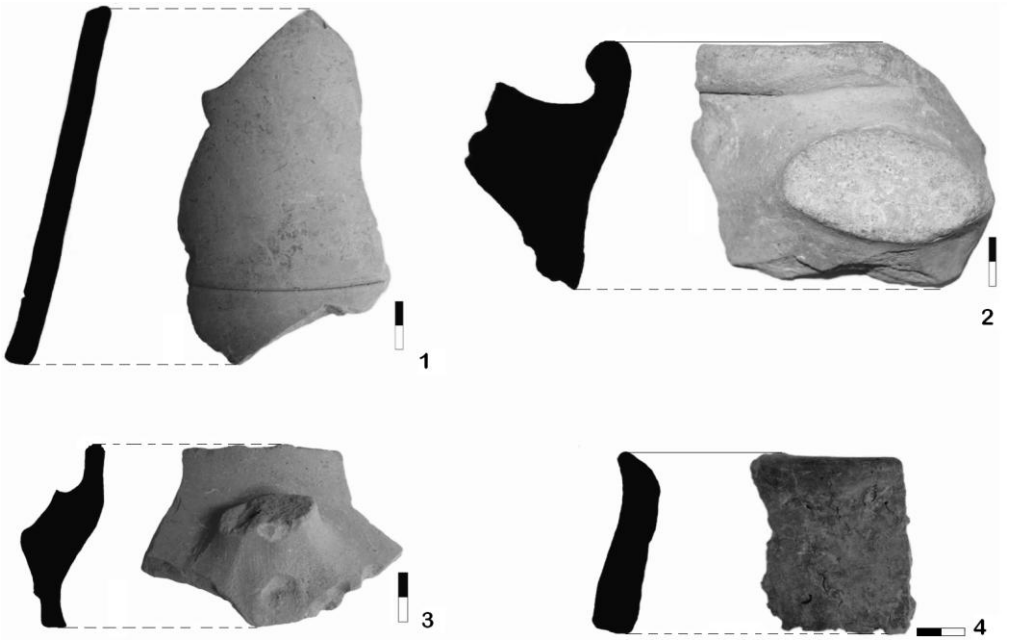

Fig. 4 – „Peştera Craniilor": secţiunea SI, adâncime 1,40 – 1,60 m; 1 – 3 ceramică elenistică; 4 ceramică traco – getică .

Fig. 5 – „Peştera Craniilor": groapă rituală descoperită în secţiunea SI, la adâncimea de 1,70 – 1,80 m.

Fig. 6 – „Peştera Craniilor": groapă rituală descoperită în apropiere de intrare, sub un strat de pietriş amestecat cu leoss.

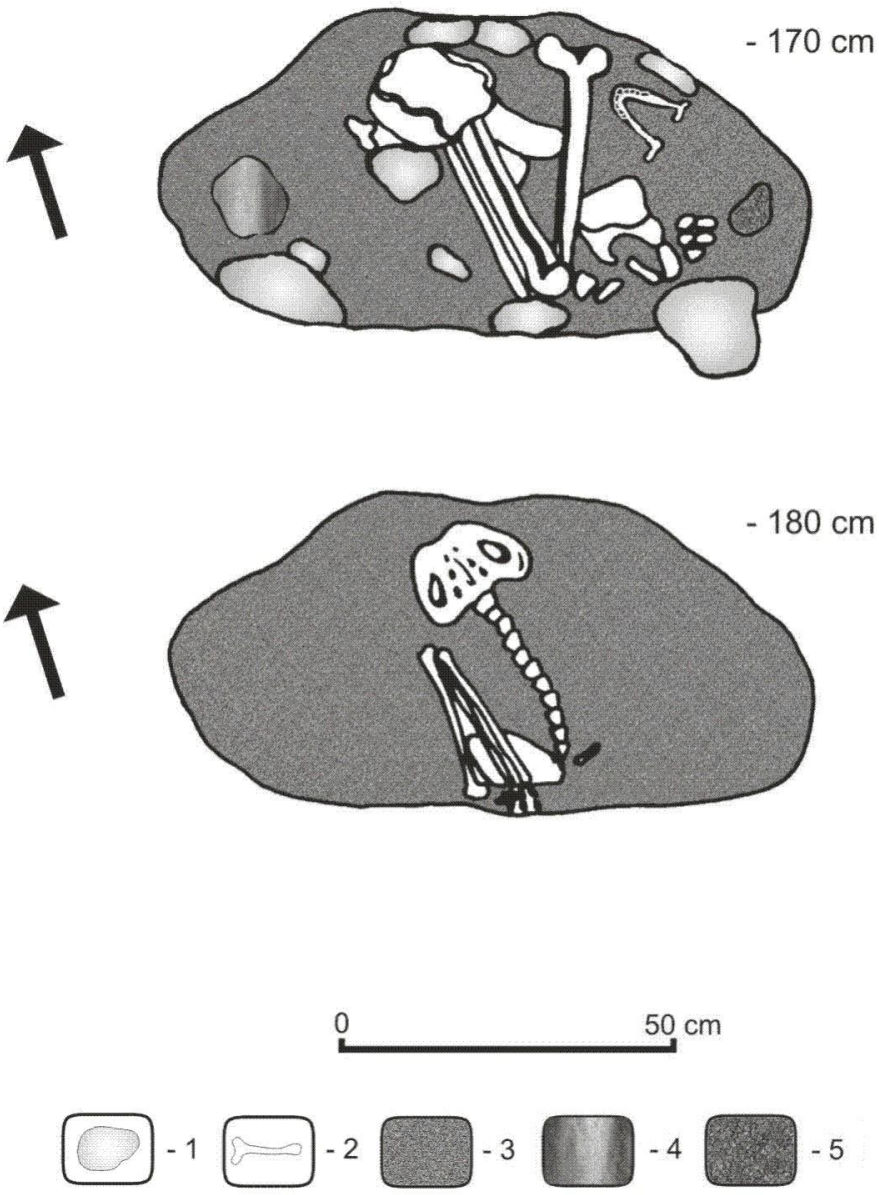

Fig. 7 – „Peştera Craniilor", groapă rituală:
1 – piatră; 2 – oase; 3 – pământ de umplutură; 4 – amprente de materie organică; 5 – ocru.

PIESE DE ARHITECTURĂ ŞI SCULPTURALE DESCOPERITE ÎN SECTORUL B DE LA TROPAEUM TRAIANI

Emilian GAMUREAC

Keywords: *architecture, column, construction methods, atrium, building.*

Abstract: *The article is the topic description of some elements from a Romano-Byzantine edifice discovered in the B sector from Tropaeum Traiani during the campaign 2005-2009. All the presented material, of which notice column bases, capitals, sculptural fragments, lithic objects with economic function and thresholds, has been found in the buildings located near the Southeast corner of the B sector. Some parts are reused in the walls in a late phase of city living.*

One of the elements of architecture can be dated roughly at an early existing age of the city; others, as simple or complex column bases, derived from monuments in later periods.

A fragment of a statue sculpted in limestone in which only the character's right hand has been preserved, is probably reused as building material.

În lumina cercetărilor arheologice din ultima campanie (2009), concentrate pentru dezvelirea unui edificiu de epocă romanp-bizantină din zona de sud-est a sectorului B din cetatea Tropaeum Traiani, pot fi rezumate câteva observații ce schimbă parțial constatările făcute anterior. Astfel, edificiul cercetat a fost desemnat deocamdată cu cifra corespunzătoare ordinii cercetării și publicării acestuia, respectiv B 9[1].

Demontarea martorilor din jumătatea vestică a edificiului au clarificat planimetria acestuia, în sensul că încăperile desemnate inițial și provizoriu cu literele *b* și *c* formează de fapt o singură încăpere, în forma literei L, denumită în

[1] În conformitate cu monografia *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, I. Barnea (coord.), Bucureşti, 1979, fig. 104, pe planul publicat au fost cercetate total sau parțial, până la nivelul anului 1979, un număr de 8 edificii în sectorul B, ultimul dintre acestea fiind desemnat cu *B8*, la Nord de bazilica de marmură. Cu toate acestea, edificiul *B9* nu a fost cercetat în totalitate, mai cu seamă în zona sudică, unde mai există cel puțin o încăpere. Este posibil ca fațada dinspre *cardo* a acestui edificiu să se prelungească mult către Sud, eventual chiar să unească mai multe încăperi sau complexe, până în zona edificiului *B1*, aflat la câțiva metri spre Sud.

continuare β[2].

Măsurătorile topografice exacte[3] efectuate în aceeași campanie nu doar prezintă dimensiunile edificiului, dar demonstrează că, din punct de vedere planimetric, acesta este orientat pe axa NNV – SSE, posibil urmând orientarea generală dată de *cardo*. În acest context, orientarea pronunțată a zidului ce mărginește către Est spațiul β de spațiul γ (posibil *atrium*) într-un unghi destul de ascuțit, pare a fi mai ușor pusă în relație cu orientarea generală a edificiului, dacă nu cumva orientarea sa, mai accentuată în comparație cu restul zidurilor, are legătură cu un punct de sprijin preexistent în extremitatea nordică a acestuia. Eventual, această ipoteză presupune alte faze de construcție, necunoscute în acest moment.

Măsurătorile au precizat că latura nordică lungă a edificiului B9, dinspre strada ABV4, măsoară 27,86 m iar latura scurtă, dinspre *cardo*, măsoară 18,23 m. Încăperea α situată la Nord, are dimensiunile pe interior de 26,741 m x 7,495 m; încăperea β are aceleași dimensiuni pe lungime ca și precedenta, dar are lățimea de 2,801 m în partea dinspre Est și 5,833 m la Vest.

Totodată, facem precizarea că următorul spațiu (γ) presupus a fi o curte interioară, în interiorul căruia a fost descoperită o structură circulară din pietre, are lățimea cuprinsă între 5,372 m (la Est) și 5,971 m (spre Vest).

În ceea ce privește diversele elemente constructive și de arhitectură[4] descoperite în zona edificiului, vom începe cu anumite considerații privind elementele de structură în elevație și paviment.

Zidurile exterioare și interioare ale edificiului sunt construite din piatră legată cu pământ, în *opus incertum* și au lățimea cuprinsă între 0,80 m - 0,66 m. Această metodă de construcție, din zid de piatră continuat în partea superioară cu chirpic nears, nu permite, din punctul de vedere al rezistenței materialelor folosite, realizarea unui edificiu cu mai multe etaje și presupune inclusiv faptul că pragul de sus al intrărilor era realizat din lemn, spre deosebire de cel de de jos, realizat din piatră. În cel mai bun caz, doar la fațada edificiului dinspre *cardo* puteau exista elemente litice în elevația din dreptul intrării, având în vedere că în această zonă a fost descoperit un prag de intrare de dimensiuni mai mari, comparativ cu alte intrări ale aceluiași edificiu, iar zidul din această zonă pare a fi lucrat mai îngrijit.

Pavimentul din diverse zone ale edificiului este lucrat în stiluri diferite. Cercetările arheologice din ultima campanie au pus în evidență diferențe mari între pavajul din încăperea α (dale din calcar aproximativ rectangulare, masive), pavajul din spațiul β, (două dale de pavaj dreptunghiulare masive) pavajul din dreptul intrării dinspre *cardo* (dale aproximativ rectangulare, mai mici ca

[2] Noile informații au determinat reluarea numărării încăperilor care fac parte din edificiul în discuție, astfel încât notarea cu numere s-a făcut în ordine succesivă, de la Nord spre Sud; din considerente estetice care țin de integrarea acestui edificiu în cadrul informațiilor deja publicate, desemnarea încăperilor ce compun edificiul s-a realizat prin folosirea de minuscule din alfabetul grec.

[3] Ridicarea topografică a fost realizată de arheologii Dan Ștefan, Magda Ștefan (Dușescu) și Constantin-Călin Petre.

[4] Mulțumesc prof. Alexandru Barnea și arh. Monica Mărgineanu – Cârstoiu pentru încurajarea de a publica elementele de arhitectură.

dimensiuni comparativ cu precedentele) și pavajul din spațiul γ, realizat din dale de calcar de formă neregulată. Se poate afirma că întregul edificiu dispunea de un *pavimentum* din dale de calcar, dar că pavajul din încăperile α și β, spre deosebire de spațiul γ, a fost dezafectat din vechime, posibil datorită faptului că aceste dale erau rectangulare și puteau fi mai bine folosite la edificarea/refacerea altor structuri. Oricum, soliditatea pavimentului păstrat în edificiu, realizat deasupra unui strat de lut bătătorit, presupune un proces laborios, detaliat explicat de unii autori antici[5], chiar dacă nu au fost descoperite elemente de mozaic.

Lipsit de *vestibulum*, caracteristică a locuirii civile, putem presupune că spațiul γ din edificiu, pe pavajul căruia a fost descoperită o structura circulară din piatră, avea rolul unei curți interioare asemănătoare unui *atrium*, cu acces din două direcții: intrarea dinspre *cardo* și o deschidere către Sud, aceasta din urmă fără a fi îngrădită de o poartă. Acesta este un element care ne face să considerăm că spațiul γ era într-adevăr o curte interioară deschisă.

O situație asemănătoare a fost constatată anterior la Tropaeum Traiani, aproximativ pentru aceeași epocă istorică, în timpul cercetărilor din zona sectorului A[6]. În interiorul camerei 3δ considerată de autori a fi un *atrium*, a fost descoperit un complex circular din piatră, pentru care nu s-au avansat ipoteze referitoare la funcționalitate. Alți autori consideră aceste structuri circulare a fi cuptoare, dar lipsa urmelor de ardere în interiorul acestor structuri la Tropaeum Traiani face improbabilă această ipoteză. În aceste condiții, a fost avansată ideea ca aceste structuri au rolul de „mici depozite de cereale”[7].

Forma acoperișului edificiului putea fi de tipul *displuviatum*, deoarece apa meteorică scursă pe structura unui *compluvium* presupunea pe de o parte o modalitate de scurgere în afară sau strângere într-un bazin (*impluvium)*, iar pe de altă parte, această structură circulară din pietre în interiorul unui spațiu relativ mic unde se scurgea apa din precipitații nu și-ar fi avut rostul.

Dintre intrările care deserveau edificiul, singurele elemente păstrate sunt pragurile din calcar.

Cele 4 praguri de intrare descoperite au dimensiunile între și 1,62 m - 3,11 m și deserveau atât căile de acces în edificiu, cât și accesul între diferitele încăperi ale acestuia.

Cu o singură excepție și anume pragul folosit pentru intrarea dinspre *cardo*, tăiat din două blocuri de calcar paralelipipedice, restul pragurilor sunt prelucrate dintr-un singur bloc de calcar; dintre acestea, o parte prezintă urme clare de refolosire.

Menționăm faptul că relativa fragilitate a zidurilor din piatră legate cu pământ, ce puteau susține o elevație realizată din chirpic, lipsa elementelor arhitecturale specifice unor bolți, conduc la ipoteza că elementele superioare ale ușilor (pragurile de sus) erau realizate din lemn și nu s-au păstrat.

Atât ușa principală, (*ianua*) ce era postată spre Est și deservea accesul spre

[5] VITRUVIUS, *De architectura*, VII, 1.

[6] AL. BARNEA 1979, p. 83, nota 5.

[7] Ipoteza este avansată inclusiv într-un raport de cercetare arheologică: PANAITE *et alii* 2009 (2010), p.13.

exteriorul edificiului la *cardo*, cea dintre două încăperi din interior (*ostia*)[8] și ușa secundară spre exterior de la Sud (*posticum)*[9] erau formate din elementele tipice unei uși romane: pragul de jos, pragul de sus și două foi de ușă batante.

Se pare că pragul de jos (*limen*) era obiectul unor superstiții în lumea romană, de vreme ce trebuia trecut întotdeauna cu piciorul drept[10], în special în cazul edificiilor religioase. Având în vedere modalitatea de construcție a pragurilor, niciuna dintre ușile din edificiul cercetat nu se deschidea către exterior; se pare că un mai vechi obicei era respectat și la Tropaeum Traiani, și anume ca ușile să se deschidă spre interior. Cele două foi de ușă (*foris, valva*) aveau dimensiuni aproximativ egale și se puteau deschide împreună sau separat[11].

Deși balamaua era cunoscută în lumea romană[12], se pare că ușile edificiului se deschideau cu ajutorul pivoților. Pragurile prezintă o serie de orificii, de obicei două orificii patrulatere postate la ambele capete ale pragului, în zona superioară a acestuia, urmate de alte două, uneori circulare, postate tot la extremități, pe treapta inferioară, la interior. Avansăm astfel ipoteza ca orificiile superioare reprezintă lăcașurile unde se fixa cadrul din lemn al ușilor, iar celelalte probează modalitatea de fixare a pivoților circulari pe care se prindeau cele două foi de ușă.

În ceea ce privește închiderea ușilor, deocamdată nu s-au descoperit în această zonă chei sau mecanisme de încuiere, dar acest lucru nu exclude posibilitatea ca acestea să fi existat. Ușile se puteau bloca la interior prin introducerea unui pivot într-un orificiu situat în prag, în zona mediană a acestuia. Eventual, ca măsură sporită de securitate, o bară metalică sau din lemn putea fi fixată, de obicei pe timpul nopții, transversal pe interiorul ușii.

În ceea ce privește bazele și fusul de coloană descoperite în zona edificiului, putem afirma cu certitudine că doar una dintre ele (nr. catalog 11) a fost descoperită încastrată în zid; o alta, descoperită întoarsă cu fața în jos, ar fi putut face parte din pavajul din zona intrării dinspre *cardo*, dacă nu cumva cercetările mai vechi au răscolit destul de mult zona, astfel încât piesa în discuție să nu fie descoperită la locul ei. Restul pieselor din acestă categorie au fost descoperite în dărâmătură, iar cea mai apropiată analogie publicată deja la Tropaeum Traiani pentru stilul „atic"[13] în care au fost realizate, cu excepția pieselor din catalog nr. 10 și 11, provine din zona Basilicii A.[14] Nu excludem posibilitatea ca bazele de coloană să provină din cadrul altor monumente, eventual porticul care străjuia *cardo*. Menționăm caracteristica generală a majorității acestor piese descoperite în

[8] ISIDOR DIN SEVILLA, *Etymologiarum sive Originum*, XV, 7: *Est autem primus domus ingressus; cetera intra ianuam ostia vocantur generaliter*. De asemenea, VERGILIUS, *Aeneis*, VI, 43, 81.

[9] HORATIUS, *Epistolae*, I, 5, 31 *atria seruantem postico*; SUETONIUS, *Claudius*, 18: *ut aegre nec nisi postico evadere in Palatinus valuerit.*

[10] SMITH 1875. De asemenea, VITRUVIUS, IV, 4 referitor la numărul de trepte necesare în așa fel încât vizitatorul să pășească cu piciorul drept în templu.

[11] Q. CURTIUS RUFUS, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis* V, 1, 42: *cubiculi fores*; SUETONIU, *Augustus*, 82 *cubiculi foribus.*

[12] ALICU, COCIŞ, ILIEŞ, SOROCEANU 1994, p. 22-23, fig. 9; GUDEA 1996, p. 385, pl. LXV.

[13] VITRUVIUS, III, 5.

[14] MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, BARNEA 1979, fig. 108/1.5.

edificiu și anume transformarea torului superior în baghetă cilindrică, specific pentru „ionicul atic" de la Tropaeum Traiani[15].

Cele două capiteluri au fost descoperite în zonă, în poziții secundare, deranjate de cercetări mai vechi și probabil că niciunul nu provine la origine din cadrul edificiului. Unul dintre capiteluri, lucrat în stilul ionic, fragmentar, (nr. catalog 12) respectă mai bine stilul arhitectural și poate fi datat cu aproximație într-o perioadă mai timpurie a funcționării cetății Tropaeum Traiani, spre deosebire de celălalt, ce reprezintă o evoluție a acestui element de arhitectură[16].

În ceea ce privește datarea și funcționalitatea edificiului, sunt necesare câteva precizări suplimentare.

Edificiul nu poate fi încadrat în niciunul dintre tipurile de construcții romane clasice inclusiv datorită faptului că astfel de reguli nu se mai mențin întotdeauna în antichitatea târzie. Construcția nu are elemente care să permită identificarea cu o locuință. Nu este exclus ca în ultima fază de funcționare să poată fi folosită și pentru acest scop; descoperirea de fragmente de oale de bucătărie, oase de animale, fusaiole și a unei structuri circulare din piatră în perimetrul edificiului, spijină eventual această ipoteză, fară ca aceasta să fie determinantă.

Edificiul cercetat era probabil, la origine, o construcție publică, având eventual un rol economic[17]; este posibil să fi avut funcționalitatea de depozit, eventual pentru anumite produse perisabile, fără însă a respecta criteriile de construcție relativ stricte ale unui *horreum*[18].

Descoperirea unor fusaiole din lut sunt indiciul unor activități casnice: cu toate acestea apreciem că edificiul nu avea inițial o funcționalitate de locuință, forma și caracteristicile sale indicând mai curând o funcționalitate publică.

În baza descoperirilor arheologice, inclusiv numismatice (monedele descoperite în incinta edificiului se datează între sec IV-VI p. Chr., în condițiile când cea mai târzie monedă descoperită până acum în acest perimetru este un *follis* bătut la Constantinopol, din timpul anului III al domniei lui Iustin II (567/568) perioada de funcționare a edificiului poate fi larg datată, iar dezafectarea sa definitivă poate fi plasată prin analogiile cu alte cercetări arheologice de la Tropaeum Traiani, în perioada atacului avar de la 586-587[19].

Între momentul ridicării edificiului și cel al distrugerii sale definitive, marcat de un nivel de incendiere, stadiul actual al cercetării permite constatarea mai multor modificări/faze constructive, printre acestea putând fi enumerate: refacerea zidurilor inclusiv prin folosirea de *spolia*, blocarea intrării dinspre Vest, demontarea unor porțiuni din ziduri în zona estică a edificiului pentru facilitarea accesului spre încăperea *β*, demontarea pavajului din blocuri rectangulare din interiorul edificiului și înlocuirea acestuia, în anumite zone, cu podea din lut, refolosirea unor praguri. Nu cunoaştem încă dacă înainte de aceste faze au mai

[15] *Ibidem*, p. 130

[16] *Ibidem*, fig. 123/5.1.1 şi 5.1.2

[17] Printre altele, în perimetrul edificiului a fost descoperit și un cârlig de balanță.

[18] OPRIŞ 2003, p. 32-33, Pl. IV, 3. Faza 3 (sec. VI p. Chr.) determinată pentru edificiul cu funcția inițială de *horreum* de la Capidava, evidențiază o curte interioară deschisă aparținând acestui edificiu.

[19] PAPUC 1977, p. 357-360; I. BARNEA 1979, p. 230.

existat şi altele, deocamdată cercetarea oprindu-se la primul nivel de călcare întâlnit, aflat de obicei sub nivelul de dărâmătură. De remarcat faptul că *după* demontarea pavajului interior din edificiu și *după* demontarea unei porțiuni din zidul ce despărțea încăperea α de încăperea β, zonă unde se constată o podea de lut ce suprapune fundația zidului unde s-a practicat o intrare, are loc incendierea suprastructurii din lemn a clădirii, eveniment marcat de un nivel consistent de arsură, constatat pe podeaua de lut ce înlocuiește pavajul și pe patul de așteptare din pământ galben al pavajului dezafectat.

Prin urmare putem afirma că dezafectarea pavajului din spațiile α și β poate marca schimbarea funcționalității edificiului, eventual pentru o scurtă perioadă de timp până la incendierea definitivă a clădirii. Lipsa unor niveluri constructive consistente la Tropaeum Traiani după atacul avar, face probabilă ipoteza ca anul 586-587 p. Chr. să reprezinte și data abandonării definitive a edificiului, ce nu va mai fi niciodată refăcut[20].

CATALOG

PRAGURI DE INTRARE

1. Prag de ușă fragmentar descoperit în C7 - adus din altă zonă, probabil în timpul unor cercetări anterioare neidentificate; fragmentul de prag (jumătatea păstrată) are 134 cm și este spart în două bucăți aproximativ egale. Fragmentul de prag este tăiat dintr-un bloc paralelipipedic de calcar cu dimensiunile de 134 x 60 x 20 cm. Pe una dintre laturi se află o scobitură circulară cu diametrul de 6 cm destinată montanților verticali de care erau prinse cele două foi ale ușii. Spre centrul fragmentului păstrat se află o scobitură dreptunghiulară (10 x 8 cm) destinată sprijinirii ușilor batante la închidere. Pragul prezintă două suprafețe (trepte) pe partea orizontală superioară, dintre care una mai înaltă cu lățimea de 15 cm și alta mai joasă, unde au fost practicate orificiile, cu lățimea de 45 cm. Pl. I, 1A-1B.

2. Prag de ușă din C7 servind la accesul dinspre Sud în spațiul β din edificiu. Forma pragului este paralelipipedică cu dimensiunile de 1,64 x 70 x 36 cm și prezintă 3 trepte în porțiunea orizontală, cu dimensiunile: treapta superioară are lățimea de 44-45 cm și înălțimea de 8 cm, treapta medie cu lățimea de 13,5-16 cm și înălțimea de 11-13 cm și treapta inferioară cu lățimea de 11-12 cm și înâlțimea de 16-18,5 cm. Pe ambele capete ale treptei superioare sunt practicate două scobituri dreptunghiulare de 8-10 cm lungime, destinate montanților verticali de care erau prinse cele două foi ale ușii. La ambele capete ale treptei medii sunt practicate două scobituri relativ circulare cu dimensiunile de 6,5 x 8 cm, respectiv 6,5 x 11 cm. Pl. I, 2A-2B.

[20] BARNEA, VULPE 1968, p. 433. De asemenea, TEOPHILACTOS SIMOCATTA, *Ἱστόριαι*, I, 8, (ediția Bonn 1834, p. 48) οἱ δ᾽ἀμφὶ τὸν Χαγάνον τῶν τε Σκυθῶν καὶ Μυσῶν τοὺς περιοίκους ἐλυμήναντο πάντας εἶλόν τε πόλεις πολλὰς, τήν τε Ῥατηρίαν καὶ Βονώνειαν καὶ Ἀκὺς καὶ Δορόστολον καὶ Ζαλδαπὰ καὶ τὰ Παννασὰ καὶ Μαρκιανούπολιν καὶ Τρόπαιον.

3. Prag de ușă din C9 servind la accesul între încăperea α spre spațiul β. Forma pragului este paralelipipedică, cu dimensiunile generale de 1,62 x 57 x 27 cm, și prezintă două trepte, cea superioară cu lățimea de 16,5 cm și înălțimea de 6 cm și treapta inferioară cu lățimea de 41 cm și înălțimea de 21 cm. Pe mijlocul treptei superioare la ambele laturi sunt practicate două scobituri dreptunghiulare de 9,5 x 4 cm, aflate la 1,40 m distanță, considerată între centre, destinate montanților verticali de care erau prinse cele două foi ale ușii. Pe treapta inferioară, lipite de treapta superioară, sunt practicate alte două scobituri, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 7 x 6 cm, în poziții laterale pragului, la 1,30 m distanță, considerată între centre. Pe aceeași treaptă se află o altă scobitură, cu dimensiunile de 9 x 5 cm, într-o poziție relativ centrală, la 1 m și respectiv 52 cm de laturile exterioare ale pragului, servind probabil pentru fixarea pilonului de sprijin a două porți batante, inegale. O altă scobitură, situată pe aceeași treaptă, într-o poziție excentică, are formă patrulateră cu dimensiunile de 9 x 9 cm și reprezintă ori un element de blocare a ușii de la interior, ori o refolosire a pragului, servind ca montant pentru o ușă cu o singură foaie. Pl. I, 3A-3B.

4. Prag de ușă din calcar, refolosit probabil de mai multe ori, descoperit în C16-C18, servind la accesul dinspre *cardo* (Est) în edificiu. Pragul este tăiat din două blocuri de calcar paralelipipedice, cu dimensiunile de 1,73 x 73 x 32 cm, respectiv 1,38 x 75 x 32 cm și se compune din două trepte, prima cu lățimea de 28-31 cm și înălțimea de 32 cm, iar a doua cu lățimea de 43-45 cm și înălțimea de 25 cm. Pe treapta superioară se află o scobitură de formă dreptunghiulară cu dimensiunile de 6 x 3 cm înscrisă într-o altă scobitură de aceeași formă dar mai puțin profundă, cu dimensiunile de 22 x 9 cm.

Pe treapta inferioară au fost identificate un număr de 7 scobituri dreptunghiulare, după cum urmează: o serie de 3 scobituri cu dimensiunile de 14 x 8 cm, 9 x 6 cm și 7 x 5 cm, se află în pandant inversat cu alte 3, cu dimensiunile de 10 x 4 cm, 8 x 4,5 cm și 10 x 7 cm. În colțul de pe latura sudică a treptei inferioare se află o altă scobitură rectangulară, cu dimensiunile de 25 x 14 cm; un șanț drept pornește oblic de la aceasta către marginea pragului, reprezentând urma foii de ușă. Pl. II, 4A-4D.

BAZE DE COLOANĂ

Bazele de coloană descoperite în zona edificiului, în număr de 7 până la această dată, au fost refolosite prin încastrare în ziduri sau în pavaje; dintre acestea, un număr de 5 pot fi grupate într-un tip cu profilatură complexă și caracteristici asemănătoare; celelalte fac parte din tipuri diferite, ce vor fi prezentate mai jos.

5. Bază de coloană din calcar descoperită în martorul C8-C6, cu plinta pătrată în plan cu diametrul de 45 cm, înălțimea totală a bazei este de 23 cm: plinta are înălțimea de 9 cm, torul inferior î. 5 cm, bagheta inferioară î. 1 cm, scotia î. 2,3 cm, bagheta superioară î. 1,8 cm și torul superior î. 2,5 cm. Bagheta cilindrică și-a mărit înălțimea față de cea inferioară și alături de torul superior formează de fapt

un singur tambur cilindric, iar derivația lor din baghetă și tor se păstrează printr-o simplă incizie. În centrul tamburului superior se păstrează un orificiu de montare pătrat cu latura de 4,5 cm.

Pe una din laturile plintei în poziție centrală, se află un orificiu dreptunghiular; una dintre laturile bazei de coloană lipsește, fiind răzuită probabil pentru a forma o priză mai bună la încastrarea în zid. Pl. II, 5A-5B.

Analogii: Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Alexandru Barnea, *Piese de arhitectură din cetatea Tropaeum Traiani*, în *Tropaeum Traiani*, *I, Cetatea*, I. Barnea (coord.), Bucureşti, 1979, fig. 146/1.5. Aceeași analogie și pentru numerele 6 - 9 din catalog.

6. Bază de coloană din calcar descoperită în S7; aceleași caracteristici ca și precedenta: plinta pătrată în plan cu diametrul de 45 cm, înălțimea totală a bazei de coloană este de 25 cm. Plinta are înălțimea de 8 cm, torul inferior î. 7 cm, bagheta inferioară î. 1 cm, scotia î. 3,5 cm, bagheta superioară î. 2,5 cm și torul superior î. 2,5 cm. Bagheta superioară și torul superior sunt identice și formează un singur tambur cilindric iar derivația lor din baghetă și tor se păstrează printr-o simplă incizie. În centrul tamburului superior se păstrează un orificiu de montare pătrat cu latura de 4, 5 cm. Baza de coloană este spartă parțial pe una din laturi. Pl. II, 6A-6B.

7. Bază de coloană din calcar descoperită în C 15; aceleași caracteristici ca și precedentele: plinta pătrată în plan cu diametrul de 50 cm, înălțimea totală a bazei de coloană este de 22,5 cm. Plinta are înălțimea de 8 cm, torul inferior î. 4 cm, bagheta inferioară î. 1,5 cm, scotia î. 3,5 cm, bagheta superioară î. 2 cm și torul superior î. 2 cm. Bagheta superioară și torul superior sunt identice și formează un singur tambur cilindric iar derivația lor din baghetă și tor se păstrează printr-o simplă incizie. În centrul tamburului superior se păstrează un orificiu de montare dreptunghiular cu laturile de 4,5 x 4 cm. Baza de coloană este spartă parțial pe una din laturi. Pl. III, 7A-7B.

8. Bază de coloană din calcar descoperită în martorul S4-S6, are aceleași caracteristici ca și precedentele: plinta pătrată în plan cu diametrul de 52 cm, înălțimea totală a bazei de coloană este de 24 cm. Plinta are înălțimea de 6 cm, torul inferior î. 6 cm, bagheta inferioară î. 2 cm, scotia î. 3,5 cm, bagheta superioară î. 3 cm și torul superior î. 3 cm. Bagheta superioară și torul superior sunt identice și formează un singur tambur cilindric iar derivația lor din baghetă și tor se păstrează printr-o simplă incizie. Baza de coloană a fost prelucrată, astfel că în centrul tamburului superior s-a practicat o scobitură pătrată cu latura de 22 cm. Baza de coloană este foarte prost păstrată și este spartă în două părți inegale; pe una din laturi a fost practicat un orificiu dreptunghiular în dreptul torului inferior, baghetei inferioare și scotiei. Pl. III, 8A-8B.

9. Bază de coloană din calcar descoperită în martorul S4-S6, are aceleași caracteristici ca și precedentele: plinta pătrată în plan cu diametrul de 52 cm, înălțimea totală a bazei de coloană este de 25 cm. Plinta are înălțimea de 7 cm, torul inferior î. 5, 5 cm, bagheta inferioară î. 1 cm. Baza de coloană a fost

prelucrată ulterior, astfel că începând cu zona din dreptul scotiei până în partea superioară, elementele sale au fost răzuite formând un simplu tambur cilindric, cu înălțimea de 7 cm.

Una dintre laturile bazei de coloană lipsește, fiind răzuită probabil pentru a forma o priză mai bună la încastrarea în zid. Pl. III, 9A-9C.

10. Fus de coloană din calcar (semicoloană) descoperit în martorul C8-C2, spațiul *β*. La partea inferioară prezintă un tambur cilindric (*apothesis*) cu diametrul de 39,5 cm și înălțimea de 5 cm ce se racordează la partea inferioară a fusului printr-un profil cu plan înclinat înalt de 3,5 cm. Înălțimea totală a fusului este de 44 cm, iar diametrul acesteia în partea superioară este de 37 cm. Fusul prezintă în partea mediană o scobitură dreptunghiulară; o parte din zona inferioară și cea superioară lipsesc.

Analogii: Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Alexandru Barnea, *op.cit.*, fig. 117/4.7. Pl. IV, 10.

11. Bază de coloană cu profilatura simplă din calcar din S7, încastrată în zid. Păstrată întreagă, are dimensiunile de 59 x 56 x 37,5 cm. Baza are plinta pătrată în plan, cu dimensiunile de 59 x 56 cm și înălțimea de 27 cm și doi tamburi cilindrici cu diametrele de 46 și 38 cm și înălțimi de 4, respectiv 5 cm.

Analogii: Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Alexandru Barnea, *op.cit.*, fig. 113/2.2.5. Pl. IV, 11A-11B.

CAPITELURI

12. Capitel ionic din calcar descoperit în S1, fragmentar. Se păstrează parțial fața unei volute, cu raza maximă de 8 cm. Semitrompa corespunzătoare este decorată cu frunze dispuse longitudinal. Trompa este decorată în partea mediană cu un brâu profilat cu 3 inele păstrate; din abac se păstrează doar o parte din miez, nu se poate dovedi că șanțul celor 2 volute este sau nu continuu, deoarece voluta se păstrează în partea superioară până în dreptul laturei superioare a echinei. Echina este decorată cu 3 ove și frunze stilizate de acant.

Analogii: Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Alexandru Barnea, *op.cit.*, fig. 123/5.1.1. Pl. IV 12A-12C.

13. Capitel ionic din calcar, fragmentar, spart în două părți, descoperit în C18. Fețele volutelor sunt circulare și perfect plane, fără trasajele curbei volutei. Raza volutei are 7 cm; trompele volutelor au în zona mediană un profil inelar provenit din decorația capitelelor clasice iar înălțimea abacului este de 3 cm. Echina prezintă un relief bombat de forma unui patrulater cu trei dintre laturi curbe. Analogii: Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Alexandru Barnea, *op.cit.*, fig. 123/5.1.2. Pl. IV, 13A-13D.

PIESE DIVERSE

14. Piesă din calcar, fragmentară, descoperită în C6. Fața exterioară este împărțită în 3 registre rectangulare cu lățimi de 23, 24 respectiv 21 cm fiecare.

Registrul din mijloc, lat de 24 cm, este adâncit în comparație cu cele laterale. Lungimea totală a piesei este de 1,70 cm, lățimea de 67 cm și grosimea maximă de 21 cm. Pl. V, 14.

15. Piesă din marmură (?) fragmentară, descoperită în C16, în apropierea intrării estice, dinspre *cardo*, în edificiu. Piesa are lungimea de 1,18 m, și prezintă două registre, pe ambele fețe, astfel: primul registru inferior este rectangular cu lungimea de 78 cm, iar registrul superior, mai gros pe ambele fețe, în forma literei L, are lungimea de 1,18 m și prezintă urme de lustruire la una dintre laturi. Pl. V, 15A-15C.

16. Piatră de măcinat din calcar, partea inferioară, descoperită în zona încăperii *β*. Obiectul are o formă cilindrică, cu diametrul la exterior de 87 cm, și înălțimea de 30 cm, iar o zonă din latura exterioară este aplatizată pe o lungime de 52 cm. Pe centru piatra de măcinat este perforată; gaura de perforare are formă cilindrică și un diametru de 33 cm. Pe suprafața orizontală superioară poate fi observat un șanț în jurul găurii centrale, cu lățimea de 6 cm, reprezentând suprafața de contact cu partea superioară a morii de măcinat, format prin rotirea acesteia din urmă. Pl. V, 16A-16B.

17. Fragment statuie din marmură, descoperit în zona străzii ABV4, la Nord de edificiu. Fragmentul păstrat (mâna dreaptă a unei statui) are înălțimea de 14 cm, cu dimensiuni apropiate de mărime naturală a personajului reprezentat. Personajul ținea în mână un obiect cilindric, poate un papirus reprezentând un decret, caz în care personajul ar putea fi un împărat/binefăcător al orașului. Sculptorul a lucrat îngrijit, atent la detalii; statuia păstrează aproximativ proporțiile naturale și probabil a fost comandată din altă parte, eventual pentru împodobirea forului. Pl. V, 17A-17C.

BIBLIOGRAFIE

ALICU, COCIŞ, ILIEŞ, SOROCEANU 1994 - D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A. Soroceanu, *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca.

AL. BARNEA 1979 – Al. Barnea, *Sectorul A și via principalis B-C*, în I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani*, *I, Cetatea*, Bucureşti.

I. BARNEA 1979 - Ion Barnea, *Concluzii*, în I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani*, *I, Cetatea*, Bucureşti.

GUDEA 1996 - Nicolae Gudea, *Porolissum. Vama Romană*, Cluj-Napoca.

MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, BARNEA 1979 - Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Alexandru Barnea, *Piese de arhitectură din cetatea Tropaeum Traiani*, în I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani*, *I, Cetatea*, Bucureşti.

OPRIŞ 2003 - Ioan C. Opriș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV- VI p. Chr.)*, Bucureşti.

PANAITE *et alii* 2009 (2010) - Adriana Panaite, C. Pană, A. Bucurei, I. Cerveanu, M. Dragostin, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța, Sector A – la N de Basilica A*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice, Campania 2009*, București.

PAPUC 1977 - Ghiorghe Papuc, *Considerații asupra perioadei de sfârșit a cetății Tropaeum*

Traiani, Pontica 10 (1977), p. 357-360.

SMITH 1875 - William Smith, *D.C.L., LL.D.: A Dictionary of Greek and Roman Antiquities, John Murray,* London.

VULPE, BARNEA 1968 - Radu Vulpe, Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București.

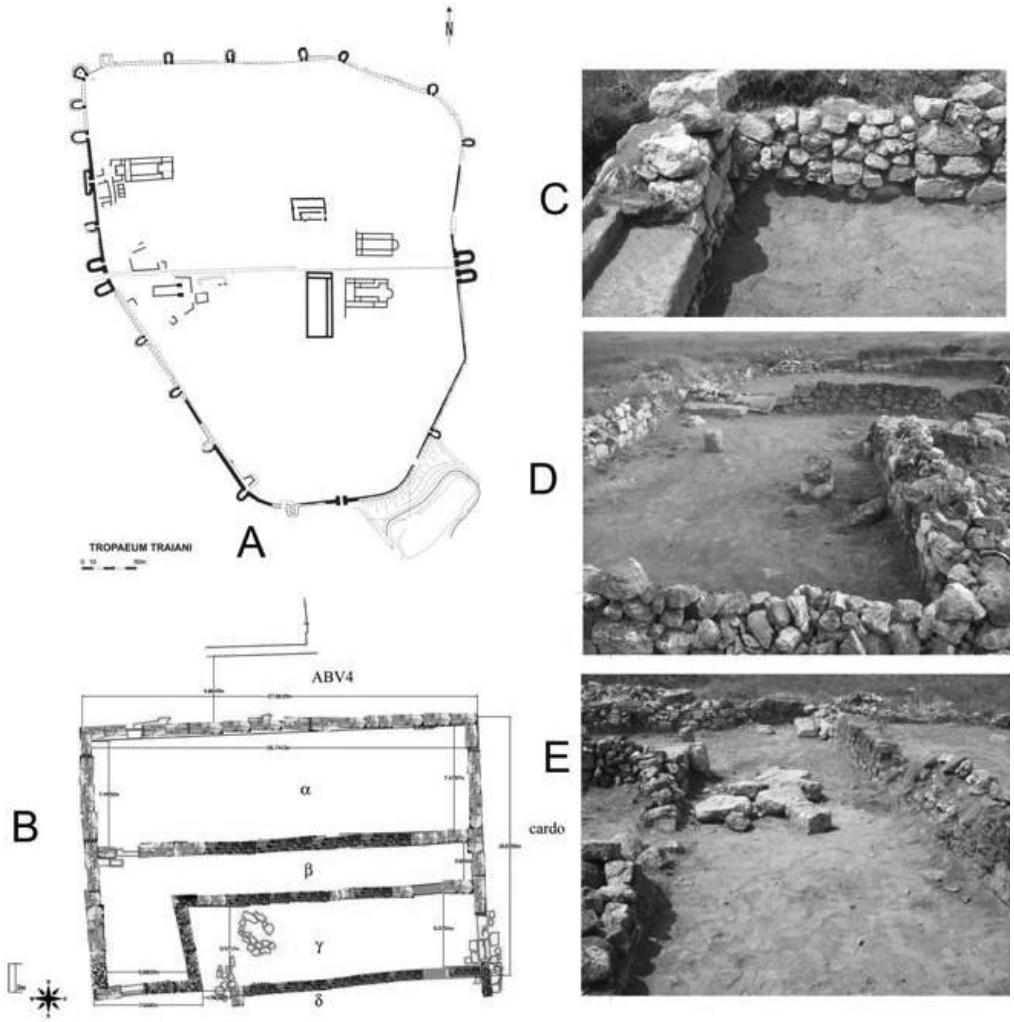
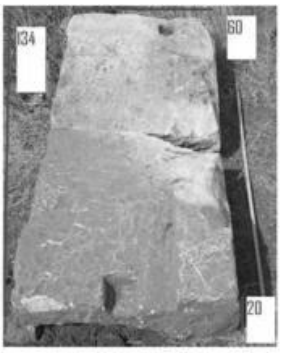

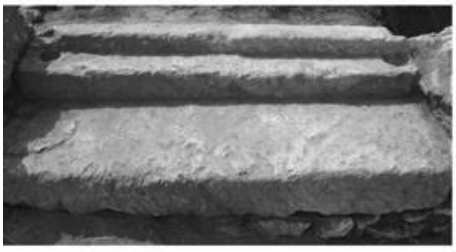
Fig. I
A - Planul general al cetății Tropaeum Traiani; B - Planul edificiului B9;
C, D, E- Imagini din timpul cercetării arheologice.

1A

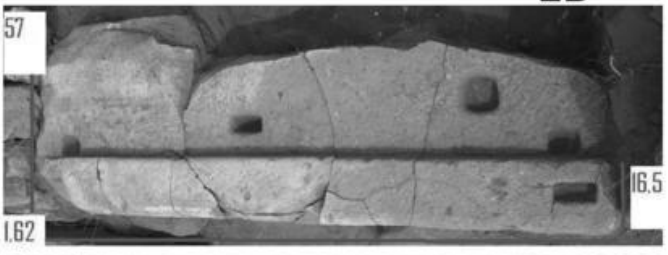
1B

2A

2B

3A

3B

Pl. I

4A

4B

4C

4D

5A

5B

6A

6B

Pl. II

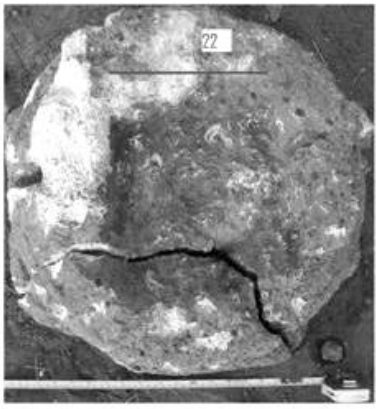
7A

7B

8A

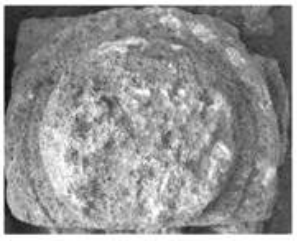

8B

9A

9B

9C

Pl.III

10

11A

11B

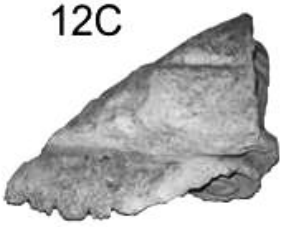

12A

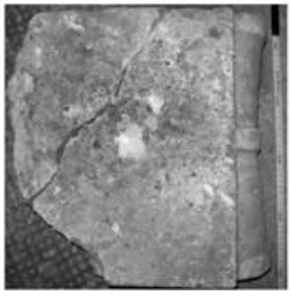
12B

12C

13A

13B

13C

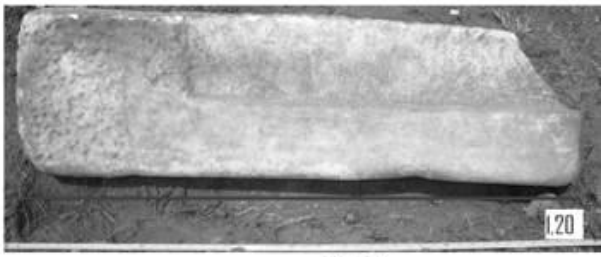

13D

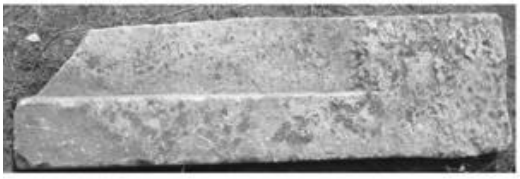
Pl. IV

14

15A

15B

15C

16A

16B

17A

17B

17C

Pl. V

STADIUL CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE LA HÂRŞOVA, JUD. CONSTANŢA[1]. CONTRIBUŢII LA HARTA ARHEOLOGICĂ A LOCALITĂŢII

Constantin NICOLAE

Cuvinte cheie: *Carsium, aşezare neolitică, aşezare getică, fortificaţie, necropolă romano-bizantină..*

Keywords: *Carsium, Neolithic settlement, Getian settlement, fortification, Roman-Byzantine necropolis.*

Abstract: *Hârşova town is situated on the right bank of the Danube at km 235, in an interesting area from geological, geographical and natural surroundings point of view. The wealth and variety of this place determined the appearance and development of many human communities in different historical periods and epochs (Fig. 1).*

The most important sites are covered by the modern city: the Neolithic settlement (tell), Carsium fortress (Fig.2-5), Carsium fortress North gate (Fig. 6-7), Dealul Belciug or „Crucea Monument" fortification (Fig. 10/1), the Roman-Byzantine defensive wall, linking the two medieval fortifications, the castrum canabae, developed in an urban settlement, probably raised to municipium rank, the Roman-Byzantine necropolis I (Fig. 8), the Roman-Byzantine necropolis II (Fig. 9), the early Byzantine necropolis. The Bronze Age necropolis and the Hallstatt necropolis on Dealul Belciug, the La Tène necropolis in „Abator" area, the „Dridu" culture necropolis on Viitorului Street and the Ottoman necropolis were also identified inside the town area (Fig. 10/2).

A number of sites are known by research in the area outside the town. A Getian settlement and its tumuli necropolis (Fig. 10/3), as well as a Bronze Age settlement are attested in "La Moară" area. An Eneolithic settlement, as well as a Bronze Age one and Roman epoch traces were identified on "Celea Mică" hill. A Bronze Age settlement, an

[1] Abordarea acestor probleme este determinată, pe de o parte, de nevoia recuperării timpului ce a trecut peste monumentele din localitate fără ca acestea să fie încă supuse unui regim de protecţie potrivit prevederilor legale; de cealaltă parte se simte nevoia conturării mai precise a hărţii arheologice care vine în sprijinul comunităţii locale şi al cercetătorilor interesaţi de anumite situri. În acelaşi timp, dat fiind faptul că săpăturile arheologice din cetate desfăşurate în ultimul deceniu într-un ritm alert, cu rezultate surprinzătoare, nu ne permit încă publicarea acestora, pentru a răspunde interesului specialiştilor, vom aborda, cu titlul preliminar, unele aspecte noi, inedite, legate de topografia fortificaţiei romane şi romano-bizantine în raport cu cea medievală.

early Hallstatt settlement, a Roman-Byzantine building and an early feudal settlement were found in „La Lac" area (Fig. 10/4). A number of sites were identified on "Băroi" hill: a La Tène necropolis, the fortified Hallstatt settlement and its necropolis, a Roman-Byzantine settlement (the shape of a fortification, considered to be of turris type, appears in the area on aerial photos), as well as a number of Ottoman mud brick fortifications (tabii) (Fig. 10/5). Some archaeological sites are uncertainly attested by isolated discoveries and aerial photos: two vilae rusticae, a medieval necropolis from the 17th-18th centuries, a medieval settlement and the Roman, Roman-Byzantine and medieval periods roads leading from the fortress, on the limes, to the centers at the North (Cius) or South (Capidava), or the ones towards the West Pontic cities (Histria, Tomis). Some of them coincide with the present routes. Aerial photos have also pointed out the existence of small size fortifications (turres).

Oraşul Hârşova este aşezat pe malul drept al Dunării, în dreptul Km 235, într-o zonă deosebit de interesantă din punct de vedere fizico-geografic şi istoric. Elementele de cadru natural, resursele solului şi ale subsolului, poziţia pe malul apei în apropierea celul mai important vad care asigura legătura dintre Câmpia Munteniei şi regiunea intra-carpatică cu litoralul vestic al Mării Negre, vegetaţia şi fauna specifice, toate îşi pun amprenta asupra evoluţiei istorice a zonei care devine una extrem de favorabilă dezvoltării comunităţilor umane (Fig. 1).

Mediul natural şi mai ales cel geologic va atrage atenţia specialiştilor încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin cercetările făcute de K. Peters (1876)[2], V. Atanasiu, (1898) sau, la începutul secolului al XX-lea, de I. Simionescu[3], dar şi mai târziu, până în zilele noastre[4]. S-a stabilit, astfel, că zona face parte din bariera de calcare jurasice şi coraligene care se întinde între Hârşova şi Topalu. Aşa se explică faptul că între aceste două localităţi relieful este asemănător: o formă de podiş, spre interiorul regiunii, cu spinări uşor ridicate pe malul Dunării. La Hârşova şi împrejurimi, acestea au înălţimi mai modeste (38,16 m în Dealul Cetăţii; 47,04 m în Dealul Belciug; 87,05 m în Dealul Băroi şi 88,50 m în Dealul Celea Mare). Spre Dunăre se deschid o serie de fenomene carstice, unele de-a dreptul spectaculoase, cum ar fi lapiezuri, doline, turnuri ruginiforme, mici poduri şi chiar peşteri. Atât peisajul cât şi diversitatea de viaţă au făcut ca zona să fie inclusă în două rezervaţii: „Canaralele din portul Hârşova" şi „Celea Mare - Valea lui Ene"[5]. Din păcate, exploatarea calcaruluil, în vechime dar şi în epoca contemporană, a afectat în mare măsură aceste creaţii naturale, extrem de importante, cu consecinţe incalculabile pentru cercetarea ştiinţifică a regiunii. Menţionăm că în anii '80, într-o peşteră, descoperită în urma extinderii carierei din Dealul Celea Mică, au fost scoase la lumină mai multe resturi de oase[6], dintre care, la noi a ajuns doar un molar de pui de mamut.

---

[2] Acestuia i se datorează şi o reprezentare a oraşului, privit de pe Dunăre, cu ruinele cetăţii *Carsium*; vezi IONESCU 1904, p. 421.

[3] SIMIONESCU 1909, *passim.*

[4] BĂRBULESCU 1975, *passim.*

[5] Legea 5/2000, III, 2. 369; HG 2151/2004, IV. 24.

[6] După declaraţiile muncitorilor care au fost la faţa locului şi descrierea mărimii oaselor, este vorba de resturile unui schelet de pui de mamut. Responsabilii cu exploatarea au ascuns în mod deliberat descoperirea şi au dinamitat peştera. Contrar dispoziţiilor date

Piatra, loess-ul, nisipul, stuful, papura, reprezintă nu numai cele mai importante dar şi cele mai frecvente materiale utilizate în construcţii. Nu este de mirare că, dispunând de calcar în cantităţi inepuizabile, fortificaţiile din epoca romană, romano-bizantină şi medievală au fost reconstruite, după fiecare distrugere, pe suprafeţe mari, aşa cum indică -dacă ţinem cont numai de cetatea târzie-, stampele din prima jumătate a secolului al XIX-lea[7].

Poziţia, bogăţia şi varietatea locurilor au condus la apariţia, dezvoltarea şi succesiunea în acelaşi spaţiu, vreme de mai multe milenii, până astăzi, a comunităţilor umane. Densitatea istorică mare şi cu totul excepţională explică de ce zona a atras atenţia specialiştilor încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Însă dificultăţile izvorâte din pluristratificarea arheologică au întârziat, după părerea noastră, iniţierea cercetărilor de lungă durată într-o epocă în care se preferau siturile cu stratigrafie cât mai simplă şi cu rezultate imediate. Săpăturile sistematice, cele de salvare, cercetările de teren şi achiziţionarea unor materiale arheologice de importanţă deosebită din localitate şi din imediata ei vecinătate, au condus la conturarea unei hărţi arheologice pe care au fost marcate siturile descoperite[8] şi pe care o prezentăm în continuare.

A. SITURI ARHEOLOGICE ÎN INTRAVILAN. STADIUL CERCETĂRII ACESTORA.

1. *Aşezarea neolitică (tell).* A fost identificată pe malul Dunării în partea de sud-est a oraşului, de către Done Şerbănescu, în anul 1961. Iniţial a ocupat o suprafaţă de cca. 2 ha. Factori naturali, de mediu, dar şi antropici, au dus la deteriorarea permanentă a monumentului, astfel că, astăzi, după părerea specialiştilor, se păstrează mai puţin de jumătate din întinderea sa iniţială[9] sub forma unei coline înalte de peste 12 m şi alungite (190 m E-V şi 90 m N-S). Prin dimensiuni este una din cele mai mari aşezări neolitice din România şi din această parte a continentului. Se delimitează în perimetrul străzilor Grădinilor - Gh. Doja - Danubiu şi malul Dunării. Nu se cunoaşte încă necropola aşezării. După cum indică topografia zonei, la care se adaugă observaţiile făcute cu ocazia diferitelor lucrări industriale, urbane sau gospodăreşti, în imprejurimi, cel mai probabil necropola se întinde spre nord. În vara anului 1961 s-a efectuat o primă săpătură care a urmărit stabilirea stratigrafiei aşezării[10]. Cercetarea sistematică a tell-ului

---

de autorităţi, piese de schelet, mai mici, au fost sustrase.

[7] BOCA 1968, nr. 28 şi 29.

[8] O primă hartă arheologică a oraşului a fost realizată de noi în urmă cu aproape un deceniu şi jumătate pentru fundamentarea PUG-ului din anul 1997. Ulterior a fost reluată şi în Planul urbanistic elaborat în 2004.

[9] În momentul de faţă cea mai mare presiune asupra monumentului o au lucrările de construcţie, într-o zonă cu mare instabilitate, excavaţiile mecanice sau manuale la baza monumentului pentru amenajarea împrejmuirilor, a adăposturilor pentru animale sau depozitarea bunurilor gospodăreşti. Se impune, de urgenţă, executarea, atât pentru aşezare cât şi pentru cetate, de Planuri urbanistice de detaliu unde să se reglementeze regimul construcţiilor din zonă. În caz contrar, în câteva decenii, cele două situri se vor micşora considerabil.

[10] GALBENU 1962, p. 285-306; GALBENU 1963, p. 501-510.

începe în 1985[11] iar din 1993 aici debutează un program de colaborare româno-francez[12]. Cercetările de până acum, şi mai ales concluziile echipei interdisciplinare, au evidenţiat o serie de probleme privind caracterul şi stratigrafia aşezării neolitice de la Hârşova[13].

2. *Cetatea Carsium.* În raport cu alte fortificaţii de pe *limes*-ul dunărean, cetatea de la Hârşova desemnează, potrivit celor mai noi date, un ansamblu cu ziduri din piatră, distruse în totalitatea lor, ce apar la lumină în diferite puncte din localitate. Pamfil Polonic a apreciat, se pare, cel mai bine, la vremea respectivă, când mai erau încă vizibile, originea lor. El notează în caietul personal că *...în partea de sud pe o stâncă în marginea Dunării* (se găsesc) *ruinele unei cetăţi puternice turceşti,....prin oraş s-au găsit urme de ziduri romane, cărămide romane, un stâlp miliar, pietre cu inscripţii şi monete romane....*[14] Din nefericire, aceste observaţii au fost trecute cu vederea de toţi cei care s-au ocupat de sit. Cercetările din ultimii ani, care au ţinut cont şi de însemnările lui P. Polonic, ne-au permis să aducem în discuţie noi puncte de vedere cu privire la topografia fortificaţiei de la Hârşova[15] asupra cărora vom reveni, pe scurt, cu descoperirile din ultimile campanii.

2 A. *Fortificaţia din Dealul Cetăţii* reprezintă, ceea ce defineşte încă astăzi „cetatea Carsium", cea mai importantă şi mai cunoscută componentă a ansamblului fortificat de aici. Este delimitată de străzile Dobrogei – Cetăţii - Alexandru cel Bun. Cercetarea acesteia s-a făcut însă sporadic. Demantelarea zidurilor fortăreţei, la sfârşitul secolului XIX-lea dar şi în secolul XX pentru a asigura necesarul de piatră de construcţie oraşului modern, a prilejuit descoperirea unor materiale arheologice (vase, monede, inscripţii, elemente de arhitectură), fapt ce a atras atenţia specialiştilor. Primul care se întâlneşte cu antichităţile locale este Grigore Tocilescu[16]. Cea mai mare parte a descoperirilor întâmplătoare, făcute cu ocazia extracţiei pietrei din ziduri, îşi găsesc locul în Muzeul Regional al Dobrogei organizat la Hârşova, de profesorul Vasile Cotovu[17], în primii ani ai secolului XX. Într-o atare situaţie, este de presupus că multe, sau poate cea mai mare parte, dintre materialele scoase la lumină, pe această cale, s-au pierdut: fie au fost însuşite de descoperitori şi au apucat alte căi, ori au fost distruse cu bună ştiinţă pentru a nu atrage atenţia specialiştilor şi autorităţilor ce puteau pune capăt exploatării pietrei din ziduri. După mai multe vizite la muzeul din Hârşova, Vasile Pârvan găseşte aici câteva inscripţii pe care le publică[18]. Se

[11] Pentru primele concluzii, vezi POPOVICI, HAŞOTTI 1988-1989, p. 291-297; POPOVICI *et alii*, 1992, p. 8-12; HAŞOTTI 1997, *passim.*

[12] HAŞOTTI, POPOVICI, RIALLAND 1993, p. 20-31; POPOVICI *et alii*, 1998-2000, p. 13-12 .

[13] POPOVICI, RIALLAND 1996, *passim*; RANDOIN, POPOVICI, RIALLAND 1998-2000, p. 199- 230. Vezi rezultatele ultimilor campanii, CCA 1994-2007, „Hârşova, tell"; HAITĂ, RADU, 2003, p. 389-401

[14] POLONIC *Manuscrise VII, Caiet 12*.

[15] NICOLAE, BĂNOIU, NICOLAE 2008, p. 313-343.

[16] TOCILESCU 1884, p. 27-31; 1887, p. 64, nr. 130-133, unde sunt publicaţi miliarii recuperaţi din cimitirul turcesc şi câteva fragmente de gâturi de amfore cu ştampilă.

[17] *Cartea de aur, passim*.

[18] PÂRVAN 1913, p. 478-491; ALEXANDRESCU 2008, p. 305-318.

anticipa, pe baza puţinelor materiale, încă de atunci, profilul unui mare centru urban şi militar similar celor de pe litoralul vest-pontic, care nu a putut fi demonstrat arheologic, din păcate, nici până în zilele noastre[19].

Cercetarea arheologică la *Carsium* începe, practic, din anul 1939. Victor Brătulescu, secretar-director la Comisia Monumentelor Istorice, este prezent în vara aceluiaşi an[20] la Hârşova şi întreprinde prima campanie pe platoul cetăţii. Nu cunoaştem planul săpăturii, dar potrivit unor fotografii (Fig. 2), activitatea s-a axat pe dezvelirea celor trei incinte pe latura de nord şi vest. De altfel, şanţurile adâncite prin depozitarea pământului pe margini, de-a lungul zidurilor care ies la lumină, se mai văd şi astăzi. Nu ştim exact rezultatele acestei campanii deoarece autorul face, în materialul publicat[21], o prezentare generoasă a istoriei cetăţii în raport cu evoluţia Dobrogei şi a ţării, vorbind doar sporadic de unele descoperiri din timpul campaniei respective. Începutul războiului, ori alte cauze neştiute, au întrerupt pentru un timp activitatea şantierului. În anul 1943 Grigore Florescu reia săpătura, după cum preciza la începutul raportului său, la invitaţia lui Victor Brătulescu, ca specialist în epocă romană[22]. Merită doar reţinută constatarea că în secţiunea de pe latura de vest, în stratul roman, se identifică un rest de zid despre care s-a presupus că aparţine castrului roman. Nici acum nu ne sunt dezvăluite cauzele care au dus la întreruperea cercetării. Lui Grigore Florescu i se datorează însă intervenţiile ferme la Comisia Monumentelor pentru stoparea exploatării pietrei de sub zidurile cetăţii de la Hârşova[23].

Abia în 1962 este reluată tentativa organizării unui şantier, de durată, la *Carsium*, de către Andrei Aricescu. Acesta execută pe platoul central două şanţuri în cruce, E-V şi N-S, pentru a stabili stratigrafia fortificaţiei. Fără să dea o explicaţie, A. Aricescu nu revine în anii următori. Publică peste nouă ani unele dintre rezultatele săpăturii sale. Cu această ocazie aduce în discuţie câteva probleme legate de fortificaţia romană şi se limitează la prezentarea materialelor medievale găsite[24]. Lucrările sale au prilejuit întocmirea primelor planuri ale cetăţii folosite, ulterior, de toţi cercetătorii (Fig. 3).

Începând cu anul 1993, din iniţiativa regretatului profesor Adrian Rădulescu, s-a reluat cercetarea sistematică a cetăţii *Carsium*. Rezultatele obţinute au permis

---

[19] Cel mai mare obstacol în calea cercetării de la *Carsium* l-a reprezentat suprapunerea aşezării moderne şi contemporane peste cetate, aşezarea civilă din apropierea acesteia şi necropola aferentă, fapt observat, cel puţin în situaţia „cetăţii", încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. Aşa ne explicăm acum de ce nu s-au intreprins cercetări de amploare aici. Această caracteristică îi conferă oraşului actual o personalitate de excepţie, apreciată doar în mediile ştiinţifice, ce nu a fost niciodată valorificată corespunzător, iar după atitudinea autorităţilor locale din ultimile decenii nu va avea această şansă nici în viitor fără o schimbare majoră de mentalitate. Totuşi, după anul 2000, primarii Ionel Chiriţă şi Tudor Nădrag au sprijinit cu echipe de muncitori cercetările noastre, pentru care le mulţumim şi pe această cale.

[20] *Cartea de aur*, 1939; COVACEF 1995, p. 132, n. 33.

[21] BRĂTULESCU 1940, p. 3-24.

[22] FLORESCU 1943, p. 179-180; autorul publică doar unele observaţii stratigrafice din cele două secţiuni trasate.

[23] Arhiva CMI, Fond 5, 23, Dosarul Hârşova.

[24] ARICESCU 1971, p. 351-368.

publicarea unor categorii de materiale[25] şi formularea primelor ipoteze de lucru. În ultimul deceniu investigaţiile noastre s-au axat, în principal, pe sectoarele „incinte vest" şi „incinte nord" (Fig. 4). Descoperirile făcute aici sunt deosebit de importante şi aduc elemente inedite cu privire la etapele de construcţie ale fortificaţiei[26], fără a face însă lumină deplină în această chestiune. Pentru a înţelege contribuţia nouă, este necesar să amintim că zidurile vizibile pe platoul cetăţii, trei la număr, au fost atribuite celor trei faze majore de construcţie ale fortificaţiilor dunărene: secolul al II-lea (incinta mare); a doua jumătate a secolului al III-lea (incinta mijlocie) şi sfârşitul secolului al X-lea (incinta mică)[27].

Prezentăm, pe scurt, rezultatele săpăturilor arheologice din sectorul „incinte vest" şi sectorul „incinte nord" desfăşurate în perioada 2000-2008, care ne permit o nouă datare a zidurilor.

În campania anului 2004 s-a putut demonstra, stratigrafic, că *incinta mare*, vizibilă la suprafaţă, nu poate fi atribuită epocii romane timpurii. Aşa cum vom încerca să demonstrăm mai jos, este posibil ca aceasta să fi fost ridicată, într-o primă etapă, în secolul al VI-lea, pentru ca mai târziu, ceea ce a mai rămas din zidul iniţial, să fie înglobat în reconstrucţia de la începutul evului mediu. Cum arată acum, zidul prezintă două faze majore de construcţie, vizibile pe partea interioară, şi mai multe refaceri. În faţa acestei incinte, ceea ce a fost socotit un turn de poartă de pe partea de vest[28] este, după toate probabilităţile, un zid de apărare medieval pentru ridicarea căruia se refoloseşte material de construcţie eterogen luat din partea interioară a fortificaţiei din incintele mai vechi dezafectate (Fig. 5/1). În timpul săpăturilor din 2006 s-a descoperit că prima fază a ,,incintei mari", cea mai veche, se aşează, în partea din spate, peste fundaţia unui turn (nu ştim, deocamdată, dacă are forma semicirculară sau a literei „U") prins direct pe stâncă (Fig. 5/2). Acesta are lăţimea de cca. 8,60 m, şi este construit din piatră cioplită la exterior legată cu mortar din var amestecat cu caramidă pisată. În acelaşi timp s-a identificat în spatele incintei mari un zid din piatră fasonată sumar, prinsă cu pământ galben, care se aşează, în anumite porţiuni, exact peste fundaţia demantelată a turnului (Fig. 5/3). În primele campanii din acest sector (2002-2005)[29], pornind de la observaţiile din prima secţiune (S II A), am considerat că zidul din piatră cu pământ se poate data chiar la sfârşitul antichităţii. El se sprijină cu partea din spate pe resturile unui alt zid din piatră bolovănoasă, întărită cu pământ, iniţial cu mortar de culoare „bej" şi cu asize de cărămidă (Fig. 5/4), dislocat aici probabil de undeva, din apropiere. Sub acest aranjament, lipit de stâncă, s-a identificat nucleul altui zid din piatră bolovănoasă prinsă cu pământ, cu un rând de lespezi de dimensiuni mari aşezate longitudinal, pe mijloc. Spre sud atât zidul din piatră legată cu pâmînt cât şi contrafortul liniar pe care se sprijină dispar sub refacerea (construcţia) unui turn de pe incinta mică, după cum

[25] PANAIT *et alii*, 1995-1996, p. 121- 134; CHIRIAC *et alii*, 1998, p. 139- 162; CHIRIAC *et alii*, 1999, p. 317- 342.

[26] Vezi CCA, 2000-2008, *„Hârşova- Cetate"*. Cercetarea în sector nu este încheiată, motiv pentru care rezultatele încă nu se pot publica. Sunt previzibile totuşi suficiente concluzii preliminare pe care dorim să le facem cunoscute.

[27] CONDURACHI 1967, p. 170.

[28] PANAIT *et alii*, 1995-1996, p. 127.

[29] CCA, 2003-2005, *Hârşova, Cetate*.

apare în săpătura recentă. Între aranjamentul din spatele zidului din piatră legată cu pământ şi turn pare să nu fi fost, iniţial, o legătură directă dacă judecăm după compoziţia mortarului. Materialul cu care au fost prinse pietrele dislocate în zid este de culoare bej în timp ce fundaţia turnului are mortar cu cărămidă pisată, de culoare roz. Nu putem preciza, deocamdată, compoziţia acestui mortar „bej". Cert este că îl vom găsi şi în alte secţiuni, din cercetările noastre, mai departe de acest sector. O secţiune pe latura de nord a incintei mari, executată în campania 2008, a arătat că paramentul exterior a fost demantelat în întregime şi de zid se lipeşte un nivel cu locuinţe medieval-timpurii (cultura „Dridu").

Şi în cazul celorlalte două incinte situaţia este deosebit de complexă.

Incinta mijlocie nu poate fi datată în secolul al III-lea, cum s-a crezut până acum. În stadiul actual al cercetărilor suntem siguri că toate construcţiile antice la cetatea *Carsium* pornesc de la nivelul stâncii. În cazul de faţă, avem de-a face cu o fundaţie atipică pentru această epocă care se aşează peste depuneri antice (Fig. 5/5). Din dărămăturile incintei s-au recuperat materiale ce ne conduc spre o datare în evul mediu. Dificultatea cercetării acestui zid constă în faptul că este secţionat, spre vest, de turnul următoarei incinte şi lasă în urmă o masă mare de piatră prăbuşită.

În ce priveşte *incinta mică*, cercetarea ei în acest sector nu s-a încheiat. Deocamdată propunerea de datare în secolul al X-lea nu o punem în discuţie.

Menţionăm că în campania anului 1999, în S II, în spatele acesteia, pe stâncă au fost identificate resturile unui zid din piatră prinsă cu mortar din var amestecat cu cărămidă pisată (Fig. 5/6). Mai degrabă între acest zid şi fundaţia turnului descoperit în sector este posibil să existe o legătură. Greu de văzut, însă, în perspectivă, dacă ţinem cont de cantitatea mare de piatră provenită din demolarea celorlalte ziduri care se află deasupra dar şi de adâncimea mare la care se găseşte.

Prin urmare, în acest sector au fost identificate de la adâncimea de 4 m, de la nivelul actual al stâncii, resturile a nu mai puţin de opt ziduri. Dimensiunile, orientarea, dispunerea în raport unele cu celelalte, le recomandă ca ziduri de incintă ale cetăţii din antichitate şi din evul mediu.

Deoarece cercetarea nu este încă încheiată în acest sector, ne rezervăm dreptul de a nu intra, deocamdată, în alte detalii de ordin cronologic[30], deşi chiar din această prezentare se pot trage unele concluzii.

Dimensiunile mari ale turnului datat preliminar în perioada de debut a epocii romano-bizantine, ne-a determinat efectuarea unor săpături în sectorul *incinte nord*. Mai precis, aici s-a urmărit cercetarea spaţiului situat dincolo de ultima incintă, acţiune făcută chiar în campania 2008. După cum ne aşteptam, la adâncimi variabile mergând la peste 6 m, au fost identificate mai multe resturi de ziduri, din piatră prinsă cu mortar roz şi bej, cu caracteristici romano-bizantine, orientate atât E-V cât şi pe direcţia nordică[31] (Fig. 6/1). Descoperirea acestora,

[30] Ne propunem în scurt timp să publicăm detaliat rezultatele săpăturilor din acest sector.

[31] CCA, 2009, nr. 34. În general, în ambele sectoare, multiplele refaceri au determinat nivelări masive pentru a face loc fundaţiilor noi, ceea ce a dus la distrugerea totală a vechilor ziduri, la amestecarea materialelor arheologice şi constituirea de depuneri de 4-6 m grosime.

dincolo de ultima incintă de pe suprafaţa rezervată cunoscută tradiţional ca „cetatea Carsium", ne-a arătat clar că fortificaţia antică se întinde, de fapt, mult spre nord.

Campaniile anilor 2000-2008 sunt importante deoarece au demonstrat că încadrarea cronologică a incintelor vizibile pe platou, facută în 1967[32] şi reluată mai târziu,[33] adoptată şi de noi până la aprofundarea săpăturii, nu mai este de actualitate. Apoi trebuie luat în seamă numărul mare de ziduri suprapuse de pe latura de vest a cetăţii. Ele reprezintă, în opinia noastră, tot atâtea faze de construcţie în perioade şi epoci diferite. Nu excludem posibilitatea ca pe latura de nord a suprafeţei rezervate să întâlnim altă situaţie, dată fiind şi întinderea mult mai mare a fortificaţiei antice.

2 B. *Poarta de nord* reprezintă cea mai semnificativă descoperire arheologică de natură să schimbe toate datele cunoscute şi puse în circulaţie până acum în literatura istorică cu privire la cetatea *Carsium*. Aceasta se plasează astăzi, între străzile Unirii şi Carsium, în capătul unui pinten de stâncă alungit, ce pleacă de la Dunăre, pe direcţia N-NV, puţin mai înalt decât imprejurimile, la 180 m de ultima incintă de pe platou. În acest perimetru s-a desfăşurat o săpătură de salvare în anii 1988 şi 1989[34]. A fost identificată în campania 2009 pe traseul unei excavaţii mecanice destinată instalării conductei de canalizare pentru proprietăţile din str. Unirii. Poarta este flancată de două turnuri mari în forma literei ,,U,,[35] (Fig. 7). Datele preliminare ne indică o construcţie cu ziduri de grosime variabilă (cca. 2,80 m). T 1 (de est) are interiorul de cca. 4 x 7,5 m si a fost pavat cu cărămidă (Fig. 6/2-3 - turnul T 1; Fig. 6/4 - turnul T 2). Mortarul folosit în construcţie este din nisip, var şi mai rar bucăţi mari de cărămidă fărâmată. Se disting şi zone cu mortar având cărămidă pisată. În acelaşi timp, în exteriorul turnului, spre răsărit, aproape de stâncă, s-a identificat un nivel de distrugere cu mortar ,,bej", identic cu cel de pe pietrele dislocate din cetate, despre care am vorbit mai sus. Un rest de zid cu acelaşi mortar a fost văzut în spatele porţii şi cade exact pe sub construcţiile actuale de pe partea de sud a străzii Unirii. Reprezintă, fără îndoială, o fază mai veche a fortificaţiei, poate chiar din primele secole ale erei creştine. Cu siguranţă, între actuala descoperire de pe str. Unirii şi resturile de ziduri de epocă romano-bizantină din „cetate" trebuie să existe o legătură strânsă. Deocamdată nu cunoaştem limitele de est şi vest ale cetăţii romano-bizantine deoarece curtinele se găsesc sub imobilele şi proprietăţile din cartier (Fig. 6/5). Presupunem, aşa cum ne indică descoperirile din „cetate", că limita de sud este chiar abruptul stâncos de la Dunăre. Cât despre celelalte, doar viitoarele săpături de salvare, în măsura în care se vor face, vor putea să le identifice. Forma înălţimii pe care s-a construit fortificaţia indică un contur dreptunghiular cu tendinţa de restrângere spre malul

[32] CONDURACHI 1967, p. 169.

[33] *DID III*, p. 79; PANAIT *et alii*, 1995-1996, p. 122-123.

[34] CANTACUZINO 1992, p. 58-67. Săpătura de salvare din această perioadă a surprins practic frontul unuia din turnurile porţii. S-a considerat atunci că este vorba despre turnul unui zid de incintă. Radu Florescu a văzut în forma rotunjită a restului de turn descoperit în anul 1988 absida unei bazilici creştine.

[35] CCA, campania 2009, nr. 27, p. 70-71.

Dunării la refacerea din secolul al VI-lea sau la construirea cetăţii medievale. Se impune să mai precizăm că o fortificaţie cu astfel de dimensiuni (de la poarta de nord la ultima incintă de pe platou sunt 180 m, şi peste 110 m de aici la abruptul stâncos de la Dunăre), la care se adaugă toate descoperirile de până acum, impun o reevaluare a rolului jucat în antichitate şi a statutului pe care l-ar fi putut avea *Carsium*. Pentru aceasta, trebuie să pornim chiar de la rediscutarea modestul fond epigrafic, publicat deja, pentru înţelegerea căruia s-a apelat, de cele mai multe ori, la dimensiunile mici ale fortificaţiei, specifică unei cohorte sau *alae*. Numai dacă ne referim la inscripţia descoperită de Victor Brătulescu în partea de nord a „cetăţii", în anul 1939, şi publicată în 1954[36], lucrurile par a fi cât se poate de interesante şi merită, chiar în stadiul actual, readuse în atenţie. Este vorba de altarul funerar pe care s-a putut citi în momentul descoperirii[37] următorul text: *D(is) M(anibus)/[U]lpius Quad/[rat]us dec(urio) m(unicipii).....* Puţinătatea ştirilor despre *Carsium* considerată o fortificaţie mică, tipică unei *alae* (pentru secolele II-III s-a vehiculat staţionarea aici a *Alei II Hispanorum et Aravacorum*[38]), l-a determinat pe editor să caute persoana din text în altă parte, cel mai apropiat *municipium* fiind Troesmis. Descoperirile recente indică însă că la *Carsium* au staţionat militari din mai multe unităţi[39], lucru greu de înţeles chiar de către noi, până în momentul de faţă, dacă judecăm după dimensiunile modeste ale spaţiului de pe „platoul cetăţii" unde era plasată cetatea romană. Întinderea fortificaţiei spre nord, dovedită în stadiul actual al cercetărilor, poate chiar din epoca timpurie, prezenţa militară consistentă, descoperirile arheologice tipice unui centru economic şi administrativ important ne aduc în atenţie o fortificaţie de mari dimensiuni, intens populată atât în interior cât şi în afară. Într-o atare situaţie nu se exclude posibilitatea ca locul în care să fi îndeplinit Ulpius Quadratus această magistratură să fi fost chiar *Carsium*. Dacă luăm în calcul rezultatele săpăturilor de salvare din necropola cetăţii, unde au fost identificate două personaje, datate în prima parte a secolului al IV-lea[40], cu funcţii militare şi administrative caracteristice celor mai mari centre de pe linia Dunării, putem deduce că aşezarea şi cetatea de aici au avut un statut aparte, pe care trebuie să-l fi jucat încă din primele secole ale erei creştine. Nu trebuie să ne mai surprindă identificarea unor astfel de centre astăzi. Pe *limes* a fost atestat arheologic, cu câteva decenii în urmă, un nou municipiu -*Noviodunum*[41] -, sediul flotei dunărene, dar în acelaşi timp mare vad de trecere a fluviului, înaintea Deltei, ca şi *Carsium*.

---

[36] BUJOR 1954, p. 601; ISM, V, 110. Cel care ne-a atras atenţia asupra posibilităţii reinterpretării inscripţiei, prin prisma noilor descoperiri de la Carsium, este profesorul Alexandru Suceveanu la sesiunea de rapoarte de la Iaşi, în anul 2008, când am prezentat turnul din sectorul „incinte vest". Folosim acest prilej pentru a-l omagia pe distinsul profesor la a 70-a aniversare.

[37] Astăzi inscripţia nu se mai vede. Piatra a fost căutată şi recuperată de noi, în anul 2009, din curtea fostului internat, unde a rămas împreună cu alte materiale după închiderea Muzeului Regional al Dobrogei în primii ani ai regimului comunist.

[38] PÂRVAN 1913, p. 21; ARICESCU 1977, p. 55.

[39] CHIRIAC, NICOLAE, TALMAŢCHI 1998, p. 140.

[40] Este vorba de mormintele zidite cercetate de specialiştii MNIR Bucureşti în vara anului 1987 pe amplasamentul unei platforme industriale. Săpături inedite.

[41] BARNEA 1991, p. 82.

În amonte, următorul municipiu este *Durostorum*[42] -şi în acest caz sediu de legiune, dezvoltat însă tot în preajma unui vad important de traversare a fluviului. Rămâne ca cercetările viitoare şi descoperiri concludente să aducă noi dovezi şi să facă lumină în această problemă.

Identificarea porţii de intrare în acest punct lămureşte şi o serie de probleme de topografie, neclare până acum, între care cele legate de drumurile care veneau şi plecau din cetate[43] şi plasarea necropolelor sunt fundamentale. Mai mult decât în anii din urmă, de acum încolo, se impune o atenţie sporită din partea autorităţilor în cazul tuturor intervenţiilor din aria de protecţie a monumentului care trebuie extinsă.

2 C. *Fortificaţia din Dealul Belciug sau de la "Crucea Monument"*[44] (Fig. 10/1). Se află pe dealul opus, care mărgineşte oraşul vechi în aval, în capătul străzii Şcolii, spre stânga. Are dimensiuni mult mai reduse după mărimea ridicăturii de pământ de la bază (35 X 68 m). Este posibil ca reconstrucţia edificiului unde s-a aflat iniţial Casa pompierilor, mai apoi gimnaziul "Principele Mihail", şi în ultimul timp Cantina liceului, să-i fi afectat partea de nord[45]. Pe latura sudică se mai văd resturi de zid şi un pinten de emplecton, din piatră mică legată cu mortar din nisip şi var, care se află chiar pe buza prăpastiei şi închide fortificaţia spre Dunăre. Aceasta nu a fost cercetată până în prezent. Andrei Aricescu, care a văzut zidurile în timpul campaniei sale de la Hârşova, din anul 1963, considera că aceste urme sunt de la construcţii antice[46]. Mai târziu, acelaşi cercetător susţinea că dacă se dovedeşte că această fortificaţie este de epocă romană ca şi zidul care o leagă de cea din Dealul Cetăţii, atunci este posibil ca una să fie aşezarea civilă, fortificată, cealaltă castrul în care a staţionat *Ala II Hispanorum*[47], unite probabil în secolul al IV-lea printr-o incintă. Nu împărtăşim acest punct de vedere. Înclinăm către originea medievală a acesteia, după cum apare şi într-o stampă. Numai o săpătură arheologică poate lămuri originea fortificaţiei.

2 D. *Zidul de incintă* care uneşte cele două fortificaţii şi al cărui traseu poate fi urmărit pe teren[48]. Două puncte ale acestuia au făcut obiectul unor cercetări. Primul este turnul de nord-est, de pe strada Carsium şi resturile de ziduri de pe strada Unirii. După cum apare în fotografii mai vechi, în urmă cu jumătate de secol, urme ale zidurilor încă erau vizibile înainte de amenajarea străzii Carsium. Zona a fost supusă unor săpături de salvare în două campanii din 1988 şi 1989.

[42] PÂRVAN 1924, p. 318.

[43] CRĂCIUN 2008, p. 58-59.

[44] NICOLAE, BĂNOIU, NICOLAE 2008, p. 327-328.

[45] Din nefericire şi în timpul demolării clădirii vechi şi reconstruirii actualului imobil („Centrul de zi pentru copii" !?!) în anii 2006-2008, printr-un abuz nepermis, autorităţile ne-au îngrădit, ca de fiecare dată atunci când au fost afectate grav părţi din siturile antice, accesul la cercetarea fortificaţiei printr-o săpătură de salvare. Dacă sub fundaţiile vechii clădiri se mai păstrau urme de ziduri vechi, ceea ce era posibil, acestea au fost, cu siguranţă, distruse definitiv în timpul ultimelor excavaţii.

[46] ARICESCU 1971 p. 356.

[47] ARICESCU 1977, p. 191 şi n. 6.

[48] Vezi o prezentare mai veche la NICOLAE 1993, p. 220.

Rezultatele au fost publicate[49]. S-au pus în lumină, cu acest prilej, pe baza meterialelor descoperite şi a tehnicilor de zidărie, două mari perioade de construcţie, din secolele II-III şi IV-VI, nefiind exclusă eventualitatea ca acestea să marcheze refacerile din timpul împăraţilor Constantin cel Mare şi Justinian. Nu departe de acest zid, puţin în spate, se poziţionează poarta de nord la care ne-am referit mai sus. În anul 2003, în spaţiul marcat de capătul vestic al străzii Carsium şi strada Lunei, iniţiativa amplasării unei şcoli cu sala de sport aferentă, ne-a oferit posibilitatea efectuării de săpături de salvare. S-a conturat, aici, existenţa unei fortificaţii de mici dimensiuni, construită cu piatră şi mortar din nisip şi var la anumite ziduri, foarte rezistent, cu mai multe faze de construcţie. Nu excludem posibilitatea datării unor ziduri chiar din antichitate[50]. Existenţa mai multor ziduri, în apropiere, spre sud, în faţa Bisericii, a fost demonstrată încă din 1987 cu prilejul unor excavaţii, precum şi în 1996-1997 când s-au instalat, tot aici, conducte de apă potabilă. În curtea familiei Gogoaşă, un rest din aceste ziduri apare chiar la suprafaţă[51]. Lucrările de canalizare efectuate în vara anului 2009[52] pe străzile Independenţei şi Venus au scos la suprafaţă blocuri mari de calcar şlefuit provenind din aceste ziduri. Cu toate că am demonstrat pe baza surselor istorice funcţionarea acestei incinte în evul mediu, ne menţinem şi acum părerea că aceasta ar fi fost ridicată, în mai multe etape, pe segmente, începând poate chiar în timpul ultimei refaceri din secolul al VI-lea[53].

Aşezarea din apropierea cetăţii. Neavând la dispoziţie alte date pentru a clarifica originea urmelor de locuire din preajma cetăţii (actualmente str. Revoluţiei) dat fiind şi faptul că acestea se poziţionează în apropierea porţii de nord descoperită acum, presupunem în continuare că aici s-au stabilit canabele castrului care au evoluat spre o aşezare urbană înfloritoare, cum arată elementele de arhitectură din marmură descoperite întâmplător încă din secolul trecut. Dacă avem în vedere, cu titlu preliminar, un statut municipal, atunci aşezarea a putut căpăta acest rang, cel mai probabil, la începutul secolului al III-lea.

---

[49] CANTACUZINO 1992, p. 58-62.

[50] CCA, 2004, *Hârşova, "Fortificaţia bizantină târzie"*.

[51] Pentru detalii, vezi NICOLAE, BĂNOIU, NICOLAE 2008, p. 324-326.

[52] Este vorba despre lucrările de reabilitare a reţelei şi canalizare. Avizul de supraveghere emis de DJCCPCN a fost pus în aplicare după câteva luni de la începutul lucrărilor, când s-au făcut excavaţiile de pe strada Unirii -şi numai pentru acest perimetru unde au fost perforate resturile turnurilor porţii de nord ale cetăţii. Pe celelalte străzi nu s-a putut interveni însă, cu toate că au fost scoase la lumină, mai ales în împrejurimile cetăţii, blocuri de piatră fasonată provenind de la zidurile antice ori medievale, fragmente de coloane şi material ceramic, care au „dispărut" repede pentru a nu rămâne mărturie. În urmă cu cca. 15 ani când s-au executat astfel de lucrări, tot pe un proiect de reabilitare a reţelei de apă, fără să putem interveni, am sperat că va fi pentru ultima dată când se produc acte de distrugere a patrimoniului istoric de la Hârşova. Acţiunea recentă ne-a contrazis aşteptările şi nu prevesteşte un viitor prea bun pentru monumentele de aici (aşezarea neolitică, cetate, necropole etc.) fără o schimbare importantă de atitudine la nivelul factorilor de decizie. Şi în 2009 şi în 2010 am fost acuzaţi direct că ne opunem progresului, că localitatea nu se poate dezvolta din cauza munumentelor istorice. De fiecare dată ni se pune în faţă lozinca "Nu ne împiedicăm de trecut să construim viitorul,"!

[53] NICOLAE 1993, p. 221.

2 E. *Canabele castrului* au fost identificate de amplele lucrări de demolare întreprinse în 1987 şi mai ales de executarea fundaţiilor pentru blocurile de pe str. Revoluţiei până la intersecţia cu str. Vadului. Acţiunea ne-a prilejuit recuperarea unei cantităţi mari de fragmente de vase din ceramică pe care le-am atribuit, fără a avea altă explicaţie nici la această dată, aşezării populaţiei de meşteşugari, negustori, şi din alte alte categorii, în apropierea fortificaţiei pentru satisfacerea nevoilor militarilor staţionaţi aici. Pe amplasamentul noilor construcţii s-au făcut săpături de salvare de către colective ale MINA Constanţa şi MNIR Bucureşti[54]. O concentrare semnificativă de vase s-a înregistrat la casele Mărgineanu, Chioaru, Bran, adică spre capătul de est al străzii Revoluţiei[55]. Socotind după topografia actuală a cetăţii romano-bizantine această dispunere s-a realizat chiar în vecinătatea porţii de nord. Materiale ceramice s-au descoperit la adâncime mică, în ultimii ani, în faţa Clubului elevilor şi cu prilejul construirii fundaţei Bisericii Dimitrie cel Nou (lângă Piaţă). În anul 2005, cu ocazia unei săpături de salvare, lângă Primărie, până la adâncimea de 2,5 m, au fost scoase la lumină materiale ceramice romane timpurii amestecate cu medievale târzii. Sporadic, au fost recuperate fragmente de vase romane şi cu prilejul construirii blocurilor pe strada Plantelor. Din dreptul caselor Bulancea şi Ciolpan, de pe str. Rozelor, respectiv Ştefan cel Mare, au fost recuperate, şi donate muzeului Carsium, două monede romano-bizantine de secolul al IV-lea. Este posibil ca acestea să fi fost aduse aici în zilele noastre.

2 F. Mai dificil de explicat ni se pare originea construcţiilor de pe latura de vest a cetăţii. Deocamdată le atribuim *aşezării urbane* care s-a dezvoltat din canabe şi s-a extins până aici. Au fost identificate în apropierea zidurilor cetăţii, spre vest, în perimetrul cuprins între străzile Cetăţii şi Alexandru cel Bun. Aici urma să se instaleze, în primăvara anului 1990, conducta pentru apele menajere ale unui bloc din apropiere. Pe mijlocul străzii şanţul s-a executat chiar de-a lungul unui zid. Caracteristicile construcţiei antice erau mai mult decât evidente. Iniţial MINA Constanţa[56] a efectuat un prim sondaj apoi arheologul delegat şi-a declinat interesul pentru o evenutală săpătură. MNIR Bucureşti a preluat cercetarea obiectivului în mai multe campanii[57]. S-a scos la lumină o construcţie, numită

[54] De la MINA Constanţa au participat Puiu Haşotti, Gabriel Custurea, Traian Cliante, Actuan Murat, iar de la MNIR Bucureşti George Trohani şi Costache Buzdugan (rezultatul cercetărilor nu a fost publicat).

[55] Materialele se păstrează la Muzeul „Carsium" Hârşova. Câteva din descoperirile de aici au fost amintite de noi în publicaţii mai vechi, vezi, NICOLAE 1993, fig.4. De pe casa Mărgineanu, azi blocul A 7, s-a recuperat un fragment de tegulă cu ştampilă; vezi, NICOLAE, NICOLAE 1991, p. 79-80.

[56] Sondajul executat cu acest prilej a fost făcut prea departe de zid, în marginea străzii, spre nord. S-a identificat o nivelare cu materiale din toate epocile, considerată fără importanţă.

[57] O parte a săpăturii a obturat accesul pe strada Cetăţii, care a rămas închisă mai mulţi ani. Din această cauză, dar şi din altele, care ne scapă, autorităţile locale au făcut tot posibilul pentru închiderea şantierului. Între anii 2000-2004, s-a declanşat o puternică persecuţie împotriva arheologilor a căror activitate era considerată dăunătoare comunităţii. Ameninţarea permanentă şi presiunile, făcute uneori pe marginea şanţurilor cu ajutorul gardienilor publici, au făcut ca echipa de la „edificiu" (Paul Damian, Mihaela Simion,

convenţional „edificiu", datată preliminar în perioada romano-bizatină, în suprafaţă de cca 200 m², câteva morminte creştine târzii şi foarte multe materiale ceramice de epocă medievală[58]. În ultima fază a servit ca terme. În primăvara anului 2010 o săpătură de salvare executată pe strada Alexandru cel Bun nr. 9, ceva mai sus de „edificiu", a prilejuit descoperirea altui rest de zid (lat de 0,65 m; înălţimea actuală între 0,80-1,60 m) cu orientarea E-V (paralel cu cel de pe mijlocul străzii Cetăţii) din piatră prinsă cu mortar din nisip, var şi cărămidă pisată. Tehnica de construcţie, stratigrafia şi materialele descoperite îl încadrează în perioada secolelor IV-VI. Fără extinderea cercetării nu putem şti ce legătură există între cele două edificii şi nici destinaţia actualei descoperiri. Dacă incinta de vest este mai extinsă decât credem acum, înseamnă că acest „cartier" se află chiar în interiorul cetăţii, ceea ce va putea fi demonstrat ori infirmat decât numai prin cercetările viitoare.

2 G. *Necropola romano-bizantină I.* Identificarea ei s-a făcut din 1975 când muncitorii de la Întreprinderea de drumuri au descoperit un mormânt din al cărui inventar s-a recuperat doar un ulcior şi o mărgea[59]. Mai târziu, în curtea ILF-ului, pe strada Revolutiei (23 August, la vremea respectivă) au fost identificate mai multe morminte cu vase care au fost sparte de muncitori[60]. În anul 1987, când a început construirea Platformei industriale în această parte a oraşului şi MNIR Bucureşti a demarat investigarea obiectivului, nu se ştiau prea multe despre sit. Cercetările au identificat aici o întinsă necropolă romano-bizantină, plasată la nord-est în raport cu fortificaţia[61], exact pe drumul care mergea spre *Cius*, cu perspectivă largă din poarta de nord a cetăţii descoperită recent. Remarcabile sunt cinci morminte zidite (Fig. 8). Inventarul descoperit, atât în mormintele zidite cât şi în cele simple, este deosebit de bogat şi variat : bijuterii, podoabe, accesorii vestimentare, vase din ceramică, sticlă, monede etc. Acestea ilustrează în cel mai înalt grad o viaţă economică caracteristică unuia din cele mai înfloritoare centre economice, militare şi administrative de la Dunărea de Jos[62]. În anii 1988-1989, când s-a construit Moara de pe şoseaua Constanţei, excavaţiile au scos la lumină restul unui mormânt din inventarul căruia s-au recuperat un ulcior cu gura trilobată şi un opaiţ cu marca *Euctemon*[63]. Lucrările de instalare a unei conducte de apă pe str. Vântului, până la intersecţia cu şos. Constanţei, ne-au prilejuit identificarea, pe fundul şanţului, la dâncimea de cca. 2 m a tegulelor unui mormânt. Un opaiţ, descoperit în alt mormânt, de pe strada Avram

Adela Bâltâc, Cristina Ştirbulescu) să abandoneze săpătura. În anul 2005 aceasta a fost astupată de administraţia oraşului. Evident, strada nu a fost refăcută nici astăzi!

[58] DAMIAN 1997, p. 231- 238.

[59] NICOLAE 1995-1996, pl. 3 (vasul din dreapta, jos).

[60] Informaţie de la Nelu Geacă din Hârşova, atunci şeful depozitului (care ne-a anunţat după distrugerea mormintelor).

[61] Rezultatele sunt inedite. De curând, membrii colectivului de atunci au decis publicarea descoperirilor, aşa că nu mai facem nici un comentariu referitor la conţinutul şi caracterul acestora.

[62] *Contract 2715/1987,* p. 10-44. Folosin acest prilej pentru a ne exprima speranţa că descoperirile de acum mai bine de două decenii vor vedea lumina tiparului cât mai curând.

[63] Vasul se află la Muzeul „Carsium", iar opaiţul la MNIR Bucureşti.

Iancu[64], indică limita nord-vestică, cunoscută azi, a necropolei. Dispunerea mormintelor, în partea de nord-est a fortificaţiei, s-a făcut de o parte şi de alta a drumului care ducea spre poarta de nord a cetăţii.

2 H. *Necropola romano-bizantină II.* A fost identificată în partea centrală a oraşului în anul 1959 pe str. Crinului, colţ cu str. 9 Mai, unde au fost descoperite mai multe morminte romane, unele acoperite cu ţigle. La vremea respectivă necropola a fost încadrată cronologic, pe baza materialului descoperit, în secolele I-II p. Chr[65]. Ulterior, pe o serie de proprietăţi de pe strada Crinului (proprietari Anastasiu Cornel, Vlad Vasile, Tărăşescu Elena etc.) au apărut cu diferite ocazii resturi de schelete umane cu inventar de epocă romană. Lucrările de excavaţii din acest sector, pentru construirea blocurilor C 1-4, din toamna anului 1987, au dus la efectuarea de săpături de salvare până la strada Alexandru cel Bun[66]. Intensa locuire a zonei, lucrările edilitare permanente, spaţiul mic, au făcut ca multe morminte să fie deranjate, să se suprapună sau să se găsească la adâncime mică (Fig. 9). Dacă ţinem cont de recenta descoperire a porţii de nord şi de drumul care pornea de la *Carsium*, pe *limes*, atunci toate mormintele care au fost identificate până acum pe suprafaţa oraşului actual făceau parte, după toate probabilităţile, dintr-o întinsă necropolă dispusă de-a lungul căilor de acces în cetate. Numai săpăturile în spaţiul dintre cele două grupuri mari de morminte (considerate acum necropole distincte) vor lămuri această problemă.

2 I. *Necropola bizantină* timpurie din partea de est a cetăţii. A fost identificată cu prilejul începerii cercetării aşezării neolitice. Au fost scoase la lumină, la începutul cercetărilor din anul 1985, mai multe morminte fără inventar[67]. Instalarea unei conducte de ape menajere pe strada Fundătura Dunării, în anul 1996, a scos la lumină resturile mai multor schelete umane (11 morminte identificate în profilul şanţului lung de cca. 80 m) unele cu inventar, ce au făcut parte din aceeaşi necropolă. Limitele acesteia sunt probabil între str. Gh.Doja – Grădinilor – Danubiu. Este posibil însă ca necropola să se întindă mai mult spre nord.

3. *Necropola de epoca bronzului* din Dealul Belciug (Fig. 10/1) a fost identificată în anul 1960. De aici s-au adunat mai multe schelete parţial distruse şi vase din ceramică din prima jumătate a epocii bronzului, cu aspect legat de culturile de stepă din nordul Mării Negre[68]. Prezenţa necropolei sugerează şi o aşezare despre care nu se ştie absolut nimic, dar care probabil se află nu foarte departe. Încă se disting, la 20 m de fortificaţie, pe stânga spre Dunăre, urmele vechilor săpături.

---

[64] NICOLAE 1994, nr. 8, Pl. IV, 1 A,B.

[65] MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974, p. 51 şi fig. 6, 1-2.

[66] Iniţial, de la MNIR Bucureşti, a venit Adrian Bătrâna, ulterior cercetarea fiind efectuată de MINA Constanţa, prin Puiu Haşotti şi Actuan Murat, colectiv la care ne-am alăturat şi noi. Rezultatele sunt inedite.

[67] Informaţie de la Dragomir Popovici, responsabilul şantierului, pentru care îi mulţumim şi pe această cale.

[68] MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974, p. 49, 51.

4. *Necropola hallstattiană* din Dealul Belciug este atestată de o ceaşcă cu toarta supraînălţată descoperită în aceleaşi împrejurări cu vasele de epoca bronzului menţionate mai sus[69]. După 1990 un întreprinzător a intervenit în partea dinspre Dunăre cu mijloace mecanice terasând întreaga zonă.

5. *Necropola La Tène* din zona „Abator", spre capătul de vest al str. Viilor. Se identifică printr-un vas tip „crater", ce provine din interiorul unui mormânt[70]. Nu s-au mai semnalat alte morminte în zonă şi nici urme ale aşezări, aflată probabil prin apropiere.

6. *Necropola „Dridu"* identificată în zona străzii Viitorului. A fost descoperită accidental, în anul 1961, după o ploaie care a scos la lumină opt urne funerare. În anul 1969 a mai fost recuperat un vas din necropolă. Se datează în secolele IX-X[71].

7. *Necropola otomană* (Fig. 10/2). Se află în partea de nord-est a oraşului, între şoseaua de centură a zonei industriale, rampa de gunoi a oraşului şi şoseaua spre Constanţa. De aici Gr. Tocilescu a recuperat miliarii publicaţi la finele secolului al XIX-lea. Intervenţii moderne au condus la deranjarea mormintelor în cea mai mare parte.

B. SITURI ARHEOLOGICE ÎN EXTRAVILAN. Acestea se concentrează, de regulă, în câteva zone, pe terasele joase sau mai înalte ale Dunării.

Punctul „La Moară" .

8 A. *Aşezarea getică*. Se află la cca. 1 km est de cetate, pe malul Dunării. Din spatele morii vechi, în anul 1963, s-au recuperat mai multe fragmente de vase atribuite, la vremea respectivă, eneoliticului, celei de-a doua vârste a fierului sau mileniului I p. Chr. (vase romane, sarmatice, carpice, ori feudale timpurii)[72]. Începutul lucrărilor pentru construirea Platformei industriale a dat ocazia muzeului din Constanţa să facă săpături de salvare şi să identifice aici o aşezare getică de epocă romană[73]. Un sondaj în spatele centralei termice actuale a dus la identificarea şanţului de apărare al aşezării[74]. Astăzi situl se plasează între Şantierul naval-Romcereal şi Dunăre. În iunie 2010 s-a întreprins o cercetare preventivă impusă de executarea unei investiţii pe amplasamentul zonei de „utilităţi" a Platformei industriale, unde în anii 1987-1988 se desfăşuraseră ample lucrări de excavaţii. S-a demonstrat că aşezarea a fost, practic, distrusă în timpul lucrărilor industriale vechi. Râmâne de cercetat, la nord de actuala investiţie, spaţiul dintre aşezare şi necropola acesteia.

---

[69] *Ibidem*, fig. 4, 3.

[70] IRIMIA 1983, p. 112, Hârşova, A, fig. 11/6.

[71] MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974, p. 51.

[72] *Ibidem*, p. 53-54.

[73] BOUNEGRU, HAŞOTTI, MURAT 1989, p. 273- 293; NICOLAE 1993, p. 227; NICOLAE 2009, 133-175, pentru ceramica getică recuperată în urma excavaţiilor.

[74] Informaţie de la autorii săpăturii Lia şi Adrian Bătrâna. Le mulţumim şi de data aceasta.

8 B. *Necropola tumulară*. Se extinde de la est spre nord-est de cetatea romană şi la nord de aşezarea getică. Tumulii au fost în cea mai mare parte aplatizaţi din cauza factorilor naturali şi antropici. Câţiva sunt încă vizibili[75] (Fig. 10/3). Un grup de morminte tumulare se află în faţa staţiei Rompetrol. Grupuri de tumuli se găsesc în apropiere de Romcereal şi în faţa clădirii Judecătoriei. Cercetările sistematice din în anii 1987-1989 au avut ca obiectiv 6 tumuli[76]. Analiza materialului descoperit a permis ca necropola să fie atribuită aşezării din apropiere. Nu suntem siguri dacă ridicăturile de pământ care sunt vizibile pe şoseaua spre Tulcea, la nord de Hârşova, sunt tot construcţii funerare. Dacă se confirmă, atunci ele au aparţinut unei alte aşezări decât cea localizată în punctul „La Moară" şi care urmează să fie identificată în viitor.

8 C. *Aşezarea de epoca bronzului*. A fost identificată prin fragmentele ceramice descoperite în urma excavaţiilor, la mare adâncime, sub aşezarea getică. A fost recuperat un vas aproape întreg, care aparţine, după toate probabilităţile perioadei de început a epocii bronzului[77].

9. *Punctul „Celea Mică"*.

Cercetări de suprafaţă efectuate în anii 1959-1963, 1969, 1988-1994 şi 2002-2004 au permis identificarea unor fragmente ceramice eneolitice, de epoca bronzului şi de epoca romană[78]. Extinderea exploatării calcarului la carieră a afectat siturile de pe suprafaţa dealului Celea Mică. Aici se poate identifica fundaţia unei mori de vânt care funcţiona în prima parte a secolului al XIX-lea.

10. *Zona „La Lac"*.

Se află la cca. 3 km în amonte, pe malul Dunării (Fig. 10/4). Este de fapt o vale pe care, probabil, intra apa fluviului, când creştea mai mult. Nu este exclus ca aceasta să fie un braţ străvechi. Curgerile de pe pantele din împrejurimi au creat două terase aluvionare, unde se dezvoltă mai multe aşezări.

10 A. *Aşezarea de epoca bronzului* care urcă şi pe pantele dealului Celea Mică a fost identificată cu prilejul unor cercetări de teren în anii 1960 şi 1969. Se încadrează în aria culturii Coslogeni[79].

10 B. *Aşezarea hallstattiană* timpurie. A fost identificată odată cu cea de epoca bronzului. Aparţine culturii Babadag[80].

10 C. *Construcţie de epocă romano-bizantină*. A fost identificată în ruptura primei terase, în anul 1987. Aici ies la lumină capetele a două ziduri din piatră, cu mortar din nisip şi var. În împrejurimi sunt răspândite fragmente de ţigle şi olane, piatră, mortar, şi mai rar, fragmente de vase romano-bizantine.

10 D. *Aşezarea feudal-timpurie*. Se găseşte pe cea de-a doua terasă, la nord de

[75] CRĂCIUN 2008, Il. 1a-f, necropola tumulară pe fotografiile aeriene.

[76] BUZDUGAN *et alii*, 2000, 425- 455.

[77] Vasul se află în expoziţia Muzeului „Carsium" Hârşova.

[78] NICOLAE, NICOLAE 2004-2005, p. 386-405; CRĂCIUN 2008, Il. 19, turnul circular înscris în incintă rectangulară văzut pe o fotografie aeriană pe dealul Celea Mică.

[79] MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974, p. 54.

[80] *Ibidem*.

drumul de pământ ce duce la Ghindăreşti. Aici se întâlnesc şi fragmente ceramice de epocă romano-bizantină[81].

11. *Zona „La Rasim" de pe Dealul Băroi*. Se găseşte la cca. 2 Km de cetate, spre vest, pe o terasă înaltă a Dunării, de unde se poate urmări cel mai bine vadul de trecere spre gurile Ialomiţei. Acesta este motivul pentru care a fost folosit ca punct de control pentru întreaga zonă, în toate timpurile. Din nefericire, în anii '70, dealul a fost supus unor ample operaţiuni de terasare mecanică şi împădurire care nu au ţinut cont de monumentele de aici[82]. Unele se disting greu cu ochiul liber, însă pe ortofotoplan restul construcţiilor încă se mai văd (Fig. 10/5).

11 A. *Necropola La Tène*. Este identificată printr-o urnă de incineraţie şi mai multe fragmente descoperite în anul 1978, la adâncimea de peste 2 m, în terasă[83] .

11 B. *Aşezarea hallstattiană*. A fost descoperită în anul 1960 cu ocazia decopertării stâncii în vederea extinderii exploatării de piatră. Sondajele efectuate de muzeul din Constanţa au identificat aşezarea şi şanţul de apărare al acesteia[84].

11 C. *Necropola hallstattiană* a aşezării a fost descoperită în 1960, la 200-300 m spre sud-est. În anul 1993 Institutul de Arheologie din Iaşi şi-a manifestat intenţia de a demara activitatea de cercetare a aşezării şi necropolei. Din nefericire, întreaga zonă a fost lotizată şi atribuită în proprietate locuitorilor oraşului care au plantat aici viţă de vie sau pomi fructiferi, fapt ce a dus la abandonarea proiectului.

11 D. În spaţiul dintre cele două tabii, cu prilejul unor periegheze organizate de noi în anii 1985-1990, s-au adunat fragmente de vase din ceramică, care atestă o *aşezare romano-bizantină*[85].

11 E. *Fortificaţiile otomane din pământ (tabii).* Pe Dealul Băroi, pe partea stângă de la ieşirea din oraş spre vest, se află două tabii monumentale. Una este vizibilă de pe DN 2 A[86]. Pe partea dreaptă se mai află urmele unor forturi care sunt greu de identificat acum (Fig. 10/5).

Pe panta de sud-est a dealului Băroi, spre oraş, se găsesc fragmente ceramice eneolitice.

12. SITURI INCERTE ATESTATE PRIN DESCOPERIRI IZOLATE

12 A. *Villa rustica* (incertă) atestată prin cercetări de teren la cca. 1 km NV de cetate[87].

---

[81] Observaţii mai vechi făcute de Done Şerbănescu, dar şi mai târzii, de noi, împreună cu cercetători de la MNIR Bucureşti (Dragomir Popovici, Radian Andreescu, †Alexandra Bolomey, Lia şi Adrian Bătrâna, Costache Buzdugan) .

[82] În timpul lucrărilor efectuate de Ocolul Silvic Hârşova tabiile au fost împădurite. Astăzi se vede numai cea mai mare de pe marginea terasei. După 1990 întreaga zonă a fost dată în proprietate şi cultivată cu viţa de vie şi pomi fructiferi. Practic niciun sit de pe înălţime nu mai poate fi cercetat.

[83] IRIMIA 1983, fig. 11 nr. 7 şi 13 nr. 11, 12 ; p. 112, 114.

[84] MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1947, p. 47, 49.

[85] Pe înălţime a fost identificat cu ajutorul fotografiilor aeriene un turn de formă pătrată (*turris*), vezi CRĂCIUN 2008, p. 61.

[86] MICLEA 1978, *„Hârşova"*.

[87] NICOLAE 1995-1996, p. 139.

12 B. *Villa rustica* (incertă) se identifică la cca 6-7 km NE de cetate (pe şoseaua spre Constanţa, în spatele Staţiei de Transformare RENEL, spre nord). De aici s-a recuperat, de la suprafaţa solului, o monedă din secolul al IV-lea. Sunt şi urme sporadice de fragmente ceramice şi o ridicătură de pământ pe care poate fi un mormânt[88].

12 C. *Necropola medievală* din partea de sud a străzilor Vântului şi Ardealului. Cu prilejul construirii Platformei industriale în 1987 au fost identificate morminte de secolele XVII-XVIII. Prin anii 1993-1994, instalarea unei conducte de apă potabilă, în zonă, pe strada Oborului, la casa Moroianu, a scos la suprafaţă mai multe schelete umane. S-a putut dovedi că aparţineau unor gropi comune din primul război mondial.

12 D. *Aşezare medievală*. În spatele fostei Fabrici „Energia" (mai târziu Comet SA) a fost identificată în anul 1987, cu ocazia cercetărilor din necropola romano-bizantină, când s-a descoperit şi o locuinţă semiîngropată.

13. SITURI ATESTATE PRIN FOTOGRAFII AERIENE

Interpretarea recentă a unor fotografii aeriene, executate în anii 1953, 1959, 1960, 1968-1969, 1977, 1990, 2003-2004, a identificat în împrejurimile oraşului câteva situri de mare valoare istorică ce vor trebui confirmate şi din punct de vedere arheologic prin viitoare cercetări.

13 A. *Drumurile de epocă romană şi romano-bizantină* care porneau de la *Carsium* şi mergeau pe *limes*, spre *Cius* sau *Capidava,* vizibile pe direcţia comunei Ciobanu ori la nord de dealul Celea Mică şi zona „La Lac"; drumurile asigurau legătura cu centrele urbane de pe litoralul vest-pontic. Se semnalează şi existenţa unor mici fortificaţii din categoria *turres.* Unele rute se intersectează cu drumurile medievale şi cu şoselele actuale Hârşova-Tulcea şi Hârşova- Constanţa[89].

Este posibil ca întâmplător sau cu prilejul săpăturilor arheologice să apară şi alte situri pe suprafaţa localităţii, necunoscute încă. După cum, tot aşa de posibil este ca unele din cele prezentate mai sus, aflate într-un stadiu avansat de degradare din cauze antropice ori naturale, lipsite de protecţie, să dispară cu trecerea timpului.

Prezentarea noastră este destinată atât autorităţilor locale care ar trebui să ţină seama de moştenirea istorică în proiectarea viitoarei dezvoltări economice în care turismul cultural-istoric sperăm să ocupe un loc pe măsura monumentelor; instituţiilor specializate care se ocupă de gestionarea patrimoniului istoric şi arheologic şi alcătuirea RAN, cât şi specialiştilor ce pot fi interesaţi de anumite situri şi zone arheologice.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 2008 - Cristina Alexandrescu, *Bilder einer Austellung: Dokumente über das erste Museum in Hârşova,* RESEE 46 (2008), 1-4, p. 305-318.

[88] Piesa ne-a fost dată în anul 1997 de Mareş Georgiana, elevă în clasa a X-a C la Liceul „Ioan Cotovu". A fost găsită de tatăl ei între Ferma fostului IAS şi şoseaua care duce în satul Mioriţa.

[89] CRĂCIUN 2008, p. 57-60.

ARICESCU 1971 - Andrei Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârşova,* Pontica 4 (1971), p. 351-368.

ARICESCU 1977 - Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană,* Bucureşti.

BARNEA 1991 - Alexandru Barnea, *Municipium Noviodunum*, Peuce 10 (1991), p. 81-84.

BĂRBULESCU 1975 - Aurelia Bărbulescu, *Stratigrafia jurasicului din vestul Dobrogei centrale,* Bucureşti.

BOCA 1968 - Mihai Boca, *Dobrogea veche în stampe şi gravuri (1826-1882),* Pontice 1 (1968), p. 455-507.

BOUNEGREU, HAŞOTTI, MURAT 1993 - Octavian Bounegru, Puiu Haşotti, Actuan Murat, *Aşezarea daco-romană de la Hârşova şi unele aspecte ale romanizării în Dobrogea,* SCIVA 40 (1993), 3, p. 273-293.

BRĂTULESCU 1940 - Victor Brătulescu, *Cetatea Hârşova în legătură cu Dobrogea şi cu ţinuturile înconjurătoare,* BCMI 33 (1940), 105, p. 3-24.

BUJOR 1954 - Expectatus Bujor, *Note epigrafice,* SCIV 5 (1954), 3-4, p. 603-607.

BUZDUGAN *et alii* 2000 - Constantin Buzdugan, Dragomir Popovici, Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, Actuan Murat, *Cercetări preliminare în necropola tumulară de la Hârşova, jud. Constanţa,* CA 11(2000), p. 425-455.

CANTACUZINO 1992 - Gh. I. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la fortificaţiile de la Hârşova,* BCMI 3(1992), p. 58-67.

Cartea de aur - Muzeul Regional şi Biblioteca din Hârşova, *Cartea de aur, 1904-1916; 1926-1947,* Muzeul „Carsium" Hârşova.

CHIRIAC *et alii* 1998 - C. Chiriac, C. Nicolae, G.Talmaţchi, *Noutăţi epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârşova, jud.Constanţa),* Pontica 31(1998), p. 139-162.

CHIRIAC *et alii* 1999 - C. Chiriac, S. Grămăticu, G.Talmaţchi, C. Nicolae, *Noi descoperiri monetare la Carsium (Hârşova, jud. Constanţa),* Pontica 32 (1999), p. 317-342.

CONDURACHI 1967 - Emil Condurachi, *Neue Probleme und Ergebnise der Forschung in Scythia Minor,* SMR (1967), p. 126-174.

Contract 2715/1987 - Muzeul de Istorie al R.S.România, Studiul: *Mărturii de cultură materială din zona afectată de construirea obiectivului „Trăgătoria de oţel tare şi secţia de cabluri de oţel" de pe platforma industrială Hîrşova*, manuscris, Bucuresti (1987).

COVACEF 1995 - Z. Covacef, *Pionieri ai culturii româneşti în Dobrogea, Ioan Cotovu şi Vasile Cotovu*, AnDob I (1995), p. 127-134.

CRĂCIUN 2008 - Cristina Crăciun, *Studiu preliminar privind topografia sitului Carsium (sec.I-VI d. Chr.),* BCMI 19 (2008), 1-2, p. 53-80.

DAMIAN 1997 - Oana Damian, Paul Damian, *Date preliminare despre un edificiu romano-bizantin descoperit la Hârşova (campaniile 1990-1992),* CA 10 (1997), p. 231-238.

DESSE-BERSET, RADU 2006 - Natalie Desse-Berset, Valentin Radu, *Les premiers pecheurs d'Hârşova (Dobrogea, Roumanie),* CA 13 (2006), p. 393-407.

DID III - Ion Barnea, Ştefan Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei, vol. III,* Bucureşti, 1971.

FLORESCU 1943 - Grigore Florescu, *Raport asupra activităţii arheologice dela Hârşova în 1943*, ACMI 1946 (1943), p. 179-180.

GALBENU 1962 - Doina Galbenu, *Aşezarea neolitică de la Hârşova,* SCIV 13 (1962), p. 285-306.

GALBENU 1963 - Doina Galbenu, *Neoliticeskaja masterskaja dlja obrabotki ukraşceniji v Hîrşove*, Dacia N.S. 7 (1963), p. 501-510.

HAITĂ, RADU 2003 - Constantin Haită, Valentin Radu, *Les zones de rejets ménajeres de la culture Gumelnita, temoins dans l'évolution chrono-stratigraphiques des tells. Étude micro-morphologique et archaeo-ichtyologique sur le tell d'Hârşova (dép. Constanta)*, CA 12 (2003), p. 389-401.

HAŞOTTI, POPOVICI, RIALLAND 1993 - Puiu Haşotti, Dragomir Popovici, Yannick Rialland, *Les pecheurs du Bas-Danube du Ve au IIIe millénaire,* Archaeologia, France, 294, p. 20-31.

HAŞOTTI 1997 - Puiu Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanţa.

IONESCU 1904 - Căpitan D.M.Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, Bucureşti.

IRIMIA 1983 - Mihai Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 16 (1983), p. 69-184.

MICLEA 1978 - Ion Miclea, *Dobrogea, Album*, Bucureşti.

MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974 - Sebastian Morintz, Done Şerbănescu, *Cercetări la Hârşova şi împrejurimi*, SCIV 25 (1974), 1, p. 47-69.

NICOLAE, NICOLAE 1991 - Victoriţa Nicolae, Constantin Nicolae, *O tegulă ştampilată descoperită la Carsium*, SCIVA 42 (1991), 1-2, p. 79-80.

NICOLAE 1993 - Constantin Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica 26 (1993), p. 215-229.

NICOLAE 1994 - Constantin Nicolae, *Câteva opaiţe descoperite la Carsium*, Pontica 27 (1994), p. 199-207.

NICOLAE 1995-1996 - Constantin Nicolae, *Descoperiri de epocă romană şi bizantină la Carsium*, Pontica 29-29 (1995-1996), p. 135-160.

NICOLAE, NICOLAE 2004-2005 - Constantin Nicolae, Vlad Nicolae, *Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Hârşova, punctul „Celea Mică"*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 386-405.

NICOLAE, BĂNOIU, NICOLAE 2008 - Constantin Nicolae, Daniela Bănoiu, Vlad Nicolae, *Aspecte noi privind topografia cetăţii de la Hârşova (jud. Constanţa)*, Pontica 41 (2008), p. 313-343.

NICOLAE 2009 - Constantin Nicolae, *Ceramica getică din aşezarea de la Hârşova, „La Moară"(jud. Constanţa) aflată în expoziţia Muzeului „Carsium" Hârşova*, Pontica 42 (2009), p. 133-175.

PANAIT *et alii* 1995-1996 - Panait I. Panait, A. Rădulescu, A. Ştefănescu, D. Flaut, *Cercetările arheologice de la Cetatea Hârşova, campania 1995*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 121-134.

PÂRVAN 1913 - Vasile Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, AARMSI 35 (1923), p. 478-491.

PÂRVAN 1924 - Vasile Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, Revista di Filologia e d'Istruzione Classica, 2 (1924), Fascic. III, Torino, p. 307-340.

POLONIC - Pamfil Polonic, Manuscrise, *Cercetările de la Hârşova până la Ostrov(Silistra)*, Caiet 12, p. 1-2, Biblioteca Academiei.

POPOVICI, HAŞOTTI 1988-1989 - Dragomir Popovici, Puiu Haşotti, *Contributions about the Synchronism of Cernavoda I Culture*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 291-297.

POPOVICI *et alii* 1992 – D. Popovici, P. Haşotti, D. Galbenu, C. Nicolae, *Cercetările arheologice din tell-ul de la Hârşova, jud. Constanţa, 1988*, CA 9 (1992), p. 8-12.

POPOVICI, RIALLAND 1996 - Dragomir Popovici, Yannick Rialland, *Viaţa pe malul Dunării acum 6500 ani*, Catalog expoziţie, Bucureşti-Paris.

POPOVICI *et alii* 1998-2000 - Dragomir Popovici, Bernard Randoin, Yannick Rialland, Valentina Voinea, Florin Vlad, Cătălin Bem, Carmen Bem, Gianina Haită, *Les recherches archéologiques du tell de Hârşova (dép. de Constantza)*, CA 11 (1998-2000), p. 13-123.

RANDOIN, POPOVICI, RIALLAND 1998-2000 - Bernard Randoin, Dragomir Popovici, Rialland Yannick, *Metoda de săpătură şi înregistrarea datelor stratigrafice într-un sit pluristratificat: tell-ul neo-eneolitic de la Hârşova*, CA 11 (1998-2000), 1, p. 199-230.

SIMIONESCU 1909 - I. Simionescu, *Stratele dintre Hârşova şi Boaşgic*, Analele Institutului de Geologie, 8 (1909).

TOCILESCU 1884 - Grigore Tocilescu, *Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich- Ungarien*, Vien, nr. 8 (1884), p. 64, nr. 130-133.

Fig. 1 - Descoperirile arheologice menționate în text.

Fig. 2 – Imagini din timpul săpăturilor arheologice de la Carsium anul 1939 (Arhiva INMI).

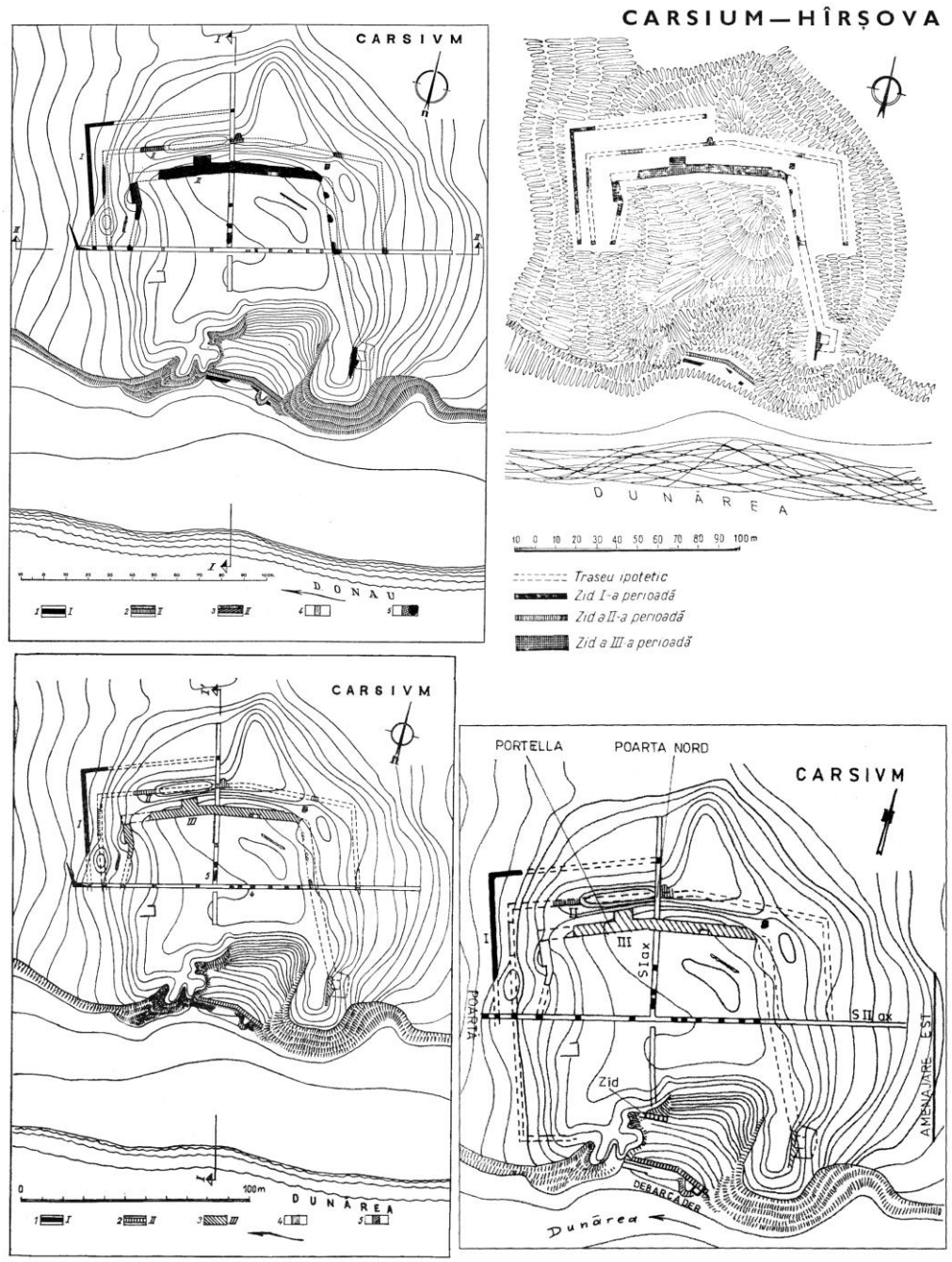

Fig. 3 – Planul cetăţii Carsium după E. Condurachi (1), R. Floresu (2), DID II (3), P. I. Panait (4).

Fig. 4 – Sectoarele şantierului de la cetatea *Carsium*.

1

2

3

4

5

6

Fig. 5 – Descoperiri din sectorul *incinte vest*.

1

2

3

4

5

Fig. 6 – Descoperiri din sectorul *incinte nord*.

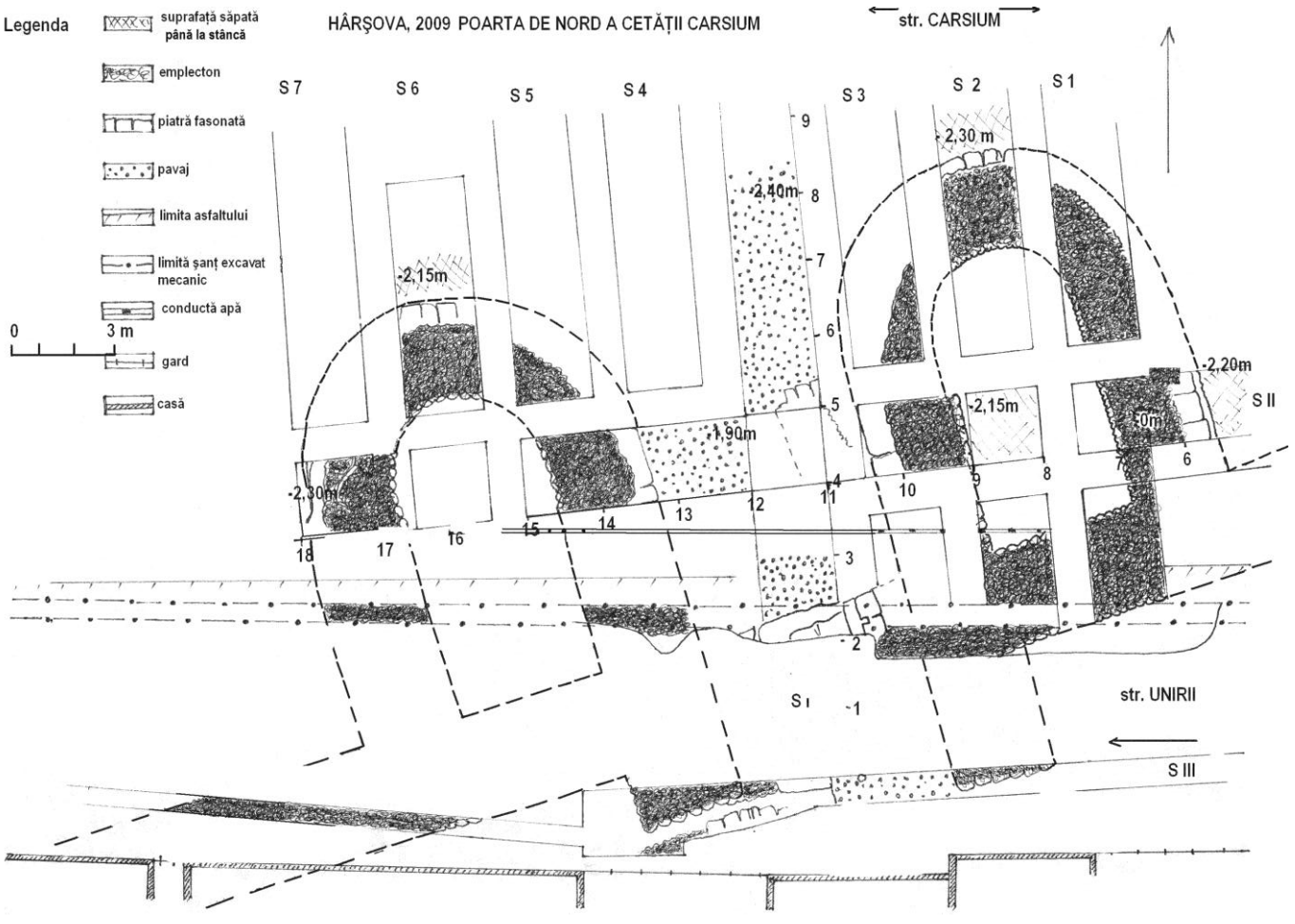
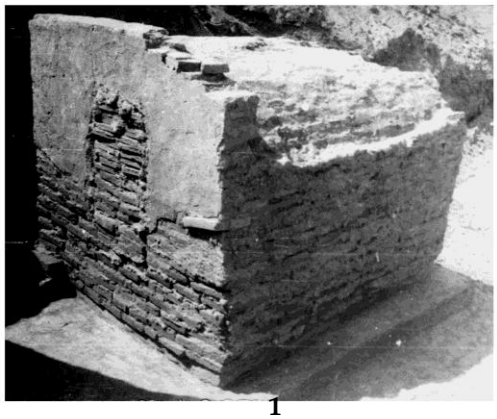

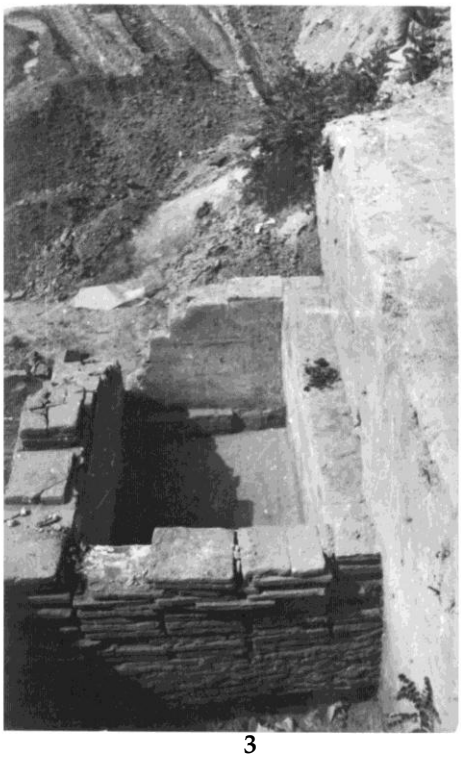
Fig. 7 – Poarta de nord a cetății romano-bizantine Carsium (desen preliminar).

1

2

3

4

Fig. 8 – Morminte zidite descoperite în necropola romano-bizantină I de la Carsium (1 - cu trei defuncţi; 2,3,4 – cu câte un defunct; 2 - jefuit din antichitate; 3 – spart în colţul din stânga, sus; 1 şi 2 au fost scoase din aria lucrărilor şi depuse pe str. Carsium, pe turnul de NE al cetăţii, în toamna anului 1987; din 2 s-a sustras toată cărămida; 3,4 au fost distruse de lucrările industriale).

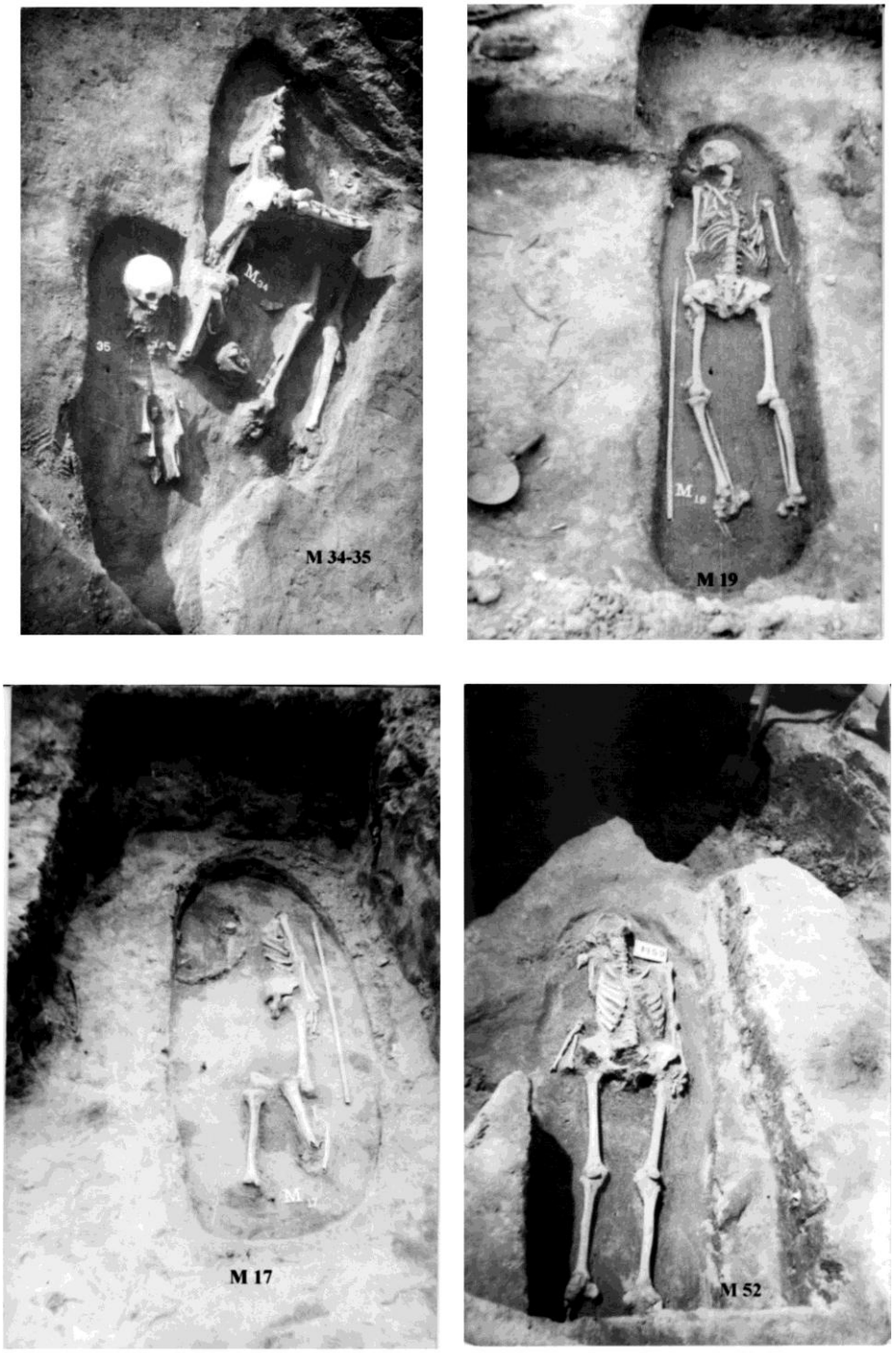
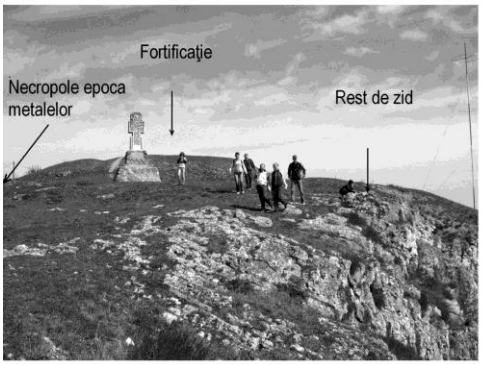

Fig. 9 – Morminte din necropola romană II.

1

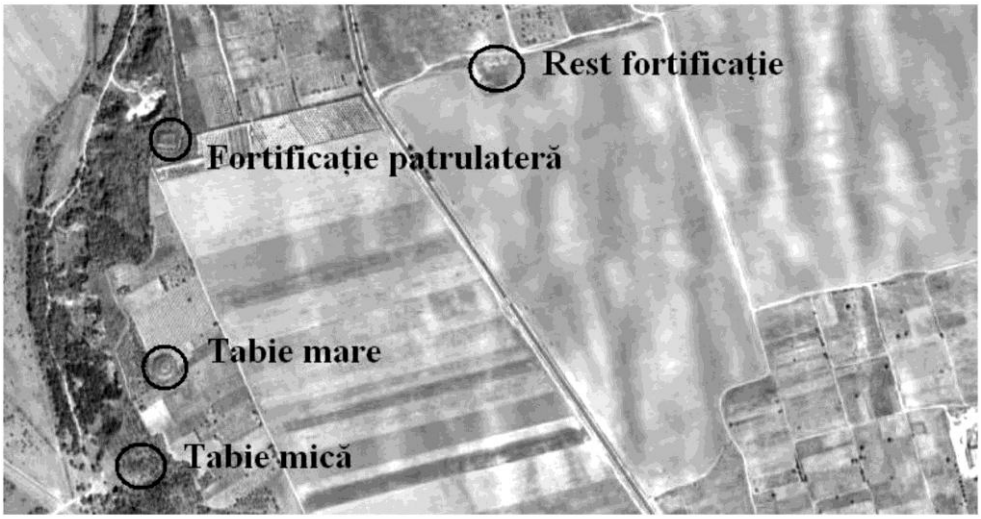
2

3

4

5

Fig. 10 – Zone de interes arheologic: 1, 2 – Dealul Belciug; 3 – necropola tumulară; 4 – zona „La lac"; 5- ortofotoplan.

CAPUL UNEI STATUI DE CULT APARŢINÂND LUI IUPITER TRONANS DESCOPERIT LA APULUM

Anca TIMOFAN,
Radu OTA

Cuvinte cheie: *divinitate, statuie de cult, Iupiter Tronans, monument, portret, sculptură, trăsături, teorie.*
Keywords: *divinity, cult statue, Iupiter Tronans, monument, portrait, sculpture, features, theory.*

Abstract. *In spring 2010, an area of over 2.000 sqm. was excavated folowing a urban-development project on the Trinitarian raveline, inside the Vauban citadel from Alba Iulia. This is the south-west area of legion XIII Gemina camp including its civil settlement (canabae). The Roman construction levels have been removed mechanically there a number of archaeological contexts were destroyed. The head of a cult statue belonging to Jupiter Tronans Type was recuperated from the earth dug by the excavator.*

The statue head is made of limestone with a height of 0.39 m - 0.40 m. The deity has a short, curly beard, a bushy mustache and the hair is set up. The curly hair is tied with a taenia. Arches are prominent, eyes and eyelids are well marked. The back of the head area is broken, as is the nose, part of the cheek and the right eye as well. There is a certain artistic finesse of execution and details, and the god has a serene and majestic expression which is similar to the idealized image of Zeus from Otricoli. It is a superior artistic craft and the sculpture can be dated in the 3rd century A.D. because of the eyes facing up as a similar feature existing in the case of another head statue of Iupiter found in Apulum. The dimensions and the artistic execution of the statue head found recently in Apulum include the piece in the category of cult statuary.

The existence of a sanctuaries space (a possible sacred area) of the first settlement around the legionary camp is possible in the context of discoveries made in the last 80 years within the south and southwest area of the legion XIII Gemina camp.

În primăvara anului 2010, în urma unor amenajări edilitare efectuate pe ravelinul Trinitarienilor din cetatea bastionară de tip Vauban de la Alba Iulia, a fost excavată o suprafaţă de peste 2000 de mp[1]. Zona respectivă se află la 140 m

[1] Lucrarea a fost efectuată fără cercetarea arheologică preventivă necesară proiectelor

sud de castrul legiunii XIII Gemina în sectorul sudic al canabelor (Fig. 1). Astfel, nivelele de amenajare şi construcţie romane au fost îndepărtate mecanizat fiind distruse o serie de complexe şi structuri de zidărie (Fig. 2). În acest context nefericit, în pământul degajat de excavator, a fost descoperit capul unei statui de cult aparţinând lui Iupiter tipul Tronans.

Capul statuii este realizat din calcar având o înălţime de 0,39 m – 0,40 m. Zeul are barba cârlionţată şi tunsă scurt, mustaţa stufoasă, părul este redat în sus, ca trăsătură specifică coafurii unei divinităţi. Părul este ondulat elegant şi legat cu o *taenia*. Arcadele sunt proeminente, iar pleoapele ochilor sunt bine marcate. Zona din spatele capului este spartă, la fel nasul, o parte a obrazului drept şi de asemenea ochiul drept (Fig. 3, a, b, c).

Se remarcă o anumită finețe a execuţiei artistice prin redarea detaliilor, a expresivităţii chipului seren şi maiestuos. Trăsăturile divinităţii şi expresia feţei apropie această reprezentare de imaginea idealizată a lui Zeus din Otricoli (Fig. 4). Opera este de factură artizanală superioară, iar locul de descoperire ne certifică existenţa în zona de la SSV de castru a unui spaţiu de sanctuare care cuprindea şi un templu capitolin al canabelor sau al municipiului severian.

Sculptura se datează în sec. III p.Chr. apreciind după privirea îndreptată în sus, trăsătură similară pe care o întâlnim la un alt cap de la o statuie de tip Tronans descoperit la Apulum[2]. Se observă şi redarea unui rid pe fruntea divinităţii, detaliu întâlnit la o serie de portrete de particulari sau împăraţi din perioada anarhiei militare. Este vorba de trei sculpturi descoperite la Apulum şi Ulpia Traiana Sarmizegetusa datate în epoca împăraţilor soldaţi[3].

Cultul lui Iupiter a cunoscut în provinciile Imperiului Roman cea mai largă răspândire şi popularitate, mai ales ca o expresie a loialismului politic. Fiind venerat în cadrul unui cult oficial, protector al statului, provinciilor şi împăratului, unul dintre *dii militares*, zeul suprem încorporează atribuţii şi semnificaţii universaliste[4].

Urmând politica religioasă sau religia politică a Imperiului Roman, provinciile au construit la rândul lor temple capitoline pentru triadă, cercetările şi descoperirile arheologice dovedind cu prisosinţă perpetuarea acestei tradiţii artistice a imaginilor de cult şi a venerării lor în spaţii anume consacrate.

În primul rând s-au evidenţiat centrele importante ale provinciei (Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum), unde avem o practică religioasă de tip mediteranean cu ridicarea unor statui de cult, şi a numeroase altare votive. Cultul lui Iupiter a avut, ca şi în alte provincii ale Imperiului Roman, o largă popularitate în mediul militar, printre dedicanţi aflându-se câţiva *legati Augusti legionis XIII Geminae*[5], comandanţi, tribuni[6], centurioni[7], beneficiari[8], soldaţi şi

---

de construcţie şi amenajare desfăşurate în situri arheologice.

[2] DIACONESCU 2005, p. 160, nr. 31, Pl. LVIII, 3.

[3] *Ibidem*, p. 50, Pl. XVI, 2; p. 76-78, Pl. XV, 2, Pl. XX, 2.

[4] PAULY, WISSOWA 1917, X ,1, s. V. *Iuppiter*; DAREMBERG, SAGLIO 1900, III,1, s. Jupiter.

[5] IDR III/5, nr. 112, 139, 182, 195, 213.

[6] IDR III/5, nr. 224.

[7] IDR III/5, nr. 140, 146, 148, 152, 166, 197, 205, 232.

[8] IDR III/5, nr.135, 138, 142, 163, 173, 178, 201.

veterani[9].

Importante au fost răspândirea şi formele de manifestare ale cultului în cele două oraşe ale puternicului centru politic şi social-economic de la Apulum. Iupiter apare menţionat aici într-un număr mare de inscripţii şi cu cele mai multe epitete: în primul rând *Optimus Maximus* (64 inscripţii)[10] dar şi *Conservator* (4 inscripţii), *Custos* (3 inscripţii), *Stator*, ş.a. E adorat împreună cu *Juno Regina*, în triadă sau asociat cu alte zeităţi din *pantheon*-ul greco-roman.[11]

Inscripţii destinate divinităţii supreme au fost ridicate şi în mediul civil de către T. Flavius Italicus, *primus IV-vir* al municipiului Aurelium Apulensis[12], C. Pomponius Fuscus şi P. Aelius Antipater, *II-viri* ai coloniei Aurelia Apulensis[13], decurioni[14] dar şi augustali[15], auguri ori oameni simpli[16].

Se remarcă dedicaţia către *I. O. M.* a lui C. Sentius Anicetus, decurion al coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi patron al colegiului fabrilor din municipium Septimium Apulense, datată precis la 23 mai 205 p.Chr., care face referire la sărbătoarea organizată în cinstea zeului suprem – *epulum Iovis*[17]. Data reprezenta aniversarea dedicării Capitolium-ului extinsă şi în alte centre provinciale, având un caracter profund oficial şi regulat. Coloana votivă de la Apulum a fost dedicată în ziua de 23 mai, care potrivit calendarului lunar, cădea, într-o lună XVIII, adică o *Iovis dies*, pe monument figurând dubla datare (după calendarul solar roman şi cel lunar oriental). S-a stabilit o paralelă cu *ludi Romani*, sugerându-se că este vorba despre data dedicării Capitolium-ului de la Sarmizegetusa, deşi pare mai plauzibilă ideea consacrării edificiului la Apulum unde exista o comunitate de cetăţeni romani înscrişi în tribul Papiria care întreţineau relaţii cu cei din capitală. Organizarea sărbătorii era sarcina duumvirilor asistaţi de *pontifices*[18].

Statuaria majoră, mai ales în ipostaza *Tronans*, densitatea materialului epigrafic închinat lui *I.O.M.*, indică prezenţa unor temple capitoline. Descoperirea spectaculoasă a susbstrucţiilor templului capitolin de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în anul 2007 a confirmat presupunerile arheologilor[19]. Informaţii privind existenţa la Apulum a unor edificii sacre pentru Iupiter sau Iupiter şi Iunona apar în două inscripţii.

În primul caz este vorba despre o placă de construcţie din marmură, aşezată de Marcus Iulius Quirinus, augustal al coloniei Aurelia Apulensis, care construieşte cadrul şi uşile de la intrarea în templu (*ianuas et valvas ad introitum templi fecit*), în onoarea colegiului de pontobithynieni, salutându-i pe Septimius

[9] IDR III/5, nr. 124, 145, 174, 143, 180, 188, 192, 217.
[10] IDR III/5, p. 91-137.
[11] MOGA 1976, p. 122-123; BĂRBULESCU 1985, p. 31.
[12] IDR III/5, nr. 303.
[13] IDR III/5, nr. 160, 215.
[14] IDR III/5, nr.128, 164, 183, 215.
[15] IDR III/5, nr.127, 153, 199, 211.
[16] IDR III/5, nr.191, 203.
[17] CIL III, 1051; IDR III/5, nr.164.
[18] PISO 1978, p.180-181.
[19] CCA 2008, nr.148.

Severus şi Caracalla[20]. Inscripţia a fost descoperită în colonia Aurelia Apulensis unde, probabil, se afla edificiul[21].

Următoarea mărturie epigrafică dedicată lui Iupiter şi Junonei Regina (placă de construcţie pierdută), se referă la un soldat al legiunii XIII Gemina, de origine thracă, M. Ulpius Mucianus, care construieşte din banii săi, în urma unui legământ, un templu cu ceas - *horologiarum templum*[22].

Reprezentările plastice au îmbrăcat un conţinut religios, apariţia marii statui de cult fiind indisolubil legată de templu ca locuinţă sacră. Zeul şi templul său formează un tot unitar care aparţine întregii cetăţi. Imaginea divinităţii menţinea trează conştiinţa religioasă a credincioşilor care o priveau, templul fiind un loc de cult public, diferit de *oikos*, unde zeul îşi revelează prezenţa în mod vizibil devenind *formă şi spectacol*.[23]

In lumea greacă, marea statuie de cult – *hedos* - ale cărei valenţe sunt conturate clar în epoca clasică, se diferenţiază de *agalma* – statuie oferită divinităţii *(ex-voto*). Pe romani, statuile îi interesau mai mult ca imagine de cult (*simulacrum*) decât ca operă de artă, după cum relatează Strabo (*Geographia*, V, 23).

O individualizare şi o diferenţiere în termeni categorici a imaginii de cult în raport cu *ex-voto*-urile, a fost făcută de V. Müller[24]. El stabileşte trăsăturile care opun statuia de cult, ronde-bosse, (*Kultbild*) în care zeul are o atitudine hieratică , solemnă (*Reprasentationsbild*), altor expresii sculpturale ca relieful şi pictura, dominate de acţiune şi mişcare. Acestea nu intrau în contact direct cu adoraţia credincioşilor (*Gotterbild*).

Această teorie este combatută de E. Will, acesta semnalând faptul că există culte în care tipul sculptural utilizat frecvent este relieful (exemple: Mithra, Cavalerul Trac, Cavalerii danubieni).[25] Delimitarea făcută mai sus apare relativă, relieful putând fi considerat în aceste cazuri imagine de cult (Kultrelief, dar fără semnificaţia pe care Müller o avea în vedere în legătură cu Grecia şi Roma). Dealtfel autorul se baza pe analiza unui singur gen de artă – sculptura – cercetând doar conţinutul formal[26]. Raportată la arta greacă, teoria lui Müller pare valabilă dacă avem în vedere importanţa acordată aici statuariei de cult deşi situaţia se schimbă în Imperiul Roman unde arta provincială adoptă noi şi variate forme de exprimare religioasă şi implicit plastică.

Grecii îşi imaginau chipul lui Zeus privind statuia colosală din Olympia făurită de Phidias – tipul statuii de cult, prin excelenţă. Din păcate nu s-au păstrat copii de marmură sau bronz, doar relatări ale unor autori antici şi o serie de monede (cele mai importante sunt piesele din Elida cu reprezentarea lui Zeus aşezat, imitând ipostaza din templul de la Olympia)[27].

Iupiter Capitolinus era iniţial din teracotă policromă, faţa fiindu-i pictată cu roşu; zeul era reprezentat aşezat, îmbrăcat în mantie şi ţinea în mâna dreaptă

[20] IDR III/5, nr.153.
[21] RUSU-PESCARU, ALICU, 2000 p.128.
[22] IDR III/5, nr.193.
[23] VERNANT 1995, p. 414.
[24] PAULY, WISSOWA 1893, Suppl.,V,s.v.*Kultbild*, 472.
[25] WILL 1955, p. 19-22.
[26] MICHALOWSKI 1975, p. 70.
[27] RICHTER 1966, p. 167.

fulgerul (*fulmen*) iar în mâna stângă sceptrul -*inque Iovis dextra, fictile fulmen erat* (Ovidius, *Fastele*, I, 202). Templul a fost reconstituit de mai multe ori de-a lungul istoriei. Se pare că al doilea a fost edificat de Lutatius Catulus iar statuia de cult era hryselephantină, după modelul lui Zeus din Olympia[28].

Iupiter Verospi şi Zeus din Otricoli (ambele piese, lucrate în marmură, se află la Muzeul din Vatican) ne arată cum arta secolului IV a.Chr. a transformat tipul creat de Phidias. Ipostaza şi atributele lui Verospi sunt cele caracteristice: zeul stă pe tron ţinând in mâna dreaptă sceptrul cu vulturul pregătit de zbor şi în mâna stângă mănunchiul de fulgere; bustul gol, e înfăşurat parţial cu mantia al cărei capăt îi acoperea umărul stâng[29].

Bustul din Otricoli a ieşit la iveală în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, în urma unor săpături iniţiate de Papa Pius al VI-lea la Otricoli (*Ocriculum*), în nordul Romei, fiind restaurat şi plasat în Sala Rotonda a Muzeului din Vatican[30]. Unii autori au considerat că urmează modelul phidiac, diferenţiindu-se de imaginea tipică a zeului din Olympia prin înfăţişarea sa idealizată, supraumană, departe de canoanele simplităţii clasice[31].

Dacia Superior deţine indiscutabil supremaţia în ceea ce priveşte concentraţia imaginilor lui Iupiter Tronans, cele aproximativ 34 de piese, fiind descoperite în această zonă marcată de influenţe artistice italice şi norico-pannonice. Se remarcă în mod deosebit centrul de la Apulum, unde se poate vorbi despre o adevărată "modă" religioasă şi artistică a reprezentărilor lui Iupiter aşezat pe tron cu atributele-i caracteristice (tipul *Verospi* în clasificarea generală de mai sus). Celelalte piese de acest tip descoperite până acum, provin din alte centre urbane importante ale Daciei Superior: Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Ampelum, Micia, Aiud, Cristeşti[32]. O statistică a răspândirii în teritoriu, în funcţie de numărul pieselor publicate până acum, ar fi următoarea: Apulum - 20 de piese (4 capete de statui şi 1 piesă pierdută), Ulpia Traiana Sarmizegetusa - 3 statui, Micia - 2 statui, Ampelum - 2 piese (1 cap şi o piesă pierdută), Aiud - 1 cap de statuie, Dragu (jud. Sălaj) – 1 statuie, Cristeşti – 1 statuie, Zam – 1 piesă neidentificată sau pierdută, Dacia Superior (loc de descoperire necunoscut) – 3 statui.

Alcătuirea unei prime scheme tipologice a avut în vedere fixarea a trei categorii de reprezentări ale zeului:

a) Iupiter pe tron de tip *Verospi* sau *Tronans*;

b) Iupiter în picioare;

c) Iupiter de tip *Fulminans*.[33]

Această clasificare a fost refăcută ulterior într-o manieră mai nuanţată

---

[28] DAREMBERG, SAGLIO 1900, p. 713.

[29] CAGNAT, CHAPOT 1916, vol. I, p. 394, f. 199.

[30] FURTWANGLER, URLICHS 1904, p. 67, f. 24.

[31] DAREMBERG, SAGLIO 1900, vol.III, p.704.

[32] ISAC 1974,p. 61-79, pl. I, fig. 1-4, pl. II, fig.1-3, a-b, pl. III, fig.1-5; MOGA 1974, p. 81-83, fig. 1; WOLLMANN 1979, p. 200, fig. 9A-b; BĂLUŢĂ 1980, p. 101-106, pl. I, fig.2 a-b, 9a-b-c,10 a-b-c, pl. II, fig. 8 a-b-c, 11 a-b-c, 12 a-b-c, pl.III, fig.13 a-b-c, pl. IV, fig. 1 a-b, 4 a-b, 5 a-b, 6 a-b, 7 a-b, pl. V, fig. 3 a-b-c, pl. VI, fig. 2, 3, 8, 13 d; idem 1988, p. 265, pl. VIII/2; DIACONESCU 2005, p. 159-160, nr. 30-32, pl. LVIII, 1, 3, pl. LX, 1; OTA, TOTOIANU 2009, p. 619-620, pl. III, 1-3.

[33] ISAC 1974, p. 63-64.

stabilindu-se anumite subtipuri şi variante[34]:

Tipul I - *Iupiter Tronans* – apare mai ales în ronde-bosse, geme şi mai rar în reliefuri. Zeul, aşezat pe tron, are acvila la picioare, partea inferioară a corpului drapată, bustul nud, un capăt al mantiei de obicei pe umărul stâng; într-o mână ţine sceptrul, în cealaltă un alt atribut în funcţie de care s-au precizat variantele.

a) varianta *nikephoros* (după prototipul lui Zeus din Olympia) în care Iupiter ţine o Victorie în palma mâinii drepte întinse (în Dacia apare doar pe geme; sculptura nu a promovat acest model datorită dificultăţilor tehnice şi influenţelor elenistice);

b) varianta *Verospi*, cu *fulmen*-ul;

c) varianta cu patera în mâna stângă;

d) varianta cu vultur în palmă, inspirată probabil din reprezentările lui Zbelsurdos[35];

e) varianta cu cununa în mână.

Tipul II – Iupiter în picioare:

A. *Fulminans* :

a) cu mantie lungă, *fulmen* şi sceptru;

b) înveşmântat ca Iupiter Tronans, cu *fulmen* în mână sau pe antebraţ;

c) complet nud sau cu mantie peste umărul şi braţul stâng, *fulmen* în mână sau pe antebraţ;

d) cu *fulmen*-ul ridicat.

B. Iupiter drapat în întregime, cu sceptru şi acvilă.

C. Iupiter nud, cu sceptru şi patera.

Tipul III – Iupiter bust sau numai cap, pe spatele acvilei.

Tipuri nesigure:

IV – Iupiter în car (ipostaza lui Sol-Mithra).

V – Iupiter cu coif, platoşă şi acvilă pe mână (Dolichenus, Zbelsurdos).

În Dacia, imaginile de cult din temple puteau aparţine patrimoniului templului de la început sau au fost depuse ulterior. Este vorba de statuile de mari dimensiuni. *Ex-voto*-urile (statuete de piatră, de bronz, de teracotă, reliefuri de dimensiuni reduse) – *donaria*- erau depuse de credincioşi în temple, în lararii domestice, aedicule pe străzi, la răspântii, în crânguri, grădini, nişe în pereţii caselor, etc.[36]

Cele mai multe imagini ale lui Iupiter apar sub forma statuilor de piatră de tipul I (varianta *Verospi*) şi statuete de bronz de tipul II, A, c, în ultimul caz se remarcă statueta descoperită în castrul de la Potaissa.[37] Reprezentările lui Iupiter Tronans sunt preponderent *ex-voto*-uri, statui de dimensiuni mijlocii dedicate divinităţii, excepţie făcând statuile de cult descoperite până acum. La Apulum a fost descoperită o mare statuie de cult din marmură (Fig. 8) dar şi patru capete (inclusiv cel prezentat în articol), dintre care trei aparţin unor statui de cult de mari dimensiuni[38] (Fig. 5, 6). Un cap al lui Iupiter Tronans, de o mare fineţe

[34] BĂRBULESCU 1985, p. 28-30.
[35] IDR/II, 20; POPA, POPA 1982, p. 353-355.
[36] BĂRBULESCU 1984, p. 104-107.
[37] BĂRBULESCU 1994, p. 157, pl. XIV, fig. 1.
[38] DIACONESCU 2005, vol II, p. 158-160, nr. 29, 30, 31, 32, Pl. LIX, 1, LX, 1, LVIII, 1, 3.

artistică a fost descoperit la Ampelum (din păcate piesa a fost pierdută)[39] (Fig. 7).

Atât la statuile apulense cât şi la celelalte piese descoperite în Dacia Superior, capul zeului nu s-a păstrat decât în câteva cazuri, sau a fost găsit separat, precum cel de la Aiud[40], dar mai ales cel de la Ampelum (Zlatna), unde a fost atestată arheologic o puternică difuziune a cultului lui Iupiter, fiind un centru urban important, reşedinţa procuratorului minelor aurifere[41].

Calitatea realizării pieselor se înscrie în limitele artei provinciale observându-se un caracter hieratic, oarecum rigid, al ipostazelor de acest fel (Fig. 9, a, b). Deşi majoritatea sunt creaţii mediocre, câteva piese atrag atenţia prin modul îngrijit al execuţiei artistice, redarea detaliilor şi a expresivităţii feţei (un exemplu în acest sens este capul de la Ampelum care aminteşte de înfăţişarea idealizată a lui Zeus din Otricoli). Meşterii, unii itineranţi, cunoşteau bine modelele clasice redând imaginea zeului cu unele variaţii, în funcţie de gustul local.

Chiar dacă unele trăsături ne apar grosolane, stângaci marcate sau schematizate, trebuie să ţinem cont de ceea ce scria S. Ferri în lucrarea sa despre arta provinciilor danubiene şi anume că, din punct de vedere istoric, nu există arta frumoasă sau urâtă[42]. Reprezentările divinităţilor, obiectele de cult, au valoare prin ele însele iar noţiunea de frumos estetic are o valoare relativă[43]. Fenomenul de *imitatio (mimesis)* a tipurilor clasice îşi pierduse demult conţinutul, "artiştii" provinciali fiind executanţii a ceea ce Winckelmann numea *Nachmachen* – renunţarea la esenţă prin actul artistic mecanic, în opoziţie cu *Nach-ahmung*, căutarea esenţei, ce implica ochii, mâinile dar şi raţiunea.[44] Existenţa unui discernământ între operele artistice şi produsele artizanale poate fi totuşi bănuită, ajungându-se ulterior la o nivelare a gradelor artistice, reprezentările determinând acelaşi efect religios, indiferent de valenţele lor artistice[45].

Se remarcă în primul rând frontalismul reprezentărilor şi postura hieratică specifică statuilor de cult. Tronul este fixat la unele piese pe un postament, părţile laterale fiind în cele mai multe cazuri neprelucrate. În toate statuile, zeul este înfăţişat nud până la brâu (*jusqu'à la ceinture*), înveşmântat în *chlamys*; deşi mantia nu este uniform aranjată, un element comun îl constituie bucla de pe piept, din partea stângă. Cele trei simboluri caracteristice divinităţii supreme sunt redate distinct dar dispuse inconstant: sceptrul este ţinut în poziţie oblică, în mâna stângă la toate statuile iar *fulmen*-ul sau patera apar în mâna dreaptă sprijinită pe coapsă. Redarea capilaturii şi a bărbii are la bază contrastul de umbre şi lumini, crearea reliefului negativ prin utilizarea trepanului[46].

Majoritatea statuilor lui Iupiter de tip *Tronans* sunt relativ modeste ca dimensiuni şi, prin urmare, nu provin toate din temple capitoline, unde statuia

[39] WOLLMANN, LIPOVAN 1982, p. 94, nr. 4, fig. 4; DIACONESCU 2005, vol II, p. 162-163, nr. 34.

[40] FERRI 1933, p. 172, fig. 203; 8, fig. 10; *Civiltà* 1970, pl. XXI, fig. 6.

[41] WOLLMANN 1983, p. 20 şi urm.

[42] FERRI 1933, p. 45.

[43] BĂRBULESCU 1984, p. 100.

[44] WINCKELMANN 1978, p. 26 şi urm.

[45] BĂRBULESCU 1984, p. 103.

[46] BĂLUŢĂ 1980, p. 104-105.

principală de cult trebuia să fie măcar în mărime naturală. Au fost expuse şi în alte locuri sacre. Probabil că dimensiunile în cazul caracteristicilor de cult – votivă sunt relative. Se presupune că *ex-voto*-urile au dimensiuni destul de mici pentru a putea fi aşezate în nişe.

Dintre cele 34 de statui semnalate în Dacia, în afară de marile statui de cult de la Apulum, celelalte au dimensiuni variabile putând fi încadrate în două categorii. Prima categorie cuprinde statui a căror înălţime variază între 80 cm – 121 cm, fiind destul de mari pentru a avea parte de o venerare specială, nu neapărat într-un templu capitolin ci într-un sanctuar sau alt loc de cult. Celei de-a doua categorii îi aparţin statui cu înălţimea variind între 40 cm – aprox. 70 cm, care pot fi considerate ca aparţinând statuariei votive datorită dimensiunilor destul de modeste; există posibilitatea ca aceste statui să fi fost depuse ca *ex-voto*-uri, nu doar în temple închinate divinităţii supreme sau triadei, ci şi în locuri de cult închinate altor divinităţi, aşa cum o atestă numeroase exemple din Dacia şi din lumea greco-romană.

Datorită dimensiunilor şi execuţiei artistice, capul descoperit recent la Apulum aparţine fără îndoială unei statui de cult. Existenţa unui spaţiu de sanctuare (o posibilă *area sacra*) a primei aşezări înfiripate în jurul castrului legionar de la Apulum este posibilă în contextul unor descoperiri făcute în ultimii 80 de ani în zona aflată la sud şi sud-vest de castrul legiunii XIII Gemina.

Un prim sanctuar închinat lui Mithra s-ar fi aflat pe str. Dealul Furcilor, unde în 1930 au fost descoperite mai multe altare epigrafice dedicate acestui zeu, alături de reliefuri votive, capiteluri şi o coloană votivă[47]. Locul de descoperire se află la sud de castrul legionar. M. J. Vermaseren afirma că nu are nici o informaţie despre vreo planimetrie a presupusului templu, dar a avansat o încadrare cronologică a acestuia între sfârşitul sec. II-începutul celui următor[48].

Un spaţiu de amenajare al sanctuarelor unor divinităţi orientale a fost bănuit şi de regretaţii cercetători Al. Popa şi I. Berciu, undeva la sud de fortificaţia legionară, în sectorul sudic al canabelor legiunii, unde au fost aflate mai multe altare votive dedicate acestor divinităţi[49].

Un alt sanctuar dedicat lui Mithra a fost descoperit în anul 2008 pe B-dul 1 Decembrie 1918, vis-à-vis de Colegiul Naţional „Horea, Cloşca şi Crişan" din Alba Iulia de către o echipă de arheologi ai Muzeului din Alba Iulia[50]. Punctul este situat la aprox. 300 m sud-vest de castrul legiunii XIII Gemina, această descoperire constituind singura dovadă concretizată prin săpături arheologice a existenţei unui templu al zeităţii iraniene la Apulum.

Existenţa unui templu capitolin este presupusă de descoperirea mai multor altare votive închinate lui *Iupiter Optimus Maximus*, a unei statui de cult de mari dimensiuni şi a încă două statuete votive de tip *Iupiter Tronans*. Se ştie că mai ales

[47] VERMASEREN 1960, p. 281; RUSU-PESCARU, ALICU 2000, p. 137; IDR III/5, 141, 270-271, 279, 282, 286, 288-290.

[48] VERMASEREN 1960, p. 281.

[49] POPA, BERCIU 1978, p. 6-7.

[50] Săpăturile au fost efectuate de C. Inel, C. Fântâneanu, A. Bolog şi Ana Maria Duna. Vezi:http://www.monitorulab.ro/cms/site/m_ab/news/templu_al_zeului_mithras_vizitabil_48283.html.

în oraşele romane sau în aşezările mai importante templul capitolin era ridicat în zonele cele mai înalte. Din punct de vedere al altitudinii aşezării de tip *canabae* locul cel mai înalt se află pe Platoul Romanilor în zona Casei de Cultură a Sindicatelor din Alba Iulia şi a Colegiului „Horea, Cloşca şi Crişan". Pe str. Lalelelor, aflată în apropierea instituţiei de învăţământ, între casele nr.1 şi 3, au fost descoperite două altare dedicate lui IOM de către Marcus Arranius Epaphroditus şi Arranius Niger, respectiv Caius Vibius Nicostratus, depuse se pare în acelaşi timp[51].

În aceeaşi zonă, cu ocazia construirii edificiului Casei de Cultură a fost descoperit un altar votiv dedicat părintelui zeilor de către Atius Atianus, încadrat pe baza monedelor cu care a fost descoperit în a doua jumătate a sec. III p.Chr[52]. La sud de castru, pe str. Cetăţii, au fost descoperite în poziţie secundară un altar dedicat lui IOM de Caius Sentius Bassus, tubicen al legiunii XIII Gemina, şi o statuie de cult de mari dimensiuni a lui Iupiter[53]. Este de fapt cea mai mare statuie de acest gen din Dacia, cu aceasta ornându-se templul capitolin al canabelor sau al municipiului severian[54]. În imediata apropiere au fost aflate în 1982 două statuete votive reprezentându-le pe Fortuna şi Nemesis[55]. Despre a doua statuetă nu mai ştim dacă a fost publicată sau dacă se mai află în colecţiile muzeului albaiulian.

Alte două statuete votive cu reprezentarea lui *Iupiter Tronans* au fost descoperite în afara ariei de locuire a canabelor, la sud-vest şi vest de castru, cu ocazia construirii unei şcoli generale şi a unui bloc de locuinţe[56]. Tot ce este posibil ca acestea să provină din aceeaşi zonă arheologică aflată la sud-vest de castru, în canabele legiunii.

În concluzie, importantele descoperiri iconografice şi epigrafice din această zonă arheolgică ne fac să ne punem problema existenţei în acest punct a unui spaţiu al sanctuarelor din aşezarea *canabae legionis* de la Apulum. Şi în canabele de la Aquincum a existat o zonă sacră situată în cartierul nord-vestic între *porta principalis sinistra* şi *porta decumana*[57]. La Apulum această arie sacră se pare că s-a aflat în zona sud-vestică a aşezării, între căile de acces corespunzătoare porţilor *principalis dextra* şi *decumana*.

---

[51] CIUGUDEAN, BĂLUŢĂ 1989-1990, p. 207-208, nr. 1-2, fig. 1-2; IDR III/5, nr. 129, 175.

[52] MOGA 1976, p. 119, fig. 1; IDR III/5, nr. 130.

[53] BĂLUŢĂ 1978, p. 169-174, fig. 1a-b; idem 1980, p. 104, nr. 13, pl III/13a-c.

[54] DIACONESCU 2005, p. 159. Despre localizarea celui de-al doilea oraş roman de la Apulum au fost făcute o serie de discuţii care au stârnit şi încă mai provoacă multe controverse. Considerăm că nu este cazul acum să detaliem această problemă. Vezi: DIACONESCU, PISO 1993, p. 71.

[55] PIOARIU 1989, p. 213.

[56] BĂLUŢĂ 1980, p. 102-103, nr. 9-10, pl. I/9-10a-c.

[57] PÓCZY 1986, p. 406, Abb. 3.

BIBLIOGRAFIE

BĂLUŢĂ 1978 - Cl. L. Băluţă, *Un tubicen al legiunii a XIII-a Gemina la Apulum*, Apulum 16 (1978), p. 169-174.

BĂLUŢĂ 1980 - Cl. L. Băluţă, *Statui reprezentând pe Iupiter Tronans descoperite la Apulum*, Apulum 18 (1980), p. 101-106.

BĂLUŢĂ 1988 - Cl. L. Băluţă, *Monumente sculptate de la Apulum*, Apulum 25 (1988), p. 251-267.

BĂRBULESCU 1984 - M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj – Napoca.

BĂRBULESCU 1985 - M. Bărbulescu, *Cultele greco–romane în provincia Dacia* – teză de doctorat –, Cluj-Napoca.

BARBULESCU 1994 - M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda.

CAGNAT, CHAPOT 1916 - R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d' archéologie romaine,* vol. I – II, Paris.

CIUGUDEAN, BĂLUŢĂ 1989 - H. Ciugudean, Cl. L. Băluţă, *Epigrafe de la Apulum*, Apulum 26 (1989), p. 207-213.

Civiltà 1971 - *Civiltà romana in Romania*, Roma.

DAREMBERG, SAGLIO 1900 - Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, vol. III, Paris.

DIACONESCU 2005 - Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia Romană*, vol. 2, Cluj-Napoca.

DIACONESCU, PISO 1993 - Al. Diaconescu, I. Piso, *Apulum*, în D. Alicu, H. Boegli (éd.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain* (Actes du Ier Colloque roumaino-suisse, Deva 1991), Cluj-Napoca, p. 67-81.

FERRI 1933 - S. Ferri, *Arte romana sul Danubio. Considerazioni sullos viluppo, sulle derivazioni e sui caratteri dell'arte provinciale romana*, Milano.

FURTWANGLER, URLICHS 1904 - A. Furtwangler, H. L. Urlichs, *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur*, München.

IDR II/2 - *Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 2, Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*, (ed. I. I. Russu, I. Piso, V. Wollmann), Bucureşti, 1980.

IDR III/5 - *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptions d`Apulum* (ed. I. Piso), Paris, 2001.

ISAC 1974 - D. Isac, *Contribuţii la iconografia religioasă a Daciei romane. Iuppiter Verospi*, ActaMN 11 (1974), p. 61-81.

MICHALOWSKI 1975 - K. Michalowski, *Cum şi-au creat grecii arta,* Bucureşti.

MOGA 1974 - V. Moga, *Un nou monument de la Apulum reprezentând pe Iupiter Tronans*, ActaMN 11 (1974), p. 81-85.

MOGA 1976 - V. Moga, *Un nou monument epigrafic dedicat lui I.O.M. (Contribuţii la problema răspândirii cultului lui Iupiter la Apulum)*, Apulum 14 (1976), p. 119-131.

OTA, TOTOIANU 2009 - R. Ota, R. Totoianu, *Noi artefacte romane aflate în colecţiile Muzeelor din Sebeş şi Alba Iulia*, Apulum 46 (2009), p. 615-625.

PAULY, WISSOWA 1917 – A. Pauly, G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, vol. X, I, s.v. *Iuppiter* (vol. I /1893 sqq.), Sttutgart.

PIOARIU 1989 - I. Pioariu, *O statuetă a Fortunei descoperită la Apulum*, Apulum 26 (1989), p. 213-223.

PISO 1978 - I. Piso, *Epigraphica (X)*, ActaMN 15 (1978), p.179 – 187.

PÓCZY 1986 - Klára Póczy, *Die Militärstadt von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983*, Vorträge, Stuttgart, p. 404-409.

POPA, POPA 1982 - Al. Popa, Viorica Popa, *Un interessant monument representant Jupiter–Zbelsurdos*, Latomus 41 (1982), 2, p. 353 – 355.

POPA, BERCIU 1978 - Al. Popa, I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden.

RICHTER 1966 - G. M. A. Richter, *The Pheidian Zeus at Olympia*, Hesperia 35 (1966), p. 166-170.

RömRum 1969 - *Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj*, Köln.

RUSU-PESCARU, ALICU 2000 - Rusu-Pescaru Adriana, Alicu D., *Templele romane din Dacia*, I, Deva.

VERMASEREN 1960 - M.J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (CIMRM), II, Haga.

VERNANT 1995 - J.–P. Vernant, *Mit şi religie în Grecia antică*, Bucureşti.

WILL 1955 - E. Will, *Le relief cultuel greco-romain*, Paris.

WINCKELMANN 1978 - J. J. Winckelmann, *Consideraţiuni asupra imitării operelor greceşti în pictura şi sculptură*, în *De la Apollo la Faust*, Bucureşti.

WOLLMANN 1979 - V. Wollmann, *Monumente epigrafice şi sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum*, Sargetia 14 (1979), p. 191-203.

WOLLMANN 1983 - V. Wollmann, *Minele, salinele şi carierele de piatră din Dacia romană* (teză de doctorat), Cluj- Napoca.

WOLLMANN, LIPOVAN 1982 - V. Wollmann, I. T. Lipovan, *Monumente epigrafice şi sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior – Ampelum (II)*, în Potaissa 3 (1982), p. 89 – 105.

Fig. 1 – Ravelinul Trinitarienilor (cetatea bastionară Alba Carolina).

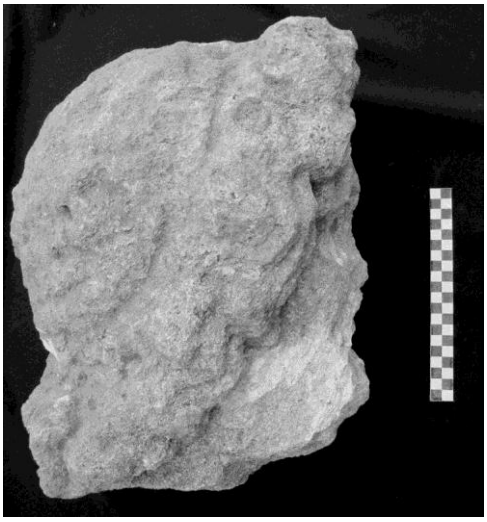

Fig. 2 – Contextul de descoperire.

a.

b.

c.

Fig. 3 - a,b,c : Capul statuii lui Iupiter descoperit la Apulum.

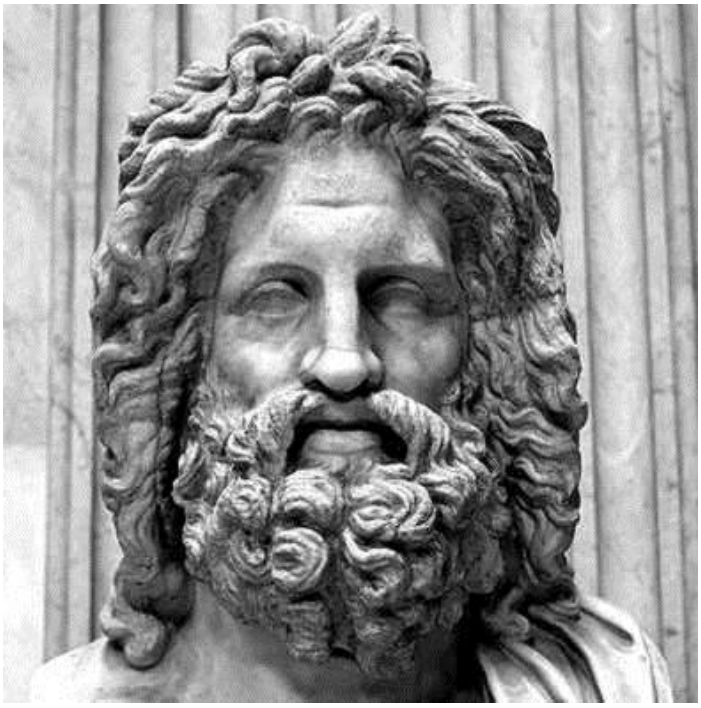

Fig. 4 - Zeus din Otricoli.

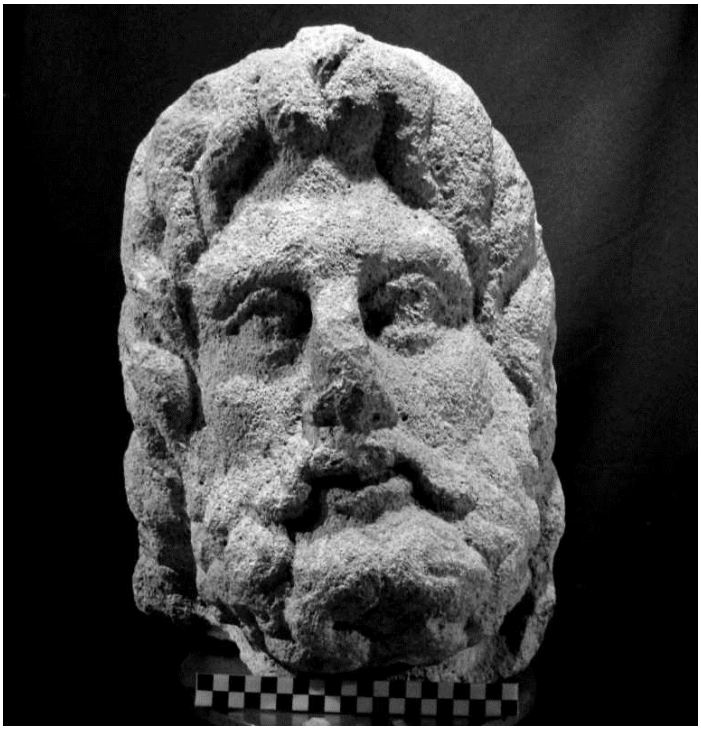

Fig. 5 - Capul unei statui de cult aparţinând lui Iupiter, descoperit la Apulum.

Fig. 6 - Capul unei statui aparţinând lui Iupiter (*apud* Diaconescu 2005).

Fig. 7 - Capul unei statui de cult a lui Iupiter descoperit la Ampelum (*apud* Wollmann, Lipovan 1982).

Fig. 8 - Statuie de cult a lui Iupiter Tronans descoperită la Apulum.

a. **b.**

Fig. 9 – a,b: Statui ale lui Iupiter Tronans descoperite la Apulum.

ACCESORII ALE UNEI BALANŢE DIN BRONZ DESCOPERITE ÎN SECTORUL DE EST AL CAPIDAVEI

Zaharia COVACEF
Tiberiu POTÂRNICHE

Cuvinte cheie: *arheologie, Dobrogea, balanță, pond.*
Keywords: *archeology, Dobrudja, steelyard, pond.*

Abstract: *The results of the research campaign in the summer of 2007 were out of the ordinary both due to the quantity of objects unearthed and especially due to the rarity of some of the pieces discovered. The most interesting discoveries came from room C11 of the edifice in the eastern sector of Capidava, from under a level strongly damaged by fire.*

Among the pieces discovered there are a few accessories of a bronze set of scales: the suspension mechanism of the balance and the counterweight. The suspension mechanism is made up from an oval-shaped link which used to be fixed on the balance lever, two chains of 21 double links each and the hooks used to hang the products with. The counterweight is a bust portrait representing a feminine character; it has an oval base with double profiles and it weighs 1.100 kg. The character is portrayed in a palla, wearing a necklace and a pair of ear-rings with pandants. She also has a crown on her head.

In order to identify the character we found several good analogies, discovered on the territory of present-day Hungary. These determine us to believe that the bust is that of Empress Eudoxia Licinia (422 AD - 462), daughter of Emperor Theodosius II and wife of Emperors Valentinian III and Petronius Maximus; she became Augusta in 439 AD.

As far as our area is concerned, the closest analogy for this pond is the discovery made in Tomis of a pond-bust identified as Aelia Pulcheria Augusta (339 – 453 AD). Regarding the set of scales we must mention the one discovered at Dinogeţia as a similar finding.

Rezultatele campaniei de cercetări din vara anului 2007 au fost deosebite atât din punct de vedere al cantităţii descoperirilor, cât, mai ales, al rarităţii unora dintre piese. Cele mai interesante descoperiri s-au realizat în încăperea C.11 a Edificiului din sectorul de est, după îndepărtarea resturilor de acoperiş aferente nivelului de distrugere romano-bizantină. Investigarea acestui nivel, puternic incendiat, a adus la lumină două chiupuri (unul în stare fragmentară), mai multe amfore de diverse tipuri, două amforete miniaturale, ulcioare, castroane, un

platou întreg cu imagini creştine[1], foarte multe fragmente deformate aparţinând unor vase de sticlă, diverse obiecte din fier şi bronz.

Între materialele descoperite se numără şi câteva accesorii din bronz ale unei balanţe (Pl. I - 1). Este vorba despre aparatul de suspendare a mărfurilor şi de contragreutatea acesteia. În momentul descoperirii s-a observat faptul că lanţurile sistemului de suspendare, anostomozate datorită resturilor de dărâmătură, erau prinse prin intermediul unui piron de fier de o bârnă de lemn, de mari dimensiuni, puternic carbonizată. Acest aspect ne conduce la presupunerea că, anterior distrugerii, balanţa se afla suspendată de una dintre grinzile edificiului. De asemenea, descoperirea celor două vase de tip *dolium* în încăpere, ar justifica prezenţa balanţei aici precum şi utilizarea ei pentru cântărirea cerealelor depuse în aceste vase.

În cele ce urmează ne propunem să realizăm o prezentare a componentelor descoperite:

1. Aparatul de suspendare (inv. 45645) este constituit din piesa care se fixa pe pârghia balanţei, două lanţuri şi cârligele de agăţat mărfurile ce urmau să fie cântărite. Lungimea totală este de 85,3 cm.

Piesa care se fixa pe braţul balanţei asemenea unui jug, este de forma unei potcoave plate, terminate cu două cârlige, circulare în secţiune, cu capetele rotunjite şi foarte apropiate de partea centrală astfel încât să formeze două anouri. De acestea se realiza prinderea părţii inferioare a jugului, lucrată dintr-o bară circulară în secţiune, îndoită în formă de V cu baza rotunjită. Această prindere se realiza prin intermediul a două anouri închise (Pl. I – 2).

Cele două lanţuri erau suspendate de partea inferioară a jugului. Ele sunt alcătuite din câte 21 de zale duble, având o lungime de 59 cm fiecare. Zalele, de forma unor volute duble, au fost realizate prin îndoire din sârmă de bronz cu diametrul de 0,6 cm.

Cârligele lanţurilor au fost realizate tot din bronz, fiind modelate prin ciocănire şi îndoire. Prinderea de lanţ se făcea prin intermediul unei perforaţii la capătul superior al cârligului. Cele două cârlige au următoarele dimensiuni: h: 10,5 cm, l: 9,8 cm (unul dintre ele este uşor deformat ca urmare a incendiului şi greutăţii stratului de dărâmătură).

2. Pondul (inv. 45646) este un bust-portret reprezentând un personaj feminin; el cântăreşte 1,100 Kg şi are înălţimea de 16,4 cm. Baza pondului este ovală (9,3 x 6 cm) cu dublă profilatură. Bustul este înfăşurat într-o *palla* a cărei margine este aruncată spre spate, peste umărul stâng, după ce i-a înfăşurat braţul stâng ca o mânecă; în această mână ţine un obiect pe care nu-l putem identifica (pare a fi un rulou – *rotulus*). Mâna dreaptă, ieşind de sub *palla*, ţine marginea acesteia. La gât poartă un şirag de mărgele, iar de urechi îi atârnă cercei cu pandantive. Părul este figurat a fi uşor ondulat şi îi acoperă aproape în întregime fruntea; la spate pare a fi fost adunat într-un coc în vârful capului, din care sunt lăsate, pe laterale, două şuviţe groase. Pe cap poartă o coroană care, în spate, trece pe sub cele două şuviţe laterale.

În creştet este anoul prin intermediul căruia pondul putea fi ataşat de braţul balanţei. Realizat din fier, acesta din urma s-a oxidat mai intens decât bronzul,

[1] COVACEF, POTÂRNICHE 2009, p. 121-132.

afectând astfel şi starea de conservare a piesei. În momentul descoperirii, pondul prezenta în partea inferioară un capac de forma ovală, realizat din tablă de bronz puternic oxidată. Sistemul de prindere al capacului era unul culisant şi permitea umplerea pondului cu balast de nisip sau plumb, după caz, pentru calibrarea greutăţii. Deşi în momentul săpăturii arheologice piesa a fost recuperată întreagă, în urma intervenţiei realizate în laborator, capacul s-a deteriorat (actualmente el se află într-un proces de restaurare şi conservare). În urma deschiderii capacului, s-a putut constata faptul că interiorul pondului era intact, fără adaosuri de plumb sau alte materiale (Pl. II).

Din păcate nu am găsit şi braţul de care erau prinse toate aceste accesorii, deşi în campania precedentă am descoperit un posibil astfel de element, din fier, foarte oxidat, lung de 40 cm.

Pentru identificarea personajului reprezentat am găsit bune analogii în câteva piese similare, descoperite pe teritoriul Ungariei[2] în care este reprezentată împărăteasa *Eudoxia Licinia* (422 – 462 p. Chr.), fiica împăratului Theodosius II şi soţia împăraţilor Valentinian III şi Petronius Maximus[3], devenită *Augusta* în anul 439[4].

Pentru zona noastră, putem aminti un singur bust-pond reprezentând o împărăteasă, descoperit la Tomis şi identificat cu *Aelia Pulcheria Augusta* (399 – 453 p. Chr.)[5] fiica lui Arcadius şi a Eudoxiei şi soţie a împăratului Marcian; în schimb sunt mai numeroase busturile-pond reprezentând divinităţi, majoritatea găsite tot la Tomis[6]. Pondul cu reprezentarea Aeliei Pulcheria a fost descoperit în anul 1914 şi se păstrează actualmente în colecţia Severeanu a M.I.M.B. (inv. 19196/602)[7]. Reprezentarea este asemănătoare cu cea a pondului nostru: personaj feminin cu bustul înfăşurat într-o *palla* din care iese palma dreaptă în mâna stângă ţinând tot un posibil *rotulus*[8] (Pl. III – 3).

În Imperiul roman sunt cunoscute mai multe ponduri înfăţişând-o pe împărăteasa Licinia Eudoxia. În acest context amintim un exemplar aflat în colecţia Dumbarton Oaks. Deşi descoperit la Latakia (Laodiceea) în Siria, editorul consideră că pondul a fost lucrat la Constantinopol, reprezentând un obiect de export. Pondul are o înalţime de 13 cm şi o greutate de 1402 grame, interiorul corpului fiind umplut cu plumb[9] (Pl. III – 2). O altă analogie pentru piesă este cea din colecţia Malcove a universităţii din Toronto, conservată în condiţii excepţionale, dar din păcate cu loc de descoperire necunoscut[10].

Cea mai apropiată analogie pentru pondul de la Capidava este cea descoperită în Ungaria şi păstrată în colecţia Georg von Bekesy a fundaţiei Nobel din Stockholm.[11] Piesa, lucrată la Constantinopol şi identificată cu împărăteasa

[2] THOMAS 1988, p. 501-516.
[3] MATEI 1979, p. 212.
[4] McCLANAN 2002, p. 23.
[5] GRAMATOPOL 1982, p. 230-231.
[6] IRIMIA 1966, p. 7-8.
[7] GRAMATOPOL 1985, p.188-189.
[8] GRAMATOPOL 1985, p. 188.
[9] ROSS 1962, p. 62, nr. 72, plate XLII.
[10] McCLANAN 2002, p. 41, fig. 2.11.
[11] THOMAS 1988, p. 510, abb. 10 a, b.

Licinia Eudoxia, pe baza evidenţelor numismatice, măsoară 18,5 cm înălţime şi cântăreşte 1565 grame[12] (Pl. III – 1).

În privinţa tipului de balanţă amintim pe cea descoperită la Dinogetia[13]. Este vorba despre o balanţă bizantină din bronz, databilă în timpul împăratului Iustinian; din ea s-au păstrat pârghia şi două dintre cele trei cârlige de suspendare. Partea superioară a tijei poartă o inscripţie în limba greacă, amintindu-l pe Gerontios, marele prefect al oraşului Constantinopol în atribuţiile căruia cădeau controlul comerţului şi al pieţei[14] (Pl. IV – 2).

O balanţă completă, foarte asemănătoare cu a noastră, a fost descoperită pe epava romano-bizantină de la Yassi Ada[15] din Marea Egee. Tija de bronz, masivă, măsoară 1,46 m fiind împărţită în 52 de diviziuni. Butonul terminal este decorat cu o reprezentare zoomorfă, înfăţişând cel mai probabil un cap de câine. Aparatul de suspendare, asimetric, însumează 17 respectiv 13 zale de lanţ. Pondul constă într-o reprezentare a zeiţei Athena şi cântăreşte 8632 g[16] (Pl. IV – 1). Astfel, balanţa descoperită în Marea Egee, datată în secolul al VII-lea, reprezintă un instrument la scară mărită comparativ cu piesa de la Capidava, fiind destinată probabil cântăririi unor produse mai grele.

În concluzie, prezenţa unui asemenea instrument la Capidava ne dovedeşte faptul că pe lângă importanţa sa strategică, fortificaţia dunăreană a deţinut şi un important rol economic, mai ales în ceea ce priveşte comerţul de frontieră. Acest aspect a fost relevat şi de recentele campanii de cercetare întreprinse în sectorul estic al Capidavei, în urma cărora au fost descoperite cantităţi impresionate de materiale arheologice, databile la sfârşitul secolului al VI-lea.

În perioada Principatului, ponduri de tipul celui de la Capidava înfăţişau în special divinităţi. Acest aspect se modifică în perioada bizantină, fiind înlocuite cu busturi imperiale, simbol al onestităţii şi al standardului. Deşi înfăţişează o împărăteasă din prima jumătate a secolului V, nu ne îndoim de faptul că instrumentul a funcţionat cel puţin până la sfârşitul secolului al VI-lea, datorită contextului în care a fost descoperit, în asociere cu vase ceramice bine databile în această perioadă.

BIBLIOGRAFIE

COVACEF, POTÂRNICHE 2009 – Z. Covacef, T. Potârniche *Christian Symbols on the Pottery Found in the Eastern Sector of Capidava Fortress*, în *The Christian Mission on the Romanian Territory during the First Centuries of the Church. 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis*, Constanţa 2009, p. 121-132.

GRAMATOPOL 1982 – M. Gramatopol, *Dacia antiqua*, Bucureşti.

GRAMATOPOL 1985 – M. Gramatopol, *Portretul roman în România*, Bucureşti.

IRIMIA 1966 – M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanţa.

MATEI 1979 – H.C. Matei, *O istorie a Romei antice,* Bucureşti.

[12] THOMAS 1988, p. 510.

[13] ŞTEFAN 1950, p. 152-162; VULPE, BARNEA 1968, p. 495-496, fig. 26.

[14] VULPE, BARNEA 1968, p. 495-496.

[15] SAMS 1982, p. 202-231.

[16] SAMS 1982, p. 212-217.

McCLANAN 2002 – A. McClanan, *Representation of Early Byzantine Empresses: Image and Empire*, New York.

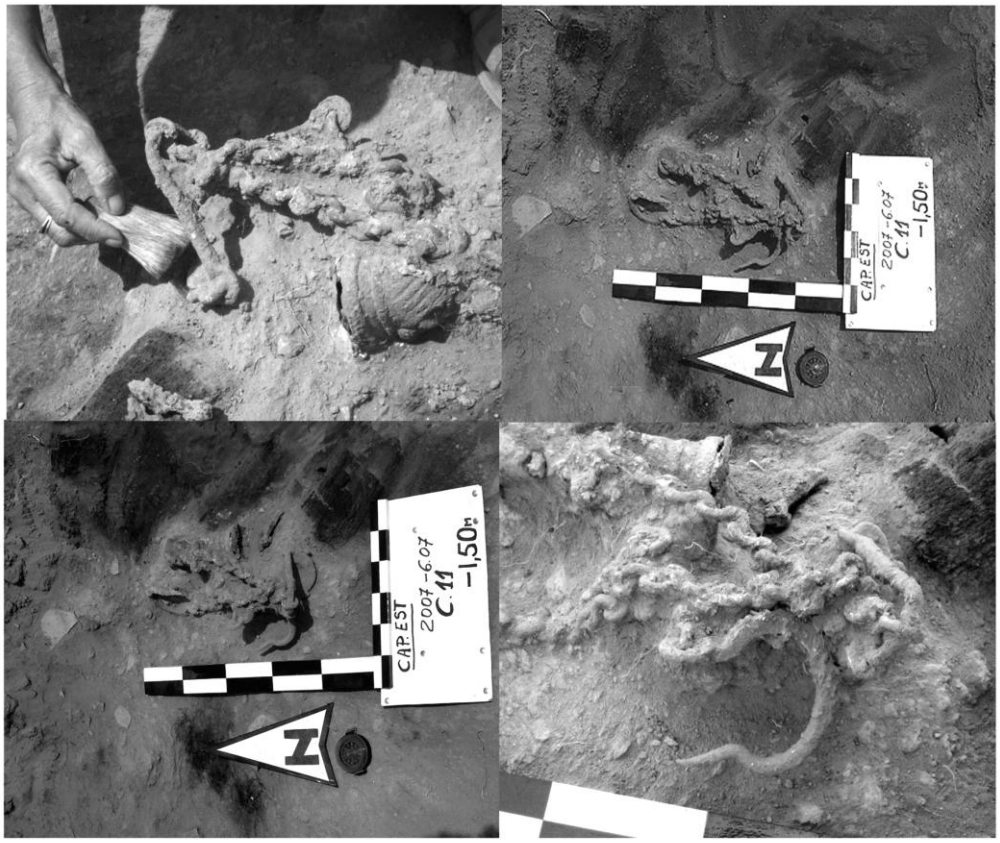
ROSS 1962 – M.C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Washinton D.C.

SAMS 1982 – G. K. Sams, *The Weighing Implements* în *Yassi Ada A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Texas A&M University Press, p. 202-231.

ŞTEFAN 1950 – Gh. Ştefan, *O balanţă romană din secolul VI e.n. descoperită în Dobrogea*, SCIV I (1950), 2, p. 152-162.

THOMAS 1988 – E.B.Thomas, *Bronzebusten der Licinia Eudoxia in Ungarn*, în *Ritratto Ufficiale e Ritratto Privato*, Roma, p. 501-516.

VULPE, BARNEA 1968 – R. Vulpe, I. Barnea *Din istoria Dobrogei II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

1

2

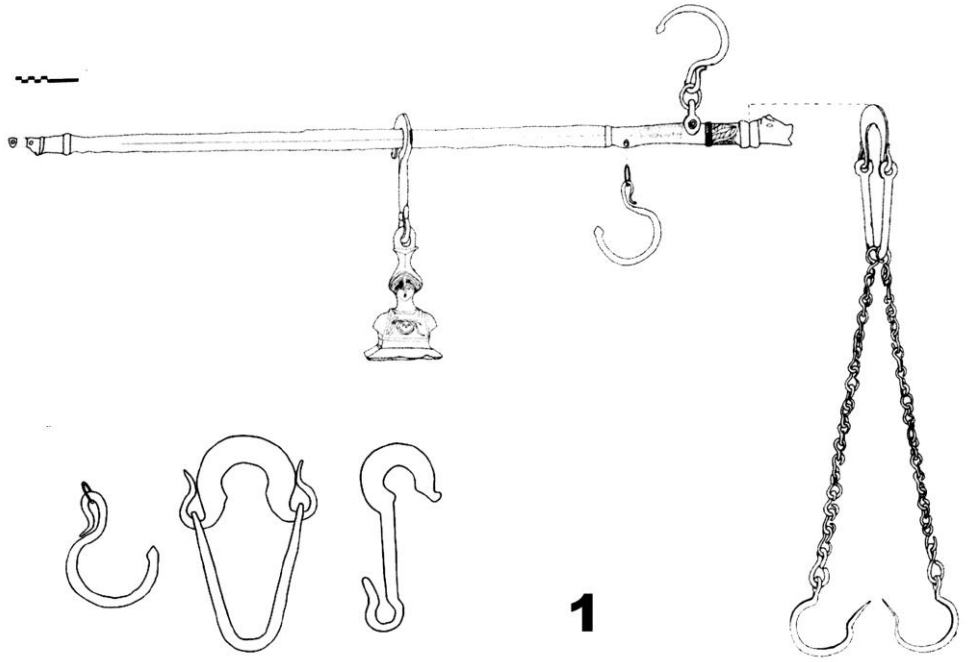
Pl. 1. 1 - Balanță de bronz descoperită în sectorul estic al Capidavei; 2. Aparatul de suspendare al instrumentului.

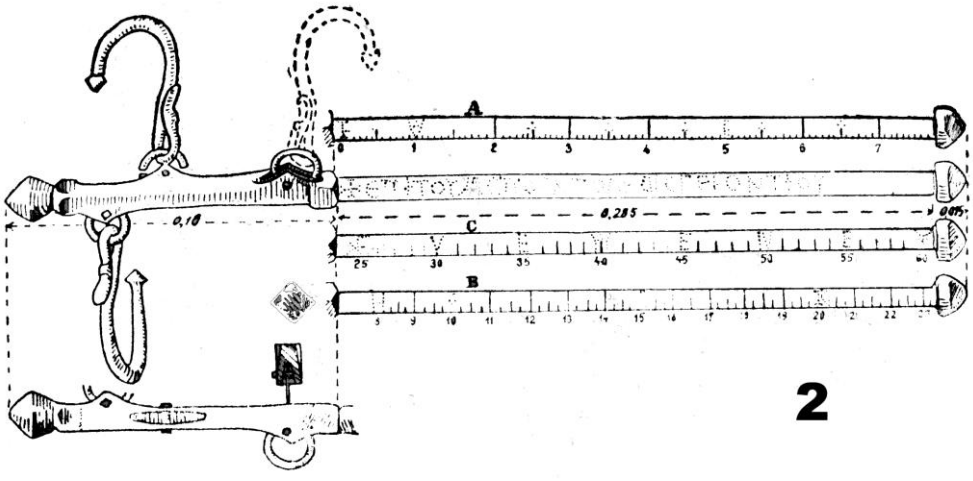

Pl. II - Pond de bronz cu reprezentarea împărătesei Licinia Eudoxia, descoperit în sectorul estic al Capidavei.

Pl. III – Ponduri de bronz înfăţişând împărătese bizantine:
1. Licinia Eudoxia (*apud* THOMAS 1988, abb 10); 2. Licinia Eudoxia (*apud* ROSS 1962, pl. XLIV); 3. Aelia Pulcheria (*apud* GRAMATOPOL 1985, fig 38 a-b).

Pl. IV – Balanţe de bronz: 1. Yassi Ada (*apud* SAMS 1982, fig 10-8); 2. Dinogetia (*apud* ŞTEFAN 1950, fig 1).

PAFTA CU DECOR REALIZAT ÎN TEHNICA ÉMAIL CLOISONNÉ[1] DESCOPERITĂ LA ALMALĂU (COM. OSTROV, JUD. CONSTANŢA)

Aurel MOTOTOLEA

Cuvinte cheie: *Dobrogea, pafta, monede otomane, émail cloisonné, schimburi comerciale*.

Keywords: *Dobruja, belt buckle, ottoman coins, émail cloisonné, commercial exchanges*.

Abstract: *The inventory of a tomb from the 18th century, consisting of a belt buckle and four Ottoman coins was recovered at the beginning of the '90s in the South Western corner of Dobruja (Almalău locality, Ostrov com., Constanţa County). This vestimentary accessory type finds analogies on present Romanian territory (Tulcea, Isaccea, Suceava), as well as in Bulgaria (Belogradcik, Ivaylovgrad). The piece is dated to the middle of the 18th century, based on analysis of the four Ottoman coins. We consider it a "series" product of a South Danubian workshop and that it was used between the middle of the 18th and the middle of the 19th century.*

La începutul anilor '90, din zona satului Almalău (com. Ostrov, jud. Constanţa), a fost recuperat de către arheologul Dan Elefterescu (Muzeul Dunării de Jos – Călăraşi) inventarul unui mormânt[2], piesele componente (un accesoriu vestimentar şi patru monede otomane) intrând ulterior în colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa.

Accesoriul vestimentar este reprezentat de o pafta (inv. MINAC 46806), realizată în tehnica *émail cloisonné*[3], în stare de conservare bună (doar uşoare rupturi ale materialului spre ambele capete, dar care nu afectează starea de ansamblu). Materiale folosite: bronz, email. Dimensiuni: 14,34/5,28 cm ; grosimea medie a plăcii este de 0,15 cm.

---

[1] Tehnică de decorare a ceramicii şi, în special, a metalului, constând în schiţarea unui design din benzi subţiri de metal, fixate pe suprafaţa obiectelor respective; celulele rezultate sunt umplute cu email, cf. CARPENTER 1995.

[2] Alte elemente lămuritoare asupra condiţiilor şi naturii descoperirii nu au fost înregistrate.

[3] *Cloisonné* = termen cu origine în secolul XVIII, având înţelesul general de „compartiment", „partiţie", cf. GARNER 1976, p. 15.

Piesa (Pl. I/1) este compusă din două părţi identice, de formă trapezoidală, suprafaţa acestora fiind împărţită în trei registre aproximativ egale, decorate cu motive vegetale stilizate ce constituie o reţea metalică în care este turnat emailul. Cele două părţi componente se prelungesc în unghi ascuţit spre capete, formând cu latura ultimului registru decorativ un triunghi, ornamentat similar. Emailul folosit pentru a umple motivele florale (cât se mai păstrează) este de culoare verde, neagră, albastră, albă, galbenă şi roşie. Întregul câmp decorativ este separat de marginea piesei printr-un brâu perlat.

Pe revers (Pl. I/2), ambele părţi componente ale paftalei păstrează câte o bandă de aramă, lată de 1 cm, prinsă cu nituri de margine, necesară pentru fixarea capetelor cordonului.

Sistemul de prindere, realizat prin întrepătrunderea balamalelor celor două părţi componente şi închise cu ajutorul unui ac mobil, prins cu un lănţişor de o cheutoare fixată pe una dintre piesele paftalei, este mascat de o plăcuţă dreptunghiulară (fixată prin trei nituri de corpul piesei), cu marginile înguste terminate în unghi ascuţit, ornamentată în acelaşi stil şi cu aceeaşi tehnică, având în plus trei monturi circulare, cu marginile crestate, îndoite spre interior, pentru a fixa central bucăţi de sticlă de culoare roşie (se păstrează numai două). Aceste monturi sunt înconjurate de câte un brâu realizat din crestături. Acul mobil şi lănţişorul de prindere al acestuia nu se păstrează.

Paftaua este individualizată prin ştanţarea, pe reversul uneia dintre părţi, cu litere ale alfabetului chirilic, a unui nume: СТОИКО ГЕНИЧО (PL.I/3).

Datarea întregului complex arheologic este asigurată de prezenţa celor patru monede otomane*, din analiza acestora rezultând o încadrare cronologică la jumătatea secolului al XVIII-lea:

1. Ibrahim (1640-1648)
AR. Akçe, 0,25g, 11mm, perforată,tocită;
NP 440, Konstantiniye, 1049H;
Inv. MINAC 80945 (Pl.II/2).
2. Mahmud I (1730-1754)
AR. Para, 0,50g, 16mm, perforată;
NP 578, Konstantiniye, 1143H;
Inv. MINAC 80946 (Pl.II/1).
3. AR. Akçe , 0,26g, 12x10 mm, perforată;
NP tip general, sec. XVII, f.n. (Pl.II/3a);
4. AR. Akçe , 0,07g, 12x10 mm, perforată, ruptă;
NP tip general, sec. XVIII, f.n. (Pl.II/3b).

*

Deşi paftaua, ca accesoriu vestimentar, este documentată în zona Dunării de Jos încă din secolele XII-XIV[4], în Dobrogea acest tip de piesă este relativ rar

* Mulţumim şi pe această cale colegului dr. Gabriel Custurea, pentru informaţiile furnizate şi ajutorul acordat.

[4] VASILIU 1996, p. 233.

întâlnit în evul mediu târziu[5]. Exemplarul prezentat mai sus îşi găseşte doar două analogii, la Tulcea[6] (fără loc de descoperire cunoscut) şi Isaccea[7] (fără un context arheologic bine definit). Luând în calcul şi piesa prezentată în nota de faţă, putem spune că dimensiunile celor trei piese sunt – cu mici diferenţe – apropiate, iar decorul este identic (cu excepţia plăcuţei dreptunghiulare ce maschează balamaua, care în cazul piesei de la Tulcea lipseşte, iar al piesei de la Isaccea este mai îngrijit lucrată). În cazul paftalelor din colecţia muzeului tulcean, autorul propune o datare largă, secolul XVIII, dar nu exclude nici începutul secolului al XIX -lea.

Pe teritoriul României, în actualul stadiu al documentării, paftale de acest tip întâlnim în colecţia Complexului Muzeal Bucovina[8] - două exemplare (nepublicate, informaţiile fiind luate doar din fişa de clasare), bine conservate (păstrează inclusiv mecanismul de închidere, acul şi lănţişorul), autoarea fişei datându-le în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi prezentându-le ca aparţinând comunităţii etnice a huţulilor bucovineni.

În sudul Dunării, în Bulgaria, găsim astfel de piese în colecţiile muzeelor de etnografie din Belogradcik[9] (datare în secolul XIX) şi Ivaylovgrad[10] (datare la sfârşitul secolului XIX).

Dată fiind răspândirea pieselor cunoscute până în acest moment , formulăm ipoteza că acest tip de pafta este un produs „de serie" al unui centru meşteşugăresc sud-dunărean, care şi-a desfăşurat activitatea preponderent în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, până la începutul secolului al XIX-lea.

De altfel, tehnica prelucrării emailului are o veche tradiţie în spaţiul fostului Imperiu Bizantin[11], fiind intens practicată şi în perioada otomană, iar paftaua – ca accesoriu vestimentar – este un element aproape nelipsit din costumaţia tradiţională feminină a diferitelor etnii şi popoare din spaţiul balcanic. În plus, tipul de pafta prezentat în rândurile de mai sus (două părţi componente de formă dreptunghiulară/trapezoidală, sistem de mascare a balamalelor cu plăcuţă dreptunghiulară, sistemul de închidere cu balamale, ac şi lănţişor, tehnica de ornamentare cu email), cu diverse variante şi subvariante datorate ingeniozităţii meştesugarilor respectivi, este des întâlnită în spaţiul balcanic şi microasiatic.

Prezenţa acestui tip de pafta pe teritoriul Dobrogei este normală, având în vedere apartenenţa regiunii la Imperiul Otoman, în perioada de circulaţie a piesei, fapt ce a favorizat, fără îndoială, circulaţia comercială şi schimburile culturale.

În ceea ce priveşte piesele de la Suceava, explicaţii plauzibile ale prezenţei

---

[5] Vezi VASILIU 1996, cu exemple şi bibliografia.

[6] VASILIU 1996, p. 230 şi Pl.IV/4.

[7] VASILIU 1995:391 şi Pl.V/3.

[8] http://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?k=B692F437CB9E419091CAF6CE66300CBA.

[9] http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/86/Belogradchik-hitorical-museum-19century-fibula.jpg.

[10] http://www.omda.bg/engl/ethnography/belts_buckles_en.htm.

[11] Tehnica provine din Orient, având o existenţă milenară (atestată la Kouklia şi Kourion în Cipru, încă din secolul XIII a. Chr.). În perioada bizantină a fost perfecţionată şi rafinată prin utilizarea unor fire mai subţiri, cu scopul de a crea imagini picturale, utilizate cu precădere pentru teme religioase şi împodobirea bijuteriilor, cf. PANICOS 1989, *passim*; ROSS 2006, *passim*.

acestora în această zonă ar fi calea comercială sau circulaţia persoanelor; în niciun caz nu pot fi considerate elemente tradiţionale ale etniei huţulilor.

Sperăm ca descoperiri viitoare să aducă noi date referitoare la utilizarea acestui tip de accesoriu vestimentar în spaţiul balcanic şi, de ce nu, chiar o eventuală identificare a centrului de producţie.

BIBLIOGRAFIE

CARPENTER 1995 – W. Carpenter, *Cloisonné Primer*. Glass on Metal, the Enamellist's Magazine 3 (1995), 14 (ediţie electronică).

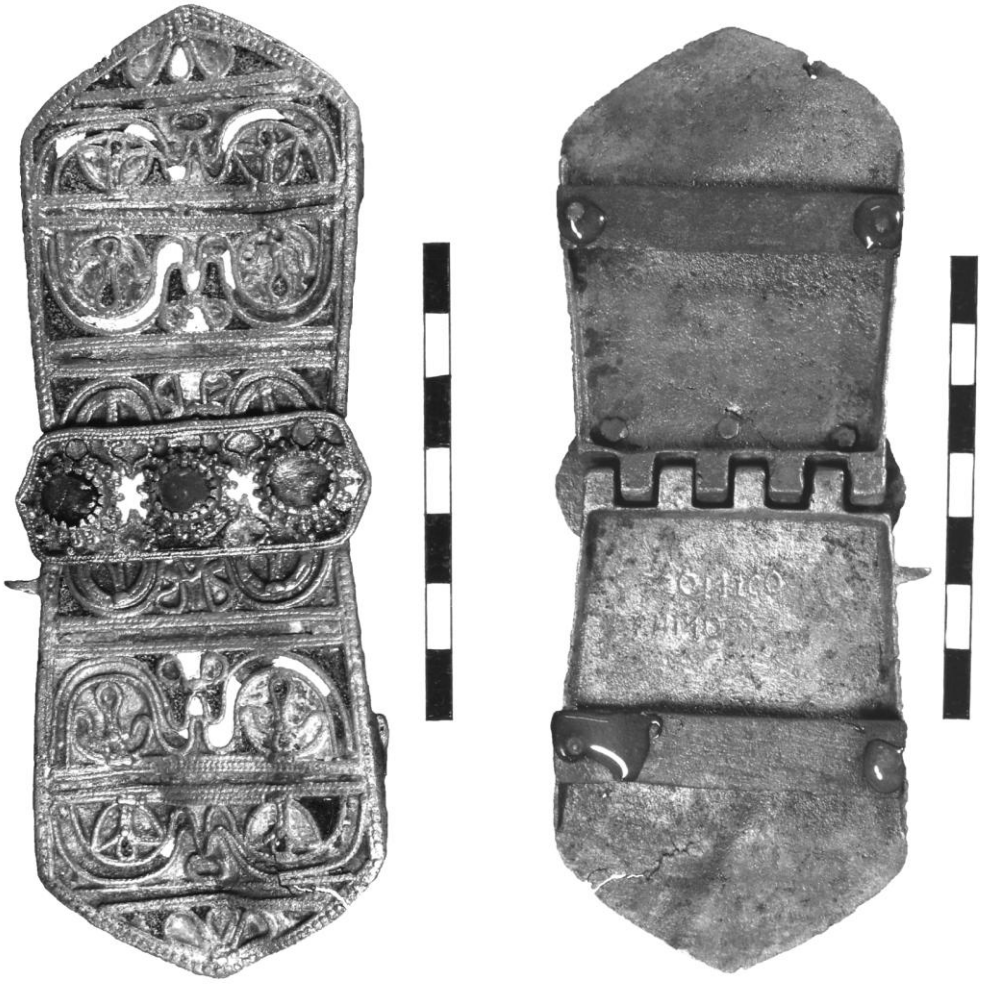
GARNER 1976 – Sir H. Garner, *Chinese and Japanese cloisonne enamels*. London (ediţie electronică).

VASILIU 1995 – I. Vasiliu, *Cimitirul medieval de la Isaccea. Biserica „Sf. Gheorghe"*, Peuce 11 (1995), p. 373-409.

VASILIU 1996 – I. Vasiliu, *Obiecte de podoabă şi accesorii vestimentare medievale din colecţiile Muzeului de Arheologie din Tulcea*, Peuce 12 (1996), p. 225-242.

PANICOS 1989 – M. Panicos, *The Earliest Cloisonne Enamels from Cyprus.* Glass on Metal, the Enamellist's Magazine 2 (1989), 8 (ediţie electronică).

ROSS 2006 – M.C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities: Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period*, Dumbarton Oaks.

1 2

3

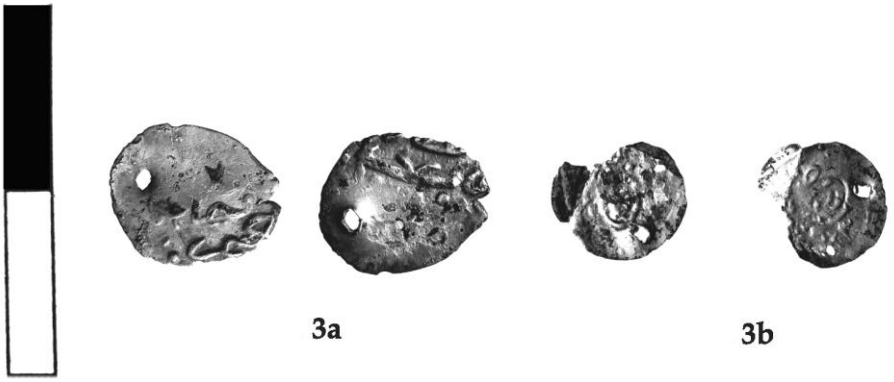
Pl. I

1

2

3a 3b

Pl. II

NOI INFORMAŢII PRIVIND EVUL MEDIU TIMPURIU ÎN ZONA CENTRALĂ A DOBROGEI

Cristina Paraschiv TALMAŢCHI

Cuvinte cheie: *cercetare de suprafaţă, aşezări, centrul Dobrogei, secolele IX-X.*
Keywords: *surface research, settlements, the centre of Dobruja, the 9-10th century.*

Abstract: *The materials resulting from a surface research on the aresa of three early medieval settlements are presented in this article. They are situated in the central area of Dobruja, less known for this kind of discoveries; from administrative point of view they are situated on Pantelimonu de Sus (place „Cartaş-cuptor Panaitescu") and Târguşor (places „La est de Sectorul Zootehnic" and „La pod Casimcea") village territories, both in Constanţa county.*

92 fragments have been gathered from Pantelimonu de Sus settlement, situated south-west of Ulmetum fortress, at about 300 m, of which 64 are oxidating burnt and 28 reducing burnt. 53 of the first category were made of common clay (representing eight lips, nine bottoms, a handle, the rest are other parts of the vessel, the shoulder or the body), nine are made of kaolin paste (among which a vessel lip) and two of proper, clean, fine clay. Four fragments of the second category are coming from a pot (shaping its profile in the upper part-lip and shoulder), the rest from the vessels body.

Other three burnt clay fragments were also gathered from this place (burnt loess with rare impurities, coming from a floor to be seen in profile), a fragment of burnt (glazed) adobe and two stoppers for amphoras, one of them complete (with the diameter of 6 cm and 1.9 cm thick) and a fragmentary one (1.9 cm thick), made of brick.

The settlement situated at „La est de Sectorul Zootehnic" place, in Târguşor, at about 0, 700 km SE of Târguşor railway station. On a range of about 200 m 54 ceramic fragments were gathered at this place, of which: 47 oxidating burnt (46 of common clay and one of kaolin) and seven nonoxidating burnt fragments (made of fine paste). A grindstone fragment, bearing utilization traces on both sides has also been found.

The early medieval settlement at the place „La pod Casimcea" is situated at about 5 km NE of Târguşor railway station and at about 2 km NE of the medieval Ester town, to the left side of Casimcea river, on the hill slope. 297 fragments, of which 267 are oxidating burnt (258 of common clay, five of kaolin and four of clean fine clay) and 30 are nonoxidating burnt, as well as a spindle whorl were gathered from this area. The latter was made of an oxidating even burnt vessel body and has the diameter of 3.4 cm, being 0.9 cm thick. The vessels moulded in common clay are represented by 43 fragmentary lips,

12 bottoms and numerous parts of pots bodies, the latter also showing the presence of the other ceramic categories (kaolin and black).

At this stage of research the cronology of these three settlements is obviously provisional, as it can be done only by taking analogies into consideration, the only reference mark being the ceramic material found in sites sistematically researched and dated in association with other elements.

The material from the Pantelimonu de Sus settlement has some similar caracteristics with those of the 2nd level Capidava ceramics (the first half of the 10th century, possibly also the previous period). Thus, the decoration elements to be seen on the oxidating burnt vessels are almost identical and the grey ceramics decorated by using the polish technique from the 2nd level of the Danube settlement, similarly to Pantelimonu de Sus, presents only vertical lines, those set in a network are to be seen at the next level.

For the material found in the settlements from Târguşor we have analogies at Istria – „Capul Viilor", Mihai Bravu, Ghiolul Pietrei, Dinogetia-Garvăn etc. Vessels similar to the nonoxidating burnt bowl, from the place „La pod Casimcea", were found in Castelu, Topola and Varna graveyards.

Comparing the fragments gathered at the two places from Târguşor we notice a great similitude of the paste they are moulded in, showing either a common clay deposit for both settlements, or they are coming from the same potter workshop. In both places the decoration is represented only by horizontal and waved lines, in both the emereged lips are decorated inside with a waved girdle The ceramic aspect, the decoration elements, the paste including many fragments of same type stones, the presence of the two ceramic categories (oxidating and reducing), determine us to consider them contemporary at this stage of research. One was functioning at the confluence point of Visterna and Casimcea and the other one at about 5 km upstream on the first river course, enabling the contact between the two habitats; as it is known, the river valleys represented at that time real „street networks".

At the same time, we mention that the inclined lines on the shoulder set in a fascicle, the alveoli, or the decoration made with the cogged wheel on either of the fragments do not appear there and that the grey ceramics does not have lines set in a network. Neither vessels decorated with green-olive enamel, or kaolin ones having ochre painted surface, nor the buckets are present there.

Excepting the inclined lines set in a fascicle, existing on some fragments, the other mentions are also valid for Pantelimonu de Sus settlement, where they are not present yet.

Based on the above mentioned analogies and taking into consideration the mentions in the last paragraphs, we consider that the early medieval settlements from Pantelimonu de Sus and Târguşor belong to the 9-10th century.

Plate I: Administrative localization of Pantelimonu de Sus (1), Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (2) and „La pod Casimcea" (3).

Plate II: Common use ceramics discovered in Pantelimonu de Sus.

Plate III: Common use ceramics discovered in Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (1-6), „La pod Casimcea" (7-13).

Plate IV: Grey ceramics discovered in Pantelimonu de Sus (1) and Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (2-3), „La pod Casimcea" (4-5).

Plate V: Common use ceramics discovered in Pantelimonu de Sus.

Plate VI: Common use ceramics discovered in Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (1-7) and „La pod Casimcea" (8-11).

Plate VII: Common use ceramics and a spindle whorl at Târguşor „La pod Casimcea".

Plate VIII: Grey ceramics discovered in Pantelimonu de Sus (1-5) and Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (6-7), „La pod Casimcea" (8-12).

Cercetat cu precădere pe linia Dunării şi în zona litoralului, teritoriul istro-pontic beneficiază de puţine date referitoare la începuturile evului mediu pentru zona centrală. Informaţiile pe care le avem le datorăm unor săpături de salvare (unele devenite apoi sistematice), descoperirilor fortuite sau perieghezelor. În rândul primelor am inclus acele descoperiri care, deşi întâmplătoare, au beneficiat ulterior de o cercetare mai amănunţită; amintim, spre exemplu, necropolele de la Nalbant (jud. Tulcea)[1] şi Castelu (jud. Constanţa)[2], mormântul de la Adamclisi (jud. Constanţa)[3], dar şi aşezările de la Mihai Bravu (jud. Tulcea)[4], complexul de la Murfatlar-Basarabi (jud. Constanţa)[5] etc. Pentru a doua categorie, elocvent este cazul de la Poarta Albă (jud. Constanţa)[6], cu cele două urcioare descoperite pe o vale aflată la momentul respectiv între localitatea menţionată şi satul Galeşu (astăzi Nazarcea), care, conform autorităţilor locale, se pare că a fost ulterior umplută cu pământ rezultat din excavaţiile realizate la Canalul Dunăre-Marea Neagră. Cercetările de suprafaţă sunt cele care au adus un plus de informaţie[7] pentru zona centrală a teritoriului istro-pontic, mai puţin cunoscută.

Toate aceste considerente ne-au determinat să acordăm, în ultimii ani, o mai mare atenţie cercetării zonei precizate; rezultatele s-au concretizat în identificarea câtorva puncte cu materiale specifice, dintre care ne vom opri asupra a trei aşezări aflate în localităţile Pantelimonu de Sus şi Târguşor, ambele din judeţul Constanţa (Pl. I).

Pantelimonu de Sus.

Surprinsă încă din 1911-1912 de către Vasile Pârvan[8], şi nemenţionată ca atare[9], locuirea medieval timpurie de la Pantelimonu de Sus a rămas necercetată până în prezent. Având la bază aceste informaţii şi altele mai noi oferite de colegii

[1] SIMION 1971, p. 221-248.

[2] COMŞA, RĂDULESCU, HARŢUCHE 1962, p. 649-660; RĂDULESCU, HARŢUCHE 1967.

[3] PANAITESCU 1983, p. 157-160.

[4] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1990, p. 183-219.

[5] BARNEA, BILCIURESCU 1959, p. 541-566; BARNEA 1962, p. p. 349-368; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 180-233.

[6] COMŞA 1961, p. 109-112.

[7] COMŞA, POPESCU 1951, p. 170-172; ŞTEFAN 1954, p. 108-112; HARŢUCHE 1971, p. 247-248, 252-258, 260-261; IRIMIA 1978, p. 27-52 (mulţumim şi pe această cale d-lui Mihai Irimia pentru amabilitatea de a ne oferi accesul la acest manuscris); ALEXANDRESCU, AVRAM, BOUNEGRU, CHIRIAC 1986, p. 252; CUSTUREA 2000, p. 29-39 etc.

[8] PÂRVAN 1911-1912, p. 570, pl. XXIII/fig.2, pl. XXV/fig.2/5; PÂRVAN 1913-1914, pl. XXVIII/1.

[9] PÂRVAN 1911-1912, p. 570.

care fac parte din colectivul de cercetare arheologică a cetăţii, am efectuat, în ultimii doi ani, mai multe periegheze în urma cărora a fost identificată o posibilă aşezare. Punctul se află la **sud-vest de cetate**, la circa 300 m de aceasta şi la 15 m de cuptorul cercetat în anul 1980 de A. Panaitescu[10], în apropierea pârâului Pantelimon, pe dealul de pe partea nordică a acestuia. Deoarece el se află între cuptorul amintit şi locuinţa familiei Cartaş, l-am numit punctul „Cartaş-cuptor Panaitescu", fiind astfel mai uşor de identificat în teren, mai ales că el nu are o denumire anume în topografia locală.

După cum menţionam mai sus, în anul 1912 Vasile Pârvan ilustra, în studiul dedicat primei campanii efectuată la cetatea Ulmetum, printre fragmentele romano-bizantine şi câteva ce proveneau de la vase medieval timpurii, printre care şi o marcă de olar. Despre acestea el făcea următoarele observaţii „…sunt un fel de *terra nigra*, nesmălţuită şi aşa de primitiv arsă, încât se observă clar în pereţii groşi până la 1 cm, stratul de pământ numai uscat, faţă de cel cu adevărat ars. Pasta este foarte rău frământată şi însuşi materialul din care e făcută lasă mult de dorit: se găsesc chiar pietricele, fragmente de calcar şi silex până la 0,3 cm în diametru, amestecate cu lutul negru, din care e făcută pasta"[11]. Aproape necunoscută la momentul respectiv, marca de olar este prezentată ca „…un rest de pământ, din pasta vaselor ordinare indigene, cu un desen în formă de cruce, rămas impregnat de la obiectul original, poate tot un vas…"[12]. Imaginile cât şi descrierile oferite nu ne lasă acum nici o urmă de îndoială asupra perioadei căreia îi trebuie atribuite aceste fragmente. Acestora le adăugăm încă două funduri de vase, fără marcă de olar, apărute în ultimul an în zona *intra muros*, în pământul provenit de la săpăturile de la începutul secolului al XX-lea, necesar a fi mutat pentru efectuarea unor cercetări în perimetrul respectiv[13]. Ele provin de la oale arse oxidant, lucrate la roata lentă, din pastă cu nisip şi rare microprundişuri. Diametrul acestora este de 12,5 cm, respectiv 10,5 cm, iar grosimea de 1 – 1,1 cm.

În anul 1993 Steven A. Krebs a efectuat, timp de două luni, o cercetare de suprafaţă în cetate şi în împrejurimile acesteia, semnalând existenţa unor posibile aşezări medieval-timpurii[14]; fragmente ceramice aparţinând perioadei respective s-au aflat şi în apropierea cuptorului excavat de A. Panaitescu[15].

Întorcându-ne la punctul „Cartaş-cuptor Panaitescu", menţionăm că acesta se prezintă ca o ruptură de mal care se surpă lent din cauza apelor pluviale şi gerurilor din timpul iernii, pământul ce alunecă antrenând şi fragmente ceramice.

De aici au fost strânse 92 de fragmente ceramice, din care 64 arse oxidant şi 28 arse reducător. Din prima categorie 53 au fost confecţionate din argilă comună (reprezentând opt buze, nouă funduri, o toartă, restul provenind din zona umărului sau a corpului de vas), nouă din pastă caolinoasă (printre care şi o buză de vas) şi două din argilă curată, fină. Din a doua categorie patru fragmente

[10] PANAITESCU 1981, p. 303-308.
[11] PÂRVAN 1911-1912, p. 570.
[12] PÂRVAN 1911-1912, p. 575.
[13] Fragmentele ne-au fost oferite de doamna Zaharia Covacef, căreia îi mulţumim şi pe această cale.
[14] KREBS 1998, p. 107-110.
[15] KREBS 1998, p. 108.

provin de la o oală (partea superioară - buză şi umăr), restul de la corpul altor vase.

Alături de ceramică, din acest punct au mai fost adunate trei fragmente de lutuială coaptă (pământ galben ars, cu rare impurităţi, ce provine de la o podea care se prefigurează în profil); un fragment de chirpic ars (vitrificat) şi două dopuri pentru amfore, unul întreg (cu diametrul de 6 cm şi grosime de 1,9 cm – Pl. V/15) şi unul fragmentar (grosime 1,9 cm), făcute din cărămidă.

Unele din vasele din prima categorie au fost lucrate la roata înceată şi altele la una mai perfecţionată, probabil rapidă (circa 10 fragmente), dintr-o pastă care prezintă în compoziţie, după caz, la primele, nisip fin cu rare cochilii pisate, nisip de granulaţie mare şi microprundişuri (albe şi gri), microprundişuri (roşii, de dimensiuni mai mici), iar la cele din urmă nisip fin cu mică de granulaţie mică sau medie, ori nisip şi rare microprundişuri.

Exceptând şase fragmente (trei lucrate la roata rapidă şi o toartă, din pastă comună, precum şi trei din pastă caolinoasă), ca şi două fragmente cu pastă fină, toate prezentând o ardere uniformă, celelalte fragmente ceramice au în spărtură miezul cenuşiu.

Pereţii vaselor lucrate la roata înceată au grosimi care variază între 0,7 – 1,1 cm, iar ai celor confecţionate la roata rapidă între 0,5 – 0,8 cm. Fragmentele din caolin prezintă grosimi de 0,5 – 0,8 cm. Diametrul gurii vaselor modelate din pastă comună variază între 14 – 19 cm, iar al celei din caolin este de 15 cm. Fundurile de vas au diametrul cuprins între 9 – 13 cm şi grosimea de 0,8 – 1,3 cm. Acestea sunt drepte şi nu prezintă marcă de olar.

Cu excepţia celor două fragmente care prezintă lustruire mecanică, celelalte au fost decorate prin tehnica inciziei (Pl. II, V). Cele mai numeroase sunt acelea cu linii orizontale (mai late sau înguste, mai fine sau late şi adâncite, mai rare sau mai dese), de regulă dispuse în câmp (pe un singur fragment avem benzi de linii ce alternează cu spaţii nedecorate între ele), precedate uneori de linii în val sau suprapuse cu benzi de linii în val. Într-un singur caz acestea sunt tăiate, în zona umărului, de fascicule de linii oblice, scurte. Trei fragmente păstrează doar decor format din benzi de linii în val, pe două dintre ele acestea formând „ochiuri" (unul lucrat la roată rapidă).

Pe fragmentele din caolin preponderente sunt tot liniile orizontale incizate, uneori dispuse în benzi cu spaţii goale între ele, alteori suprapuse de benzi de linii în val sau tăiate, în zona umărului, de fascicule de linii scurte, oblice (Pl. II/4, V/3,11).

Vasele din a doua categorie au fost modelate dintr-o pastă curată, cu rare granule de nisip, de mărime medie. În spărtură acestea sunt brun-cenuşii, nuanţă prezentă uneori şi pe partea interioară a fragmentelor. Grosimea pereţilor variază între 0,7 – 1,1 cm.

Prin lipirea a patru fragmente am reuşit să refacem partea superioară a unui borcan (Pl. IV/1, VIII/1). Acesta are buza dreaptă, rotunjită, îngroşată spre exterior, cu lustruire mecanică, orizontală, pe ambele feţe, gâtul înalt şi drept, iar umărul puternic profilat şi ornamentat cu linii verticale lustruite, ce pornesc imediat de sub gât. Diametrul gurii este de 19 cm.

Pe celelalte fragmente, acolo unde se mai păstrează, decorul constă în linii

verticale realizate prin tehnica lustruirii, tăiate uneori de o bandă de caneluri orizontale (Pl. VIII/2-5).

Târguşor

De pe teritoriul extravilan al acestei localităţi vom prezenta materialul strâns din două puncte.

1. „La est de Sectorul Zootehnic". La circa 700 m SE de Gara CFR Târguşor şi 500 m E de fostele grajduri, pe panta dealului de pe partea stângă a pârâului Visterna, a fost identificată o aşezare medieval timpurie. Deoarece pe toată zona a fost depus gunoi de grajd, urmele aşezării constând cu precădere din fragmente ceramice, mai pot fi astăzi identificate doar în ruptura malului şi uneori pe potecile bătătorite de vite.

Din acest punct, de pe o rază de circa 200 m, au fost strânse 54 de fragmente ceramice, din care: 47 arse oxidant (46 din argilă comună şi unul din caolin) şi 7 arse reducător (din pastă fină). Tot aici a fost găsit şi un fragment de gresie, cu urme de folosire pe ambele feţe.

Opt dintre fragmentele din prima categorie reprezintă buze de vas, patru sunt funduri, restul provenind din zona umărului sau a corpului. A doua categorie este reprezentată de o buză, un fragment de la gura unui urcior şi cinci fragmente de la corpul altor vase.

Vasele din prima categorie au fost confecţionate la roata înceată şi la cea rapidă (trei), primele din pastă cu microprundişuri destul de numeroase şi mari (roşii şi negre), respectiv din lut cu nisip de granulaţie medie. Cele modelate la roata rapidă prezintă în pastă nisip de granulaţie mică şi medie, precum şi rare cochilii pisate. Fragmentul din caolin are în pastă nisip de granulaţie mică. Exceptând şase fragmente din pastă comună (dintre care patru provin de la vase a căror pastă este foarte grosieră) şi pe acela din caolin, toate cu o ardere completă, restul au suportat o coacere la temperaturi mai reduse, prezentând un miez de culoare cenuşie.

Pereţii vaselor lucrate la roata lentă au grosimi cuprinse între 0,7 – 1,1 cm, iar ai celor modelate la roata rapidă între 0,6 – 0,7 cm. Fragmentul din caolin prezintă o grosime de 0,6 cm. Cele patru funduri sunt prea fragmentare pentru a putea spune dacă erau sau nu drepte (pentru unul dintre acestea se poate preciza diametrul de 9 cm, celelalte fiind mult prea mici). Buzele sunt uşor răsfrânte la exterior şi tăiate oblic, unele având partea inferioară mai lăsată (Pl. III/1-6). Trei dintre ele au fost ornamentate pe partea interioară cu benzi de linii în val incizate (Pl. III/1-3, VI/2-4). Diametrul gurii vaselor arse oxidant variază între 14 – 18 cm.

Toate fragmentele care aparţin acestei categorii ceramice au fost decorate prin tehnica inciziei (Pl. VI/1-7), prezentând linii orizontale mai înguste sau mai late, mai adâncite sau mai superficiale, aspectul unora denotând o atenţie sporită la realizarea lor. Pe două dintre fragmente câmpul de linii orizontale este suprapus parţial de benzi în val, iar un altul, care provine din zona umărului, păstrează doar decor vălurit.

Vasele din a doua categorie au fost confecţionate dintr-o pastă curată (două fragmente prezintă în compoziţie, în cantitate mică, şi nisip de granulaţie medie). Cu excepţia fragmentului de buză care în spărtură este gri uniform, celelalte sunt

brune, păstrând uneori miezul cenuşiu. Grosimea pereţilor variază între 0,7 – 1,1 cm.

Buza este uşor răsfrântă la exterior şi rotunjită (Pl. IV/2, VIII/6), prezentând lustruire mecanică, orizontală doar pe una din feţe, cea interioară fiind mată (diametrul gurii vasului de la care provine a fost de 17 cm). Pe celelalte fragmente, acolo unde se mai păstrează, decorul constă în lustruire mecanică în suprafaţă, linii verticale sau linii verticale lustruite tăiate de caneluri orizontale (Pl. IV/3, VIII/7).

2. „La pod Casimcea".

La circa 5 km NE de Gara CFR Târguşor şi la circa 2 km NE de oraşul medieval Ester, pe partea stângă a pârâului Casimcea, pe panta dealului, se află o aşezare medieval timpurie. Aceasta se întinde pe circa 1 x 0,7 km şi este prezentă la suprafaţa terenului printr-o aglomerare de pietre, dispuse uneori în forma unui patrulater, indicând temelia unor locuinţe, şi prin numeroase fragmente ceramice. Materialul prezintă o concentrare mai mare spre jumătatea dinspre podul de cale ferată ce traversează pârâul, precum şi la punctul de confluenţă al Visternei cu Casimcea[16].

De la suprafaţa ei au fost strânse 297 fragmente, din care 267 arse oxidant (258 din argilă comună, cinci din caolin şi patru din pastă curată, fină) şi 30 arse reducător, precum şi o fusaiolă. Aceasta din urmă a fost lucrată din peretele unui vas ars oxidant, uniform, şi are diametrul de 3,4 cm, iar grosimea de 0,9 cm (Pl. VII/11).

Vasele modelate din argilă comună sunt reprezentate prin 43 de buze fragmentare, 12 funduri şi numeroase părţi din corpul recipientelor, ultimele elemente trădând şi existenţa celorlalte categorii ceramice (caolinoasă şi reducătoare).

Vasele arse oxidant au fost lucrate la roata lentă. Pasta acestora poate prezenta în compoziţie nisip de granulaţie mică şi medie, calcar alb şi urme de la resturi vegetale, cochilii pisate, nisip fin cu rare microprundişuri (roşii) şi microprundişuri în cantitate mare (roşii şi albe). Menţionăm că: ultima variantă predomină din punct de vedere numeric; vasele modelate dintr-o astfel de pastă au un aspect extrem de grosier; microprundişurile pot atinge uneori dimensiuni de 0,5 x 1,7 cm; desimea şi mărimea acestora le fac vizibile deseori atât pe partea interioară a pereţilor cât şi pe cea exterioară, determinând şi apariţia fisurilor scurte pe suprafaţa unor recipiente.

Grosimea pereţilor vaselor variază între 0,6 – 0,9 cm (în partea inferioară ajungând uneori la 1,2 cm), iar cea a fundurilor între 0,5 – 1 cm. Recipientele aveau o deschidere a gurii de 17 – 21 cm, iar diametrul fundurilor variază între 9 – 11 cm. În ce priveşte arderea, la o treime dintre fragmente aceasta a fost completă (printre ele şi cele cu cochilii pisate în pastă), restul având miezul cenuşiu. În privinţa tipurilor de vase, oala fără toartă, cu gâtul înalt sau mai scund, cu buza rotunjită sau tăiată oblic, mai mult sau mai puţin răsfrântă spre exterior (Pl. III/7-13), este cel mai bine reprezentată, neputând preciza, în acest

[16] În dreptul ei, pe deal, apar fragmente ceramice din perioada otomană.

stadiu al cercetărilor şi alte forme pentru această categorie ceramică.

Vasele arse oxidant au fost ornamentate prin tehnica inciziei (Pl. III/12-13, VI/8-11, VII/1-10), doar patru fragmente prezentând decor în tehnica lustruirii (linii verticale) şi, totodată, un alt tip de pastă, curată, fină la atingere. Liniile orizontale incizate, adâncite sau mai fine, rareori mai dese, reprezintă decorul cel mai frecvent, situaţia putând fi pusă şi pe seama faptului că majoritatea fragmentelor provin din jumătatea inferioară a vaselor. Alături de acestea întâlnim linii orizontale peste care au fost trasate benzi de linii în val, ori doar fragmente decorate cu linii în val. De cele mai multe ori benzile în val suprapun câmpul de linii orizontale, situaţiile inverse fiind foarte rare. În puţine situaţii liniile orizontale sunt dispuse sub formă de benzi cu spaţii nedecorate între ele. O buză de vas descoperită aici a fost ornamentată, atât pe partea interioară cât şi pe muchia exterioară, cu câte o bandă în val (Pl. III/7, VII/2).

Vasele modelate din pastă caolinoasă pot prezenta în compoziţie cochilii pisate sau nisip şi rare microprundişuri. Acestea au suportat o ardere oxidantă completă şi au fost decorate prin tehnica inciziei cu linii orizontale, precedate, într-un singur caz, de bandă în val.

Ceramica arsă reducător, confecţionată din pastă fină, prezintă nuanţe de la gri deschis la negru, cele mai numeroase fiind fragmentele de culoare închisă. Cu excepţia unuia, care provine de la un castron (Pl. IV/5, VIII/11), celelalte au aparţinut unor oale sau urcioare (Pl. IV/4, VIII/8-10, 12). Menţionăm că o parte reprezentativă dintre aceste fragmente au pe partea interioară o nuanţă mai deschisă, pot fi gri-cafenii sau chiar cărămizii, culoare prezentă şi în marginile spărturii. Faptul se datorează în unele situaţii corodării în timp a suprafeţei respective, în altele procesului de ardere prin obturarea gurii vasului. Grosimea pereţilor variază între 0,7 – 1,4 cm.

Pentru ornamentarea acestei categorii ceramice a fost folosită tehnica lustruirii, combinată uneori cu aceea a inciziei. Decorul constă în linii verticale lustruite, uneori precedate sau tăiate de o linie orizontală realizată în aceeaşi tehnică, trasate chiar şi până la fundul vasului (Pl. VIII/10). Alteori, în jumătatea inferioară a vasului, se găsesc trei linii incizate, îngrijit executate. Fragmentul de castron prezintă lustruire mecanică pe întreaga suprafaţă.

În acest stadiu al cercetărilor încadrarea cronologică a celor trei aşezări, evident provizorie, poate fi făcută numai prin apelarea la analogii, singurul reper în acest sens fiind materialul ceramic descoperit în situri cercetate sistematic şi datat în asociere cu alte elemente.

Materialul din aşezarea de la Pantelimonu de Sus are unele caracteristici similare cu cele ale ceramicii din nivelul II de la Capidava (prima jumătate a secolului al X-lea, probabil şi în perioada anterioară acestuia)[17]. Astfel, elementele gamei decorative prezente pe vasele arse oxidant sunt aproape identice, cu observaţia că, spre deosebire de Capidava, la Pantelimonu de Sus nu apar impresiunile din zona umărului. În ambele aşezări câmpul de linii orizontale incizate reprezintă decorul cel mai frecvent, el fiind suprapus uneori, în zona

[17] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 226.

umărului, de linii în val [18]. Câmpul de linii orizontale tăiat de benzi de linii verticale mai lungi, curat şi fin executate, apare pe ceramica din cele două aşezări, însă liniile scurte oblice de pe umăr, dispuse în fascicul, au o prezenţă modestă în punctul analizat de noi. Totodată, ceramica cenuşie decorată prin tehnica lustruirii din nivelul II al aşezării dunărene prezintă, ca la Pantelimonu de Sus, doar linii verticale, cele dispuse în reţea apărând în nivelul următor[19]. De altfel, relaţiile dintre cele două aşezări nu pot fi neglijate, dacă ţinem seama că ele erau unite în perioada antică târzie de un drum care probabil se mai păstra şi la începutul evului mediu, iar distanţa care le desparte este de doar 20 km.

Buze de vase cu profiluri asemănătoare celor din descoperirile noastre şi cu motive de decor sunt datate de Maria Comşa în secolele IX - X (cu precizarea că oalele din argilă arsă reducător, decorate cu linii verticale lustruite, sunt încadrate într-o primă fază a tipului ceramic respectiv[20]; ulterior liniile sunt dispuse şi în reţea[21]).

Pentru materialul descoperit în aşezările de la Târguşor analogii avem la Istria – „Capul Viilor"[22], Mihai Bravu[23], Ghiolul Pietrei[24], Dinogetia-Garvăn[25] etc. Vase asemănătoare castronului ars reducător, din punctul „La pod Casimcea", au fost descoperite în necropolele de la Castelu[26], Topola[27] şi Varna[28].

Comparând fragmentele strânse din cele două puncte de la Târguşor constatăm o asemănare mare a pastei din care au fost modelate, ceea ce denotă ori un depozit de lut comun pentru ambele aşezări, ori proveniența lor din acelaşi atelier de olar. În ambele puncte decorul constă doar din linii orizontale şi în val; în ambele au apărut buze decorate cu brâu în val pe partea interioară. Aspectul ceramicii, elementele gamei decorative, pasta cu multe microprundişuri de acelaşi tip, prezenţa celor două categorii ceramice (oxidantă şi reducătoare), ne determină, în acest stadiu al cercetărilor, să le considerăm contemporane. Funcţionarea uneia la punctul de confluenţă al Visternei cu Casimcea, iar a celeilalte la circa 5 km în amonte pe cursul primului pârâu, uşura contactul între cele două habitate, ştiut fiind faptul că văile apelor reprezentau în acea perioadă adevărate „reţele de comunicaţie".

Totodată, menţionăm că pe niciun fragment din cele două puncte nu apar liniile oblice de pe umăr dispuse în fascicul, alveolele, înţepăturile sau decorul realizat cu rotiţa dinţată, iar la ceramica gri nu avem linii dispuse în reţea. Nu sunt prezente vasele decorate cu smalţ verde-oliv, acelea din caolin cu suprafaţa

[18] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 168.
[19] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 171.
[20] Observaţie valabilă şi pentru Capidava.
[21] COMŞA 1963, p. 413-418, 427-431, pl. I-III.
[22] PIPPIDI *et alii* 1959, p. 311-317; ZIRRA 1963, 374-398.
[23] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1990, p. 205, pl. XVII/2, p. 207, pl. XIX/1, p. 211, pl. XXII/2, p. 213, pl. XXIV/6,
[24] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991, p. 367-368, 338, pl. XVI/1-2.
[25] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 137, fig. 78/2,4, fig. 84/9,12.
[26] RĂDULESCU, HARŢUCHE 1967, p. 20, pl. VI/M20, p. 64, pl. XIII/M127 (însă ars oxidant).
[27] YOTOV, PAVLOVA 2004, p. 40, fig. 16/9, p. 89.
[28] DIMITROV 1973, p. 85, fig. 6.

vopsită sau pictată cu ocru şi nici căldările.

Cu excepţia liniilor oblice dispuse în fascicul (care apar pe câteva fragmente la Târguşor), celelalte observaţii legate de decor sunt valabile şi pentru aşezarea de la Pantelimonu de Sus.

Având la bază analogiile amintite şi ţinând seama de observaţiile făcute în ultimele paragrafe, considerăm că aşezările medieval timpurii de la Pantelimonu de Sus şi Târguşor aparţin secolelor IX – X. Un interval cronologic mai strâns ar putea fi determinat de lipsa câtorva elemente, precum: împunsăturile făcute cu dinţii pieptenului sau cu un băţ şi alveolele care îmbogăţesc gama decorativă a ceramicii în a doua jumătate a secolului al X-lea; motivul realizat cu rotiţa dinţată care se foloseşte spre sfârşitul aceluiaşi veac; vasele din caolin ornamentate prin tehnica vopsirii, reprezentând apariţii rare în secolul al IX-lea, dar cu o prezenţă semnificativă în a doua jumătate a celui următor[29] etc.

În ce priveşte fusaiola descoperită în punctul „La pod Casimcea", acest tip apare la Dinogetia în toate nivelurile medieval timpurii[30].

Asupra locuirii din perioada respectivă ne vom îndrepta atenţia şi pe viitor, mai ales că centrul Dobrogei este mai puţin cunoscut prin descoperiri.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU, AVRAM, BOUNEGRU, CHIRIAC 1986 – E. Alexandrescu, Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul histrian (II)*, Pontica 19 (1986), p. 243 – 252.

BARNEA 1962 – I. Barnea, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCIV 13 (1962), 2, p. 349 – 368.

BARNEA, BILCIURESCU 1959 – I. Barnea, V. Bilciurescu, *Şantierul arheologic Basarabi (reg. Constanţa)*, Materiale 6 (1959), p. 541 – 566.

BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971 – I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, vol. III, Bucureşti.

COMŞA 1961 – E. Comşa, *Două ulcioare din epoca feudală timpurie descoperite la Poarta Albă*, SCIV 12 (1961), 1, p. 109 – 112.

COMŞA, POPESCU 1951 – E. Comşa, D. Popescu, *Cercetări arheologice pe traseul Canalului Dunăre – Marea Neagră*, SCIV 2 (1951), 1, p. 169 – 176.

COMŞA 1963 – M. Comşa, *La civilisation Balkano-Danubienne (IXe – XIe siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique). Étude préliminaire*, Dacia NS 7 (1963), p. 413 – 436.

COMŞA, RĂDULESCU, HARŢUCHE 1962 – M. Comşa, A. Rădulescu, N. Harţuche, *Necropola de incineraţie de la Castelu*, Materiale 8 (1962), p. 649 – 660.

CUSTUREA 2000 – G. Custurea, *Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX – XI)*, Constanţa.

DIMITROV 1973 – D. Dimitrov, *Keramikata ot rannob'lgarskite necropoli v'v Varnensko*, Izvestija Varna 9 (1973), p. 65 – 97.

FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, Bucureşti.

[29] PARASCHIV-TALMAŢCHI 2007, p. 29.

[30] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 112.

HARŢUCHE 1971 – N. Harţuche, *Contribuţii la repertoriul arheologic al Dobrogei*, Pontica 4 (1971), p. 247 – 261.

IRIMIA 1978 – M. Irimia, *Probleme de cercetare, conservare şi valorificare muzeistică a monumentelor arheologice de pe traseul sistemului de navigaţie Dunărea-Marea Neagră*, p. 1 – 54, (mss).

KREBS 1998 – S. A. Krebs, *Intensive survey in the vicinity of late roman Ulmetum*, SCIVA 49 (1998), 1, p. 97 – 125.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1990 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de salvare de la Mihai Bravu, jud. Tulcea – Aşezarea nr. 2*, Pontica 23 (1990), p. 183 – 219.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Săpăturile de salvare din aşezarea feudal timpurie de la Ghiolul Pietrei, com. Independenţa, judeţul Tulcea*, Peuce 10 (1991), p. 365 – 370 (vol. I), 319 – 339 (vol. II).

PANAITESCU 1981 – A. Panaitescu, *Cuptor de ars materiale de construcţii descoperit la Ulmetum*, Pontica 14 (1981), p. 303 – 308.

PANAITESCU 1983 – A. Panaitescu, *Un mormânt de epocă prefeudală de la Adamclisi*, Hierasus 5 (1983), p. 157 – 160.

PARASCHIV-TALMAŢCHI 2007 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Consideraţii privind motivul decorativ ceramic din zona carpato-danubiano-pontică (sec. VIII-XI) (II)*, Danubius 25 (2007), p. 27 – 44.

PÂRVAN 1911-1912 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, Şedinţa de la 3 Fevruarie 1912, AARMSI 34 (1911-1912), p. 497 – 607.

PÂRVAN 1913-1914 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912 şi 1913*, Şedinţa de la 18 Octombrie 1913, AARMSI 36 (1913-1914), p. 245 – 328.

PIPPIDI *et alii* 1959 – D. M. Pippidi, V. Eftimie, I. Stoian, Em. Popescu, S. Dimitriu, M. Coja, V. Zirra, P. Alexandrescu, D. Berciu, C. Preda, *Raport asupra activităţii şantierului Histria în campania 1956*, Materiale 5 (1959), p. 283 – 328.

RĂDULESCU, HARŢUCHE 1967 – A. Rădulescu, N. Harţuche, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu*, Constanţa.

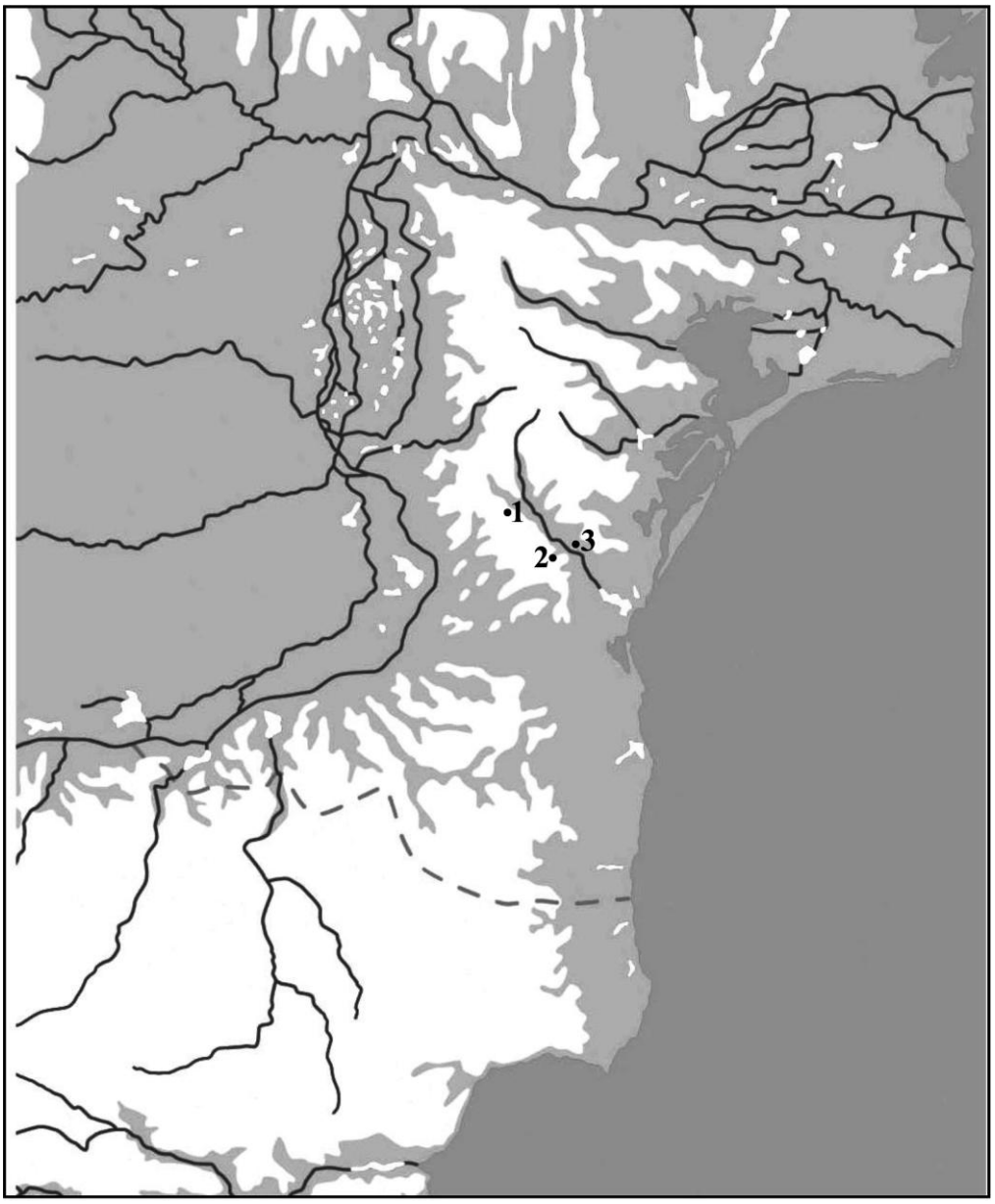
SIMION 1971 – G. Simion, *Necropola feudal-timpurie de la Nalbant (judeţul Tulcea)*, Peuce 2 (1971), p. 221 – 248.

ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia*, I, *Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti.

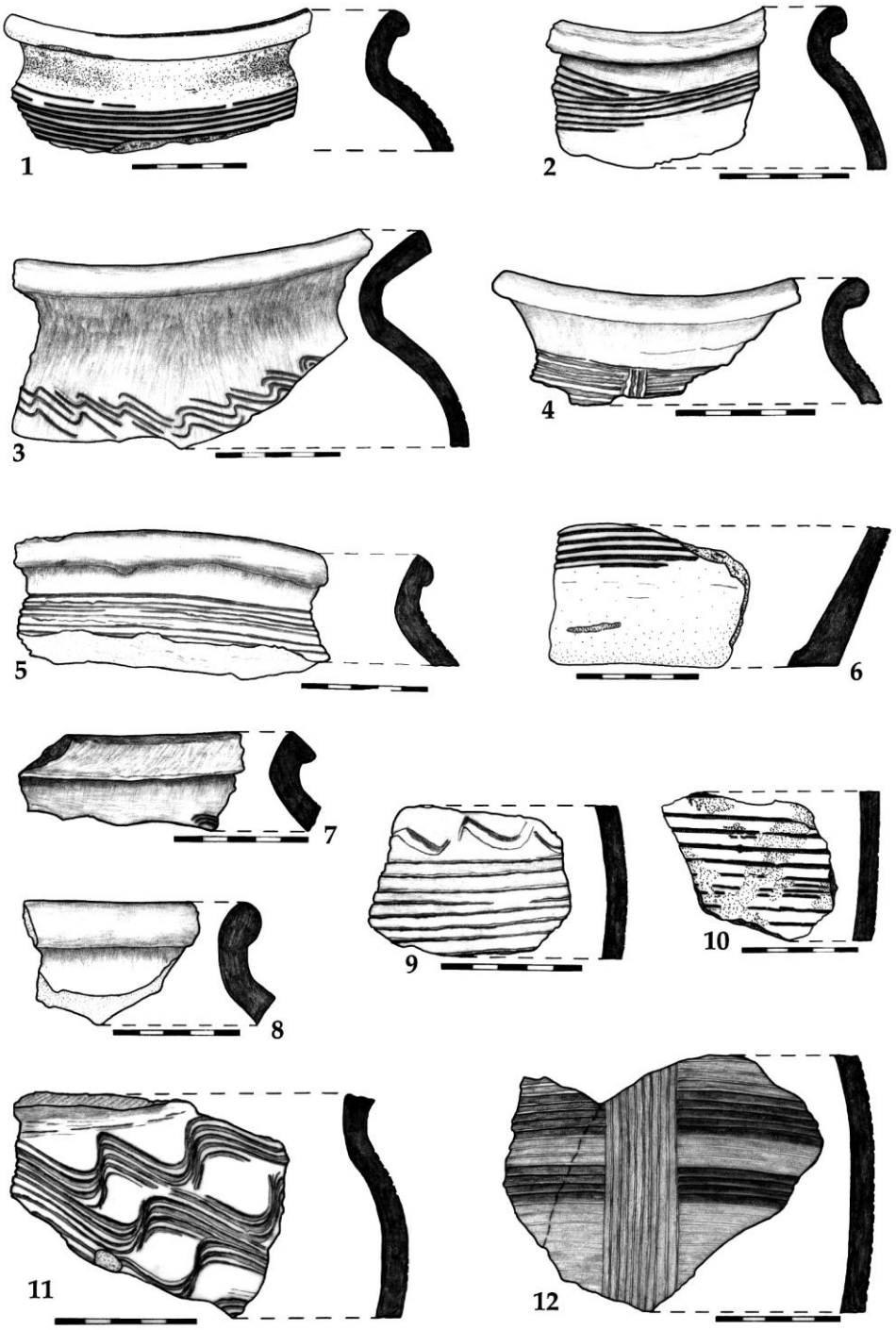
ŞTEFAN 1954 – Gh. Ştefan, *Şantierul arheologic Histria (r. Histria, reg. Constanţa)*, SCIV 5 (1954), 1-2, p. 69 – 122.

YOTOV, PAVLOVA 2004 – V. Yotov, V. Pavlova, *B'lgarite i tehnite s'sedi prez V – X vek*, Varna.

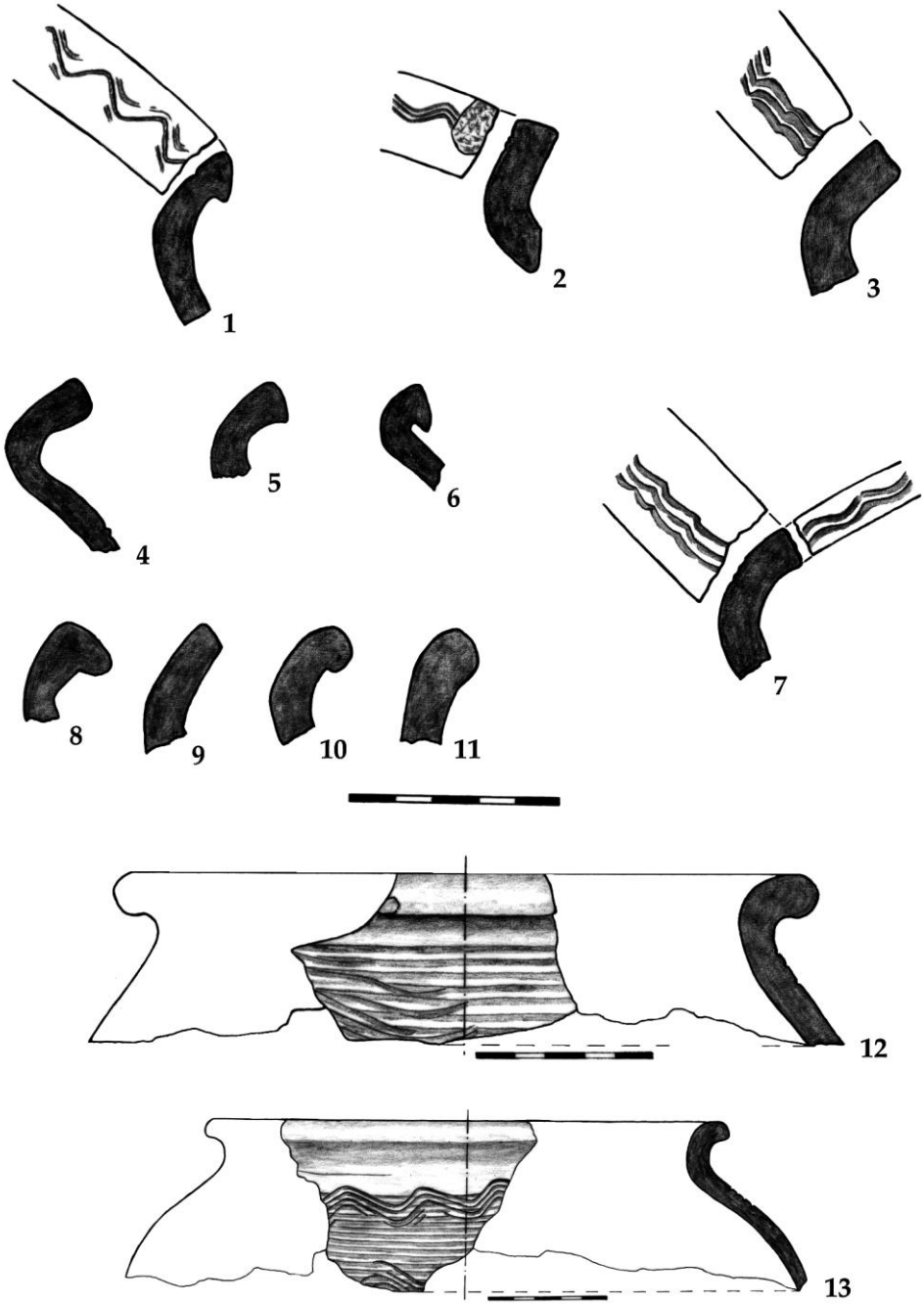
ZIRRA 1963 – V. ZIRRA, *Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия*, Dacia NS 7 (1963), p. 355–412.

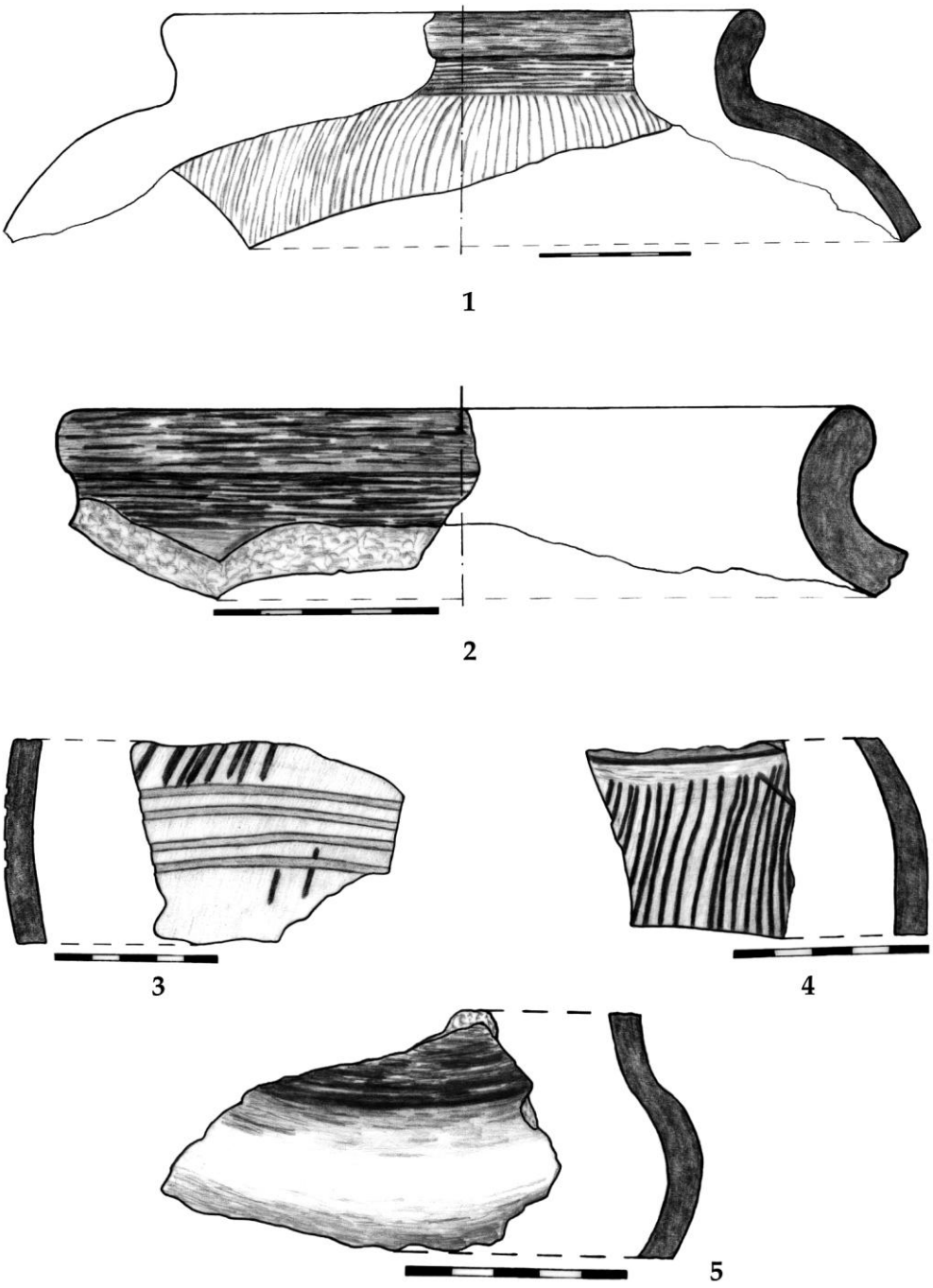
Pl. I – 1. Pantelimonu de Sus; 2. Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic”; 3. Târguşor „La pod Casimcea”.

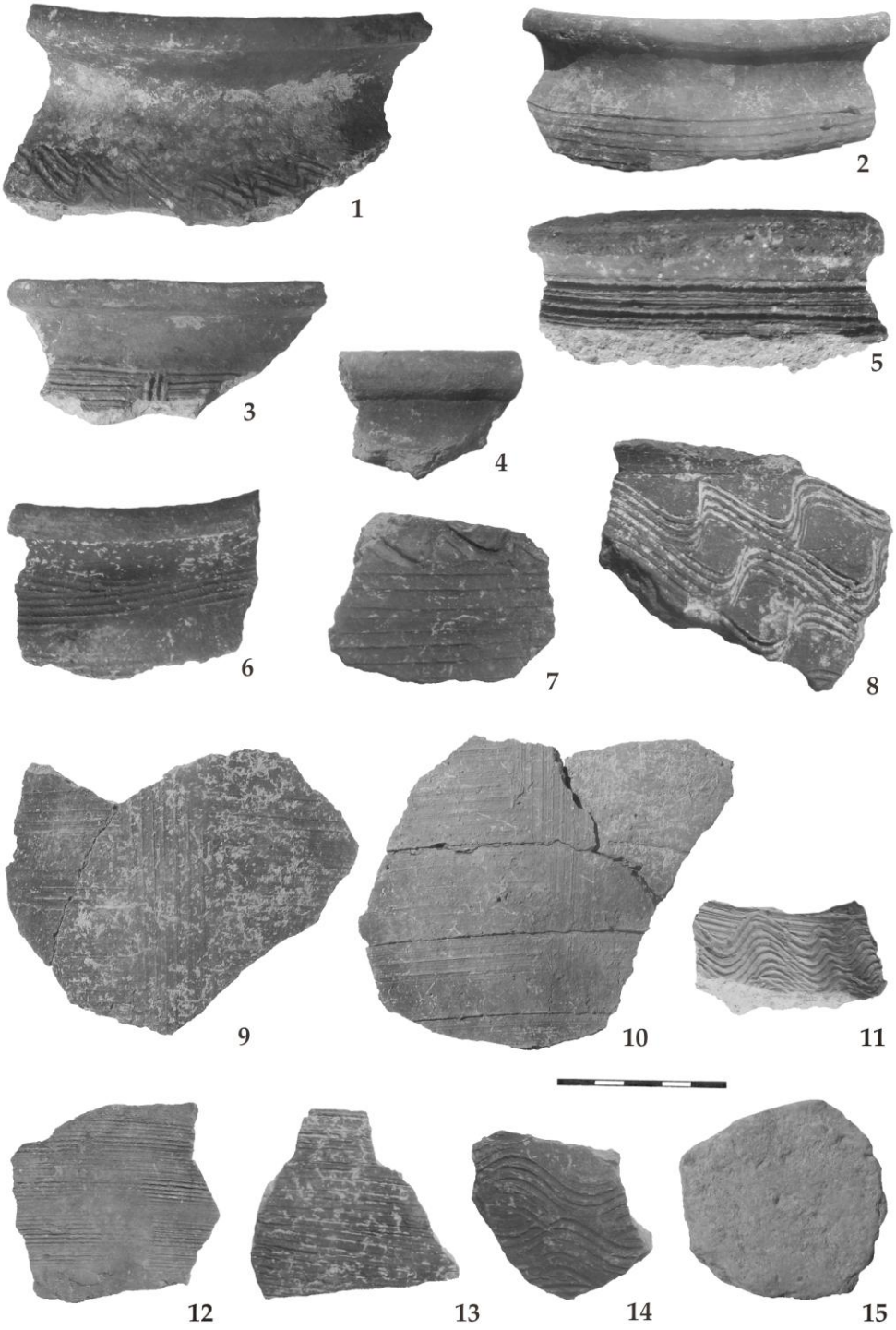
Pl. II - Ceramică arsă oxidant descoperită la Pantelimonu de Sus.

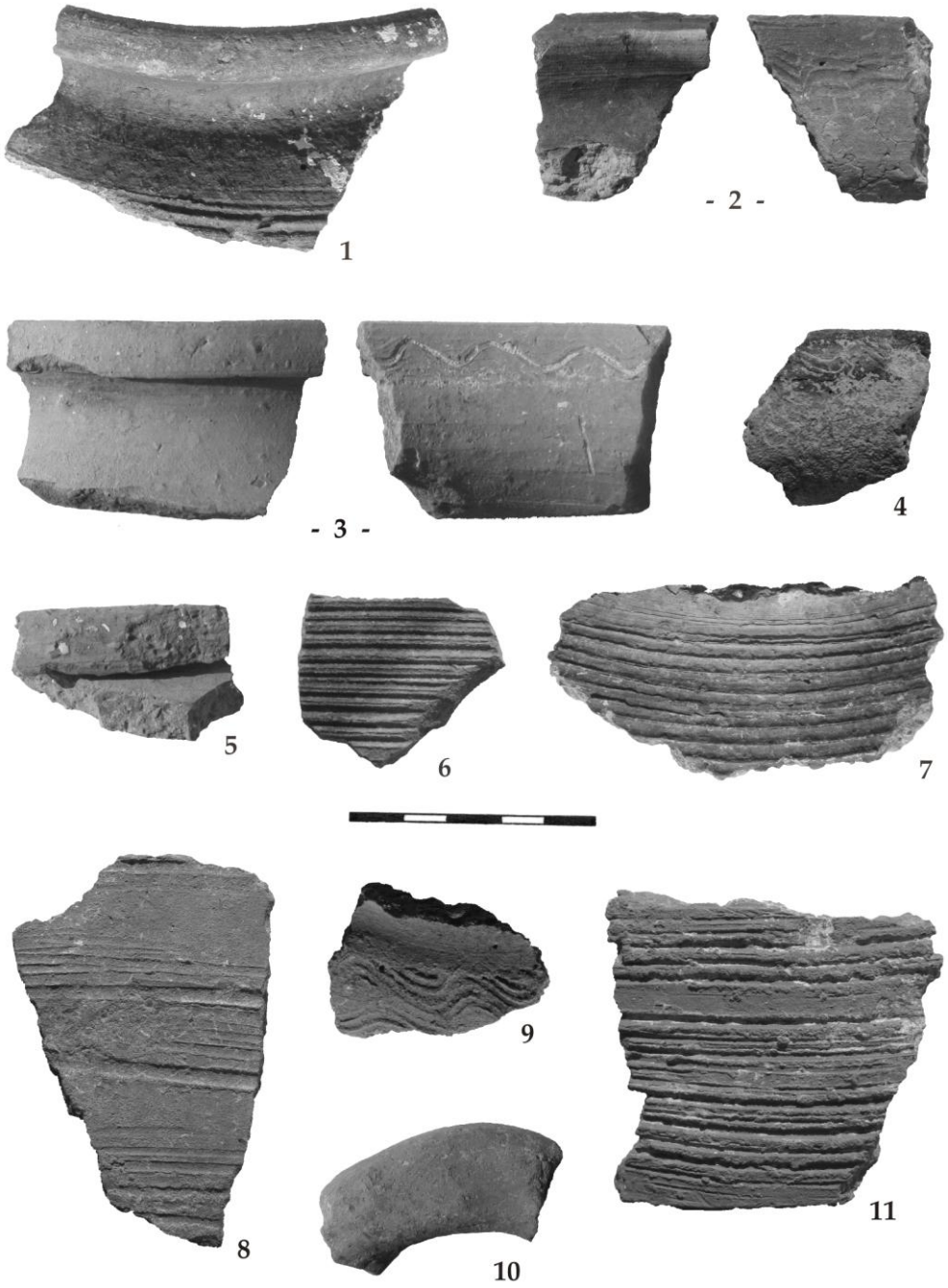
Pl. III - Ceramică arsă oxidant descoperită la Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (1-6) şi „La pod Casimcea" (7-13).

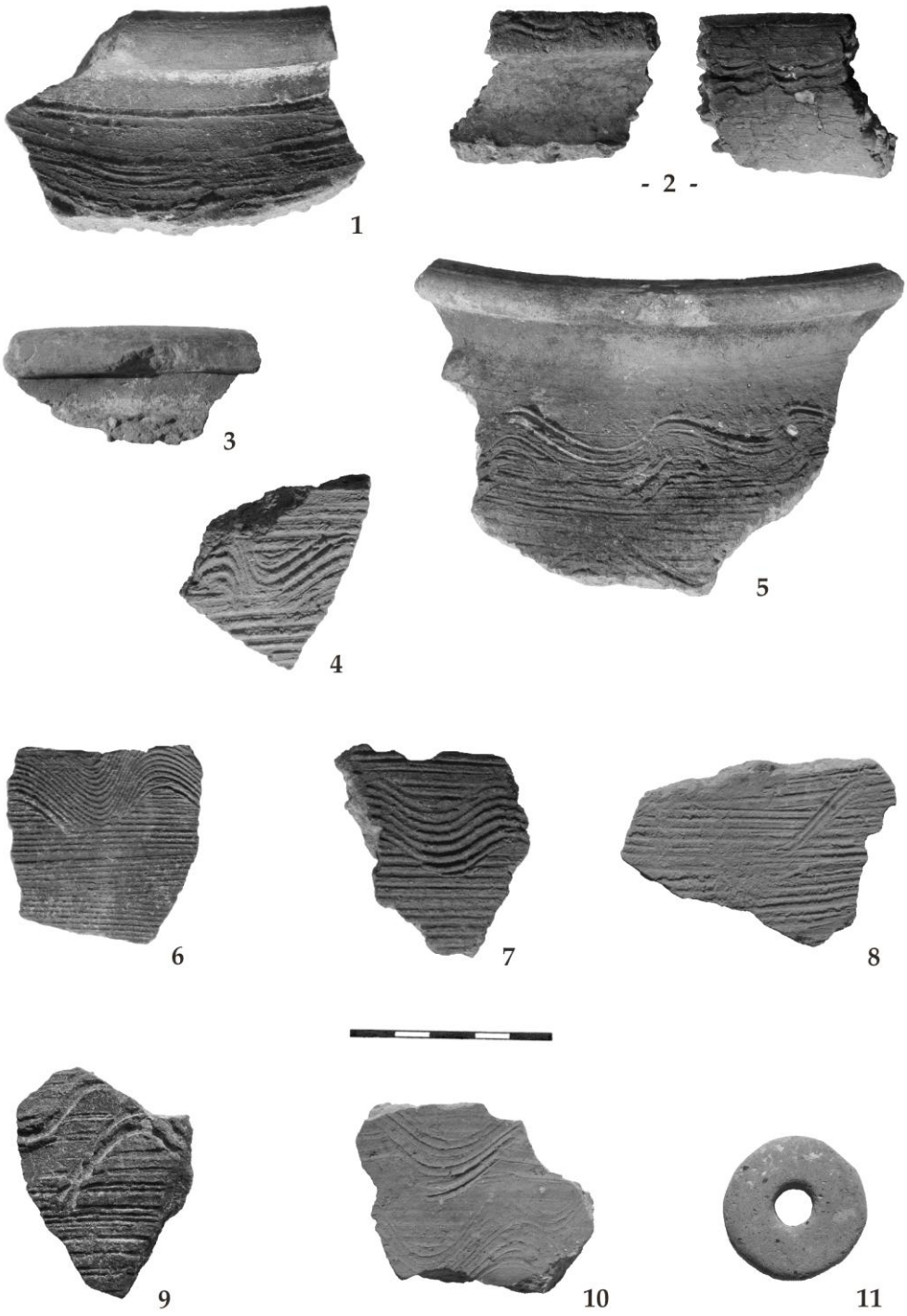
Pl. IV - Ceramică arsă reducător descoperită la Pantelimonu de Sus (1) şi Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (2-3), „La pod Casimcea" (4-5).

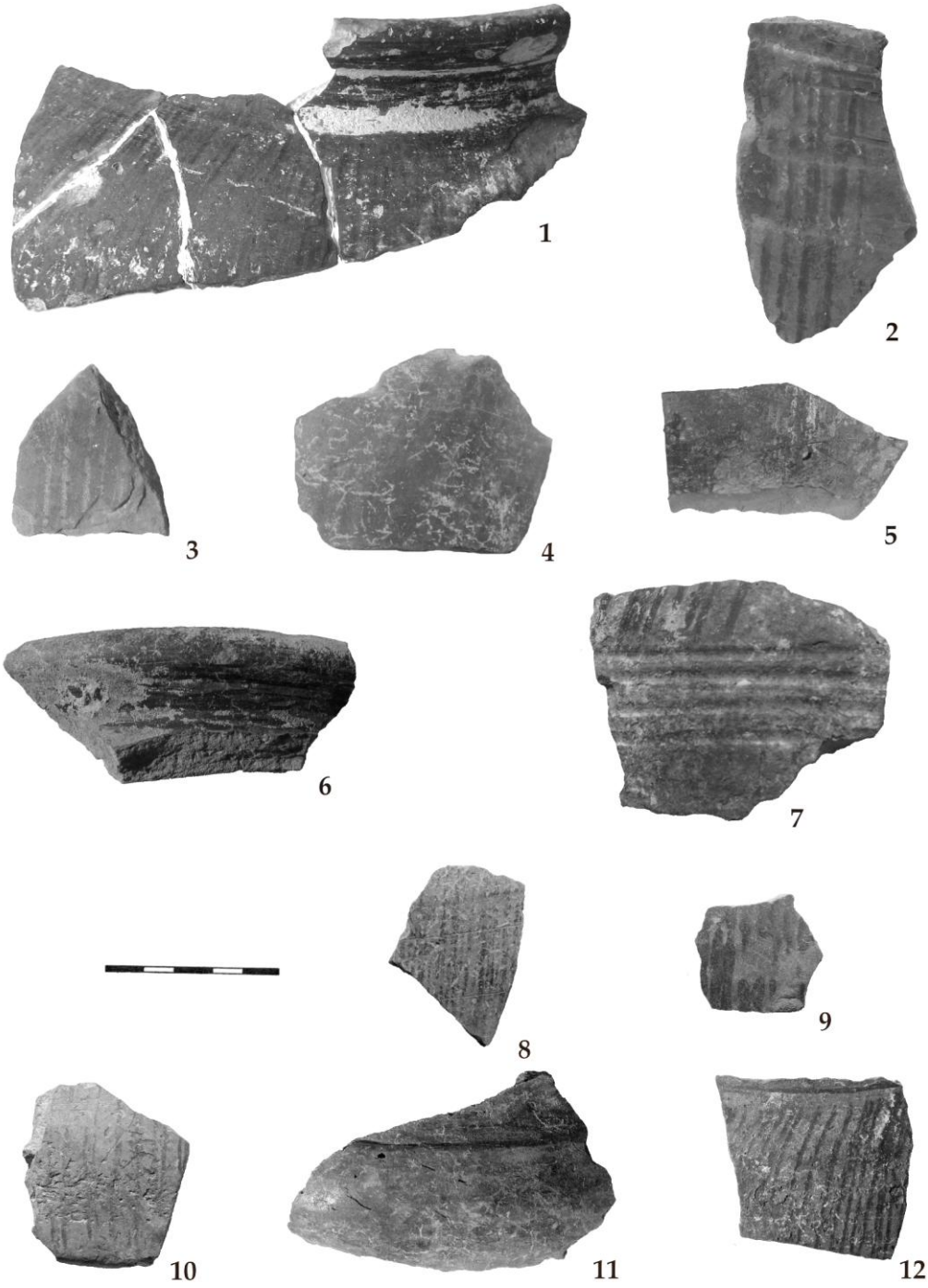
Pl. V - Ceramică arsă oxidant descoperită la Pantelimonu de Sus.

Pl. VI - Ceramica arsă oxidant de la Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (1-7) şi „La pod Casimcea" (8-11).

Pl. VII - Ceramică arsă oxidant (1-10) şi fusaiolă (11) de la Târguşor, „La pod Casimcea".

Pl. VIII - Ceramică gri descoperită la Pantelimonu de Sus (1-5), Târguşor „La est de Sectorul Zootehnic" (6-7) şi „La pod Casimcea" (8-12).

CERAMICĂ OTOMANĂ DESCOPERITĂ ÎN DOBROGEA

Niculina DINU

Cuvinte cheie: *arheologie, Dobrogea, ceramică otomană, Milet, Iznic, Kutahya, porţelan chinezesc, importuri ceramice.*

Keywords: *archaeology, Dobrodja, ottoman ceramic, Milet, Iznik, Kutahya, ceramic imports, porcelain.*

Abstract. *This paper is a follow up study of excavations made in 1984 – 1986 at Ester, Ghiaurchioi and those made in 2009 at Harsova. Those lots of ceramic indicate an increase number of Kutahya sherds from Ester along with Chinese porcelain, dated in XVIII th century. A few fragments of Iznik hard earthenware (mugs, jugs, plates, lids) found at Ester and Harsova indicate the presence of luxury goods from second half of XVI th century. A small fragment of bowl that belong to Miletus ware find in Harsova excavations indicate an early presence of ottoman ceramic, sometime in XV th century.*

Studiul se doreşte o continuare a celui apărut în numărul 42 al revistei Pontica[1], prezentându-se fragmentele descoperite în campaniile anilor 1984 – 1986 la Ester, Ghiaurchioi şi cele descoperite în 2009, la Hârşova[2].

Pentru descoperirile de la Ester s-a observat prezenţa în număr mare a fragmentelor de ceşti de Kutahya şi a porţelanului chinezesc cu datare între secolele XVII – XVIII. De asemenea sunt prezente fragmente de faianţă de Iznik, aparţinând unor produse mai puţin surprinse în săpături arheologice. Descoperirile de la Hârşova coboară datarea pentru ceramica otomană spre secolul al XVI – lea arătând existenţa unor fragmente de faianţă precum şi a unui fragment de ceramică roşie care poate fi atribuit ceramicii de Milet.

Fragmentele de Iznik de la Ester sunt de la farfurii adânci, căni (porţiuni de buză şi torţi), capace. Datorită dimensiunilor reduse nu se pot face determinări sigure pentru perioada căreia i-au aparţinut.

Torţile de cană (Pl. 1/2 – 4) aparţin unor produse fine de faianţă, dar nu sunt alte date pentru a şti în ce perioadă au fost produse. Două dintre ele (Pl. 1/2, 4) sunt decorate pe fond alb cu albastru, cea de-a treia, care a păstrat şi un colţ din corpul vasului are decor bicolor cu albastru şi negru.

Capacele de căni (Pl. 1/8 – 9) sunt dintre cele mai rare piese de ceramică

[1] DINU, 2009

[2] NICOLAE, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, DUMITRU, 2009, p. 70-72.

otomană descoperite într-o săpătură. Despre aceste accesorii ale cănilor, de la jumătatea secolului al XVI – lea, nu avem foarte multe informaţii, datarea fiind determinată de obiectul căreia i-au aparţinut. Dar pentru că în toate colecţiile aceste obiecte au avut capace, torţi şi uneori şi picior, montate în argint, datarea a fost făcută orientativ, după anul gravat în metal (în cazul în care era trecut)[3]. Separat se pot face analogii parţiale, datarea având un caracter orientativ. După jumătatea secolului al XVI – lea capacele vor fi decorate, ca şi cănile, cu motive florale sau vegetale, în roşu, albastru şi verde.

Ambele fragmente au decorul pe fond alb, cu contur negru. Primul (Pl. 1/8) se pare că a avut decor vegetal radial în mijloc, format, cel mai probabil, din petale roşii şi frunze albastre. Acest motiv era înscris într-un cerc triplu de linii negre. Sub cele trei linii, spre margine, decorul are flori albe – verzui pe fond verde. Capacul este destul de plat, comparativ cu cel de-al doilea fragment care este mai înalt, cu margine scurtă (Pl. 1/9). Din el s-a păstrat aproape jumătate, dimensiunile putând indica mărimea cănii pentru care a fost fabricat. Decorul este tot radial, cu lalele roşii – portocalii şi zambile albastre pe fond alb. Tulpinile şi frunzele sunt foarte subţiri, întreagul desen fiind destul de schematic trasat. Marginea este foarte îngustă, subliniată de o bandă verde cu margini negre. Smalţul capacelor este plumbifer, cu uşoare nuanţe verzui. Datarea lor poate fi făcută, doar general, pentru secolul al XVII – lea.

Tot din secolul al XVII – lea este un fragment de cană cilindrică (Pl. 1/1), din care s-a păstrat doar o mică porţiune din buză. Decorul era negru pe fond verde – turcoaz, smălţuit plumbifer.

Farfuriile sunt din faianţă (Pl. 1/5a – b, 7) şi semifaianţă (Pl. 1/6a – b). Cele două fragmente din faianţă au desen albastru deschis pe fond alb. Primul fragment indică o farfurie mai timpurie, datorită decorului la exterior (cercul dublu albastru deschis); culorile sunt albastru şi negru – gri, fără a se putea deosebi motivul decorativ. La al doilea fragment culoarea este albastră, desenul indicând un lujer cu lotuşi (flori sau frunze) pe fond alb. Nu are decor la exterior. Plasarea lor în cadrul cronologiei atelierelor de la Iznik poate fi undeva la mijlocul secolului al XVI – lea. Cel de-al treilea fragment, care îşi dezvăluie mult mai bine apartenenţa formei şi a decorului, este specific sfârşitului de secol XVI şi începutului secolului al XVII – lea (Pl. 1/6 a – b). Marginea este decorată cu o floare verde – kaki, conturată cu negru (probabil alături erau două frunze desenate cu negru). Sub această bandă decorul este bicolor, cu verde – kaki şi albastru. Exteriorul are un cerc mic, negru, colorat parţial cu albastru – închis. Posibil ca fragmentul să aparţină formei comune de farfurie adâncă produsă la Iznik din a doua jumătate a secolului al XVI – lea.

Fragmentele de Kutahya sunt cele mai numeroase în cadrul lotului de la Ester: 12 fragmente de ceşti şi un fragment de farfurie decorate cu nuanţe de albastru; 19 fragmente de ceşti policrome, trei colorate cu nuanţe turcoaz. Un fragment aparte a fost descoperit la Ghiaurchioi provenind dintr-o ceaşcă sau cupă cu picior care reia motivul *cintamani*, prezent la faianţa de Iznik[4] .

[3] ATASOY, RABY, 1994, p. 162.
[4] ATASOY, RABY, 1994, p. 201.

Atelierele acestui centru sunt celebre pentru diversitatea formelor, motivelor si culorilor utilizate în fabricarea produselor ceramice. Din fragmentele analizate s-a constatat că sunt modele florale, geometrice, *modele Shiraz*, imitaţii ale ceramicii persane şi ale porţelanului chinezesc.

Ceştile sunt realizate prin turnare în tipare, au pasta alb – gălbuie sau alb – cenuşie, smălţuite stanifer sau plumbifer. Unele au pe fund semne care imită marcajul porţelanului chinezesc sau au scriere cu caractere arabe. Prezenţa mărcilor pe fundul vaselor a fost interpretată de J. Carswell[5] ca imitare a celebrelor marcaje ale porţelanului de Meissen, două săbii încrucişte. Liniile şi steluţele prezente pe fundul ceştilor ar putea fi copiate şi după ceramica persană, care imita mărcile porţelanului chinezesc. La fel nu se poate exclude intenţia de a copia chiar mărcile chinezeşti[6]. Sunt două forme principale de la care au derivat restul formelor întâlnite: ceaşca sau bolul semisferice, cu pereţii drepţi sau uşor curbaţi în apropierea marginii, având diametrul de până la 10 cm; ceaşca sau bolul cu margine evazată, în formă de clopot[7]. Primele sunt imitaţii după bolurile de porţelan chinezesc, iar ultimele sunt copiate după porţelanul european care pătrundea în secolul XVIII pe piaţa Istanbulului. S-a observat în acest caz preferinţa pentru porţelanul de Meissen, cu care au fost asociate şi mărcile lor.

Decorul monocrom sau bicrom, cu albastru şi negru pe fond alb, are o diversitate de motive, grupate fie în jurul gurii pe ambele părţi (Pl. 2/1 – 2, 4), fie în mijlocul ceştii (Pl. 2/3, 6), pentru exterior, în timp ce interiorul poate avea decor în mijloc (Pl. 2/8 – 9, 11). Cele mai multe ceşti de cafea desenate cu albastru au ca decor spirale, linii paralele trasate vertical sau orizontal, puncte, virgule, romburi simple sau duble. Se utilizează foarte mult combinaţii geometrice dispuse în benzi (interior şi exterior), având intercalate desene vegetale (frunze, flori). Desenul vegetal este uneori realizat stângaci, cum este cazul fragmentului de farfurie (Pl. 2/8) sau stilizat ca în cazul ceştilor 9 şi 11 (Pl. 2/9, 11). Printre motivele întâlnite sunt: motivul florii cu patru petale (Pl. 2/7, 13), motivul vegetal aplicat oblic formelor în relief (Pl. 2/5, 10a – b).

Decorul floral în medalion a avut la bază un desen chinezesc[8] a cărui interpretare a suferit modificări în funcţie de atelierul în care au fost lucrate ceştile (Pl. 2/7, 13). Fragmentul 7 este din partea superioară a ceştii, având doar o porţiune din acest decor. Se observă că a fost aplicat pe fond alb, fără niciun alt desen de încadrare. În schimb, fragmentul 13, mult mai mare ca dimensiune, are decorul format din două medalioane, în care petalele sunt albe, conturate cu negru. Mijlocul florii şi frunza care uneşte două petale sunt colorate cu albastru turcoaz. Acest desen era închis de două linii albastre, delimitând buza ceştii şi piciorul acesteia.

Decorul policrom are aceleaşi dificultăţi de analizare, existând fragmente ale căror decoruri pot fi presupuse: flori desenate din trăsături de pensulă, fără contur (Pl. 3/11 – 12, 15), flori schematic desenate, cu nuanţe care depăşesc

[5] CARSWELL,1991, p. 55.

[6] CRANE,1987, p. 43 – 58 p. 43 – 58; GOLOMBEK, MASON, PROCTOR, 2001, p. 207 – 237.

[7] GUSACH, 2005, p. 476 – 481.

[8] KOVÁCS, 1984, Pl. 31. 4, la Szolnok s-a descoperit un fragment de porţelan cu acest decor.

conturul (Pl. 3/1, 4 – 7, 9, 13). Culorile sunt aplicate în strat gros sau sunt mult prea apoase, ajungând să se întindă peste contur. Culorile şi combinaţia lor au făcut din ceramica de Kutahya produse aparte în cadrul ceramicii otomane, fiind căutate de europeni în secolul al XVIII – lea[9].

Decorul în relief este şi el prezent, deşi mai rar, în descoperirile din spaţiul românesc. Ceaşca sau bolul se turnau într-un tipar care avea modelul în negativ, obţinându-se un produs alb, din caolin. Pe el se trasau linii care să demarcheze relieful şi se desena şi colora după dorinţă. Stilul este caracteristic mai mult pentru boluri mari şi căni. Un relief mult mai prezent la ceşti este cel cu benzi răsucite, pe care se desenează lujeri şi flori. De la Ester sunt două fragmente care au acest model (Pl. 2/5, 10). Unul este de mici dimensiuni (Pl. 2/5), păstrându-se doar trei benzi reliefate pe care este aplicat un desen albastru. Acest motiv nu se vede foarte clar pentru că modul în care a fost aplicată culoarea a dus la unirea liniilor, devenind o simplă linie şerpuită. Cel de-al doilea fragment cu acest motiv ne arată aproape o jumătate de ceaşcă, desenată cu linii şerpuite formate din flori şi frunze albastre (Pl. 2/10 a – b). Decorul alternează cu spaţii libere. Chiar dacă este foarte stilizat şi aplicat într-un spaţiu mic, desenul a fost lucrat cu atenţie pentru a reda motivul dorit.

Tot influenţei chinezeşti i se atribuie şi stilul decorativ în medalion cu fond alb, restul ceştii fiind colorat în albastru, violet sau turcoaz[10] (Pl. 3/2 – 4, 7, 16). Interpretările care au fost date stilului chinezesc sunt din cele mai diverse: de la desene vegetale subţiri aplicate unei ceşti foarte fragile până la decor vegetal stângaci, unde culorile depăşesc conturul negru, iar fondul are culoare apoasă, scursă. Se desenau cam trei medalioane pe o ceaşcă. Violetul şi turcoazul sunt culori de fond pe care au fost aplicate desenele schematice: o floare cu frunze divers colorată, de cele mai multe ori culorile depăşind contururile (Pl. 3/2 – 3, 16). Interiorul este decorat tot cu o floare foarte schematic desenată, aşa cum se observă în cazul fragmentelor 4 şi 7.

Ceştile cu picior, denumite la un moment dat şi *suporturi pentru ouă*, după modelul existent în vesela europeană[11] sunt la fel de rare printre descoperiri. De multe ori pot fi uşor confundate cu capacele bolurilor, deoarece acestea puteau avea un capac care să se transforme în vas pentru servit (platou sau bol, după dimensiuni). Avem doar patru descoperiri care se grupează în spaţiul sudic (Bucureşti, Brăila, Ester şi Ghiaurchioi), putând indica prezenţa târzie a formei, spre sfârşitul secolului al XVIII – lea. Au diverse culori şi modalităţi de desenare, însă le este comun decorul în cerc, pe ambele părţi. Asemănător ceştii reîntregite[12] mai există un fragment de mici dimensiuni (Pl. 4/1a – b). Exteriorul are urme din rodiile stilizate, de culoare roşie, cu puncte albe şi o floare cu petale verzi şi galbene şi cu frunze albastre care le desparte. Interiorul are aceleaşi flori cu mijloc roşu şi puncte galbene, flori cu petale bicolore, albastre şi roşii. S-ar putea presupune în acest caz existenţa unui servici de cafea.

Două fragmente (Pl. 4/3a – b, 6a – b) au decoruri policrome de inspiraţie

[9] ŞAHIN, 1991, p. 48 – 55.
[10] Sunt foarte puţine descoperiri de acest gen.
[11] Denumire dată de W. B. Denny.
[12] DINU, 2009, Pl. 1. 4a – b.

vegetal – floral, în care culoarea roşie este în relief, fie ca puncte, fie ca virgule. Printre florile utilizate se deosebesc lalelele. Analogii pentru aceste decoruri se găsesc în colecţiile Muzeului Sadberk Hanim, fiind datate în prima jumătate a secolului al XVIII – lea.

Decorul negru pe fond turcoaz este reînviat din tradiţia selgiucidă probabil la jumătatea secolului al XVIII – lea (Pl. 4/2, 4). Cele două fragmente indică forme cu pereţi drepţi, al căror decor era dispus pe marginea buzei. Un fragment cu dimensiuni mai mari, probabil de la un bol, descoperit în 2009, este doar colorat în două nuanţe de verde – turcoaz, fără a avea motive desenate (Pl. 4/7). Exteriorul are urme discrete de colorare în verde – kaki în alternanţă cu fondul turcoaz, ceea ce lasă impresia unui model radial bicolor.

Fragmentul 5, descoperit la Ghiaurchioi, se remarcă prin nuanţa albastru – cobalt prezentă pe ambele părţi (Pl. 4/ 5a – b). La interior este, rezervată în alb, o floare schematic desenată, cu mijloc negru – violet; exteriorul are cercuri rezervate în alb, în care sunt câte două puncte negre – violet, modele ce imită decorul *cintamani*. Se presupune că au fost desenate patru astfel de motive care mai aveau între ele desene de culoare turcoaz, probabil medalioane elipsoidale.

Descoperirile de la Hârşova, din campania 2009, cuprind un fragment de bol de tip Milet, două fragmente de farfurii, două fragmente de boluri şi opt fragmente de căni.

Fragmentul din ceramică roşie (Pl. 5/9a – b) este colorat cu verde – turcoaz pe ambele părţi. Dimensiunile mici nu permit reconstituirea formei în totalitate. Absenţa decorului îl poate încadra cronologic, cu aproximaţie, în secolele XIV – XV şi probabil aparţine ceramicii de Milet sau chiar unor influenţe selgiucide ale ceramicii anatoliene din această perioadă[13]. Până în prezent nu are analogii.

Fragmentele de farfurii se datează după jumătatea secolului al XVI–lea (Pl. 5/8, 13), dar doar unul singur poate fi încadrat mai strict. Primul fragment (Pl. 5/8), provenind din porţiunea de mijloc a farfuriei, are desenată o frunză şi o porţiune din tulpina unui trandafir. Mijlocul frunzei verzi este desenat cu roşu, culoare aplicată în relief. Întregul desen era pe fond alb. Este posbil ca fragmentul să fi fost dintr-o farfurie decorată la interior cu trandafiri. Această modalitate decorativă este specifică anilor 1560 – 1570, generalizându-se până la sfârşitul secolului al XVI – lea în decorul farfuriilor şi al cănilor[14]. Al doilea fragment (Pl. 5/13 a – b) aparţine unei farfurii adânci, cu picior foarte îngust, având decor pe ambele părţi. Exteriorul este desenat cu un nor chinezesc albastru şi două flori simple, cu mijloc verde şi petale albastre. Interiorul are desen foarte elaborat cu albastru, verde şi roşu pe fond alb. Poate fi vorba de un decor policrom din *stilul abstract caleidoscop* de la sfârşitul secolului al XVI – lea. Este în acest moment unicat pentru spaţiul românesc.

Fragmentele provenite de la *boluri* sunt puţine şi au dimensiuni reduse, ceea ce le face dificilă încadrarea într- o perioadă anume (Pl. 5/1, 4, 6). Pot aparţine sfârşitului de secol XVI sau pot fi din secolul al XVII – lea. Un alt fragment de mici dimensiuni poate proveni fie dintr-o farfurie, fie dintr-un bol (Pl. 5/7). Este

[13] GÖK – GÜRHAN, 2007, p. 25 – 30.
[14] ATASOY, RABY,1994, cat. nr. 409.

decorat pe o singură parte cu o lalea de culoare albastră cu mijloc turcoaz. Contururile sunt albastre, motiv ce ne face să credem că este vorba de un fragment mai timpuriu.

Cele mai multe fragmente sunt din *căni* cilindrice (Pl. 5/2 – 3, 10, 12) şi doar două fragmente pot fi atribuite cănilor cu corp globular sau alungit (Pl. 5/5, 11). Desenele de pe ele sunt în general florale: trandafiri (Pl. 5/10), lalele (Pl. 5/11), zambile (Pl. 5/12) dar există şi motive geometrice (Pl. 5/2) sau motivul *solzi de peşte*, desenat pe toată suprafaţa cănii (Pl. 5/3). Decorurile de la buza şi piciorul cănilor cilindrice se standardizează, desenându-se benzi cu jumătăţi de flori pentru marginea superioară (Pl. 5/3, 12) şi benzi împletite sau răsucite pentru cea inferioară (Pl. 5/2). Fragmentul 5 ar putea proveni dintr-o cană cu buza evazată sau chiar de la o lampă (Pl. 5/5)

După decor se încadrează şi ele în a doua jumătate a secolului al XVI – lea şi în secolul al XVII – lea.

Alături de ceramica otomană apar fragmente de *porţelan chinezesc*, porţelan şi faianţă europeană şi uneori ceramică roşie otomană (atelierele de la Çannakale). La Ester au fost descoperite fragmente de faianţă europeană cu decor chinezesc (Pl. 6/1a – b) şi de porţelan de Meissen (Pl. 6/3). Alte trei fragmente de porţelan chinezesc cu decor albastru se încadrează între secolele XVII – XVIII, fiind prea mici pentru identificarea perioadei în care au fost produse (Pl. 6/2, 4, 6). La Hârşova pentru campania 2009 a fost descoperit un singur fragment de porţelan chinezesc denumit Batavia, de culoare maro. Aceste fragmente, foarte des întâlnite în săpături alături de ceramica de Iznik sau Kutahya, pot aduce lămuriri în privinţa cronologiei.

Noul lot studiat completează imaginea diversităţii ceramicii otomane prezente în jumătatea sudică a Dobrogei şi ridică probleme legate de încadrarea cronologică şi de circulaţia unor astfel de produse în zona Mării Negre.

Catalog[15]

1. Târguşor – Ester. Fragment capac. Db = 8 cm, h = 2,4 cm, gr. = 0,2 – 0,3 cm. Faianţă, caolin crem cu strat de angobă albă la exterior; smalţ plumbifer. Decor la exterior: pe marginea profilată s-a desenat o dungă verde marcată de alte două dungi negre; în mijlocul capacului alternează lalele roşii portocalii cu zambile albastre cu frunze verzi. Conturul este negru – kaki. Desenul floral este schematizat. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 1/9).

2. Târguşor – Ester. Fragment farfurie. L = 5,9 cm, l = 3,7 cm, gr. = 0,6 – 0,8 cm. Faianţă; caolin crem; strat de angobă albă; smalţ plumbifer. Decorul vegetal la interior este albastru deschis. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 1/7).

3. Târguşor – Ester. Fragment farfurie adâncă. L = 4,7 cm, l = 4,7 cm, gr. = 0,8 cm. Semifaianţă; caolin crem cu strat de angobă albă; smalţ plumbifer, uşor verzui. Interiorul este decorat în două registre: marginea farfuriei, uşor evazată, are o floare trasată gros, cu negru, colorată la interior cu verde – kaki. De sub această bandă porneşte un desen cu verde şi albastru – închis (cel mai probabil era decor vegetal). Exteriorul prezintă urmele

[15] Prescurtări folosite: Dg – diametrul gurii; Dp – diametrul piciorului; Da – diametrul aproximativ; h – înălţimea; gr. – grosimea; L – lungimea; l – lăţimea.

unui desen cu negru şi albastru – închis. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 1/6a – b).

4. Târguşor – Ester. Fragment ceaşcă. L = 3,7 cm, l = 2,2 cm, gr. = 0,3 cm. Semifaianţă; caolin crem cu strat de angobă albă; smalţ plumbifer. Decor pe ambele părţi, pe fond alb: interiorul are urme de desen vegetal în roşu şi albastru, conturat cu negru – subţire; totul este încadrat spre buză de o dungă lată albastră. La exterior se observă două fragmente de rodii de culoare roşie cu puncte albe în relief, despărţite de o floare cu mijloc galben, petale sau frunze verzi, tulpină neagră şi alte două frunze albastre ceva mai jos. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 4/1a – b).

5. Târguşor – Ester, S I, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. Dp = 3,2 cm, Da = 4,1 cm, h = 1,4 cm, gr. = 0,4 cm. Semifaianţă; caolin crem; strat de angobă albă pe ambele părţi; smalţ plumbifer. Decor pe ambele părţi. Exteriorul are urme de culoare neagră şi violetă, indicând un desen în medalion de inspiraţie chineză. Interiorul a păstrat o parte dintr-o floare stilizată desenată în mijlocul ceştii: contur negru, culoare turcoaz, în afara conturului. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/4a – b).

6. Târguşor – Ester, S I A, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 2,8 cm, l = 2,1 cm, gr. = 0,2 – 0,4 cm. Caolin crem, relativ compact cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. La exterior decorul este o imitaţie a celui chinezesc: de la marginea buzei porneşte o linie lată de culoare albastru – gri, sub ea începe decorul: pe fond violet se formează un medalion (oval sau rotund) în care a fost desenat un model vegetal, din care s-au păstrat doar o petală violet şi o frunză verde – turcoaz. Interiorul are doar linia de demarcare a buzei pe fond albastru – gri. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/2).

7. Târguşor – Ester, S I A, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 2,8 cm, l = 2 cm, gr. = 0,2 – 0,4 cm. Caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior, de inspiraţie chinezească: într-un medalion rotund, pe fond alb a fost desenată a floare cu patru sau cinci petale verzi – turcoaz şi o frunză negru – violet. Interiorul are o dungă albastru – gri lângă buză. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/ 3).

8. Târguşor – Ester, S I, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 3,3 cm, l = 1,7 cm, gr. = 0,5 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Urma unui decor albastru deschis la interior şi exterior. Kutahya, secolul al XVIII – lea.

9. Târguşor – Ester, S I, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 2,6 cm, l = 2,3 cm, gr. = 0,4 cm. Semifaianţă, caolin bej, strat de angobă, smalţ plumbifer. Decor pe ambele părţi, păstrat parţial. Interiorul are desenat în mijloc frunze duble negru – violet. Exteriorul are trei puncte din aceeaşi culoare pe fond verde – turcoaz. Kutahya, secolul al XVIII – lea, marcă specifică atelierelor. (Pl. 3/7a – b).

10. Târguşor – Ester, S I A, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 3,3 cm, l = 1,7 cm, gr. = 0,5 cm. Semifaianţă, caolin crem compact, cu strat de angobă albă pe ambele părţi, smalţ plumbifer. Decor albastru pe fond alb la exterior şi linii duble albastre la interior. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 2/6a – b).

11. Târguşor – Ester, S I A, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 4,6 cm, l = 3,5 cm, gr. = 0,4 cm. Semifaianţă, caolin alb – crem, relativ compact, strat de angobă albă pe ambele părţi, smalţ plumbifer. Decor cu albastru, dispus oblic, după modelul răsucit realizat în tipar. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 2/5).

12. Târguşor – Ester, S I A0, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 1,8 cm, l = 1,5 cm, gr. = 0,3 – 0,5 cm. Semifaianţă, caolin alb – crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la interior, cel mai probabil, cu negru şi violet. Kutahya, secolul al XVIII – lea.

13. Târguşor – Ester, S I A0, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 1,7 cm, l = 1,5 cm, gr. = 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior: fragment dintr-o floare trasată gros cu negru şi colorată în violet foarte deschis. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/1).

14. Târguşor – Ester, S I A0, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 1,4 cm, l = 1,2 cm, gr. = 0,4 – 0 ,5 cm. Semifaianţă, caolin crem, poros, cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Nu are decor. Kutahya, secolul al XVIII – lea.

15. Târguşor – Ester, S I A0, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 0,8 cm, l = 0,7 cm, gr. = 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ stanifer. La exterior se văd urmele unui decor floral: două petale negru – violet, conturate cu negru şi mijloc verde – turcoaz. Kutahya, secolul al XVIII – lea.

16. Târguşor – Ester, S I A0, c. 8, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 2,8 cm, l = 2,6 cm, gr. = 0,4 – 1,00 cm. Semifaianţă, caolin crem, cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer, dat în strat subţire. Fragmentul este din zona buzei şi prezintă urmele unui decor albastru în medalion. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 2/7).

17. Târguşor – Ester, S I A1, c. 6, - 0,40 m. Fragment ceaşcă. L = 3 cm, l = 2,9 cm, gr. = 0,2 – 0,5 cm. Semifainaţă, caolin crem, poros cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decorul este realizat numai la exterior: posibil ca suprafaţa ceştii să fi fost împărţită în două jumătăţi. În partea superioară s-a decorat cu motivul *solzi de peşte* sau *ochi de păun*, pe fond alb cu contur negru şi puncte roşii. Sub acest decor, tot pe fond alb, au fost desenate linii negre frânte. Kutahya, secolul al XVIII – lea.

18. Târguşor – Ester, S I A, c. 6, - 0,40 m. Fragment ceaşcă. L = 3 cm, l = 2,4 cm, gr. = 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior: fragment dintr-o floare cu multe petale, trasată gros cu negru şi colorată în violet foarte deschis. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/5).

19. Târguşor – Ester, S I A, c. 9, - 0,65 m. Fragment ceaşcă. L = 2,5 cm, l = 1,8 cm, gr. = 0,1 – 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer dat în straturi neuniforme, subţiri. Fără decor. Kutahya, secolul al XVIII – lea.

20. Târguşor – Ester, S I A 9, c. 8, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 2,7 cm, l = 2,2 cm, gr. = 0,1 – 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Desen la exterior dispus în bandă lată de la marginea buzei. Motivul este vegetal, stilizat (o floare şi frunze) de culoare negru – violet; fondul are uşoare irizări verzi şi puncte roşii. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/6).

21. Târguşor – Ester, S II A, c. 8, - 0,25 m. Fragment farfurie. L = 5,4 cm, l = 3,1 cm, gr. = 0,5 cm, h = 1,2 cm. Semifaianţă, caolin gri cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la interior, vegetal stilizat (ramuri de flori cu frunze), de culoare albastru. Exteriorul are o linie dublă pe picior şi urme de desen albastru. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl.2/8).

22. Târguşor – Ester, S 2 A, c. 12 – 13, - 0,60 m. Fragment ceaşcă. Dp = 3,6 cm, Da = 4,2 cm, gr. = 0,4 cm, h = 1,1 cm. Porţelan decorat cu o floare roşie în interior, iar la exterior este o linie aurie în dreptul piciorului. Meissen, secolul al XVIII – lea. (Pl. 6/3).

23. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment farfurie. L = 4,2 cm, l = 3,6 cm, gr. = 1,1 cm. Faianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la interior în albastru, probabil un decor vegetal stilizat. La exterior sunt două linii paralele de culoare albastru deschis. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 1/5a – b).

24. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment capac. L = 5 cm, l = 2,3 cm, gr. = 0,5 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer, verzui. Decor la exterior: desen vegetal în mijloc, pe fond alb cu petale roşii în relief, un fragment dintr-o frunză cu negru şi albastru. Întregul desen este delimitat de trei linii negre, după care spre margine capacul avea flori albe sau alb – verzui pe fond verde. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 1/8).

25. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment ceaşcă / bol. L = 5,1 cm, l = 3 cm, gr. = 0,2 cm. Semifaianţă, caolin crem, turnat în tipar, strat subţire de angobă albă, smalţ plumbifer. Ornamentaţie bogată atât la interior cât şi la exterior. Interiorul, pe marginea evazată, are o bandă în albastru, verde – turcoaz şi galben şi puncte roşii. Sub bandă, pe fond alb este un decor complex cu frunze, buchete de flori în aceleaşi culori. La exterior sunt două linii albastre care marchează uşoara înclinare a buzei; sub ea este un desen vegetal abstract, reprezentând frunze, flori sau înflorescenţe (mijloc galben şi puncte roşii) împreună cu frunze albastre şi verzi – turcoaz. Contururile sunt subţiri, de culoare neagră.

Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 4/6a – b).

26. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment ceaşcă. L = 4,9 cm, l = 3,4 cm, gr. = 0,3 – 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem cu stat de angobă, smalţ plumbifer. Decor pe ambele părţi. La interior este o bandă care marchează evazarea buzei (două linii paralele care au în interior jumătăţi de flori albastre, sub fiecare floare este o alta cu mijloc galben şi petale roşii). Spre centrul ceştii sunt flori albastre cu puncte roşii şi urme de culoare galbenă. Exteriorul are şi el două linii paralele pentru a despărţi buza de corpul ceştii; decorul este numai în această zonă: ramuri cu frunze galbene şi verzi, flori roşii şi albastre. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 4/3a – b).

27. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment ceaşcă. L = 3 cm, l = 2,4 cm, gr. = 0,2 – 0,4 cm. Semifaianţă, caolin bej, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. A fost decorată pe ambele părţi: la interior sunt linii subţiri şi spirale albastre; exteriorul are cercuri albastre grupate într-o bandă lată ce porneşte de la marginea buzei. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 2/4a – b).

28. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment ceaşcă. L = 1,9 cm, l = 0,9 cm, gr. = 0,2 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, turnat în tipar, smalţ plumbifer. Decor pe ambele părţi despărţit de o linie neagră trasată pe buza ceştii. Decorurile sunt realizate prin benzi geometrice albastre deschis. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 2/1a – b).

29. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment ceaşcă. L = 2,4 cm, l = 1,5 cm, gr. = 0,2 – 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decorul este realizat pe fond turcoaz, cu negru, la interior este o bandă geometrică (romburi şi linii intersectate), la exterior sunt două frunze. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 4/2a – b).

30. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment ceaşcă. L = 1,5 cm, l = 1,5 cm, gr. = 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor negru pe fond turcoaz pe ambele părţi. (Pl. 4/4a – b).

31. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment ceaşcă. L = 4 cm, l = 3,4 cm, gr. = 0,3 – 0,6 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă, smalţ plumbifer. Decor la exterior, de culoare albastră, mănunchiuri de frunze, subţiri. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 2/12).

32. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment *hanap*. L = 2,3 cm, l = 1,9 cm, gr. = 0,5 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor negru la exterior, pe marginea cănii, pe fond verde deschis. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 1/1a – b).

33. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment farfurie. L = 5,2 cm, l = 4,7 cm, gr. = 0,6 cm. Argilă roşie cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la interior care marchează marginea farfuriei: reţea de linii albastre încrucişate. Çanakkale, secolele XVIII – XIX. (Pl. 6/7a – b).

34. Târguşor – Ester, 1984, *passim.* Fragment castron faianţă. L = 1,8 cm, l = 1,5 cm, gr. = 0,3 cm. Faianţă, caolin alb cu decor imprimat prin transfer, policrom, posibil atelier englezesc, secolul al XIX – lea. (Pl. 6/1a – b).

35. Târguşor – Ester, 1984, *passim*. Fragment bol de porţelan. L = 2,7 cm, l = 1,9 cm, gr. = ?, h = 1,4 cm. Decor pe ambele părţi, la interior se observă un fragment din decorul cu lotus albastru, exteriorul are doar pete albastre. China, secolul al XVII – lea. (Pl. 6/6a – b).

36. Târguşor – Ester, 1985, S I A1, c. 4, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. Dp = 3,4 cm, Da = 3,6 cm, h = 0,9 cm, gr. = 0,2 cm. Caolin crem, poros, cu strat de angobă albă pe ambele părţi, smalţ plumbifer. Interiorul are decor floral, conturat cu negru – violet. Marcaj cu litere arabe pe fund. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/14).

37. Târguşor – Ester, 1985, S IA, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 4,8 cm, l = 4 cm, gr. = 0,1 – 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior, fragmentat: două petale din cele patru ale unei flori ce a fost desenată într-un medalion rotund. Conturul este negru, petalele sunt colorate doar la capătul care uneşte

cele două petale şi la mijloc într-o nuanţă de turcoaz. Probabil ceaşca avea trei medalioane desenate. Spre buză este desenată o linie albastră; o altă linie machează piciorul ceştii. Kuthaya, secolul al XVIII – lea.

38. Târguşor – Ester, 1985, S IA, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 5,6 cm, l = 3,8 cm, gr. = 0,1 – 0,4 cm. Semifaianţă, caolin bej, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior conturat cu negru, desen de inspiraţie chineză – o floare roşie cu frunze violet pe fond alb într-un medalion. Ceaşca a avut trei medalioane iar spaţiul dintre ele a fost colorat cu turcoaz. Culorile s-au scurs depăşind conturul negru. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/16).

39. Târguşor – Ester, 1985 S IA, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 3,9 cm, l = 2,8 cm, gr. = 0,2 – 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior: marginea uşor evazată are frunze verzi, mijlocul ceştii are flori violet, modalitatea de colorare a depăşit conturul, petalele nu se pot observa. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/13).

40. Târguşor – Ester, 1985, S I A, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. Dp = 2,9 cm, Da = 4,5 cm, h = 1,5 cm, gr. = 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la interior, în mijlocul ceştii: floare cu trei petale de culoare albastră şi două frunze verzi. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 2/11).

41. Târguşor – Ester, 1985, S IA, c. 6, - 0,40 m. Fragment toartă. L = 5,3 cm, gr. = 1,3 cm. Caolin crem cu strat de angobă albă şi smalţ plumbifer. Decor cu albastru pe toată suprafaţa torţii: două dungi late în lungime despărţite de cinci linii orizontale din aceeaşi culoare. Fragmentul aparţine unei căni de Iznik, secolele XVI – XVII. (Pl. 1/4).

42. Târguşor – Ester, 1985, S IA, c. 6, - 0,40 m. Fragment toartă. $L_{toartă}$ = 4 cm, $L_{cană}$ = 2,7 cm, l = 2,2 cm, $gr._{toartă}$ = 1,1 cm, $gr._{cană}$ = 0,3 cm. Caolin crem cu strat de angobă albă şi smalţ plumbifer. Fragmentul s-a rupt cu o mică porţiune din cană, dinspre buză. Decorul torţii are linii albastre late, verticale, despărţite de linii subţiri, negre, dispuse orizontal. Fragmentul din cană este decorat cu chenar negru şi turcoaz. Iznik, sec. XVII. (Pl. 1/3).

43. Târguşor – Ester, 1985, S IA, c. 7, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 3 cm, l = 2,5 cm, gr. = 0,3 – 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor în medalion cu motivul *florii cu patru petale*, pe fond alb, conturat cu albastru închis şi colorat cu turcoaz în laterale.Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 2/13).

44. Târguşor – Ester, 1985, S IA, c. 8, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 3,7 cm, l = 2 cm, gr. = 0,2 – 0,5 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior în două registre: marginea de sus are desenată o floare portocalie cu două frunze verzi; partea inferioară are doar urme de la frunze sau flori desenate cu verde. Contururile sunt subţiri, negre. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 3/8).

45. Târguşor – Ester, 1985, S I, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. Dp = 3,3 cm, Da = 3,5 cm, h = 1,2 cm, gr. = 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor pe ambele părţi. La interior este o floare cu contur negru – gri peste care s-au desenat alte petale. Frunzele au nuanţă albastru – gri, desenate subţire. Exteriorul are linii de aceeşi culoare. Kutahya, secolul al XVIII – lea. Marcă specifică atelierului. (Pl. 2/9a – b).

46. Târguşor – Ester, 1986, S I, c. 9, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. Dp = 2,8 cm, Da = 3,2 cm, h = 1 cm, gr. = 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. La exterior sunt urme de culoare negru – gri şi albastru închis. Kutahya, a doua jumătate a secolului al XVIII – lea.

47. Târguşor – Ester, 1987, S I A, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 2,2 cm, l = 2 cm, gr. = 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Desen la exterior, floral, colorat cu galben, violet, verde – turcoaz, roşu – tomat. Conturul este negru. Kutahya, secolul al XVIII – lea.

48. Târguşor – Ester, 1987, S I A, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 6,2 cm, l = 3,1 cm,

gr. = 0,1 – 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor floral, la exterior, cu roşu – tomat: lalele despărţite de linii negre cu violet. Kutahya, secolele XVIII – XIX. (Pl. 3/15).

49. Târguşor – Ester, 1987, S I A, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 2 cm, l = 1,7 cm, gr. = 0,1 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor floral, la exterior, cu roşu – tomat; o lalea şi o porţiune dintr-o linie despărţitoare negru – violet. Kutahya, secolele XVIII – XIX. (Pl. 3/11).

50. Târguşor – Ester, 1987, S I A, c. 5, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. L = 2,1 cm, l =2 cm, gr. = 0,3 cm. Semifaianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Urmele decorului roşu într-o parte a fragmentului. Kutahya, secolele XVIII – XIX. (Pl. 3/12).

51. Târguşor – Ester, 2009. Fragment bol. Dp = 3 cm, hp = 0,6 cm, Da = 6,1 cm, gr. = 0,2 – 0,5 cm. Semifaianţă. Caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor radial verde – turcoaz la exterior cu verde – kaki (nuanţă deschisă). Interiorul este colorat cu verde deschis. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 4/7).

52. Vadu – Ghiaurkioi, 1985, S. B, c. 82, - 0,50 m. Fragment ceaşcă. Semifaianţă, caolin crem cu strat gros de angobă albă, smalţ plumbifer. Decorul este pe ambele părţi. Interiorul are pe fond alb un cerc în care este desenată o floare cu petale, tulpină şi frunze rezervate în alb, fondul fiind albastru închis. Mijlocul florii este negru – violet. De o parte şi de alta a florii sunt două pete turcoaz. Întregul decor este delimitat de un cerc negru – kaki cu puncte (virgule). Exteriorul are desenat pe aceeaşi culoare albastră cercuri albe cu puncte negru – violet şi medalioane turcoaz. Kutahya, secolul al XVIII – lea. (Pl. 4/5a – b).

53. Hârşova, cetate, 2009, S I A, c. 1 – 2, - 0,84 – 1,43 m. Fragment cană. L = 6 cm, l = 4 cm, gr. = 0,4 cm. Faianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior, pe fond alb s-au desenat lalele roşii, frunze verzi şi o floare albastră. Iznik, sfârşitul secolului al XVI – lea – începutul secolului al XVII – lea. (Pl. 5/11).

54. Hârşova, cetate, 2009, S I A, c. 1 – 2, - 0,84 – 1, 43 m. Fragment hanap. L = 3,5 cm, l = 1,8 cm, gr. = 0,5 cm. Semifaianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer verzui. Fragmentul este din baza cănii; decorul păstrat este o bandă geometrică albă, conturată cu negru având în mijlocul ei triunghiuri roşii. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 5/2).

55. Hârşova, cetate, 2009, S I A – S I B, c. 2, - 1,20 – 1,40 m. Fragment bol. L = 7 cm, l = 4 cm, gr. = 0,5 – 0,7 cm. Argilă roşie cu strat de culoare turcoaz pe ambele părţi, fără decor, smalţ plumbifer. Posibil ceramică Milet sau de inspiraţie selgiucidă; secolul al XV – lea. (Pl. 5/9a – b).

56. Hârşova, cetate, 2009, S I A, c. 1 – 2, - 0,84 – 1, 43 m. Fragment farfurie. L = 10,1 cm, l = 9 cm, h = 5,7 cm, gr. = 0,5 cm. Faianţă, caolin alb – crem cu strat de angobă, smalţ plumbifer. Ambele părţi au fost decorate: interiorul are un desen vegetal stilizat cu albastru, verde şi roşu, între desenele stilizate (au existat cel puţin patru) fondul este albastru cu un desen mic, probabil perlat. Marginea a fost decorată cu modelul valurilor sparte. Exteriorul are un nor chinezesc stilizat şi două flori de culoare albastră. Iznik, 1570 – 1650. (Pl. 5/13 a – b).

57. Hârşova, cetate, 2009, S I A, c. 1, Gr. 1, - 1,75 m, jumătatea estică. Fragment hanap. L = 5,8 cm, l = 6,8 cm, gr. = 0,4 cm. Faianţă, caolin crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decorul este la exterior: o bandă cu jumătăţi de flori, cel mai probabil zambile albastre, delimitează coada cănii de corp, menţinând întregul decor într-un chenar. Pe fondul alb se mai observă o frunză verde şi o pată roşie în relief. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 5/12).

58. Hârşova, cetate, 2009, S I A, c. 1, Gr. 1,- 1,75 m, jumătatea estică. Fragment hanap. L = 6 cm, l = 3 cm, gr. = 0,4 cm. Faianţă, caolin alb – crem, strat de angobă albă, smalţ plumbifer, deteriorat. Decorul este cu trandafiri (frunze şi tulpini), conturaţi cu negru, frunzele sunt verzi şi au în mijloc o dungă de culoare roşu – tomat, reliefată. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 5/10).

59. Hârşova, cetate, 2009, S I A, c. 1, Gr. 1, - 1,75 m, jumătatea estică. Fragment hanap. L = 4,3 cm, l = 4,2 cm, gr. = 0,3 – 0,4 cm. Faianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Exteriorul are o bandă albă imediat sub buză, după care se desenează o bandă cu jumătăţi de flori albe cu mijloc roşu – tomat pe fond albastru. De sub banda ornamentală porneşte decorul propriu-zis. Fondul este în solzi de peşte, alternând cele două culori, verde şi albastru. Acestea sunt separate prin linii albe ce se adună la marginea benzii florale. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 5/3).

60. Hârşova, cetate, 2009, S I A, c.3, - 1,70 m. Fragment farfurie. L = 3,9 cm, l = 3,4 cm, gr. = 0,6 cm. Faianţă, caolin crem, strat de angobă albă şi smalţ plumbifer. Decorul este format dintr-o tulpină de trandafir cu frunză verde şi mijloc roşu – tomat. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 5/8).

61. Hârşova, cetate, 2009, S I A, c.3, - 1,90 – 2,30 m. Fragment farfurie. L = 3,2 cm, l = 2,7 cm, gr. = 0,8 cm. Faianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Fragmentul are desenat o lalea albastră cu mijloc turcoaz şi frunze albastre. Iznik, secolul al XVI – lea. (Pl. 5/7).

62. Hârşova, 2009, S I A, c. 1, -1,75 m, jumătatea estică. Fragment bol. Gr. 1. L = 2,1 cm, l = 1,9 cm, gr. = 0,6 cm. Semifainaţă, caolin alb – crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor din linii şi puncte negre la interior şi exterior pe fond alb. Iznik, secolul al XVII – lea. (Pl. 5/1a – b).

63. Hârşova, 2009, S I A, c. 1 – 2, - 0,84 – 1,43 m. Fragment bol. L = 3,9 cm, l = 2,3 cm, gr. = 0,4 cm. Semifaianţă, caolin crem, turnat în tipar, smalţ plumbifer, deteriorat. Decor deteriorat pe ambele părţi, contururi negre, probabil frunze sau flori. Iznik secolul al XVII – lea. (Pl. 5/6).

64. Hârşova, 2009, S I A, c. 1, GR., - 3,00 – 3,25 m. Fragment cană. L = 2,5 cm, l = 1,1 cm, gr. = 0,5 cm. Faianţă, caolin crem cu strat de angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la exterior format dintr-o bandă de linii spiralate, de culoare albastră. Iznik, posibil secolul al XVI – lea. (Pl. 5/5).

65. Hârşova, 2009, S I A, c. 2, - 1,30 – 1,50 m, jumătatea estică. Fragment bol. L = 3,2 cm, l = 2,1 cm, gr. = 0,4 cm. Fragment de bol Batavia, colorat cu maro la exterior. Fără decor. China, secolul al XVIII – lea. (Pl. 6/5).

BIBLIOGRAFIE

CRANE 1987 – H. Crane, *Some Archaeological Notes on Turkish Sardis*, *Muqarnas* 4 (1987), p. 43 – 58.

GÖK – GÜRHAN 2007 – S. Gök – Gürhan, *Akşehir taş medrese müzesi'nde türk dönemi seramikler*, Izmir.

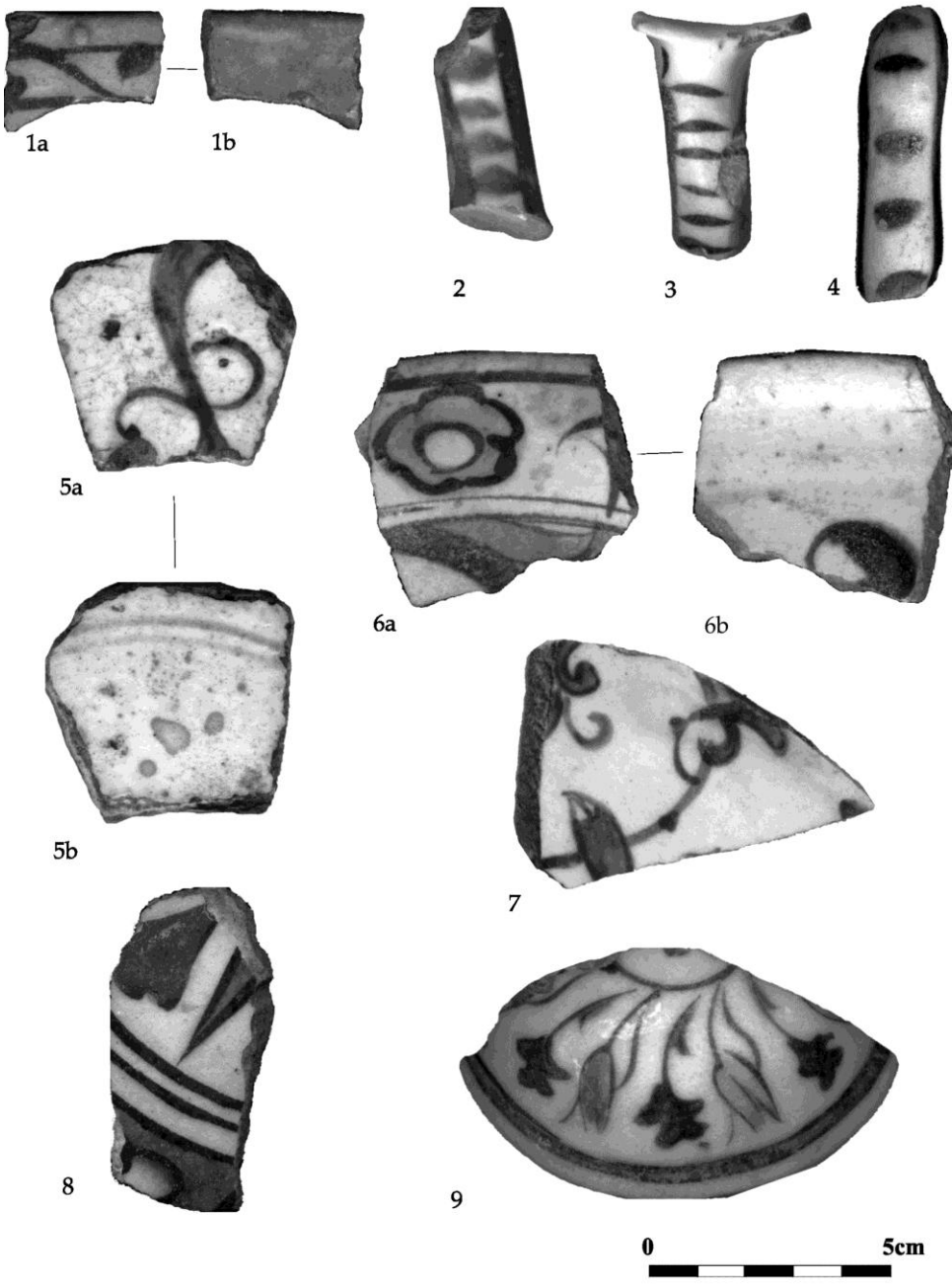
GOLOMBEK, MASON, PROCTOR 2001 – L. Golombek, R. B. Mason, P. Proctor, *Safavid Potters Marks and the Question of Provenance*, în *Iran*, vol. 39 (2001), p. 207 – 237.

KOVÁCS, 1984 – Gy. Kovács, *Török kerámia Szolnokon*, Szolnok.

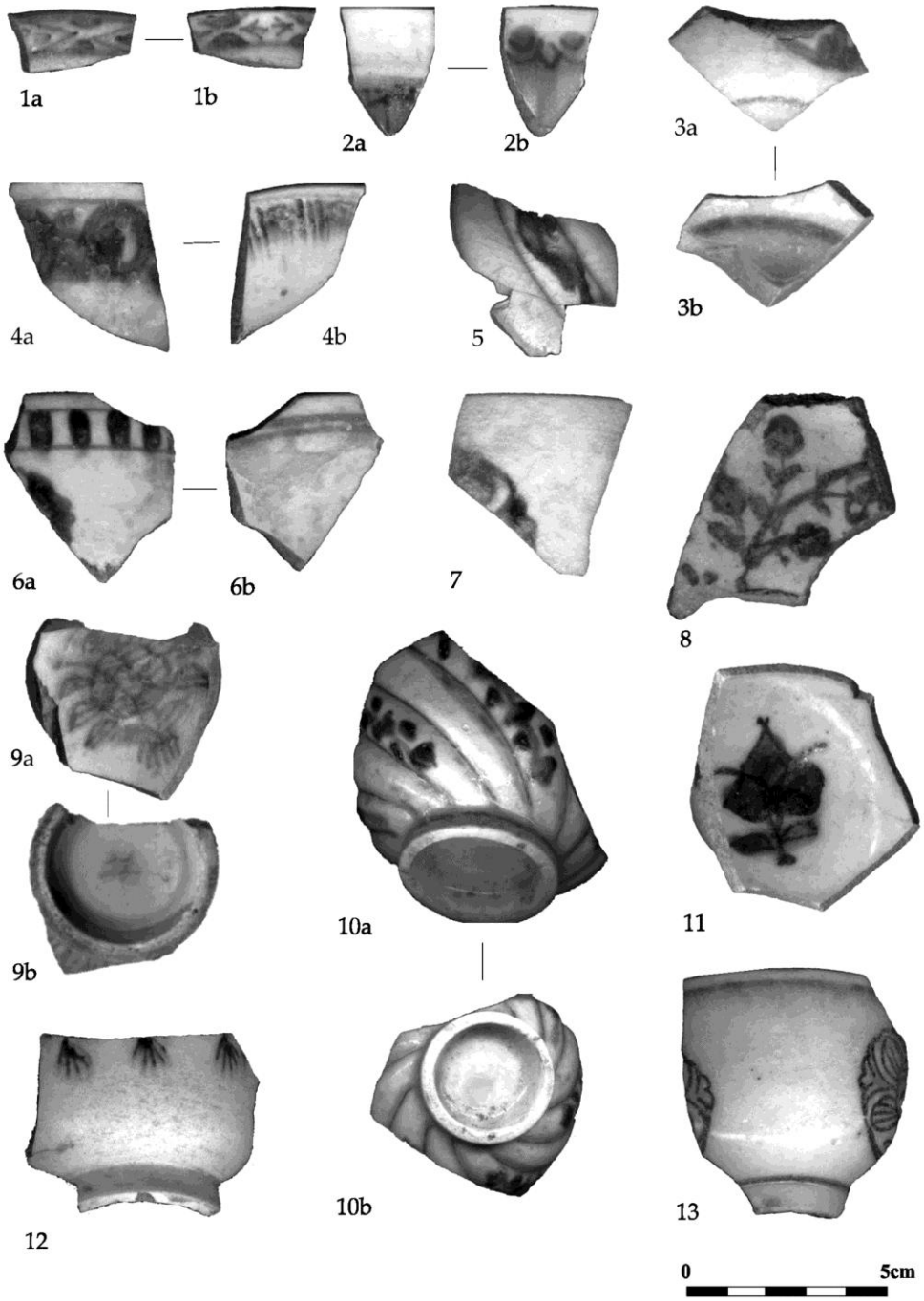
NICOLAE, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, DUMITRU – C. Nicolae, C. Talmaţchi, A. Mototolea, G. Dumitru, *Hârşova, jud. Constanţa [Carsium]*, CCA 2009, p. 70-72.

ATASOY, RABY 1994 – N. Atasoy, J. Raby, *Iznik.The Ottoman Pottery of Ottoman Turkey*, London.

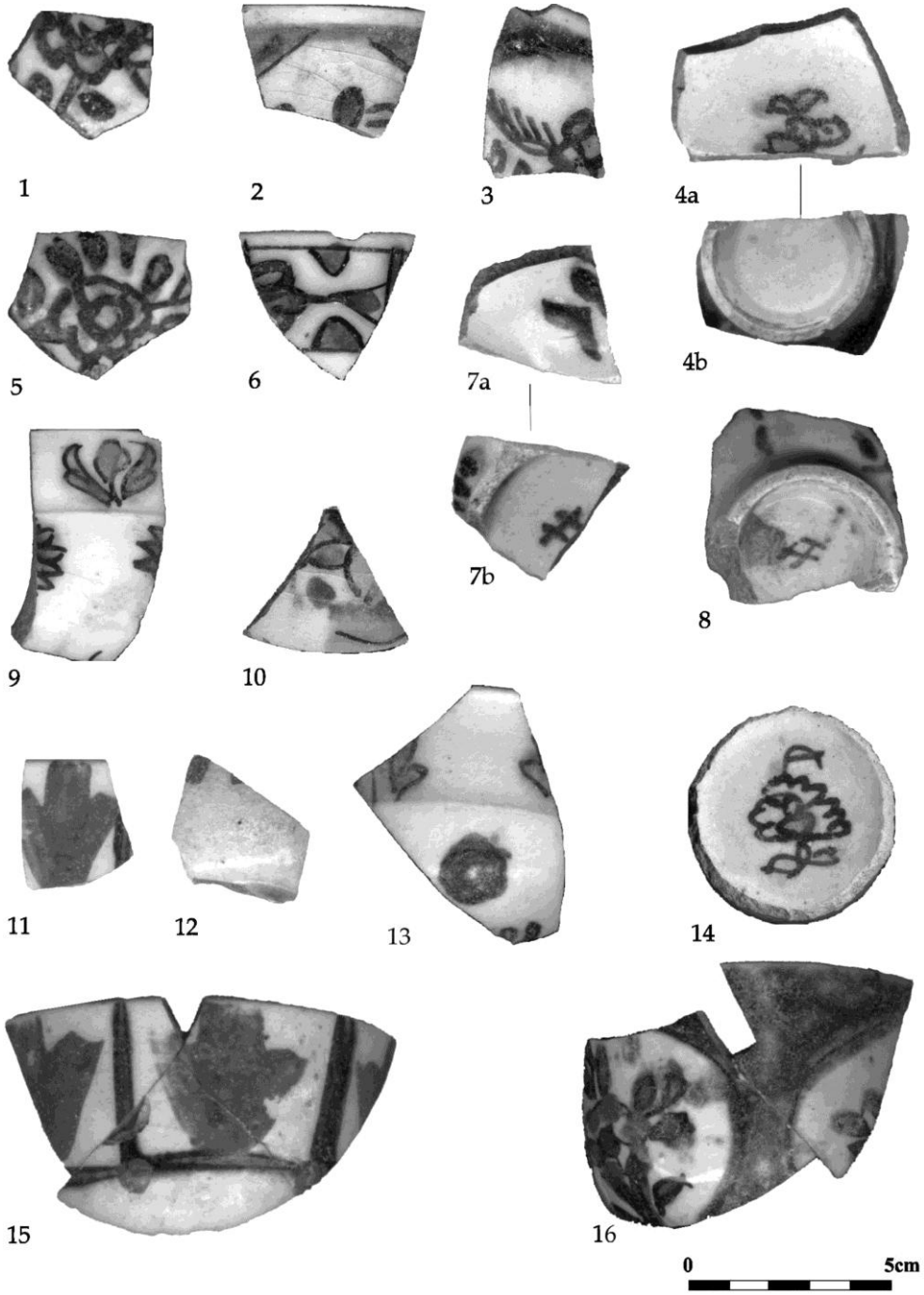
ŞAHIN 1991 – F. Şahin, *Bir Kütahya'da Fırını Keramik*, Antik & Dekor, Antik've Dekorasyon Dergisi 10 (1991), p. 48 – 55.

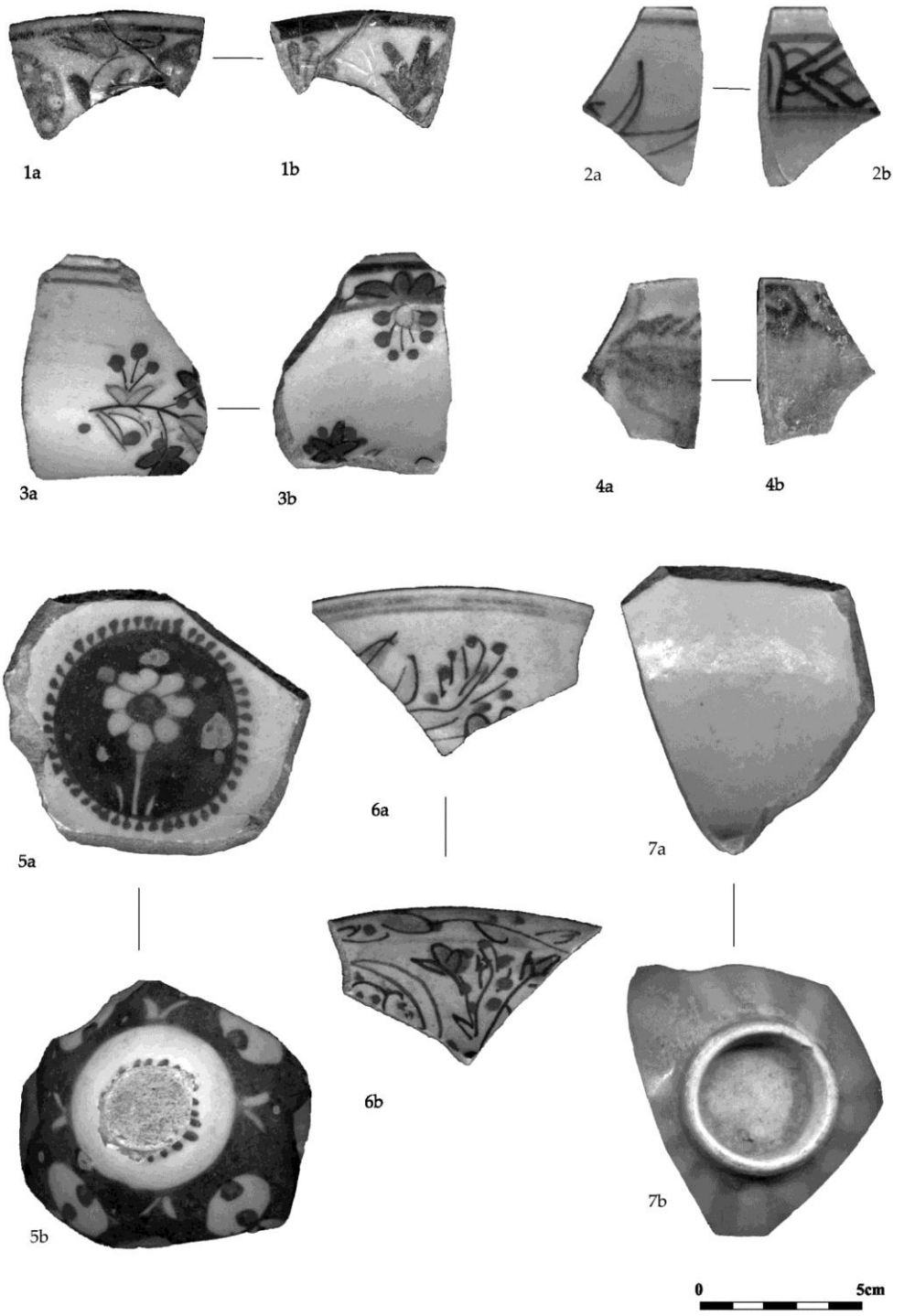
Pl. 1 – Ester, ceramică otomană, Iznik, secolele XVI-XVII.

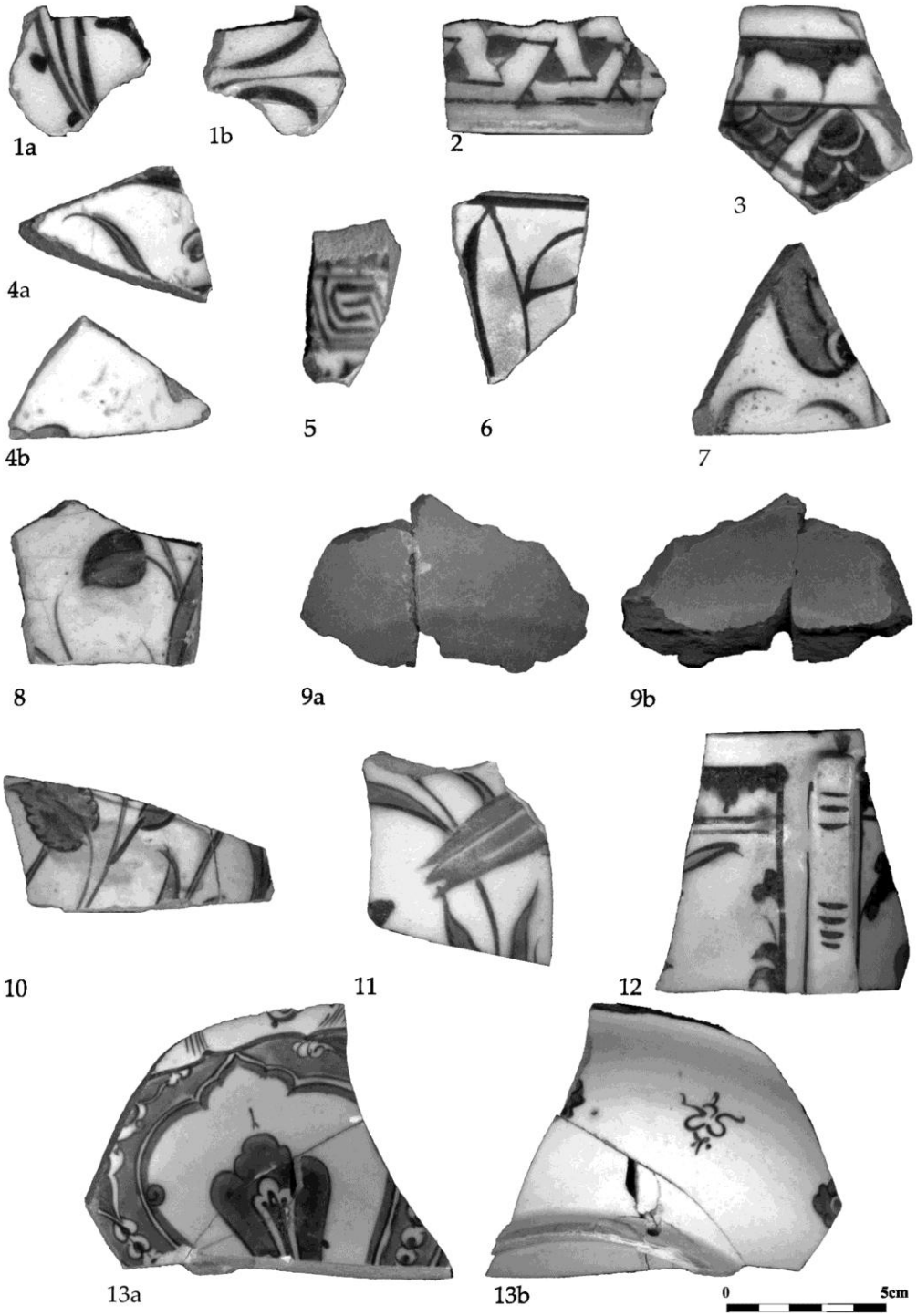
Pl. 2 – Ester, ceramică otomană, Kutahya, secolul XVIII.

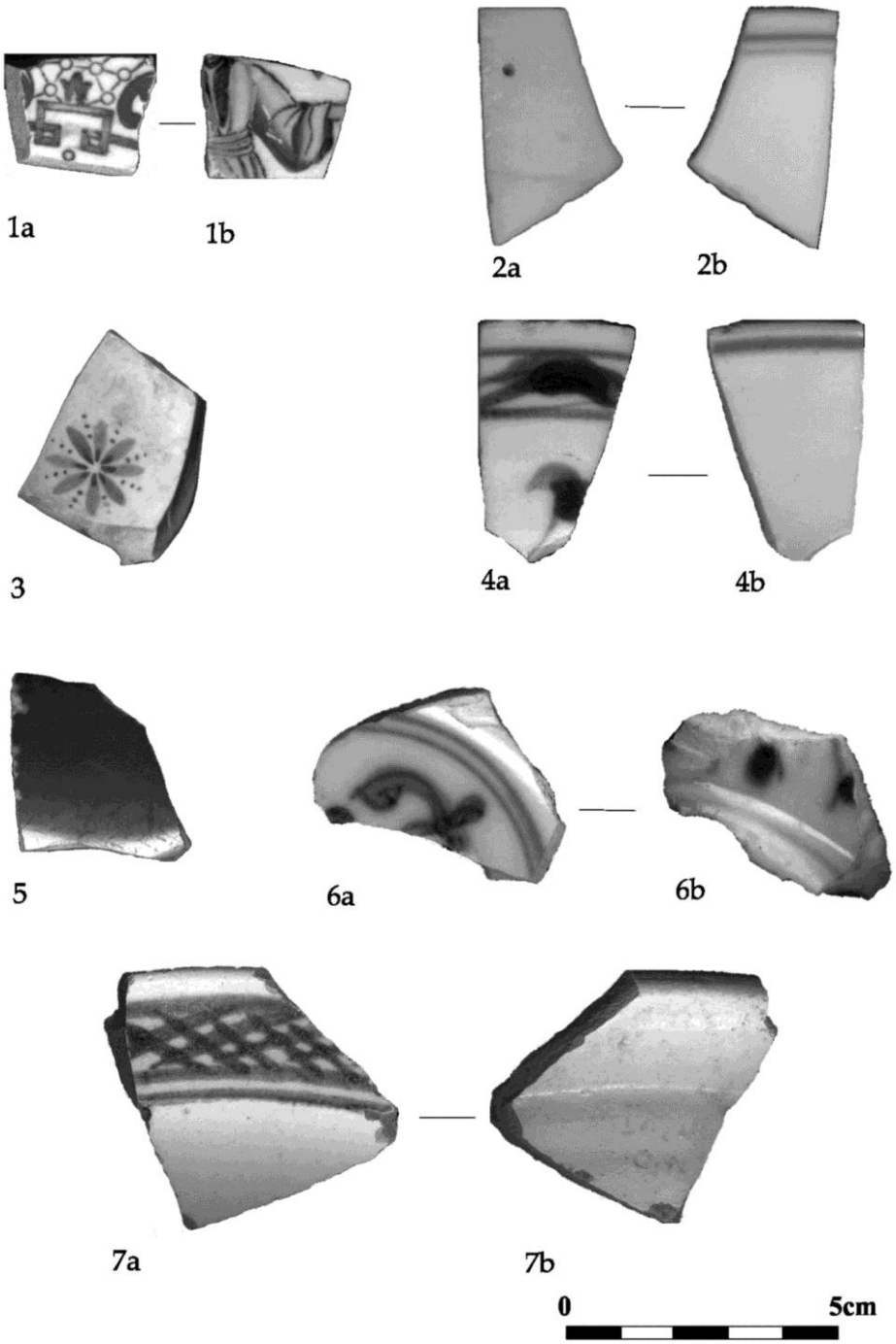
Pl. 3 - Ester, ceramică otomană, Kutahya, secolul XVIII.

Pl. 4 – Ester, Ghiaurchioi, ceramică otomană, secolul XVIII.

Pl. 5 – Hârşova, ceramică otomană, secolele XIV-XVII.

Pl. 6 – Diverse fragmente de la Ester şi Hârşova. 1- Faianţă europenă, secolul XIX; 2,4-6 – Porţelan chinezesc, sec. XVII-XVIII; 3 – Porţelan european, secolul XVIII; 7- Ceramică europeană, Canakale, sec. XIX.

EPIGRAPHICA

INSCRIPŢIA GREACĂ DE LA DRAGOMIRNA*

Victor COJOCARU

Manibus D. M. Pippidi

Cuvinte cheie: *Decretul onorific pentru Epicrates, Byzantion, biserica mănăstirii Dragomirna, inscripţiile de la Histria, locul de proveniență al decretului, Olbia.*

Schlüsselwörter: *Ehrenbeschluss für Epikrates, Byzantion, Klosterkirche von Dragomirna, Inschrifte Histrias, Herkunftsort des Beschlusses, Olbia.*

Zusammenfassung: *Bereits 1885 wurde der Ehrenbeschluss für Epikrates, Sohn des Nikobulos, aus Byzantion, der im Narthex der Klosterkirche von Dragomirna in der Nordmoldau als Grabesdeckplatte verbaut und dort belassen worden war, zum ersten Mal veröffentlicht. Zwei Jahre später wurde dank eines Beitrages von Gr. Tocilescu die Aufmerksamkeit der Wissenschaftler auf dieses Dokument gerichtet. Zahlreiche Forscher beschäftigte im Folgenden besonders das Problem des Herkunftsortes der Inschrift, die nacheinander Kallatis, Apollonia, Tyras, Olbia, Tomis, Histria und sogar einigen kleinasiatischen Poleis wie Nikomedeia oder Herakleia Pontike zugeschrieben wurde. Berücksichtigt man die Tatsache, dass unser Dokument in das Corpus der Inschriften Histrias (ISM I 65) mit unsicherer Begründung aufgenommen und seine histrianische Herkunft von einigen Fachleuten außerdem bestritten wurde, erscheint eine neue Untersuchung völlig gerechtfertigt. Zwar fehlen noch direkte entscheidende Hinweise zu einer unumstrittenen Lösung, doch stützt sich meine Analyse im Unterschied zu früheren Forschern auf eine komplexere Fragestellung, was die Formulierung einer glaubwürdigeren Vermutung bezüglich der Wahlheimat des Epikrates gestatten könnte.*

---

* Studiu realizat în cadrul stagiului de cercetare ca bursier al fundaţiei Alexander von Humboldt, la Unversitatea din Trier, sub îndrumarea prof. dr. Heinz Heinen. Pentru o variantă anterioară, vezi V. Cojocaru, *Noch einmal zur Herkunft des Ehrenbeschlusses für Epikrates, Sohn des Nikobulos (Syll.³ 707 = ISM I 65)*, în Acta Musei Varnaensis 8 (sub tipar). Textul în limba română a fost prezentat, mai întâi, sub forma unei comunicări, pe data de 26 februarie 2010, într-o şedinţă organizată sub egida Centrului de Studii Clasice şi Creştine al Facultăţii de Istorie a Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi, în colaborare cu Institutul de Arheologie şi Societatea de Studii Clasice. Mulţumim tuturor celor care au participat la discuţia prilejuită de comunicare. O recunoştinţă aparte datorăm colegelor dr. Mădălina Dana (Paris) şi dr. Ligia Ruscu (Cluj-Napoca) pentru lecturarea atentă a manuscrisului şi pentru sugestiile utile.

Im Rahmen des Beitrages ist die Argumentierung nach folgende Schema bebaut: 1. Einleitung, 2. Gliederung der Inschrift, 3. Vokabular und Phraseologie der Inschrift, 4. Innere Organisation der Stadt, in deren Diensten Epikrates stand, 5. Ὁλατικὸς πόλεμος, 6. Onomastisches, 7. Sarmatische Zeichen, 8. Pierres errantes: Auf dem Weg nach Dragomirna, 9. Schlussfolgerung. So bekommt, auf die Basis einer viel breiteren Dokumentierung, mehr Überzeugungskraft eine frühere Hypothese, die zum ersten Mal (vor fast hundert Jahren) von Otto Fiebiger geäußert wurde. Mögen epigraphische oder archivalische Forschungen eines Tages neue Argumente für unsere Diskussion bringen. Bis dahin steht aber am Ende meiner Untersuchung die nordwestpontische Stadt Olbia als wahrscheinlichster Herkunftsort des Ehrenbeschlusses für Epikrates, Sohn des Nikobulos, aus Byzantion, fest.

1. *Introducere*

În 1885, în ziarul Ἕσπερος din Leipzig, vedea lumina tiparului o inscripţie din Bucovina în greaca veche…..[1] Documentul avea să fie introdus în circuitul ştiinţific doi ani mai târziu de către întemeietorul şcolii române de epigrafie Grigore Tocilescu[2]. Era vorba despre un decret de proxenie pentru arhitectul Epicrates, fiul lui Nicoboulos, din Byzantion. Lespedea de marmoră, încastrată între dalele pardoselii din pridvorul bisericii mari a mănăstirii Dragomirna, ar fi putut fi adusă de la Suceava, unde ar fi putut ajunge încă sub domnia lui Alexandru cel Bun, odată cu moaştele Sf. Ioan de la Cetatea Albă. Cu aceeaşi marjă de probabilitate, ne putem gândi şi la o dată mai târzie, ţinând cont de contactele cu Mangopul şi Crimeea genoveză de pe timpul lui Ştefan cel Mare sau de relaţiile întreţinute de negustorii suceveni cu oraşele de la nordul Mării Negre, între care se număra şi Oceakovul[3].

Printre numeroasele „pietre rătăcitoare"[4], cea în discuţie ocupă un loc aparte, atât datorită textului interesant pentru care a servit drept suport, cât şi din cauza dezbaterii îndelungate întreţinute de epigrafişti în legătură cu locul ei de proveniență. În contextul polemicii au fost invocate diferite argumente menite să pledeze în favoarea uneia sau alteia dintre cetăţile pontice – de la Apollonia în sud-vest şi până la Olbia în nord-est. La un moment dat, au fost menţionate chiar şi nume de oraşe precum Heracleea Pontica şi Nicomedia din Asia Mică. Deosebit de insistent s-a dovedit a fi savantul român D. M. Pippidi care, după cercetări preliminarii privind originea decretului de la Dragomirna[5], l-a inclus în corpusul

[1] S. Kritikos [Kretikos], Τὸ ἐν Βουκοβίνῃ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἐπίγραμμα, în ziarul grecesc Ἕσπερος, Leipzig, 15/27 martie 1885, nr. 94, p. 340–342 (nouă inaccesibil, preluat după KOZAK 1903, p. 18, n. 1).

[2] TOCILESCU 1887, p. 19–70 (aici 66–69 [XXII. *Kloster Dragomirna*], nr. 141).

[3] O discuţie amănunţită a acestor ipoteze depăşeşte scopul pe care ni l-am propus de această dată şi ar putea constitui subiectul unei cercetări aparte. Pentru discuţii şi observaţii interesante mulţumim, şi cu acest prilej, colegilor medievişti prof. dr. Ioan Caproşu, prof. dr. Petronel Zahariuc, dr. Marius Constantin Chelcu, dr. Ludmila Bacumenco.

[4] Problematica „pierres errantes" se leagă, mai cu seamă, de numele lui L. Robert. Vezi, de exemplu, ROBERT 1932, p. 199–203; 1939, p. 181–198; 1966, p. 5–39; 1973, p. 162–211.

[5] PIPPIDI 1956, p. 63–75, fig. 33; 1962 (*Die Herkunft*…), p. 51–59 şi pl. III; 1967, p. 117–119.

de inscripţii al Histriei (ISM I 65). Dar provenienţa histriană a documentului rămânea discutabilă, ceea ce ne-a şi determinat să reluăm cercetarea, în speranţa de a putea oferi o argumentaţie mai credibilă.

Complexitatea demersului este sporită de lipsa unui consens în ceea ce priveşte data inscripţiei. Dacă D. M. Pippidi opta pentru prima jumătate a secolului al III-lea[6], alţi cărturari (între care şi epigrafişti de mare prestigiu) au propus o dată apropiată de sfârşitul secolului al II-lea[7].

2. *Structura inscripţiei* (vezi textul grecesc şi traducerea la sfârşit).

În căutarea oraşului elenistic care l-a onorat pe Epicrates, predecesorii noştri au acordat o atenţie sporită analizei interne a textului. Aceasta ne determină să reflectăm, mai întâi, asupra structurii documentului.

R. 1–2. Preambul simplu, păstrat fragmentar, al unui decret onorific probuleumatic, cu menţionarea datei la care a fost votată hotărârea şi a magistraţilor σύνεδροι ca persoane care au făcut propunerea[8].

R. 3–24. Motivaţia.

R. 3–7. Eupolis, fiul lui Philomelos, trimis la Byzantion, cu împuternicirea de a aduce un arhitect, l-a angajat pe Epicrates.

R. 7–13. După sosirea sa, acesta nu numai că a săvârşit multe şi in chip avantajos (pentru comunitate) în ceea ce priveşte lucrările concesionate, dar şi s-a mulţumit cu lefurile stabilite de popor, ţinând seama de împrejurările nefavorabile.

R. 13–17. Atunci când a fost anunţat războiul *olatic*, a luat măsurile impuse de împrejurări cu iscusinţă şi zel.

R. 17–21. Mai apoi, pe când poporul trebuia să aleagă pentru doi ani magistraţi (ἐπιμεληταί) care să aibă grijă de ziduri, fiind invitat (să candideze) de către σύνεδροι, Epicrates a condus lucrările cu folos.

R. 21–24. În timpul sejurului său, mulţi ani la rând, a trăit fără prihană, arătându-se binevoitor şi în toate celelalte privinţe faţă de popor.

R. 24–43. Propunerea de onorare.

R. 24–28. Sfatul şi poporul au găsit de cuviinţă ca Epicrates, fiul lui Nicoboulos, din Byzantion, să fie lăudat pentru virtute şi pentru sentimente de bunăvoinţă faţă de oraş.

R. 28–30. Să fie şi încununat, cu o cunună de aur, la sărbătoarea Thargeliilor, în teatru.

R. 30–32. Să i se acorde grâne şi leafă ca celui de al patrulea (*epimelet*?).

---

[6] ISM I, p. 183. Aici şi în continuare, în lipsa altei precizări, avem în vedere date a. Chr.

[7] De exemplu, KEIL 1896, p. 472–476 (aici 473); PICK 1898, p. 145, n. 2; F. Hiller von Gaertringen (vezi Syll.[3]), 1917, p. 339; ROSTOVTZEFF 1989, p. 541 (cu n. 32 la p. 1128); MAIER 1959, p. 278. Mai recent, HELLMANN 1999, p. 81, acceptă ca dată secolul al III-lea, în general.

[8] Cf. EHRHARDT1988, p. 215: „Politische Körperschaften, die Synhedria hießen, kommen vor allem seit dem 4. Jh. v. Chr. vor.; zwar handelt es sich meistens um Einrichtungen von Bünden, aber es hebt sich eine Gruppe heraus, in der Synhedroi im Sinne athenischer Syngrapheis als Kommission zur Ausarbeitung von Gesetzen und anderer Vorlagen seit frühhellenistischer Zeit anzutreffen sind. Kahrstedts Liste enthält Belege für Priene, Milet, Ephesos und Olbia".

R. 32–36. Să aibă – el şi urmaşii lui – dreptul de proxenie (cu privilegiile adiacente).

R. 36–39. Hotărârea să fie scrisă pe o stelă de piatră, prin grija arhonţilor, şi să fie pusă în sanctuarul lui Apollon.

R. 39–42. Cheltuiala necesară pentru lespede să fie suportată de οἰκονόμοι, din mijloacele aflate în administrarea lor.

R. 42–43. Epicrates să fie invitat şi la un ospăţ cuvenit oaspeţilor în sanctuarul lui Apollon.

3. *Lexicul şi frazeologia inscripţiei*.

Primul care a atras atenţia asupra particularităţilor de limbă ca o posibilă cale de rezolvare a problemei locului de proveniență al documentului a fost B. Keil.[9] Cuvântul τελαμώ/τελαμών (r. 40) în loc de στήλη, menţionarea sărbătorii Thargeliilor şi importanţa deosebită acordată cultului lui Apollon, alături de termeni precum προσταχήν (r. 5) în loc de προσταγήν, συντ[ε]λέσασθαι (r. 8 şi urm.), de la συντελεῖν în loc de ἐπιτελεῖν sau χειρίζειν (r. 41) în loc de διαχειρίζειν i-au permis autorului să se pronunţe în favoarea coloniei ioniene Apollonia Pontica[10]. Chiar dacă, doar pe baza acestor argumente, concluzia nu putea fi suficient de convingătoare, devenea clar că nu se mai poate discuta despre o cetate dorianã, aşa cum considerase anterior Gr. Tocilescu în virtutea faptului că magistraţii σύνεδροι s-ar fi întâlnit doar la Callatis[11].

Aprofundarea discuţiei, în sensul invocat mai sus, se datorează lui O. Fiebiger.[12] Acesta a descoperit pentru unele cuvinte sau expresii din textul de la Dragomirna coincidenţe sau forme apropiate în inscripţii olbiene. De exemplu, παρὰ τὰς ἐγδόσεις (r. 9) corespunde lui παρὰ τὴν ἔγδοσιν dintr-o inscripţie onorifică de la Olbia (IosPE I^2 31$_3$), datată de către V. V. Latyšev [Latyschev] nu mai târziu de secolul III[13] şi de către Ju. G. Vinogradov în anii ’20 ai secolului al IV-lea[14]. În expresia τοῖς τε καιροῖς συμπεριφερόμενος (r. 10–11), participiul prez. med.-pas. poate fi apropiat de participiul aor. pas. din sintagma συμπεριενεγχθεὶς δὲ τοῖς καιροῖς în decretul pentru Protogenes[15]. Ultimul, ca şi hotărârea pentru Epicrates, conţine unele variante koine: ind. aor. med. συνετελέσατο[16] (<συντελεῖν în loc de ἐπιτελεῖν), precum şi part. aor. act. χειρίσας[17] respectiv ind. prez. act. χειρίζουσιν (<χειρίζειν în loc de διαχειρίζειν).

Consideraţiile lui O. Fiebiger au fost acceptate aproape unanim, între care şi de unii savanţi de talia lui F. Hiller von Gaertringen[18] şi

[9] KEIL 1896.

[10] *Ibidem*, p. 476.

[11] TOCILESCU 1887, p. 68–69.

[12] FIEBIGER 1911, p. 61–76 (aici 74–75).

[13] IosPE I^2, p. 42: „Est decreti fragmentum tertio a. Chr. saeculo non recentioris”.

[14] VINOGRADOV, KARYŠKOVSKIJ 1997, p. 276–322 (aici 282).

[15] IosPE I^2 32 A$_{31\text{-}32,\ 78\text{-}79}$; B$_{68\text{-}71}$.

[16] IosPE I^2 32 B$_{39\text{-}40}$.

[17] IosPE I^2 32 B$_{65,\ 72}$.

[18] F. Hiller von Gaertringen (vezi Syll.^{3}), 1917, p. 339: „Neque vero Apolloniam propter Apollinis cultum, neque Istropolim … vel Tyram …, sed Olbiam esse intellegendam argumentis non inanibus demonstrare conatus est Fieb[iger]”.

A. Wilhelm[19]. Opinii ulterioare ale lui V. Pârvan, conform cărora stela de la Dragomirna ar fi putut proveni de la Apollonia[20] sau Histria[21], au rămas practic fără ecou. Abia S. Lambrino avea să redeschidă discuţia, odată cu publicarea unui fragment de ţiglă ştampilată de la Histria[22]. Dar asupra acestui moment vom reveni ceva mai jos. Deocamdată însă, se impune menţionată şi analiza internă a textului întreprinsă de către D. M. Pippidi care invocă similitudini între decretul pentru Epicrates şi unele inscripţii onorifice de la Histria[23]. Fără a intra în detalii, remarcăm doar că toate particularităţile enumerate de savantul român sunt caracteristice şi pentru epigrafia olbiană[24]. Totodată, în opinia noastră, astfel de expresii precum ἔφοδον ἐπὶ τὴμ βουλ[ὴν/καὶ] τὸν δῆμον (r. 35–36), αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις (r. 32) şi καλέσαι [...] / [εἰς] τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος (r. 42–44) nu pot fi argumente convingătoare, deoarece ele se întâlnesc în inscripţii din diferite oraşe pontice în epoca elenistică[25].

Ca o concluzie preliminară la cele discutate până acum, am putea menţiona şi aserţiunea lui Ju. G. Vinogradov, care considera că decretul de la Dragomirna, în ceea ce priveşte particularităţile morfologice şi lexicale, nu-şi găseşte, deocamdată, paralele exacte în una sau alta dintre coloniile milesiene[26]. Mai exact – am preciza noi – analogiile (atâtea câte există) nu permit limitarea cercetării la o singură cetate pontică. Iar observaţia epigrafistului moscovit referitoare la absenţa decretelor onorifice olbiene din prima jumătate a secolului al III-lea, spre deosebire de Histria[27], necesită, după părerea noastră, alte două precizări. În primul rând, noi cunoaştem cel puţin două inscripţii onorifice de la Olbia, datate în perioada respectivă chiar de Ju. G. Vinogradov[28]. Pe de altă parte, D. M. Pippidi regretă, la rându-i, lipsa inscripţiilor onorifice histriene databile în secolul al III-

[19] A. Wilhelm, *Neue Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde*, Teil 6 (SB Wien. Bd. 183, 3), p. 39–44 (*Töpfer aus Athen in Ephesos*, aici p. 42).

[20] PÂRVAN 1923, p. 23–47 (aici 44, n. 6).

[21] PÂRVAN 1925, p. 198–248 (aici 207, n. 10).

[22] LAMBRINO 1950, p. 169–177; idem 1958, p. 379–390 (aici 388).

[23] PIPPIDI 1962 (*Die Herkunft*…), p. 55–56.

[24] Cf. PARŠIKOV 1965, p. 173–179.

[25] Doar câteva exemple: IGBulg I² 13 bis4-5 (Dionysopolis, sec. III): αὐτῖι καὶ ἐγγό/νοις; IGBulg I² 37 bis14-15 (Odessos, sec. III–II): ἔφοδον ἐπὶ τὴμ / βουλὴν καὶ τὸν δῆμον; IGBulg I² 4336-37 (Odessos, a. 45/44–42): ἀναθεῖναι εἰς τὸ ε/ἱερόν (sic) τοῦ Ἀπόλλωνος; IGBulg I² 307 bis21-23 (Mesambria, sec. III): ἔφοδον / ἐπὶ τὰμ βουλὰν καὶ τὸν / δᾶμον; IosPE I2 215 = NO 155 (Olbia, prima jumătate a sec. III): αὐτῶ]ι [κ]a[[ὶ] ἐ[κγ]ό[ν]οις; SEG 39, 70228-29 (Olbia, jumătatea sec. III): [… καλέσαι δὲ αὐτοὺς εἰς ἱερὸν ἐ]πὶ ξένια τὸν ἱερέα τοῦ Ἀπόλ/[λωνος ...]; IosPE I² 2711 (Olbia, a doua jumătate a sec. III): αὐτῶι καὶ ἐκγόν[οις ...]; IVANTCHIK 2007, p. 99–110 (aici 100, r. 17 şi urm.) (Olbia, a doua jumătate a sec. II – începutul sec. I): ἔ[φοδον ἐπὶ τὴν βουλὴν καὶ] / τὸν δῆμον πρώτοις μετὰ τ¦ [ἱερὰ ...].

[26] VINOGRADOV 1997 (*Der Pontos Euxeinos*…), p. 1–73 (aici 52, n. 224): „Der Gerechtigkeit wegen sei angemerkt, dass das Dokument eine Reihe lexischer und Formenelemente enthält, die bisher weder in der einen noch der anderen milesischen Kolonie genaue Parallelen finden".

[27] *Ibidem*: „… im Unterschied zu Histria sind die olbischen Ehrendekrete der 1. Hälfte des 3. Jh. uns allerdings praktisch unbekannt".

[28] IosPE I² 21 = NO 15; SEG 32, 758. O dată mai târzie decât anii '20 ai secolului IV ar fi de luat în consideraţie şi pentru decretul în cinstea lui Kallinicos, fiul lui Euxenos (vezi, mai sus n. 14); cf. JAJLENKO 1985, p. 161–237 (aici 211).

lea, în general[29]. Ca atare, ne întrebăm ce paralele paleografice i-au permis epigrafistului român să dateze decretul în cinstea lui Epicrates tocmai în prima jumătate a secolului al III-lea?

4. *Organizarea internă a oraşului care l-a angajat pe Epicrates*.

În încercarea de a stabili originea stelei de la Dragomirna, editorul corpusului de inscripţii histriene atrăgea atenţia şi asupra unor trăsături comune dintre administraţia *polis*-ului în al cărui serviciu s-a aflat Epicrates şi cea a oraşului de pe malul lacului Sinoe[30]. Mai cu seamă, autorul insista asupra menţionării magistraţilor ἄρχοντες (r. 38), σύνεδροι (r. 2, 20) şi οἰκονόμοι (r. 41), ca şi asupra datei de 10 a lunii ca zi de convocare a adunării poporului. Pentru problema discutată, nu lipsită de importanţă este şi încununarea arhitectului onorat, cu prilejul sărbătorii Θαργήλια, în teatru.

La un moment dat, D. M. Pippidi părea convins că în spaţiul pontic magistraţii financiari οἰκονόμοι ar fi cunoscuţi doar în cazul Histriei.[31] Totuşi, G. Busolt observase cu mult înainte că în decretul pentru Protogenes ar fi vorba de un funcţionar public ἐπὶ [...] τῆς κοινῆς οἰκονομίας καὶ ταμιεί/ας[32]. Într-o altă inscripţie onorifică olbiană, din secolul al II-lea (NO 36$_{5-6}$), – publicată, cei drept, ulterior momentului în care savantul român îşi exprima opinia – apare, reconstituit, [... τὸ δὲ εἰς αὐτὸν] ἐσόμεπ[ον ἀνάλωμα /^{5} δοῦναι τοῦς οἰκονόμ]ους [...] (NO 36$_{5-6}$). Şi pentru a nu lăsa loc unor dubii în sensul argumentaţiei noastre, facem trimitere la analogia clară dintr-o proxenie, datată în secolele III–II, de la Odessos: [...] τὸ δὲ ἀνάλωμα [...] δοῦναι τοὺς οἰκονόμους [...] ἐξ ὧν χειρίζουσιν[33].

Privitor la celelalte două funcţii, ἄρχοντες şi σύνεδροι sunt menţionaţi atât în epigrafia histriană, cât şi în cea olbiană. Ultimii apar la Olbia şi ca persoane care fac propunerea de cinstire, într-un decret de proxenie de la jumătatea secolului al III-lea (SEG 39, 702). Dar grija scrierii pe o lespede a hotărârii adunării poporului – judecând după informaţiile de care dispunem până în momentul de faţă[34] – este lăsată în seama arhonţilor doar în decretele din cetatea de pe malul Bugului[35].

Referitor la data de 10 a lunii, ca zi de întrunire a *demos*-ului, avem o singură analogie – în decretul pentru Aristagoras, fiul lui Apaturios, de la jumătatea

---

[29] PIPPIDI 1959, p. 119–134, (aici 119); PIPPIDI 1962 (*Histria und Kallatis…*), p. 11–34 (aici 11).

[30] PIPPIDI 1962 (*Die Herkunft…*), p. 56–58.

[31] *Ibidem*, p. 58.

[32] BUSOLT 1920, p. 484. Adaugă, EHRHARDT 1988, p. 218, cu n. 1366 la p. 525 şi n. 1376 la p. 527. Cf. interpretarea anterioară, mai amănunţită, a lui LATYŠEV 1887, p. 289–291.

[33] IGBulg I^{2} 37 bis$_{15-19.}$ Inscripţia avea să fie citată, ulterior, şi de către D. M. Pippidi, vezi ISM I, p. 185.

[34] SEG 39, 702$_{30-31}$: ἀναγράψαι δὲ καὶ τὸ ψή/[φισμα εἰς τὴν στήλην λευκοῦ λίθου τέλεσι]ν ἀρχόντων; A. Ivantchik 2007, p. 100, r. 22–23: ἀναγραφῆναι τόδε τὸ ψήφισμ[α ἐπιμεληθέντων τῶν] / ἀρχόντων.

[35] Asupra acestui aspect ne-a atras atenţia dr. Ligia Ruscu (Cluj-Napoca), căreia îi mulţumim şi cu acest prilej.

secolului I[36]. Atragem atenţia că aceasta este singura inscripţie histriană în care s-a păstrat menţionată data la care a fost votată hotărârea. Iar pe baza unei singure mărturii nu putem subscrie la afirmaţia generalizatoare (fie ea şi ipotetică) a lui D. M. Pippidi că, „la Histria, ziua a zecea a fiecărei luni pare să fi fost rezervată convocării unei adunări a Poporului (poate adunarea principală a fiecărei luni) …”[37].

Revenind la Olbia, în documente din epoca elenistică datele menţionate sunt έ[κ]κα[ιδ]εκάτηι, εἰκάδι şi [τρι]ακάδι[38]. Din interpretarea lui K. Nawotka, reiese … „then, that … in the third century B.C. the Olbian assembly held sessions at fixed dates: on the sixteenth, twentieth and thirtieth of a month.” Şi, tot acolo: „Nevertheless it is impossible to establish whether any specific topics were prescribed by law for the first or second or third assembly in a month”[39]. Presupunerea că *demos*-ul olbian era convocat de trei ori în fiecare lună denotă, din punctul nostru de vedere, o regretabilă confuzie din partea cercetătorului polonez.[40] Mult mai probabil, datele amintite desemnează zile din luni diferite, dacă ţinem cont de faptul că, în afara Atenei (aşa cum a observat anterior P. J. Rhodes), doar inscripţiile de la Samos ne permit să presupunem câteva (mai exact, două) adunări ale poporului în fiecare lună[41]. Chiar şi la Milet, se pare, *demos*-ul nu se întrunea mai frecvent decât o dată pe lună[42]. În aceeaşi ordine de idei, sugestiv ni se pare faptul că şi în perioda romană olbienii se întruneau lunar la date diferite: 12 Πάνημος, 15 Βοηδρομι(ών), 18 Κυανεψιών, 26 Μεταγειτνιών[43]. Astfel, dat fiind că, la Olbia, datele variau de la o lună la alta şi

[36] ISM I 54$_{1-2}$: μηνὸς Ἀρτεμει/σιῶνος δεκάτη.

[37] ISM I, p. 184. Cf. NAWOTKA 1999, p. 149: „This evidence is obviously insufficient to formulate a hypothesis about the frequency of assembly sessions in any given month”.

[38] Pentru atestări, vezi NAWOTKA 1999, p. 147.

[39] *Ibidem*.

[40] Reconstituirea propusă de V. P. Jajlenko, τὸν δὲ στέφανον ἀναγορευθά[ναι ὑπὸ τοῦ κήρυκος ἐν τῆι τρί (?)]/τῆι ἐκλησίαι (sic), la un decret onorific fragmentar de la jumătatea secolului III (preluată în SEG 39, 702$_{14-15}$), este, în opinia noastră, departe de a fi convingătoare. Cf. critica formulată de VINOGRADOV 1989, p. 213, n. 154: „Besprecedentnoe dopolnenie Jajlenko … vyzvano, vidimo, ukazaniem na dni mesjaca v nekotorych ol'vijskich dekretach, kotorye opredeleny mnoj – kak raz naprotiv – kak ežemesjačnye prazdniki”. Ceva mai departe (p. 216), autorul propune o reconstituire mai credibilă a pasajului: τὸν δὲ στέφανον ἀναγορευθῆ[ναι ὑπὸ τοῦ κήρυκος τῆς βουλῆς ἐν] / τῆι ἐκλησίαι (sic) [...]. Dincolo de această polemică, rămâne valabilă observaţia anterioară a lui LATYŠEV 1887, p. 234: „Otnositel'no togo, byli li opredelennye dni dlja sobranij, poka nel'zja skazat' ničego položitel'no na osnovanii tech dokumentov, v kotorye sochranilis' polnye daty”.

[41] RODES, LEWIS 1997, p. 503: „The only place other than Athens where we have good reason to believe in more than one meeting a month is Samos, where there were two…”.

[42] NAWOTKA 1999, p. 145: „Prescripts of Milesian decrees rarely give information pertaining to the date, more specific than the year, of their adoption. If they do, they usually state the monthly date only, both in the classical and hellenistic epochs. It gives the impression that there was only one session per month”.

[43] Pentru atestări, vezi *ibidem*, p. 148, cu n. 146–149.

că nu cunoaştem datele pentru toate lunile anului[44], este posibil ca şi în acest oraş să fi existat o lună – poate chiar Θαργηλιών – în care *demos*-ul se întrunea la data de 10. Pe de altă parte, faptul că avem o menţiune sigură la Histria a datei de 10 ca zi a adunării poporului nu constituie neapărat un argument că decretul în cinstea lui Epicrates a fost votat de histrieni. Ambele cetăţi, ca şi alte colonii milesiene din arealul pontic, ar fi putut moşteni data de 10 ca zi de întrunire de la metropolă[45].

Unul dintre argumentele hotărâtoare la rezolvarea problemei puse în discuţie ar fi încununarea lui Epicrates, cu prilejul sărbătorii Thargeliilor, în teatru. Şi dacă despre existenţa unui teatru avem informaţii atât în inscripţiile histriene, cât şi în cele olbiene[46], luna Thargelion apare menţionată, în repetate rânduri, doar în calendarul Olbiei[47]. În plus, pe un *graffito* din secolul V divinitatea principală a panteonului olbian – Apollon – figurează nu doar ca *Delphínios* şi *Iatrós*, ci şi ca *Thargélios* şi *Lykeíos*[48]. Chiar dacă reconstrucţia propusă de Ju. G. Vinogradov (ἐν τῇ) α᾽ (καὶ) ζ᾽ μ(ηνὸς) Θ(αργηλιῶνος) a fost contestată, pe bună dreptate, de L. Dubois[49], epicleza *Thargélios* ne permite să presupunem că, la Olbia, exista şi sărbătoarea Thargeliilor care, în oraşul-mamă Milet, este atestată de mărturii literare[50].

În contextul demonstraţiei de mai sus, existenţa lunii şi a sărbătorii ar deveni mult mai grăitoare, dacă am şti că la Olbia se obişnuia încununarea unor cetăţeni sau străini cu prilejul Thargeliilor[51]. Din ceea ce cunoaştem noi, doar trei documente olbiene au păstrat numele sărbătorii la care au fost încununaţi binefăcători – de fiecare dată este vorba de Dionisii. În două cazuri, fiind vorba de reconstrucţii probabile, atestările sunt, mai degrabă, lipsite de relevanţă.[52] Şi doar o singură dată contextul este cât se poate de clar – … τὸν δ[ὲ] στέφανον ἀναγορευθῆναι / τοῖς Διονυσίοις ἐν τῶι θεάτρωι[53]. Aceasta fiind starea

[44] Ταυρεών, Θαργηλιών, Καλαμαιών, Πάνημος, Μεταγειτνιών, Βοηδρομ(ιών), Κυανεψιών, Ἀπατουρεών, Ποσειδεών, Ληναιών, Ἀνθεστηριών, Ἀρτεμισιών. Vezi EHRHARDT 1988, p. 118, cu n. 237–247 la p. 412–413 (cu trimiteri la literatura anterioară). Cf. LATYŠEV 1909, p. 25–42 (aici 25–36).

[45] Calendarul milesian este discutat, mai recent, de EHRHARDT 1988, p. 113–115, cu n. 137–179 la p. 397–405 (cu bogate referinţe bibliografice). La p. 402, n. 154, autorul propune o paralelă între calendarul atenian şi cel milesian. Legat de ultimul, remarcăm faptul că succesiunea lunilor a fost păstrată de olbieni întocmai.

[46] Pentru atestări, vezi NAWOTKA 1999, p. 135–136, 138.

[47] EHRHARDT 1988, p. 118, cu n. 238 la p. 412 şi n. 247 la p. 413; cf. DUBOIS 1996, p. 160–163.

[48] Vezi rezumatul discuţiei la VINOGRADOV 1997 (*Griechische Epigraphik*…), p. 74–99 (aici 78, cu n. 27).

[49] DUBOIS 1996, p. 163.

[50] Vezi EHRHARDT 1988, p. 130 şi n. 352 la p. 423.

[51] Întrebare formulată anterior pentru Histria de către PIPPIDI 1962 (*Die Herkunft*…), p. 57, n. 45. Despre Θαργήλια, ca cea mai importantă sărbătoare a olbienilor (alături de festivităţile în onoarea lui Ahile), vezi RUSJAEVA 1999, p. 555–570 (aici 555).

[52] SEG 34, 758$_{48-50}$: [... τὸν δὴ σ]τέφα/νον ἀναγορε[υθῆναι τοῖς Διονυσίοις ἐ]ν τῖ[ι] / θεάτρωι ὑπ[ὸ τοῦ κήρυκος …]; SEG 39, 702$_{15-16}$: ἀναγγελθῆναι d[ὲ τὸν στέφανον Διονυσίοις ἐν τῶι] / [θεά]τρωι [...].

[53] VINOGRADOV, KARYŠKOVSKIJ 1997, p. 282, r. 15–16.

izvoarelor, nu ne rămâne decât să citäm o judecată de valoare formulată anterior de către D. M. Pippidi: „Până când nu vor fi descoperite noi inscripţii, suntem nevoiţi să ne mulţumim, în acest sens, cu presupuneri.”[54].

Dincolo de incertitudinile rămase, în acest punct al demersului nostru suntem şi mai departe de omologarea Histriei ca patrie adoptivă a lui Epicrates. Chiar dacă argumentaţia dezvoltată de reputatul epigrafist român a părut convingătoare unui L. Robert[55], L. Moretti[56] sau, mai nou, M.-Ch. Hellmann[57], mult mai realistă apare – în lumina celor discutate până acum – aprecierea lui F. G. Maier: „Punctele comune dintre constituţia şi administraţia Histriei şi textul nostru, invocate de Pippidi în favoarea unei origini histriene, nu sunt neapărat convingătoare …; Problema trebuie să rămână deschisă până la apariţia unor mărturii mai clare.”[58].

5. Ὀλατικὸς πόλεμος.

Un alt aspect important al cercetării noastre (poate, chiar cheia rezolvării problemei abordate) se leagă de menţionarea unui misterios război olatic (Ὀλατικὸς πόλεμος, r. 13–14), căruia a trebuit să-i facă faţă patria adoptivă a lui Epicrates.

Iniţial, s-a impus o legătură cu un oarecare Ὄλας ἀνέρ[59], ca sclav, presupus trac, aflat în proprietatea lui Axiochos, fiul lui Alcibiade[60]. O ţiglă descoperită la Histria, purtând ştampila ΟΛΑΣ, publicată şi datată de S. Lambrino în secolul IV[61], a permis unor cercetători – începând chiar cu autorul descoperirii – să localizeze în Dobrogea tribul, presupus trac, al olaţilor[62]. Faptul că cele patru litere ar putea reprezenta numele întreg sau prescurtat al unui magistrat de etnie „barbară” (respectiv tracă) – aşa cum credea S. Lambrino – a fost pus la îndoială, pe bună dreptate, încă de D. M. Pippidi. Acesta se gândea, mai degrabă, la un meşter sau la un proprietar de atelier de produs ţigle[63]. Nici o asemenea

[54] PIPPIDI 1962 (*Die Herkunft…*), p. 57, n. 45: „Ehe nicht neue Inschriften gefunden werden, müssen wir uns in dieser Beziehung auf Vermutungen beschränken”.

[55] ROBERT 1964, p. 16, n. 3.

[56] MORETTI 1976, p. 160, n. 12.

[57] HELLMANN 1999, p. 83: „L’origine exacte de cette stèle de Scythie Mineure, datée par la forme des lettres, reste problématique. Ses formules ont successivement été rapprochées de celles des inscriptions d’Apollonia du Pont, d’Olbia Pontique et enfin d’Istros : cette dernière hypothèse est la plus vraisemblable”.

[58] MAIER 1959, p. 279: „Auch die von Pippidi … zugunsten einer Herkunft aus Istros angeführten Berührungspunkte zwischen Verfassung und Verwaltung von Istros und unserem Text sind nicht unbedingt zwingend …; die Frage muß bis zum Auftauchen neuer eindeutiger Evidenz offenbleiben”.

[59] IG I² 328₇ = Syll.³ 99₇.

[60] Primul care a făcut o asemenea legătură a fost KEIL 1896, cu afirmaţii greu demonstrabile la p. 476: „In der Umgebung von Apollonia, d. h. in Thrakien, haben somit die Olaten gehaust. Ein Θρᾷξ also war der Ὄλας ἀνέρ; Sklave ist er gewesen, und Sklave heißt Θρᾷξ”. Cf. DETSCHEW 1957, p. 340: „**Ολας** m. PN nach einem Stammesnamen, wovon das Adjektiv **Ὀλατικός** lautet … Unrichtig hält Holder … den Namen für keltisch”.

[61] LAMBRINO 1950; cf. ROBERT 1953, p. 152, nr. 138.

[62] Vezi, de exemplu, E. Meyer, *s.v. Olates*, în: RE, Supplementband XII, col. 900.

[63] PIPPIDI 1962 (*Die Herkunft…*), p. 55.

interpretare nu credem că ar putea fi acceptată fără rezerve, dacă luăm în consideraţie lipsa totală a antroponimelor negreceşti în epigrafia histriană anterior perioadei romane[64]. Dar chiar şi dacă am presupune că, în cazul ştampilei ΟΛΑΣ, avem a face cu primul asemenea nume şi nu cu o abreviere, descoperirea este departe de a fi suficientă pentru a putea închide discuţia legată de locul de proveniență al „pietrei rătăcitoare" de la Dragomirna. Pentru aceasta ar trebui să acreditäm o ipoteză şi mai hazardată privind existenţa reală a unui trib *Olates* în Dobrogea sau undeva in Thracia, cu care tocmai Histria a purtat război în timpul lui Epicrates.

Noi descoperiri, de factură epigrafică sau literară, ar putea contribui şi la dezlegarea misterului *olatic*. Până atunci, însă, credem că merită amintită şi o ipoteză formulată de O. Fiebiger. Acesta se întreba, la un moment dat, dacă nu cumva lapicidul – mai puţin obişnuit cu numele războiului – va fi scris Ὀλατικοῦ în loc de Γαλατικοῦ[65]. O asemenea confuzie s-ar fi putut întâmpla – presupunea autorul – în situaţia în care, sub literele ΠΟΛ, din rândul 13 al manuscrisului după care textul era transpus în marmoră, în rândul următor s-ar fi aflat literele ΓΑΛ[66]. Πόλεμος Γαλατικός s-ar potrivi excelent cu galaţii din inscripţia în cinstea lui Protogenes, dar nu ne permitem să insistäm, în acest sens, din moment ce Fiebiger însuşi a renunţat ulterior la ipoteza sa, considerând-o ca fiind prea riscantă[67].

6. *Consideraţii onomastice*.

Fiind intens preocupaţi de Epicrates, predecesorii noştri nu au acordat suficientă atenţie faptului că acesta a fost angajat, ca arhitect, de un oarecare Eupolis, fiul lui Philomelos. Ultimul a fost trimis la Byzantion de către oraşul al cărui nume nu s-a păstrat pe stela de la Dragomirna. Ambele antroponime – Εὔπολις şi Φιλόμηλος – nu se regăsesc în onomastica Histriei sau a vreunei alte cetăţi de pe litoralul de vest al Mării Negre. Cunoaştem, în schimb, mai mulţi purtători ai acestor nume tocmai la Olbia, inclusiv în inscripţii din secolul al III-lea[68].

---

[64] Vezi COJOCARU 2004, p. 123–380 (*Catalogul şi analiza antroponimelor*). Nume dinastice – iraniene sau tracice –, precum Ρημαξος, Σκυλης, Φραδα[...] /Φραα[...], Ζαλμοδεγικος şi Ζολτης nu sunt relevante pentru a determina componenţa etnică a comunităţii urbane. În acelaşi timp, realizäm foarte bine că lipsa menţionărilor epigrafice nu presupune implicit absenţa unei componente „barbare". Tăcerea inscripţiilor, în acest sens, s-ar putea datora şi hazardului descoperirilor.

[65] FIEBIGER 1911, col. 73. Cf. FALILEYEV 2007, p. 7.

[66] FIEBIGER 1911, col. 73, n. 57.

[67] FIEBIGER, SCHMIDT 1917, p. 5: „In der genannten Steinurkunde ist nämlich Z. 14, wie sich aus dem vorhandenen Abklatsch unzweifelhaft ergibt, ausdrücklich von einem πόλεμος Ὀλατικός, also von einem Kriege mit dem vermutlich thrakischen Stamme der Olaten die Rede, nicht aber von einem πόλεμος Γαλατικός. Die Annahme aber, der Steinmetz habe für Γαλατικός versehentlich Ὀλατικός in den Stein gemeißelt, erscheint zu gewagt".

[68] SEG 37, 673 (*defixio*); IosPE I² 201₅₄ (*catalogus*). Adaugă, LGPN IV, p. 134–135, 347–348; cf. COJOCARU 2004, p. 222, nr. 430; p. 319, nr. 1112.

7. *Semnele sarmatice*.

Încă în 1903, E. A. Kozak a observat pe stela de marmoră în discuţie, mai jos de textul grecesc, nişte „ornamente" (în original: Verzierungen), incizate de o mână mai târzie.[69] Ulterior, după aproape opt decenii, Ė. I. Solomonik demonstra, cu multă siguranţă, că ar fi vorba de semne sarmatice din primele secole p. Chr.[70]

Lipseşte, deocamdată, o explicaţie convingătoare a motivaţiei care i-ar fi determinat pe sarmaţi să-şi pună „semnătura" pe monumente antice (între care şi stele cu inscripţii)[71], dar aceasta nu afectează cu nimic rezolvarea problemei privind originea decretului în cinstea lui Epicrates. În acest context, mult mai importantă ni se pare absenţa – atât la Histria, cât şi pe întregul litoral de vest şi de sud al Mării Negre – a semnelor sarmatice pe artefacte antice. Unele oglinzi din bronz, descoperite pe teritoriul Bulgariei[72], rămân în afara discuţiei, deoarece acestea ar fi putut fi importate din arealul nord-pontic. Doar în această regiune întâlnim numeroase semne sarmatice: la Olbia, Chersones, Neapolis, ca şi în Regatul Bosporan (mai cu seamă, la Pantikapaion şi Tanais).[73] La Olbia, de exemplu, tamgalele acoperă nu doar doi lei din marmoră[74], ci şi unele pietre cu inscripţii şi alte obiecte[75].

La vremea sa, Ė. I. Solomonik nu s-a putut decide – doar pe baza semnelor sarmatice – asupra locului de proveniență al stelei de la Dragomirna. Se mulţumea doar să constate că monumentul ar putea aparţine atât Histriei, cât şi Olbiei.[76] Interesant de remarcat că, în acelaşi an cu articolul publicat de cercetătoarea de la Simferopol, apărea şi corpusul de inscripţii histriene, unde nu se regăseşte nici cea mai mică menţiune despre semnele negreceşti din partea de jos a decretului pentru Epicrates[77]. Într-o recenzie la ISM I, Ju. G. Vinogradov şi

---

[69] KOZAK 1903, p. 20: „Im Kranze, sowie rechts unterhalb desselben befinden sich von späterer Hand eingeritzte Verzierungen …".

[70] SOLOMONIK 1983, p. 80–95 (aici 84–85). Cf., anterior, SOLOMONIK 1980, p. 60–61.

[71] În legătură cu semnele tamga de la Tanais, vezi o explicaţie, mai recentă, a lui BÖTTGER 1995, H. 1, p. 99–118 (aici 118): „Die Häufigkeit und die zum Teil handwerklich ausgezeichnete Ausführung der Tamga-Inschriften lassen uns zu folgenden Schlüssen kommen: 1. bezeugen sie den hohen Bildungsgrad dieser barbarischen Bevölkerungsgruppe in der Stadt, die ihr eigenes Zeichenschriftsystem verwendete; 2. zeigen sie die gesellschaftliche Bedeutung der Vertreter dieser Bevölkerungsgruppe, die das Recht besaßen, eigene Inschriften aufzustellen, die ja vermutlich dann auch dem griechischen Bevölkerungsteil verständlich gewesen sein müssen; 3. lässt der Fundort der Inschriften an einer von der Öffentlichkeit rege frequentierten Passage, wo die Aufstellung solcher Demonstrationen sicherlich nur mit Erlaubnis der Stadtverwaltung möglich war, auf die hohe gesellschaftliche Stellung der Spitzen dieses einheimischen Bevölkerungsteils schließen. "

[72] Menţionate de SOLOMONIK 1983.

[73] Pentru atestări, vezi *ibidem*, p. 81–82. Aceeaşi autoare a întocmit şi o listă a locurilor de descoperire, vezi SOLOMONIK 1959, p. 176 (*Ukazatel' mest nachodok pamjatnikov so znakami*).

[74] O cercetare exhaustivă a acestora a întreprins DRAČUK 1975, pl. XLI–LI. Cf. SOLOMONIK 1959, p. 87–97, nr. 41–42.

[75] *Ibidem*, p. 74, nr. 29; p. 81–83, nr. 36 (loc de descoperire: Malaja Kozyrka, în teritoriul olbian); p. 120–123, nr. 59–61. Cf. DRAČUK 1975, p. 86–88.

[76] SOLOMONIK 1983, p. 84–85.

[77] Deşi în *lemma* la inscripţia ISM I 65 D. M. Pippidi citează pe KOZAK 1903, nu

P. O. Karyškovskij – amintind, în trecere, opinia exprimată de Ė. I. Solomonik – presupuneau că decretul de la Dragomirna ar fi putut fi votat în unul dintre oraşele nord-pontice sau, cel puţin, piatra ar fi putut fi găsită în această zonă[78]. Dacă e să acceptăm o asemenea supoziţie, rămân în discuţie doar Olbia şi Tyras. Colonie dorianã, Chersones-ul nu poate intra în calcule. Iar comunităţile urbane bosporane – din informaţiile de care dispunem până în momentul de faţă – nu promulgau decrete de proxenie în epoca elenistică. Singura excepţie ar putea fi *pséphisma* pentru mercenarii de la Phanagoria[79], din anul 210 al erei bosporane (= 88/7 a. Chr.)[80]

8. *„Pierres errantes": pe drumul spre Dragomirna*.

Aspectele discutate mai sus ar permite deja acreditarea posibilă a Olbiei ca patrie adoptivă a lui Epicrates, dar încă ar putea părea prematură scoaterea din calcul a Histriei şi a Tyras-ului. Mai rămâne să ne întrebăm, când şi în ce fel ar fi putut ajunge piatra în locul în care a fost descoperită de epigrafişti? În ceea ce priveşte prima parte a întrebării, eliminăm din start posibilitatea ca stela să fi fost transportată în Bucovina încă în perioada antică sau antică târzie.

Fără a ne propune o cercetare paralelă, credem că şi-ar avea locul aici câteva informaţii privind istoria bisericii mari a mănăstirii Dragomirna. Lăcaşul este situat dincolo de satul Mitocul Dragomirnei, la cca. 12 km, în direcţia nord-vest, de fosta reşedinţă domnească şi mitropolitană de la Suceava[81]. Construită între anii 1602 şi 1609, biserica monumentală în pridvorul căreia a fost descoperită inscripţia în discuţie se numără printre cele mai de seamă creaţii arhitectonice ale evului mediu românesc[82]. Ctitorul, Anastasie Crimca, ajuns mitropolit al Moldovei şi distins cărturar, provenea dintr-o familie bogată de negustori, pe linie paternă[83], cu ascendenţă boierească pe linie maternă. Părinţii, Ioan şi Cristina, la fel ca şi fiul lor, s-au remarcat ca donatori foarte pioşi către noua biserică[84]. Printre donaţii s-ar fi putut număra şi stela de marmoră cu inscripţie în

suntem siguri că editorul chiar a consultat această lucrare. Cel puţin, comentariul său nu trădează nimic din observaţiile interesante făcute de Kozak care, în contribuţiile anterioare ale lui Pippidi legate de decretul de la Dragomirna, nici măcar nu apare menţionat.

[78] VINOGRADOV, KARYŠKOVSKIJ 1984, nr. 3, p. 174–183 (aici 175, n. 3): „Proischoždenie dokumenta sporno; … mnogočislennym argumentam pro i contra atribucii pamjatnika tomu ili inomu centru sleduet dobavit' interesnoe nabljudenie Ė. I. Solomonik (k kotoromu prišli nezavisimo i recenzenty), otmetivšej vnutri venka na stele procarapannye pozže sarmatskie tamgoobraznye znaki, čto pozvoljaet s bol'šoj verojatnost'ju svjazat' proischoždenie (ili po krajnej mere mestonachoždenie) dekreta s odnim iz severopričernomorskich polisov …".

[79] VINOGRADOV 1991, nr. 4. p. 14–33 (cf. VINOGRADOV, WÖRRLE 1992, p. 159–170.

[80] Inscripţia nu menţionează explicit *proxenía*, dar stipulează privilegiul asociat cel mai frecvent instituţiei – dreptul de a ieşi şi de a intra în port (în mod normal, de a intra şi de a ieşi), fără vreo silnicie şi fără încheierea unui acord prealabil.

[81] Vezi, de exemplu, PORCESCU 1974, 258–264 (aici 258).

[82] O descriere de referinţă a complexului arhitectonic oferă BALŞ 1933, p. 26–38 (*Dragomirna*).

[83] GOROVEI 1997, p. 119–124. Această lucrare ne-a fost semnalata de colega Lidia Cotovanu (Paris), căreia îi mulţumim şi cu acest prilej.

[84] Cf. KOZAK 1903, p. 15: „Anastasius Krimkovič, der intellektuelle Urheber dieser

greaca veche, care – aşa cum menţionam de la bun început – ar fi putut ajunge la Suceava într-o perioadă anterioară. Nu este exclus, bineînţeles, ca piatra să fi ajuns la Dragomirna prin intermediul meşterilor care au lucrat la biserica mare sau chiar mult mai târziu.

Sigur, ar fi interesant să aflăm motivaţia folosirii unei stele de marmoră cu inscripţie în greaca veche ca lespede funerară într-o biserică ortodoxă, dar încercarea de găsi un răspuns ar necesita o cercetare aparte. În acest context, amintim doar că, încă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, călugări de la muntele Athos căutau în Asia Mică marmoră, între care şi stele cu inscripţii, pentru zidăriile proprii[85]. Ne-am putea întreba dacă aveau nevoie de ele doar ca material de construcţie sau dacă nu cumva căutările lor implicau trezirea sau promovarea conştiinţei naţionale pe linia ortodoxiei greceşti?[86] Nu este cazul să insistăm aici. Credem doar că, în ceea ce priveşte monumentul de la Dragomirna, transportarea unei stele de marmoră de proporţii impunătoare – peste un metru şi jumătate înălţime şi aproape o jumătate de metru lăţime – nu se datorează hazardului. Şi nici lipsei de material brut de construcţie. Mai degrabă, am îndrăzni să presupunem un act simbolic. La fel ca şi în cazul picturii exterioare a bisericilor din Bucovina, refolosirea unei inscripţii în greaca veche ar putea implica reacţia credinţei ortodoxe la stăpânirea otomană. Acreditarea sau respingerea unei asemenea ipoteze rămâne la latitudinea medievişti lor[87], iar pentru problema pusă în discuţie verdictul are puţină relevanţă. Mult mai mult ne interesează de unde ar fi putut ajunge documentul la Suceava şi, ulterior, la Dragomirna.

În anii când era înălţată biserica mare a mănăstirii, Histria zăcea condamnată uitării de cca. un mileniu. Vestigiile oraşului antic au fost localizate abia în 1868 de către Ernest Desjardins, la cca. 9 km est de satul, pe atunci bulgăresc, Caranasuf (astăzi Histria)[88]. Deoarece aşezarea se afla în afara căilor maritime sau de uscat ale vremii, este greu de crezut că pietrele cu inscripţii histriene ar fi

---

Klosterstiftung und der eigentliche Gründer der Skitkirche, entstammte einem reichen Bojarengeschlechte. Seine Eltern, Joann Krimka und Kristina, sind durch namhafte Schenkungen an die neue Stiftung ihres Sohnes als äußerst fromme Donatoren bekannt". Mai recent, vezi date despre Anastasie Crimca (cu trimiteri la literatura anterioară) la PĂCURARIU 1996, p. 132.

[85] ROBERT 2007, p. 429–499 (aici 440, n. 52, cu trimitere la Miller, RA, 1879, I, 290): „les moines du Mont Athos vont même chercher sur la côte de l'Asie Mineure des marbres pour leurs constructions ….".

[86] În acest sens, detalierea oferită de L. Robert nu ne ajută cu nimic, vezi *ibidem*: „Ce n'est pas en Carie que les moines sont allés chercher les pierres d'Iasos, mais à Chios, où ils avaient des propriétés, ce qui explique encore mieux le transfert de Chios à l'Athos".

[87] Colega Lidia Cotovanu se îndoieşte că ar putea fi vorba de o reacţie antiotomană, considerând că stela ar fi putut fi refolosită la pardosirea pridvorului bisericii din motive decorative. Nu excludem judiciozitatea unei asemenea interpretări, mai pragmatice, dar atragem atenţia că piatra antică serveşte de lespede funerară, iar inscripţia onorifică pentru arhitectul Epicrates a fost răstălmăcită ca inscripţie funerară pentru arhitectul bisericii mari a mănăstirii. Altfel spus, avem rezerve că aducerea în Bucovina a unei stele cu inscripţie în greaca veche s-ar explica doar prin lipsa la Suceava şi, probabil, în toată Moldova, a unui material preţios ca marmora.

[88] Cf. PIPPIDI, în ISM I, p. 23 (*Cadrul istoric/ Prolegomena historica*).

putut ajunge, până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, mai departe de cimitirul satului din apropiere, unde puteau fi refolosite ca stele funerare[89].

Identificarea Tyras-ului cu patria adoptivă a lui Epicrates se întemeiază doar pe observaţia lui B. Pick că, de la Akkerman/Cetatea Albă, era mai simplu transportul stelei, pe Nistru, până în nordul Moldovei[90]. Cunoscutul numismat ar putea avea dreptate, dacă nu s-ar opune un impediment de ordin major şi anume, cu o singură excepţie[91], inscripţiile onorifice ale oraşului elenistic amintit lipsesc, deocamdată. Ca atare, suntem puşi în imposibilitatea de face vreo legătură între textul de la Dragomirna şi epigrafia Tyras-ului.

La fel ca în cazul celor două *polis*-uri deja menţionate, localizarea exactă a Olbiei a avut loc relativ târziu – spre sfârşitul secolului al XVIII-lea[92] –, dar pietrele aşezării antice au început să fie refolosite cu mult mai devreme. Încă la sfârşitul secolului XIV–începutul secolului XV, cneazul lituanian ***Witold, numit şi*** Vytautas cel Mare, a ridicat, vis-à-vis de insula Berezan şi la cca. 30 km sud-vest de Olbia, o fortificaţie, transformată în 1492 de tătari în cetatea Kara-Kermen. Rebotezată de turci în Ači-Kale, respectiv Uzu-Kale, aceasta ajunge să fie numită de cazaci şi ruşi Ačakov. De unde şi numele ulterior de Očakov/Oceakov. În lipsa unei cariere de extragere a pietrei situate în apropiere, cu prilejul amenajării fortăreţei şi a numeroaselor ei reparaţii, resturile de construcţie ale cetăţii antice se impuneau atenţiei de la sine[93]. Nu întâmplător, în corpusul IosPE I^2 Oceakovul apare menţionat ca loc de descoperire al mai multor inscripţii olbiene[94]. Este interesant de amintit şi faptul că, încă în 1578, Martin Bronevskij, solul polonez la curtea hanului din Crimeea, localiza Olbia la Oceakov.[95] De altfel, transportul unei stele de marmoră de la limanul Bugului nu putea pune cu mult mai multe probleme ca cel de la limanul Nistrului şi pare la fel de plauzibil, dacă ţinem cont de relaţiile negustorilor moldoveni cu oraşele de la nordul Mării Negre, între care şi Oceakovul[96]. În sprijinul celor afirmate mai sus, considerăm nu lipsit de interes să citäm câteva observaţii privind relaţiile Moldovei cu cetatea Oceakov, primite de la colegul medievist Marius Constantin Chelcu, căruia îi adresäm mulţumiri şi pe această cale: „Cu cetatea Oceakov, numită de turci Oz-Kapu, iar de români Vozia, au existat relaţii de durată, atât politice, militare[97], dar mai cu seamă economice. Importanţa pentru români a acelui loc de la vărsarea Niprului este

[89] Vezi *ibidem*, p. 33, unde este citat E. Desjardins care ar fi văzut: „… un magnifique amas de ruines dont toutes les pierres n'ont pu servir encore aux tombes du cimetière qui en occupe une partie ou aux besoins du village voisin. J'y ai vu des chapiteaux de marbre, des fûts de colonnes, des pierres immenses dont un grand nombre devaient porter des inscriptions, disparues aujourd'hui. Je n'en ai trouvé qu'une seule, en grec et intéressante".

[90] PICK 1898, p. 145; cf. FIEBIGER 1911, col. 74.

[91] Publicată de VINOGRADOV 1999, p. 50–71 (textul inscripţiei apare la p. 54, cf. fig. 1).

[92] Vezi, mai recent, VINOGRADOV, KRYŽICKIJ 1995, p. 1.

[93] Încă la sfârşitul secolului XVIII pe teritoriul Olbiei erau scoase pietre antice pentru a fi refolosite ca material de construcţie, cum reiese din descrierea făcută de A. K. Meier în 1791 – citat *apud* TUNKINA 2002, p. 424: „V samom dele, vo vsem prostranstve sem vyryvajut iz zemli obtesannye kamni, i vykladennye iz onych pod zdanija fundamenty".

[94] De exemplu, IosPE I^2 79, 86, 137, 182.

[95] TUNKINA 2002, p. 423.

[96] Cf. FIEBIGER 1911, col. 75–76; adaugă, ROMSTORFER 1899, p. 409–458 (aici 436).

[97] NECULCE 1982, p. 480.

sugerată şi prin faptul că, în harta întocmită de Dimitrie Cantemir, dincolo de Nistru este notată o singură localitate, Vozia[98]. Ion Neculce, în al său *Letopiseţ al Ţării Moldovei*, descriind întâmplările din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi din primii ani ai celui următor, aminteşte de nu mai puţin de douăzeci şi cinci de ori despre acea cetate[99]. Cea mai însemnată dovadă a relaţiilor continue o reprezintă consemnarea de către Niccolo Barsi din Luca, în jurnalul călătoriei sale din 1632 până în 1639, prin ţinuturile tătarilor, cerchezilor şi abhazilor (atunci când descrie cetatea Oceakov şi localitatea din preajmă) a unei prezenţe importante româneşti acolo. Spune că moldovenii sunt numeroşi având acolo hanurile lor[100]".

Revenind asupra locului în care epigrafiştii aveau să descopere decretul în cinstea lui Epicrates, reţinem un citat interesant din articolul lui K. U. Romstorfer, publicat într-un volum colectiv din 1899: „În pridvorul bisericii mănăstirii Dragomirna se află o piatră cu inscripţie veche, greu de descifrat, din care s-a dorit să se deducă numele arhitectului Dima din Nicomedia"[101]. Este evident că referinţa se leagă de inscripţia care ne interesează. Ţinând cont de faptul că Epicrates, într-adevăr, a fost arhitect, se poate explica transformarea decretului onorific în stelă funerară pentru arhitectul bisericii. Mai rămâne să vedem de ce ultimul a fost botezat Dima.

În 1965, un cercetător de la Odessa – A. E. Paršikov – se întreba ce oraş ar fi putut vota decretul de a cărui origine se ocupaseră atâţia predecesori de notorietate[102]. După unele observaţii în favoarea obârşiei olbiene, autorul nu exclude posibilitatea ca stela să fi fost adusă de la Nicomedia sau Heracleea Pontica. În acest sens, el face trimitere la scrisoarea profesorului bucovinean I. Fleischer (prezentat drept cunoscător al arhivei de la Dragomirna), epistolă menţionată de protocolul şedinţei din 26 aprilie 1890 a Societăţii de istorie şi antichităţi din Odessa[103]. În comentariul la ISM I 65, D. M. Pippidi, uitând să menţioneze şi argumentele invocate de Paršikov pentru provenienţa olbiană, cataloga atribuirea documentului unei cetăţi din Asia Mică propusă de acesta drept „alegaţie" (p. 183). Savantul român îşi argumenta punctul de vedere, făcând trimitere la analiza internă a textului. Şi credem că avea perfectă dreptate să respingă provenienţa microasiatică, mai ales, dacă ţinem cont şi de semnele sarmatice din partea de jos a stelei in discuţie.

Dar dacă cei doi autori, abia menţionaţi, ar fi consultat cartea din 1903 a lui E. A. Kozak, nu ar mai fi fost cazul să ne ocupăm, în contextul demersului nostru, şi de povestea arhitectului Dima din Nicomedia. Aşa cum presupunea pertinent

---

[98] VÂLSAN 1926, 19 p. [cu două hărţi; reproducerea hărţii lui Dimitrie Cantemir după exemplarul gravat în Olanda, la 1737 şi harta Ţării Româneşti alcătuită de Constantin Cantacuzino]; extras din AARMSI, s. III, tom. VI, mem. 9., 1926, p. 205.

[99] NECULCE 1982, p. 923, *Nume de locuri*.

[100] Publicat de GIURESCU 1925, p. 321.

[101] ROMSTORFER 1899, p. 436: „In der Vorhalle der Klosterkirche Dragomirna liegt ein alter, schwer entzifferbarer Inschriftstein, aus welchem man den Namen des Architekten Dima aus Nicomedien herausfinden wollte".

[102] PARŠIKOV 1965.

[103] *Ibidem*, p. 178.

Kozak[104], forme flexionare ca ὁ δῆμος (r. 13), τοῦ δήμου (r. 19), τῶι δήμωι (r. 24–25), τὸν δῆμον (r. 36), precum şi ἀρχιτέκτονα (r. 6 şi 26) au fost reţinute în cartea de inventar a mănăstiri ca „arhitectul Dima”[105]. Pe baza cărţii de inventar şi a fanteziei proprii, custodele şi egumenul von Zachariewicz ajungea la o interpretare hilară prin monstruozitatea ei. Autorul ţinea să proslăvească: „arta demnă de toată admiraţia a arhitectului elenistic (sic) din Maxia în Nicomedia, care se odihneşte înmormântat în pridvorul bisericii sub o stelă funerară din marmoră cu inscripţie în greaca veche. Arhitectul Dima, care se odihneşte aici, a condus construcţia în stil gotic (sic) a mănăstirii Dragomirna sub domnia lui Ştefan Tomşa (NB! In original: στεφ[α/νῶ]σαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνωι [r. 28-29]). El şi-a jertfit osteneala şi întreaga avere pentru sfânta mănăstire. Născut în satul Maxia, în Nicomedia, el a adormit aici, la Dragomirna. Se odihneşte sub această placă de marmoră şi se roagă să nu fie uitat în cartea de pomenire a bisericii”[106]. Curios că şi G. Balş, deşi la curent cu observaţiile lui E. A. Kozak, ţine să menţioneze ca arhitect al bisericii mari a mănăstirii pe „un oarecare Dima, care, după tradiţie, ar fi înmormântat chiar în biserică sub o lespede fără vr’o inscripţie”[107].

Revenind la ipoteza originii microasiatice a decretului în cinstea lui Epicrates, avansată de A. E. Paršikov, nu ne putem pronunţa în ce măsură I. Fleischer, la care făcea trimitere cercetătorul de la Odessa, era familiarizat cu arhiva mănăstirii[108]. Iar dintre predecesorii noştri, doar S. Lambrino scrie explicit despre cercetările proprii ale documentelor de arhivă de la Dragomirna, care nu au dus la nimic[109]. Dar dacă unele dintre aceste documente nepublicate, din

[104] KOZAK 1903, p. 20.

[105] Cf. observaţia interesantă a lui LAMBRINO 1950, p. 176–177: „Nous avons là un exemple caractéristique de légende basée sur une fausse interprétation d’un texte épigraphique antique, et cela à une époque très rapprochée de nous, car au XVIIIe siècle, époque à laquelle notre inscription a été placée dans le dallage de l’église, la connaissance du grec, au moins moderne, était encore assez répandue en Moldavie”.

[106] J. von Zachariewicz, *Klosterkirche zu Dragomirna*, în: *Mittheilungen der k. k. Central-Commission*, Jahrg. XXV, p. 113–118 (aici 113): Der Autor rühmt „die von höherer Begeisterung getragene Kunst des hellenistischen Architekten aus Maxia in Nikomedien, welcher in der Vorhalle der Kirche unter einem Denksteine von Marmor mit der altgriechischen Inschrift begraben ruht: Der hier ruhende Architekt Dima leitete den gothischen (sic) Bau des Klosters Dragomirna unter der Regierung des Landesführsten Stefan Tomscha (! Im Original: στεφ[α/νῶ]σαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνωι [Z. 28-29]), er opferte seine Mühewaltung und sein ganzes Vermögen dem heiligen Kloster. Gebürtig ist er aus dem Dorfe Maxia in Nicomedien. Er entschlief hier in Dragomirna und ruhet unter diesem marmornen Denksteine und bittet, dass er nicht vergessen werde in dem kirchlichen Gedächtnisbuche (!)”. Am preluat citatul după KOZAK 1903, p. 20, n. 2. Cf. *ibidem*, p. 12, n. 1: „Der beschreibende Teil dieses Aufsatzes beruht fast wörtlich auf dem Klosterinventar ohne Angabe der Quelle; der historische Teil desselben ist aus derselben Quelle bona fide abgeschrieben und ebenso falsch wie die Quelle selbst”.

[107] BALŞ 1933.

[108] Cf. KOZAK 1903, p. 18, n. 1: „Längere Zeit hindurch beschäftigte diese Inschrift die Professoren Wrobel und Fleischer, und die k. k. Universitätsbibliothek zu Cernowitz besitzt über deren Initiative eine gelungene photographische Aufnahme durch Krizanowski in Sučava”.

[109] LAMBRINO 1950, p. 173: „Lors de ma visite à Dragomirna, j’ai pu constater que

secolele XVII–XVIII, s-ar mai afla la Viena, Cernăuţi sau prin vreo arhivă din ţară, s-ar putea ca ele, într-o bună zi, să vină cu argumentul hotărâtor în ceea ce priveşte modul în care stela în discuţie a ajuns în nordul Bucovinei.

9. *Concluzii*.

În încheiere, am dori să menţionăm şi un izvor literar, de real interes pentru demersul nostru. Memnon, autorul unei cronici locale a Heracleei Pontice, relatează despre un război dintre Byzantion şi Callatis în alianţă cu Histria[110]. Pasajul a fost discutat, de numeroase ori, în literatura de specialitate[111], ceea ce ne permite să nu mai insistăm aici. Remarcăm doar că, deşi sursa antică nu specifică data, comentatorii moderni datează evenimentul în jurul anului 260.

Plecând de la numele martelat al unui cetăţean histrian într-o proxenie olbiană – ajunsă, nu se ştie în ce împrejurări, la Chersones, unde a fost refolosită la construcţia unei bazilici creştine[112] –, È. I. Solomonik presupunea că relaţiile dintre Histria şi Olbia s-ar fi deteriorat mult în prima jumătate a secolului al III-lea. Posibil, tocmai ca urmare a participării, în tabere diferite, la războiul pentru controlul asupra Tomisului[113]. În cazul creditării acestei supoziţii, o altă ipoteză se impune de la sine – atunci când Eupolis, fiul lui Philomelos, era trimis să angajeze un arhitect la Byzantion, corpul civic al acestui oraş ar fi putut nutri sentimente de ostilitate faţă de Histria, respectiv sentimente de prietenie faţă de Olbia. În această ordine de idei, extrem de importantă devine data decretului în cinstea lui Epicrates. Ceva mai sus, ne-am exprimat scepticismul privitor la soliditatea datării documentului, doar pe baza analizei paleografice, în prima jumătate a secolului al III-lea. Nouă ne-ar părea mai credibilă ca dată a doua jumătate a acestuia, ţinând cont de unele puncte comune cu decretul pentru Protogenes, corelate cu situaţia politică şi demografică din ţinuturile nord-vest pontice. Astfel, ar fi vorba de o dată mai târzie de războiul … περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου. Într-o asemenea situaţie, ar fi logic să ne gândim, încă o dată, la Olbia şi nu la Histria ca patrie adoptivă a arhitectului Epicrates, fiul lui Nikoboulos.

Dacă Byzantion deţinea cheia comerţului cu Marea Neagră, nu mai puţin

---

l'archive du monastère ne conservait aucune trace de l'arrivée de ce monument, et les moines présents ne savaient rien de précis à ce sujet, se bornant à raconter une légende sans valeur, dont nous parlerons plus bas". Cf., mai sus, n. 105. Din mărturia primului editor reiese explicit că el i-ar fi întrebat pe călugări, nu şi faptul că ar fi consultat arhiva mănăstirii – TOCILESCU 1887, p. 68: „Ueber die Herkunft des Steines wissen die Mönche so viel wie nichts. Sie erzählen, dass es der Grabstein des Kloster-Architekten sei". Ca atare, observaţia de mai târziu a lui D. M. Pippidi poate părea forţată (ISM I, p. 183): „… Iosif Fleischer, care pretindea a fi aflat ştirea «în arhiva mănăstirii» (unde cîţiva ani mai tîrziu Grigore Tocilescu mărturisea a nu fi găsit nici cea mai mică informaţie) …".

[110] FGrHist III B, F. 13 (21), p. 347-348: Οὐ πολλῷ δὲ ὕστερον χρόνῳ πόλεμος ἀνερράγη Βυζαντίοις πρὸς Καλλατιανούς … καὶ πρὸς Ἰστριανοὺς περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου, ὃ τοῖς Καλλατιανοῖς ὅμορον ἦν, μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλλατιανῶν.

[111] Vezi, în acest sens, trei discuţii rezumative mai recente (toate cu trimiteri la literatura anterioară) – VINOGRADOV 1997 (*Der Pontos Euxeinos*…), p. 41–44; AVRAM 1999, p. 22–32 (aici 26–32); RUSCU 2002, p. 150–155.

[112] Aşa numitul „Zagorodnyj chram Chersonesa", construit în secolul VI p. Chr.

[113] SOLOMONIK 1970, p. 427–436 (aici 433–434).

importantă era şi cetatea de la limanul Bugului ca intermediară a schimburilor cu stepa scito-sarmatică. Cercetările noastre recente, referitoare la „străinii" din oraşele greceşti din Scythia şi Scythia Minor pe baza izvoarelor epigrafice (până în secolul III p. Chr.)[114], au arătat cât se poate de clar că, în perioada preromană, cetăţeni din Byzantion sunt atestaţi exclusiv la Olbia[115]. Legăturile comerciale strânse dintre cele două centre se păstrează şi în primele secole p. Chr., cum reiese din decretul onorific pentru Orontas [Orontes], fiul lui Ababos[116], sau din panegiricul in cinstea lui Theokles, fiul lui Satyros[117].

La capătul demonstraţiei noastre, să ne fie îngăduită şi o concluzie de ansamblu. In pofida dezbaterii istoriografice îndelungate, inscripţia greacă de la Dragomirna nu a putut fi pusă în valoarea pe care o merită ca document istoric. Nu în ultimul rând, din cauza incertitudinii privind locul ei de proveniență. Tocmai de aceea demersul nostru s-a concentrat asupra acestui ultim aspect. Spre deosebire de predecesori, care au atras atenţia, mai degrabă, asupra argumentelor care le conveneau şi au lăsat în afara discuţiei detalii nu lipsite de importanţă, noi ne-am propus o abordare cât mai complexă. Ca atare, am adus în ecuaţie toţi parametrii pe care i-am considerat cât de cât relevanţi la rezolvarea problemei: de la structura inscripţiei şi particularităţile de limbă, până la magistraturile menţionate şi a datei la care a fost votat decretul; de la sărbătoarea Thargeliilor şi războiul *olatic*, până la onomastică şi semnele sarmatice; de la momente ale situaţiei internaţionale din secolul al III-lea, până la detalii ale localizării oraşelor antice de pe litoralul de nord-vest al Mării Negre în epoca modernă. Analiza întreprinsă permite, în opinia noastră, identificarea foarte probabilă a Olbiei ca patrie adoptivă a lui Epicrates. Astfel, pe baza unei documentări mult mai ample, sperăm că am confirmat ipoteza formulată, pentru prima dată, în urmă cu aproape o sută de ani, de O. Fiebiger.

ANEXE

I. *Textul inscripţiei (apud ISM I 65)*:

. . . ἐπὶ - - - - - - - - - ΙΕΣ. εις . . . . . .
[δ]εκάτη(ι) οἱ σύνεδροι εἶπ[αν. ἐ]-
πειδὴ πρεσβευτὴς ἀποστ[αλεὶς]
Εὔπολις Φιλομήλου εἰς Βυζ[άν]-
τιον καὶ προσταχὴν λαβὼν ἐπ[ά]-
γειν ἀρχιτέκτονα ἐμισθώσ[α]-

[114] COJOCARU 2010[1], p. 143–172 (aici tabelul II).

[115] Singura excepţie ar fi CIRB 17 (Pantikapaion, sfârşitul sec. IV–începutul sec. III a. Chr.): [Τ]εισίας Δηλοπτίχου Βυζάντιος / [ὑ]πὲρ τοῦ ἀδελφοῦ Φρασιδήμου Ἀφροδίτηι.

[116] IosPE I[2] 79. Vezi o discuţie amănunţită a documentului la COJOCARU 2010[2], p. 41-56.

[117] IosPE I[2] 40. O interpretare interesantă a documentului oferă, foarte recent, Heinen 2010, p. 9–33 (aici 21–29: 3. *Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremder*). La p. 30, autorul publică, pentru prima dată, fotografia inscripţiei.

το Ἐπικράτην, ὃς παραγενόμ[ε]-
νος πολλὰ καὶ λυσιτελῆ συνετ[ε]-
λέσατο παρὰ τὰς ἐγδόσεις τῶν
ἔργων, τοῖς τε καιροῖς συμπερι-
φερόμενος τοῖς κατὰ τὴμ πόλιν
τοὺς μισθοὺς ἐλάμβανεν
οὓς ὁ δῆμος ἠξίου, πολέμου τε
προσαγγελθέντος Ὁλατικοῦ
τὰ πρὸς τὸν καιρὸν ἐμπείρως καὶ
προθύμως παρεσκεύασεν, ὧν ἦν
χρεία, εἴς τε τὸμ μετὰ ταῦτα
χρόνον ἐπιμελητὰς ἑλομένου
τοῦ δήμου τῶν τειχῶν εἰς ἔτη
δύο, ἐπικληθεὶς ὑπὸ τῶν συνέδρων
ἐπεστάτησε συμφερόντως, πα-
ρεπιδημῶν τε ἔτη πλείω ἀνέγκλη-
τος ὢν διετέλεσεν, καὶ τὰ λοιπὰ εὔ-
νους ὢν διατελεῖ τῶι δήμωι, δόξ[αι]
[τ]ῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι, ἐπαινέσαι
[ἀ]ρχιτέκτονα Ἐπικράτην Νικοβούλ[ου]
[Βυ]ζάντιον ἀρετῆς ἕνεκε καὶ εὐν-
[οί]ας τῆς εἰς τὴμ πόλιν, καὶ στεφ[α]-
[νῶ]σαι αὐτὸν χρυσῶι στεφάνωι το[ῖς]
[Θαρ]γηλίοις ἐν τῶι θεάτρωι· δίδοσ[θαι]
[δὲ α]ὐτῶι τετάρτωι σιτηρέσια καὶ μ[ισ]-
[θόν]· εἶναι δὲ αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις προξ[ε]-
[νίαν], πολιτείαν, εἴσπλουν καὶ ἔκπλου[ν]
[καὶ ἐ]μ πολέμωι καὶ ἐν εἰρήνηι ἀσυλε[ὶ]
[καὶ ἀ]σπονδεὶ καὶ ἔφοδον ἐπὶ τὴμ βουλ[ὴν]
[καὶ] τὸν δῆμον μετὰ τὰ ἱερά. Τὸ δὲ ψή-
[φισ]μα τοῦτο ἀναγραφῆναι εἰς τελαμ[ῶ]-
[να] λίθινον ὑπὸ τῶν ἀρχόντων καὶ στ[α]-
[θῆ]ναι ἐν τῶι ἱερῶι τοῦ Ἀπόλλωνος. Τ[ὸ]
[δὲ] ἀνάλωμα τὸ εἰς τὸν τελαμῶνα δ[οῦ]-
[ναι] τοὺς οἰκονόμους ἀφ' ὧν χειρίζουσ[ιν]
[αὐτ]οί. καλέσαι δὲ αὐτὸν καὶ ἐπὶ ξέν[ια]
[εἰς] τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος.

II. *Traducere:*[118]

„ [- - - - - - - -] (în ziua a z)ecea *synedrii* au prop[us. D]eoarece, trim[is] ca sol la Byz[an]tion, Eupolis, fiul lui Philomelos, / fiind mandatat să ad[u]că un arhitect, l-a angaj[a]t pe Epicrates. Acesta, odată sos[i]t, a săvâ[r]şit multe şi in chip avantajos (pentru comunitate) în ceea ce priveşte lucrările / concesionate.

[118] A se compara cu traducerea mai literară, dar ceva mai puţin exactă, oferită de D. M. Pippidi (ISM I, p. 181–182).

Conformându-se împrejurărilor, care erau nefavorabile pentru oraş, a acceptat acele lefuri pe care poporul le-a considerat de cuviinţă. Războiul *olatic* fiind anunţat, /[15] a pregătit, cu iscusinţa şi zel, acele (măsuri) care erau necesare după împrejurări. După acestea, la un moment dat, poporul trebuind să aleagă supraveghetori ai zidurilor, pe doi /[20] ani, fiind invitat (să candideze) de către *synedri*, / a condus (lucrările) cu folos. În timpul sejurului său, mulţi ani la rând, a trăit fără reproş şi, binevoitor fiind, toate celelalte le săvârşeşte pentru popor. Să găsească de cuviin[ţă] /[25] Sfatul şi poporul să fie lăudat [a]rhitectul Epicrates, fiul lui Nicoboul[os], (din) [By]zantion, datorită virtuţii şi a bine[fa]cerilor faţă de oraş. Şi să fie înc[unu]nat acesta cu o cunună de aur, la (sărbătoarea) /[30] [Thar]geliilor, în teatru. Să i se de[a] [l]ui, ca celui de al patrulea (*epimelet*?), grâne şi l[eafă]. Să aibă, el şi urmaşii lui, dreptul de prox[enie], cetăţenie, de a intra şi de a ieş[i] (din port) [şi î]n timp de război şi în timp de pace, fără represali[i] /[35] [şi fără un a]cord (prealabil), precum şi dreptul de a se prezenta Sfatu[lui şi] poporului după (dezbaterea) chestiunilor religioase. Ho[tărâ]rea aceasta să fie scrisă pe o stel[ă] de piatră, prin (grija) arhonţilor şi să fie p[us]ă în sanctuarul lui Apollon. /[40] Cheltuiala pentru stelă să fie d[ată] de *economi*, din veniturile pe care le mânuie[sc]. Să fie poftit el şi la un osp[ăţ] (cuvenit oaspeţilor) în sanctuarul lui Apollon.

BIBLIOGRAFIE

AVRAM 1999 – A. Avram, *Histoire politique de Callatis aux époques classique et hellénistique*. 1. *Depuis la fondation jusque vers le milieu du IIIe s. av. J.-C.*, în ISM III, 1999, p. 22-32.

BALŞ 1933 – G. Balş, *Bisericile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Bucureşti.

BÖTTGER 1995 – B. Böttger, *Griechen am Don. Die Grabungen in Tanais*, în Archäologischer Anzeiger des DAI, 1995, H. 1, p. 99-118.

BUSOLT 1920 - G. Busolt, *Griechische Staatskunde*, Bd. I, München.

COJOCARU 2004 – V. Cojocaru, *Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a.Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iaşi.

COJOCARU 2010[1] – V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive*, în A. Coşkun, H. Heinen, S. Pfeiffer (Hgg.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, p. 143-172.

COJOCARU 2010[2] – V. Cojocaru, *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, ArhMold 32 (2010), p. 41-56.

DETSCHEW 1957 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena.

DRAČUK 1975 - V. S. Dračuk, *Sistemy znakov Severnogo Pričernomor'ja: Tamgoobraznye znaki severopontijskoj periferii antičnogo mira pervych vekov našej ėry*, Kiev.

DUBOIS 1996 - L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève.

EHRHARDT 1988 – N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Teil 1-2[2], Frankfurt am Main.

FALILEYEV 2007 – A. Falileyev, *Celtic Dacia: Celtic Linguistic Evidence from Dacia and Scythia Minor*, Aberystwyth, 2007.

FIEBIGER 1911 – O. Fiebiger, *Zur Geschichte der Bastarnen im zweiten vorchristlichen Jahrhundert*, JÖAI 14 (Beibl.) (1911), p. 61-76.

FIEBIGER, SCHMIDT 1917 - O. Fiebiger, L. Schmidt, *Inschriftensammlung zur Geschichte der Ostgermanen* (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse Denkschriften, 60. Band, 3. Abhandlung), Viena, 1917.

GIURESCU 1925 – C.C. Giurescu, *Le voyage de Niccolò Barsi en Moldovie (1633)*, în *Mélanges de l'école roumaine en France*, I, p. 279-330.

GOROVEI 1997 - Şt. S. Gorovei, *Neamul mitropolitului Anastasie Crimca. Noi precizări*, *Arhiva genealogica* IV(IX)/1-2 (1997), p. 119-124.

HEINEN 2010 – H. Heinen, *Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung*, în: A. Coşkun, H. Heinen, S. Pfeiffer (Hrsg.), *Identität und Zugehörigkeit …* , p. 9–33.

HELLMANN 1999 - M.-Ch. Hellmann, *Choix d'inscriptions architecturales grecques*, Lyon.

IVANTCHIK 2007 – A. Ivantchik, *Une nouvelle proxénie d'Olbia et les relations des cités grecques avec le royaume scythe de Skilouros*, în A. Bresson [et al.] (éd.), *Une Koinè pontique: Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a.C. – III s. p.C.)*, Bordeaux, p. 99-110.

JAJLENKO 1985 - V. P. Jajlenko, *Materialy k „Korpusu lapidarnych nadpisej Ol'vii*, în *Ėpigrafičeskie pamjatniki drevnej Maloj Azii i antičnogo Severnogo i Zapadnogo Pričernomor'ja kak istoričeskij i lingvističeskij istočnik*, Moscova, p. 161-237.

KEIL 1896 - B. Keil, Ὅλας, Hermes 31 (1896), p. 472-476.

KOZAK 1903 - E. A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte*, Viena.

LAMBRINO 1950 – S. Lambrino, *Le décret en l'honneur de l'architecte Épicratès*, în *Miscelánea de filologia, literatura e história cultural à memória de Francisco Adolfo Coelho [1847–1919]*, Vol. 2, Lisabona, p. 169-177.

LAMBRINO 1958 – S. Lambrino, *Tomes, cité gréco-gète, chez Ovide*, în N. I. Herescu [et al.] (éd.), *Ovidiana. Recherches sur Ovide*, Paris, p. 379-390.

LATYŠEV 1887 - V. V. Latyšev, *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, St. Petersburg.

LATYŠEV 1909 - V. V. Latyšev, *O kalendarjach Ol'vii, Tiry i Chersonesa Tavričeskogo*, în V. V. Latyšev, Ποντικά. *Sbornik naučnych i kritičeskich stat'ej po istorii, archeologii, geografii i ėpigrafike Skifii, Kavkaza i grečeskich kolonij na poberež'jach Černogo Morja*, St. Petersburg, p. 25-42.

MAIER 1959 – F.G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften. Erster Teil: Texte und Kommentare*, Heidelberg.

MORETTI 1976 – L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, Vol. II, Firenze.

NAWOTKA 1999 - K. Nawotka, *Boule and demos in Miletus and its Pontic colonies from Classical Age until third century A.D.*, Wroclaw.

NECULCE 1982 – I. Neculce, *Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte*, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti.

PARŠIKOV 1965 – A.E. Paršikov, *Proischoždenie dekreta v čest' Ėpikrata, syna Nikobula*, în Kratkie soobščenija Odesskogo archeologičeskogo mueja za 1963 g., Odessa, p. 173-179.

PĂCURARIU 1996 - M. Păcurariu, *Dicţionarul teologilor români*, Bucureşti.

PÂRVAN 1923 – V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, ARBSI 10 (1923),p. 23-47.

PÂRVAN 1925 – V. Pârvan, *Fouilles d'Histria. Inscriptions: troisième série: 1923–1924*, Dacia 2 (1925), p. 198-248.

PICK 1898 – B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. Dacien und Moesien*, Bd. I, 1, Berlin.

PIPPIDI 1956 – D.M. Pippidi, *Die Herkunft des Beschlusses zu Ehren des Epikrates, Sohnes des Nikoboulos (Syll.³ 707)*, JÖAI 43 (Beibl.) (1956), p. 63-75.

PIPPIDI 1959 - D. M. Pippidi, *Zur Geschichte Histrias im 3. bis 2. Jh. v. u. Z.*, Klio 37 (1959), p. 119-134.

PIPPIDI 1962 – D.M. Pippidi, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin: *Histria und Kallatis im 3. und 2. Jh. v. u. Z.*, p. 11-34; *Die Herkunft des Beschlusses zu Ehren des Epikrates, Sohn des Nikobulos (Syll.³ 707)*, p. 51-59.

PIPPIDI 1967 – D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*², Bucureşti.

PORCESCU 1974 – S. Porcescu, *Mănăstirea Dragomirna*, în *Monumente istorice bisericeşti din Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, Iaşi.

ROBERT 1932 - L. Robert, *Epigraphica. IX. Pierres errantes*, RÉG 45 (1932), p. 199-203.

ROBERT 1939 – L. Robert, *Hellenica XIV*: *Pierres errantes*, RPh 65 (1939), p. 181-198.

ROBERT 1964 – L. Robert, *Nouvelles inscriptions de Sardes*, Paris.

ROBERT 1966 – L. Robert, *Pierres errantes, muséographie et onomastique*, Berytus 16 (1966), p. 5-39.

ROBERT 1973 – L. Robert, *De Cilicie à Messine et à Plymouth avec deux inscriptions grecques errantes*, JS, Juillet–septembre 1973, p. 162-211.

ROBERT 2007 – L. Robert, *Inscriptions de Théangéla en Carie*, în idem, *Choix d'écrits*, éd. par D. Rousset, Paris, p. 429-499.

ROBERT 1953 - J. & L. Robert, *Bulletin Épigraphique*, RÉG 66 (1953).

RODES, LEWIS 1997 - P. J. Rodes, D. M. Lewis, *The Decrees of the Greek States*, Oxford, 1997.

ROMSTORFER 1899 - K. U. Romstorfer, *Bildende Kunst*, în *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Bukowina*, Viena, p. 409-458.

ROSTOVTZEFF 1989 – M.I. Rostovtzeff, *Histoire économique et sociale du monde hellénistique*, traduit de l'anglais par O. Demange, introduction, chronologie, bibliographie établie par J. Andreau, Paris.

RUSCU 2002 – L. Ruscu, *Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca.

RUSJAEVA 1999 – A. S. Rusjaeva, *Obyčai i nravy ol'viopolitov.* § 2. *Religioznye prazdnestva*, în S. D. Kryžickij et al., *Ol'vija. Antičnoe gosudarstvo v Severnom Pričernomor'e*, Kiev, p. 555-570.

SOLOMONIK 1959 - Ė. I. Solomonik, *Sarmatskie znaki Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev.

SOLOMONIK 1970 - Ė. I. Solomonik, *Novye dannye o svjazjach Ol'vii s Istriej*, Klio 52 (1970), p. 427-436.

SOLOMONIK 1980 - Ė. I. Solomonik, *Plita iz Dragomirny*, în *Tezisy dokladov Vsesojuznoj naučnoj konferencii „Problemy antičnoj istorii i klassičeskoj filologii"*, Charkov, p. 60-61.

SOLOMONIK 1983 - Ė. I. Solomonik, *Neskol'ko pamjatnikov s sarmatskimi znakami*, în T. N. Vysotskaja (ed.), *Naselenie i kul'tura Kryma v pervye veka n. ė. Sbornik naučnych trudov*, Kiev, p. 80-95.

TOCILESCU 1887 – G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, în *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, 11, Viena, p. 19–70.

TUNKINA 2002 - I. V. Tunkina, *Russkaja nauka o klassičeskich drevnostjach juga Rossii (XVIII–seredina XIX v.)*, St. Petersburg.

VÂLSAN 1926 – G. Vâlsan, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, Bucureşti.

VINOGRADOV 1989 - Ju. G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n.ė. Istoriko-ėpigrafičeskoe issledovanie*, Moscova.

VINOGRADOV 1991 - Ju. G. Vinogradov, *Fanagorijskie naëmniki*, VDI 4 (1991), p. 14-33.

VINOGRADOV 1997 - Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz, 1997/*PS/: Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, p. 1-73; *Griechische Epigraphik und Geschichte des nördlichen Pontosgebietes*, p. 74-99.

VINOGRADOV 1999 - Ju. G. Vinogradov, *Istrija, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždennyj*, NE 16 (1999), p. 50-71.

VINOGRADOV, KARYŠKOVSKIJ 1984 - Ju. G. Vinogradov, P. O. Karyškovskij, Recenzie la ISM I, VDI 3 (1984), p. 174-183.

VINOGRADOV, KARYŠKOVSKIJ 1997 - Ju. G. Vinogradov, P. O. Karyškovskij, *Kallinikos, Sohn des Euxenos: Probleme der politischen sowie der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Olbias in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhundert v.Chr.*, în PS, 1997, p. 276–322.

VINOGRADOV, WÖRRLE 1992 - Yu. G. Vinogradov, M. Wörrle, *Die Söldner von Phanagoreia*, Chiron 22 (1992), p. 159-170.

VINOGRADOV, KRYŽICKIJ 1995 - Ju. G. Vinogradov, S. D. Kryžickij, *Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Leiden.

INSCRIPTIONS INÉDITES ET RÉVISÉES DE LA COLLECTION DU MUSÉE D'HISTOIRE NATIONALE ET D'ARCHÉOLOGIE DE CONSTANTZA. II.

Maria BĂRBULESCU
Livia BUZOIANU

Keywords: *Legio V Macedonica, signifer, Collina tribus, phylè Aigikoréôn, Aurelii, Nymphai(?).*

Abstract: *The new contribution about the unpublished and revised inscriptions from Tomis continues the article published in* Pontica *42 (2009), p. 389-407.*

There are published 7 inscriptions - 5 funerary and 2 votive ones, discovered at Tomis and in other places in the Dobruja: Târguşor, Lazu, Tropaeum Traiani, Valea Seacă.

***Inscription 1**: funerary; for a former signifer, veteran of the 5th Legion Macedonica; found at Târguşor, 2nd-3rd century A.D.*

***Inscription 2**: funerary, possible attestation at Tomis of a soldier (?) belonging to the Collina tribe; 2nd century A.D.*

***Inscription 3**: a new fragment belonging to the inscription ISM II, 251; it presents a certain restoration of the name of the tribe Aigikoreis; Constanţa, 2nd-3rd century A.D.*

***Inscription 4**: it preserves only the nomen gentile Iouli(o)s; Lazu, 3rd century A.D.*

***Inscription 5**: fragment of a lime plaque with a funerary inscription in Greek; Constanţa, 3rd century A.D.*

The few preserved letters and some elements of vocabulary in lines 1-3 allow more variants for the restoration. The names of the 2nd part of the inscription are to be added to the series of Aurelii, well represented at Tomis, mostly after 212 A.D.

***Inscription 6**: votive altar with Greek inscription, found at Tropaeum Traiani, 2nd century A.D.; it supports the hypothesis of the existence of a Greek community at Tropaeum Traiani.*

***Inscription 7**: a possible cult of Nymphs in the territory of Tomis on an inscription in Greek found at Valea Seacă, 2nd-3rd century A.D. It is not excluded that the inscription comes from Tomis and that it have reached in the territory later on.*

La nouvelle contribution concernant les inscriptions inédites et révisées de Tomis continue l'article publié dans Pontica 42 (2009), p. 389-408. A cette occasion nous nous arrêtons sur sept inscriptions – cinq funéraires et deux votives –,

découvertes à Tomis et dans diverses localités de la Dobroudja : Târguşor, Lazu, Tropaeum Traiani, Valea Seacă.

A. Inscriptions funéraires.

1. Inscription funéraire latine découverte dans le site du NE d'Ester[1], désigné comme Târguşor IV, d'où l'on connaît par ailleurs des monnaies romaines des IIe – IVe siècles et une monnaie histrienne du IIIe s. ap. J.-C., dans une zone où l'on a signalé plusieurs trouvailles d'époque romaine[2].

La stèle est conservée de manière fragmentaire; il en reste la partie supérieure droite, alors qu'il manque à peu près la moitié inférieure, comportant la fin du texte; à l'occasion de sa réutilisation, quelques lettres ont été effacées et la pièce a été recouverte par endroits de dépôts de calcaire.

La stèle présente, dans sa partie supérieure, un bord non décoré, séparé du champ de l'inscription par un cadre double, délimité par des lignes incisées. Dimensions: ht = 0,45 m; lg = 0,40 m; ép = 0,10 m; ht des lettres = 0,028-0,040 m (Fig. 1).

Les lettres sont superficiellement gravées: *G* a la forme de la lettre *C*; *L* présente une petite barre inférieure; *E* aux barres horizontales égales et de petites dimensions; *S* est légèrement incliné. D'après les caractères paléographiques, l'inscription date des IIe – IIIe siècles ap. J.-C.

[D(is)] M(anibus)

[……ex] sig(nifero) vet(erano) leg(ionis) V Mac(edonicae)

[qui militavit annis….vi]xit annis LX

[……..con]i̯ux vix[it] co eo

[annis? heres] sibi et con(iugi)

[benemerenti] f̣(aciendum) c̣(uravit).

„Aux Dieux Manes. À. . . . . , ex-porte-drapeau, vétéran de la légion V Macedonica*, lequel a servi dans l'armée …ans, a vécu 60 ans…..épouse, a vécu à côté de celui-ci….ans, héritière, pour soi et pour son époux qui a bien mérité, a pourvu à ce que (ce monument) fût érigé*".

Dans l'inscription, on mentionne donc la qualité de *signifer* (porte-drapeau)

[1] L'inscription a été découverte par notre collègue Gabriel Custurea à la suite des recherches effectués à Târguşor en 1999. A cette occasion, nous le remercions aussi pour nous l'avoir confiée en vue de la publication et pour les informations transmises sur la topographie archéologique de la zone (voir note suivante).

[2] BĂRBULESCU 2001, p. 53-54, n. 245-248, rappelle, en plus de l'inscription en question, l'apparition d'une estampille de cette légion sur une tuile (inv. 33730, MINAC) ainsi que sur une brique découverte dans la zone du Secteur zootechnique de Târguşor (les deux pièces étant inédites; inv. 33729 MINAC); la présence de ces dernier matériels pourrait s'expliquer par le détachement des militaires pour la garde des routes ou de certains travaux de construction lors de la période de surveillance de la zone par cette légion jusqu'à son départ en Orient (voir ARICESCU 1977, p. 33-34 et ailleurs).

du vétéran de la légion *V Macedonica*, dont nous ne connaissons pas le nom[3]. Sa femme[4] reste elle aussi anonyme. Quant à l'expression *vixit co eo*, il s'agit d'un syntagme qui a son correspondant en grec[5]. L'utilisation de *co*, respectivement le passage de l'*u* bref accentué en *o*, commence, selon toute vraisemblance, au IIIe s. ou plus tôt, et se diffuse ensuite à travers tout l'Empire Romain, y compris dans les provinces danubiennes[6].

Nous trouvons une formule presque identique dans une inscription de Capidava des IIIe – IVe siècles ap. J.-C., où l'on peut lire: „Acril(la) Trygitiani vixit convirginio ann(os) XII"; „convirginio" a été traduit initialement „en couple", bien que le mot *convirginium* ne soit pas attesté ailleurs; pour l'expression mentionné, on a proposé la lecture *con virginio* = „(a vécu) avec son époux", dans ce cas, pendant 12 ans[7]. En ce qui concerne l'inscription de Târguşor, il faut comprendre *co eo* = *cum eo*, respectivement „vixit co eo" = „a vécu avec celui-ci"[8].

La fin de l'inscription reste inconnue; elle aurait peut-être figuré à la ligne 4, après l'indication du nombre des années vécues ensemble, la qualité d'héritière (*heres*) de la personne, et, à la ligne 5, une épithète pour l'époux – „benemerenti" ou „piissimo".

Pendant le campement de la légion *V Macedonica* en Dobroudja, à Troesmis[9] (de 103-105/107 jusqu'en 162, où elle a été déplacée en Orient pour la guerre parthe de Lucius Verus)[*], les vétérans de la légion sont attestés soit en *conventus*, dans les *canabae* de Troesmis[10], soit individuellement dans plusieurs endroits de la région; sur le *limes*, hormis Troesmis, ils sont attestés dans le *vicus Vergobrittiani* (à proximité de Cius)[11], village dont le nom attend encore des explications[12]; à l'intérieur de la province, à Libida (Slava Rusă)[13] et, éventuellement, à Tropaeum

[3] C'est toujours un *signifer* de la légion *V Macedonica* qui est attesté à Troesmis, ISM V, 137, IV, l. 29 (134 ap. J.-C.) et un autre à Histria (*infra*, n. 15).

[4] Le nom de la femme figurait au début de la l. 4; *coniux*, au nominatif, et l'expression qui suit (voir le commentaire) nous assurent que que c'est elle qui a fait la dédicace.

[5] Voir ISM II, 238, l. 7-8: „συμβιώσας αὐτῇ ἔτη λγ'(?)", ici, la mention est faite par le mari, Οὐαλέριος Ἀχηλάου, lequel pose une petite stèle à sa femme, Ἄπφη.

[6] MIHĂESCU 1960, p. 70-71, § 49: *co* = *cum* en Dalmatie; CIL III, 2702; 1926; 2436; 9002; 12990.

[7] ISM V, 43, l. 5-6 et p. 171; MIHĂESCU 1960, § 259 et 236, p. 199.

[8] *Ibidem*.

[9] ARICESCU 1977, p. 32-37 et ailleurs; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 58-60.

[*] Quant à la période de campement de la légion en Dobroudja, traditionnellement datée de 106-167 ap.J.-C., voir une proposition plus récente (*infra* n. 12).

[10] ISM V, 154 (117-139 ap. J.-C.); voir aussi 156 (139-161 ap. J.-C.) et, pour les *canabae*, 141 (140-144 ap. J.-C.); 155 (151-154 ap. J.-C.); 135 (163 ap. J.-C.); voir aussi les vétérans de la légion attestés individuellement à Troesmis: ISM V, 172, 174, 183, 184, 186, 188, 194, 196, 203 et *infra*, n. 21 et 23; ARICESCU 1977, p. 36-37.

[11] ISM V, 115 (IIe s. ap. J.-C.): „…vici Verg[o/b]ritti C. Iulius/Vale(n)s veter(anus) leg(ionis) V M[a]/ced(onicae) mag(ister vici)…"

[12] MATEI-POPESCU, FALILEYEV 2007, p. 324-325, proposent pour toponyme la lecture „vicus Vero[·]/[·]rittiani", tout en admettant aussi, théoriquement, „vicus Vero/[b]rittiani"; le toponyme reste confus, car il peut „avoir aussi une origine autre que celtique". Le nom C. Iulius Valens indique la période de Trajan ou bien le début du règne d'Hadrien.

[13] ISM V, 227 (IIe s. ap. J.-C.): „[vet.? Leg(ionis)]/V Mac(edonicae)…"

Traiani[14]; sur le littoral, à Histria[15], respectivement dans son territoire, dans le *vicus Quintionis* (Sinoe)[16] et, bien entendu, à Tomis. L'attraction pour ce centre ouest-pontique[17] important est manifeste, ne serait-ce qu'à mentionner C. Aufidius Sen[eca?][18], …us Rufus[19], Sextus Catonius Termi[nalis][20] et un ancien cavalier de cette légion (*ex equite*)[21], tous établis à Tomis ou dans le territoire de la ville.

Le retour de certains vétérans de la légion *V Macedonica* de Dacie[22], sur leur lieu d'origine de Dobroudja est à supposer, vu l'inscription de T. Valerius Marcianus qui, après avoir reçu son *honesta missio* en 170, est retourné „chez ses lares" („reversus at (sic) lares suos"), c'est-à-dire dans les *canabae* de Troesmis[23].

L'inscription de Târguşor peut prouver le même fait, étant donné que, selon l'écriture et le syntagme *co eo*, elle appartient probablement à la fin du IIe ou au IIIe siècle ap. J.-C., période où la légion *V Macedonica* a eu son camp en Dacie.

Le processus d'installation des vétérans de la légion *V Macedonica* dans la région de Tomis** a continué, mais dans une moindre mesure, également après le retour de l'unité à Oescus[24], comme le montre une inscription funéraire trouvée

---

[14] CIL III 14214[10] „D(is) M(anibus). C(aius) Iul(ius), C(aii) fil(ius), Valens, (centurio) Leg(ionis) V Mac(edonicae), dom(o) Amasia, uix(it) an(nis) L, mil(itavit) an(nis) XXX…"; ARICESCU 1977, p. 34 (vétéran); p. 202-203, n° 16 (*centurio*), *post* 167 ap. J.-C.; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 59-60 (militaire actif). Nous observons que le personnage porte le même nom que le vétéran des environs de Cius (*supra*, notes 11 et 12); s'il s'agit de la même personne, sa présence à Tropaeum Traiani daterait de la première moitié du IIe s. ap. J.-C., lors du campement de la légion en Dobroudja; il est pourtant possible que ce militaire ait appartenu à la famille et qu'il ait accompli son service un peu plus tard.

[15] ISM I, 276 (IIe s. ap. J.-C.): „D(is) M(anibus)/Ulpius Latinus ex sig(nifero)/vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae) uixit annis LX/Aufidia Auita/coniux eius…". Nous remarquons que la fonction et l'âge sont identiques à ceux du vétéran de Târguşor; on ne saurait identifier les deux personnes, puisque l'inscription funéraire de ce-dernier est plus tardive, c'est-à-dire des IIe – IIIe siècles ap. J.-C.

[16] ISM I, 336: „Braetius Fauor(inus?)/vet(eranus) leg(ionis) V Mac(edonicae)… (IIe s. ap. J.-C.); ARICESCU 1977, p. 34 et p. 219, n° 30.

[17] Voir BUZOIANU, BĂRBULESCU 2007, p. 300-316 (bibliographie); à ajouter MATEI-POPESCU 2010.

[18] ISM II, 458, l. 5: …leg(ionis) V [Mac(edonicae)]; mil(es), cen(turio) ou vet(eranus); ARICESCU 1977, p. 34 (*veteranus*); p. 202-203, n° 5; p. 219, n° 31.

[19] ISM V, 226 (IIe s. ap. J.-C.); ARICESCU 1977, p. 219, n° 33; p. 204-205, n° 38 (IIe – IIIe siècles ap. J.-C.).

[20] ISM II, 466: „…[le]g(ionis) V M(acedonicae) (IIe s. ap. J.-C.); ARICESCU 1977, p. 34, ne le retient pas comme vétéran.

[21] BĂRBULESCU-MUNTEANU, RĂDULESCU 1981, p. 165-169, n° 3 et surtout n° 4 et fig. 3-4.

[22] Sur le campement de la légion *V Macedonica* en Dacie (168-271/275), voir BĂRBULESCU 1987, p. 22-32, 34-83.

[23] ISM V, 163, où figure toute la carrière du personnage; pour T. Valerius Marcianus, voir aussi BĂRBULESCU 1987, p. 22, 24, 71, 80, 82, 83; (punct si virgula) NELIS-CLÉMENT 2000, p. 385-386, Annexe 1.3, n° 631 et p. 52, 309-310. En ce qui concerne l'évolution municipale à Troesmis, voir ISM V, *passim*; APARASCHIVEI 2005-2006, p. 189-208.

** La plupart des inscriptions qui attestent des vétérans de la légion *V Macedonica* en Dobroudja datent de la période du campement de cette unité à Troesmis ou bien de la période suivante.

[24] BĂRBULESCU 1987, p. 32-33; GEROV, *ILB*, p. 9 et n° 8-10.

dans le territoire tomitain, à Sibioara[25].

2. Inscription funéraire fragmentaire en latin, découverte en 1961[*] à l'occasion des fouilles à l'ancienne gare de Constantza. Dimensions: ht = 0,128 m; lg = 0,208 m; ép = 0,051 m, ht des lettres = 0,051 m (inv. 16819 MINAC). Fig. 2.

La plaque de marbre est soigneusement taillée dans sa partie gauche et au niveau du champ de l'inscription, mais brisée des autres côtés; sur le dos de la pièce, figure un motif ornemental.

A la l. 1 il n'y a que trois lettres, dont la dernière est probablement un *L*; à la l. 2, la première lettre, conservée seulement dans sa partie supérieure, est, semble-t-il, un *M*. D'après l'écriture, l'inscription date du IIe s. ap. J.-C. et sa lecture reste plutôt hypothétique:

. . . . . .
Col[lina (tribu)? vix(it) ann(is)…]
m(ilitavit) (ann(is)? XX [. . . . . .]

COL à la l. 1 pourrait indiquer la tribu *Collina*, attestée à Tomis[26], au cas où le nom du personnage aura été rendu de manière complète; pourtant, les lettres mentionnées pouvaient appartenir aussi au *cognomen Colonus*, par exemple, connu lui aussi en Dobroudja[27]; enfin, on ne saurait exclure la possibilité qu'elles indiquent le domicile (le lieu d'origine) du défunt, *colonia*…[28], pour que l'on ne s'en tienne qu'à ces variantes[29].

A la l. 2, *M* a peut-être été une abréviation pour *m(ilitavit)*, une forme absente de notre région mais attestée dans l'empire[30]. Dans ce cas, le chiffre XX indiquerait les années de service d'un militaire encore actif ou vétéran (?), qui se rangerait donc à côté d'autres, déjà connus à Tomis[31]. Compte tenu de l'état fragmentaire de

[25] ISM II, 442: „…λεγ(εῶνος) πέμ/πτης Μακε/[δ]ονικῆς δυανδρι/κῆς/Κολωνείας/Οἴσκ[ο]υ καὶ…" (fin du IIIe s. ap. J.-C.). Pour l'appartenance des sites de la zone de la commune de Târguşor au territoire tomitain, voir SUCEVEANU 1977, p. 51 et 91; BĂRBULESCU 2001, p. 52-54, 155.

[*] Comme nous l'apprenons de la fiche d'inventaire de la pièce, rédigée le 9 février 1967 par Adrian Panaitescu, à l'époque muséographe à Constantza.

[26] ISM II, 169, l. 1-2: „T. Valerius, T(iti) f(ilius), Collina, Germanus, Pes/enunto im<m>aginif(er) leg(ionis) VII C(laudiae) P(iae) F(idelis)…" (seconde moitié du Ier s. ap. J.-C.).

[27] CIL III, 14214[1]: „…M(arcus) Stabius, M(arci) fil(ius), Fab(ia) (tribu), Colonus, d(omo) Luca, trib(unus) mil(itum) Leg(ionis) XI Cl(audiae)…" (157 ap. J.-C., Tropaeum Traiani); SCORPAN 1977, p. 164-166, n° 2 et fig. 3: „…M(arcus) Corienius/Colon[us…]" CONRAD 2004, p. 201-202, n° 281 (seconde moitié du IIe s. ap. J.-C., Sacidava).

[28] IDRE II, 333: „…C(aio) Val(erio) C(aii) Val(erii) filio colonia Ulp(ia)/Zermizegetusa Iuliano, p(rimi)p(ilari)/leg(ionis) XI Cl(audiae) III p(iae) f(idelis)" (époque de Gallien, Durostorum) et, bien entendu, de nombreux autres exemples.

[29] Si nous lisons à la l. 1 *COE*, il pourrait s'agir du *cognomen Coelius*, porté par un des gouverneurs de Trajan en Mésie Inférieure, Q. Roscius Coelius Murena…Pompeius Falco – 116/117 ap.J.-C. (voir THOMASSON, *LP*, 20:73), attesté à Tomis aussi (ISM II 43, 44, 45, 46), sans que le nom du gouverneur figure sur l'inscription.

[30] CAGNAT 1914, p. 443.

[31] *Supra*, n. 19-21; chez nous, *Tomis* 2007, p. 308-309 (bibliographie).

l'inscription, nous ignorons s'il s'agit vraiment d'un militaire ou d'un jeune civil romain[32] surpris par la mort dans cette ville.

Fragment inédit de ISM II, 251

3. Fragment de bloc en marbre découvert à Constantza à l'occasion des fouilles de la grande basilique, de 1961[33]. On reconnaît le commencement de sept lignes d'une inscription appartenant à l'autel ISM II, 251. Sur la face gauche du fragment en question, on observe un cadre perpendiculaire, large de 0,07 m, et une petite partie d'un décor en relief. Dimensions: ht = 0,30 m; lg = 0,08 m; ép = 0,13 m (inv. 16817 MINAC).

Les lettres sont profondément gravées: *alpha* à barre médiane horizontale; *éta* à barre médiane sans incidence avec les pieds et légèrement inclinée vers la gauche; *rhô* à la boucle sans incidence avec le pied[34]. Fig. 3.

Les faces polies de l'autel ISM II, 251 ont été décrites dans ces termes: *a*, probablement le côté central, avec l'image d'un Génie ailé (Thanatos), qui tient la main gauche sur la poitrine et appuie la main droite sur une torche renversée[35]; les dimensions de cette face sont: ht = 0,63 m; lg = 0,70 m; le côté droit, *b*, conservé sur 0,11 m, avec un fragment de fleur comme motif ornemental. Enfin, la face gauche, *c*, qui conserve (selon l'estimation initiale) environ la moitié d'une inscription brisée en haut, en bas et du côté gauche; dimensions: ht = 0,60 m; lg = 0,50 m; ép = 0,20 m.

Vu le nouveau fragment on peut supposer aussi une autre succession des faces de l'autel: *A*, la face centrale, avec inscription; *B*, celle de droite, qui porte l'image du Génie ailé; *C*, le côté gauche avec cadre et décor en relief; *D*, l'arrière de l'autel, anépigraphe, mais avec une fleur comme motif ornemental[*].

D'après l'écriture, le monument date des IIe – IIIe siècles ap. J.-C. La largeur connue de la face *A*, celle qui porte le texte, est de 0,08 m (fragment inédit) + 0,50 m (fragment ISM II, 251) = 0,58 m; elle aurait dépassé cette dimension, étant donné que les deux parties de l'inscription ne sont pas jointives et la seule face entière de l'autel, celle avec Thanatos, présente une largeur de 0,70 m. Par la suite, la lecture de l'épitaphe reste partiellement hypothétique:

1. ..Α……ΛΕΤΙΕΥ[…]
   τὴν [πύελον …ἡ φυ]λὴ Αἰγικ[ο]-
   ρέω[ν . . . . . τοὺ]ς παῖδα[ς]
   Γν[……κα]ὶ Διονύσι-
5. ον [……μνήμ]ης μεῖναι κὲ

[32] *Ibidem*, p. 309, n. 308 (les noms romains ou romanisés de Tomis); la lecture *m(ilitavit)* étant incertaine, le chiffre XX pourrait indiquer l'âge du défunt.

[33] Pierre certainement réutilisée à ce monument, voir, à ce propos, RĂDULESCU 1966, p. 28-84.

[34] Les lettres ressemblent à celles de ISM II, 251 – autel fragmentaire, MNA, inv. L, n° 755; sur celui-ci, l'*epsilon* est rendu avec les barres droites (comme ici) et, une seule fois, transcrit en forme lunaire (l. 5); le *sigma* est lunaire et le *éta* a la barre horizontale soit détachée, soit droite et liée aux hastes verticales en ligature H + N à la l. 9.

[35] Voir PÂRVAN 1912, p. 539-540, n. 1-2; STOIAN 1962, p. 61-62, n° 4.

[*] Le côté *D* = b, de ISM II, 251, dont il est dit qu'il porte ce décor.

ἀε[ὶ κατὰ τὰς ἀνα]στροφὰς
ἡ[μῶν πρὸς……]καὶ τοὺ[ς]
[τάφους ἑαυτῶν· ἐὰ]ν δέ τις
[ἀνάξει ἕτερον τεθῆνα]ι δοῦναι
10. [εἰς τὸ ταμιεῖον καὶ τὴν πό]λιν τὴν
……

„[Untel a fait] le sarcophage…, la tribu Aigikoreis [a érigé] pour les enfants Gn…...fils de …. et Dionysos fils de ….., en souvenir, pour qu'ils restent éternellement conformément à notre attitude envers …….. et envers leurs tombeaux; et si quelqu'un y amène un autre, qu'il verse à la caisse (impériale) et à la cité ….”

Vu les lettres conservées à la l. 1, il est dificile à reconnaître le verbe τελευτάω (= achever, terminer, exécuter), d'autant plus que celui-ci n'apparaît pas dans des inscriptions de ce genre, qui utilisent communément κατασκευάζω (= bâtir / construire, faire). Nous ne pouvons donc que soupçonner que les premières lignes de l'inscription auraient indiqué le nom de celui qui a réalisé le monument[36], à moins qu'il ne s'agisse de celui auquel le monument aurait été initialement destiné[37].

Au vu de l'article féminin à l'accusatif conservé à la l. 2, le monument funéraire semble avoir été un sarcophage (ἡ πύελος); cependant, les fragments conservés révèlent plutôt un autel (ὁ βωμός)[38], qui aura été peut-être mentionné dans le texte aussi, car il résulte d'autres inscriptions de Tomis qu'entre les deux types de monuments funéraires il y avait un rapport étroit[39].

Dans l'épitaphe, on mentionne aux l. 2-3 la tribu *Aigikoreis*[40], soit au nominatif, auquel cas la tribu aurait pris en charge l'érection du monument pour les enfants d'un de ses membres[41], soit au datif, φυλῆ, sans *iota anekphônèton*[42], auquel cas le monument aurait été consacré à la tribu ou au nom de la tribu[43].

Les enfants sont souvent mentionnés sur les monuments funéraires tomitains[44]. Les noms sont ici fragmentaires: le premier commençait avec Γν…..[45], quant au

[36] ISM II, 365: Πέρινθός μου ἀνὴρ/βωμὸν καὶ στήλην ἀνέθηκεν.

[37] Pour un exemple plus récent, voir BĂRBULESCU, BUZOIANU 2009, p. 396-398.

[38] Pour πύαλος, πύελος, πυελείς, respectivement *pyalis*, *sarcophagus*, voir ISM II, p. 418 et 424 (*indices*) et p. 196; *ibidem*, p. 411; au cas où il s'agissait de stèle et autel, voir *supra* n. 36.

[39] ISM II, 204: "…κατεσκεύασεν τὸν βωμὸν καὶ τὴν πύ/ελον…"; 205: „…π]υελείδα καὶ τὸν β[ωμόν.”

[40] Pour φυλὴ Αἰγικορέων à Tomis, voir aussi ISM II, 164, 252, 253; DORUŢIU-BOILĂ 1970, p. 117-126. La restitution du nom aux l. 2-3 nous a attiré l'attention sur l'appartenance du fragment en question à ISM II, 251.

[41] Les tribus érigent surtout des monuments votifs, voir ISM II, 123, 122, 164, etc. ou bien dédicatoires, ISM II, 52; voir aussi ISM I, 58, 333, 334, etc.

[42] Commentaires dans ce sens dans ISM II, 251.

[43] Voir ISM II, 122, 123.

[44] ISM II, p. 417, *s. v.* παῖς.

[45] Les noms qui commencement par Γν(…) sont nombreux: Γναρίσκος, Γνησία, Γνοῦρος, Γνώμα, Γνῶσις etc., cf. LGPN, I-IV (*indices*). Il est moins probable que nous nous trouvions devant un *praenomen*, Γνάιος (voir IGB, I², 322, Mésambria, Ier s. ap. J.-C.) ou Γάϊος (voir ISM II, p. 388, *s. v.*), et que nous lisions par conséquent sur le fragment en question: „Γ(άϊον) N…?

second, on sait qu'il s'appelait Διονύσιος, mais le patronyme demeure inconnu[46].

A la l. 5 Chr. M. Danoff a lu: ις μεῖνας κε, un texte donné pourtant en majuscules par I. Stoian[47]; à partir des lettres conservées dans la partie droite de cette ligne, nous pensons pouvoir compléter μνήμ]ης μεῖναι κε[48] (infinitif aoriste de μένω, un verbe que l'on rencontre à Tomis dans deux épigrammes funéraires)[49].

Dans la partie finale, il s'agit, selon toute vraisemblance, du désir que les dépouilles des défunts restent pour toujours au même endroit. L'adverbe ἀεί semble figurer au début de la l. 6[50]. Le lieu auquel on fait référence était probablement le monument funéraire[51] (ὁ τύμβος). A la même ligne, nous pouvons restituer, paraît-il, ἀναστροφή (= attitude, séjour), ici à l'accusatif pluriel[52], un mot que l'on rencontre souvent dans les inscriptions[53], y compris à Histria[54] et Tomis[55].

Etant donné que dans les deux villes ouest-pontiques il s'agit de l'attitude de certains étrangers par rapport à la cité, il n'est pas à exclure qu'il s'agisse dans notre inscription des enfants d'un étranger établi à Tomis[56], inscrit dans la tribu des *Aigikoreis*[57].

Pour rétablir le texte de l'inscription, il nous manque donc des données essentielles[58]; dès lors que l'on admet que la tribu des *Aigikoreis* aurait érigé le monument, nous pouvons soupçonner l'appel au respect à l'égard des dépouilles des défunts[59] et à l'égard des monuments funéraires en général[60], selon la

[46] Nous ne savons pas si les deux noms étaient suivis de patronymes ou bien si le patronyme ne figurait qu'après le second nom, puisqu'il s'agissait, selon nous, de frères; en ce qui concerne la fréquence du nom théophore Διονύσιος à Tomis, voir ISM II, p. 384 (*indices*).

[47] DANOFF 1932, p. 29-30, n° 9, cf. STOIAN, ISM II, 251, l. 5: ΗΣΜΕΙΝΑΙΚΕ.

[48] Pour le syntagme μεῖναι ἀεί, voir EAD, XXX, 469 (Délos-Rhénée, *ca*. 150-100 av. J.-C.): ὁ οἶκος ἄθραυστος μείναι ἀεὶ καὶ…"

[49] ISM II, 166, l. 8; 275, l. 9, 17: μένω (= *remaneo*).

[50] *Supra*, n. 48. A Tomis, nous rencontrons la forme adjectivale ἀείμνηστος, voir ISM II, 373, l. 9; 377, l. 16-17: „τὰ ἀείμνηστα τέκνα" ("les fils d'éternel souvenir").

[51] Pour les occurrences de τύμβος à Tomis, voir ISM II, 167, 174, 365, 384; à ajouter aussi la forme τύνβος, *ibidem*, 375 et 380.

[52] ISM II, 251 préfère „τὰ]ς τροφὰς. Pour τροφή (= nourriture), ici inadéquat, voir à Histria ISM I, 2, l. 1 et 19, l. 5; voir aussi 180, l. 3 (τρέφειν); à Tomis, τρέφω: ISM II, 166, 241, 369, 384; IGLR, 18; à Callatis: ISM III, 148, l. 4 (θρέψαι).

[53] Le nom est utilisé, en général, au singulier: le génitif dorique ou l'acusatif; voir IG, V 1, 152; SEG 54:749; FD III 2:22; IGB I² 43 et 37bis.

[54] ISM I, 32, l. 3 (IIe s. av. J.-C.): inscription pour un médecin (?) suite à son séjour de longue durée dans la cité.

[55] ISM II, 5 (Ier s. ap. J.-C.): décret pour Nilos de Tyras.

[56] Pour la présence des étrangers à Tomis, voir BUZOIANU, BĂRBULESCU, 2007, p. 310; à ajouter AVRAM, *Prosopographia*, *passim*.

[57] A Tomis, l'inscription des étrangers dans diverses tribus de la cité est bien connue; voir ISM II, 253, 256, 375.

[58] Pour une restitution alternative des l. 6-8, voir aussi l'expression κατὰ τοὺς νόμους dans IGB III, 1, 1474, 1473; IK Byzantion, 316; Bull.ép. 1984, 268 (3); AVRAM 2007, p. 87, no. 30, l. 7-9: [ἐδίκασεν τὰς] δίκας ὀρθῶς [καὶ δικαίως καὶ κατὰ τοὺς νό]μους (IIe s.av.J.-C.).

[59] Voir aussi φθίω: ISM II, 275, 328, 340, 364, 368, 308, 380, l. 11: „φθιμένων ἀρετήν".

[60] Pour τύμβος et τάφος, voir surtout ISM II, 380 et 384.

tradition[61], ce que l'on retrouve dans plusieurs autres inscriptions de Tomis.

En revanche, nous reconnaissons avec certitude, aux l. 8-9, la formule d'interdiction de réutiliser le tombeau, ce qui revient à plusieurs reprises à Tomis[62]. La fin de l'épitaphe devrait indiquer le montant de la somme à payer par les contrevenants à la caisse impériale et au trésor de la cité[63].

4. Inscription fragmentaire découverte à Lazu (départ. de Constantza)[64]. On n'en conserve qu'une petite partie de la base du relief, difficile à identifier; on pourrait éventuellement distinguer la scène du Cavalier, souvent représentée sur les stèles funéraires de Mésie Inférieure[65] (à en juger d'après le sabot d'un cheval et la patte d'un animal (chien?), sans pour autant exclure que les urnes, également visibles, appartiennent au banquet funéraire (?).

Le relief est délimité du champ de l'inscription par un double cadre profilé. Dimensions: ht = 0,135; lg = 0,295; ép. = 0,140 (inv. 20702 MINAC). Fig. 4.

Les lettres sont bien rangées: *sigma* lunaire; la dérnière lettre partiellement conservée est probablement un *T*[*].

D'après l'écriture, l'inscription date du IIIe s. ap. J.-C.

Seules quelques lettres de la première ligne sont conservées:

Ἰ]ούλι(ο)ς Τ?
„Iulius T?"

Le nom, rendu probablement dans le système des *tria nomina*, dont on identifie avec certitude le *nomen gentile*, a été transcrit à l'omission de la lettre *o*, Ἰουῦλις[66]. On rencontre la même forme à Tomis dans une liste des membres d'un θίασος local, où figure entre autres „Ἰ]ούλις Θεόδουλος φι(λότειμος)" (IIe – IIIe siècles ap. J.-C.)[67] ainsi que dans une autre inscription du IIIe s. ap. J.-C.[68]

La réduction de –ιος en -ις[69], respectivement, en latin, *-ius* en *-is*, dans le cas de quelques *nomina gentilia* et *cognomina* romains (et dans des mots communs aussi) est attestée à partir du IIIe s. ap. J.-C. dans les provinces orientales de

[61] L'expression κατὰ θεσμόν dans ISM II, 285.

[62] Voir ISM II, 199, 205, 237, 298, 329, 363; à ajouter BĂRBULESCU, BUZOIANU 2009, p. 396-398, n° 4 (IIIe s. ap. J.-C.).

[63] ISM II, 298, l. 5-7: …"δώ<σ>ει προστείμου ἰς/τὸ ταμεῖον μυρία πεντακισχίλια/καὶ τῇ πόλει πεντακισχίλια".

[64] Sur les découvertes de Lazu, voir POPESCU 1965, p. 251-260; à ajouter aussi *infra*, n. 73.

[65] CONRAD 2004, chap. 8, p. 71-78 (bibliographie); voir aussi pl. 48-51.

[*] Puisque la pierre est brisée juste ici, nous trouvons difficile à lire les deux dernières lettres *OΣ* (avec sigma rectangulaire?), auquel cas le nom aurait été transcrit correctement au nominatif, Ἰούλιος.

[66] MIHAILOV 1943, p. 54.

[67] ISM II, 18, l. 8; dans l'inscription, on utilise pour le *sigma* tantôt la forme lunaire, tantôt la forme rectangulaire (époque des Sévères).

[68] *Ibidem*, 369, l. 10: Ἰουῦλις.

[69] Voir toujours sur le littoral ouest-pontique à Histria: [Οὐλ]π(ιος) Ἰανουάρις (ISM I, 201 B, l. 9); Mésambria: Αὐρ(ήλις) Ἰούλις Ἰσ[…..γερουσι]/αστής (IGB I[2], 348). Pour les noms en -ις<αιος des antroponymes latines, voir aussi Bull.ép. 2008, 361.

l'Empire Romain, y compris dans notre région[70].

Le nom Iulius est attesté à Tomis à la fin du Ier s. - début du IIe s. ap. J.-C.[71]; le *nomen* devient ensuite assez fréquent; il est porté par des militaires et des civils de cette ville ouest-pontique[72].

Pour revenir à la stèle de Lazu, elle pourrait avoir appartenu à un habitant de ce site rural du territoire tomitain; c'est ici que l'on a découvert plusieurs monuments architectoniques et sculpturaux, des inscriptions monumentales dont quelques-unes apportées, il est vrai, des environs (tel le *vallum* en pierre, situé à seulement 6 km E du village), où on aurait pu les réutiliser, ou même de Tomis[73]. La provenance de ce fragment d'inscription d'une autre zone n'est pas à exclure.

5. Fragment de plaque de calcaire; découverte fortuite, Constantza, 1996 (inv. 43455). Inscription funéraire partiellement conservée, avec des lettres profondément gravées disposées dans un cadre; la formule finale de salut est gravée sous la bordure*.

Sont conservées neuf lignes de l'inscription (les premières lignes et, partiellement, la partie droite du champ utilisé pour l'inscription manquent). Les lignes sont inégales; la hauteur des lettres varie elle aussi: les lettres disposées sous le cadre sont plus grandes que les autres. Forme des lettres: *omikron* en losange; *upsilon* à barre horizontale; *sigma* de forme rectangulaire. Ligatures: l. 6, N + H + M + H.

Quant aux faits linguistiques, nous retenons la notation des diphtongues ει = ι et ου = υ/ο.

A en juger d'après l'écriture et l'onomastique conservées, l'inscription date du IIIe s. ap. J.-C.

ΔΕΙ
ΚΡΕΙΝΙΙ
ΝΑΤΟ
Αὐρ(ήλιος) Μουλ[…]
Αὐρ(ήλιος) Νατᾶλις

[70] ISM V, 80, l. 2 et p. 108: G(aius) Iul(ius) Sergi(u)s (IIIe s. ap. J.-C. – Ulmetum); 43 (avec la bibliographie antérieure): Aur(elius) Gai(u)s (IIIe – IVe siècles ap. J.-C. – Capidava); MIHĂESCU, § 259; voir aussi § 68: les voyelles i + u réunies en diphtongue *iu* se sont transformées en *i* après la syllabe accentuée du mot.

[71] ISM II 176: M. Iulius Tertullus vet(eranus) coh(ortis) I Commagenorum; sur la date de l'inscription, entre 97-105 ap. J.-C., voir MATEI-POPESCU, 2001-2002, p. 204-205, n. 326, 333-334.

[72] ISM II, p. 378 (Ἰούλιος); p. 382 (*Iulius*) – *indices*.

[73] Sur la longue existence d'un *vicus* à Lazu, voir *supra*, n. 64; BĂRBULESCU 2001, p. 59, n. 300-302; ISM II 24 (catalogue de noms, collège; IIIe s. ap. J.-C.); 74 (architrave en marbre; IIe s. ap. J.-C.); 80 (= DORUȚIU-BOILĂ 1977, p. 177-180; provenance incertaine); 241 (épigramme funéraire; IIe s. ap. J.-C.); 263 (inscription funéraire (= ARICESCU 1977, p. 220, n° 45 et observations à la p. 204-205, n° 51); 355 et 399 (quelques-unes des pièces proviennent probablement de Tomis).

* Les dimensions manquent, parce que la pièce est momentanément égarée.

μνήμης χά[ριν].
Χαῖρ[ε]
παροδ[εῖ]-
τα

Certains éléments de graphie et de vocabulaire aux l. 1-3 de l'inscription ouvrent la porte à plusieurs variantes d'interprétation:

a) [……..]
[κρίσις]
δει[νὴ ἔ-]
κρεινη(?)[θα-]
νάτο[υ]

„Un destin terrible m'a condamné à mort[*]*. Aur(elius) Moul(…) (et) Aur(elius) Natalis (ont fait ériger le monument) en souvenir. Salut, passant".*

La reconstitution se fonde sur le fait que les voyelles longues sont rendues par des diphtongues, ce qui permettrait de reconnaître la valeur poétique de δεινή pour δινή[74]. Le même traitement ει = ι indiquerait dans la forme κρειν[…] le radical du verbe κρίνω. On connaît bien des constructions du verbe du type θανάτου κρίνειν (voix active) et κρίνεσθαι κρίσιν θανάτου (voix passive)[75]. Il y a quand même quelques éléments qui ne conviennent pas à la restitution proposée:

- la construction habituelle est δινὴ κρίσις (voir ISM II, 347); pour κρίσις seul, voir ISM II, 384 et ISM III, 148;
- les hastes verticales qui font suite à *N* à la l. 2 ne permettent pas d'envisager un *E* pour la forme verbale [ἔ]κρεινε; sans en avoir la certitude, on pourrait reconnaître un *H*[**], mais une forme κρείνῃ[***] (un éventuel subjonctif du verbe κρίνω) n'y aurait pas sa place. Pour accepter ἔκρεινη = ἔκρεινε (ἔκρινε), donc un imparfait actif de l'indicatif, il faut supposer un éventuel *η* utilisé ici à la place d'un *ε*[****].

b) la variante à renvoi direct:

[ΕΓΩΠΑΡΟ]	[ἐγὼ παρο-]
ΔΕΙ[ΤΑ…….]	δεῖ[τα…….]
ΚΡΕΙΝΗ[ΘΑ]	κρείνη [θα-]
ΝΑΤΟ[Υ]	νάτο[υ]

[*] Ou „un jugement terrible m'a destiné à la mort".

[74] Voir ce terme dans ISM II, 347, dans la formule δινὴ κρίσις („jugement cruel"); toujours poétique, dans IGB I², 344 δεινά (adv.) et 349 bis (δεινῶν); IGB V, 5387 …καὶ νυκτορανῃ δεινὴ…" MAMA 4, 140 (Phrygie…σαρκοβόρος δεινή τε φόνου…

[75] „Juger à mort, juger une affaire capitale"/"être jugé à mort, c'est-à-dire traduit en justice pour une affaire capitale".

[**] Les deux hastes verticales à la fin de la l. 2 sont plus rapprochées, ce qui ne donne pas sûrement un η; il se peut qu'elles fassent partie de lettres différentes.

[***] Voir MDAI(A) 32 (1907), p. 243, n° 4: „ἀν αὐτὸς κρείνηι τῶν ἱερῶν…" (Pergame).

[****] Pour l'interchangeabilité *ε*/*η*, voir MIHAILOV 1943, p. 26, 3 a.

κτλ. κτλ.

„Moi, le passant,…"

Dans la cette variante, seule la forme ἐγὼ παροδεῖτα peut être soutenue[76]. Mais la formule proposée suppose l'utilisation d'un verbe à la première personne du singulier (on y entend la voix médio-passive) du type κέκριμαι (pf.), ἐκρίμην (impf.), ἔκριθην (ao.), s'il s'agit du verbe κρίνω. Dans la forme révélée par la pierre ΚΡΕΙΝΗ, nous ne reconnaissons pourtant aucun des types énumérés du verbe κρίνω et d'autant moins dans la lettre *H* quelque terminaison pour la première personne du singulier.

c) La variante du nom propre/des noms propres dans des formules du type:

[……..]	[……]-	[……]
δεῖ[α]	δεῖ[α]	Δει[…]/-δει[αν]
Κρείνη [γεί-]	Κρείνη [γεί-]	Κρείνη[ν γεί-]
νατο	νατο	νατο
κτλ.	κτλ.	κτλ.
(1)	(2)	(3)

L'élément constant dans les trois formules est la forme verbale (elle aussi poétique) γείνατο („a engendré"), laquelle modifie le contenu de la première partie de l'inscription[77]. Il est à remarquer que le verbe est à la IIIe personne du singulier et suppose donc un seul nom propre. En prenant pour modèle ISM I, 271 (γείνατο δεῖα Κόρινθος) nous pouvons supposer une formule δεῖα Κρείνη γείνατο (1) ou […]δεῖα Κρείνη γείνατο (2), la dernière ayant un suffixe adjectival de dérivation féminine[*]. On ne saurait exclure non plus la variante avec deux noms (3) où Κρείνη[ν] à l'accusatif, accompagné ou non d'un déterminant au même cas, devait être forcément précédé d'un nom en nominatif[78]. Pour des variantes des noms propres en Δει(…), nous disposons d'un répertoire suffisamment riche, surtout en formes masculines[79]. La variante Κρείνη n'est pas, elle non plus, certaine: la haste verticale qui suit à *I* à la l. 2 permet aussi la possibilité d'un Π, appartenant à un nom propre qui pourrait être restitué comme Κρεινί[ππη][80]; nous n'excluons pas non plus l'hypothèse d'un nom qui contienne l'élément […]κριν/κρειν[…]-, même si, pour la plupart, il s'agit de noms

[76] Pour la formule ἐγὼ παροδεῖτα, voir ISM II, 202: pour une formule plus longue (ἐνθάδ'ἐγὼ κεῖμαι, παροδεῖτα), voir ISM II, 340.

[77] Pour la même forme, voir ISM I, 271 et ISM III, 137.

[*] Du type ἡδύς, -εῖα, -ύ.

[78] La variante des noms propres n'exclut pas dans la première partie un Aur[elius] ou une Aur[elia] apparenté(e) aux dédiants de la partie finale de l'inscription.

[79] Voir LGPN I-IV (*indices*): Δείνιος, Δεῖνας, Δείνων, Δείδης, Δείων, etc.; IGB I[2], 405 (Δεινῆς), 326 (Δεινομένης), 351 (Δει…). Pour une forme Δινίας (avec la variante Δινις) rencontrée à Tomis, voir le commentaire de IGLR, p. 61; pour Δεινίας, voir aussi PEEK 1960, n° 186; Δεινίας est enregistré en Thrace aussi – voir IGB II, 517 et 521.

[80] Voir IG XII, 9; SEG 28:723, A 60.

masculins qui conservent dans la déclinaison la voyelle thématique ε[81], tout comme à la l. 1, nous n'excluons pas la possibilité d'un nom qui contienne l'élément […]δει[…][82].

Bien que les formes onomastiques ne soient pas certaines, la variante de la présence, dans la première partie de l'inscription, de certains noms propres (soit N-Ac-verbe, soit Ac-N-verbe), semble la plus probable.

La seconde partie de l'inscription contient les noms de ceux qui se sont chargés d'ériger le monument ainsi que les formules habituelles pour une inscription funéraire. Ces noms s'ajoutent à la série d'*Aurelii*, bien représentés à Tomis, surtout après 212 ap. J.-C.[83] Pour le premier nom inscrit Αὐρ(ήλιος) Μουλ(…), il suffit de noter les radicaux possibles Μυλ(…)/Μολ(…) d'un nom dont il ne manque pas, semble-t-il, beaucoup de lettres[84]. Pour le deuxième nom de notre inscription, Αὐρ(ήλιος) Νατᾶλις, nous nous contentons de renvoyer à un certain Νατᾶλις Πομπονίου à Histria[85] et à la variante Νατάλος Ἐπικράτου à Tomis[86].

A en juger d'après le *nomen gentile* commun, les deux *Aurelii* semblent être en relation de proche parenté (père – fils ou frères)[87]; mais on ne peut pas se prononcer avec certitude sur leur relation avec les personnes portant les noms conservés de manière fragmentaire (si nous acceptons la variante „c" d'interprétation) dans la partie supérieure de l'inscription.

B. Inscriptions votives.

6. Dans le secteur de la porte Nord de la cité de Tropaeum Traiani, pendant les fouilles de 2007, on a découvert un fragment d'autel votif portant une inscription en grec[88]. Dimensions: ht. = 0,72 m (le fronton 0,22m); lg. = 0,758 m (l'inscription 0,57 m); ép. = 0,65 m; ht. des lettres = 0,032-0,052 m; Fig. 6.

L'autel comporte un fronton aux acrotères en relief, à travers deux demi-cercles de dimensions différentes. De l'inscription on ne conserve que deux lignes,

[81] Du type Εὐκρίνης, Θεοκρίνης, Προκρίνης, Δαμοκρίνης, etc.; voir aussi une forme Μακρεῖνε dans IvO 811 (Elis).

[82] Voir, par exemple, Μήδεια, attesté en Attique, IG III App. 24; SEG 26, 203. Mais la forme fréquente dans la zone nord-pontique est Ἠδεῖα: CIRB, 6 (IVe s. av. J.-C.); 69 (57 ap. J.-C.), 412 (première moitié du Ier s. ap. J.-C.); 676; 1017; 1064. Nous retenons pour la manière de transcrire l'inscription IGB III 1, 1013: Ἐπαφρο/δεῖτος Σαρδυα/νός.

[83] Pour des *Aurelii* à Tomis, voir ISM II, p. 376 (*indices*).

[84] Des noms comme Μούλλαρος (LGPN I, *indices*) ou Μουλίουργος (LGPN IV; IOSPE I[2], 113) semblent être trop longs pour être insérés à la l. 4 de l'inscription.

[85] ISM I, 225.

[86] ISM II, 17. Le gouverneur de Mésie Inférieure ayant porté ce cognomen, L. Minicius Natalis Quadronius Verus (LP:20, 82), présent dans la province dans les années 140/141-144 ap.J.-C., est attesté à Tomis (cf. BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1997, p. 167-170, n° 1) et à Callatis (ISM III, 114).

[87] Bien que la généralisation du nom Aurelius à la suite de la *Constitutio Antoniniana* met en garde devant tout essai d'établir des relations de parenté; étant donné qu'il s'agit d'une inscription funéraire, cela reste pour autant possible.

[88] L'inscription a été découverte par notre collègue Ioana Bogdan Cătăniciu, qui fait des fouilles dans ce secteur depuis longtemps. Nous la remercions à cette occasion aussi pour nous avoir confié la pièce en vue de la publication.

dont la dernière est endommagée à la base et au centre; *alpha* à la barre médiane brisée; à la l. 1, le *iota anekphônèton* est noté. D'après l'écriture, l'inscription date du IIe s. ap. J.-C.

Ἀγαθῆι τύχηι
Ἑρμόδωρο[ς Ζ]ωΐλου
……

„A la bonne fortune! Hermodôros fils de Zôilos…"

Le nom du dédiant, Ἑρμόδωρος, est un nom théophore bien connu, que l'on rencontre à Histria[89], Tomis[90] et dans d'autres villes du littoral ouest-pontique[91]. En ce qui concerne le patronyme, d'après les fragments de lettres conservés, il semble s'agir de Ζωΐλος, qui apparaît lui aussi dans l'espace mentionné[92].

L'existence d'une communauté grecque à Tropaeum Traiani est la conséquence des relations des villes du Pont Gauche avec les centres romains de l'intérieur de Mésie Inférieure et du *limes* au cours des IIe – IIIe siècles ap. J.-C. et, plus tard, dans le cadre de la province de Scythie[93].

Nous ignorons quelle était la divinité à laquelle était consacré cet autel. Toujours est-il que, grâce à quelques découvertes plus anciennes de Tropaeum Traiani, nous sommes renseignés, dans la cité et dans son territoire, sur l'adoration de quelques dieux traditionnels grecs. Il s'agit de Ζεὺς Ὄμβριμος (Zeus „le pluvieux"), auquel sont consacrés un autel „et un temple" par Protogénès, μαγίστρατος dans une localité rurale voisine (236-238 ap. J.-C.)[94] située dans une zone qui aurait souvent connu la sécheresse. Ce qui est parfaitement envisageable, du moment où, plus tard, au IVe s. ap. J.-C., l'on consacre à Héra la reine (Ἥρα βασιλίσσα) de la part de „la cité des *Tropaeenses*, pour avoir exaucé le voeu de trouver de l'eau"[95].

Les relations avec le monde pontique sont également illustrées à Tropaeum Traiani par la dédicace faite à Jupiter Olbiopolitanus par Nevius Palmas Theotimianus[96], un Grec au nom romanisé, venu pour des affaires de commerce dans cette ville de Mésie Inférieure.

A Tropaeum Traiani, où la population et les structures administratives et religieuses sont profondément romaines[97], nous constatons la présence et

[89] ISM I, 196, l. 21-22: Ἑρμόδωρος Ἀρτεμιδώρου (milieu du IIe s. ap. J.-C.); 193 B, l. 77: [Κλειτοφῶν] Ἑρμόδωρου (138 ap. J.-C.); 197 A. l. 3: Ποντικὸς Ἑρμοδώρου (seconde moitié du IIe s. ap. J.-C.).

[90] ISM II, 83, l. 29 Ἑρμόδωρος Θεοδότου; l. 29: Ποντικὸς Ἑρμοδώρου (198-201/202).

[91] IGB I², 51 bis, b, l. 6 (Odessos); 14 c, l. 21 (Dionysopolis, début du IIIe s. ap. J.-C.); 225, l. 5 (Mésambria, Ier s. av. J.-C.); 401, l. 7 (Apollonia).

[92] ISM II, 59, l. 6-7: Π(όπλιος) Αἴλιος Ἀντώνιος Ζωΐλος; 22, l. 1: Αὐρ(ήλιος) Ζ[ωΐλος(?)]; voir aussi *infra*, n° 7, variante C.

[93] DID II, *passim*; BARNEA (coord.) 1979, *passim*; SUCEVEANU, BARNEA 1991, *passim*.

[94] BARNEA 1969, p. 599-609, n° 2.

[95] IGLR, 171 (début du IVe s. ap. J.-C.); voir aussi BARNEA 2010: autel dédié à *Poseidon kyanochaitès* (κυανοχαίτης.) par „ή πό/λις Τροπε/εσίων ὑπὲρ/τῆς εὑρέσεως/τοῦ" ὕδατος".

[96] IGLR, 169 (293-305 ap. J.-C.).

[97] APARASCHIVEI 2006, p. 327-348; POPESCU 1964, p. 185-204.

l'influence grecques[98], suite aux relations économiques et commerciales[99], ainsi qu'aux interférences spirituelles[100] de la partie gréco-orientale de l'Empire Romain.

L'apparition des inscriptions grecques à Zorile[101] et Urluia[102], dans le territoire de Tropaeum Traiani[103], la conservation d'une tradition linguistique grecque dans la cité[104], prouve, une fois de plus, la mobilité des éléments grecs dans la région comprise entre la mer Noire et le Danube à l'époque romaine.

Un possible culte des Nymphes dans le territoire tomitain.

7. Inscription fragmentaire en grec, découverte à 15 km ouest de Constantza, aux alentours de la localité Valea Seacă (comm. de Valu lui Traian); la pièce a été signalée à 20 m sud de la guérite du cantonnier de la gare de Basarabi, sur le chemin vicinal parallèle à la voie ferrée Bucarest-Constantza, à côté d'une plaque monumentale – une dédicace en l'honneur de l'empereur Valentinian érigée vers 369 – et d'une colonne fragmentaire[105]. Dimensions: ht. = 0,27 m; lg = 0,37 m; ép. = 0,12 m (en face) et 0,30 m (en arrière); ht. de lettres = 0,07-0,08 m (inv. 14199 MINAC). Fig. 7.

Le texte fragmentaire conserve des débris appartenant à trois lignes. Les lettres sont profondément gravées et largement espacées: *epsilon* et *sigma* ont une forme lunaire; *ypsilon* aux hastes supérieures séparées du pied de la lettre, bordé d'*apices* horizontaux; *alpha* à la barre médiane brisée. D'après le caractère des lettres, l'inscription date des IIe – IIIe siècles ap. J.-C.[106].

A la l. 1 sont visibles deux hastes verticales (il manque leur partie supérieure), lesquelles peuvent être lues *Π* ou *TI*[*], après quoi la lettre *A* est assurée. A la l. 3, on lit avec certitude *NY*, on distingue ensuite les parties supérieures de trois hastes verticales appartenant probablement à un *M* (à barres intérieures gravées vers le bas en forme cursive) et d'un *Φ* dont seul le sommet est conservé[**].

---

[98] *Supra*, n. 94-95; à ajouter PÂRVAN 1911, p. 1-12, 163; VULPE 1938, p. 186, 226, 287. „Ordo sp[lendi]dissima (*sic*!) mun[ic(ipii)] Trop(aei) (CIL III 7484 = 12461); la méprise sur le genre du mot *ordo* semble s'expliquer par la traduction mécanique du terme grec βουλή, voir VULPE 1968, p. 274-275; BARNEA 1977, p. 353.

[99] SUCEVEANU 1977, *passim*; à ajouter aussi BOUNEGRU 2003, p. 57-73 et ailleurs. Sur les routes des environs de la cité, voir PANAITE 2006, p.; PANAITE, ALEXANDRESCU 2009, p. 429-455.

[100] Sur la zone pontique, nous retenons seulement PIPPIDI 1969, *passim*.

[101] POPESCU 1964, p. 201; AEM 17 (1894), p. 113, n° 60.

[102] IGR I, n° 596 (= AEM 17 (1894), p. 113, no. 59).

[103] Sur d'autres inscriptions grecques découvertes dans le territoire de Tropaem Traiani (dont quelques-unes provenant cependant des villes pontiques), voir BĂRBULESCU 2001, p. 119-124; 191-192.

[104] Voir le nom Κέραμος sur un bloc de parement de la cité, peut-être un des contribuables, à l'occasion de la réfection de la cité, cf. BARNEA (coord.) 1979, p. 71 et 240; voir aussi IONESCU *et alii* 2006, p. 32; PETOLESCU 2007, p. 386, n° 1226.

[105] RĂDULESCU 1978, p. 151-154, fig. 1-2 = ISM II, 115.

[106] Pour la forme de certaines lettres, voir ISM II, 240, 270, 292 etc. (II–IIIe siècles ap. J.-C.).

[*] Le *Π* est légèrement éloigné de la lettre précédente; nous pouvons lire aussi *TI*.

[**] Les hastes pourraient également appartenir aux lettres *HI*, mais dans ce cas il n'y aurait nulle restitution possible.

Même si nous ne connaissons pas les dimensions initiales de la plaque, à en juger d'après le fragment conservé, celle-ci semble avoir eu une longueur initiale permettant la gravure de 26-29 lettres par ligne.

A la l. 1, la lettre *Π*, probablement le *praenomen* Π(όπλιος) et le gentilice commençant par *A* dirigent notre attention vers une série de personnages de Tomis qui auraient pu faire ériger le monument; nous retenons, dans l'ordre de la probabilité, les variantes suivantes de lecture:

[Ἀγαθῇ Τύχη]
[Τῆς Μητροπόλεως Τόμεως πάτρων]-
ες(?) Π(όπλιος) Α[ἴλ(ιος) Ἀμμώνιος ἐπίτρ(οπος) τοῦ Σεβ(αστοῦ) καὶ ὁ]
υἱὸς α[ὐτοῦ Π(όπλιος) Αἴλ(ιος)…ἐκ τῶν ἰδίων κυρίαις]
Νύμφ[αις εὐχαριστήριον ἀνέθηκαν].

„*À la bonne fortune*
Les patrons de la métropole de Tomis, P. Aelius Hammonius, procurateur impérial, et son fils P. Aelius…….ont consacré à leurs propres frais aux Nymphes tout-puissantes (ce monument), action de grâce".

P. Aelius Hammonius, dont la carrière est évoquée par une inscription de Tomis du temps de Gordien III[107], a détenu plusieurs commandements, y compris celui des troupes auxiliaires de la province de Mésie Inférieure ou de préfet de la flotte *Flavia Moesia Gordiana*; puis, sous le règne du même empereur, il parvient à la plus haute fonction détenue dans la province, celle de *procurator Augusti*, avant qu'il n'assume la même charge dans la province de *Dacia Apulensis*[108].

La terminaison du pluriel –ες nous permet de restituer aux l. 2-3 [πάτρων]/ες*** (avec non-respect de la coupe syllabique, ce qui est déjà attesté).

Comme on vient de le préciser, „le patron est par définition un évergète, passé ou potentiel, et la cité lui rend donc les honneurs dus aux évergètes; …cette fonction est pratiquement réservée à des magistrats ou des sénateurs, les seuls que leur position rende capables de défendre les intérêts de la cité dans les délibérations sénatoriales, ou les ménager dans l'exercice de gouvernement provincial"[109].

Dans le contexte de la croissance du rôle des chevaliers au IIIe s., nous rencontrons à Tomis[110] et ailleurs, dans les provinces de Mésie Inférieure et de

[107] ISM II, 106: „….Πόπλ(ίον) Αἴλ(ιον) Ἀμμώνιον τὸν κράτισ/τον ἐπίτροπον τοῦ Σεβ(αστου)…".

[108] Pour la carrière de ce personnage, voir PISO 1976, p. 251-257; PISO 1983, p. 242-244, n° 9 et 1988, p. 260-261, n° 5; voir aussi PETOLESCU 2002, p. 36 (245-247 ap. J.-C. en Dacie).

[***] La fin du mot laisse certes la porte ouverte à d'autres suppléments aussi (voir plus bas).

[109] Cf. FERRARY 1997, p. 211 chez AVRAM, ISM III, p. 367-368 et n° 29; voir aussi NICOLS 1990, p. 81-100.

[110] ISM II, 101: „τὸν διασημότα/τον καὶ πάτρω/να τῆς μητροπ[ό]/λεως Τόμεως/Αὐρηλιον…" (première moitié du IIIe s. ap. J.-C.); voir la même formule dans le cas d'une autre personne – ISM II 110 (IIIe – IVe s. ap. J.-C.); pour d'autres centres, voir n°s 77 et 57 (Héraclée du Pont, 157 ap. J.-C.) et *infra*, n. suiv.

Thrace (pour nous arrêter à ces exemples)[111], des patrons des cités appartenant à l'ordre équestre.

Pour revenir à la mission mésique de P. Aelius Hammonius, il a sans doute pris le temps de consacrer ce monument aux Nymphes à côté de son fils[112]. Le riche „panthéon personnel" du procurateur impérial est illustré en Dacie par un autel découvert à Ulpia Traiana Sarmizegetusa, consacré à 13 divinités[113]; une telle diversité a attiré plus d'une fois l'attention et, même si les Nymphes n'y figurent pas, il reste quand même à noter la présence de plusieurs divinités gréco-romaines liées à la nature, ayant un caractère mystique ou accompagnées d'attributs vindicatifs[114].

Dans l'espace ouest-pontique, le culte des Nymphes connaît une longue tradition, par exemple à Histria[115] ou à Callatis, où elles sont mentionnées dans un contexte pastoral[116]. A l'époque romaine, un autel découvert dans le territoire histrien, à Sinoé, est consacré aux Nymphes par la tribu *Aigikoreis*[117]. Dans ces villes, à Tomis et dans son territoire rural, les Nymphes apparaissent dans des représentations soit collectives[118], soit individuelles; en effet, dans les 5 monuments consacrés à ces divinités en Dobroudja, on distingue un type de tradition hellénistique – la statue d'une Nymphe assise (allongée)[119]; un bas-relief, avec trois figures féminines entourées d'éléments décoratifs (guirlandes, vases, oiseaux, boutons de coquelicot), suggère un caractère funéraire des Nymphes[120]; à l'exception du premier, tous les autres monuments appartiennent au deuxième type iconographique – les trois Nymphes[121].

---

[111] ISM III, 124 (rest.); voir aussi IGB III, 1884 = IGB, V, 5400 l.: ….: [πάτρωνα]ς καὶ εὐεργέτας (milieu du IIIe s. ap. J.-C.); IGB V, 5472, l. 4: …τῶν πατρώνων; pour des exemples plus anciens, à savoir patrons de cités grecques aux époques républicaine et augustéenne, voir FERRARY 1997, p. 199-255.

[112] En vertu de l'ancienne hérédité d'un *patrocinium*, nous rencontrons ici dans cette qualité le père et le fils (bien que cela devienne une exception); voir aussi la discussion chez ARDEVAN 1998, p. 319, n. 37.

[113] IDR III/2, 246: I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/Junoni [M]inervae/diis consentibus/Saluti Fortunae/Reduci Apollini/Dianae V[ic]trici/Nemesi Me[r]curio/Herculi Soli Invicto/Aesculapio Hygiae diis/deabusq(ue) immortalib(us)/P(ublius) Aelius Hammonius/v(ir) e(gregius) proc(urator) augg(ustorum).

[114] BĂRBULESCU 1984, p. 140-144.

[115] Voir ISM I, 107 (IVe – IIIe siècles av. J.-C.); ALEXANDRESCU 1966, p. 192, 293, tumulus XXVI, 22, pl. 78 (Déesse ou Nymphe?, *ca*. 200/180 av. J.-C.); ALEXANDRESCU VIANU 2000, p. 54, n° 36 et pl. 16 d (Nymphe?; première moitié du Ier s. av. J.-C.).

[116] ISM III, 48 B, col. a, l. 5-6 „…Ἀπόλλωνι?] Νομίωι/[Διονύσωι…? Ἑρμεῖ…?, Πανὶ…Νύ]μφαις/…" IIe s. av. J.-C. et p. 346.

[117] ISM I, 333: „…φυλὴ Αἰγικο/ρέων τὸν βω/μὸν ταῖς Νύ[μ]/φαις ἀνέστησ[εν]/ἐκ τῶν ἰδίων… (début du IIIe s. ap. J.-C.); voir aussi n° 325: „[? Nymph]is et [? Silu/ano] sacrum… (144 ap.J.-C.); voir aussi SUCEVEANU 1967, p. 243-268 (statuettes céramiques).

[118] Sur un relief de Schitu, les Nymphes sont accompagnées de Triton; voir SLOBOZIANU 1959, p. 290-292; SLOBOZIANU, ŢICU 1966, p. 691-693; BORDENACHE 1969, n°s 86-87.

[119] BORDENACHE 1969, p. 50-51, n° 82, pl. XXVII = ALEXANDRESCU VIANU 2000 (*supra*, n. 115).

[120] BORDENACHE 1969, p. 51, n° 84, pl. XXVIII.

[121] COVACEF 2002, p. 134-135, n. 249-251.

Nous rencontrons, bien entendu, dans d'autres centres ouest-pontiques aussi, à Odessos, par exemple, la représentation des Nymphes par groupes de trois et une adoratrice[122] ou deux adorateurs devant un autel[123]. Les mêmes divinités, dont le nom figure au datif, [Κυ]ρίες Νύμφες (*sic*), sont également représentées en bas-relief sur une tablette de marbre découverte à Aquae Calidae[124]. Un monument découvert au même endroit nous renseigne sur le culte des *Nymphae Anchialensium*, ce qui est confirmé aussi par les monnaies du temps des Sévères, Caracalla, Géta, à la légende Σεβήρια Νύμφια; au sujet des mêmes jeux, nous disposons des données offertes par d'autres monnaies agonistiques (avec *mensa*, *coronae*, *palmae*), de l'époque de Maximin le Thrace et Gordien III[125].

Dans l'espace thrace, les Nymphes recouvrent un culte autochtone très répandu. Elles sont représentées soit uniquement en triade, soit accompagnées d'Apollon thrace[126], de Silvanus, Diane, Zeus et Héra, Asclépios et Hygée ou du Cavalier Thrace (parfois, l'image des Nymphes est dédiée à ces divinités)[127].

Le culte des Nymphes s'avère donc être pratiquée dans beaucoup de villes du littoral et dans leurs territoires. Dans le cas de la découverte de Valea Seacă, du territoire tomitain, nous pouvons envisager l'existence d'un certain endroit destiné aux Nymphes, ces divinités qui symbolisaient par excellence les forces vitales de la nature; du lien avec celle-ci, surtout avec les éléments liquides, découle leur qualité de protectrices des eaux curatives, des sources qui atténuent ou même guérissent les souffrances des malades[128]. Il y a de nombreux exemples de dignitaires civils et militaires qui font leurs dévotions aux Nymphes dans les provinces[129], surtout dans des *nymphaea*[130]. Mais, vu la fonction de P. Aelius Hammonius, nous ne saurions exclure que l'inscription ait été posée même à Tomis et transportée ultérieurement dans le territoire, afin d'être réutilisée, comme le prouve les deux autres pièces découvertes au même endroit[131].

---

[122] *Ibidem*, 87: „…[Νύμφαις/χαριστήριον".

[123] IGB I², 88: „…[Νύμφ]αις ἱεραῖς εὐχή".

[124] *Ibidem*, 380; l'épithète apparaît 14 fois en Thrace et Mésie Inférieure (cf. *indices* PHI) y compris dans la forme κυρίαις Νύμφαις εὐχαριστήριον (voir IGB III/1, 929, 1479).

[125] IGB I², 381: „…Νύμφαις Ἀνχιαλ[είαις…] et le commentaire de la p. 337 sur les monnaies; voir aussi le relief de la fig. 278.

[126] KAZAROW 1936, p. 509-512; HASEK 1974, p. 315-319.

[127] DANILCZUK 1978, p. 133-192 (catalogue de 152 monuments); DANILCZUK, TKACZOW 1979, p. 47-69; VENEDIKOV 1978, p. 119-136; OPPERMANN 2006, p. 396 (*indices*); OPPERMANN 2004, p. 394 (*indices*).

[128] Voir HALM-TISSERANT, SIEBERT 1997, p. 900, *s. v. Nymphai*; FERRARI 2003, p. 592-593 (Νύμφαι = *Nymphae*).

[129] Voir en Mésie Supérieure IMS, V, 104 (105, 106?); parmi les nombreux exemples, voir CIL II 5679 = ILS 1113 (Legio (Léon), Espagne): „Nymphis/T(itus) Pomponius Proculus/Vitrasius/Pollio cons(ul)…"

[130] Voir en Dacie, PISO, RUSU 1990, p. 9-17: *Nymphae sanctae*; *Augustae*; *sanctissimae*; à ajouter aussi IDR II, 337; III/3, 115; 240; 239 (*regina undarum Nympha decus nemoru[m]*; 241 (*Nymphae Augustae*); 242 (*Nymphae salutiferae*), 243 (*Nymphae sanctissimae*); IDR III/5, 298; GHINESCU 1998, p. 123-144; POPESCU 2004, p. 117-119.

[131] *Supra*, n. 105; à ajouter aussi ISM II, 106, une inscription découverte à Poarta Albă (départ. de Constantza), mais provenant de Tomis (supra, n. 107) et, bien entendu, d'autres exemples.

Parmi les personnes de Tomis dont les noms commencent par les mêmes lettres[****], deux autres peuvent être retenues, étant donné leur réputation dans la cité. Il s'agit d'abord de P. Aelius Caius, honoré par le Conseil et le peuple de la métropole de Tomis pour ses mérites en qualité d'archonte et de juriste (ἔκδικος) et surtout pour une ambassade assumée à ses frais chez Antonin le Pieux[132]. Dans ce cas, il pourrait s'agir d'un monument en l'honneur des organes dirigeant la cité de la part des membres de „l'ambassade" mentionnée, soit probablement de la part de tous les archontes:

[Ἀγαθῇ Τύχη]
[ὑπὲρ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ]
[δήμου τῆς Μητροπόλεως]
[Πόντου Τομέως οἱ ἄρχοντ]-
ες Π(όπλιος) Α[ἴλ(ιος) Γάϊος ἔκδικος καὶ ὁ]
υἱὸς α[ὐτοῦ Π(όπλιος) Αἴλ(ιος)… καὶ…]
Νύμφ[ιος ? ἀνέσθησαν].

„À la bonne fortune. Pour le Conseil et peuple de la métropole du Pont, les archontes P. Aelius Caius, défenseur (de la cité), et son fils P. Aelius……et …..Nymphios ont fait ériger (ce monument)".

Le pluriel aux l. 2-3 pourrait renvoyer dans cette variante à ἄρχοντ/ες.

Le *archontes* – des magistrats attestés à Tomis[133] à plusieurs reprises, avec des attributions diverses[134], comme dans tout l'espace pontique[135] en général[136] – devraient avoir été ceux qui ont fait ériger le monument; il est possible que l'inscription ait été posée ultérieurement à l'époque d'Antonin le Pieux, à un moment où le fils de l'archonte aurait, à son tour, détenu la même charge (à condition que cette variante de restitution soit retenue)[*****]. Compte tenu de la forme plus concise des inscriptions honorifiques de l'époque, nous ignorons si des noms d'empereurs figuraient au début du texte, comme ce sera le cas plus tard (à l'époque des Sévères)[137]; il est enfin possible aussi qu'un autre archonte, qui portait un nom théophore, Νύμφιος *vel simile*[138], ait été le dédicant.

[****] Pour d'autres personnages portant le nom Π(όπλιος) Αἴλιος à Tomis, voir aussi ISM II, 14, l. 2 et 83, l. 25; à ajouter aussi P. Aeli(us) Tere[ntianus?] – ISM II, 268, l. 1.

[132] ISM II, 61; I. Stoian suppose que le but de l'ambassade avait été déterminé par la promotion de la cité, par Antonin le Pieux, au rang de métropole, par des travaux d'intérêt public à Tomis, ou bien en guise de reconnaissance pour cela.

[133] ISM II 2, l. 1, 24, 27; 4, l. 1 (complétée); 36, l. 1; voir aussi 390.

[134] ISM II 2, l. 24-25: „…ὑπὸ τῶν ἀρχόντων/[ἐ]ν τῶ(ι) λιμένι…"; voir la discussion à la page 32, où l'on tient ces archontes pour des magistrats chargés de surveiller le marché à l'occasion d'une foire.

[135] Voir à Histria: ISM I, p. 538 (ἄρχοντες, *indices*); à Callatis: ISM III, 3, 7 et 28 (rest.); 71 (?) et 75, l. 2; voir aussi p. 90; IGB I², p. 471 (*indices*).

[136] EHRHARDT 1988, p. 208-210; voir aussi Bull. Ép. 1962, 226.

[*****] Voir aussi la variante C.

[137] ISM II 81, 85 et autres.

[138] LGPN I-IV (*indices*): Νυμφαῖος, Νυμφίων, Νυμφόδοτος, Νυμφόδωρος, Νυμφοκλῆς, Νύμφων, etc. (var. C)

On ne saurait exclure, bien entendu, la possibilité que sur la plaque n'aient figuré que les noms de deux personnes ayant consacré cet *ex voto* aux Nymphes.

Un autre personnage connu à Tomis était P. Aelius Antonius Zoilos, probablement ἀρχιερεύς de la Communauté pontique et prêtre de Déméter (dans la cité)[139]; étant donné que beaucoup de ceux qui dirigeaient le *koinon* ouest-pontique ont détenu aussi la première magistrature dans la cité, ἄρχων[140], on pourrait supposer qu'il était, lui aussi, un de ceux qui ont fait ériger le monument en question:

[Ἀγαθῇ Τύχη]
[ὑπὲρ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ]
[δήμου τῆς Μητροπόλεως]
[Πόντου Τομέως οἱ ἄρχοντ]-
ες Π(όπλιος) Α[ἴλ(ιος) Ἀντώνιος Ζωΐλος καὶ ὁ
υἱὸς α[ὐτοῦ Π(όπλιος) Αἴλ(ιος) Ἀντώνιος…καὶ…
Νύμφ[ιος ? ἀνέσθησαν].

Dans ces deux variantes, nous supposons que la qualité d'ἄρχων a revenu succesivement au père et au fils, lesquels auraient pris en commun l'initiative d'ériger une plaque en l'honneur du Conseil et de l'Assemblée de la cité de Tomis; ceci étant, il n'est pas exclu de supposer à la l. 6 (l. 2 conservée) une mention de la filiation du personnage précédemment mentionné, soit „…ἔκδικος]/υἱὸς (τοῦ) Α[ἰλίου] (selon la variante B) et „…Ζωΐλος/υἱὸς (τοῦ) Α[ἰλίου] (selon la variante C); ce n'est qu'après qu'il y aurait eu le nom du deuxième archonte, Νύμφιος ou un autre nom théophore tiré des Nymphes.

La possibilité que sur la pierre aient figuré des noms d'empereurs au nominatif[141] a peu de chances d'être prise en considération[142], c'est pourquoi nous pensons que l'inscription est l'œuvre d'un officiel ou d'un particulier[143] du IIe s. ou plutôt de la première moitié du IIIe s. ap. J.-C.

[139] ISM II, 59 (milieu du IIe s. ap. J.-C.).

[140] Voir ISM II, 70, sens de l'expression „πρώτην ἀρχήν"; 96, l. 7 et 97, l. 8-9.

[141] Auquel cas nous restituerions: „[Ἀγαθῇ Τύχη. Αὐτοκράτορες Καίσαρ]/ες Τί(τος) Α[ἴλιος Ἀδριανὸς Ἀντωνεῖνος Σεβ(αστὸς) καὶ ὁ]/υἱὸς α[ὐτοῦ Μ(ᾶρκος) Αὐρήλιος Οὐῆρος <Καῖσαρ> ταῖς] Νύμφ[αις ἀνέστησαν διέποντος τὴν ἐπαρχείαν/προνοουμένου τοῦ πρεσβ(ευτοῦ)/καὶ ἀντιστρ(ατήγου) τοῦ Σεβ(αστοῦ)/…].

[142] Ce qui s'opposerait à cette restitution c'est l'absence des analogies dans les inscriptions grecques et aussi le „but" de la dédicace qui reste pourtant „local"; le *praenomen* Τ(ίτος) n'est pas abrégé „TI" (tel que l'on pourrait lire éventuellement à la l. 1, qui est conservée).

[143] Voir dans ce cas à Tomis un monument de proportions considérables, du temps d'Antonin le Pieux, érigé par……fils de Théodoros, à ses propres frais, au moment où Q. Fuficius Cornutus était gouverneur de la province: ISM II, 55; *LP*, 20:85; DORUŢIU-BOILĂ 1989, p. 330-332 et p. 338:(? 152-153/154 ap. J.-C.).

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU 1966 – P. Alexandrescu, dans *Histria II* (éd. E. Condurachi), Bucarest, 1966.

ALEXANDRESCU VIANU 2000 – M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX, Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000.

APARASCIVEI 2005-2006 – Dan Aparaschivei, *Municipiul Troesmis. Instituţii şi elite*, Peuce SN 3-4 (2005-2006), p. 189-208.

APARASCHIVEI 2006 – D. Aparaschivei, *Municipium Tropaeum Traiani. Instituţii şi elite*, dans *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (Ediderunt L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru), Bucarest 2006, p. 327-348.

ARDEVAN 1998 – R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara 1998.

ARICESCU 1977, A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucareşti, 1977.

AVRAM 2007 – Al. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia NS 51 (2007), p. 79-132.

AVRAM, *Prosopographia* – Al. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa* (en cours d'impession).

BARNEA 1969 – Al. Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, SCIV 20 (1969), 4, p. 595-609.

BARNEA 1977 – Al. Barnea, *Descoperiri epigrafice noi în cetatea Tropaeum Traiani*, Pontica 10 (1977), p. 349-355.

BARNEA (cord.) 1979 – Al. Barnea, I. Barnea (cord.), Ioana Bogdan Cătăniciu, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, Bucarest, 1979.

BARNEA 2010 – Al. Barnea, *Sur les archaïsmes de quelques inscriptions grecques de l'époque romaine*, communication au Rumänisch-Deutsches historisch-epigraphisches Kolloquium „Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit, Constantza, 20.-24. September 2010".

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanţa, 2001.

BĂRBULESCU-MUNTEANU, RĂDULESCU 1981 – M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Descoperiri epigrafice recente*, Pontica 14 (1981), p. 159-170.

BĂRBULESCU, RĂDULESCU 1997 – M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Dedicaţii imperiale din Tomis*, Pontica 30 (1997), p. 167-175.

BĂRBULESCU, BUZOIANU 2009 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza*, I, Pontica 42 (2009), p. 389-407.

BĂRBULESCU 1984 – M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.

BĂRBULESCU 1987 – M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.

BORDENACHE 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

BOUNEGRU 2003 – O. Bounegru, *Economie şi societate în spaţiul ponto-egeean (sec. II a. Chr. – III p. Chr.)*, Iaşi, 2003.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2007 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis*, dans *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2. Volume I* (éd. D.V. Grammenos, E.K. Petropoulos, BAR International Series 1675 (I), 2007, p. 287-396.

CAGNAT 1914 – R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

DANILCZUK 1978 – H. Danilczuk, *Reliefs thraces de Nymphes en Bulgarie*, Études et Travaux 10 (1978), p. 133-192.

DANILCZUK, TKACZOW 1979 – H. Danilczuk, B. Tkaczow, *Reliefs thraces de Nymphes en Bulgarie*, Études et Travaux 11 (1979), p. 47-69.

DANOFF 1932 – Chr. M. Danoff, *Die griechischen Inscriften aus Tomis und Callatis*, Viene, 1932.

DORUŢIU-BOILĂ 1970 – Em. Doruţiu-Boilă, *Triburile la Tomis în epoca romană*, StCl 12 (1970), p. 117-126.

DORUŢIU-BOILĂ 1977 – Em. Doruţiu-Boilă, *Epigraphisches aus Scythia Minor in Epigraphica travaux dédiés au VII-e Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, Bucarest, 1977, p. 177-191.

EHRHARDT 1988 – N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchungen der kultischen und politischen Einrichtungen*[2], Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris.

FERRARI 2003 – A. Ferrari, *Dicţionar de mitologie greacă şi romană*, Polirom, Iaşi, 2003.

FERRARY 1997 – J.-L. Ferrary, *De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain*, dans *Actes du Xe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Nîmes, 1992*, Paris, 1997, p. 199-225.

GEROV, ILB – B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Serdicae, 1989.

GHINESCU 1998 – Irina Ghinescu, *Cultul Nimfelor în Dacia romană*, Ephemeris Napocensis 8 (1998), p. 123-144.

HALM-TISSERANT, SIEBERT 1997 – M. Halm-Tisserant, G. Siebert, LIMC, VIII, 1997, p. 900 s. v. *Nymphai*.

HASEK 1974 – R. Hasek, *Nymphis sacrum*, dans *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines* (éd. D.M. Pippidi), Bucarest-Köln, Wien, p. 315-319.

IONESCU *et alii* 2006 – M. S. Ionescu, E. Sakamoto, S. Pastor, *Adamclisi [Tropaeum Traiani]*, dans CCA 2005, Bucarest, 2006, p. 32, n° 2.

KATZAROW 1936 – K. Katzarow, RE VI, 1936, p. 509-512.

MATEI-POPESCU 2001-2002 – Fl. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 173-242.

MATEI-POPESCU 2010 – Fl. Matei Popescu, *The Western Pontic Greek Cities and the Roman Army*, communication au Rumänisch-Deutsches historisch-epigraphisches Kolloquium, „Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit, Constantza, 20.-24. September, 2010".

MATEI-POPESCU, FALILEYEV 2007 – Fl. Matei-Popescu, A. Falileyev, *Notă asupra ISM V 115*, Tyragetia SN 1 (16) (2007), 1, p. 323-326.

MIHAILOV 1943 – G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943.

MIHĂESCU 1960 – H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Bucarest, 1960.

NELIS-CLÉMENT 2000 – Jocelyne Nelis-Clément, *Les beneficiarii militaires et administrateurs au service de l'Empire (Ier s. a.C. – VIe s. p.C.)*, Ausonius-Publications. Etudes 5, Bordeaux, 2010.

NICOLS 1990 – J. Nicols, *Patrons of Greek Cities in the Early Principate*, ZPE 80 (1990), p. 81-100.

OPPERMANN 2006 – M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweißbach, 2006.

PANAITE 2006 – A. Panaite, *Drumurile romane din teritoriul oraşului Tropaeum Traiani*, SCIVA 57 (2006), 1-4, p. 57-70.

PANAITE, ALEXANDRESCU 2009 – A. Panaite, C. G. Alexandrescu, *A „Rediscovered" Inscription from Dobrudja. Roads and Milestones in Scythia (3rd – 4th centuries AD)*, Pontica 42 (2009), p. 429-455.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum Traiani. Consideraţii istorice*, BCMI 4 (1911), Bucarest.

PÂRVAN 1912-1915 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum, I-III*, Bucarest, 1912-1915, ARMSI, IIe série, t. XXXIV, XXXVI, XXXVII.

PETOLESCU 2002 – C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002.

PETOLESCU 2007 – C. C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (XXVI, 2006)*, SCIVA 58 (2007), 3-4, p. 365-388.

PEEK 1960 – W. Peek, *Griechische Grabgedichte*, Berlin, 1960.

PISO 1976 – I. Piso, *La carierre équestre de P. Aelius Hammonius*, Dacia NS 20 (1976), p. 251-257.

PISO 1983 – I. Piso, *Inscriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (I)*, ZPE 50 (1983), p. 233-251.

PISO 1998 – I. Piso, *Inscriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (II)*, ZPE 120 (1998), p. 253-271.

PISO, RUSU – I. Piso, A. Rusu, *Nymphaeum-ul de la Germisara*, RMI 59 (1990), p. 9-17.

PIPPIDI 1969 – D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*, Bucareşti, 1969.

POPESCU 1964 – Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, StCl 6 (1964), p. 185-203.

POPESCU 1965 – Em. Popescu, *Descoperiri arheologice la Lazu*, StCl 7 (1965), p. 251-260.

POPESCU 2004 – M. Popescu, *La religion dans l'armée romaine de Dacie*, Bucarest, 2004.

RĂDULESCU 1966 – A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetăţii Tomis*, [Constanţa, 1966].

RĂDULESCU 1978 – A. V. Rădulescu, *Dédicace en l'honneur de Valentinien*, Pontica 11 (1978), p. 151-154.

SCORPAN 1977 – C. Scorpan, *Stele funerare inedite de la Sacidava*, Pontica 10 (1977), p. 159-178.

SLOBOZIANU 1959 – H. Slobozianu, *Reprezentări din cultul lui Dionysos şi al nimfelor de pe litoralul vest-pontic al Mării Negre*, SCIV 10 (1959), 1, p. 285-294.

SLOBOZIANU, ŢICU 1966 – H. Slobozianu, I. Ţicu, *Aşezarea antică de la Schitu (reg. Dobrogea)*, SCIV 17 (1966), 4, p. 679-702.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962.

SUCEVEANU 1967 – Al. Suceveanu, *Depozitul de statuete romane de teracotă de la Histria*, SCIV 18 (1967), 2, p. 243-268.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană, sec. I-III e.n.*, Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

THOMASSON, LP – B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984.

VENEDIKOV 1978 – I. Venedikov, *Reliefăt na trite Nimfi ot Novo selo. Silvanski okrăg*, Izvestia Sofia 2 (1978), p. 119-136.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.

VULPE 1968 – R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de Jos (Perioada Principatului)*, Bucureşti, 1968.

Fig. 1

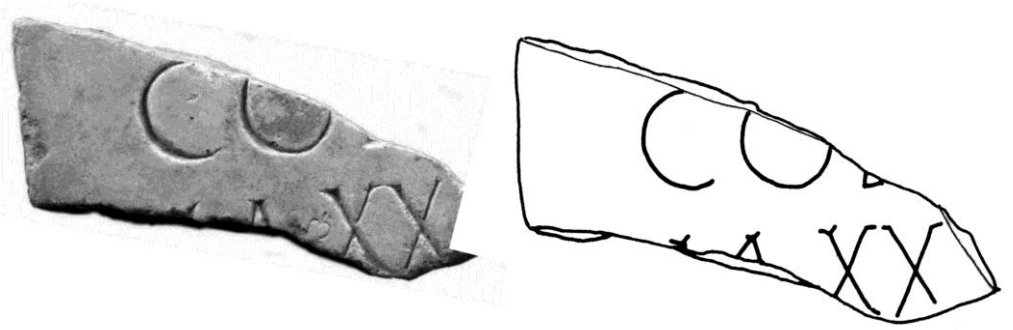

Fig. 2

Fig. 3a

b.

c.

Fig. 3b, c

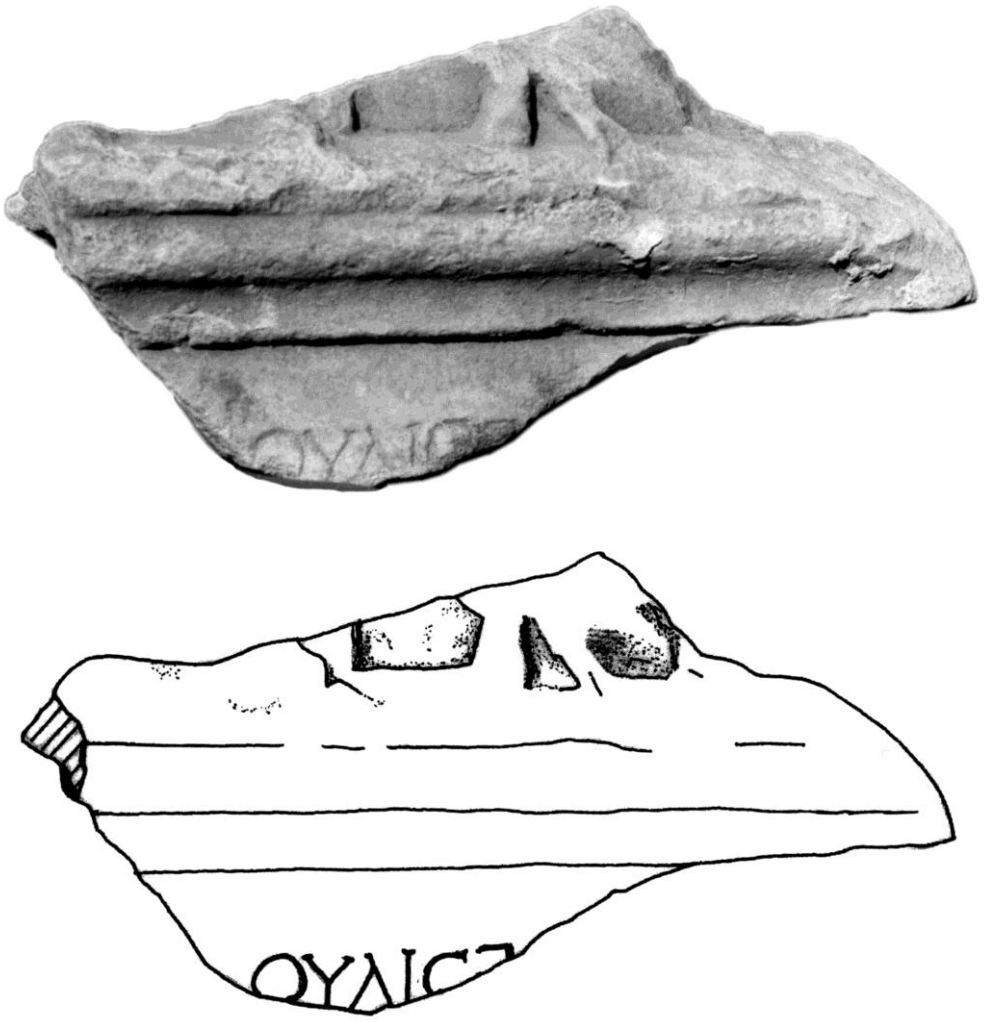

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

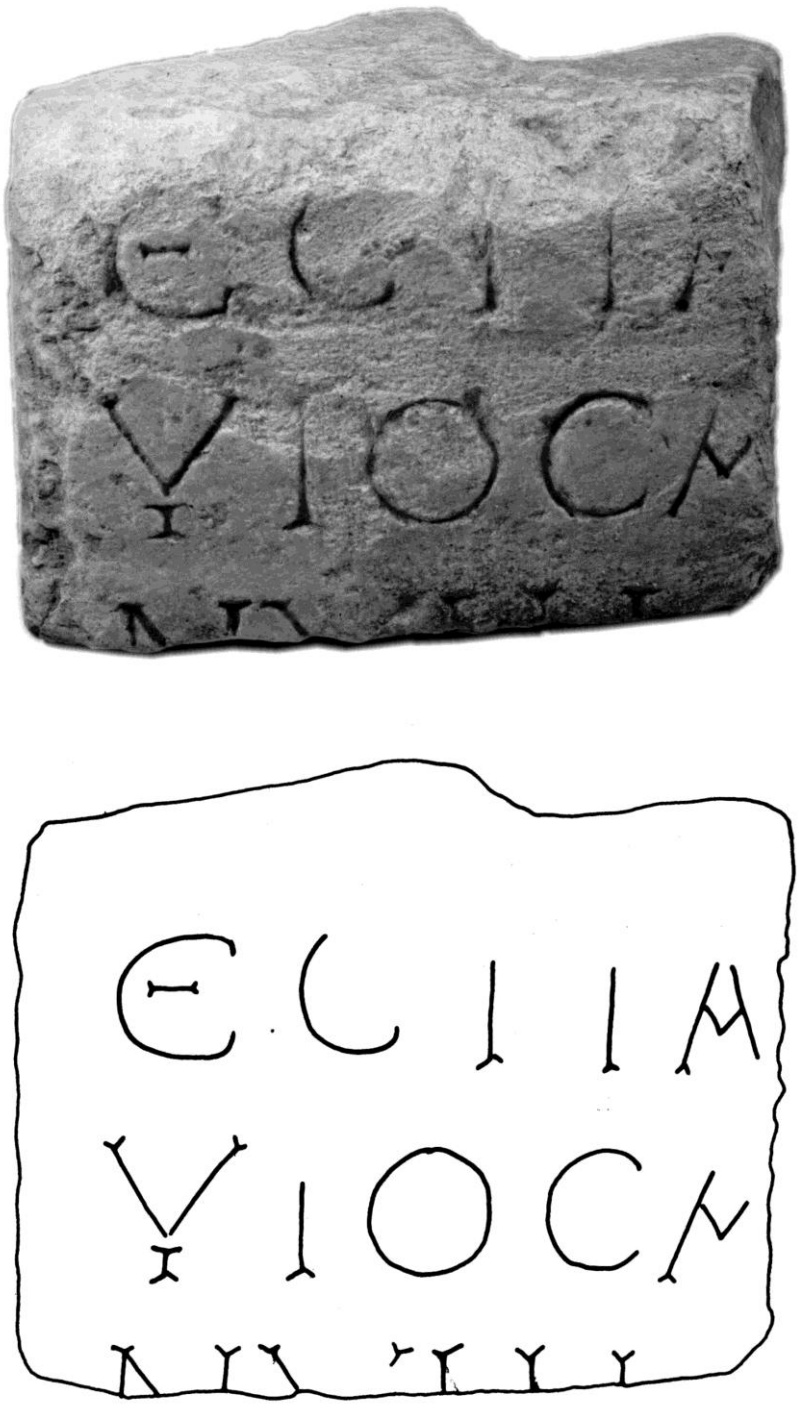

Fig. 7

UNE NOUVELLE INSCRIPTION D'IBIDA (SLAVA RUSĂ, DEP. DE TULCEA[1]

Lucreţiu MIHĂILESCU-BÎRLIBA

Cuvinte cheie: *Ibida, inscripţie funerară, cetăţenie, drept roman.*
Mots-clé: *Ibida, inscription funéraire, citoyenneté, droit romain.*

Résumé: *Dans l'enceinte de la citéromaine d'Ibida (Slava Rusă, dép. de Tulcea), on a découvert une inscription funéraire, qui conserve le nom du sur vivant, Euhemerus. La formule du final indique l'existence d'un testament, ce qui suggère que le défunt, au moins, sinon Euhemerus aussi auraient été citoyens. On y atteste aussi le fait que le droit romain était connu et pratiqué à Ibida.*

1. Introduction

Pendant les travaux agricoles de l'année 2006, déroulés dans la cité romaine d'Ibida (aujourd'hui Slava Rusă, dép. de Tulcea, Roumanie), l'habitant Pavel Isai a trouvé un fragment d'inscription funéraire (Fig. 1). Le lieu de découverte se trouve à l'intérieur de la cité. Ibida, située au centre nord de la Dobroudja roumaine (Fig. 2), est la plus grande cité d'époque romaine tardive (IVe-VIIe s. ap. J.-C.). Les fouilles ont commencé d'une manière systématique en 2001 et jusqu'à présent, on sait peu de choses sur la cité du Haut-Empire[2]. Nous connaissons 10 inscriptions datant de cette période, mentionnant des militaires, des vétérans, des citoyens et des pérégrins[3]. La fortification romaine tardive était prévue de 30 tours. Un rôle militaire de la cité, existant encore de l'époque du Principat, n'est

[1] Cet article a été réalisé dans le cadre du projet CNCSIS IDEI no. 103-2009.

[2] D'ailleurs, la bibliographie générale sur Ibida est assez pauvre. J'énumère seulement certains articles et quelques pages d'ouvrages: NETZHAMMER 1909, 385-389; ŞTEFAN *et alii* 1954, 110, 112, fig. 33, 36; BARNEA 1968, 426; ŞTEFAN 1977, 3-22; OPAIŢ, OPAIŢ, BĂNICĂ 1990, 18-28; OPAIŢ 1991, 21-56; BĂRBULESCU 1998, 240; BĂRBULESCU 2001, 93, 179; IACOB *et alii* 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2003, 341-348; MIHĂILESCU-BÎRLIBA, PARASCHIV 2004, 163-167; DOBOŞ, POPESCU, PARASCHIV 2006. Sur le nom de la cité (Ibida ou Libida), voir SUCEVEANU, BARNEA 1991, 51; MADGEARU 1999, 310-311; *contra*, DORUŢIU-BOILĂ 1979, 145-149.

[3] *ISM* V, 223-232; l'inscription *ISM* V, 232, républiée par MIHĂILESCU-BÎRLIBA, PARASCHIV 2004, 163-167.

pas du tout à négliger[4], mais pour l'instant, il a été supposé et non encore démontré. Récemment, un diplôme militaire[5] et une marque de propriété militaire[6] ont renforcé cette hypothèse, sans que la fonction militaire d'Ibida soit éclaircie.

2. Description de l'inscription et reconstitution du texte

L'inscription analysée est un fragment d'une dalle funéraire en calcaire, brisée en haut et partiellement en bas et dans les parties latérales (Fig. 3). En fait, seulement les dernières lignes se sont gardées. L'état de conservation de la pierre est en général mauvaise. La dalle a une longueur maximale de 26 cm, une hauteur maximale de 20 cm et une épaisseur de 9 cm. Les dimensions des lettres se présentent ainsi: 2,5 cm (sur la première ligne), 3,5-4 cm (sur la deuxième ligne), 3-3,9 cm (sur la troisième ligne). La première ligne conservée contient la partie inférieure de quelques lettres, dont un *H*, un *E* et un *M* sont visibles. L'avant-dernière et la dernière lignes contiennent les mots de la formule concernant les droits des tombeaux romains (*monumentum heredem non sequetur*, en abréviation). Cette formule indique, en fait, le caractère de l'inscription. Le lettres *V* et *S* du début de la deuxième ligne semblent être la fin d'un nom, probablement le dédicant, selon le typique des inscriptions funéraires. En connexion avec les lettres *HEM* de la ligne précedente, suivie par une lacune due à la destruction de la pierre, il me semble qu'il s'agit du nom *Euhemerus*, le seul qui correspond aux lettres existantes et à l'éspace de l'inscription.

Le texte peut être reconstitué de la façon suivante:

[…] / […Eu]hem[er]/us et mon[(umentum) h(eredem) n(on)] / sequet[ur].

3. Commentaire de l'inscription

L'inscription semble être moins importante du point de vue historique. Il y a pourtant quelques aspects qui sont à signaler.

Une première chose est le nom du dédicant. *Euhemerus* est un nom grec, attesté surtout chez les esclaves et les affranchis[7], mais aussi chez les pérégrins[8] ou même chez les citoyens[9] provenant de l'espace hellénophone. Les occurences du nom *Euhemerus* sont nombreuses et se retrouvent surtout dans l'ouest de l'Empire et encore plus à Rome[10] et en Italie[11]. Dans les provinces danubiennes, il y a seulement deux occurences, toutes les deux en Dacie, les dédicants étant des

[4] Pendant les fouilles, on a trouvé des briques portant des signes spécifiques aux atéliers militaires. Je remercie Dr. Costel Chiriac (Iaşi) pour cette information. En plus, la tombe d'un militaire de la XIe légion Claudia, avec le représentation de la *Lupa capitolina* et la trouvaille d'une gemme avec la même représentation (signe de la légion mentionnée) fait penser à une sous-unité détachée ici de Durostorum.

[5] MIHAILESCU-BÎRLIBA 2008, 199-210.

[6] RUBEL 2008.

[7] SOLIN 1982; SOLIN 1996.

[8] Voir *infra*, les cas de Dacie.

[9] Un M. Thoranius Euhemerus, *negotiator frumentarius*, est mentionné à Rome, mais il est possible qu'il soit aussi un affranchi (*CIL* VI 9668).

[10] Comme par exemple *CIL* VI 6994, 11801 (affranchis), 8993 (esclave impérial).

[11] Comme par exemple *AE* 1985,200 (Ostie).

esclaves ou des pérégrins, provenant sans doute d'un milieu helénophone[12]. Pour la Mésie Inférieure, si notre supposition de reconstitution est correcte, c'est la première mention du nom *Euhemerus*.

Le deuxième aspect important de cette inscription dérive toujours du nom *Euhemerus*. Ce serait une deuxiéme personne attestée à Ibida qui est liée à l'espace hellénophone[13]. Le matériel épigraphique d'Ibida, même asez pauvre jusqu'à présent, a fourni de nombreuses informations concernant le statut juridique ou social des personnes ou leur onomastique. On retrouve ainsi des soldats et des vétérans[14], des citoyens romains[15] et des pérégrins[16]. Du point de vue onomastique, les textes mentionnent des noms romains[17], grecs[18] et thraces[19]. Cela prouve une habitation assez intense dans la cité. Nous ne connaissons les raisons de la présence d'*Euhemerus* à Ibida, mais il faut la mettre en connexion avec le troisiéme aspect important de l'inscription, c'est à dire le statut juridique de notre personnage. Malheureusement, le texte est trop fragmentaire pour qu'on apprend davantage sur *Euhemerus*. Voir aussi la variété des noms à Ibida, il est difficile de dire s'il est un esclave ou un pérégrin, ou Euhemerus est le *cognomen* d'une personne qui porte les *tria nomina*. Vu qu'en Mésie Inférieure il y a la dualité linguistique grec-latin et que beaucoup des personnes provenant soit des cités grecques de la province, soit d'un autre espace hellénophone sont mentionnées dans les cités „latines" de la province, je pense qu'il s'agit d'un personnage de statut pérégrin qui est arrivé à Ibida pour des raisons que nous restent inconnues.

Enfin, un dernier aspect important de l'inscription est constitué par la formule finale, *monumentum heredem non sequetur*. C'est la formule qui fait preuve d'un élément de droit romain concernant les tombeaux, plus précisément l'interdiction pour les survivants de transformer l'endroit du sepulcre et la tombe proprement-dite[20]. Cette formule se retrouve surtout sous la forme *hoc monumentum heredem non sequetur*[21], mais il y a également des autres formes précisant qui est le propriétaire de la tombe (le défunt) (*hoc monumentum meum heredem non sequetur*)[22], les endroits protégés (*heredes non sequetur nec locus sepulturae*)[23] et pour qui est l'interdiction (*hoc monumentum heredem familiae externae non sequetur*)[24]. Ces prévisions sont d'habitude réalisées par testament et parfois on mentionne aussi la sanction financière pour ceux qui auraient violé le droit des tombeaux. Ainsi, en Mésie Inférieure, une inscription de Tomis mentionne cette sanction, mais le montant de la somme n'est pas conservé sur la

[12] *IDR* III/2, 347; *IDR* III/5, 274.
[13] La premiêre, Antonius Alexander (*ISM* V, 227).
[14] *ISM* V, 224, 227.
[15] *ISM* V, 225, 226, 227, 230.
[16] *ISM* V, 228, 229.
[17] *ISM* V, 224-227, 230.
[18] *ISM* V, 227.
[19] *ISM* V, 228, 229.
[20] DE VISSCHER 1963; BARBERA *et alii* 2004, 177-308; CARROLL 2006, 102.
[21] DE VISSCHER 1963; CARROLL 2006, 102.
[22] *CIL* XII 800 (Arles).
[23] *CIL* VI 5244 (Narbonne).
[24] Rome: *CIL* VI 13814, 15593, 16698.

pierre[25]. Dans l'espace balkanique, en Dalmatie, il fallait payer des sommes dont le montant variaient, de 35 deniers[26] à des sommes plus élevées[27]. Ces sommes devaient être versées aux finances locales ou aux collèges divers, comme celui d'artisans ou des tisseurs. Á Rome, les sommes versés pour le fisc impérial ou pour le collèges des pontifes sont encore plus élevées, de 50 000 à 100 000 sesterces[28].

Pour la cité d'Ibida, cette formule prouve que le défunt était un citoyen, mais cela ne nous aide pas à identifier le statut d'Euhemerus. Il est important pourtant de voir que le droit des tombeaux et, par extension, le droit romain, était appliqué à Ibida. Ainsi, pour l'état actuel des recherches épigraphiques dans cette cité, l'inscription nous fournit un autre élément important de la vie quotidienne et de l'intégration d'Ibida au système juridique romain.

BIBLIOGRAPHIE

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*. *II*, Bucureşti.

BĂRBULESCU 1998 – M. Bărbulescu, *Les villages attestés par les sources épigraphiques dans la Dobroudja romaine*, dans BAUMANN, V. H. (éd.), *La politique édilitaire dans les provinces romaines: vici et villae (Tulcea, 8-15 octobre 1995)*, Tulcea, p. 229-242.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană*, Constanța.

BARBERA *et alii* 2004 - R. Barbera, *Iura Sepulcrorum a Roma. Inediti e revisioni*, dans *Libitina e Diutorni: Atti dell' XI Rencontre franco-italien sur l'épigraphie*, Rome, p. 177-308.

CARROLL 2006 – M. Carroll *Spirits of the dead. Roman funerary commemoration in Western Empire*, Oxford.

DOBOŞ, POPESCU, PARASCHIV 2006 – A. Doboş, G. Popescu, D. Paraschiv, *Un mormânt de epocă romană timpurie descoperit la (L)Ibida*, dans Mihăilescu- Bîrliba, L. O. Bounegru (éds.), *Studia historiae et religionis Daco-Romanae in honorem Silvii Sanie*, Bucureşti, p. 407-412.

DORUȚIU-BOILĂ 1979- E. Doruţiu-Boilă, *Despre localizarea oraşului Libida (Theophylactos Symocattes, Istorii, I. 8)*, *StCl* 18 (1979), p. 145-149.

IACOB *et alii* 2002 - M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([(L)ibida]*, CCA. *Campania 2001*, p. 291-293.

IACOB *et alii* 2003 - M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([(L)ibida]*, CCA. *Campania 2002*, p. 262-264.

IACOB *et alii* 2004 - M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([(L)ibida]*, CCA. *Campania 2003*, p. 312-314.

IACOB *et alii* 2005 - M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([(L)ibida]*, CCA. *Campania 2004*, p. 350-355.

IACOB *et alii* 2006 - M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([(L)ibida]*, CCA. *Campania 2005*, p. 331-334.

IACOB *et alii* 2007 - M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([(L)ibida]*, CCA. *Campania 2006*, p. 335-342.

[25] *ISM* II, 305.

[26] *CIL* III 1753.

[27] *CIL* III 2117; la reconstitution du *CIL* est de 100 000 deniers, mais il pourrait être bien 100 deniers.

[28] *CIL* VI 8518 (*AE* 2000, 110); *CIL* VI 13073, 13074, 13319.

IACOB *et alii* 2008- M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea ([(L)ibida]*, CCA. *Campania 2007*, p. 335-342.

MADGEARU 1999 - A. Madgearu, *Few Notes in Two Placenames of Getic Origin in Procopius, De aedificiis*, Thraco-Dacica 20 (1999), p. 308-313.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2003 – L. Mihăilescu-Bîrliba, *Résultats préliminaires des fouilles d'Ibida, secteur extramuros*, Studia Antiqua et Archaeologica 9 (2003), p. 341-348.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2008 – L. Mihăilescu-Bîrliba, *Un nouveau diplôme militaire de Mésie Inférieure*, Dacia N. S. 52 (2008), p. 199-211.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA, PARASCHIV 2004 - L. Mihăilescu-Bîrliba, D. Paraschiv, *Eine „wiederentdeckte" Inschrift zu Ibida (Moesia Inferior)* dans G. Németh, I. Piso (éds.), *Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Daciae Pannoniaeque*, Debrecen, p. 163-167.

NETZHAMMER 1909 – R. Netzhammer, *Aus Rumänien*, I, Einsiedeln.

OPAIŢ 1991 – A. Opaiţ, *O săpătură de salvare în oraşul antic Ibida*, SCIVA 42 (1991), p. 21-56.

OPAIŢ, OPAIŢ, BĂNICĂ 1990 – A. Opaiţ, C. Opaiţ, T. Bănică, *Complexul monastic paleocreştin de la Slava Rusă*, RMI 59 (1990), p. 18-28.

RUBEL 2008- A. Rubel, *Eine Besitzermarke aus Moesia Inferior und die römische Militärpräsenz in Ibida*, Archäologischer Anzeiger (2008), p. 1-8.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest.

ŞTEFAN 1977- Al. S. Ştefan, *Cetatea romană de la Slava Rusă (Libida?). Cercetările aerofotografice şi apărarea patrimoniului arheologic*, RMM-MIA 46 (1977), p. 3-22.

ŞTEFAN *et alii* 1954 – Gh. Ştefan *et alii*, *Şantierul arheologic Histria (r. Histria, reg. Constanţa)*, SCIV 5 (1954), p. 69-122.

DE VISSCHER 1963 – F. de Visscher, *Le droit des tombeaux romains*, Milan.

Fig. 1 - La cité d'Ibida (le point indique le lieu de trouvaille de l'inscription).

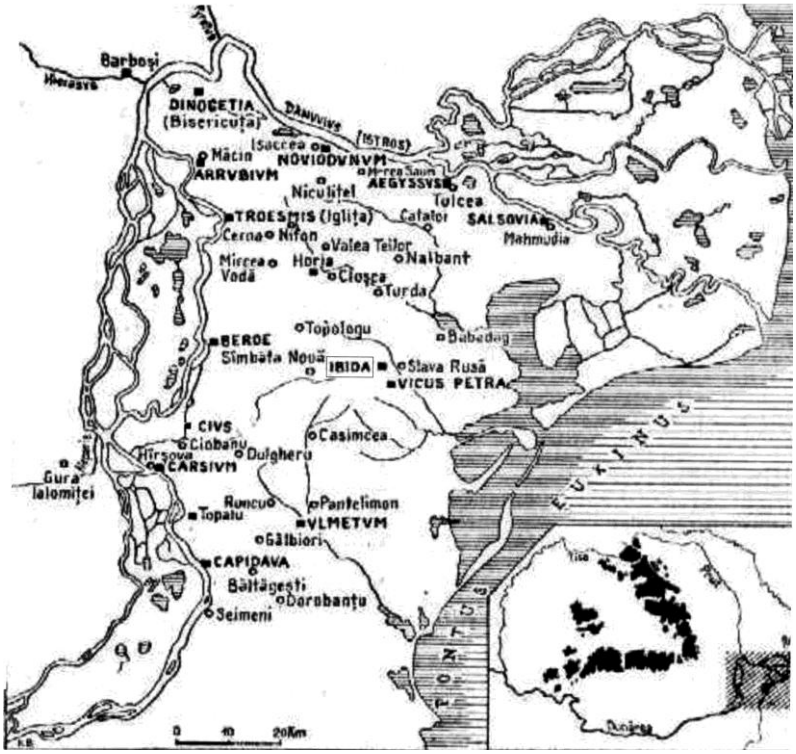

Fig. 2 - La Dobroudja romaine.

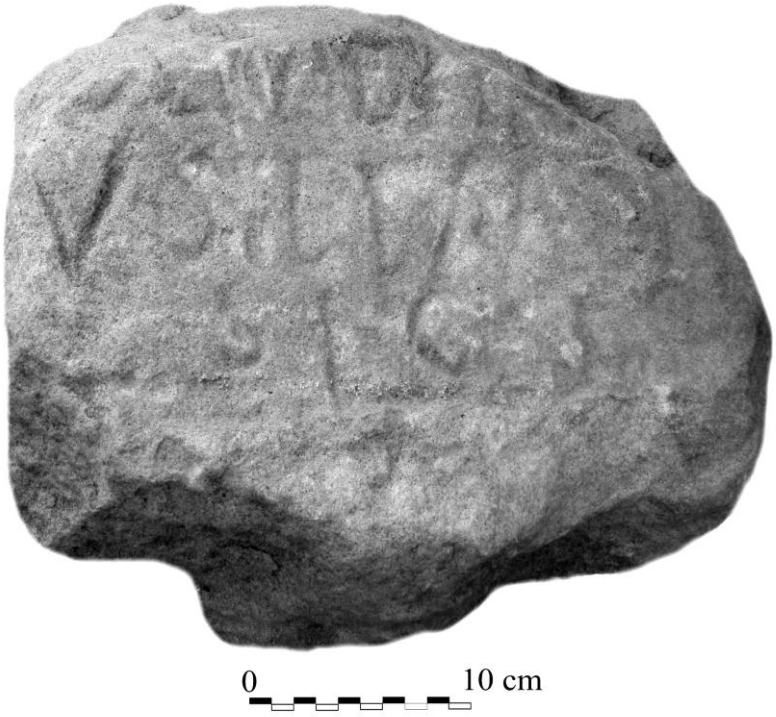

Fig. 3 - L'inscription d'Ibida.

NUMISMATICA

ABOUT SOME DISCOVERIES OF ARROWHEADS - MONETARY SIGNS IN SOUTH - WEST DOBRUJA

Gabriel TALMAŢCHI

Cuvinte cheie: *Dobrogea, semne monetare, schimburi comerciale, perioadă preromană.*

Keywords: *Dobruja, monetary signs, trade, pre-Roman period.*

Rezumat: *În cursul ultimului deceniu al secolului trecut au fost descoperite în zona malului dobrogean al Dunării - pe plaja aflată între localităţile Izvoarele (fostă Pârjoaia, com. Lipniţa, jud. Constanţa) şi punctul Gura Canliei (Canlia, com. Lipniţa, jud. Constanţa)-, în mod întâmplător, o serie de vârfuri de săgeţi-semne monetare (nu deţinem nici un fel de informaţii privind eventualul context arheologic sau oricare alte date mai precise privind locul de descoperire). Deşi informaţiile sunt extrem de lacunare am considerat necesar să introducem în circuitul ştiinţific respectivele descoperiri având în vedere şi complexitatea siturilor prezente în zonă, ca şi existenţa deja în descoperiri mai vechi şi a altor semne monetare (din păcate apărute tot întâmplător). Piesele prezente în catalog ar putea face parte dintr-un singur depozit, deşi nu avem această certitudine. Sunt prezentate 9 vârfuri de săgeţi de luptă şi alte 14 semne monetare (fie special turnate în formă de frunză de măslin – prima grupă tipologică-, fie transformate din vârfuri de săgeţi de luptă pentru a fi folosite ca semne monetare - a doua grupă tipologică-). Ceea ce este de remarcat este descoperirea lor în mediu getic, în apropierea unui important centru economic şi comercial, ca şi lângă un vad de trecere a fluviului în perioadele preromană şi romană.*

In terms of premonetary and then monetary aspect, the period around the middle of the 6th century B.C., represents at Histria the moment when a standard for measuring/equating merchandise amount, to eliminate barter, to certainly facilitate trade, appeared on the market in the framework of the transformation of the city into a production centre. For Histria this means was the arrowhead either adapted from fight arrowhead, or cast in a pattern on purpose. It is not produced only by Histria, but it seems that this activity was practiced by a great number of Milesian colonies[1]. It would be difficult to explain the emergence of a "financial"

[1]ARICESCU 1975, p. 23; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 147; MĂNUCU-

union for monetary signs so early, but we can establish the existence of trends in the western and north-western areas of Pontus Euxinus of casting standards required by the economic realities, in order to ensure a perfect bond for goods circulation. The arrowheads-monetary signs, the small dolphins etc. do not seem to have had a clear determined value, but they used to respond to some economic demands, but also having religious and political implications. They did not meet all the characteristics and functions coin had in the Greek world.

In the early stages of relations between colonists and natives, the likely production of arrowheads-monetary signs by the Greek in Histria and other Milesian centers was necessary to facilitate trade - if they are accepted as a medium of exchange -, simplifying exchange itself and attracting locals in an economic process that influenced them in many ways, so they became gradually a significant element even in the western and north-western colonies.

This way, an auxiliary privileged tool for trade was created, in the exchange process, in a defined and standardized manner, which probably had a "legal" value and was guaranteed by the local authority, with a system of quasi-created pond, but which did not have all the features and functions of the Greek coin. At this stage of research, we do not know if all the Milesian colonies cast arrowheads-monetary signs, but if there was such a situation it would have appeared since the middle of the 6th century B.C. and accepted in the local Greek communities, probably even only local, especially since the second half of that century.

During the last decade of the last century, a series of arrowheads monetary signs[2] have been discovered by chance in the area of the Dobrujan bank of the Danube - on the beach between the point Izvoarele (formerly Pârjoaia, Lipnița commune, Constanța County) and in the point "Gura Canliei" (Canlia, Lipnița commune, Constanța County). These samples probably occurred on the occasion of an accidental outbreak of the Dobrujan bank, outbreak occasioned by the increased rise of the level of the Danube River[3].

Though information are extremely incomplete, we considered necessary to introduce among the scientific theories these findings[4] taking into consideration also the complexity of the sites present in the area, plus the already existence of the earliest discoveries of other monetary signs (unfortunately appeared also by chance). Thus three - four arrowheads, monetary signs, of which at least two were transformed from fight arrowheads, appeared incidentally in 1973 in the area "Kala Gherghi". They were preserved in the private collection V. Culică, but later on they were brought to the Lower Danube Museum in Călărași, at the inv. no.

ADAMEȘTEANU 1984, p. 23; POENARU BORDEA 1978, p. 3.

[2] We have no information about the possible archaeological context or other more precise data regarding the discovery place.

[3] The phenomenon of the erosion of the Dobrujan and Wallachian bank of the river becomes more and more obvious in the last twenty years.

[4] We are also convinced that different aspects regarding the premonetary activity of the western Dobrujan Pontic mints are to be searched and revealed for a period large by the complexity of the presented problems, with rich in military and economical events, which influenced that beyond no doubt.

14.954 and 16.692[5].

At Izvoarele the area is well-known by the existence of numerous pre-Roman vestiges, including the existence of a Thracian-Dacian settlement having a defence earthwork wall and fosse[6], in the area „La Tablă" (dated broadly in the 6th-1st century B.C.[7]). Taking into consideration the site proportions, it was considered that we deal with a very important political and economical power center, controlling an important part of the river by the trade frequented place (one of the most important present on Dobrujan territory[8]) present here next to the Wallachian territory. Due to surface researches, a large number of archaeological materials have been gathered, the ceramic and monetary ones[9] prevailing. The second area marking the limits of their possible discovery territory is the one named „Gura Canliei", where a settlement (largely dated also in the 6th-1st century B.C.) was found, considered as being only a possible „satellite" for the above mentioned power center[10].

Further on we present the discoveries list:

CATALOGUE

I. Fight arrowheads:

1. Head with two wings, centre rib, tube with rod and re-curved spin; 34.2 mm; 4.13 g (fig. 1, no. 1).

2. Idem; 39.5 mm; 4.42 g (fig. 1, no. 2).

3. Head with three wings prolonged to the base, conical, tube for the rod; it has an aperture for the fixing nail; 27.6 mm; 1.19 g (fig. 1, no. 3).

4. Idem; 33.8 mm; 1.38 g (fig. 1, no. 4).

5. Idem; 27.3 mm; 1.93 g (fig. 1, no. 5).

6. Idem; 43.6 mm; 2.33 g (fig. 1, no. 6).

7. Idem; 41.2 mm; 2.62 g (fig. 1, no. 7).

8. Head with three wings, at the base level, conical, aperture for rod; aperture for the fixing nail; 22.3 mm; 1.65 g (fig. 1, no. 8).

9. Idem; 23.8 mm; 1.81 g (fig. 1, no. 9).

---

[5] CONOVICI 1979, p. 87-88; CONOVICI 1980, p. 50; IRIMIA 1981, p. 74 and note 69; MITREA 1984, , p. 118, nr. 10; PREDA 1998, p. 33; POENARU BORDEA 2004, p. 42, nr. 14; TALMAȚCHI 2006, p. 83, nr. 20.

[6] CULICĂ 1967, p. 681

[7] IRIMIA 2007, p. 146.

[8] DIACONU 1971, p. 315-316; TALMAȚCHI 1998, p. 27.

[9] MITREA 1965, p. 608, nr. 4; CONOVICI, MUȘEȚEANU 1975, p. 547; IRIMIA 1980, p. 74, n. 69; IRIMIA 1988, p. 36, n. 43; VERTAN, CUSTUREA 1988-1989, p. 372; POENARU BORDEA, MITREA 1989, p. 260, nr. 3; PREDA 1998, p. 77, 83; TALMAȚCHI 2001, p. 128, nr. 65; TALMAȚCHI 2000-2001, p. 183-197; TALMAȚCHI 2002-2003[1],p. 382, nr. 219; TALMAȚCHI 2002-2003[2], p. 400, nr. 17, p. 405, nr. 11; TALMAȚCHI 2003, p. 28, nr. 40-41; POENARU BORDEA 2004, p. 45, nr. 15, p. 52, nr. 63, p. 61, nr. 23, p. 64, nr. 12; IRIMIA 2006, p. 71-79; IRIMIA 2007, p. 146, 174-180.

[10] IRIMIA 2007, p. 147 and n. 47.

II. Arrowheads-monetary signs:

1. Olive leaf aspect arrowhead, cast as a monetary sign, on purpose; one of the heads is cut; 35.2 mm; 3.70 g (fig. 2, no. 1).
2. Idem; 35.8 mm; 3.77 g (fig. 2, no. 2).
3. Idem; 39.2 mm; 3.83 g(fig. 2, no. 3).
4. Idem; 44.7 mm; 4.06 g(fig. 2, no. 4) .
5. Idem; 47.2 mm; 4.35 g(fig. 2, no. 5).
6. Idem; 39.9 mm; 4.44 g(fig. 2, no. 6).
7. Idem; 42.3 mm; 5.06 g(fig. 2, no. 7).
8. Idem; there appear metal protuberances on one side of the piece, as a result of preserving some rough remains as consequence of cast process; 41.4 mm; 5.12 g (fig. 2, no. 8).
9. Idem; 46.8 mm; 5.17 g (fig. 3, no. 1).
10. Idem; 45.5 mm; 5.80 g(fig. 3, no. 2).
11. Arrowhead with cut head, transformed into a monetary sign; with two edges, spin and empty rod; 38.1 mm; 5.03 g (fig. 3, no. 3).
12. Arrowhead with cut head, transformed into a monetary sign; with two edges and rod filled with lead; 37.1 mm; 5.60 g (fig. 3, no. 4).
13. Arrowhead with cut head, transformed into a monetary sign; with two edges without spin and rod filled with lead; 40.2 mm; 4.52 g (fig. 3, no. 5) .
14. Idem; 38.4 mm; 5.31 g(fig. 3, no. 6) .

*

Analyzing the complex process of contacts between the local population and the Greek origin one, Bucur Mitrea established an initial stage, taking into consideration product against product exchanges (barter), continued to its end by the emergence of the monetary signs[11] . The latter probably have been demanded by the emergence of some inherent problems, caused by the exchange based only on barter, by the necessity of making a workable exchange standard for everyone, much easier to handle and transport over long distances.

The economic and trade contacts between local population and Greek communities experienced early stages, during which the former progressively took over many innovative and superior aspects of material, social culture etc. from the latter, being at an advanced stage of development, between the two sides being created a real network of relationships, concerning the greater part of everyday life. At the same time with the economical changes and accelerated standard based exchanges rhythm, the native Thracian-Dacian society also reaches a certain level of understanding and knowledge about economic mechanisms specific to the epoch[12], otherwise well organized and defined in the Greek world. On this scale of evolutionary economic systems, the emergence, first of the monetary signs and then of the coin itself pointed out and completed the trade and economic process as such. As for the trade, the ones at sea and on rivers were predominant; it must be reminded

[11] MITREA 1961, p. 84.
[12] LÉVÈQUE 1987, p. 338.

that during those historical periods, the rivers existing north of the Danube, in Wallachia and Moldavia, were navigable.

The discovery of arrowheads-monetary signs individually does not confirm the common practice of things. However, there are isolated findings of such signs, but they are not absolutely to be put on the account of rendering deposits incomplete[13]. The majority of the hoards consisting of arrowheads-monetary signs were discovered by chance, without being able to have further details, including the context of discovery. Some of them were recovered shortly after the discovery, others have reached the collections of the Romanian state in a selective manner.

The samples in the catalogue may be part of a single deposit, but we are not fully convinced about that. As one can see, nine fight arrowheads and other 15 monetary signs are present (either cast in an olive leaf shape cast on purpose - the first typological group, or transformed from fight arrowheads to be used as monetary signs - the second typological group). The samples are distinguished by special stamped signs, as we have seen elsewhere. Their discovery in a Gethian environment is to be noticed, near an important economical and trade center and near to a river ford in pre-Roman and Roman periods. From the chronological point of view, taking into account the existing information in specialty bibliography, the beginnings of monetary signs cast seems to belong to the half of the 6th century B.C. (possibly ± 500), as proposed in 1982 by V. V. Ruban[14] or as tangentially C. Preda[15] mentioned and Gh. Poenaru Bordea limited the date post 550[16]. From our point of view, taking into account a series of data, we sustained the descent of the issuing date, as a working hypothesis, of these arrowheads-monetary signs to the middle of the 6th century B.C. and not to the second half of it, probably to the last two decades of the first half of that century[17]. In substantiation of our opinion we pointed out that many of the arrowheads-monetary signs discovered until today emerge in the Greek - native settlements or in the Greek cities in the first inhabitance level (usually in huts), dated based on pottery in the second half of the 6th century B.C. This aspect does not exclude their presence in an earlier period we should see at Histria. But the lack of clear archaeological contexts, as we have mentioned before, cannot help us[18]. Then,

[13] TALMAȚCHI 2008, p. 8-9.

[14] RUBAN 1982, p. 17-18; we also notice an observation of the same scholar done in 1981, according to whom the arrowheads-monetary signs appear in the Greek settlements north of Olbia and the left side of Bug at the middle of the 6th century B.C. (!!), lacking from the settlements founded in the middle and in the second half of the same century, according to RUBAN 1981, p. 71.

[15] PREDA 1998, p. 37.

[16] POENARU BORDEA 2001, p. 9; POENARU BORDEA 2005, p. 29.

[17] TALMAȚCHI 2002-2003ı, p. 360.

[18] Such discoveries emerge at Histria in the area of the Roman *thermae* I, in the section S XII, in a bed of pavement made of mixed Greek material, according to SUCEVEANU 1982, p. 16; about mentioning other similar discoveries at Histria see at POENARU BORDEA 1974, p. 319; finally, some data of interest on our subject were provided to us by our colleague and friend Iulian Bîrzescu. Thus, in the sector T, arrowheads-monetary signs have been discovered in specific context for the archaic or classical period (discovered during the last years). More exactely, the most numerous arrowheads-monetary signs emerge in the above mentioned sector in contexts of the last third of the 6th century B.C. Some of these arrowheads have lead inside the fixing aperture. Very few arrowheads-

their emergence in discoveries, including the 5th century, sometimes beside the "wheel type" coins, less as number[19], impose their presence in monetary contexts, maybe as tradition and inertness of their usage as regarding the mentality of the Dobrujan Greek-autochtonous communities until they were totally replaced.

The hoards including arrowheads-monetary signs can be divided, according to the samples number, in three categories. The first includes those constituted in small amounts, of 20-50 pieces. If the samples in the catalogue are included in a compact deposit, they should be integrated to this first group, even if it also has proper fight arrowheads in its componence.

The more or less pronounced differences appearing in the form of monetary signs have been connected with the religious, economic and political differences present in each city separately[20]. At the same time, some stylistic changes could be caused by a certain period of time between two similar forms, but still not identical.

The fight arrowheads present in the catalogue belong, as shape to three forms as follows: two arrowheads with wings, centre rib, tube with rod and curved point, then arrowheads with three wings, elongated towards the base, conical, aperture for rod (it has also an aperture for the fixing nail) and arrowheads with three wings, towards the base, conical, aperture for rod (it has also aperture for the fixing nail). Their dating belongs to a wider period limited by the 5-6th century B.C[21]. The presence of some proper fight arrowheads in the same deposit with arrowheads-monetary signs (cast on purpose and transformed from fight arrowhead) is not a new element, this can be identified in four deposits of this type (Baia, Baia comune, Tulcea County; Enisala, Sarichioi commune, Tulcea County; Floriile, Aliman commune, Constanţa County; Vişina, Jurilovca commune, Tulcea County). The fact that this association exists between the two categories - fight arrowheads and arrowheads monetary signs - should not be difficult to explain in our opinion. Probably, the fight arrowheads were to be "processed" by cutting the tip and from case to case, depending on the weight of samples, to be filled with lead and in the stem area. Also, the fact that among the proper fight arrowheads different types and variations appear (which might be also different from chronological point of view) could be explained by the selection made by those "masters" having the possibility of filling the stem, but also the initial existence of a standard pond or as close by the as the hypothetical standard to be considered. In conclusion, several samples can be presented in their raw form, the "fighting weapons", even if they were integrated in a monetary complex destined for exchange.

The monetary signs adapted from fight arrowheads belonging to the second typological group might be due to the activity of the autochtonous population interested in purchasing exchange signs demanded on the local market. In this context we also took into account the fact that the monetary signs of the second group

---

monetary signs have been discovered in earlier contexts, from the first half of the 6th century. But the presence of the latter can help us to argue their issuing beginning with the middle of the 6th century B.C. and not in its second half, maybe even in the last two decades of the first half of that century.

[19] POENARU BORDEA, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 149.

[20] TOPALOV 2007, p. 730.

[21] SIMION 2005, p. 33-34; MOTOTOLEA, POTÂRNICHE 2009, p. 62.

are to be found in contexts, including archaeological sites, where there "classical" fight arrowheads emerge (their number vary from several copies to tens or even hundreds, mixed with monetary signs[22]).

A probable route of arrowheads-monetary signs penetration into the local environment was the Danube. But the discoveries made here until now are accidental and can only suggest trade directions, without being able to certify their presence in archaeological complexes and their current use because of practical needs. Only discoveries outside the rural territories of the colonies could possibly indicate us the presence of large communities near routes used by Greek merchants looking for new and profitable lines of trade. And from here their deviation from the relatively safe routes. The exchange facilities between two worlds having complementary needs and different levels of development was highlighted in a first phase, precisely through monetary signs.

From our point of view we join the opinion that these samples have primarily an economic role, being already classified as forms of payment, both in the local Greek and Greek in particular, within the poleis area or inside the economic and political influence area. Their "circulation" and acceptance in the transactions is due to the shape and not necessarily to the pond[23]. The moment of their use and the realities context at the beginnings of the colonies on the western coast of Pontus Euxinus should also be taken into account. The area of discoveries, either single or in hoards, help to substantiate these theories. Their frequent hoarding may belong to local people, the Greek communities having the "task" to produce and spread them. The presence of arrowheads-monetary signs among the discoveries inside the Istros-Pontic territory shows the existence of economic and trade links between local communities and Greek merchants from the coast.

The arrowheads-monetary signs are still a very important chapter for understanding the existing specific trade realities before the emergence of the proper coin. Especially because these coins were not considered enough, sometimes being only mentioned, with no further commentaries. Or, on another occasion they were mixed in the great mass of fight arrowheads, being seen only as deviations from the well-known „classical" shapes, mostly bringing together variations from the general form. The arrowheads-monetary signs are creations specific to the west and north west area of Pontus Euxinus, being only a developed stage of the peaceful tactics to approaching the local communities to obtain economical and trade benefits.

[22] Their discovery "mixed" sometimes with proper fight arrowheads, in the autochtonous environment, can offer the hypothesis of finding some arrowheads already transformed, or arrows which are going to be transformed. In the final stage of producing and circulation of these monetary signs, we cannot exclude some piles of arrowheads in which some are accepted with a monetary value, without being transformed, and from one situation to another, the rod was filled with lead, to obtain a proper weight. At the same time, it is possible that the same master produced in different patterns, but in the same workshop, both monetary signs and arrowheads necessary as offensive fighting material.

[23] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 22.

BIBLIOGRAPHY

ARICESCU 1975 - A. Aricescu, *Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala*, SCN 6 (1975), p. 17-24.

CONOVICI 1979 - N. Conovici, *Contribuţii numismatice privind legăturile Histriei cu geţii de la Dunăre în secolele VI-II î .e .n.*, SCIVA 30 (1979), 1, p. 87-93.

CONOVICI 1980 – N. Conovici, *Les relations entre les Gètes des deux rives du Bas-Danube à la lumière des données archéologiques et numismatiques (IV-II siècles av.n.é.)*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976, vol. II, Histoire et Archéologie*, Bucureşti, p. 43-54.

CONOVICI, MUŞEȚEANU 1975 – N. Conovici, C. Muşeţeanu, *Câteva torţi de amfore ştampilate elenistice din judeţul Ialomiţa şi sud-vestul Dobrogei*, SCIVA 26 (1975), 4, p. 541-550.

CULICĂ 1967 – V. Culică, *O unealtă scitică de orfevrerie la Dunărea de Jos*, SCIV 18 (1967), 4, p. 677-685.

DIACONU 1971 – P. Diaconu, *În căutarea Dafnei*, Pontica 4 (1971), p. 311-313.

IRIMIA 1980 - M. Irimia, *Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

IRIMIA 1981 – M. Irimia, *Observaţii preliminare privind aţezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14 (1981), p. 47-131.

IRIMIA 1988 - M. Irimia, *Unele consideraţii privind sfîrşitul Latène-ului geto-dacic şi continuitatea civilizaţiei autohtone în Dobrogea*, SCIVA 39 (1988), 1, p. 33-44.

IRIMIA 2006 - M. Irimia, *Les rapports entre les autochtones et les grecs et le problème des emporia de la zone du Danube Inférieur*, în *Orgame/Argamum, Supplementa 1, A la recherche d'une colonie, Actes du Colloque International 40 ans de recherche archéologique à Orgamè/Argamum, Bucarest – Tulcea – Jurilovca, 3-5 octobre 2005*, textes réunis par Mihaela Mănucu-Adameşteanu, Bucarest, p. 241-261.

IRIMIA 2007 - M. Irimia, *Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137-225.

LÉVÈQUE 1987 – P. Lévèque, *Aventura greacă*, vol. II, Bucureşti.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 – M. Mănucu Adameşteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vişina (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, SCN 8 (1984), p. 17-24.

MITREA 1961 – B. Mitrea, *Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales*, StCl 3 (1961), p. 83-88.

MITREA 1965 – B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în R. S. România*, SCIV 16 (1983), 3, p. 605-618.

MITREA 1984 - B. Mitrea, *Etape cronologice în relaţiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica 5 (1984), 1-2, p. 111-122.

MOTOTOLEA, POTÂRNICHE 2009 – A. Mototolea, T. Potârniche, *Vârfuri de săgeţi din colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa*, Pontica 42 (2009), p. 47-70.

POENARU BORDEA 1974 - Gh. Poenaru Bordea, *Recenzie, Constantin Preda şi H. Nubar, Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1973, 258 p.*, in SCIVA 25 (1974), 2, p. 319.

POENARU BORDEA 2001 - Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetăţi Istros în perioada autonomiei*, in *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii şu note*, Bucureşti, p. 9-33.

POENARU BORDEA 2004 – Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, in *Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall`Iberia al Mar Nero, Atti del XII Convegno organizzato dall`Università „Frederico II" e dal centro internazionale di studi*

numismatici Napoli, 16-17 giugno 2000, Roma, p. 27-70.

POENARU BORDEA 2005 - Gh. Poenaru Bordea, *Tezaurul de la Dăieni, jud. Tulcea. Catalogul monedelor din colecţia Muzeului Naţional de Antichităţi*, in *Simpozion de numismatică dedicat centenarului Societăţii Numismatice Române (1903-2003), Chişinău, 26-28 noiembrie 2003, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, p. 11-22.

POENARU BORDEA, MITREA 1989 – Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1988 (XXXII)*, Dacia N.S. 37 (1989), 1-2, p. 259-266.

POENARU BORDEA, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 - Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *Contributions à l'étude des monnaies-pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea*, in *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976, vol. II, Histoire et Archéologie)*, Bucureşti, p. 141-150.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti.

RUBAN 1981 – V. V. Ruban, *Archeologičeskij complex iz poselenija Čertovatoe, rna. Bugskom Limane*, *PDKSZP* 1981, p. 63-73.

SIMION 2005 – G. Simion, *Metalurgia la geţii de pe teritoriul Dobrogei*, in *Aspecte privind prelucrarea şi circulaţia metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul Mediu*, Tulcea, 2005, p. 33-40.

SUCEVEANU 1982 - Al. Suceveanu *et alii*, *Histria VI. Les Thermes Romains*, Bucarest-Paris, 1982.

TALMAŢCHI 1998 – G. Talmaţchi, *Unele consideraţii privind evoluţia Sucidavei Moesice în secolele IV a.Chr. – VI p.Chr.*, AnDob 4 (1998), 1, p. 25-34.

TALMAŢCHI 2001 – G. Talmaţchi, *Contribuţii privind circulaţia monetară dobrogeană în secolele VI-I a. Chr.*, Analele UCDC 4 (2001), p. 120-145.

TALMAŢCHI 2000-2001 – G. Talmaţchi, *Monede autonome histriene, tomitane şi callatiene descoperite în Dobrogea*, ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 183-197.

TALMAŢCHI 2002-2003[1] - G. Talmaţchi, *Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr.)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 357-394.

TALMAŢCHI 2002-2003[2] - G. Talmaţchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis şi Tomis*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 395-408.

TALMAŢCHI 2003 - G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare macedonene în Dobrogea*, BSNR 146-151 (1998-2003), p. 27-37.

TALMAŢCHI 2006 – G. Talmaţchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis, Circulation et contexte*, Wetteren.

TALMAŢCHI 2008 - G. Talmaţchi, *Semnele monetare şi monetăriile vest-pontice dobrogene (secolele VI-V a.Chr.) – stadiul cercetărilor, noi ipoteze şi perspective*, in *Monedă şi Comerţ în Sud-Estul Europei*, II, Sibiu, p. 7-32.

TOPALOV 2007 – S. Topalov, *Apollonia Pontica. Contribution to the study of the coin mintimg of the city 6th – 1st c. B. C.*, vol. I-II, Sofia.

VERTAN, CUSTUREA 1988-1989 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VIII)*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 369-390.

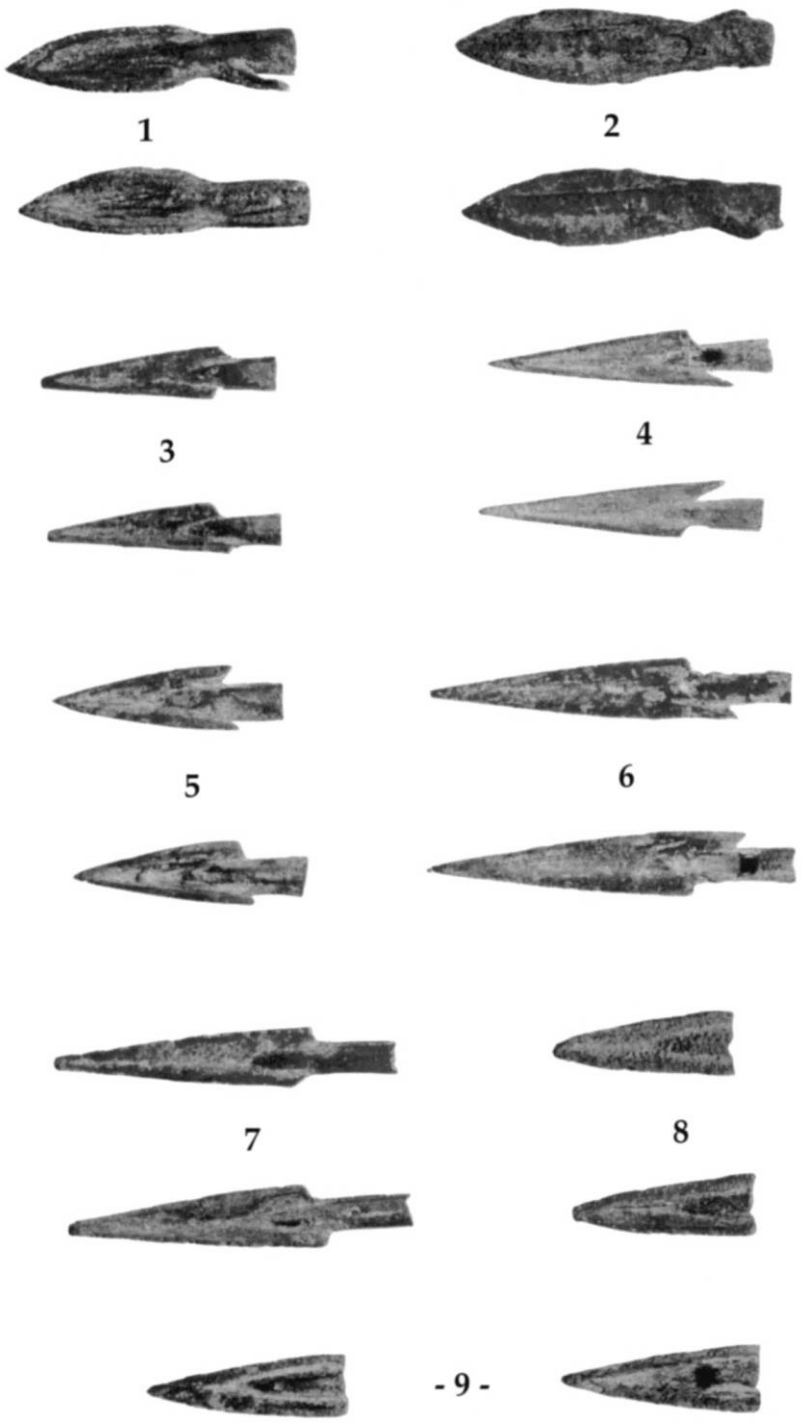

Figure 1 - Samples of the proper fight arrowheads category.

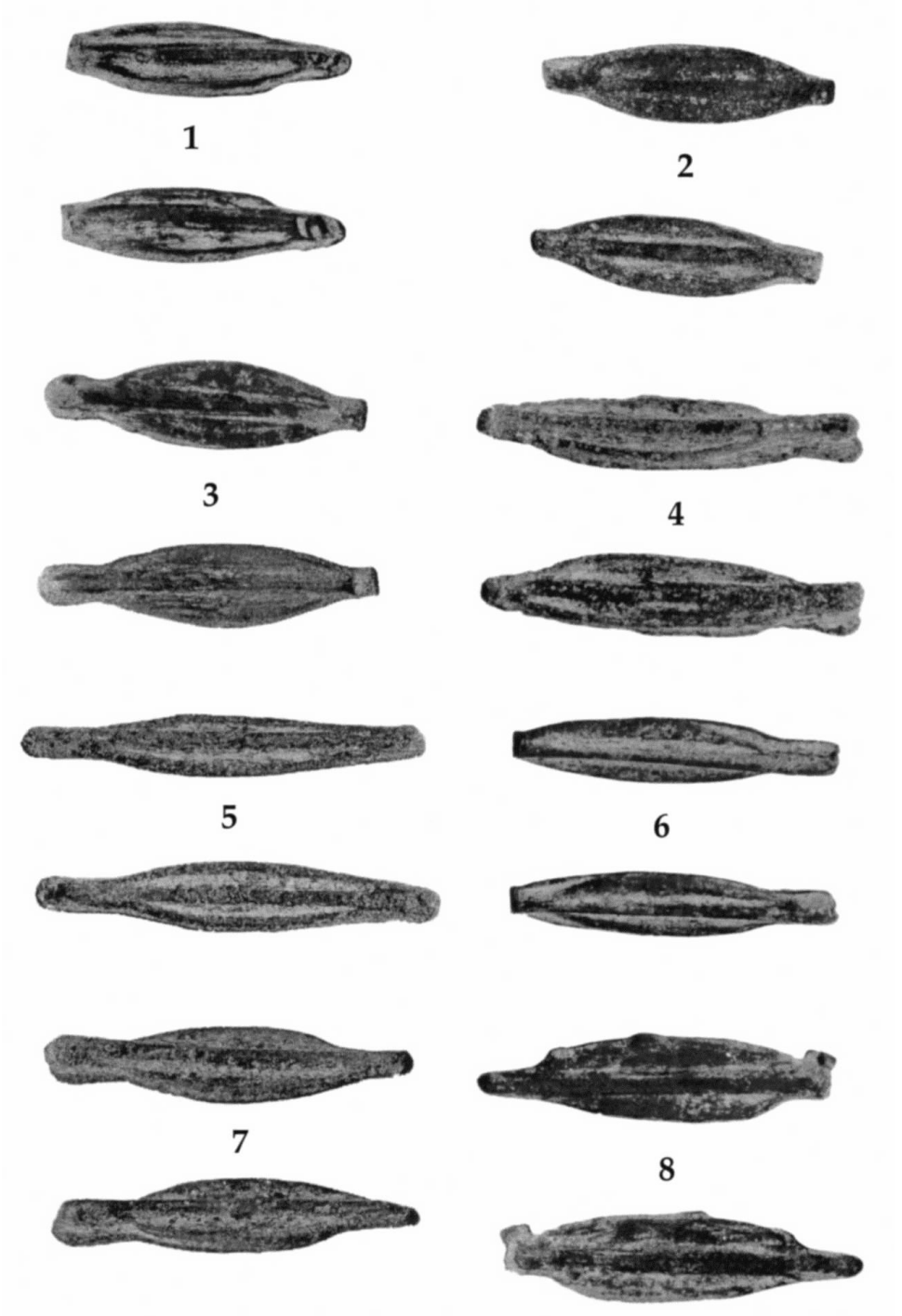

Figure 2 - Samples of the first arrowheads-monetary signs category.

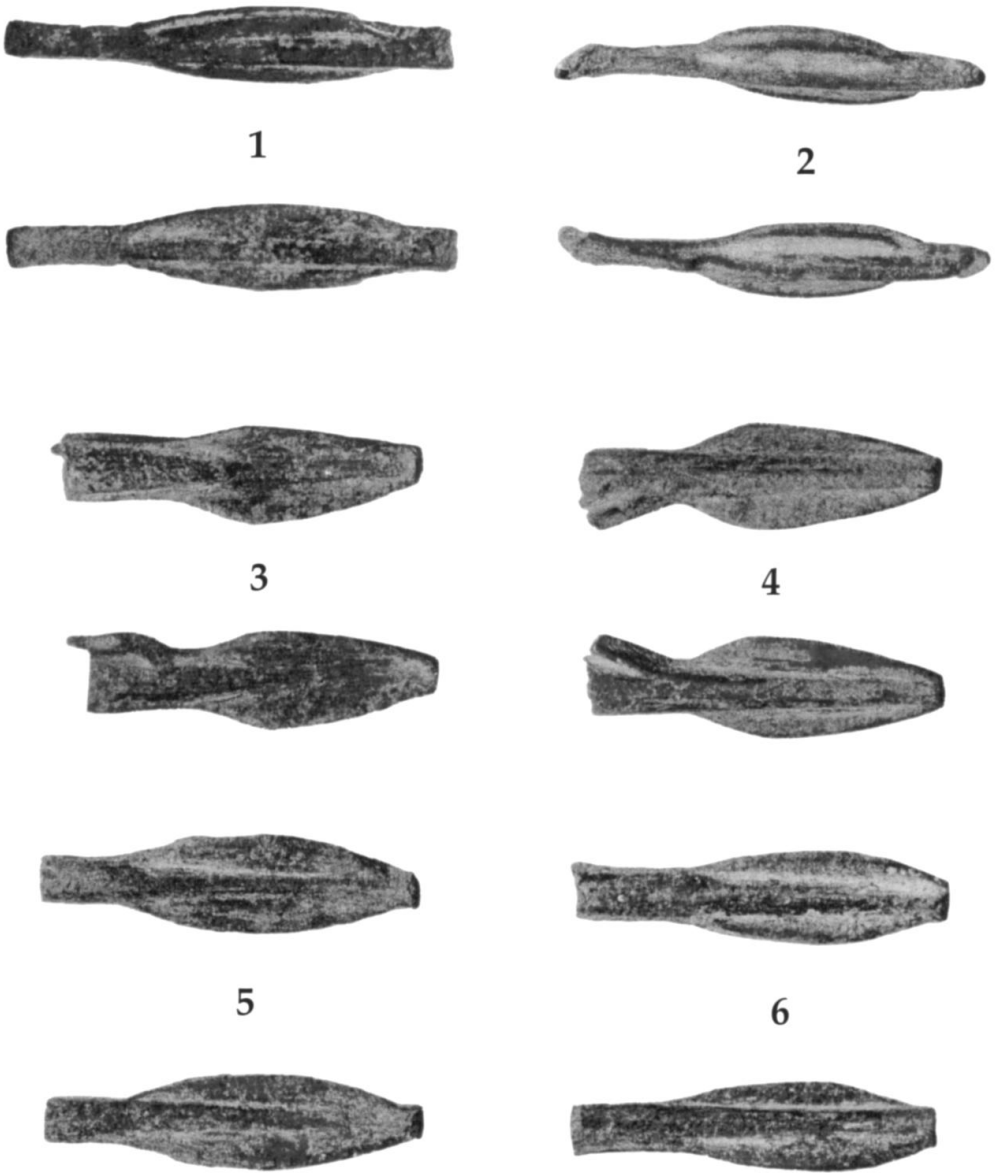

Figure 3 - Samples of the second arrowheads-monetary signs category.

ABOUT A SMALL HOARD INCLUDING HISTRIAN SILVER COINS OF APOLLON TYPE DISCOVERED IN DOBRUJA

Gabriel TALMAŢCHI

Cuvinte cheie: *Dobrogea, tezaur, atelier histrian, perioadă preromană.*
Keywords: *Dobruja, hoard, the Histrian mint, the pre-Roman period.*

Abstract: *The careful investigation of newer or older collections in the inventories of prestigious public museums can still provide many pleasant surprises for the research field. It is the situation of this small hoard collection which appeared in the numismatic cabinet, after the serious analysis and reorganization proposed by the administration of Brukenthal National Museum in Sibiu[1]. Data on this discovery are extremely incomplete, only its possible source from Dobruja being mentioned. Accordingly, we will integrate it to the category of hoards having no specific place of discovery, Dobruja-passim. Generally, the few Dobrujan discoveries to be found in the numismatic collection of the museum in Sibiu do not specify the place of discovery, not to mention the possible complete contexts. We do not have any information on the presence of a vessel or the total number of pieces in this hoard. It is possible that it was fully recovered when purchased. Further on we present the catalogue of the pieces included to the numismatic collection of Brukenthal National Museum.*

CATALOGUE

1. AR (drachma); 10; 5.28 g; 18.5 mm.
Av: The two adolescent heads reversed (the left one reversed), the two faces seem prosperous, rounded with a neutral expression, the hair is richly illustrated, particularly by upward and downward strands; all the anatomical details of the face are clearly represented.
Rv: the legend *IΣTPIH*; eagle on dolphin oriented to left, the dolphin has a slightly curved shape suggesting the action under development (the movement in a static context); does not have any logo or monogram in the monetary field; inv. no. T. 1285, 1916; Fig. 1, no. 1; very good preserving condition.
2. AR (drachma); 10; 4.86 g; 17 x 18,5 mm.

[1] This way I express my gratitude to my friend and colleague Claudiu Munteanu for the special generosity to place at our disposal the present hoard to be published.

Av: The two adolescent heads reversed (the right one reversed), the two faces seem prosperous, rounded with a neutral expression, the hair is richly illustrated, in particular the upward and downward strands, all the anatomical details of the face are clearly represented.
Rv: the legend *(I) ΣTPIH*; under the dolphin, inside the monetary field, the letters *ΦΥ*, eagle on dolphin oriented to the left ; the dolphin has a slightly curved shape to suggest the action under development (movement in a static context); the eagle is represented in rich plumage, as well as the tail; inv. no. T. 1285, 1917; Fig. 1, no. 2; good conservation.
PICK 1898, p. 162, no. 425.

3. AR (drachma); 12; 4.23 g; 18 x 19 mm.
Av: The two adolescent heads reversed (the right one reversed), the two faces are slender with a neutral expression, the hair is richly represented, combed and parted in the centre and set on the left and right side of the head, in the front with two large horizontal strands; all the anatomical details of the face are clearly represented.
Rv: the legend *IΣTPIH*; under the dolphin, inside the monetary filed, the letter A; eagle on dolphin, oriented to the left, the dolphin has a slightly curved shape to suggest the action under development (movement in a static context); the eagle is represented in a rich plumage, as well as the tail; inv. no. T. 1285, 1921; Fig. 1, no. 3; relatively good preservation; punched on purpose.
PICK 1898, p. 161, no. 416.

4. AR (drachma); 6; 4.71 g; 16.5 mm.
Av: The two adolescent heads reversed (the left one is reversed), the two faces slender, with a neutral expression, the hair is richly illustrated, combed and parted in the centre (set on the left and on the top of the head), in front with two large horizontal strands; all the anatomical details of the face are clearly represented.
Rv: the legend *IΣTPIH*; under the dolphin, inside the monetary field, the letter A; eagle on dolphin, oriented to the left; the dolphin is represented almost linearly; the eagle is represented in a rich plumage, as well as the tail; inv. no. T. 1285, 1920; Fig. 1, no. 4; good conservation.

5. AR (drachma); 1; 4.76 g; 18 x 18.5 mm.
Av: The two adolescent heads are reversed (the left one reversed), the two faces are slender (but larger in size compared with the rest of the monetary field) with a neutral expression, the hair is richly illustrated, combed and parted in the middle (set on the left and right of the head top), in front with two large horizontal strands, all anatomical details of the face are clearly represented.
Rv: the legend *IΣTPIH*; under the dolphin, inside the monetary field, the letter A; the eagle on dolphin oriented to the left, the dolphin is represented almost linearly; the eagle is represented in a rich plumage, as well as the tail; inv. no. T. 1285, 1919; Fig. 1, no. 5; good conservation.
PICK 1898, p. 161, no. 416.

6. AR (drachma); 6; 4.86 g; 17 mm.
Av: The two adolescent heads are reversed (the left one reversed), the two faces are slender (prolonged face but with round chin) having a neutral expresison, one of the heads illustrates acertain amazement), the hair is richly illustrated, combed and parted on the central part (set on the left and right of the head top),

in front with two horizontal strands; all the anatomical details of the face are clear represented.
Rv: the legend *IΣTPIH*; under the dolphin, inside the monetary field, the letter A; eagle on dolphin, oriented to the left; the dolphin is represented almost linearly; the eagle is represented in a rich plumage, as well as the tail; inv. no. T. 1285, 1918; Fig. 1, no. 6; good preservation; punched on purpose.
PICK 1898, p. 161, no. 416.

7. AR (drachma); 11; 5.54 g; 19 mm.
Av: The two adolescent heads are reversed (the right one reversed), the two faces are slender (prolonged face but with round chin) having a neutral expresison, one of the heads illustrates a certain amazement), the hair is richly illustrated, combed and parted on the central part (set on the left and right of the head top), in front with two horizontal strands; all the anatomical details of the face are clearly represented.
Rv: the legend *IΣTPIH*; under the dolphin, inside the monetary field, the letter A; eagle on dolphin, oriented to the left; the dolphin is represented almost linearly; the eagle is represented in a rich plumage, as well as the tail; inv. no. T. 1285, 1922; Fig. 1, no. 7; rather good preservation.
PICK 1898, p. 161, no. 416.

*

It is beyond question that the small hoard may be incomplete, taking into account the lacks regarding the discovery context, the number of pieces etc. Precisely for these reasons a large discussion on this discovery can not be contemplated. And so it is included into a long series of Histrian hoards (from several copies to thousands of pieces) which can not provide data of numismatic and much less archeological and even historical interest, regarding the trade and economic connections of the Milesian colony with other centres of the Greek world (particularly Olbia) or with local communities, Gethian or of other origin.

As mentioned above, in the absence of exact locations, we prefer to integrate this hoard to the category Dobruja-*passim.* At this stage of numismatic investigation we believe that we can integrate it to those already considered as having seemingly obscure destination[2]. Equally obscure is its provenance. Its possible economic implications remain almost unknown forever. The only option that we have is to speculate on issues we have already met for other similar discoveries. Generally, these coins appearing in hoards or isolated, express the presence of Greek merchants (the Histrian kind) in the autochtonous environment, due to strict economic and trade interests. And here we refer to the situation in Dobruja, because otherwise we believe that their emergence is strictly an expression of persons' circulation or an exchange of "gifts" having a symbolic, magical-religious aspect (e.g. their ritual disposing in pits as an offering for a sacred place or destined to a sacred thing[3]). These deductions are valid for the

[2] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1993, p. 57.

[3] CONOVICI 1983, p. 43; a silver coin of Apollon type set ritually in a pit was discovered last year in an archaeological excavation, on the route of the future highway

Pontic Dobrujan region, the true meaning of coins being to be accepted in light of local realities near the sea coast and exceptionally in locations near the banks of the Danube, and then ultimately in Moldavia and Wallachia. The discovery of an Apollon type silver coins hoard in a necropolis at Argamum was explained by those who have published it as a result of an emergency burial, not being interpreted as having a ritual function[4]. Two of the coins (pieces three and six) were punched, being most likely worn as amulets or, anyway, as beneficial talismans. At this stage of research we cannot know if they were discovered as such or if they suffered in time a drastic process of diminishing their financial value and implicitly of proper silver, being „loaded" instead with power and magical beneficial qualities.

The difficulty of correct interpretation of these numismatic data has to be explained by striking chronological, economic differences, but also regarding learning skills specific capabilities for this activity and the gradual change in natives' perception regarding coin usage for the role destined by the issuing autority.

Such silver pieces have been discovered in the area of the Histrian *polis* only absolutely accidentally, but their emergence in the *chora*, meaning at hundreds of kilometers distance, does not represent a novelty for the numismatic field research. It may be also the situation of the hoard under discussion. But, taking into consideration its small structure (maybe complete, maybe incomplete), we can continue with our arguments. The pieces are certainly part of the last so-called series of issues, which in our opinion knew at its turn many structural weight strata, as well as iconographical ones, mostly during the entire period of the 3rd century B.C. Excepting two pieces (one having no logo, the second one with the letter **A**), the rest of them (four with the letter A and one with the letters **ΦΥ**) are rarely present in the latest archaeological contexts among the silver coins of this well-known Apollon type. This aspect is valid both for the Pontic territory, as well as in Moldavia and Wallachia. For example, in Moldavia, at Buneşti (Buneşti-Avereşti commune, Vaslui County) we find a silver Histrian coin (drachma) in an archaeological context clearly dated to the beginning of the 2nd century B.C.[5] These pieces with **A** on the reverse represent around 40 % of all the isolated monetary discoveries from local settlements[6]. Then, in Wallachia at Pietroasele (Pietroasele commune, Buzău County) emerges a silver coin from the last series in the last inhabitance level of a settlement, dated to the end of the 2nd century B.C. Initially, the presence of these discoveries was considered to be much later than the issuing date of those pieces, either as inheritance from generation to generation, or as expression of a later circulation. In our view, the dating of their presence in the context of the final 2nd century does not express a

around Constanța, a situation very similar to the previously mentioned one, in an autochtonous environment as well.

[4] LUNGU, POENARU BORDEA 2000, p. 294; theory improvable in our view, upon which we are going to discuss further on in an ample study regarding this type of discoveries in Dobruja under the circumstances of those known in the Greek world.

[5] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 48-49, 129, no. 34.

[6] TALMAȚCHI 2004, p. 179.

long period from the moment when they were issued, remembering the inheritance from generation to generation (absolutely). The only piece not in accordance with our view (which taking into consideration its singleness we consider it as such) is the presence in a deposit (considered unsecured) discovered in 1913 at Dăeni (Dăeni commune, Tulcea county) of an Apollon type silver coin (with the logo **A** under the dolphin) in association with 14 Roman bronze coins issued in Rome for Trajan and Hadrian[7]. This example may be considered as an exception (if it is true) and may be explained indeed as a result of the maintainance of the silver coin as „valuable good" in time, much later than its issuing and circulation period.

The iconographical details of the representation of the two adolescent faces are unmistakable, sometimes offering the possibility to identify common moulds discovered at dozens or almost hundreds of kilometers distance from the issuing place (the autonomous period Histrian mint). And the almost „obsessive" presence on such pieces, of the logo **A** on the reverse, under the dolphin and the legend ***IΣTPIH***, epigraphically also complete the picture offered by these coins.

The period of the 4th-3rd century B.C. seem to have been characterized, from the perspective of the local mint activity, as one with regular issues, represented by a significant abundance of the silver and bronze coin types, accompanied by an economic and trade spread, mostly inside the autochtonous Dobrujan environment and in the North Danube area[8]. Towards the end of the period, on mints issued there a pronounced decline of the representation style could be noticed, tendencies to „barbarization", maybe sometimes a negligence in the iconographical representation, as well as an important decrease of the coin number for each type.

We have to mention that issuing silver coins ceasing in 313 B.C. (late Gh. Poenaru Bordea's opinion) seems not to be veridical, even if this way very durable arguments at first sight were offered as regarding the metrological aspects, according to which, beginning with 280 B.C., the Greek poleis on the Western shore of Pontus Euxinus adopted or reconsidered the Attic etalon system, in order to issue pseudo-Alexander and pseduo-Lysimach coins, as staters, or, less, as tetradrachmas[9]. We believe that in the 2nd century B.C., the city continued to issue „the two callow heads or Apollon" type coins, but few are of pure silver (maybe a great part of those with the logo **A,** with a definitely lower weight than the theoretically pretended standard); many of the *fourrée* coins known until now could have been issued at that time. Precisely because the city monetary effort seemed to be aimed towards the known pseudo-issues in gold and silver, the metal necessary was probably less and less, some improper technologies being preferred, incorrectly for their receipent, but valid for the polis, the city not giving up so easily a monetary type with a symbol value for it and very clearly maintained in the memory of the autochthonous populations from the areas where Histrian merchants penetrated. The issuing of the coins with

[7] MOISIL 1914, p. 23, no. 29; TALMAȚCHI 2006, p. 90.

[8] TALMAȚCHI 2006, p. 37-39 and p. 43-47.

[9] PRICE 1991, p. 180, no. 970; POENARU BORDEA 1997, p. 59; POENARU BORDEA 2001, p. 16.

the two heads continued to the 2nd century B.C., under the circumstances of an accentuated and probably successive regress of the pieces weight in silver. The diminished weight of the silver pieces may also be explained as well by the reversed direction of coins penetration, from outside the city and *chora* to the inner market of the polis (the same process can also be seen at Olbia[10]). Or a smaller coin (as module and pond) was required by everyday life. The diminished silver quality used in issuing coins as well as the preparation of the *billon* pills may also be included to the area of the same phenomenon.

On the other hand, the organized transition from a monetary system to another seems to have had a consequence at Histria in the continuous reduction of the coin weight standard (fact noticed at the pieces in the catalogue as well). This is not a random fact, being a constitutive part of a monetary phenomenon used and developed in the entire Greek world. And not last, each of the metrological systems created in the Greek world had ideal standards which were not followed in most of the situations, not even in the mints of the originary centres (if a simple examination of the average weight of the „real" coins is to be done).

As a conclusion, the hoard including Histrian silver pieces of Apollon type from the numismatic collection of the Museum in Sibiu contributes to a more profound knowledge of the local mint activity during the autonomous period, more exactly during the 3rd-2nd century B.C. Though „forgotten" for a long time among other discoveries, it is destined to the specialty research, enriching the list of hoards of this type discovered in the western area of Pontus Euxinus. Not being impressive by the number of pieces, the latter, due to the iconographic, epigraphic and weight features can make out a small „transit" deposit, accompanying the trade activity; it probably appeared either in *chora*, or outside it, in a Gethian environment.

BIBLIOGRAPHY

CONOVICI 1983 - N. Conovici, *Noi descoperiri monetare în perimetrul davei getice de la Piscul Crăsani*, CN 5 (1983), p. 39-50.

KARYŠKOVSKIJ 1999 – P. O. Karyškovskij, *Olbian Coins: Mint and Metrology*, Stratum 6 (1999), p. 20-59.

LUNGU, POENARU BORDEA 2000 - V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *Un trésor de monnaies d`Istros à Orgamé*, în *Civilisation grécque et cultures antiques periphériques, hommages à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, édités par A. Avram et M. Babeş, Bucarest, p. 282-300.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990 – V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n.. Economie şi monedă*, Iaşi.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1993 – V. Mihăilescu-Bîrliba, *Coin Hoards. Research and Interpretation*, SCIVA 44 (1993), 1, p. 53 - 58.

MITREA 1984 - B. Mitrea, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica 5 (1984), 1-2, p. 111-122.

[10] KARYŠKOVSKIJ 1999, p. 21.

MOISIL 1914 – C. Moisil, *Monete şi tezaure monetare găsite în România şi în Ţinuturile româneşti învecinate (vechiul teritoriu geto-dac)*, BSNR 11, 21 (1914), p. 23-27.

PICK 1898 – B. Pick, *Die Antiken Münzen Nord-Griechelands, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, 1, Berlin.

POENARU BORDEA 1997 – Gh. Poenaru Bordea, *Emisiunile monetare din atelierele greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î. Hr.- III d.Hr.). Un stadiu al problemei*, în *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, Bucureşti, p. 56-70.

POENARU BORDEA 2001 – Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetăţi Istros în perioada autonomiei*, în *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii şu note*, Bucureşti, p. 9-33.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti.

PRICE 1991 – M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue I. Introduction and Catalogue*, 2 vol., London-Zurich.

TALMAŢCHI 2004 – G. Talmaţchi, *Aspecte privind circulaţia monedelor în spaţiul extracarpatic dintre Dunăre şi Nistru emise de coloniile greceşti vest-dobrogene (sec. V – I a.Chr.)*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila-Călăraşi, p. 175-182.

TALMAŢCHI 2006 – G. Talmaţchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis, Circulation et contexte*, Wetteren.

TEODOR 1999 – S. Teodor, *Regiunile est-carpatice ale României în secolele V-II î. de Hr.*, Bucureşti.

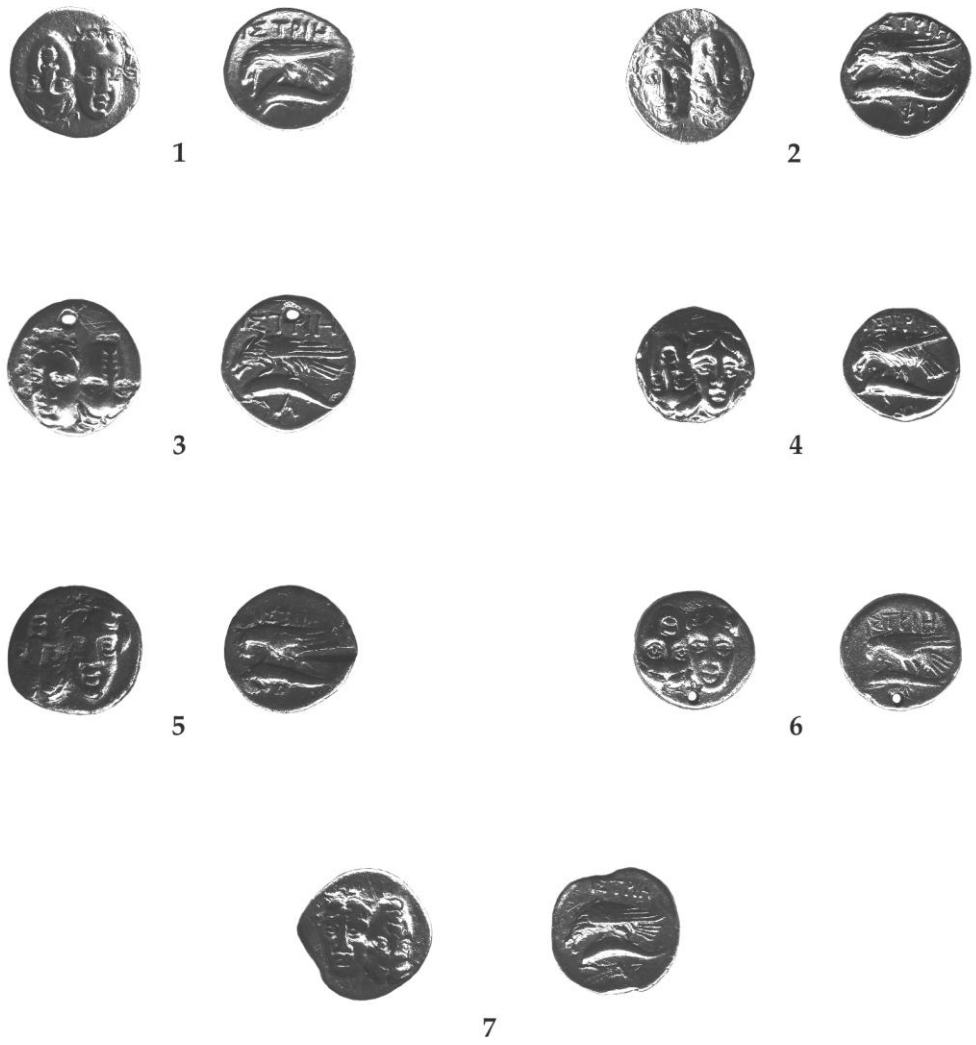

Figure 1: Apollon type Histrian silver coins from the hoard discovered in Dobruja.

MONEDE ROMANE ŞI BIZANTINE DESCOPERITE LA HALMYRIS

Theodor ISVORANU,
Aurel VÎLCU

Cuvinte cheie: *Imperiul roman, circulaţie monetară, monede romane târzii, monede bizantine, fortificaţie romano-bizantină, aşezare civilă, săpături arheologice, Halmyris.*

Keywords: *Roman Empire, currency, Late Roman coins, Byzantine coins, Roman-Byzantine fortress, civil settlement, archaeological excavations, Halmyris.*

Abstract: *This paper presents the Roman-Byzantine isolated coins findings of 2005-2008 in the ancient site of Halmyris (today Murighiol, Tulcea county); 37 of them were found during the archaeological excavations inside of the late fortification (4th-6th C.), whereas other 15 pieces were fortuitously found in the area of the civil neighbouring settlement. The coins of the fortification have resulted mainly from the investigations inside of two towers (no. 2 and no. 12), but an exemplar found in the harbour zone and another one from a barrack have been also mentioned. Chronologically they are succeeding from the middle of the 3rd C. to the 2nd half of the 6th C., covering the main till now well-represented stages of life in this Roman site. Their variety gives an important supplement of information about the currency of Halmyris. Some issues, as a bronze one from Marcianus and an anonymous follis from the 11th C. (the latest one found at Halmyris), have been for the first time here attested; they considerably modify the preceding statistics and the settlement's chronology, the last mentioned one representing a new terminus post quem for the ceasing of inhabitancy at Halmyris in the Byzantine period. Also inedited was here the presence of the little unimprinted bronze pieces and of the lead imitations – until present attested in several contemporary sites of Dobrudja, as a specific aspect of the 5th C. currency in the peripheral areas of the Roman Empire. They are now known at Halmyris too, an exemplar from each category. An important aspect concerns the different values of the current coin mass which penetrated in both sections of the archaeological station – the fortification and the civil settlement. Thus, the discoveries from the 4th C. show generally a scanty currency in the military area, but a much extended one in the civil area; in the begining of the 5th C. this ratio seems to be inverted, perhaps because of the moving of the civil life – and implicitly, of the currency operations – intra muros, during the Hunnish invasion time.*

Prezentăm mai jos un lot de monede din metal comun, reprezentând descoperiri izolate, provenite din campaniile de săpături arheologice întreprinse în anii 2005, 2007 şi 2008 în cadrul fortificaţiei romano-bizantine de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea), precum şi din descoperiri fortuite de suprafaţă în aşezarea civilă adiacentă.

Cele 37 de monede se constituie în două grupuri distincte: 22 exemplare provin din centrul militar, iar alte 15 din aşezarea civilă târzie. Exemplarelor din fortificaţie li se adaugă două piese, de bronz respectiv plumb, utilizate cu rol de monede mărunte, şi două fragmente din bronz, probabil monetare. În pofida numărului redus de piese, compensat însă prin varietate, lotul nostru suplimentează simţitor informaţia privitoare la circulaţia monetară în acest sit, cunoscută până acum graţie studierii unor eşantioane mai generoase[1].

CATALOG

Fortificaţia romană târzie

I. Epoca Imperiului roman, sec. III

Histria: Gordian III şi Tranquillina

1. AE ↙ 14,62 g; 26,3×25 mm.
Aversul foarte corodat, o mică porţiune exfoliată.
Av. AVT K . . .; jos, . . . ANKVΛINA; busturile afrontate ale lui Gordian III şi Tranquillinei.
Rv. IC – TP – I; în exergă HNΩN; în câmp dr. E. Călăreţ bărbos spre dr.; în spate coloană cu vultur, în faţă altar.
Cf. Pick, p. 179, nr. 525.
2005. Zonă port. „P1, în secţiune"; – 1,75 m.

Aurelian: Severina

2. Ant. ? 1,38 g; 22,0 mm.
Foarte corodată, un fragment lipsă.
Av. S[EVE]RINA AVG; bust drapat, diademat, spre dr.; dedesubt, semilună.
Rv. Ilizibil.

[1] Din fortificaţie, 369 de piese izolate şi cinci tezaure şi fragmente de depozit monetar întrunind alte 123 de monede au fost recent publicate exhaustiv în primul volum monografic al sitului: POENARU BORDEA 2003, p. 127-189, cu rectificări şi completări la bibliografia anterioară: POENARU BORDEA 1971, p. 319-337; POENARU BORDEA 1976, p. 203-213; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980$_2$, p. 499-513; OPAIŢ 1991, p. 457-483; POPESCU 1998, p. 285-289.

Din aşezarea civilă, două eşantioane importante au fost semnalate preliminar la IACOB 2001, p. 10, respectiv PETAC, ZAHARIADE 2005 (dintr-o eroare, eşantionul a fost atribuit aşezării civile I, dar, după informaţiile furnizate de autorul săpăturii, este vorba de monedele din nucleul de aşezare civilă II, datând din sec. IV-VI), iar alte câteva monede au fost editate la POENARU BORDEA, LUNGU 1991, p. 411-415, şi la POPESCU 1998.

Cf. RIC, V/1, perioada III (stadiul final al reformei monetare).
Cf. Estiot, *Venèra*, p. 36-39 (Roma), anii 274-275.
2008. T12, C; – 4,81 m.

Probus

3. Aur. ↙ 3,43 g; 24,9×21,1 mm.
Av. IMP C PROBVS AVG; bust consular radiat, ţinând sceptrul cu acvilă, spre st.
Rv. PROV[IDE]NT AVG; Providentia spre st., ţinând glob şi sceptru lung în diagonală; în câmp st. Q; în câmp dr. stea; SXXI.
RIC, V/2, p. 70, nr. 490, Ticinum, perioada III, anii c. 280-282 (vezi şi p. 11).
Pink, NZ, 71, 1946, p. 67, Ticinum, emisiunea 10, anul 282.
Estiot, TM, 5, 1983, p. 104, nr. 1386-1388, Ticinum, emisiunea 10, anul 282.
2008. T2; – 3,55 m.

II. Epoca Imperiului roman târziu (294-498)

Constantin cel Mare

4. AE ↑ 2,05 g; 21 mm.
Corodată.
Av. [I]MP C FL VA[L C]ONSTANTINVS P F AVG
Rv. IOVI CONS – ERVATORI; în câmp dr. Z; SMN.
RIC, VII, p. 601, nr. 12, Nicomedia, anii 313-317.
2007. T12, B1; – 2,38 m.

Constantin cel Mare – postumă

5. AE ↘ 1,28 g; 14,4 mm.
Tip VN-MR; •SMK[?].
LRBC, I, 1311, Cyzic, perioada IV, anii 341-346.
RIC, VIII, p. 494, nr. 54, Cyzic, anii 347- 348.
2008. T2; – 3,55 m.

Constantius II

6. AE ↙ 2,57 g; 17,2×16 mm.
Parţial corodată, depuneri minerale.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH_3); în câmp st. II ?; •AQT•.
LRBC, II, 932 sau 934, Aquileia, anii 351-354.
RIC, VIII, p. 334, nr. 202 sau 204, Aquileia, septembrie 352 – 6 noiembrie 355.
2008. T2; – 3,55 m.

Constantius Gallus Caesar

7. AE ↗ 1,41 g; 17,5 mm.
Fragm. Diminuată intenţionat, în două locuri (?).
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH4); anii 351-354.
2007. T12; – 4,10 m; "la 1,30 m distanţă de peretele de est al intrării".

Constantius II

8. AE ↖ 2,28 g; 16,3 mm.
Foarte corodată, revers parţial exfoliat.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); SMKΓ
Cf. RIC, VIII, p. 498, Cyzik, anii 351-354 sau p. 499, anii 355-361.
2008. T2; – 3,55 m.

9. AE ↘ 2,10 g; 16,9×15,9 mm.
Patină.
Tip SPES REIPVBLICE; în câmp st. Γ; SMK[?].
LRBC, II, p. 97, nr. 2506 (unde eronat S în loc de Γ), Cyzic, anii 355-361.
RIC, VIII, p. 499, nr. 119, Cyzic, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2005. T2, intrare; – 2,86 m.

10. AE ↑ 1,20 g; 15,9×14,7 mm.
Foarte corodată, aproape ilizibilă.
Tip SPES REIPVBLICE, anii 358-361.
2007. T12, B1; – 2,52 m.

11. AE ↖ 0,91 g; 12,7×11,2 mm.
Foarte corodată, aproape ilizibilă.
Tip SPES REIPVBLICE, anii 358-361.
2007. T12; – 2,38 m.

Valens

12. AE ↑ 2,11 g; 17,7×16,4 mm.
Tip GLORIA ROMANORVM (8); TESB.
LRBC, II, 1705, Thessalonic, anii 364-367.
Vasić, p. 54, I, 1, anul 364 (?).
2008. T2; – 3,55 m.

Valentinian II

13. AE ↖ 4,89 g; 23,4×20,6 mm.
Tip GLORIA ROMANORVM (15); în câmp st. cunună; în câmp dr. cruce; ANTЄ.
RIC, IX, p. 283, nr. 40c2, Antiochia, per. IV, 9 august 378 – 25 august 383.
LRBC, II, 2720, Antiochia, anul 383.
2007. T12, intrare; – 4,10 m.

Neprecizat

14. AE ↘ 0,61 g; 11,5×10,5 mm.
Uzată, corodată, lipsesc mici fragmente.
Tip SALVS REIPUBLICAE (?), anii 383-395.
2007. T12; – 4,10 m; găsită alături de un fragment de opaiţ.

Theodosius II

15. AE ↗ 0,64 g; 12,6 mm.
Foarte uzată, corodată, flan mai mic decât ştanţa.
Tip GLORIA ROMANORVM (22 sau 23?), anii 408-423.
2007. T12; – 4,20 m.

Neprecizată

16. AE ? 0,81 g; 13,8×12,8 mm.
Foarte corodată.
Perioada 383-423.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m; de la demantelarea turnului.

Marcian

17. AE ↙ 0,53 g; 11,3 mm.
Perforată, corodată.
Tip monogramă în cunună, anii 450-457.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m; de la demantelarea turnului.

Neprecizate, sec. V-VI

18. AE ? 0,58 g; 11,4 mm.
Foarte uzată, patină.
Sec. V p.Chr.
2008. T2; – 3,55 m.

19. AE ? 0,81 g; 10,7 mm.
Parţial exfoliată.
Tip monogramă, a II-a jumătate a sec. V – începutul sec. VI.
2008. T2; – 3,55 m.

20. AE 0,66 g; 10,5 mm.
Rondelă neştanţată.
2005. T2; – 3,55 m; "în biroul vamal[2], pe martorul iniţial".

Piesă din plumb

21. Pb 1,76 g; 13,8×12,2 mm.
Monograma N.
Cf. Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, BSNR, 80-85 (1986-1991), 1992, p.106, nr. 231.
2008. T2; – 3,55 m.

[2] Începere din turnul 2, căreia i s-a atribuit această destinaţie, conform inventarului mobil; informaţie M. Zahariade.

III. Epoca Imperiului bizantin

Iustinian I

22. AE ↓ 19,80 g; 35 mm.
M; KYZ; A; X/ЧI/II/I=545/546.
DOW, I, p. 127, Cyzic, nr. 171a1.
MIB(E), I, Cyzic, nr. 120a.
2007. Baraca A; – 1,50 m.

Iustin II

23. AE ? 4,76 g; 22 mm.
K; CON ?
Cf. DOW, I, p. 214-217, Constantinopol, nr. 44-58.
2007. T12; – 2,95 m.

IV. Neprecizate

24. AE 0,80 g; 13,6 mm.
Fragm. c. 2/3 monedă; exfoliată.
2007. T12, B1; – 2,52/2,53 m.

25-26. AE 0,17 g; fragm. c.1/4 monedă ? AE 0,08 g; 7,7 mm; rondelă foarte subţire, perforată.
2007. T12; – 4,10; – 4,20 m.

Aşezarea civilă (passim)

I. Epoca Imperiului roman târziu (294-498)

Galerius Maximianus

27. AE ↘ 5,81 g; 26,8×23,3 mm.
Av. IMP C GAL VAL MAXIMIANVS P F AVG
Rv. GENIO IMP – E – RATORIS; •HTΓ•.
RIC, VI, p. 535, nr. 37a, Heraclea, anii 308-309.
2008.

Licinius I

28. AE ↓ 3,68 g; 22,6×21,5 mm.
Av. [IM]P C VAL LICIN LICINIVS P F AVG
Rv. IOVI CONSER – VATORI AVGG; în câmp dr. Δ; SMHT
RIC, VII, p. 542, nr. 6, Heraclea, anii 313-314, dar CONS – ERVATORI.
2007.

29. AE ↓ 2,49 g; 20,4×19 mm.
Corodată.
Av. IMP C VAL LICIN LICINIVS [P F AVG]
Rv. IOVI CONS – ERVATORI; în câmp dr. X/IIM; SMHB.

RIC, VII, p. 548, nr. 52, Heraclea, anii 321-324.
2008.

Constantin cel Mare

30. AE ↖ 2,98 g; 19,4×17,6 mm.
Tip PROVIDENTIAE AVGG; în câmp dr. •; SMTSΔ.
LRBC, I, 829, Thessalonic, perioada I, anii 324-330.
RIC, VII, p. 518, nr. 153, Thessalonic, anii 326-328.
2008.

Constans I

31. AE ↑ 0,52 g; 16,9 mm.
Fragm. (c. 1/3 monedă); diminuată intenţionat (?).
Tip GLORIA EXERCITVS (1 st.), anii 337-341.
2008.

32. AE ↓ 1,12 g; 14,1 mm.
Patină.
Tip VOT / XX / MVLT / XXX; [•?]SMK[?].
LRBC, I, 1309, Cyzic, perioada IV, anii 341-346.
Cf. RIC, VIII, p. 494, nr. 52 sau 58, Cyzic, anii 347-348.
2008.

Neprecizat

33. AE ↑ 1,65 g; 16 mm.
Fragm. (c. 4/5 monedă); patină.
Tip VOT / XX / MVLT / XXX; CONSA.
LRBC, I, 1064 sau 1065, Constantinopol, perioada IV, anii 341-346.
Cf. RIC, VIII, p. 453, nr. 69 sau 70, Constantinopol, anii 347-348.
2008.

Constantius II

34. AE ↙ 1,29 g; 16,8×15,8 mm.
Foarte corodată.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 458, 15 martie 351 – 6 noiembrie 355 sau p. 460-461, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

35. AE ↙ 2,33 g; 18,5×16,5 mm.
Patină.
Tip FEL TEMP REPARATIO (FH3); în câmp st. M; anii 357-358.
2008.

36. AE ↑ 1,02 g; 16,6×15,5 mm.
Patină.
Tip SPES REIPVBLICE; CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinpol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

37. AE ↑ 0,90 g; 14,1 mm.
Foarte corodată, perforată, un fragment lipsă.
Tip SPES REIPVBLICE; CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinpol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

38. AE ↓ 0,78 g; 15,3 mm.
Fragm.; patină.
Tip SPES REIPVBLICE, CONS[?].
Cf. RIC, VIII, p. 461, nr. 149, Constantinpol, 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361.
2008.

Valens

39. AE ↑ 1,09 g; 14,2 mm.
Tip SECVRITAS REIPVBLICAE; [A]LEA.
RIC, IX, p. 298, nr. 3b1, Alexandria, 28 martie 364 – 24 august 367 sau p. 299, nr. 5b, Alexandria, 24 august 367 – 17 noiembrie 375.
LRBC, II, 2861, Alexandria, anii 364-367 sau 2863, anii 367-375.
2008.

Neprecizat

40. AE 1 g; 12,5×11,5 mm.
Flan mai mic decât ştanţa.
Tip VIRTVS EXERCITI (2), anii 395-402 ?
2008.

II. Epoca Imperiului bizantin

Mihail VII

41. AE 5,08 g; 26×24 mm.
DOW, III, 2, p. 694-695, clasa H, anii c. 1070-1075, surfrapat peste clasa D.
Morrisson, II, p. 603, clasa H, surfrapat peste clasa D.
2008.

Monedele din fortificaţie

Majoritatea exemplarelor din cetate au fost scoase la iveală în cursul cercetării din perimetrul a două turnuri, T2[3] şi T12[4]. În campania 2007 au apărut 13 piese în arealul T12 – în parte provenind de la demantelarea turnului[5] – şi o alta în punctul „baraca A". În 2008, din T12 a fost recoltată o singură monedă.

[3] Rezultatele cercetării sunt încă inedite; informaţiile le datorăm autorului săpăturii, M. Zahariade, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[4] ZAHARIADE 2009.

[5] Este vorba de o demantelare intenţionată, din vechime, în scopul construirii unei locuinţe, monedele fiind găsite într-un amestec de piatră şi moloz acoperit de un nivel de locuire; informaţie M. Zahariade.

Săpăturile de la turnul 2 au adus la lumină nouă piese, dintre care două în cursul campaniei 2005, celelalte fiind descoperite în anul 2008. Tot din anul 2005 lotul conţine un exemplar găsit în zona portului[6], în secţiune.

Cea mai timpurie monedă din lotul nostru (nr. 1) este un *pentassarion* emis la Histria în vremea lui Gordian III (238-244), ce se alătură celor trei exemplare de la acest împărat – unul fiind de acelaşi tip cu cel aici menţionat – şi totodată celor cinci emisiuni ale atelierului histrian descoperite până acum în fortificaţia de la Halmyris, unde cercetările au atestat o reconstrucţie la nivelul epocii Severilor (al 3-lea nivel roman)[7]. Din ultimele decenii ale Imperiului timpuriu datează două monede ce reprezintă etapa dintre reformele monetare introduse de împăraţii Aurelian şi Diocletian şi nivelul edificării cetăţii târzii[8]: o emisiune în numele Severinei, datând din anii 274-275 (nr. 2)[9] şi un aurelianian de la Probus (nr. 3) emis la Ticinum în 282. Până acum erau cunoscuţi de la Murighiol-cetate cinci antoninieni de la Aurelian, dintre care cel mai târziu emis în anul 274, o piesă incertă Aurelian-Probus şi şapte aurelianieni cu efigia lui Probus reprezentând anii 278-281[10].

Doar pentru 11 monede din cele 17 pe care le-am încadrat epocii Imperiului târziu (294-498) emitenţii au putut fi precizaţi, iar în cazul a doi *minimi* neidentificaţi perioada de emitere ar putea cuprinde a doua jumătate a sec. V, eventual şi începutul sec. VI[11]. Un *nummus* cu efigia lui Constantin cel Mare, emis la Nicomedia în *officina* a 7-a (nr. 4), atestă perioada dintre încheierea alianţei cu Licinius şi până la primul război civil, în timpul căruia atelierele din capitala Orientului tetrarhic nu au mai bătut monede pentru Constantin[12]. Eşantionul Murighiol nu cunoştea din etapa 313-318 nicio emisiune a atelierelor orientale în numele acestuia[13]. În continuare, o emisiune postumă de tip VN-MR de la Cyzic (nr. 5) se datează, conform unor cercetări recente, nu doar în anii 347-348 cum se propusese anterior, ci în întreg intervalul 341-348[14]. Aceast tip comemorativ târziu (faţă de cele din perioada 337-341) a mai fost atestat de un exemplar izolat

[6] ZAHARIADE 2003, p. 90-91.

[7] POENARU BORDEA 2003, p. 127-128, nr. 4-8 şi p. 171; monedele de la Gordian III aparţin ultimei perioade de funcţionare a castrului timpuriu, dinainte de distrugerile provocate de raidurile gotice; SUCEVEANU 2003, p. 111.

[8] SUCEVEANU 2003, p. 99 şi 112.

[9] Emisiunile pentru Severina au fost iniţiate în cursul anului 274; RIC, V/1, perioada III, corespunzând „stadiului final al reformei", vezi p. 249 şi 314; ESTIOT 1995, p. 27.

[10] POENARU BORDEA 2003, p. 129-131, nr. 14-26.

[11] POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 108 (46 de piese cu monogramă datate larg pe durata întregii domnii a lui Anastasius, 491-518); MIB(E), I, p. 28.

[12] Circa 313-316; RIC, VII, p. 66, nota 2 şi p. 591.

[13] Catalogul include o monedă de acest tip bătută la Nicomedia în *officina* a 5-a, pentru Licinius; POENARU BORDEA 2003, p. 132, nr. 39.

[14] Cronologia lui Kent pentru numerarul de bronz argintat din această perioadă a fost revizuită în ultimii ani, în general optându-se pentru datarea acestui tip, dar şi a altora contemporane precum *Vota* şi *Victoriae Dd Auggq Nn* între anii 342-348 sau 341-348: BASTIEN 1985, p. 44-47; vezi şi recenzia lui Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 476; POENARU BORDEA 1986, p. 172; POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, NICOLAE 1989, p. 56; DEPEYROT 1992, p. 63; DEPEYROT 1996, p. 77-80; GRICOURT 1998, p. 127-139; POENARU BORDEA 2003, p. 174.

descoperit în fortificaţie[15] şi cel puţin două în aşezarea civilă[16]. Urmează un grup de cinci monede de la Constantius II, reprezentând perioada de după reforma din aprilie 348[17]. Cea mai timpurie (nr. 6) datează din perioada 348-354 şi atestă monetăria din Aquileia, în premieră în descoperirile de la Murighiol, totodată şi nominalul aes 3 asociat tipului *Fel Temp Reparatio* (cu călăreţ căzând), căruia îi aparţin şi următoarele două piese. O monedă bătută pentru cezarul Constantius Gallus (nr. 7) între anii 351-354 a fost probabil diminuată prin tăiere (lipsesc două fragmente), greutatea piesei scăzând astfel la 1,41 g, ceea ce ar putea presupune refolosirea ei mai târzie, la paritate cu piese de modul mai mic[18]. O alta, de acelaşi tip, emisă la Cyzic (nr. 8), cu greutate apropiată de media ponderală iniţială pentru aes 3 (circa 2,50 g), nu a putut fi încadrată precis în perioada 348-354 sau în cea imediat următoare, caracterizată de inflaţie şi scăderea în greutate a monedelor de bronz de acest nominal, singurul care se mai emitea între anii 354-358[19]. Lotul nostru adaugă statisticii (ce consemna două ex.) încă trei piese de nominal aes 4 emise în perioada 358-361 (nr. 9-11) – dintre care un exemplar cu greutate ce depăşeşte uşor media, provenit tot de la Cyzic (nr. 9) –, reducând „reculul" intrărilor de monedă constatat pentru eşantionul-fortificaţie în comparaţie cu perioada precedentă[20]. Dacă pentru condominiul Valentinian I-Valens, în general bine reprezentat, am înregistrat un singur exemplar – modul aes 3, emis la Thessalonic probabil în primul an de domnie (nr. 12)[21] –, din perioada 378-395 adăugăm dosarului descoperirilor o monedă de nominal aes 2 bătută la Antiochia în anul 383 în numele lui Valentinian II (nr. 13)[22] şi o piesă mică, rău conservată, de tip *Salus Reipublicae* (nr. 14), marcând perioada dintre investitura lui Arcadius şi *Partitio Imperii*. Catalogul continuă cu o monedă de tip

[15] POENARU BORDEA 2003, p. 135, nr. 63.

[16] IACOB 2001.

[17] POENARU BORDEA 2003, p. 174, vezi bibliografia la nota 291.

[18] Fenomenul a fost menţionat ca având cea mai mare intensitate în perioada de mijloc a secolului V; POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 111-112.

[19] În general eşantioanele dobrogene de numerar din etapa 348-354 sunt mult reduse comparativ cu cele relative la anii 354-358. La Murighiol-cetate au fost înregistrate până acum două piese din etapa 348-354 (POENARU BORDEA 2003, p. 135-136, nr. 66 şi 70), două datate larg până în 358 (nr. 68-69) şi alte trei din etapa 354-358 (nr. 67, 71-72); prin comparaţie, eşantionul din aşezarea civilă pentru această perioadă este mult mai bogat; vezi aceeaşi lucrare, p. 175, unde eronat trimitere la o singură piesă din intervalul 348-354 şi menţionare a şase exemplare din anii 354-358. Pentru cronologia perioadei, BASTIEN 1985, p. 89-94 şi recenzia lui Gh. Poenaru Bordea, BSNR, 77-79 (1983-1985), 1986, p. 476-477.

[20] POENARU BORDEA 2003, p. 136, nr. 73-74 şi p. 175.

[21] Din perioada 364-378 eşantionul Murighiol-cetate cuprindea 11 exemplare; POENARU BORDEA 2003, p. 136-137, nr. 75-85; pătrunderea de numerar nou de la începutul dinastiei valentiniene, reprezentat la Murighiol-cetate de exemplarul nostru împreună cu alte două monede datate 364-365 (POENARU BORDEA 2003, nr. 75-76), s-ar putea datora împrejurărilor create de acţiunea de aprovizionare a garnizoanelor dunărene în cadrul pregătirilor lui Valens pentru războiul cu goţii aliaţi cu uzurpatorul Procopius, care în 366 „au atins o cotă maximă" iar „efectivele navale de la *Halmyris* par să fi înregistrat o intensă activitate": a se vedea ZAHARIADE 2009, p. 93, cu bibliografia.

[22] O piesă din acelaşi an, emisă de Theodosius I, dar de nominal mic (tip *Vota*) era cunoscută din eşantionul publicat: POENARU BORDEA 2003, p. 138, nr. 87.

Gloria Romanorum („doi împăraţi") la a cărei batere s-a utilizat o pastilă mai mică decât etalonul aes 3 (nr. 15), indicând etapa 408-423[23] şi un exemplar neprecizat, care după aspect s-ar putea asimila numerarului mărunt din perioada ultimelor două decenii ale sec. IV – primelor două decenii ale veacului următor (nr. 16). O noutate absolută pentru dosarul descoperirilor monetare de la Halmyris constituie o mică monedă de tipul „cu monogramă în cunună" (parţial ilizibilă), emisă în timpul domniei lui Marcian (nr. 17), ce completează tabloul circulaţiei monetare în acest sit acum şi pentru anii 450-457[24]. Alte două monede de flan mic, în stare de conservare foarte precară (nr. 18-19), se adaugă şirului numeroaselor exemplare neprecizate, mai ales din perioada anterioară reformei lui Anastasius – prin care înţelegem în mare cea de-a doua jumătate a sec. V, dar cu posibilitate de datare inclusiv in primele două decade ale sec. VI[25]. Tot în premieră pentru Halmyris semnalăm descoperirea unei pastile de bronz neştanţate (nr. 20) şi unei imitaţii de plumb pe care am putut identifica monograma N (nr. 21). Ca şi fenomenul pieselor monetare diminuate intenţionat şi reutilizate, prezenţa acestor piese de modul mic, cu rol monetar, este bine documentată pentru Dobrogea secolului V şi perioada crizei numerarului mărunt, fiind admisă ca specifică zonelor periferice ale Imperiului[26].

Perioada proto-bizantină este reprezentată de o monedă de nominal mare emisă după reforma lui Iustinian I şi de un *hemifollis* de la Iustin II. Prima monedă, un *follis* (nr. 22), a fost emisă la Cyzic în anii 545/546 adăugându-se celor 37 de exemplare de la Iustinian I recenzate în bilanţul descoperirilor monetare din cetatea romano-bizantină de la Murighiol publicat în anul 2003. Moneda noastră completează tabloul descoperirilor de *folles* pentru etapa 542-550 a domniei lui Iustinian I, până în prezent fiind semnalate şase exemplare din anii 543/544, 546/547 şi 547/548[27] însă niciunul din 545/546. Totodată remarcăm că pentru domnia împăratului Iustinian I emisiunile atelierului Cyzic sunt slab reprezentate

[23] Imprimarea defectuoasă şi starea proastă de conservare fac foarte dificilă distingerea detaliilor reversului şi precizarea dacă împăraţii ţin între ei scuturile (varianta 22, cu datare 408-416) sau globul (varianta 23, datată 416-423); HAHN 1989, p. 34; POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1996, p. 72 şi 74. Menţionăm că în eşantionul publicat există două emisiuni ale etapei 408-423, de asemenea cu atribuire incertă: POENARU BORDEA 2003, p. 142, nr. 129-130 şi p. 176. Exemplarul nostru confirmă prezenţa în sit a numerarului din perioada menţionată, atât în fortificaţie cât şi în aşezarea civilă: POPESCU 1998, p. 286, nr. 11.

[24] Potrivit unei semnalări de la începutul sec. XX, la Halmyris s-a descoperit şi o monedă de aur de la Marcian; POENARU BORDEA 2003, p. 172, cu bibliografia.

[25] POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1996, p. 78-80.

[26] CULICĂ 1972 (pentru tehnica de fabricare vezi p. 278), menţionează circa 500 de rondele de plumb neştanţate şi peste 20 de imitaţii în plumb ale unor monede mici din sec. V; în tezaurul de la Constanţa-Anadolchioi există două rondele neimprimate, decupate din foaie de cupru, şi 22 de piese din plumb, una dintre ele cu monograma N: POENARU BORDEA, NICOLAE 1992, p. 106, nr. 229-230 respectiv 231-252 şi p. 110-111; în situl de la Noviodunum au fost înregistrate rondele calpe din bronz, cel puţin opt piese din plumb, precum şi un exemplar din miez de plumb placat cu cupru: POPESCU 1996, p. 56 şi notele 39-42; exemplare de plumb s-au mai semnalat şi la Troesmis, Salsovia, precum şi în alte situri dobrogene, vezi OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980[1], p. 255, notele 34-38 şi p. 277, nr. 232-233.

[27] POENARU BORDEA 2003, p. 182.

în fortificaţia de la Murighiol, bilanţul descoperirilor întocmit în anul 2003 menţionând doar doi *folles*, unul din 558/559 (?) găsit la vest de zidul de incintă[28] şi altul emis în 557/558 care provine dintr-un depozit de nouă monede[29]. În afară de monedele din cetate alte şase piese din bronz emise pentru Iustinian I au fost descoperite în aşezarea civilă: un *follis* şi un *decanummion* semnalaţi în anul 2001[30], doi *folles* care provin din periegheza efectuată în vara anului 2002[31] la care se adaugă un *hemifollis* (MIB I, nr. 134, anii 528/9-532)[32] şi un *decanummion* emis în anii 554/555[33]. Cercetările efectuate în anul 2007 la turnul 12 au scos la lumină, pe lângă monedele romane din secolele III-V (nr. 4, 7, 10-11, 13-17), şi un *hemifollis* emis în timpul împăratului Iustin II (nr. 23). Starea precară de conservare a piesei nu ne-a permis desluşirea atelierului emitent sau a anului de batere. Moneda se adaugă celor 17 *hemifolles* semnalaţi în bilanţul descoperirilor izolate din cetatea de la Murighiol[34] şi celor şase *hemifolles* aflaţi în tezaurele găsite în anul 1982[35] şi 1985-1986[36].

Din cetate provin şi trei piese fragmentare, neidentificate (nr. 24-26).

Monedele din aşezarea civilă

Ne referim aici la piesele monetare descoperite – cu o singură excepţie, în anul 2008 – în nucleul II de aşezare civilă, datând din sec. IV-VI, redus la imediata vecinătate a fortificaţiei şi de dimensiuni cu mult restrânse faţă de aşezarea timpurie (I) a secolelor II-III. Acestea nu sunt produsul unei cercetări sistematice, ci au fost găsite întâmplător în perimetrul menţionat.

Cu o singură excepţie (exemplarul nr. 41) toate celelalte aparţin epocii Imperiului roman târziu, succedându-se din anii ultimei Tetrarhii până la sfârşitul sec. IV – începutul sec. V. Cea mai timpurie este o monedă cu flan mare, emisă de Galerius Maximianus la Heraclea în 308-309 (nr. 27), marcând perioada anilor 307-313, din care în aşezare se mai descoperiseră cel puţin 11 monede[37]. Din aceeaşi monetărie provin două emisiuni de la Licinius I (nr. 28-29), reprezentând perioadele 313-318[38] şi 318-324, adăugându-se celor 22 de exemplare cunoscute până acum din anii 313-324[39]. Urmează o monedă bătută la Thessalonic pentru Constantin cel Mare ca unic împărat, în anii anteriori fondării noii capitale (nr.

[28] POENARU BORDEA 2003, p. 149, nr. 188.
[29] POENARU BORDEA 2003, p. 164, nr. 3.
[30] IACOB 2001.
[31] PETAC, ZAHARIADE 2005.
[32] POPESCU 1998, p. 286, nr. 14.
[33] POPESCU 1998, nr. 16.
[34] POENARU BORDEA 2003, p. 188, tabelul 4.
[35] POENARU BORDEA 2003, p. 183-184.
[36] POENARU BORDEA 2003, p. 183-184.
[37] POENARU BORDEA, LUNGU 1991, p. 412, nr. 13; IACOB 2001 (fără o împărţire exactă pe etape cronologice), menţionează şase monede de la Licinius I de tip *Iovi Conservatori* – ce s-a emis şi după 313 – şi una cu efigia lui Maximinus Daza de tip *Genio Caesaris*; PETAC, ZAHARIADE 2005 (9 ex.).
[38] Cu deosebire în timpul primului război civil, monetăria din Heraclea a devenit principalul furnizor de numerar al părţii europene a teritoriilor controlate de Licinius; RIC, VII, p. 532 şi 534; OCHEŞEANU 1991, p. 419-420.
[39] IACOB 2001; PETAC, ZAHARIADE 2005; POENARU BORDEA 2003, p. 173, nota 280.

30). Trebuie precizat că situaţia numerarului din aşezarea civilă, bine reprezentat la nivelul anilor 324-330[40], diferă evident de „reculul" intrărilor constatat în fortificaţie pe acest interval, şi pentru explicarea căruia s-au făcut recent unele consideraţii[41]. Din timpul domniei succesorilor lui Constantin, în anul 2008 s-au descoperit în aşezare opt monede. Perioada 336-341 este reprezentată de o piesă cu efigia lui Constans (nr. 31), diminuată intenţionat prin decupare în unghi, din flan păstrându-se circa 1/3. O adăugăm ca atare celor nu mai puţin de 41 de monede consemnate până acum[42], cu menţiunea că reprezintă probabil un deşeu rămas în urma decupării unei piese de dimensiuni mai mici destinată utilizării într-o perioadă poate cu mult ulterioară emiterii[43]. Coeficientul intrărilor de numerar pentru anii 341-348 se menţine la o cotă foarte ridicată în aşezare faţă de eşantionul-cetate, acesta din urmă indicând o prelungire a crizei constatată anterior şi nu o redresare a ei, cum s-a propus[44]. Din această perioadă lotul nostru înregistrează două emisiuni de tip *Vota* (nr. 32-33) din Cyzic respectiv Constantinopol, cea dintâi în numele lui Constans, ridicând numărul exemplarelor cunoscute la 32. În continuare avem reprezentată perioada 354-358 cu două emisiuni de tip *Fel Temp Reparatio* (FH) – nr. 34-35 – dintre care ultima, cu litera M în câmpul reversului, s-a emis la sfârşitul intervalului, în 357-358. Subliniem din nou decalajul enorm între eşantionul-cetate, care a înregistrat până în prezent doar 10 piese din întreaga perioadă 348-358 (luând aici în calcul şi cele trei monede prezentate de noi mai sus), faţă de aproximativ 100 de exemplare reprezentând doar anii 354-358, descoperite în aşezarea civilă[45]. Scurta etapă de sfârşit a domniei lui Constantius II – 358-361 – caracterizată de introducerea şi emiterea în exclusivitate a nominalului aes 4, fără argint în compoziţia monedelor[46], bine documentată pentru zona *extra muros* şi până în prezent[47], este atestată şi în lotul nostru prin trei piese bătute la Constantinopol (nr. 36-38). Din vremea dinastiei valentiniene catalogul nostru conţine o monedă cu efigia lui Valens (nr. 39) bătută între anii 364-375 la Alexandria, oraş ale cărui emisiuni sunt prezente în general în număr redus în circulaţia monetară din zonă[48]. O piesă slab

[40] IACOB 2001 (8 ex., dintre care două de tip *Providentiae Augg*); PETAC, ZAHARIADE 2005 (2 ex.).

[41] POENARU BORDEA 2003, p. 173-174 şi notele 281-283.

[42] IACOB 2001 (9 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (32 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 174, nota 287.

[43] Vezi mai sus nota 18.

[44] 30 de exemplare în aşezarea civilă, faţă de doar cinci în fortificaţie: IACOB 2001 (3 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (27 ex.); POENARU BORDEA 2003, vezi discuţia la p. 173-174 şi bibliografia citată.

[45] IACOB 2001 (25 ex., cumulat din anii 348-358); PETAC, ZAHARIADE 2005 (75 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 174-175, cu bibliografia; vezi şi observaţia de la nota 19, mai sus.

[46] POENARU BORDEA 2003, p. 175.

[47] În total 26 ex.: IACOB 2001 (7 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (19 ex.).

[48] De la Halmyris se cunoştea 1 ex. în fortificaţie (POENARU BORDEA 2003, p. 135, nr. 62, etapa 341-348, p. 177 şi tabelul 3 de la p. 188) şi în număr neprecizat în aşezarea civilă (IACOB 2001). Din perioada condominiului Valentinian-Valens-Gratian în aşezarea civilă s-au descoperit anterior 65 de monede, iar în fortificaţie doar 11: IACOB 2001 (18 ex.); POPESCU 1998, p. 285-286, nr. 7-9; PETAC, ZAHARIADE 2005 (44 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 175 şi 177.

conservată de tip *Virtus Exerciti* (2), emisă între momentul *Partitio Imperii* şi anul investiturii lui Theodosius II (nr. 40), face trecerea la secolul următor şi marchează, de această dată, scăderea drastică a intrărilor de monedă în zona civilă exterioară cetăţii de la Halmyris, pe măsura creşterii considerabile a coeficienţilor pentru fortificaţie. Este o inversare de situaţie care ne indică o perturbare a vieţii civile şi implicit a tranzacţiilor comerciale şi operaţiunilor cu numerar din zona expusă situată în afara zidurilor, acestea fiind „mutate" în cetate, probabil în condiţiile nesiguranţei şi tensiunii generate de un eveniment iminent, precum au fost raidurile hunice[49].

Ultima piesă din lotul nostru provenind din aşezarea civilă adiacentă cetăţii romano-bizantine, un *follis* anonim de clasa H datat circa 1070-1075 (DOW, III, 2, p. 694-695) surfrapat peste un *follis* de clasa D, este cea mai târzie monedă descoperită la Murighiol. După domnia împăratului Heraclius absenţa monedelor[50] dar şi a altor materiale indică încetarea vieţuirii la Halmyris vreme îndelungată. Descoperirea unui *follis* anonim de clasa A[51] dar şi a câtorva materiale atestă că la Murighiol a existat o aşezare modestă în a doua jumătate a secolului al X-lea şi la începutul secolului următor[52]. Informaţiile sărace despre locuirea zonei în această perioadă sunt completate de *follis*-ul anonim de clasa H descoperit în 2008 în aşezarea civilă, care pare să indice o continuare a vieţuirii la Murighiol şi în ultimele decenii ale secolului al XI-lea.

BIBLIOGRAFIE

BASTIEN 1985 – P. Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon, de la mort de Constantin à la mort de Julien (337-363)*, Wetteren.

CULICĂ 1972 – V. Culică, *Moneda măruntă romano-bizantină din secolul al V-lea e.n. şi unele replici în plumb, de la Izvoarele, jud. Constanţa*, Pontica 5 (1972), p. 267-300.

DEPEYROT 1992 – G. Depeyrot, *Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'Empire romain*, RBN 138 (1992), p. 33-106.

DEPEYROT 1996 – G. Depeyrot, *Les émissions monétaires d'Arles (quatrième-cinquième siècles)*, Wetteren.

ESTIOT 1995 – Sylviane Estiot, *Ripostiglio della Venèra. Nuovo Catalogo Illustrato* (ed. J.-B. Giard), II/1 *Aureliano*, Roma.

GRICOURT 1998 – D. Gricourt, *Les émissions Victoriae Dd Auggq Nn de Trèves. Séquence et chronologie*, SNR 77 (1998), p. 127-139.

HAHN 1989 – W. Hahn, *Die Ostprägung des Römischen Reiches im 5.Jahrhundert (408-491)*, Viena.

IACOB 2001 – Mihaela Iacob, *Descoperiri monetare la Halmyris (com. Murighiol, jud. Tulcea)*, comunicare la *Al XVIII-lea Simpozion Naţional de Numismatică, Constanţa 18-19 mai 2001* (*Rezumate*, p. 10).

[49] Din cetate pentru etapa 395-402 erau cunoscute 19 monede, faţă de doar şase în aşezarea civilă: IACOB 2001 (1 ex.); PETAC, ZAHARIADE 2005 (5 ex.); POENARU BORDEA 2003, p. 140-142, nr. 109-127 şi p. 176.

[50] POENARU BORDEA 2003, p. 186.

[51] DOW, III, 2, p. 645, 651-652, 658, anii 976 (?)-1030/1035. MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1993, p. 268, nr. 120.

[52] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 67.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1993 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Cronica descoperirilor monetare din judeţul Tulcea (V)*, Pontica 26 (1993), p. 263-271.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001–Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980[1] – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede antice şi bizantine descoperite la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 248-288.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980[2]–E. Oberländer-Târnoveanu, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei*, Peuce 8 (1980), p. 499-513.

OCHEŞEANU 1991 – R. Ocheşeanu, *Tezaurul de nummii constantinieni de la Arrubium (1908). Contribuţii la cunoaşterea circulaţiei monetare în Scythia Minor între anii 318-324*, Peuce 10 (1991), 1, p. 417-455.

OPAIŢ 1991 – Cristina Opaiţ, *Descoperiri monetare în fortificaţia de la Independenţa, judeţul Tulcea*, Peuce 10 (1991), 1, p. 457-483.

PETAC, ZAHARIADE 2005 – E. Petac, M. Zahariade, *Descoperirile monetare din aşezarea civilă I de la Halmyris*, comunicare la *Al XXII-lea Simpozion Naţional de Numismatică, Braşov 19-20 mai 2005*. Rezumatele.

POENARU BORDEA 1971 – Gh. Poenaru Bordea, *Monede recent descoperite la Histria şi unele probleme de circulaţie monetară în Dobrogea antică*, Pontica 4 (1971), p. 319-337.

POENARU BORDEA 1976 – Gh. Poenaru Bordea, *Monnaies byzantines des VIe-VIIe siècles en Dobroudja*, în *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 septembre 1971*, III, Bucureşti, p. 203-213.

POENARU BORDEA 1986 – Gh. Poenaru Bordea, *Alte câteva monede descoperite la Capidava*, BSNR 77-79 (1983-1985), 1986, p. 169-176.

POENARU BORDEA 2003 – Gh. Poenaru Bordea, cap. VI.2 *Monedele*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris*, I, Cluj-Napoca, 2003, p. 127-189.

POENARU BORDEA, LUNGU 1991 – Gh. Poenaru Bordea, Vasilica Lungu, *Câteva monede romane descoperite la Mahmudia şi Independenţa*, Peuce 10 (1991), 1, p. 411-415.

POENARU BORDEA, NICOLAE 1992 – Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *Minimi din tezaurul descoperit la Constanţa în cartierul Anadolchioi*, BSNR 80-85 (1986-1991), 1992, p. 101-115.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1996 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, *Contribuţii la cunoaşterea circulaţiei monedei de bronz în secolul al V-lea p.Chr. la Tomis*, SCN 10 (1993), 1996, p. 67-90.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU, NICOLAE 1989 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, E. Nicolae, *Axiopolis aux IIIe-VIIe siècles de n.è. à la lumière des découvertes monétaires*, SCN 9 (1989), p. 53-73.

POPESCU 1996 – A. Popescu, *Monede romane târzii (sf. sec. III – sf. sec. V e.n.) descoperite la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)*, SCN 10 (1993), 1996, p. 47-66.

POPESCU 1998 – A. Popescu, *Câteva monede romane şi bizantine timpurii de la Murighiol, jud. Tulcea*, BSNR 88-89 (1994-1995), 1998, p. 285-289.

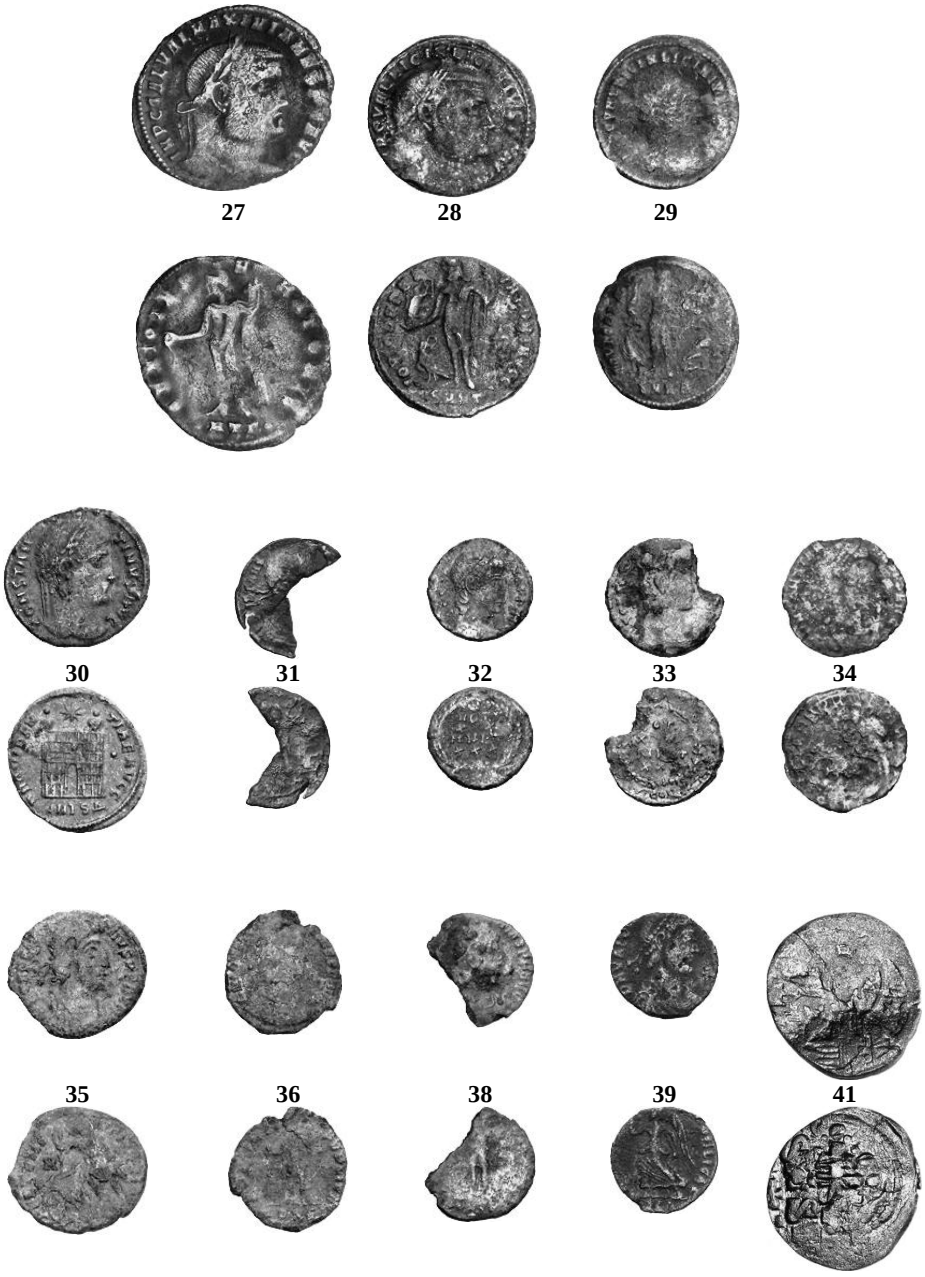
SUCEVEANU 2003 – Al. Suceveanu, cap. V.5 *Elemente de organizare administrativă* şi cap. V.8 *Concluzii istorice*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris*, I, Cluj-Napoca, 2003, p. 110-114.

ZAHARIADE 2003 – M. Zahariade, cap. V.4 *Garnizoana de la Halmyris în secolele II-VI*, la Al. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris*, I, Cluj-Napoca, 2003, p. 89-96.

ZAHARIADE 2009 – M. Zahariade şi colaboratorii, *Murighiol, com. Murighiol, jud. Tulcea [Halmyris]. Punct: La cetate. Turnul nr. 12* (raport de cercetare nr. 52), în CCA, Campania 2008 – Valachica 21-22 (2009), p. 154-156.

Pl. I - Monede romane şi bizantine descoperite în fortificaţia de la Halmyris

Pl. II - Monede romane şi bizantine descoperite în aşezarea civilă de la Halmyris

UNPUBLISHED SEAL OF NIKEPHOROS BOTANEIATES AS A PROEDROS AND DOUX OF ANTIOCH

Ioto VALERIEV

Keywords: *leaden seal, Nikephoros Botaneiates, XIth century, Byzantine administration, theme Paristrion.*

Abstract: *The object of this article is the discovery of a leaden seal belonging to Nikephoros Botaneiates proedros and doux of Antioch. According to the one who found it and presented it to Dobrich Museum of History, it was discovered somewhere in the Karakuz land, South from Silistra. In analyzing this seal we also used data regarding four other similar bullae of Nikephoros Botaneiates. The discovery of this bulla is very important for clarifying what kind of relation there was between Nikephoros Botaneiates and the Byzantine administration in theme Paristrion.*

Some time ago in the Dobrich Museum of History a leaden seal was offered to be bought off. It is not well-preserved, chipped on the top and on the side. The reading is not problematic. For various reasons it was not bought. At present it is being stored in a private collection. According to the bearer its location is in the region south from Silistra, in the Karakuz land, although this information is impossible to confirm.

Dimensions: outer circle 26.5 mm, inner circle 22 mm, thickness 4.5 mm, weight 18.12 g.

Obv. St. Demetrios standing, holding a spear (r. hand) and a shield (l. hand), both resting on the ground. Vertical inscription (fig. 1): ... – M. ׀ TP. ׀ O. – [Ὁ(ἅγιος) Δη]μ[ή]τρ[ι]ο[ς].

Rev. Inscription in seven lines starting with crosslet. Border of dots (fig. 2):

. . . . .	[+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)]
.WC….	[τ]ῷ σ[ῷ] [δού(λῳ)]
.ΙΚΗΦΟΡ¸.	Νικηφόρ[ῳ]
ΠΡΟΕΔΡW	προέδρῳ (καὶ)
ΔΟΥΚΙΑΝΤΙ.	δουκὶ Ἀντι[ο]-
ΧΕΙΑΤWRO	χεία(ς) τῷ Βο-
ΤΑVΕΙΑΤ	τανειάτ(η)

+Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικηφόρῳ προέδρῳ καὶ δουκὶ Ἀντιοχείας τῷ Βοτανειάτῃ.

+ Lord aid your servant Nikephoros Botaneiates, proedros and doux of Antioch.

And so, the examined seal is of Nikephoros Botaneiates as a proedros and doux of Antioch. I am aware of four other seals analogous to this one. The first one is from G. Zacos' collection[1], the second bulla is published by N. Lichačev[2]. The other two are mentioned by O. Karagiorgou, as one of them can be bought at an auction, and the other is stored in the museum in Adana, Turkey and is not published[3].

Here is the data and pictures gathered by O. Karagiorgou on the four currently known bullae[4]:

1. PR: Seal in the Zacos coll (fig. 3).
Ed: Zacos – Veglery 2688. See also PBW online (2006.2): Boulloterion 3007.
D: 29; f. 20* mm

2. Russia: Hermitage, M-8089 (fig. 4; fig. 5).
Ed: N.P. Lichačev. Molivdovuly Grečeskogo Vostoka, ed. V.S. Šandrovskaja. Moscow 1991, 99-101, pl. LXIII 3.
D: 25; f. 20* mm

3. PR: Seal of UnPrLoc (fig. 6; fig. 7).
Ed: Giessener Münzhaldung, Sale 62 (20.4.1993), no. 721 (ill.; starting price 1000 DM).
D: 28 mm; f.* 20 mm
W: 15.55 g

4. TURKEY: Adana museum (fig. 8; Fig. 9).
Ed: Unpublished, but mentioned in SBS 2 (1990) 132.
D: 29 mm; f. 24* mm

According to the author, the first three seals are from the same boulloterion, they differ from the seal in Adana by their dimensions and also by the inscription on the obverse – the following can be read on the obverse of the first three seals: Ϙ ׀ ΔH ׀ MH – T ׀ PI ׀ OC; and on the bulla from Adana: Ϙ ׀ Δ׀ H ׀ M ׀ H – [TPIOC][5].

The newly-presented seal from the Silistra region is from a third, different boulloterion because the spelling of the title „προέδρῳ" is grammatically correct, with the letter „ῳ",while on the other four already known seals it is spelled with the letter „ο". The personal name "Nikephoros" is also spelled with an „ο" on the four known seals. On the one from Silistra the last letter of the name „Νικηφόρῳ" is broken off but it can be assumed that it is „ῳ".

[1] ZACOS, VEGLERY 1972, no. 2688.
[2] LICHAČEV 1991, p. 63, № 3, plate LXIII.
[3] KARAGIORGOU 2008[1], p. 115.
[4] *Ibidem*; KARAGIORGOU 2008[1], p. 106.
[5] KARAGIORGOU 2008[1], p. 115

D. Stoimenov[6] and O. Karagiorgou[7] last dwell on Nikephoros Botaneiates' career. Here is the chronological order as by D. Stoimenov[8]:

1. patrikios, anthypathos and strategos (the end of fifth decade of the 11th century–1053)[9];

2. anthypathos, patrikios, vestes and strategos (1053–1057)[10];

3. magistros, vestarches and doux of Opsikion (around 1057–1059)[11];

4. magistros, vestes, vestarches and doux of Edessa and Antioch (post December 1059–ante December 1061)[12];

5. proedros and doux (ante December 1061–1068)[13];

6. proedros and doux of Thessalonica (December 1061–August 1062)[14];

7. proedros and doux of Antioch (May–December 1067/ the beginning of 1068)[15];

8. protoproedros and doux (1068–1073)[16];

9. protoproedros and doux of Strimon and Voleron (1068–1070)[17];

10. protoproedros and doux of Peloponnesos and Hellas (1071)[18];

11. kouropalates (around 1073–October 1077)[19];

12. kouropalates and doux of the Anatolikoi (October 1073–October 1077)[20];

13. sebastos (?) (October 1077)[21];

14. sebastos and doux of Hellas (?) (ante 3.04.1078)[22];

15. emperor (3.04–2.06.1078);

What could be the connection between Nikephoros Botaneiates' seal and the Northeastern Bulgarian lands? His name can be related to the war between Byzantium and the Uz in 1064-1065. The Byzantine sources mention magistros

---

[6] STOIMENOV 2008, p. 177-185.

[7] KARAGIORGOU 2008[1], p. 105-133.

[8] STOIMENOV 2008, p. 178-180.

[9] *Ibidem*, p. 177-181.

[10] BARTUSIS 1984, p. 135-141.

[11] SBS 1999, 6, p. 129.

[12] ZACOS, VEGLERY 1972, no. 2686; CHEYNET 2001, p. 59; MCGEER, NESBITT, OIKONOMIDES 2005, no. 9.2.

[13] DÖLGER 1948, no. 120/5; ZACOS, VEGLERY 1972, no. 2687; OIKONOMIDES 1986, no. 91.

[14] ΚΥΠΙΑΚΊΔΗΣ 1937, p. 315, 490; DÖLGER 1948, p. 156-160, no. 57; ATTALEIATES 1853, p. 96.

[15] ZACOS, VEGLERY 1972, no. 2688; LICHAČEV 1991, p. 63, № 3, plate LXIII; KARAGIORGU 2008; p. 115-116.

[16] ZACOS, VEGLERY 1972, no. 2689.

[17] LAURENT 1952, no. 235.

[18] ZACOS, VEGLERY 1972, p. 1465; SEIBT, SEIBT 2003, 199.

[19] ZACOS, VEGLERY 1972, no. 2690; LICHAČEV 1991, p. 63, № 1, plate LXIII; SODE 1997, Nr. 182; Sale catalogue: Spunk Auction 127 (7.10.1998), no. 75.

[20] SCHLUMBERGER 1900, p. 470-471, no. 153; ZACOS, VEGLERY 1972, no. 2690 bis; NESBITT, OIKONOMIDES 1996, no.86.18.

[21] SCHLUMBERGER 1884, p. 625; LAURENT 1952, p. 127; ZACOS, VEGLERY 1972, p. 1465. Most probably the seals with title „sebastos" belong to a close relative of Nikephoros Botaneiates. For details see the opinions of D. Stoimenov and O. Karagiorgou.

[22] ŠANDROVSKAJA 1975, №. 2; LICHAČEV 1991, p. 63, № 2, plate LXIII; SBS 5 1998, p. 117.

Basilios Apokapes and magistros Nikephoros Botaneiates as archonts of the towns by the Danube during this war[23].

Having the so indicated location of the bulla, and namely the Silistra region, medieval Dristra, as a center of theme Paristrion, it can be accepted without a doubt that Nikephoros Botaneiates now as a proedros and doux of Antioch had been corresponding with some ally in the Byzantine areas around the Lower Danube. Although indirectly, the location of the seal still confirms the data from the sources to some extent, and namely Nikephoros Botaneiates' presence in Paristrion theme at the time of the war with the Uz tribe.

In this order, the old question in the science of history needs to be reminded: what post was Nikephoros Botaneiates holding in the mid sixties of the 11th century? Some researchers accept that he was a governor of theme Bulgaria[24], others believe that the theme of Paristrion was divided in two parts: Eastern, with center Dristra and Western, with center Sirmium[25] or Serdika[26], where Basilios Apokapes governs Eastern Paristrion and Nikephoros Botaneiates Western Paristrion. V. Zlatarski and V. Tapkova-Zaimova assume that Nikephoros Botaneiates was appointed governor of the so-called Western Paristrion in the years before the war of 1064-1065, or that he was sent with the military to Eastern Paristrion during the time of the war[27].

It is very hard to show that Nikephoros Botaneiates was a governor of theme Bulgaria during the mid sixties of the 11th century since the governors of theme Bulgaria in the period 1064-1067 are known from the historical sources, they are Andronikos Philokaleses and Romanos Diogenes[28].

The here presented bulla of Nikephoros Botaneiates confirms his contact with the Byzantine administration in theme Paristrion. In the future, the data presented by sigillography can help to clarify the debatable moments of this Byzantine politician and emperor's career.

BIBLIOGRAPHY

ATTALEIATES 1853 – M. Attaleiates, *Historia*, ed. Im. Bekkeri, Bonnae.

CECAUMENI 1896 – Cecaumeni, *Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, Edit. W. Wassiliewsky et V. Jernstedt, Petropoli.

BĂNESCU 1946 – N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest.

BARTUSIS 1984 – M. Bartusis, *A Seal of Nikephoros Votaneiates*, American Numismatic Society Museum Notes 29 (1984), p. 135-141.

BOJILOV, GUZELEV 2006 – I. Bojilov, V. Guzelev, *Istoria na srednovekovna Balgaria VII-XIV vek*, tom I, Sofia.

[23] ATTALEIATES 1853, p. 83.

[24] BĂNESCU 1946, p. 32-33; BOJILOV, GUZELEV 2006, p. 345.

[25] SKABALANOVICH 1884, p. 228, note № 3.

[26] DIACONU 1970, p. 86.

[27] ZLATARSKI 1994, p. 493-494; TAPKOVA-ZAIMOVA 1976, p. 60-65.

[28] CECAUMENI 1896, p. 72; ZLATARSKI 1994, p. 123-124.

CHEYNET 2001 – J.-C. Cheynet, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France), se rapportant aux provinces orientales de l'Empire Byzantin*, Paris.

DIACONU 1970 – P. Diaconu, *Les Petchenegues au Bas Danube*, Bucarest.

DÖLGER 1948 – F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München.

KARAGIORGOU 2008[1] – O. Karagiorgou, *On the Way to the Throne: The Career of Nikephoros III Botaneiates before 1078*, – Hypermachos. Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Georgistik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag, p. 105-133.

KARAGIORGOU 2008[2] – O. Karagiorgou, *About literacy, heresy, iconography and political ambition on the seals of Nikephoros Botaneiates (ca. 1001/2-1081)*, Byzantina Symmeikta 18 (2008) p. 77-122.

ΚΥΡΙΑΚΊΔΗΣ 1937 – Κνριακίδης, *Βυζαντιναί μελέται*, IV, Θεσσαλονίκη.

LAURENT 1952 – V. Laurent, *Documents de sigilographie byzantine*. La collection C. *Orghidan*, Paris.

LICHAČEV 1991 – N.P. Lichačev, *Molivdovuly Grečeskogo Vostoka*, ed. V.S. Šandrovskaja. Moscow [reviewed by N. and W. Seibt, Byzantinoslavica 54 (1993), p. 364].

McGEER, NESBITT, OIKONOMIDES 2005 – E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 5: The East (cont.), Constantinople and Environs*, Washington D.C.

NESBITT, OIKONOMIDES 1996 – J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art 3: West, Northwest and Central Asia Minor and the Orient*, Washington D.C.

OIKONOMIDES 1986 – N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Seals*, Washington.

ŠANDROVSKAJA 1975 – V. Šandrovskaja, *Vizantiiskie pechati v sobranii Ermitaja*, Leningrad.

SCHLUMBERGER 1884 – G. Schlumberger, *Sigillographie de L'Empire Byzantin*, Paris.

SCHLUMBERGER 1900 – G. Schlumberger, *Sceaux byzantines inédits*, RÉG 13 (1900), p. 467-492.

SEIBT, SEIBT 2003 – N. Seibt and W. Seibt, *Siegel der Sammlung Orghidan – eine Nachlese zur Edition V. Laurents*, JÖB 53 (2003), p. 195-200.

SKABALANOVICH 1884 – N. Skabalanovich, *Vizantiiskaja derjava I cerkovj v XI veke*.

SODE 1997 – C. Sode, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin II* (Poikila Byzantina 14), Bonn.

STOIMENOV 2008 – D. Stoimenov, *Vizantiiski molivdovuli ot muzeia na Makedonia-Skopie*, Acta Musei Varnaensis 7 (2008), 2, p. 177-185.

Sale catalogue: Spunk Auction 127 (7.10.1998), no. 75.

TAPKOVA-ZAIMOVA 1976 – V. Tapkova-Zaimova, *Dolni Dunav – Granichna zona na vizantiiskia zapad*, Sofia.

ZACOS, VEGLERY 1972 – G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine lead seals,* Vol. I., Basel.

ZLATARSKI 1994 – V. Zlatarski, *Istoria na balgarskata darjava prez srednite vekove*. Tom II, Sofia.

Fig. 1 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Silistra region) – obverse.

Fig. 2 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Silistra region) – reverse.

Fig. 3 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Zacos) – obverse and reverse.

Fig. 4 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Ermitage) – obverse.

Fig. 5 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Ermitage) – reverse.

Fig. 6 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Giessener) – obverse.

Fig. 7 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Giessener) – reverse.

Fig. 8 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Adana) – obverse

Fig. 9 - Seal of Nikephoros Botaneiates (Adana) – reverse.

COMUNA TURTUCOAIA, PUNCT IGLIŢA, CETĂŢILE TROESMIS EST ŞI TROESMIS VEST. CONSIDERAŢII PRIVIND LOCUIREA MEDIO - BIZANTINĂ DIN SECOLELE X-XIII[1]

Gheorghe MĂNUCU-ADAMEŞTEANU

Keywords: *Troesmis, fortress, gravegerd, folles, stamene, Pechenegs, Tatars*.

Abstract:. *Troesmis is situated in the North West corner of Dobruja, 15 km South of Măcin – Arrubium town and 4 km North of Turcoaia commune and is presenting itself as a complex of ruins, among which 2 fortresses can be identified, built on two hills rising above the Danube, only 400 m away from one another and separated by a valley (Pl. II, V, V, VIII and IX).*

They are conventionally known in actual specialty literature under East Fortress and West Fortress: they have already been identified with Troesmis as soon as 1861, due to inscriptions which have been found here. The first time mention about Troesmis appears in an epistula addressed to C. Pomponius Grecinus by Ovidius, who lived in Tomis exile.

What we know about Troesmis today is reduced to information offered by the inscriptions group covering the 2nd – 4th cent. A.D. Any attempt to present realities from the 10th to the 13th centuries is seriously limited by the fact that at the moment we do not dispose of any published excavation report, for none of the four excavation sequences from before 1977.

The first data are offered by a salvage excavation initiated in 1977: the probes were made along a line beginning at the Danube shore northwards for 900 m, almost till the outskirts of the extra muros settlement. The respective line was placed 50 – 70 m west of the East Fortress precincts (Pl. IX).

---

[1] Articolul de faţă face parte dintr-o serie în care autorul îşi propune să treacă în revistă documentaţia arheologică şi numismatică din principalele centre bizantine de pe teritoriul actual al Dobrogei. Vezi şi Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Contribuţii la cunoaşterea locuirii medio-bizantine de la Beroe-Piatra Frecăţei (sec. X - XII)*, SCIVA 61, 2010, 1-2 (sub tipar); idem, *Locuirea de epocă medie-bizantină pe teritoriul oraşului Tulcea (sec X - XIII)*, SCIVA 61, 2010, 3-4 (sub tipar); idem, *Contribuţii la cunoaşterea locuirii medio bizantine de la Mácin – cetatea Arrubium (secolele X – XII)*, Peuce 8, 2010 (sub tipar); idem, *Contribuţii la cunoaşterea locuirii medio-bizantine de la Mahmudia – cetatea Salsovia (secolele X – XI)*, Peuce 8, 2010 (sub tipar).

THE EAST FORTRESS

The fortress has a rectangular shape, with 120 m long North and South sides and 145 long East and West sides. The South side leaned on the steep Danube shore and the defensive system is completed by a wall and a ditch (P. III, IV and VI).

Based on aerial photos, one can observe that this fortification was completely damaged by former interventions and so for future excavations no compact area will be available for research (Pl. VIII).

Archaeological excavations have unearthed two ovens, ceramics, glass bracelets dated to the 11th century. The extra muros settlement situated between the fortresses is dated to the 10th-11th century and was affected by the Pecheneg invasion in 1036.

THE WEST FORTRESS

The trapeze shape, with 150 m long South and North sides and 100 m East and 80 m long West sides, was imposed by the area configuration. It is much better preserved. Monetary discoveries suggest an end of the fortress settlement when the Slavs raided the region in 593. It seems to have been repaired in Ioan Tzimikes' time.

THE 13TH CENTURY LEVEL NECROPOLIS

In the vicinity of the East Fortress 10 graves were found in 1977, oriented W-E. Glass bracelets fragments were found in graves 6 and 8, suggesting a dating to the 11th century. But the absence of inventory pieces at the other graves and considering monetary discoveries in the West Fortress determines a dating of this cemetery to the 13th century.

NUMISMATIC DISCOVERIES

Byzantine coins, most of them found in the West Fortress are the only chronological reference points. Their number is not large and not equal in repartition: 33 from 969 to 1092, 1 from 1092 to 1203 and 81 from the first half of the 13th century (Tab. 1-6).

The settlement ceasing in the West Fortress can be linked for the moment to the Tatar invasion in 1242-1243, which affected the Dobrujan region too, from Silistra to Nufăru.

Troesmis de află în colţul de nord - vest al Dobrogei, la 15 km sud de oraşul Măcin – Arrubium şi la 4 km nord de comuna Turcoaia, lăngă balta şi fostul cătun Igliţa, la un vad important pentru trecerea Dunării. Troesmis se prezintă astăzi ca un complex de ruine, răspândite pe o arie destul de întinsă între balta Igliţa, dealul „Piatra Râioasă" şi comuna Turcoaia (Pl. I). Între aceste vestigii se individualizează două fortăreţe construite pe două înălţimi deasupra Dunării, între care există o distanţă de numai 400 m şi care sunt separate de o vale (Pl. II, V, VIII, IX).

În literatura de specialitate de astăzi sunt cunoscute sub numele convenţional de Cetatea de Est şi Cetatea de Vest[2] după ce, la început, erau prezentate ca Cetatea de Sud şi Cetatea de Nord. Acestea au fost identificate cu *Troesmis* încă din anul 1861, graţie inscripţiilor apărute aici: numărul lor foarte

[2] Primul care le numeşte aşa pare să fi fost Pamfil Polonic, care a cercetat locul în anul 1898.

mare a stârnit un interes deosebit care, de multe ori, s-a transformat într-o acţiune sistematică de demantelare a zidurilor de incintă[3].

Prima menţiune despre Troesmis apare într-o epistolă a lui Ovidiu, care trăia exilat la Tomis, adresată lui C. Pomponius Grecinus[4].

Ceea ce se cunoaşte astăzi despre Troesmis se reduce la importantele informaţii oferite de lotul relativ bogat de inscripţii, care acoperă perioada secolelor II – IV p. Chr., deci nici una pentru perioada medie-bizantină. Orice tentativă de a prezenta realităţile din secolele X – XIII, este serios limitată de constatarea că în acest moment nu dispunem de niciun raport de săpătură publicat pentru niciuna din cele patru etape de cercetări arheologice, anterioare anului 1977.

ISTORICUL CERCETĂRILOR

În anul 1860**,** Désiré More, un inginer francez, obţine de la guvernul otoman, prin mijlocirea lui Rachid Paşa, guvernatorul Tulcei, concesiunea unui teren necesar pentru construirea unei ferme model. Acest teren situat într-un loc pustiu, numit Igliţa, cuprindea şi zona arheologică de la Troesmis. El dobândi şi permisiunea să sape ruinele de aici şi să deschidă o carieră pentru exploatarea granitului. Lucrările au afectat, în primul rând, zidurile Castrului de Est. În perioada octombrie 1860 - mai 1861, a fost curăţat turnul nordic, fiind descoperite „20 de petre cu inscripţii latine bine conservate", care au stârnit interesul specialiştilor din Europa şi au dus la organizarea mai multor expediţii[5].

Primele „cercetări arheologice" s-au făcut de către misiuni ştiinţifice străine într-o perioadă în care Dobrogea se afla încă sub stăpânirea Imperiului Otoman.

Dar înainte de organizarea unor cercetări sistematice, ruinele de la Troesmis au fost vizitate, în anul 1862, de arheologul francez Désiré More, care a descris cele două cetăţi (Pl. II) şi a copiat 25 de inscripţii.

Începutul a fost făcut, în anul 1864, de Engelhard, comisar francez de la Comisia Europeană a Dunării care îşi avea sediul la Galaţi: el a descoperit 20 de inscripţii, care au intrat rapid în circuitul ştiinţific, fiind publicate în mai multe reviste de specialitate din Franţa, Italia dar şi din România.

În anul 1865, la iniţiativa împăratului Napoleon al III-lea, o misiune franceză condusă de către Gustave Boissière şi Ambroise Baudry, efectuează cercetări care au început cu lagărul de Sud, actuala Cetate de Est, pe baza cărora se întocmeşte un plan foarte schematic care, cu toate neajunsurile, a rămas, multă vreme, singurul pentru Cetatea de Est (Pl. III, IV)[6].

Doi ani mai târziu, în 1867, Ernest Desjardins, în excursiunea arheologică şi geografică prin Dobrogea, se opreşte şi el la Troesmis şi iniţiază a treia campanie „arheologică", în Cetatea de Est, care s-a soldat cu alte 27 de inscripţii. Raportul său consemna sumar existenţa şanţurilor şi a valurilor externe şi marea întindere de ruine în jurul celor două cetăţi.

---

[3] LAMBRINO 1940, p. 721; ŞTEFAN 1971, p. 43 - 52; SIMION 1980, p. 153 - 154; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 184 - 185.

[4] TOCILESCU 1883a, p. 101.

[5] MORE 1883, p. 240 – 245.

[6] ŞTEFAN 1971, p. 44, fig. 4.

În anul 1873, Th. Momsen publică *Corpus Inscriptionum Latinarum*, unde, în volumul III, partea a doua, nr. 6162 – 6217, au fost incluse toate cele 55 de inscripţii descoperite şi cunoscute până atunci.

După obţinerea independenţei Dobrogei în anul 1878 şi realipirea la România, Grigore Tocilescu face mai multe deplasări la Troesmis urmărind, cu precădere, mărirea fondului de inscripţii. Rezultatele cercetărilor efectuate sau coordonate de către acesta ne sunt cunoscute prin intermediul a trei schiţe întocmite de către Pamfil Polonic (Pl. V - VII).

Documentaţia arheologică continuă să se bazeze pe schiţa cu planul platoului ridicat de inginerul Désire More, propietarul locului şi publicată în România de Gr. Tocilescu în anul 1883 (Pl. II)[7] şi pe planul de situaţie al Cetăţii de Est (Pl. III) şi a încercării de restituţie a acesteia (Pl. IV), datorate lui A. Baudry, publicate în Revue Archéologique, VII, 1868, planşele IX şi X şi republicate în România, câţiva ani mai târziu, de Gr. Tocilescu[8].

După o lungă pauză, în anul 1939, Emil Coliu, începe o nouă campanie arheologică, dar moartea neaşteptată a acestuia întrerupe desfăşurarea proiectului. În acel an s-au făcut cercetări la ambele cetăţi, accentul fiind pus, din nou, pe dezvelirea incintelor şi recuperarea inscripţiilor[9].

Studiile mai noi subliniază că fortificaţia a fost în întregime afectată de vechile intervenţii şi viitoarele cercetări arheologice nu vor mai avea la dispoziţie nicio zonă compactă de cercetare (Pl. VIII)[10]. Cu alt prilej, se constata că locuirea de la această cetate se încheie la sfârşitul secolului al VI-lea, materialele descoperite în interiorul ei nedepăşind epoca romano-bizantină[11].

Pornind de la aceste consideraţii constatăm că pentru desluşirea realităţilor din perioada bizantină medie (secolele X - XIII), cercetătorii vor pleca cu un handicap major[12].

Primele repere ne sunt oferite de o săpătură de salvare iniţiată în anul 1977, când s-a trecut la materializarea unui proiect de irigare a unor mari suprafeţe din zonă. Varianta iniţială care prevedea excavarea unui şanţ de alimentare cu apă, lat de 20 metri, care urma să traverseze aşezarea *extra muros* de la Cetatea de Est, de la sud la nord, a fost înlocuită cu o conductă metalică suspendată, cu diametrul de 2 m. Aceasta se sprijinea pe 73 de stâlpi de beton şi metal, implantaţi din 8 în 8 metri. Pentru fiecare dintre aceştia au fost săpate casete cu dimensiunile de 2,30 x 3,50 m. Sondajele s-au desfăşurat pe un traseu care pornea de la malul Dunării, pe

[7] TOCILESCU 1883a, p. 100, n. 4 şi tabela X de la p. 96.

[8] *Ibidem*, p. 103 – 105.

[9] Pentru istoricul cercetărilor de la Troesmis, desfăşurate în perioada 1861 – 1977 şi prezentarea descoperirilor, vezi TOCILESCU 1883a, p. 97 – 132; LAMBRINO 1939, p. 501 – 502 şi figurile 4, 5; VULPE 1953, p. 557 – 583; ŞTEFAN 1971, p. 43 – 52; DORUŢIU-BOILĂ 1980, p. 154 - 159; SIMION 1980, p. 153 – 158.

[10] ŞTEFAN 1971, p. 44 - 49.

[11] BOGDAN-CĂTĂNICIU 1984, p. 49.

[12] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 178 – „bordeie şi locuinţe de suprafaţă s-au descoperit, potrivit observaţiilor de la suprafaţa terenului şi deasupra ruinelor fostei cetăţi de la Troesmis"; această menţiune credem că are în vedere Cetatea de Vest, după cum se precizează, în alte câteva ocazii, atunci când are loc o sumară trecere în revistă a diferitelor categorii ceramice descoperite la Troesmis.

direcţia nord, pe o lungime de 900 m, până spre periferia aşezării *extramuros*. Aliniamentul respectiv se afla la cca 50 – 70 m spre vest de incinta Cetăţii de Est (Pl. IX).

În cursul acestor cercetări s-a constatat că aşezarea civilă a fost marcată, în cursul secolului al VI-lea, de un puternic incendiu, după care, până la începutul secolului al VII-lea, locuirea capătă un caracter sporadic[13].

CETATEA DE EST

Fortificaţia a fost construită pe un platou situat deasupra carierelor de granit de la Cotul Armanului: ea are o formă pătrată, cu laturile de nord şi sud de 120 m, iar cele de est şi vest de 145 m. Latura sudică se sprijinea pe malul abrupt al Dunării, sistemul de apărare fiind completat de un val şi un şanţ (Pl. III, IV, VI).

Pe baza fotografiilor aeriene s-a putut observa că această fortificaţie a fost în întregime afectată de vechile intervenţii şi viitoarele săpături nu vor avea la dispoziţie nicio zonă compactă pentru cercetare (Pl. VIII)[14].

Descoperirile arheologice

Toate intervenţiile arheologice s-au concentrat asupra valorificării vestigiilor din epoca romană – incinte şi inscripţii, foarte rar fiind menţionate şi alte materialele arheologice. Cu ocazia unui sondaj efectuat în luna martie a anului 1882 la poarta secundară a lagărului sudic – citeşte Cetatea de Est –, au fost găsite inscripţii, fragmente sculpturale şi chiupuri[15].

În cursul cercetărilor arheologice din anul 1977, au fost descoperite, pentru prima dată[16], în vecinătatea cetăţii, complexe de locuire şi elemente ale culturii materiale din perioada medie-bizantină.

În caseta 9, la – 0,30 – 0,50 m (adâncimea variază, terenul actual având o pantă accentuată spre Dunăre), a apărut conturul unui cuptor menajer, din lut, cu dimensiunile de 1,20 x 1,40 m. Partea superioară, construită din pietre de mici dimensiuni, legate cu pământ, era prăbuşită în interior. Pe vatră s-au păstrat fragmente de la vase borcan decorate cu rotiţa dinţată.

La – 1,10 m, la cca. 0,20 m de latura de sud a cuptorului, a fost dezvelită o parte dintr-un cuptor amenajat din pietre (un „pietrar"): în interior, la fel ca şi la prima instalaţie de foc, au fost descoperite fragmente de vase borcan, decorate cu rotiţa dinţată. La aceeaşi adâncime, pe latura de sud a casetei, a fost surprinsă o parte dintr-o podea de lut bătătorit, pe care se aflau nelipsitele fragmente de vase borcan, decorate cu rotiţa dinţată dar şi cu linii incizate orizontal.

Din inventarul acestei locuinţe, pe lângă vasele borcan, mai putem aminti câteva fragmente de castroane şi căldări de lut.

Descoperirile din această perioadă sunt completate de câteva fragmente de brăţări de sticlă, descoperite în stratul vegetal, în casetele 11 şi 27 dar şi în umplutura de la gropile mormintelor 6 şi 8. Brăţările, planconvexe sau elipsoidale

[13] SIMION 1980, p. 153 – 158.

[14] ŞTEFAN 1971, p. 49.

[15] TOCILESCU 1883b, p. 282 şi pl. 3 – 9.

[16] Monedele şi fragmentele ceramice descoperite în cursul cercetărilor de suprafaţă indicau existenţa unei locuiri din această perioadă în *extra muros*.

în secţiune, sunt confecţionate din sticlă de culoare albastru închis sau neagră. Piesele au suprafaţa netedă, una singură fiind decorată, cu fire de sticlă de culoare roşie, torsionate larg. Având în vedere că aceste brăţări se întâlnesc pe teritoriul Dobrogei în cursul secolelor X – XIII, plasarea lor în secolul al XI – lea se bazează pe inventarul locuinţei menţionate mai sus, dar are în vedere şi descoperirile monetare de la Troesmist - *folles* anonimi şi semnaţi, emişi în perioada cuprinsă între domnia împăraţilor Vasile II-Constantin VIII (976 - 1028) şi Mihail al VII-lea (1071 – 1078) (Tabelul 2).

Aceste descoperiri firave – o locuinţă cu un cuptor din piatră, un cuptor menajer din lut, fragmente de brăţări de sticlă -, aparţin unei locuiri *extra muros* aflate mai aproape de Cetatea de Est[17].

Pe planul în care apar casetele cercetate în anul 1977[18], constatăm că cele în care au fost localizate descoperiri din secolele X – XI (caseta 9 – cu complexele de locuire, casetele 11, 23 - 27 şi 37 cu fragmente de brăţări de sticlă) se află între cele două cetăţi, amplasare care ne sugerează că aşezarea civilă s-a extins pe platoul care se află la nord de Cetatea de Est (Pl. IX).

Descoperirile monetare de la Cetatea de Est, nesemnificative ca număr – doar trei *folles* anonimi, corelate cu inventarul ceramic care aparţine complexelor din caseta 9, constituie suportul pentru formularea unor ipoteze, sperând ca descoperirile viitoare să aducă şi unele certitudini (Tabelul 2).

Prezenţa unui *follis* din varianta 24, clasa A3, care a fost pus în circulaţie la începutul secolului al XI – lea, (1010/1015 - 1028)[19], ne sugerează că aşezarea civilă de lângă Cetatea de Est îşi are începuturile în acest interval cronologic. Dacă luăm în calcul şi celelalte piese din clasa A2 – A3, descoperite în "aşezarea de Vest", putem presupune că locuirea *extra muros* îşi are începuturile la cumpăna dintre secolele X – XI (Tabelul 3).

Monedele din secolul al XI - lea (Tabelul 2), raportate la descoperirile ceramice din Caseta 9, par să ne sugereze că aşezarea a fost afectată de invazia pecenegilor din 1036[20]. Locuirea se va restrânge spre arealul Cetăţii de Vest, ale cărei fortificaţii putem presupune că erau funcţionale şi prin urmare ar reprezenta aşezarea *extra muros* a Cetăţii de Vest[21]. Multe dintre fragmentele ceramice de uz comun, din secolul al XI-lea, descoperite în cursul cercetărilor din zona Cetăţii de Vest poartă urme de ardere secundară, dar nu putem aprecia dacă este vorba de acelaşi eveniment din anul 1036 sau aşezarea a mai fost afectată şi de alt atac, din şirul celor care s-au succedat în cursul secolului al XI-lea.

Nimic nu ne sugerează că în această perioadă (secolele X - XI) ar fi fost refăcută şi folosită fortificaţia de la Cetatea de Est şi că în interiorul cetăţii ar fi

---

[17] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1980, p. 232 - 239.

[18] Trebuie precizat că, până în acest moment, acestea sunt singurele descoperiri din vecinătatea Cetăţii de Est.

[19] METCALF 1970, p. 199, 218; METCALF 1979, p. 55 - 60, clasa A 3, anii 1015/1020 – cca. 1030; IVANISEVIČ 1989, p. 36 - 39, clasa A2, emis III, anii 1010/1015 - 1020/1025.

[20] Prin prisma noilor informaţii nu mai este valabilă presupunerea că locuirea a durat până în anul 1064, cf. MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1980, p. 234.

[21] Pe baza baza materialelor ceramice descoperite în cursul cercetărilor de suprafaţă efectate în anul 1977, constatam „că aşezarea feudal timpurie a cunoscut o mare extindere spre cetatea de est", cf. *ibidem*, p. 238.

fost instalată o garnizoană militară bizantină. De aceea locuirea surprinsă în vecinătatea acesteia nu poate fi pusă în legătură cu Cetatea de Est, după cum greşit afirmam, bazându-mă pe apropierea geografică[22] şi ea aparţine aşezării *extra muros* de la Cetatea de Vest.

Ulterior, în cursul secolului al XIII - lea, pe acest platou va funcţiona cimitirul comunităţii de la Cetatea de Vest.

CETATEA DE VEST

Cetatea a fost ridicată pe un promontoriu impunător, la 36 m deasupra nivelului mării şi se vede de la o mare depărtare pe Dunăre. Forma trapezoidală, cu laturile de 150 de m (cea de sud şi de nord), respectiv de 100 m (latura de est) şi 80 m lungime (latura de vest), a fost impusă de configuraţia terenului. Forma rectangulară a celor patru turnuri o distinge de fortificaţia de Est unde au frontul rotunjit. Cetatea era apărată şi de malurile înalte ale Dunării, o vale adâncă şi, la est, de un şanţ adânc 20 m şi lat de 50 m. Sistemul de apărare era completat de două valuri cu şanţurile spre est, care începeau dintr-o râpă de lângă Dunăre aflată la 50 m vest de Cetatea de Est şi traversau platoul dintre cele două cetăţi (Pl. II, VII, VIII).

Această fortificaţie a stat mai puţin în „vizorul" cercetătorilor din secolul trecut, astfel că se păstrează mult mai bine. Intervenţiile s-au limitat la câteva "răscoliri" ale lui More, în timp ce Tocilescu a reuşit să dezvelească colţul de NV. Eforturile lui Emil Coliu, din anul 1939, se pare că s-au concentrat asupra acestei cetăţi, fiind vizate unele porţiuni din zidul de incintă, de pe laturile de est şi nord[23].

Ultimele descoperiri monetare din epoca romano-bizantină sunt de la împăratul Mauriciu Tiberiu, emisiuni din 588/589[24] şi 591/592[25], încetarea locuirii fiind pusă pe seama raidului slavilor din anul 593[26].

După cum am mai arătat, rezultatele investigaţiilor arheologice au rămas inedite, astfel că nu deţinem niciun fel de informaţii referitoare la locuirea care a existat aici după secolul al VI-lea.

Cu excepţia unor fragmente ceramice atribuite secolelor IX - X, descoperite în cursul unor cercetări de suprafaţă efectuate de Gh. Ştefan şi Maria Comşa, despre care presupunem că provin de la Cetatea de Vest[27], nu avem nici o altă mărturie referitoare la existenţa unei locuiri la Troesmis, înainte de domnia împăratului Ioan Tzimiskes. Având în vedere cunoştiinţele acumulate în ultimele decenii – cele mai vechi monede bizantine descoperite aici sunt *folles* anonimi din clasa A2 – A3, puşi în circulaţie în timpul domniei împăraţiilor Vasile II – Constantin VIII (976 - 1028) - înclinăm să credem că datările de mai sus sunt prea timpurii şi, mai degrabă, aceste fragmente ceramice pot aparţine unei aşezări care şi-a început existenţa la sfărşitul secolului al X – lea sau la începutul celui următor.

---

[22] *Ibidem*, p. 230 – 247; idem 2001, p. 49.
[23] ŞTEFAN 1971, p. 50.
[24] CHIRIAC, BOUNEGRU 1973 - 1975, p. 102, catalog 7.
[25] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 274, catalog 177.
[26] Pentru campanile lui Mauriciu vezi CURTA 2006, p. 87 – 88 şi 104.
[27] COMŞA 1960, p. 77, nr. 53 – Igliţa, Troesmis.

După cum se cunoaşte, pe baza cercetărilor de suprafaţă şi a descoperirilor întâmplătoare, s-a presupus că Cetatea de Vest a fost reparată şi a început să fie folosită în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes (969 - 976)[28].

Formularea acestei ipoteze a avut în vedere, în primul rând, analogiile cu alte centre dobrogene de pe linia Dunării şi, mai puţin materialul ceramic care nu suportă încadrări cronologice prea strânse. Cercetările perieghetice au permis recoltarea unui material arheologic, reprezentat în exclusivitate de fragmente ceramice din cele mai diverse categorii (vase borcan, castroane, căldări de lut, amfore cu toartele supraînălţate - cu buza îngropată şi piriforme, ceramică smălţuită - vase închise acoperite cu smalţ verde-măsliniu şi vase deschise decorate cu smalţ policrom şi motive incizate[29], care sugerează o locuire din secolele X - XIII[30].

Necropola plană din secolul XIII

Tot în cursul cercetărilor arheologice de salvare desfăşurate în anul 1977, în apropierea Cetăţii de Est, în casetele 21, 23 – 26 şi 37 au fost surprinse 10 morminte de înhumaţie, dispuse pe un şir, cu intervale inegale între ele. Mormintele se grupează în casetele 21 – 26 (M 1 - 7) şi 37 (M 8 - 10). Numerotarea s-a făcut în ordinea descoperirii, începând cu cel din caseta 21 şi terminând cu cele din caseta 37. Au fost descoperite numai morminte de adulţi, orientate V – E, cu mâinile împreunate pe bazin sau abdomen. Numai cele din caseta 37 au fost depuse în sicrie.

„Mormintele 6 şi 8 prezintă piese de inventar, fragmente de brăţări de sticlă albastră, confecţionate din bară ovală, respectiv pătrată". Pe baza acestor „elemente de inventar", a poziţiei mâinilor şi a cuptorului menajer descoperit în caseta 9, s-a apreciat că aceste morminte pot aparţine secolului al XIII-lea[31].

La consideraţiile de mai sus, referitoare la acest cimitir, credem că trebuiesc făcute anumite observaţii. Prezenţa fragmentelor de brăţări de sticlă se datorează nu unor depuneri rituale, ci antrenării lor dintr-un nivel de locuire anterior, cu ocazia săpării gropilor de morminte. În sprijinul acestei afirmaţii aducem două argumente:

1. Mormintele au fost găsite în conexiune anatomică normală, nefiind dearanjate, situaţie în care brăţările de sticlă ar fi trebuit să fie întregi.

2. Fragmente de brăţări de sticlă au mai fost descoperite şi în stratul vegetal din Caseta 11 şi Caseta 27[32].

Prin urmare, pentru datarea cimitirului trebuiesc avute în vedere relaţiile stratigrafice dintre morminte şi nivelele de locuire din casetele în care au fost descoperite.

În caseta 21, în caroul I 6, într-un strat gros de pământ cenuşos, care acoperea

[28] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 80.

[29] Materialele se păstrează în colecţiile Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" din Bucureşti şi Muzeului de Arheologie din Tulcea.

[30] BARNEA 1954, p. 522; DIACONU 1956, p. 425 şi fig. 5/4 – 5; BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 266, 269, 273, 277; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1980, p. 230 – 233, 238 - 242.

[31] VASILIU 1980, p. 218 – 220.

[32] BAUMANN 1980, p. 175 şi pl. 24/3 - 6.

pământul galben steril, a apărut primul mormânt. Gropile altor două morminte descoperite în caseta 24 porneau din acelaşi pământ cenuşos, de la - 0,70 m faţă de nivelul actual de călcare, respectiv – 0,90 m. Gropile celor două morminte din caseta 24 suprapun un nivel incendiat de la începutul secolului al V-lea, datat cu ajutorul unei monede de la Honorius (393 - 395). În caseta 25, groapa unui alt mormânt a perforat două nivele de locuire. Descoperirea unei monede de bronz de la Justin al II - lea (571 - 573) într-un strat de nivelare, a făcut posibilă avansarea ipotezei că ultimul nivel de locuire poate fi plasat la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea[33]. Pe baza acestor observanţii se poate aprecia că mormintele aparţin unui cimitir care a existat într-o perioadă posterioară secolului al VII-lea.

Prezenţa fragmentelor de brăţări de sticlă trebuie pusă în legătură cu etapa de locuire din secolele X – XI, documentată şi printr-un cuptor menajer din secolul al XI-lea. Pe baza ultimelor monede bizantine descoperite aici (Tabelul 2), doi *folles* anonimi din clasa C, atribuiţi împăratului Mihail al IV-lea (1034 - 1041), se poate aprecia că locuirea din această zonă şi – a încetat existenţa în urma unui atac al populaţiilor migratoare, probabil în cursul anului 1036.

Prin urmare acest cimitir este posterior secolului al XI-lea şi se poate presupune că aparţine locuitorilor aşezaţi la Cetatea de Vest. Absenţa inventarului funerar[34] - situaţie întâlnită la Isaccea (morminte din secolele XII - XIII) sau la Păcuiul lui Soare (secolele XIII - XIV) –, corelată cu realităţile numismatice înregistrate la Cetatea de Vest - doar o singură piesă din secolul al XII-lea (Tabelul 5) dar foarte multe din secolul al XIII-lea (Tabelul 6)-, ne determină să plasăm funcţionarea acestui cimitir în cursul secolului al XIII-lea.

DESCOPERIRILE NUMISMATICE

Caracterul inedit al cercetărilor arheologice ne privează de informaţii referitoare la sistemul de fortificaţii, elemente privind planimetria şi natura edificiilor, respectiv cronologia acestora. Singurele repere cronologice pot fi avansate cu ajutorul monedelor bizantine descoperite la Cetatea de Vest. Numărul acestora este destul de mic, iar repartiţia pe secole este inegală – 33 exemplare din perioada 969 – 1092, una singură din intervalul 1092 – 1203 şi 81 exemplare din prima jumătate a secolului al XIII-lea (1204 – 1242/1243) (Tabelele 1 - 6).

Pentru început trebuie să precizăm că Ernest Oberländer-Târnoveanu prezintă un lot de monede, format din doi *folles* din clasa A2 – A3, trei din clasa B, doi din clasa C, doi de la Roman IV, trei *aspron trachy de billon* din secolul al XII-lea, emisiuni de la Alexios I, Ioan II, Manuel I şi 15 imitaţii din secolul al XIII-lea (Tabelele 2, 5 şi 6), despre care crede că au fost descoperite la Cetatea de Vest în anul 1974, în cursul unei cercetări de teren[35]. Autorul face o confuzie cu cercetarea făcută cu un an înainte la Troesmis şi ale cărei rezultate au fost publicate[36]. În

[33] *Ibidem*, p. 169 – 172. De la Cetatea de Est mai putem aminti încă o monedă de la acest împărat, emisiune din 568/569, cf. POPESCU, IACOB, GEORGESCU 1996, p. 94, catalog 79.

[34] Nu credem că poziţia braţelor, cu multiplele variante înregistrate în această perioadă, poate constitui un reper pentru o încadrare cronologică.

[35] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 267 – 269.

[36] CHIRIAC, BOUNEGRU 1973-1975 , p. 97 – 107.

realitate, conform informaţiilor oferite cu multă amabilitate de colegul Costel Chiriac, în acel an periegheza a fost făcută de C. Chiriac şi O. Bounegru la cetatea Noviodunum-Isaccea şi, prin urmare, acele monede provin de la Isaccea. Edificatoare în acest sens ne apare situaţia monedelor din secolul al XII-lea: de la Troesmis cunoaştem o singură monedă în timp ce lotul de la Isaccea are trei piese (vezi Tabelul 5).

Acest lucru poate fi observat, cu destulă uşurinţă şi din bibliografia autorului menţionat care, pentru lotul de la Troesmis, poate să trimită la articolul publicat de Octavian Bounegru şi Costel Chiriac în volumul IV din revista Peuce[37], în timp ce pentru lotul de la Isaccea menţionează „Don. C. Chiriac şi Oct. Bounegru, 1974".

Deoarece şi pentru alte loturi există unele incertitudini – monedele din colecţia R. Diaconu au doar indicaţia Troesmis –, în tabelele întocmite piesele au fost prezentate separat (Tabelele 2, 5 şi 6).

Pentru intervalul cuprins între momentul abandonării fortificaţiilor la sfârşitul secolului al VI-lea şi revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos în timpul împăratului Ioan Tzimiskes (969 - 976), nu deţinem nicio informaţie referitoare la vreo descoperire monetară.

În vecinătate, la Greci, în anul 1961, a fost descoperit un tezaur format din 49 de monede de aur: Vasile I (867 - 886) – 5 ex; Leon VI (886 - 912) – 1 ex; Roman I şi Christophoros (921 - 927) – 2 ex; Constantin VII şi Roman II (945 - 959) – 34 ex; Nichifor II (963 - 969) – 4 ex; Ioan Tzimiskes (969 - 976) – 1 ex; Vasile II (976 - 1025) – 2 ex.[38]. Datarea ultimelor piese din tezaur la începutul domniei lui Vasile II, două *histamena* emise între 977 – 989, ne permite să presupunem că acest tezaur a fost îngropat la sfârşitul secolului al X-lea. Luptele dintre bizantini şi bulgari, campania din anul 986 sau, mai puţin probabil, cea din anul 1001, s-ar putea constitui în posibile repere pentru ascunderea acestuia[39].

S-a presupus că „tezaurul de la Greci indică acumularea în cadrul unei familii aristocratice locale a unor sume succesive, fără îndoială, rezultatul unor plăţi politice, care se înşiruie din anii '70 ai secolului al IX-lea, până în anii '20 ai secolului al XI-lea"[40]. Dacă reamintim că tezaurul se încheie la sfârşitul secolului al X-lea, putem sublinia că acestă acumulare nu avea o valoare foarte ridicată pentru a putea fi rezultatul unor plăţi politice de lungă durată. Este suficient să amintim că la jumătatea secolului al IX-lea, moment apropiat de începerea tezaurizării, plata anuală a unui soldat era de 12 *nomismata*, acceaşi sumă fiind primită la începutul secolului al X-lea de un mardait, marinar aflat pe ultimul loc în ierarhia persoanelor care serveau în flota unei theme[41]. Nu putem face însă nicio legătură, cel puţin în acest moment, între ascunderea tezaurului la Greci şi posibila existenţă a unei garnizoane bizantine în Cetatea de Vest.

---

[37] *Ibidem*.

[38] POENARU-BORDEA, OCHEŞEANU, POPEEA 2004, p. 130, cat. 996 – 1001, p. 131, cat. 1005, 1006, 1008, 1013, 1017 – 1024, 1026 – 1027, 1029, 1031, 1033 – 1034, p. 132, cat. 1036 – 1042, 1044, 1047 – 1056, p. 133, cat. 1068 – 1071, p. 134, cat. 1073, 1075 – 1076.

[39] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001₁, p. 211 – 212 şi bibliografia.

[40] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2001, p. 10.

[41] ANTONIADIS-BIBICOU 1971, p. 224 – 225 şi n. 36.

Revenind la Troesmis, putem aminti că episcopului Netzhammer îi datorăm menţionarea primelor monede bizantine „cu chipul lui Hristos”[42], găsite în apropiere de Troesmis[43].

Pentru stabilirea începuturilor locuirii de la Cetatea de Vest nu dispunem decât de o singură piesă despre care se ştie că a fost descoperită aici: este un *follis* anonim din clasa A3, varianta 24, care conform propunerilor avansate de către D. M. Metcalf, a fost bătut între anii 1015/1020 – cca 1030, în timp ce V. Ivanisevič, propune un interval asemănător, respectiv 1010/1015 - 1020/1025. Dacă includem şi celelalte cinci monede din clasa A2 – A3, descoperite la Troesmis, obţinem un interval cronologic care coboară în ultimele decenii ale secolului al X-lea. Încadrările lui D. M. Metcalf – două piese din clasa A2 (976 – 1015/1020) şi trei din clasa A3 (1015/1020 - 1030) – nu diferă prea mult de V. Ivanisevič – o piesă din emisiunea I (976 - 1001), alta din emisiunea II (1001 – 1010/1015) şi patru din emisiunea III (1010/1015 – 1020/1025)(Tabelul 3).

Pe baza acestor monede, cu rezerva că numărul lor foarte mic nu poate fi relevant, nu credem că fortificaţiile au fost refăcute în vremea împăratului Ioan Tzimiskes – deocamdată lipsesc *folles* din clasa A1, atribuiţi acestui împărat. Deoarece monedele bătute la sfârşitul secolului al X-lea au circulat şi la începutul secolului următor, putem presupune că locuirea a fost reluată după anul 1001, când armatele bizantine reuşesc să recucerească Preslavul, Preslavul Mic şi Pliska[44]. Doar în acest nou context, favorabil bizantinilor, se putea pune problema refacerii unor fortificaţii de pe limesul dobrogean şi instalării de noi garnizoane.

Coroborarea descoperirilor arheologice cu cele numismatice ne permite să apreciem că a existat o locuire *extra muros* la Cetatea de Vest, ea fiind atestată din primele decade ale veacului al XI-lea. Existenţa unei aşezări înfloritoare – cu ocazia cercetărilor de teren efectuate în timpul campaniei din anul 1977, am constatat că fragmentele ceramice erau răspândite pe o suprafaţă mare de teren – sugerează-, implicit, importanţa fortificaţiei de la Cetatea de Vest, despre care, însă, nu avem niciun fel de indicii.

Lotul de monede din secolul XI – doar 27 *folles* anonimi şi semnaţi şi nici o monedă din aur sau argint – acoperă intervalul dintre domnia împăraţilor Roman III (1028 - 1034) şi Alexios I Comnenul (1081 - 1118), cu o sincopă în vremea lui Nichifor al III – lea (1078 - 1081) (Tabelul 2). Urmează o lungă pauză, până la începutul secolului al XIII - lea, perioadă din care putem aminti doar un *aspron trachy de billon*, bătut la Constantinopol în timpul domniei lui Ioan II Comnenul (1118 - 1143) (Tabelul 1 şi 5).

Configuraţia actuală a lotului de monede ar indica un moment de cumpănă în timpul domniei lui Constantin IX (1042 - 1055), când indicatorul monedă/ani de

[42] În colecţia numismatică a episcopului, care se păstrează în Elveţia, se află mai multe monede din perioada medie-bizantină, care provin din Dobrogea, informaţii oferite de Cristina Alexandrescu de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti, căreia îi mulţumesc şi pe această cale.

[43] NETZHAMMER 1906, p. 21; cf. Repertoriul arheologic al Dobrogei, aflat în manuscris la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti, pe care am putut să-l consult prin amabilitatea colegei Roxana Dobrescu şi căreia îi mulţumesc şi pe această cale.

[44] TREADGOLD 2004, p. 530 – 531.

domnie scade de la 0,71 în timpul lui Mihail IV (1034 - 1041), la 0,23. O trecere în revistă a descoperirilor numismatice din câteva centre învecinate – Dinogetia-Garvăn, Isaccea-Vicina, Nufăru-Preslaviţa –, consemnează un impact generalizat datorat invaziei pecenegilor din 1046/1047, confirmat şi de descoperirea unor locuinţe incendiate[45].

Urmează o redresare accentuată – indicele monedă/ani de domnie creşte la 0,50 în timpul lui Constantin X (1059 - 1067) şi la 0,75 în timpul lui Roman IV (1067 - 1071). Asistăm la o cădere la 0,29 în timpul lui Mihail VII (1071 - 1078) (Tabelul 4), după care nu se mai poate vorbi de o circulaţie monetară până la începutul secolului al XIII-lea (Tabelele 1, 5, 6). Desigur, este destul de complicat – în absenţa documentaţiei arheologice şi pe baza lotului foarte subţire de monede-, să ne pronunţăm asupra perioadei, respectiv a evenimentului care a provocat încetarea locuirii. Prin raportare la izvoarele istorice am putea presupune că revolta oraşelor paristriene, corelată cu o prezenţă activă a pecenegilor[46], ar fi putut provoca abandonarea aşezării.

Cele două monede – de la Alexios I şi Ioan II Comnenul – ar putea aparţine unui nou nucleu de locuire care ar fi fost afectat de invazia migratorilor din anul 1122, după cum ne-o demonstrează realităţile consemnate în alte centre dobrogene – Păcuiul lui Soare, Beroe-Piatra Frecăţei, Dinogetia-Garvăn, Isaccea-Vicina sau Nufăru-Preslaviţa[47].

Despre o reluare a circulaţiei monetare se poate vorbi doar de la începutul secolului al XIII-lea, când înregistrăm un mare număr de *stamena* depreciată (Tabelul 6).

Cele mai vechi informaţii se referă la un lot de monede tăiate, descoperite întâmplător „pe amplasamentul vechii cetăţi romane şi apoi bizantine de la Troesmis", care au intrat în colecţia Cabinetului Numismatic de la Academia Română în luna decembrie a anului 1958[48]. După cum se observă nu este precizată cetatea dar, prin prisma informaţiilor actuale, putem presupune că provin de la Cetatea de Vest. Din acest lot a putut fi identificată, cu o oarecare probabilitate, doar o singură piesă emisă de Ioan Comnen Ducas la Thessalonic (seria I, tip D)[49].

Aceleaşi incertitudini caracterizează şi lotul nostru de monede: din 81 de exemplare, nu mai puţin de 65 „beneficiază" de încadrări largi, reprezentând imitaţii latine cu modul mare, tip D-U. Dacă la aceasta adăugăm şi faptul că toate piesele provin din colecţii particulare şi, prin urmare, nu au asigurate condiţii sigure de localizare, considerăm inoportună o discuţie în legătură cu această categorie de monede. Am putea aminti, pe baza descoperirilor actuale, că centrul de la Isaccea se detaşează net, dar numărul pieselor publicate – 135 exemplare – reprezintă doar o infimă parte din cele câteva mii pe care le avem la dispoziţie în vederea publicării. Descoperirile de la Troesmis, care acum sunt publicate în totalitate, par să fie ceva mai numeroase decât cele de la Nufăru, unde mai există

[45] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001$_1$, p. 115 – 121.

[46] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 136 – 138; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001$_1$, p. 132 – 135.

[47] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001$_1$, p. 191 – 194; 2009, p. 627 – 628.

[48] ILIESCU 1976, p. 192, inv. 1421/31 decembrie 1958.

[49] *Ibidem*, p. 194, a folosit catalogul lui Hendy apărut în anul 1969.

câteva zeci de piese rezultate în timpul ultimelor campanii arheologice. Prin aceasta am dorit să atragem atenţia asupra faptului că monedele centralizate nu reflectă realităţile existente la Isaccea şi Nufăru (Tabelul 7).

S-a presupus, în absenţa unor cercetări arheologice care să ne ofere unele repere, că aşezarea şi-a încheiat existenţa în timpul vreunei incursiuni mongole din secolul al XIII-lea[50]. Prezenţa în număr destul de mare a monedelor „tăiate total", despre care se presupune că sunt „caracteristice mediului circulatoriu din zona balcano-dunărean din perioada 1241 - 1261"[51], a permis emiterea ipotezei că încetarea circulaţiei monetare s-ar fi putut petrece în intervalul 1254 – 1258, ca o consecinţă a unuia dintre raidurile întreprinse de tătari, contra Ungariei, în 1254 sau 1260/1261 şi care ar fi putut afecta Dobrogea de nord sau Bulgaria de nord-est[52]. Din conţinutul corespondenţei lui Bela IV cu papa dar şi pe baza altor documente, unii istorici au dedus că invazii mongole în Ungaria s-au mai produs şi în 1247, 1254, 1261 şi 1263. O reanalizare a izvoarelor ne arată că aceste „invazii" se referă de fapt la distrugerile mai vechi provocate de campania lui Batu din 1241/1242[53]. Despre invazia din 1260, cel mai târziu din 1261, se presupune că hoardele mongole „au fost oprite, *după toate aparenţele* (sublinierea ne aparţine), într-o zonă de frontieră şi au fost înfrânte". La baza acestei supoziţii stă o informaţie dintr-o cronică engleză din care aflăm că papa, în anul 1261, a amânat conciliul convocat la Roma, când a aflat că o invazie tătară era *iminentă* (sublinierea ne aparţine) „împotriva creştinilor"[54]. Dar în alte cronici se specifică că de-abia în anul 1285 tătarii năvălesc pentru „a doua oară" în regatul ungar[55].

Deocamdată, încetarea locuirii la Cetatea de Vest poate fi pusă în legătură cu evenimentele din 1242 – 1243, care s-au derulat după cucerirea Ungariei[56]. La 11 decembrie moare Ogodai şi Batu era chemat să ia parte la alegerea noului han. În primăvara anului 1242, oştile mongole au părăsit poziţiile avansate din Ungaria, retrăgându-se prin Transilvania şi Cumania. O parte dintre tătari au coborât pe cursul Dunării, pe malul drept, pentru ca în iarna anului 1242 – 1243, să poată trece Dunărea – probabil îngheţată –, prin nordul Dunării, pe la Isaccea[57]. Se presupune că în dreptul vadului de la Isaccea s-au întâlnit armatele conduse de către cei doi hani, Batu şi Kadan, ceea ce ar explica distrugerile constatate în aşezările dobrogene de pe malul Dunării[58].

O trecere în revistă, din aval spre amonte, ne arată că pe seama acestui eveniment au fost puse două tezaure descoperite la Silistra, într-un strat masiv de arsură[59]; reinterpretarea rezultatelor cercetărilor de la Păcuiul lui Soare a făcut-o pe Silvia Baraschi să considere că şi această aşezare a fost afectată cu această ocazie[60].

---

[50] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 254.
[51] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1997, p. 98 - 99, n. 14.
[52] *Ibidem*, p. 99.
[53] SPINEI 1982, p. 169.
[54] PAPACOSTEA 1993, p. 118 şi n. 106.
[55] SPINEI 1982, p. 169.
[56] Pentru trecerea tătarilor prin ţinuturile româneşti vezi DECEI 1978, p. 193 – 208.
[57] ABLAY 1997, p. 88.
[58] ATANASOV, PAVLOV 1995, p. 237.
[59] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 98 şi n. 11.
[60] BARASCHI 1987, p. 125 – 126.

Cercetările arheologice de la Isaccea au pus în evidenţă situaţii arheologice şi acumulări de monede care ilustrează impactul asupra acestei importante aşezări.

În cursul cercetărilor arheologice din cetate (campanile 1997 - 2000) s-a putut constata că ultimul nivel de locuire, datat larg în secolele XIII – XV, are la bază un strat de cenuşă şi pigmenţi de mortar ce căpăcuieşte o dărâmătură masivă (de 0,7 – 1,2 m), rezultată în urma distrugerilor provocate de atacul tătarilor din 1242 – 1243[61]. În campania arheologică din anul 1999 a fost dezvelită şi o locuinţă incendiată în 1242 – 1243, datare sugerată de inventarul ceramic şi numismatic[62].

Din acelaşi areal al aşezării de la Isaccea-Vicina (?), mai putem aminti câteva acumulări de *stamena* devalorizate din secolul al XIII - lea. În timpul campaniei arheologice din anul 2003, în secţiunea 3, au mai fost descoperite, în gropi menajere, un număr de 6 acumulări de *stamena* devalorizate din secolul al XIII - lea, piese întregi, tăiate total şi parţial (cea mai mare dintre ele număra 1173 de monede)[63]. La tezaurele din secolul al XIII - lea mai putem adăuga o acumulare formată din 20 de piese, descoperită întâmplător în anul 2000, care se află la Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa[64].

Dintre descoperirile mai vechi sunt menţionate trei tezaure, tot inedite care, pe baza unei rapide treceri în evidenţă – *stamena* devalorizate şi piese tăiate –, s-a presupus că ar fi fost ascunse în aceste momente grele[65].

La Nufăru s-a considerat că „lipsesc monedele emise sigur după anul 1241, după cum sunt de asemenea absente monedele tăiate total, de asemenea caracteristice mediului circulatoriu din zona balcano-dunăreană din perioada 1241 - 1261”[66]. Descoperirea şi publicarea unor monede „tăiate total”[67] redeschide discuţia, având în vedere că descoperirile arheologice de la Nufăru sugerează că şi această aşezare cu caracter urban s-a aflat în calea invaziei tătarilor[68]. Deşi cercetarea arheologică are un pronunţat caracter de salvare, desfăşurându-se pe suprafeţe foarte mici s-a putut observa, în timpul săpăturilor din anul 2005, de pe proprietatea Popa, că zidul estic al cetăţii bizantine a suferit o demantelare în cursul secolului al XIII - lea[69].

În stadiul actual al cunoştiinţelor noastre nu ne rămâne decât să constatăm că marea invazie din 1242-1243 a afectat şi zona Dobrogei, de la Silistra până la Nufăru. În absenţa oricăror informaţii ferme referitoare la alte atacuri ulterioare ale mongolilor, preferăm să acreditäm ideea că încetarea locuirii de la Cetatea de Vest s-a datorat atacurilor din 1242 -1243.

Marea invazie mongolă a avut drept principală consecinţă constituirea unui

---

[61] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001₂, p. 109 – 110: anii 1241 - 1242.

[62] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000, p. 47 – 48: anii 1241 - 1242.

[63] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, STĂNICĂ 2004, p. 148. Toate descoperirile din această campanie se păstrează în colecţiile Institutului de cercetări eco-muzeale din Tulcea.

[64] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, CUSTUREA 2003 - 2005, p. 184 - 187.

[65] IORDANOV 1984, p. 170, tezaurele VII – VIII, descoperite în anul 1963; BARNEA, BARNEA 1984, p. 104: un tezaur format din 88 de piese de billon, descoperit în anul 1973; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1997, p. 98 şi n. 12.

[66] *Ibidem* şi n. 14.

[67] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000 - 2001, p. 672, 677.

[68] *Ibidem*, p. 661 şi catalog 210 - 216.

[69] DAMIAN *et alii* 2006, p. 238 – 239.

nou stat de tip nomad în răsăritul Europei, cu sediul pe Volga, Hoarda de Aur. Aria de dominaţie, spre apus, se întindea până spre gurile Dunării însă, cel puţin două decenii după această dată, tătarii nu au instalat unităţi militare la Dunărea de Jos[70].

NUMELE AŞEZĂRII

În legătură cu luptele din anul 1059, dintre împăratul bizantin Isaac I şi pecenegi, s-a presupus că unul dintre conducătorii acestora s-ar fi refugiat la Troesmis, propunere la care s-a renunţat ulterior[71]. Deocamdată, deşi a trecut o lungă perioadă de timp de la publicarea acestui studiu, nu dispunem de niciun fel de informaţii care să ne permită să presupunem că aceste evenimente s-au desfăşurat în nordul Dobrogei[72], respectiv la Troesmis.

Dacă optăm pentru sugestia cu localizarea în nordul Dobrogei, propunerile pot fi mai numeroase – Beroe, Măcin, Tulcea – centre situate pe o înălţime, cu zonă de mlaştini în vecinătate. Deoarece Mihail Attaleiates precizează că împăratul după ce a cucerit locul de refugiu, „a lăsat aici o strajă, punând în fruntea ei un strateg”[73], pentru această propunere de localizare trebuie să avem certitudinea că exista o fortificaţie care era funcţională în această perioadă. Dintre acestea doar la Tulcea a fost surprinsă o incintă din secolul al XI-lea dar aşezarea îşi încetase existenţa în urma invaziei migratorilor din 1046/1047. La Beroe, Troesmis, Măcin există monede din această perioadă dar nu dispunem de niciun indiciu care să probeze existenţa unor fortificaţii.

Judecând după trecutul, importanţa poziţiei, intensitatea aparentă a locuirii, s-a presupus existenţa unui centru episcopal la Troesmis (Cetatea de Vest)[74], aşezare despre care s-a presupus că a atins faza de târg[75].

Un izvor controversat din secolul al XII – lea, harta întocmită de geograful arab Idrisi, la curtea regelui normand al Siciliei, pe la 1154, a stat la baza unei alte propuneri.

Plecând de la aceleaşi informaţii sumare oferite de cercetările de suprafaţă s-a propus ca Ghorlou, „localitate frumoasă, cu caracter urban, vizitată de către negustori, care aduc aici diferite mărfuri şi unde mărfurile circulă mereu”, aflată la o distanţă de jumătate de zi de Linocastro[76], să fie localizată la Troesmis. Deşi încă necercetată prin săpături arheologice sistematice, această aşezare pare să fi jucat un rol important în secolele X – XII, datorită aşezării sale la extremitatea de vest a celui mai scurt drum comercial care unea golful Babadagului cu Dunărea din faţa Brăilei de astăzi [77].

În acest itinerariu care pare că urmează cursul Dunării pâna la vărsarea în

---

[70] PAPACOSTEA 1993, p. 98 - 99.

[71] NĂSTUREL 1966, p. 386, propunere la care a renunţat ulterior cf. DIACONU 1970, p. 77, n. 226.

[72] Pentru desfăşurarea evenimentelor şi diversele propuneri vezi *FHDR*, III, p. 59, 69; TANAŞOCA 1982, p. 35 – 41; IORGA 1993, p. 22 şi n. 3; MALAMUT 1995, p. 128 – 129; SPINEI 1996, p. 78.

[73] *FHDR*, III, p. 69.

[74] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 181.

[75] *Ibidem*, p. 325.

[76] BRĂTESCU 1920, p. 29 îl identifică cu Hârşova.

[77] BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 165.

mare, apar Ghorlu, Basca sau Bastres, Akli, Stlifanos. Ultima localitate ar putea corespunde cu Salsovia[78], dar Akli, cu o industrie activă în prelucrarea fierului, nu poate fi Kilia, ci mai degrabă o localitate în partea meridională a Munţilor Balcani şi, prin urmare nu poate fi viabilă nici identificarea cu Salsovia [79].

Având în vedere că Akli nu poate fi localizată la gurile Dunării ci pe teritoriul actual al Bulgariei[80] în mod indirect, spre aceeaşi zonă trebuie căutată şi localizarea lui Ghorlu.

În altă ordine de idei, prezenţa unei singure monede din secolul al XII-lea – un *aspron trachy de billon* de la Ioan II Comnenul (1118 - 1143) – nu poate susţine o viaţă economică activă „unde mărfurile circulă mereu".

Prin urmare, deocamdată, nu putem susţine niciuna dintre ipotezele prezentate. Având în vedere dezvoltarea pe care a cunoscut-o această aşezare în cursul secolului al XI - lea dar şi în prima jumătate a secolului al XIII - lea, nu excludem posibilitatea ca descoperirea unui sigiliu să ne facă cunoscut numele purtat de această fortificaţie în secolele XI – XIII.

[78] LELEWE, *Géographie du Moyen Age, tom III – IV;* BRESLAU 1852, p. 126 cf. BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971, p. 166 şi n. 340.

[79] GRĂMADĂ 1930, p. 215.

[80] NEDKOV 1960, p. 85 şi n. 277.

TABELUL 1

TROESMIS

MONEDE DIN SECOLELE X - XIII (969 – 1203)

DESCOPERIRI IZOLATE

ÎMPĂRAŢI	AV	AR – BILL	AE	TOTAL
Ioan Tzimiskes (969-976)				
Vasile II-Constantin VIII (976-1028)			6	6
Roman III (1028-1034)			6	6
Mihail IV (1034-1041)			8	8
Constantin IX (1042-1055)			3	3
Constantin X (1059-1067)			4	4
Roman IV (1067-1071)			3	3
Mihail VII (1071-1078)			2	2
Nichifor III (1078-1081)				
Alexios I (1081-1092)			1	1
TOTAL 969 – 1092			33	33
Alexios I (1092-1118)				
Ioan II (1118-1143)		1		1
Manuel I 1143-1180				
Andronic I (1183-1185)				
Isaac II (1185-1195)				
Alexios III (1195-1203)				
TOTAL 1092 – 1203		1		1
TOTAL GENERAL 969 – 1203		1	33	34

Nu am inclus aici monedele din lotul „Isaccea”

TABELUL 2

TROESMIS

FOLLES ANONIMI ŞI SEMNAŢI DIN SECOLELE X - XI (969 - 1092)

I. DESCOPERIRI IZOLATE

ÎMPĂRAŢI	Tip	Cetatea de Vest	Cetatea de Est	Troesmis	Lot R. Diaconu	Lot Isaccea	Total
Ioan Tzimiskes 969-976	A1 969-976						
Vasile II-Constantin VIII 976-1028	A2 - A3 976-1028	1	1	2	2	2	8
Roman III 1028-1034	B 1028-1034	2		1	3	2	8
Mihail IV 1034-1041	C 1034-1041	4	2	2		1	9
Constantin IX 1042-1055	D 1042-1055			2	1		3
Constantin X 1059-1067	E 1059-1062/3						
	F 1062/3-1067						
	Tip 1 1059-1062/3	3		1			4
	Tip 2 1062/3-1067						
Roman IV 1067-1071	Semnate 1067-1071	1				2	3
	G 1067-1071			1	1		2
Mihail VII 1071-1078	Semnate 1071-1078	1		1			2
	H 1071-1078						

Nichifor III 1078-1081	Semnate 1078-1081						
	I 1078-1081						
Alexios I 1081-1118	J 1081-1087				1		1
	K 1087-1092						
Total		12	3	10	8	7	40

TABELUL 3

FOLLES ANONIMI DIN CLASA A2 – A3 (976 - 1028). DESCOPERIRI IZOLATE.

D.M. Metcalf	Beroe	Troesmis	Măcin	Aegyssus/ Tulcea	Mahmudia
Metropolitane				1	1
Grecia Centrală	1	1	1	2 3	3
Total A 2 976-1015/1020	3	2	1	2 4	4
Total A 3 1015/1020-1030	3	4	3	4 1	3
Total A 2 + A 3	6	6	4	6 5	7

V. Ivanisevic	Beroe	Troesmis	Măcin	Aegyssus/ Tulcea	Mahmudia
Emisiunea I (976-1001)	1	1	1	2 2	3
II (1001-1010/1015)	2	1	1	2	2
III (1010/15-1020/25)	2	4	3	2 1	3
IV (1025-1028)	2			2 1	
Total	7	6	5	6 6	8

TABELUL 4

Împăraţi		Beroe		Troesmis		Măcin		Tulcea		Mahmudia	
	Ani	Total	Monede/ani de domnie	Total	Monede/ani de domnie	Total	Monede/ani de domnie	Total	Monede/ani de domnie	Total	Monede/ani de domnie
Ioan Tzimiskes 969-976	7	1	0,14								
Vasile II – Constantin VIII 976-1028	52	12	0,23	6	0,12	5	0,10	18	0,35	11	0,21
Roman III 1028-1034	6	1	0,17	6	1	2	0,33	12	2,00	6	1
Mihail IV 1034-1041	7	5	1,40	8	0,71	6	0,86	11	1,57	9	1,29
Constantin IX 1042-1055	13	5	0,38	3	0,23	6	0,46	8	0,62	6	0,46
Constantin X 1059-1067	8	3	0,38	4	0,50	1	0,13	3	0,38	4	0,50
Roman IV 1067-1071	4	1	0,25	3	0,75	2	0,50	2	0,50	3	0,75
Mihail VII 1071-1078	7			2	0,29	1	0,14				
Nichifor III 1078-1081	3					2	0,67				
Alexios I 1081-1092	11	1	0,09	1	0,09			3	0,27		

TABELUL 5

TROESMIS

STAMENA ŞI TETARTERA DIN SECOLELE XI - XIII (1092 - 1203)
I. DESCOPERIRI IZOLATE

ÎMPĂRAŢI	Troesmis		Lot D. Marian		Lot Isaccea		Total	
	Stamena	Tetartera	Stamena	Tetartera	Stamena	Tetartera	Stamena	Tetartera
Alexios I 1092-1118					1		1	
Ioan II 1118-1143			1		1		2	
Manuel I 1143-1180					1		1	
Andronic I 1183-1185								
Isaac II 1185-1195								
Alexios III 1195-1203								
TOTAL			1		3		4	

TABELUL 6

TROESMIS. STAMENA DEVALORIZATE DIN SECOLUL AL XIII-LEA. DESCOPERIRI IZOLATE

Tip	Troesmis				Troesmis – Lot Isaccea				Total Troesmis			
	Constantinopol Imitaţii latine		Thessalonica	Imit.bulg.	Constantinopol Imitaţii latine		Thessalonica	Imit.bulg	Constantinopol Imitaţii latine		Thessalonica	Imit.bulg
	Modul mare	Modul mic			Modul mare	Modul mic			Modul mare	Modul Mic		
A		6				5		1		11		1
B												
C												
D	2				1		1		3		1	
E												
F		1				1				2		
G		1				1				2		
H												
I												
J												
K												
L												
M												
N	1				3				4			
O					1				1			
P					1				1			
Q												
R	1								1			
S												
T	1								1			
D-U	68											
Total	73	8			6	7	1	1	79	15	1	1

TABELUL 7

STAMENA DEVALORIZATE DIN SECOLUL AL XIII-LEA. DESCOPERIRI IZOLATE DIN PRINCIPALELE CENTRE DIN NORDUL DOBROGEI

La Troesmis nu a fost inclus „grupul Isaccea"

Tip	Troesmis				Isaccea				Nufăru			
	Constantinopol Imitaţii latine		Thessalonica	Imit.bulg.	Constantinopol Imitaţii latine		Thessalonica	Imit. bulg	Constantinopol Imitaţii latine		Thessalonica	Imit. bulg
	Modul mare	Modul mic			Modul mare	Modul mic			Modul mare	Modul mic		
A		6			1	94	1	1		20		
B						7						1
C						2						1
D	2				1				1			
E												
F		1										
G		1				8						
H												
I												
J												
K												
L												
M												
N	1				4							
O					1							
P					5				1			
Q												
R	1				1							
S												
T	1											
D-U	68				9				7			
Total	73	8			22	111	1	1	9	20		2

BIBLIOGRAFIE

ABLAY 1997 - Mehmet Ablay, *Din istoria tătarilor de la Ginghis Han la Gorbaciov*, Bucureşti.

ANTONIADIS-BIBICOU 1972 - Hélène Antoniadis-Bibicou, *Démographie, salaires et prix à Byzance au XI e siècle*, Annales.ESC 27 (1972), 1, p. 215 – 245.

ATANASOV, PAVLOV 1995 - Georgi Atanasov, Plamen Pavlov, *Sur l'itinéraire de l'armée tatare à travers la Bulgarie de Nord (Mésie et Dobroudja) en 1242 (Selon les données des sources numismatiques, archéologiques et narrative)*, Dobroudja 12 (1995), p. 233 – 241.

BARASCHI 1987 - Silvia Baraschi, *Câteva accente la istoria aşezării de la Păcuiul lui Soare*, CCDJ 3 – 4 (1987), p. 123 – 132.

BARNEA 1954 - Ion Barnea, *Amforele feudale de la Dinogetia*, SCIV 5 (1954), 3 – 4, p. 513 – 527.

BARNEA, ŞTEFANESCU 1971 - Ion Barnea, Ştefan Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

BARNEA, BARNEA 1984 - Ion Barnea, Al. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 97 - 105

BAUMANN 1980 - V. H. Baumann, *Observaţii topo – stratigrafice asupra locuirii de la Troesmis (Casetele 1 - 40)*, Peuce 8 (1980), p. 159 – 196.

BOGDAN-CĂTĂNICIU 1984 - Ioana Bogdan-Cătăniciu, *Consideraţii privind zona arheologică Troesmis*, RMM-MIA 15 (1984), 2, p. 45 – 49.

BRĂTESCU 1920 - C. Brătescu, *Dobrogea în sec XII: Bergean, Paristrion (Pagini de geografie medievală)*, AnDob. 1 (1920), 1, p. 3 – 38.

CHIRIAC, BOUNEGRU 1973 - 1975 - Costel Chiriac, Octavian Bounegru, *Noi descoperiri numismatice şi arheologice la Troesmis*, Peuce 4 (1973), p. 97 - 107.

COMŞA 1960 - Maria Comşa, *Câteva date arheologice în legătură cu stăpânirea bulgară în nordul Dunării în secolele IX – X*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, p. 69 – 81.

DAMIAN *et alii* 2006 - Oana Damian, Mala Stavrescu Bedivan, Mihai Vasile, Anca Bănăseanu, Andra Samson, Gabriel Vasile, Aurel Stănică, Lucian Mândroiu, Ioana Barbu, Vasile Ioniţă, Gelu Ţiculeanu, *124. Nufăru, com. Nufăru, jud. Tulcea. Punct: Trecere bac, proprietăţile S. C. Soliana S. R. L., Popa, Ducica, Hanganu, Paraschiv, DJCCPCN Tulcea, Bârsan*, CCA. Campania 2005, p. 237 – 240.

DECEI 1978 - Aurel Decei, *Invazia tătarilor din 1241/1242 în ţinuturile noastre după Djami'ot-Tevārīkh a lui Făzl ol-lāh Räsīd od-Dīn*, în *Relaţii româno – orientale. Culegere de studii*, Bucureşti, p. 193 – 208.

DIACONU 1956 - Petre Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală – timpurie (sec. X - XIII)*, SCIV 7 (1956), 3 – 4, p. 421 – 440.

DIACONU 1970 - Petre Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucureşti.

DORUŢIU-BOILĂ 1980 - *Inscripţiile antice din Dacia şi Scythia Minor, Colecţie îngrijită de D. M. Pippidi şi I. I. Russu, Seria a doua, Inscripţiile din Scythia Minor, volumul V, Capidava – Troesmis – Noviodunum, Adunate, traduse, însoţite de comentarii şi indici de Emilia Doruţiu-Boilă*, Bucureşti.

GRĂMADĂ 1930 - N. Grămadă, *La Scizia Minore nelle carte nautiche del Medio evo*, ED 4 (1930), p. 212 – 256.

ILIESCU 1976 - Octavian Iliescu, *Sur les monnaies byzantines coupées découvertes en Roumanie*, în *Actes du XIV e Congrès International d'Études Byzantines*, Bucarest, p. 191 – 196.

IORDANOV 1984 - Ivan Iordanov, *Moneti i monetno obrăşenie v srednovekovna Bălgaria. 1081 – 1261*, Sofia.

IORGA 1993 - Nicolae Iorga, *Istoria românilor, III, Ctitorii* (Volum îngrijit de Victor Spinei), Bucureşti.

IVANISEVIČ 1989 - Vujadin Ivanisevič, *Interpretation and dating of the folles of Basil II and Constantin VIII - The Class A* 2, ZRVI 27-28 (1989), p. 19-42.

LAMBRINO 1939 - Scarlat Lambrino, *Săpăturile arheologice din ţinutul Dunărea de Jos*, RIR 9 (1939), p. 499 - 502.

LAMBRINO 1940 - Scarlat Lambrino, *Săpăturile arheologice din ultimii 10 ani*, RFR, anul VII, nr 6 (1940), p. 714 – 722.

MALAMUT 1995 – Elisabeth Malamut, *L'image byzantine des pétchènegues*, BZ., 88 (1995), 1, p. 105-147.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1980 - Gheorghe Mănucu - Adameşteanu, *Urme de locuire din perioada feudal – timpurie la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 230 – 247.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *72. Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct : Cetate*, CCA. Campania 1999, p. 47 – 48.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2000 - 2001 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei (VII)*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 659 - 678.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001[1] - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969 - 1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001[2] - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *94. Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct: Cetate*, CCA. Campania 2000, p. 109 – 110.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2009 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine din secolele X – XII, descoperite la Isaccea – Vicina, în campania arheologică din anul 2003*, Pontica 42 (2009), p. 621 - 652

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, STĂNICĂ 2004 - Gheorghe Mănucu-Adameşteanu, Aurel Stănică, 91. Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]. Punct : Cetate. Sector Extramuros – Secţiunea 3, CCA. Campania 2003, p. 148.

METCALF 1970 - D. M. Metcalf, *Interpretation of the Byzantine „Rex Regnatium" folles of Class „A" c. 970 – 1030*, NC 10 (1970), p. 199 – 219.

METCALF 1979 - D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, Second edition, London.

MORE 1883 - Désiré More, *Săpăturile de la Troesmis*, text tradus şi prezentat de Grigore Tocilescu, RIAF, anul I, volumul I, p. 240 – 245.

NĂSTUREL 1966 - Petre Ş. Năsturel, *Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète*, în *Polycronion. Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburststag*, Heidelberg.

NEDKOV 1960 - Boris Nedkov, *La Bulgarie et les terres avoisinantes au XIIe siècle selon la „Géographie" d'Al – Idrissi* (în bulgară), Sofia.

NETZITAMMER 1906 - *Die Christlichen Altertümer der Dobrudscha. Eine archäologische Studie*, Bucureşti, p. 21.

OBERLÄNDER – TÂRNOVEANU 1980 - Ernest Oberländer - Târnoveanu, *Monede antice şi bizantine descoperite la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 248 - 280.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1997 - Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Începuturile prezenţei tătarilor în zona gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice*, în *Originea tătarilor. Locul lor în România şi în lumea turcă*, Bucureşti, p. 93 – 128.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2001 - Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Aurul monetizat în spaţiul românesc – două milenii şi jumătate de istorie*, în *Monede de aur din colecţii româneşti*, I, Colecţii din Muntenia, cIMec, p. 7 – 28.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, CUSTUREA 2003-2005 – E. Oberländer-Târnoveanu, G. Custurea, *Deux trésors des XIIe-XIIIe siècles trouvés au nord de la Dobroudja*, CN 9-11 (2003-2005), p. 183-187.

PAPACOSTEA 1993 - Şerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată şi Imperiul mongol*, Bucureşti.

POENARU-BORDEA, OCHEŞEANU, POPEEA 2004 - Gheorghe Poenaru-Bordea,

Radu Ocheşeanu, Alexandru Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanţa (Roumanie)*, Collection Moneta, 42, Wetteren.

POPESCU, IACOB, GEORGESCU 1996 – A. Popescu, M. Iacob, I. Georgescu, *Monede greceşti, romane şi bizantine timpurii din colecţia Ioan Georgescu*, Tulcea, CN 7 (1996), p. 91-96.

SIMION 1980 - Simion Gavrilă, *Săpăturile de salvare de la Troesmis – 1977. Raport preliminar*, Peuce 8 (1980), p. 153 – 158.

SPINEI 1982 - Victor Spinei, *Moldova în secolele XI – XIV*, Bucureşti.

SPINEI 1996 - Victor Spinei, *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre şi al Dunării de Jos*, Iaşi.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 - Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti.

ŞTEFAN 1971 - Al. S. Ştefan, *Troesmis, consideraţii topografice*, BMI 40 (1971), 4, p. 43 – 52.

TANAŞOCA 1982 - N. Ş. Tanaşoca, *Mihail Psellos*, în *FHDR*, IV, p. 32 – 43.

TOCILESCU 1883a - Gregoriu G. Tocilescu, *Monumente epigrafice şi sculpturale din Dobrogea*, RIAF, anul I, volumul I, p. 97 – 132.

TOCILESCU 1883b - Gregoriu G. Tocilescu, *Monumente epigrafice şi sculpturale din Dobrogea*. Igliţa (I), RIAF, anul I, volumul II, p. 248 – 282.

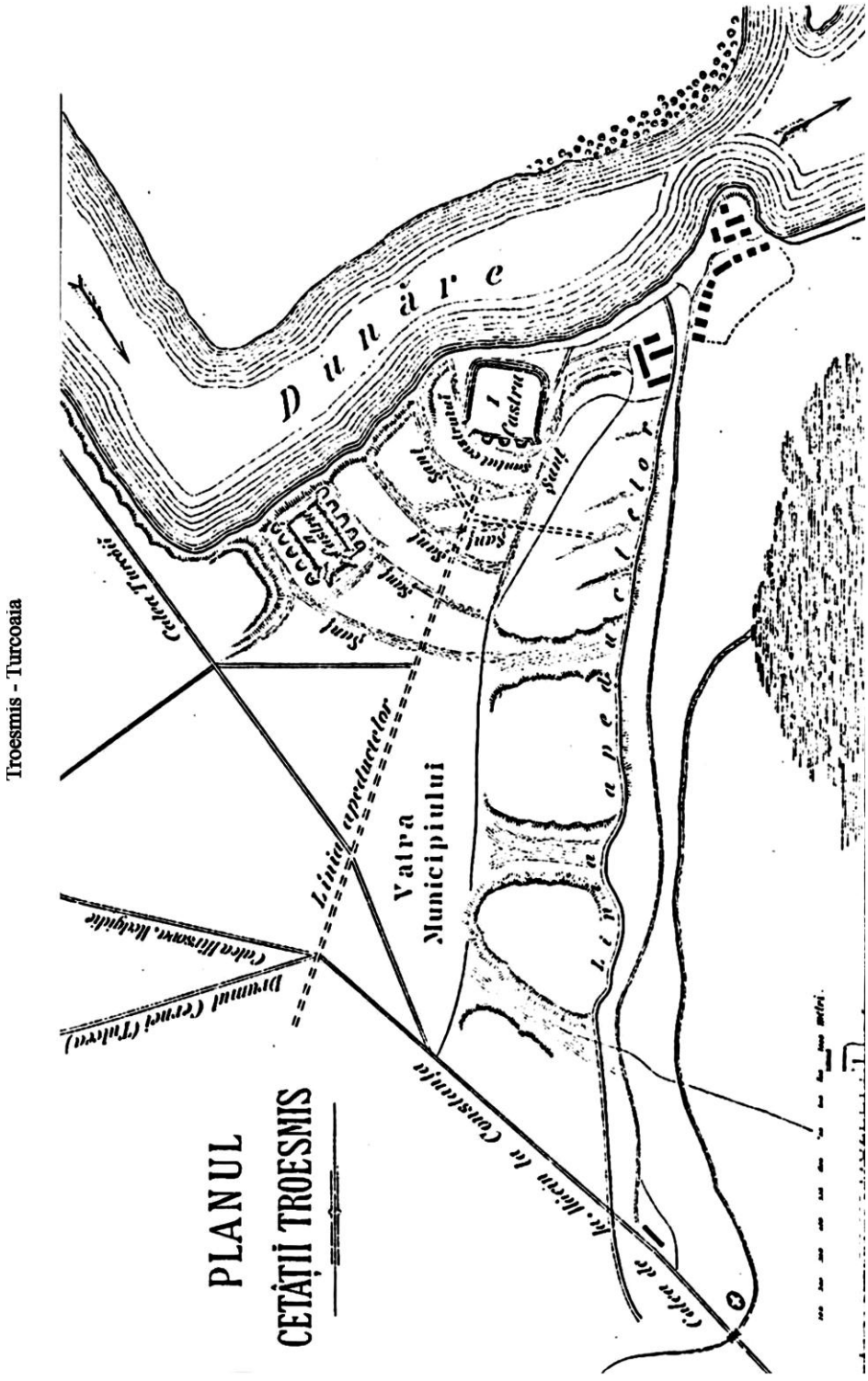
TREADGOLD 2004 - Warren Treadgold, *O istorie a statului şi a societăţii bizantine*, volumul I (284 - 1025), Institutul European.

VASILIU 1980 - Ioan Vasiliu, *Observaţii cu privire la mormintele de înhumaţie de la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 218 – 229.

VULPE 1953 - Radu Vulpe, *Canabenses şi Troesmenses. Două inscripţii inedite din Troesmis*, SCIV 4 (1953), 3 – 4, p. 557 – 582.

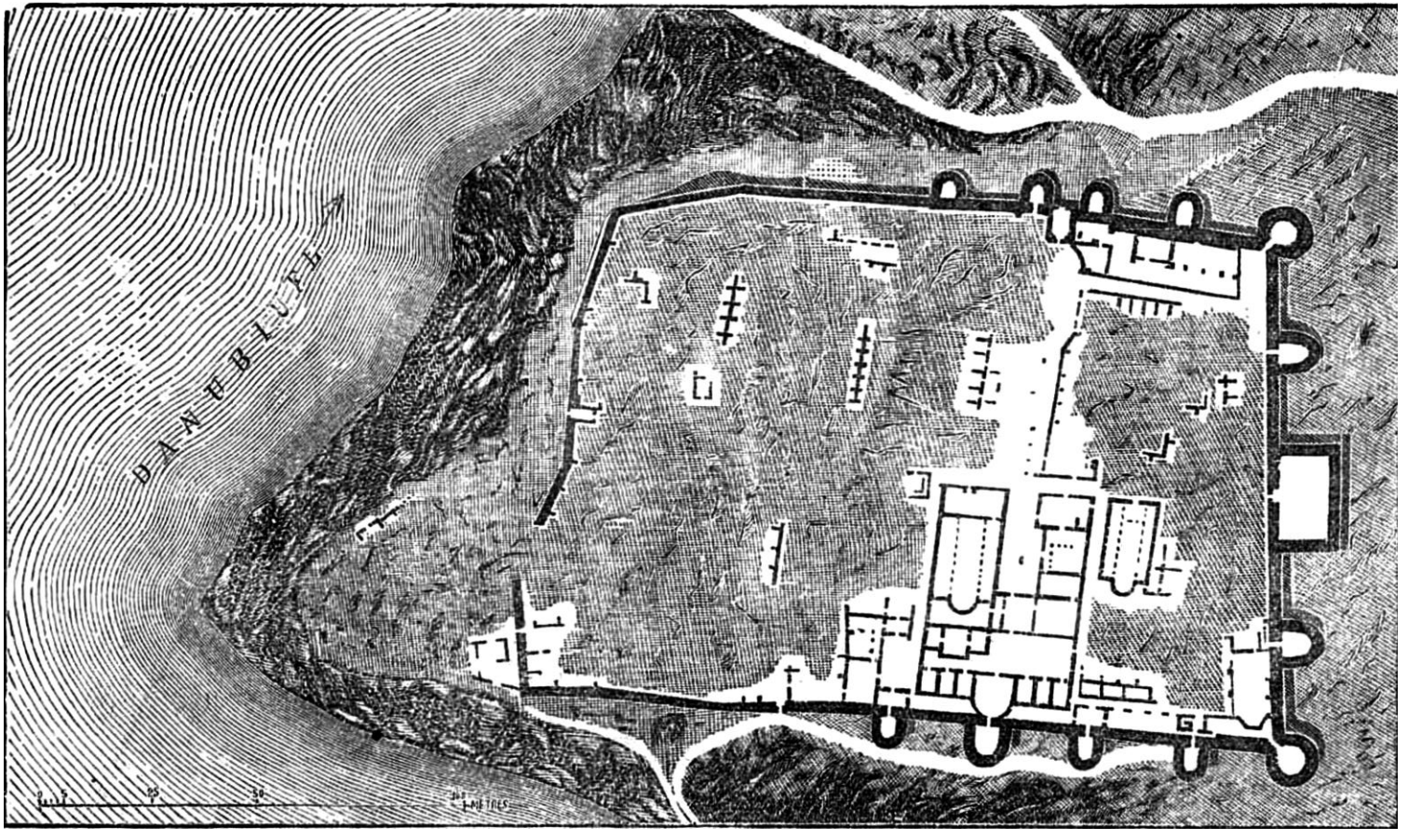

Planşa I - Zona arheologică Troesmis - Turcoaia (vedere din satelit).

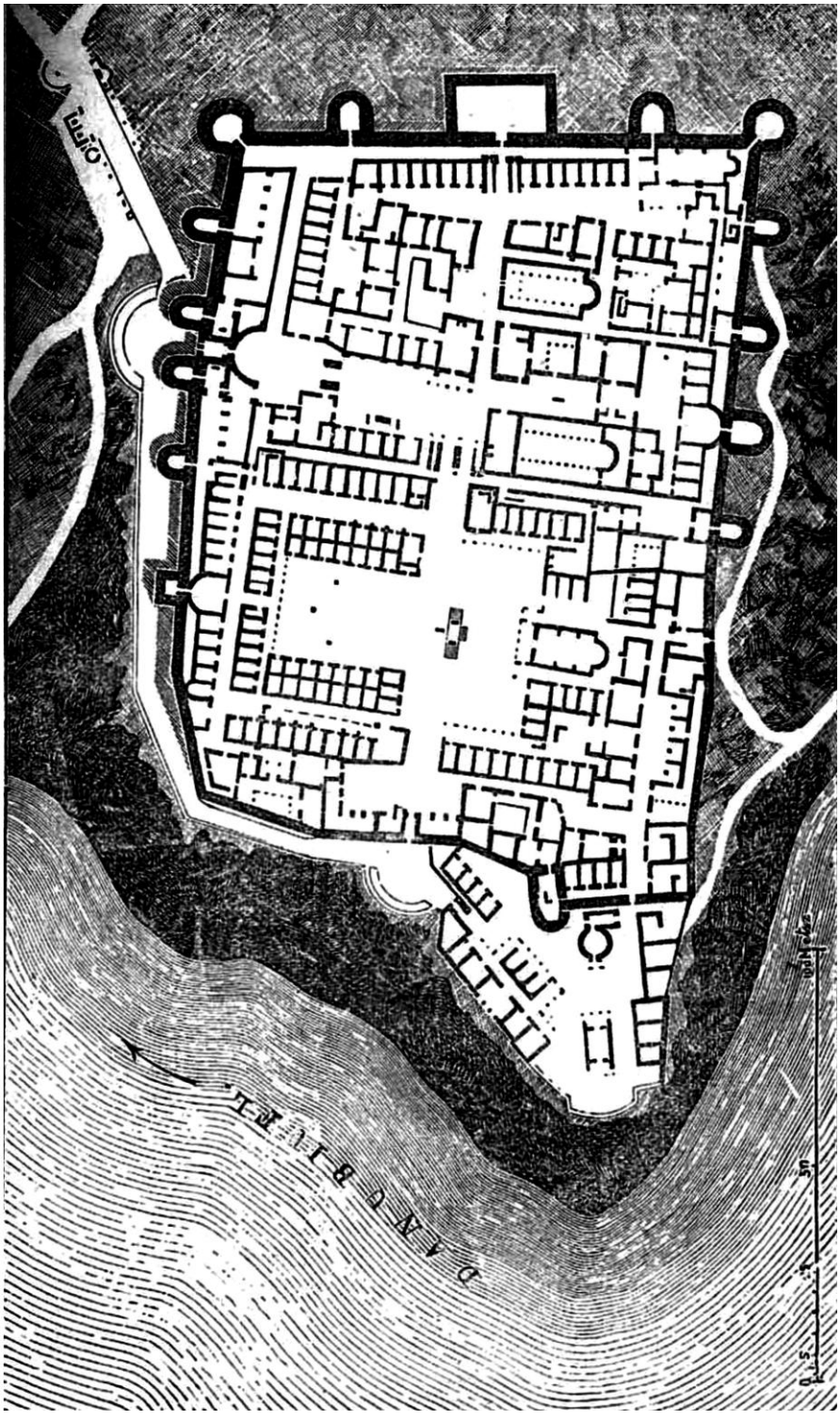

Planșa II - Planul lui Désiré More cf. Gr. Tocilescu, 1883, p. 96, Tab. 10.

Troesmis - Turcoaia

Planşa III - Planul Cetăţii de Est după Revue Archéologique 7 (1868), pl. IX cf. Gr. Tocilescu, 1883, p. 104.

Planşa IV - Reconstituirea planului Cetăţii de Est după Revue Archéologique 7 (1868), pl. X cf. Gr. Tocilescu, 1883, p. 105.

Planșa V - Pamfil Polonic, schiță a platoului de la Iglița cf. Ştefan Al., 1971, p. 45, fig. 6.

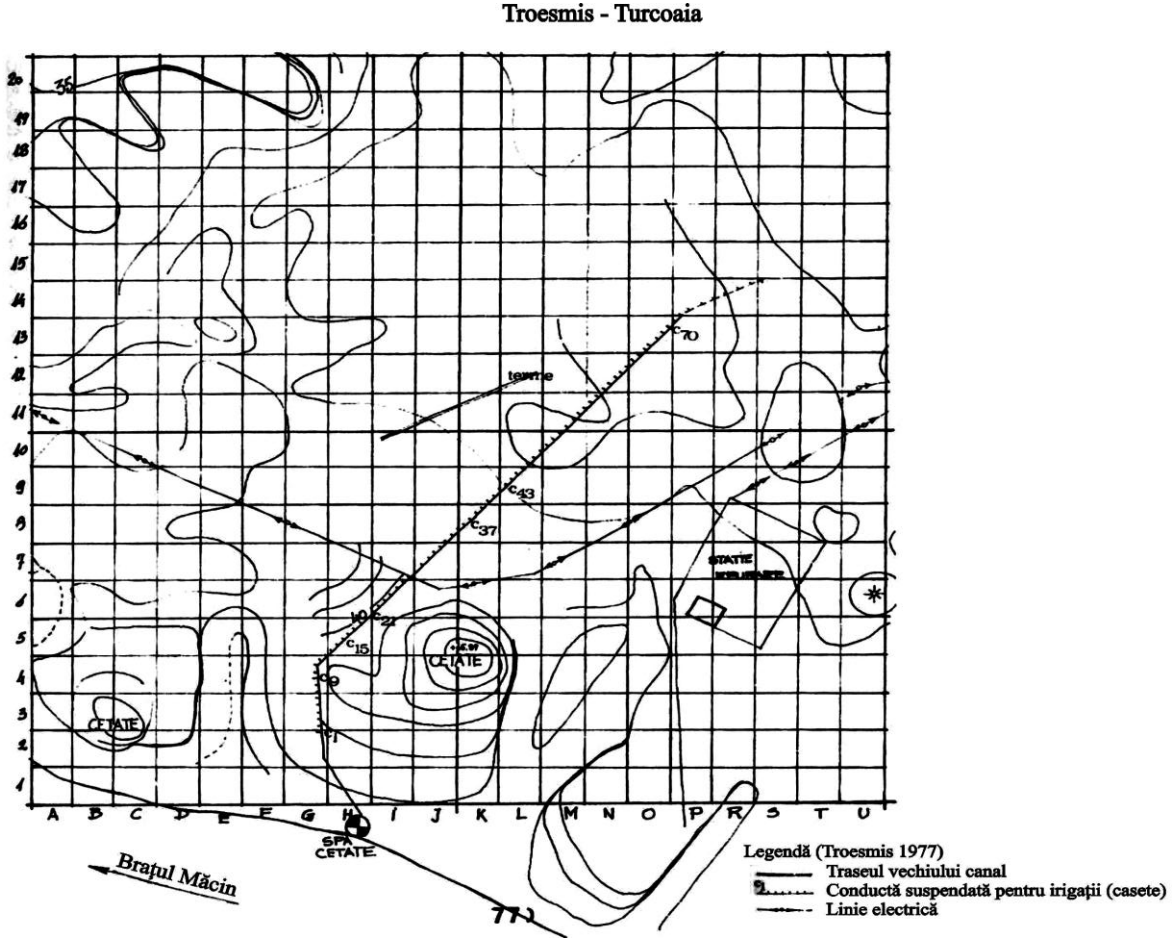
Troesmis - Turcoaia

Academia
MSSE
România

Planşa VI - Pamfil Polonic, Cetatea de Est cf. Ştefan Al., 1971, p. 45, fig. 7.

Planşa VII - Pamfil Polonic, Cetatea de Vest cf. Ştefan Al., 1971, p. 45, fig. 8.

Planşa VIII - Zona arheologică Troesmis, reconstituire după fotografie aeriana cf. Ştefan Al., p. 47, fig 10.

Planşa IX. Troesmis 1977. Plan de situație cu traseul conductei pentru irigații şi amplasarea casetelor (C1-70).

DESCOPERIRILE MONETARE DE LA ESTER – TÂRGUŞOR (JUD. CONSTANŢA)

Gabriel CUSTUREA

Cuvinte cheie: *epocă medievală târzie; numismatică dobrogeană; circulaţie monetară.*

Keywords: *late medieval epoch; dobroudjan numismatics; monetary circulation.*

Abstract: *The author presents over 600 coins representing isolated discoveries or small hoards from Ester-Târguşor, among them, an important number of coins being discovered by chance during some field research.*

The presented monetary discovery shows the following frame of the way this region was inhabited:

- *a 2nd – 4th cent. ancient living found during a research work from the 80s;*
- *a late medieval living – 17th – 18th cent. – proved from an archaeological point of view by 2 levels spread on a wide surface;*
- *an early Byzantine level – 6th – 7th cent. and a later one – 10th – 12th cent. – have not been made evident but, there are however, monetary discoveries coming from both periods of time.*

From the analyse of the discovered coins we came to the following conclusions:

- *the Ottoman coin, the one with the small value, as well as the one with high value is prevalent on the 17th – 18th cent. market. Among the Ottoman pieces one can notice the coins made of copper „MANGIR", some of them new, or some variants at those known until now – „DIRHEM" – pieces of high value, massively forged at the end of the 16th cent. and the new pieces put into circulation „PARA, MEDINI", some of them very rare issues like those of Osman II and Mustafa I;*
- *alongside the Ottoman pieces, an important piece is taken by the Polish-Lithuanian coins, circulating however for only a short period of time (the last two decades of the 16th cent. and the first two decades of the 17th cent.);*
- *we can also find Venetian, Spanish, Hungarian of French coins, a fact that proves the link between the Ester settlement ans the general monetary circulation inside the Romanian Countries (Walachia and Moldavia) or in the Balkan Peninsula).*

After studying the entire lot of coins we came to the conclusion that the medieval town of Ester had a monetary economy connected to the international monetary flow,

especially during the 17th cent. and until the middle of the 18th cent.

Până în acest moment dispunem de o documentaţie destul de consistentă privind aşezarea urbană medievală târzie, Ester, din apropierea localităţii Târguşor.

Cercetările au fost iniţiate de T. Mateescu, care pe baza materialelor de arhivă şi cartografice a localizat[1] oraşul despre care la mijlocul secolului al XVII-lea Evlia Celebi are cuvinte de admiraţie[2]. A urmat apoi o lucrare tehnică privind analiza fotografiei aeriene a zonei şi restituţia planului oraşului[3]. Cercetările arheologice au început în anul 1980 în aşezare şi necropolă[4] desfăşurate aproape neîntrerupt până în anii '90[5]. Din materialele recuperate din săpături – o cantitate importantă a fost recoltată şi de la suprafaţă – s-au publicat până în prezent inele sigilare[6], monede[7], ponduri[8] şi mai recent ceramica otomană[9].

În această contribuţie am inventariat toate descoperirile monetare. Cel mai mare număr de monede de la Ester a fost publicat în volumul Istro-Pontica din anul 2000, pe care le reluăm pentru a avea aici o privire unitară asupra circulaţiei monetare din secolele XVI-XVIII. Cu această ocazie s-au făcut şi unele corecţii şi reatribuiri. De un real sprijin am beneficiat din partea cercetătorului A. Vîlcu prin identificările a peste 20 de piese[10]. O parte dintre monedele antice şi bizantine şi-au găsit locul în alte lucrări[11], dar sunt inventariate în tabelul centralizator.

În urma studiului, faţă de lucrarea din anul 2000 situaţia se prezintă astfel:

- piesa nr. 115 considerată neprecizată a fost reatribuită lui Mehmed III (nr. 46);
- piesa nr. 10 considerată emisiune a lui Ahmed I a fost reatribuită lui Mustafa I (nr. 66);
- piesa nr. 17 considerată emisiune a lui Murad IV a fost reatribuită lui Ibrahim, fiind chiar o variantă pentru monetărie (nr. 101);
- piesa nr. 85 este emisă la Misir şi nu la Konstantiniye (nr. 397);
- piesa nr. 119 considerată neprecizată a fost reatribuită lui Mahmud I (nr. 401);
- piesa nr. 114 considerată neprecizată a fost atribuită lui Selim III (nr. 445).

Continuând discuţia numismatică vom face câteva precizări referitoare la piesele prezentate în catalog. Emisiunea lui Ioan Tzimiskes păstrată fragmentar

---

[1] MATEESCU 1969, p. 413-426

[2] *Călători străini despre Ţările Române*, VI, Bucureşti, 1976, p. 395-396, 404.

[3] RADA, COCHINĂ 1977, p. 62-64.

[4] CUSTUREA 1983, p. 545-550; CUSTUREA 1986, p. 300-304.

[5] CUSTUREA 1997, p. 32-33, nr. 24.

[6] ANTON – MANEA 2002-2003, p. 329-337.

[7] CUSTUREA 2000, p. 581-588, cu bibliografia

[8] CUSTUREA 1995-1996, p. 323-328, nr. 5-8, 10; CUSTUREA, 1998, p. 307, nr. 1, 3; CUSTUREA 2002-2003, p. 429-443, nr. 3-6, 8, 10-14; CUSTUREA 2009, nr. 9, 12, 15, 19-25.

[9] DINU 2009, p. 323-345.

[10] Nr. 12, 19, 20, 23, 24, 26, 38, 41, 48, 61-70, 73, 82, 105.

[11] VERTAN, CUSTUREA 1983, p. 302, nr. 647, 650, 651; p. 304, nr. 653, 655, 656; VERTAN, CUSTUREA 1986, p. 298, nr. 1042, 1044-1046; p. 299, nr. 1048-1057, 1059, 1060; CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1997, p. 382, nr. 1803-1805; CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1998, p. 323, nr. 1966-1977; CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1999, p. 355-356, nr. 2089-2152; CUSTUREA 2007, p. 634, nr. 36-39; CUSTUREA 2008, p. 546, nr. 224.

este o piesă rară[12] şi se alătură monedei de la Vasile I descoperită în apropiere pentru a atesta o posibilă locuire în zonă încă din secolul al X-lea. Monedele emise de Bayezid II sunt de menţionat, prima pentru raritatea ei, iar a doua ca primul fals otoman din descoperirile de la Ester. Prezenţa mangîrului lui Selim II emis la Haleb este mai putin obişnuită, monetăria fiind la mare distanţă de Dobrogea, iar piesele de aramă având o circulaţie locală. Să remarcăm dirhemii lui Murad III autentici şi falşi pe care credem că îi putem lega de mişcările de trupe ce au avut loc în timpul conflctului româno-otoman din timpul domniei lui Mihai Viteazu[13]. Sfârşitul secolului al XVI-lea - începutul secolului al XVII-lea prezintă tabloul unei circulaţii monetare rarefiate, poate şi datorită tocmai acestor lupte, unele date chiar pe teritoriul dobrogean. Din timpul domniei lui Ahmed I este de menţionat piesa emisă la Amid, variantă la catalog, ca gümüş, poate 1/2 dirhem. Astfel de monede constituie un grup important de piese, chiar şi falsuri, probă că erau căutate pe piaţă. Un alt argument al răspândirii lor sunt alte descoperiri izolate dar şi prezenţa lor în tezaure[14]. Tot în timpul său apare prima piesă superioară asprului (medini sau para) emisă la Misir. Sunt de remarcat emisiunile lui Mustafa I, rare în descoperiri, una fiind hibrid (gümüş emis la Canca). Dintre piesele lui Osman II, rare şi ele, se remarcă un hibrid pe care apare un ornament cordiform inedit. Tot în categoria pieselor inedite să menţionăm şi onluk-ul lui Murad IV. Începând cu domnia lui Murad IV situaţia asprului pare să se stabilizeze, fapt continuat şi sub urmaşul său, Ibrahim. Dintre emisiunile lui Ibrahim trebuie să menţionăm un aspru emis la Canca, variantă inedită pentru monetărie şi un mangîr cu aversul inedit. Interesantă se dovedeşte a fi piesa nr. 90, inedită, cu greutate de para, având ca prototip beşlikul dar, care este un fals argintat, deşi pare a fi executat în monetăria oficială.

De la Mehmed IV constatăm dominaţia accentuată a paralei, autentică, dar şi falsă. Să remarcăm, de asemenea, două accele inedite, emisiuni ale lui Suleyman II, piese neconsemnate în bibliografia care ne-a fost accesibilă[15]. Observăm că în timpul domniei acestui sultan singura monedă măruntă este mangîrul. Este adevărat că în timpul domniei sale se introduce un nou nominal de valoare mare, zolta şi nu guruşul aşa cum s-a crezut până mai de curând[16]. Să remarcăm zolta fals de la Mustafa II, care ca orice monedă de succes este falsificată chiar de monetăria oficială, aşa cum o demonstrează descoperirile izolate şi din tezaure[17]. De asemenea, un alt fals de monetărie întâlnim la Ahmed III (1/2 zolta, nr. 327).

[12] CUSTUREA 2000a, p. 131-168.

[13] Pentru circulaţia dirhemilor în Ţările Române vezi: ILIESCU 1963, p. 197-200; ILIESCU 1979, p. 557-559; MAXIM 1983, p. 129-152; MURGESCU 1994, p. 293-300; MURGESCU 1996, p.88-97; pentru descoperiri: NICOLAE, CUSTUREA 1983-1985, p. 309-327; BLASKO, NICOLAE 1993, p. 209-213; STANCU 1996, p. 171.

[14] VERTAN, CUSTUREA 1980, p. 360, nr. 236; VERTAN, CUSTUREA 1995-1996, p. 320, nr. 1657-1659; tezaurul Dobrogea „passim", din colecţia MINAC, inedit, conţine câteva zeci de gümüşi (1/2 dirhem), emisiuni ale lui Ahmed I, cf. CUSTUREA, TALMAŢCHI 2010, p. 397.

[15] PERE 1968, p. 175-177; SULTAN 1977, p. 195-198; SREĆKOVIĆ 2009, p. 127-134.

[16] PAMUK 1997, p. 274; VÂLCU 2003; VÂLCU 2009, p. 51-53 şi 57-59 apreciază că moneda otomană a imitat florinii de 28 stüvers, care se bucurau de un mare succes pe piaţa europeană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

[17] CUSTUREA 1978, p. 253, nr. 29; PAPASIMA 1988-1989, p. 333, nr. 2.

De altfel, apar tot mai multe falsuri şi ale monedelor mărunte. Acelaşi lucru este valabil şi la Mahmud I unde găsim un guruş fals (nr. 361). Constatăm că în timpul domniei lui Osman III se mai emit încă şi se află pe piaţă accelele ajunse la un titlu şi o greutate derizorie. Sfârşitul domniei lui Mustafa III aduce conflictele ruso-turce pe teritoriul Dobrogei, astfel că ultimul sfert al secolului al XVIII-lea prezintă o rarefiere puternică a descoperirilor monetare. Acestea se încheie la Selim III, emisiunea de la Abdulmedjid fiind o apariţie accidentală în zonă.

În ceea ce priveşte moneda de provenienţă vest şi central europeană, observăm că prezenţa acestor nominaluri este aproape simbolică, cu excepţia, poate, a celor polono-lituaniene. Moneda polono-lituaniană circulă pe teritoriul Ţărilor Române şi în Imperiul Otoman încă de la sfârşitul secolului al XV-lea până în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Pe teritoriul Dobrogei prezenţa acestor piese este atestată la sfârşitul secolului al XVI-lea - începutul secolului al XVII-lea[18]. Din cercetarea tezaurelor se observă prezenţa nominalurilor polono-lituaniene din secolele XV-XVI la începutul secolului al XVII-lea, când pe teritoriile de origine astfel de monede ieşiseră din circulaţie[19].

Monedele raguzane apărute în tezaure şi izolat pentru scurt timp, două-trei decenii în secolulul al XVII-lea, sunt grossetto, mai rar tripli groş imitaţi după cei polonezi, pot fi legate de activitatea negustorilor, care vehiculează mari cantităţi de mărfuri de-a latul Peninsulei Balcanice[20]. Ele se găsesc destul de rar în descoperirile izolate, dar se află în componenţa unor tezaure dobrogene ca de exemplu Nalbant[21], Ovcearovo[22], Viile[23] sau Medgidia[24].

Monedele veneţiene pigmentează circulaţia monetară de la Ester fie ca piese mărunte, fie ca falsuri, deşi le găsim la mare căutare în tezaurele dobrogene. Ele se alătură unor rare descoperiri izolate, fără precizări privind locul găsirii[25], dar şi unor piese prezente în tezaurele de la Obrocişce[26], Snop[27], Eforie Sud[28] şi Vadu[29].

Să mai amintim monedele spaniole care fac parte dintr-o categorie foarte preţuită în epocă, ilustrată prin descoperirile izolate analizate nu demult[30], dar şi prin tezaurele de la Babadag[31], Eforie Sud[32], Vadu, Efreitor Bakalovo[33], Ovcearovo sau Medgidia.

---

[18] CUSTUREA, CUSTUREA 1986-1991, p. 164.

[19] Vezi tezaurele de la Enisala cf. CUSTUREA 1978a, p. 531-536 şi de la Hârşova cf. CUSTUREA 1991, p. 555-559. De asemenea, în colecţia MINAC se află un tezaur „passim" încă inedit, cf. CUSTUREA, TALMAŢCHI 2010, p. 398-399.

[20] PANAITESCU 1949, p. 105-124

[21] MAXIM 1996, p. 199-208

[22] GERASIMOV 1946, p. 242.

[23] CUSTUREA, MURAT 1979, p. 207-219

[24] Tezaurul descoperit în anul 1988 este inedit şi se află în colecţiile MINAC.

[25] Piese inedite din colecţiile MINAC aflate în curs de publicare.

[26] MIRCEV 1961, p. 142-143.

[27] GERASIMOV 1966, p. 213.

[28] VELTER, CUSTUREA 2007, p. 122.

[29] IOSIPESCU 1987, p. 26-28.

[30] VELTER, CUSTUREA 2000, p. 573-580.

[31] VELTER, CUSTUREA 2007, p. 115-119.

[32] VELTER, CUSTUREA 2007, p. 121-197.

[33] PARUŞEV 2000, p. 81, nr. 23.

Monedele ungureşti se alătură altor descoperiri făcute până acum în Dobrogea[34], dar fără un impact deosebit, chiar dacă astfel de piese se găsesc şi în tezaurele de la începutul secolului al XVII-lea[35].

Piesa rusească este o apariţie exotică cum sunt şi celelalte cunoscute din descoperirile publicate până în prezent.

În sfârşit monedele toscană şi franceză fac parte dintr-o categorie de emisiuni cu mare priză la publicul din Orientul Apropiat în anii 60 ai secolului al XVII-lea[36].

Falsurile lui Dabija Vodă se alătură altor descoperiri izolate[37], aceste monede servind, se pare, circulaţiei mărunte cotidiene din Ţările Române şi Dobrogea.

Zona în care se află situl medieval târziu a fost locuită intens în unele perioade, dovadă fiind descoperirile întâmplătoare[38]. Dacă pentru perioada romană timpurie s-a depistat un strat arheologic[39], pentru secolele IV-VI şi X-XII nu există alte descoperiri decât cele monetare. Amintit în anul 1538 cu ocazia expediţiei spre Moldova a sultanului Suleyman I oraşul Ester era, bineînţeles mai vechi. Cea mai timpurie monedă este cea a Hoardei de Aur, dar este o apariţie singulară. Seria monedelor legate cu siguranţă de existenţa oraşului începe cu cele emise de Bayezid II şi cele poloneze de la începutul secolului al XVI-lea. Acestea din urmă se ştie însă că au pătruns pe piaţa dobrogeană şi la începutul secolului al XVII-lea. Se observă efortul de a înnoi moneda deprecitată (asprul) prin noi emisiuni cu valoare superioară (dirhemi, 1/2 dirhemi, onluk, para etc.) Din numărul total al pieselor descoperite, circa 40% îl reprezintă mangîrii emişi de Suleyman II, care au avut un impact devastator asupra economiei la vremea respectivă[40]. Descoperirile de la Ester reprezintă în mic o oglindă a circulaţiei monetare dobrogene şi anume accele şi multiplii lor, monede polono-lituaniene în primele două decenii ale secolului al XVII-lea[41], piese mărunte emise de Dabija Vodă sau piese de valori superioare, veneţiene, spaniole, germane sau otomane după sfârşitul secolului al XVII-lea. Este adevărat că cele mai multe sunt piese mărunte a căror rată de pierdere este mai mare, dar ele constituie şi moneda schimburilor cotidiene. Făcând abstracţie de monedele foarte uzate, chiar relicte, descoperite în morminte[42] se observă existenţa unei economii monetizate mai ales pentru perioada secolului al XVII-lea şi prima jumătate a celui următor.

Încetarea locuirii pe teritoriul oraşului Ester pare să fi avut loc, conform relatării călătorilor, datorită decăderii economice şi a depopulării în urma războaielor ruso-otomane.

---

[34] CUSTUREA 1987, p. 247-248, nr. 97-134.

[35] Vezi nota 19.

[36] HASLUCK 1921, p.95-100.

[37] VERTAN, CUSTUREA 1988-1989, p. 383, nr. 1324-1329, 1331-1335.

[38] În urma unor periegheze au fost identificate mai multe aşezări de unde s-au recuperat diverse materiale arheologice mărunte, inclusiv monede (N-E Ester, S Ester, Sector zootehnic, Gura Dobrogei etc.).

[39] CUSTUREA 1997, p. 32, nr. 24. 3.

[40] Pentru emiterea mangîrilor lui Suleyman II vezi SAHILLIOGLU 1982, p. 7-40.

[41] CUSTUREA, CUSTUREA 1986-1991, p. 164.

[42] COMŞA 1983, p. 157-159; MAXIM, NICOLAE 1991, p. 559-573.

CATALOG

IMPERIUL ROMAN

Hadrianus
1. AE ↘ As, 9.03 g, 27,5 mm
RIC II, nr. 834, Roma a. 134-138
1988, Ester, SIC, c. 7, -0,85 m.
Inv. 56791(IP1).

Antoninus Pius
2. AE ↑ Dupondius, 10,90 g, 28,5 mm.
BMC IV, p. 212, nr. 1327, Roma
a.140-143
1985, Ester, SIA 1, c. 5 – 0,20 m.
Inv. 54769 (IP2).

Elagabal
3. AR↓, 3,09 g, 18 mm, p.,
BMC V, p. 565, nr. 229,
Roma, a: 220-222
1983, Ester, passim. Inv. 53546.

Constantius II
4. AE ↓ 1,90 g, 16 mm,
LRBC II, tip FEL TEMP
REPARATIO, a: 351-354
1983, Ester, passim. Fn.

5. AE ↘ 1,70 g, 15,5 mm,
LRBC, II, tip FEL TEMP
REPARATIO, a: 346-350
1983, Ester, passim. Inv. 53545.

Valentinian I sau Valens
6. AE ↓ 1,05 g, 14,5 mm,
LRBC II, tip GLORIA
ROMANORVM, a: 367-375.
1983, Ester, S I, c. 29, -0,50 m.
Inv. 53529.

IMPERIUL BIZANTIN

Ioan Tzimiskes
7. AE ↓ 1,39 g, 13 x 12,5 mm, taiată,
fragmentară.
DOW, III, 2, p.648, cls. A_1
Ester, passim. Fn.

HOARDA DE AUR

Emisiune cu tamga în formă de ochi –
sec. XIII-XIV
8. AE ← 1,44 g, 19 mm,
Ester, passim. Inv. 76620.

IMPERIUL OTOMAN

Bayezid II
Av. Sultan Bayezid/bin Mehmed Han
Rv. Azze nasrühü/duri be/Gelibolu/[886]
9. AR . Akçe, 0,71 g, 12,5 x 11,5 mm,
dublă frapă Rv.
NP 105, Gelibolu, 886 H.
Ester, passim. Inv. 66471.

Av. Sultan Bayezid/bin Mehmed Han
Rv. Azze nasrühü/duri be/…….?
10. AR Akçe, 0,48 g, 10 mm, fals argintat,
tip NP 105, ??
Ester, passim. Inv. 67689.

Selim I
11. AR Akçe, 0,65 g, 11,5 mm,
Srečković p. 135, A/Ia,
Kostantiniye, 918 H.
1983, Ester, passim. Inv. 53533 (IP3).

12. AR Akçe, 0,65 g, 10 x 9 mm,
Srečković p. 135, A/Ia,
Kostantiniye, 918 H.
1983, Ester, passim. Inv. 76642

Suleyman I
Av. Sultan/Suleyman Sah/ bin Selim/Şah
Rv. [Azze nasrühü]/duri be/Siroz/ [926]
13. AR Akçe, 0,56 g, 10 mm,
NP 203, Siroz, 926 H.
Ester, passim. Inv. 66494.

14. AR Akçe, 0,48 g, 13 x 12 mm,
fals argintat,
NP 203, Siroz, 926 H.
Ester, passim. Inv. 66495.

15. AR Akçe, 0,61 g, 13 mm, p.,
NP 203, Siroz, 926 H.
Ester, passim. Inv. 66505.

16. AR Akçe, 0,43 g, 11 x 10 mm,
fals argintat.
Ester, passim. Fn.

Av. [Azze nasrühü duri be]/Kostantiniye/
sene 963
Rv. Ornament
17. AE Mangîr, 2,72 g, 14,5 x 14,5 mm,
NK, p. 377, Kostantiniye, 963 H.
Ester, passim. Inv. 67706.

Av. Azze nasrühü /duri be/[Edirne]
[966 sau 968]
Rv. Ornament
18. AE Mangîr, 1,63 g, 12,5 x 11 mm,
NK, p. 282, Edirne ?, 966(968)H.
Ester, passim. Inv. 69660.

Selim II
19. AR Akçe, 0,52 g, 11 mm, p.,
NP 253, Novar, 974 H.
Ester, passim. Inv. 66503.

Av. Sultan/Selim bin…..
Rv. …….be/Sidrekipsi/……
20. AR Akçe, 0,20 g, 11,5x10mm,
NP 253, Sidrekipsi, 974 H.
Ester, passim. Inv. 69666.

Av. [Azze] nasrühü Kostantiniye, circular,
în cerc duri/be/977
Rv. Ornament
21. AE Mangîr, 3,45 g, 13,5x12,5
NK, p. 404-405, Kostantiniye, 977 H.
Ester, passim. Inv. 79887.

Av.[Azze]/nasrühü/duri be/
Haleb/sene/978
Rv. Ornament
22. AE Mangîr, 1,92 g, 12 x 11 mm,
NK, p. 400, Haleb, 978 H.
Ester, passim. Inv. 66513.

Murad III
23. AR. Dirhem, 2,64 g, 18,5 x 17 mm,
JS 1229, Haleb, 982 H.
Ester, passim. Fn.

24. AR, Dirhem, 2,52 g, 21,5 x 16,5 mm,
fals placat cu argint, Haleb.
Ester, passim. Inv. 66466.

25. AR. Dirhem, 3,55 g, 18 mm,
NP 290/Av; 285/Rv. Canca, 982 H.
Ester, passim. Inv. 65519.

26. AR. Dirhem, 1,95 g, 19 x 18 mm,p.,r.,
fals placat cu argint, dupa prototip
Murad III
Ester, passim. Inv. 68834.

27. AR, Dirhem, 1,70 g, 17 mm, p.,
fals placat cu argint, după prototip
Murad III
Ester, passim. Inv. 68812.

Av. Sultan/Murad bin Selim/Han
Rv.[Azze]nasrühü/duribe/
Kostantiniye/982
28. AR Akçe, 0,33 g, 9 mm, p.
NP 299, Kostantiniye, 982 H.
1984, Ester, passim. Inv. 53852 (IP 4)

29. AR Akçe, 0,32 g, 9 mm,
NP 299, Kostantiniye, 982 H.
Ester, passim. Inv. 68837.

30. AR Akçe, 0,29 g, 9x8 mm, tăiată,
NP 299, Kostantiniye, 982 H.
Ester, passim. Inv. 66486.

31. AR Akçe, 0,24 g, 11,5 x 10,5 mm, p., r.,
NP 299, Kostantiniye, 982 H.
2001, Ester, passim. Inv. Fn.

32. AR Akçe, 0,21 g, 10,5 mm, p.,
NP 299, Kostantiniye, 982 H.
1984, Ester, passim. Inv. 53851 (IP6).

33. AR Akçe, 0,17 g, 10 mm,
fals argintat,
NP 299, Kostantiniye, 982 H.
2001, Ester, passim. Inv. 79888.

Av. Sultan/Murad bin/Selim/Han
Rv.[Azze] nasrühü /duri be/Edirne/982
34. AR Akçe, 0,37 g, 9,5 mm,
NP 299, Edirne, 982 H.
Ester, passim. Inv. 76643.

Av. [Sultan]/[Murad bin]Selim/[Han]
Rv. [Azze] nasrühü /duri be/Novar/[982]
35. AR Akçe, 0,36 g, 12 mm, p.,
tip NP 299, Novar, 982 H.
1985, Ester, passim. Inv. 54751(IP7).

Av. Sultan/Murad bin/[Selim]/[Han]
Rv. [Azze] nasrühü /duri be/Selânik/[982]
36. AR Akçe, 0,26 g, 12 mm, p.,
tip NP 299, Selânik, 982 H.
1983, Ester, passim. Inv. 53523 (IP8).

Av. Sultan/Murad bin/Selim Han
Rv. [Azze] nasrühü/duri be/Sidrekipsi/
[982]sene
37. AR Akçe, 0,31 g, 12 x 11 mm, p.,
NP tip 299, Sidrekipsi, 982 H.
Ester, passim. Inv. 67687.

Av. Sultan/Murad bin/Selim/Han
Rv. Azze/nasrühü duri/be/Sivas/[982sene]
38. AR Akçe, 0,31 g, 10 mm,
NP 299, Sivas, 982 H.
Ester, passim. Inv. 76648.

39. AR Akçe, 0,29 g, 10 mm, p.,
tip NP 299, ??,
1983, Ester, passim. Inv. 53531 (IP5).

40. AR Akçe, 0,23 g, 11,5 x 9 mm, r.,
dublă frapă.
Ester, passim. Fn.

41. AR Akçe, 0,25 g, 12 x 10 mm, r.,
fals argintat.
Ester, passim. Fn.

Av. [Azze] nasrühü /duri be/ ornament
cordiform/Kostantiniye/[……]
Rv. Ornament
42. AE Mangîr, 2,08 g, 13,5 x 12 mm,
NK, p. 422, Kostantiniye, 986 H.
Ester, passim. Inv. 67705.

Av.[Al Mahrusa] Misir[Sene 983]
Rv. Ornament
43. AE Mangîr, 8,47 g, 20 mm,
NK, p. 420, Misir, 983 H.
Ester, passim. Inv. 68471.

Mehmed III
44. AR Akçe, 0,31 g, 10 mm,
tip NP 340, Kostantiniye, 1003 H.
2001, Ester, passim. Inv. 69667

45. AR Akçe, 0,24g, 10 mm,
fals argintat,
tip NP 340, Kostantiniye, 1003 H.
Ester, passim. Inv. 79889.

46. AR Akçe, 0,25 g, 10 mm,
fals argintat, tip NP 340, ?,
1984, Ester, passim. Inv. 53854 (IP115).

47. AR Akçe, 0,24 g, 13x11 mm,
tip NP 340, ?,
Ester, passim. Inv. 66477.

48. AR Akçe, 0,10 g, 7 mm, taiată,
tip NP 340, ?,
Ester, passim. Inv. 76644.

Ahmed I
Av. Tugra
Rv. Circular: [Azze] nasrühü duri [be
1012], înscris în cerc: Amid
49. AR Gümüş, 1,53 g, 14 mm,
NP 366, Amid, 1012 H, var.Rv.
Ester, passim. Inv. 66476.

Av. Tugra
Rv. [Hullide mülkühü]/în cartuş: duri be/
1012/ Canca
50. AR Gümüş, 1,22 g, 18 x 16,5 mm,
dublu perforată,
NP 368, Canca, 1012 H.
Ester, passim. Inv. 76624.

51. AR Gümüş, 1,06g, 17 mm, p.,
NP 368, Canca, 1012 H.
Ester, passim. Inv. 67665.

52. AR Gümüş, 0,98 g, 19,5 x 18 mm, r.,
NP 368, Canca, 1012 H.
Ester, passim. Inv. 67664.

53. AR Gümüş, 0,70 g, 16 x 15 mm, p.,
fals argintat,
tip NP 368, Canca, 1012 H.
Ester, passim. Inv. 76651.

54. AR Gümüş, 0,55 g, 13 mm, p., tăiată,
tip NP 368, Canca, 1012 H.
1990, Ester, Mb. Inv. 57085 (IP9).

Av. Sultan/Ahmed Mehmed/bin/Han
Rv. [Azze nasrühü]/[duri]be/Kostantiniye/
[……]
55. AR Akçe, 0,31 g, 12 mm,
tip NP 371, Kostantiniye, 1012 H.
Ester, passim. Inv. 67690.

56. AR Akçe, 0,29 g, 10 mm,
NP 371, Kostantiniye, 1012 H.
Ester, passim. Inv. 67672.

57. AR Akçe, 0,21 g, 10,5 mm,
fals aramă, tip NP 371, Edirne.
1985, Ester, passim. Inv. 54768 (IP11).

58. AR Akçe, 0,30 g, 12 x 11 mm,
NP 371, ?, 1012 H.
Ester, passim. Inv. 76650.

59. AR Akçe, 0,20 g, 9 mm, tăiată,
NP 371, ?,
Ester, passim. Inv. 79890.

60. AR Akçe, 0,20 g, 10 mm, fals argintat,
tip NP 371, ?,
Ester, passim. Inv. 76649.

Av. Sultan/Ahmed bin/Mehmed Han
Rv.Azze nasrühü/be/duri Misir/sene/1012
61. AR Medini, 0,64 g, 18 x 16,5 mm, p.,
NP 370, Misir, 1012 H.
JS 1472, tip 6/7
Ester, passim. Inv. 66498.

62. AR Medini, 0,57 g, 14,5 x 13,5 mm,
NP 370, Misir, 1012 H.
JS 1472, tip 6/7
Ester, passim. Inv. 68813.

63. AR Medini, 0,44 g, 16 x 14,5 mm,
NP 370, Misir, 1012 H.
JS 1472, tip 6/7
2001, Ester, passim. Inv. 69674

64. AR Medini, 0,44 g, 15 mm, flan crapat,
NP 370, Misir, 1012 H.
JS 1472, tip 6/7
Ester, passim. Inv. 66500.

65. AR Medini, 0,33 g, 10,5 mm, tăiată,
NP 370, Misir, 1012 H.
JS 1472, tip 6/7
2001, Ester, passim. Inv. 69665.

Mustafa I
Av. Sultan/Mustafa bin/Mehmed han
Rv. Hullide mülkühü/Canca/[…..]
66. AR Gümüş, 0,72 g, 17 x 16 mm, p.,
JS tip 6/Av; NP 386/Rv, Canca, ?.
1987, Ester, S I A, c 5, -0,60 m.
Inv. 56777 (IP10).

Av. Sultan/Mustafa bin/Mehmed han
Rv. […….], în cerc: Amid
67. AR Akçe ?, 0,23 g, 11,5 x 10 mm, p.,
Amid, ?
Ester, passim. Inv. 66497.

Av. [Sultan]/Mustafa bin/[Mehmed han]
Rv. [...]duri be/Misir/Sene[…]
68. AR Akçe,(para?), 0,24,g, 11 x 7,5 mm,
tăiată, Misir, ?
Ester, passim. Fn.

69. AR Gümüş, 0,54 g, 15,5 x 13 mm,
Ester, passim. Fn.

Osman II
Av. Sultan/Osman bin/[Ahmed H]an
Rv. Azze nasrühü/duri be/Canca/[10]27
70. AR Akçe, 0,25 g, 14 x 12 mm, p.,
Av/SS, V, tip, A; Rv/ NP 404,
Canca 1027 H.
Ester, passim. Inv. 67701.

Av. Circular: Sultan bin Ahmed Han; în cerc: Osman
Rv. […..]/duri be/ornament cordiform/
Canca/sene[102]7
71. AR Akçe, 0,33 g, 13 mm, p., r.,
Av/SS, V,tipC;Rv/ornament cordiform
inedit, Canca 1027 H.
1985, Ester, passim. Inv. 54752 (IP12).

Av. Circular: [Sultan bin Ahmed] Han;
în cerc: Osman
Rv. Hullide mulkühü/[…..]?
72. AR Akçe, 0,17 g, 7 mm, tăiată,
NP 406, Misir, ?
Ester, passim. Inv. 66512

73. AR Akçe, 0,26 g, 11 mm, r.
1984, Ester, passim. Inv. 53849.

Murad IV
Av. Sultan/Murad bin/[….]
Rv. Circular ….Kostantiniye 1032;
în cartuş: Murad bin…….
74. AR Onluk, 1,86 g, 14,5 mm,
Av/NP 423; Rv/NP 414,
Kostantiniye, 1032 H.
1999, Ester, passim. Inv. 64462.

Av. Sultan/Murad bin/ Ahmed Han
Rv. Azze nasrühü/duri be/
Kostantiniye/[1032]
NP 423, Kostantiniye, 1032 H.
75. AR Akçe, 0,36 g, 11,5 mm.
1990, Ester, S I B, c.2, -0,40 m.
Inv. 57082 (IP15).

76. AR Akçe, 0,28 g, 11 mm, r.
2001, Ester, passim. Inv. 69664.

77. AR Akçe, 0,28 g, 12,5 x 11 mm, r.
2001, Ester, passim Inv. 69663.

78. AR Akçe, 0,27 g, 11 mm.
1984,Ester, passim. Inv. 53850 (IP13).

79. AR Akçe, 0,21 g, 11 mm, p.
1984, Ester, passim.Inv. 53845 (IP14).

80. AR Akçe, 0,29 g, 12 x 11 mm,
Av. tip NP 423; Rv. incus.
Ester, passim. Inv. 66508.

81. AR Akçe, 0,23g, 10,5 mm,
NP 423, Novabîrda, 1032 H.
2001, Ester, passim. Inv. 69668.

82. AR Akçe, 0,30 g, 10 mm,
NP 423, Üsküp, 1032 H.
Ester, passim. Inv. 67692.

83. AR Akçe, 0,32 g, 10,5 mm, p.,
tip NP 423, ??
Ester, passim. Inv. 68836.

84. AR Akçe, 0,24 g, 10,5x9,5 mm,
tip NP 423, ??
Ester, passim. Inv. 79891.

85. AR Akçe, 0,15 g, 11 mm,
fals argintat, tip NP 423, Edirne,?.
1982, Ester, passim. Inv. 51426 (IP16).

86. AR Akçe, 0,29 g, 11 mm, p.,
fals argintat, tip NP 423, ??.
Ester, passim. Fn.

Av. ……be/Kostantiniye/…..
Rv. Ornament
87. AE Mangîr, 4,79 g., 14,5 x 13 mm,
NK, p.462, Kostantiniye, 1032 H?
Ester, passim. Inv. 76618.

88. AE Mangîr, 3,56 g, 12,5 x 11 mm,
NK, p.463, Kostantiniye, 1032 H?
Ester, passim. Inv. 67707.

Murad IV sau Ibrahim I
Av. Duri[be]/fi/Kostantiniye/[1032] sau
[1050] ?
Rv. Ornament
89. AE Mangîr, 2,54 g, 15,5 x 14 mm,
NK, p.463(471), Kostantiniye,
1032 H sau 1050 H?,
var. Av., stea cu 5 raze.
Ester, passim. Inv. 76619.

Ibrahim
Av. Tugra
Rv. Hullide mülkühü/duri be/
Kostantiniye/1049
90. AR Para ?, 0,79 g, 15,5 mm, p.,
fals argintat
tip NP 436, Kostantiniye, 1049 H.
Ester, passim. Inv. 67666.

Av. Sultan/Ibrahim bin/ Ahmed Han
Rv. Azze nasrühü/duri be/
Kostantiniye/1049
NP, 440, Kostantiniye, 1049 H.
91. AR, Akçe, 0,34 g, 10,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68814.

92. AR, Akçe, 0,30 g, 11 mm.
Ester, passim. Inv. 76623.

93. AR, Akçe, 0,30 g, 12,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66506.

94. AR, Akçe, 0,28 g, 13 x 11,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67694.

95. AR, Akçe, 0,28 g, 10,5 mm.
Ester, passim. Inv. 66475.

96. AR, Akçe, 0,28 g, 10,5 mm.
Ester, passim. Inv. 76647.

97. AR, Akçe, 0,27 g, 11 x 10 mm, r.
Ester, passim. Inv. 79892.

98. AR, Akçe, 0,25 g, 10 mm.
Ester, passim. Inv. 68815.

99. AR, Akçe, 0,25 g, 11 mm, p., r.
Ester, passim. Fn.

100. 86. AR, Akçe, 0,22 g, 11 mm,
1990, Ester, passim. Inv. 57926 (IP18).

Av. Sultan/Ibrahim bin/ Ahmed Han
Rv. [Azze] nasrühü/duri be/Canca/104[9]
101. AR, Akçe, 0,32 g, 13,5 mm, r.,
tip NP 440, Canca, 1049 H,
var. monetărie.
1984, Ester, passim. Inv.53846 (IP17).

Av. [Sultan]/Ibrahim [bin]/ Ahmed Han
Rv. Azze nasrühü/ be/, ornament
cordiform/duri Misir/[…..]
102. AR, Para?, 0,46 g, 12 mm,
Ester, passim. Inv. 68816.

103. AE, Akçe, 0,18 g, 10 mm,
fals tip NP 440, Kostantiniye.
Ester, passim. Fn.

104. AR, Akçe, 0,31g, 10,5 mm,
tip NP 440, ??
Ester, passim. Inv. 76646.

105. AR, ?, 0,48 g, 15 x 13,5 mm,
fals argintat.
Ester, passim. Fn.

Av. Duri(be)/fi/Kostantiniye/[1050]
Rv. Ornament
106. AE Mangîr, 2,31 g, 14 mm,
NK, p. 472,18/04,Kostantiniye,1050 H.
Ester, passim. Inv. 67132.

107. AE Mangîr, 1,61 g, 15 x 15 mm,
NK, p. 472, 18/06,Kostantiniye,1054 H.
Ester, passim. Inv. 67709.

Av. ……/……bin/…..Han
Rv. Ornament cordiform/Kostantiniye/
1054.
108. AE Mangîr, 2,64 g, 15 x 14 mm,
NK, p. 472, 18/09/ Rv. Kostantiniye,
1054 H, Av. inedit.
Ester, passim. Inv. 66467.

Mehmed IV
Av. Sultan/Mehmed bin/ Ibrahim Han
Rv. Azze nasrühü/duri be/Misir/
sene/1058
NP, 458, Misir, 1058 H.
109. AR, Para, 0,73 g, 15,5 mm, p.
1990, Ester, passim. Inv. 57923 (IP25).

110. AR, Para, 0,73 g, 16 x 15,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67688.

111. AR, Para, 0,73 g, 16 x 15 mm.
Ester, passim. Inv. 66478.

112. AR, Para, 0,73 g, 15,5 mm.
1992, Ester, passim. Inv. 57924 (IP26).

113. AR, Para, 0,72 g, 15,5 mm, r.
1990, Ester, SIB , -1,20 m,
SV, biserică. Inv. 57076 (IP21).

114. AR, Para, 0,72 g, 15,5 mm.
1988, Ester, SIB , -0,50 m.
Inv. 56775 (IP22).

115. AR, Para, 0,71 g, 16 x 14,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68817.

116. AR, Para, 0,65 g, 16 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66499.

117. AR, Para, 0,65 g, 14 mm.
1992, Ester, passim. Inv. 57925 (IP27).

118. AR, Para, 0,63 g, 13,5 mm.
Ester, passim. Inv. 66504.

119. AR, Para, 0,62 g, 15 mm.
Ester, passim. Inv. 76637.

120. AR, Para, 0,62 g, 14,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 67693.

121. AR, Para, 0,61 g, 14,5 mm.
Ester, passim. Inv. 76638.

122. AR, Para, 0,61 g, 14,5 x 13,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68819.

123. AR, Para, 0,60 g, 15 x 13 mm, p.
Ester, passim. Inv. 76645.

124. AR, Para, 0,60 g, 15 x 14 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66485

125. AR, Para, 0,60 g, 16,5 mm, r.
1992, Ester, passim. Inv. 57922 (IP28).

126. AR, Para, 0,58 g, 13,5 mm, p., tăiată.
1990, Ester, passim. Inv. 57087 (IP29).

127. AR, Para, 0,57 g, 16 x 14 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 66484.

128. AR, Para, 0,57 g, 16,5 x 14 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 66483.

129. AR, Para, 0,53 g, 15 mm, p.
1980, Ester, S I, c.1 –0,90m, M7.
Inv. 48901 (IP23).

130. AR, Para, 0,50 g, 17,5 x 15 mm, p., r.
1985, Ester, passim. Inv. 54753 (IP30).

131. AR, Para, 0,50 g, 16 x 14 mm.
Ester, passim. Inv. 76636.

132. AR, Para, 0,48 g, 14,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68818.

133. AR, Para, 0,46 g, 14 mm, p.
1981, Ester, passim. Inv. 51125 (IP31).

134. AR, Para, 0,44 g, 12 mm, p., r.
1983, Ester, passim. Inv. 56784 (IP32).

135. AR, Para, 0,38 g, 11,5 mm, p., tăiată.
Ester, passim. Inv. 66507.

136. AR, Para, 0,37 g, 14,5 x 13,5 mm, p., flan crăpat.
Ester, passim. Inv. 76641.

137. AR, Para, 0,34 g, 13 x 12 mm, tăiată.
1989, Ester, SIB, -0,50 m.
Inv. 56782 (IP24).

138. AR, Para, 0,34 g, 14 mm, r.
1981, Ester, passim. Inv. 51124 (IP33).

139. AR, Para, 0,33 g, 12 x 11mm, tăiată.
Ester, passim. Inv. 66480.

140. AR, Para, 0,29 g, 11,5 mm, p., tăiată.
1985, Ester, passim. Inv. 54758 (IP19).

141. AR, Para, 0,68 g, 14 x 12,5 mm, fals argintat.
Ester, passim. Inv. 66510.

142. AR, Para, 0,54 g, 15 mm, fals argintat.
Ester, passim. Inv. 79893.

Av. Sultan/Mehmed bin/ Ibrahim Han
Rv. Azze nasrühü/duri be/Kostantiniye/ 1058

143. AR, Akçe, 0,20 g, 10 mm, p., NP 461, Kostantiniye, 1058 H.
1984, Ester, passim. Inv. 53848 (IP20).

144. AR, Akçe, 0,16 g, 9 mm, tăiată, NP 461, Kostantiniye, 1058 H.
Ester, passim. Inv. 66481.

Suleyman II

Av. Sultan/Suleyman bin/ Ibrahim Han
Rv. Azze nasrühü/duri Misir/[…]

145. AR Para?, 0,57 g,15 mm, p. inedită.
Ester, passim. Inv. 68811.

Av. [Sultan]/Suleyman bin/ Ibrahim Han
Rv. Azze nasrühü/ornament cordiform/ duri…./[…]

146. AR, Akçe, 0,25 g, 10 mm, p. inedită.
1988, Ester, S I B, M7.
Inv. 56772 (IP34).

NP 471, Kostantiniye, 1099 H.

147. AE Mangîr, 3,01 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 67725.

148. AE Mangîr, 2,31 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66539.

149. AE Mangîr, 2,38 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66572.

150. AE Mangîr, 2,17 g, 19 mm.
1981, Ester, c. B2, -0,05 m.
Inv. 53525 (IP35).

151. AE Mangîr, 2,17 g, 19,5 mm, tăiată.
Ester, passim. Inv. 76663.

152. AE Mangîr, 2,16 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66540.

153. AE Mangîr, 2,14 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67699.

154. AE Mangîr, 2,12 g, 19 mm, r.
1984, Ester, passim. Inv. 53860 (IP39).

155. AE Mangîr, 2,04 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68472.

156. AE Mangîr, 2,01 g, 18 mm.
Ester, passim. Inv. 69851.

157. AE Mangîr, 2,01 g, 17,5 mm.
Ester, passim. Inv. 66557.

158. AE Mangîr, 1,99 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 69844.

159. AE Mangîr, 1,96 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 76657.

160. AE Mangîr, 1,96 g, 19,5 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 66574.

161. AE Mangîr, 1,95 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 76662.

162. AE Mangîr, 1,93 g, 19,5 mm, r.,
două foiţe de aramă lipite.
Ester, passim. Inv. 66551.

163. AE Mangîr, 1,85 g., 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66556.

164. AE Mangîr, 1,83 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 76654.

165. AE Mangîr, 1,83 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 69847.

166. AE Mangîr, 1,81 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 66579.

167. AE Mangîr,1,80 g, 20 x 17,5 mm,
tăiată.
Ester, passim. Inv. 69859.

168. AE Mangîr, 1,80g, 20 mm, p.
Ester, passim. Inv. 69867.

169. AE Mangîr, 1,80 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 76672.

170. AE Mangîr, 1,79 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66547.

171. AE Mangîr, 1,78 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 69849.

172. AE Mangîr, 1,78 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 68476.

173. AE Mangîr, 1,76 g, 20 mm.
Ester, passim. Inv. 76665.

174. AE Mangîr, 1,75 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 69845.

175. AE Mangîr, 1,75 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 76675.

176. AE Mangîr, 1,73 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 76659.

177. AE Mangîr, 1,73 g, 20 mm, p.
Ester, passim. Inv. 69864.

178. AE Mangîr, 1,71 g, 20 x 18 mm , p.,
tăiată.
Ester, passim. Inv. 67728.

179. AE Mangîr, 1,68 g, 20 x 19 mm, p.,
tăiată.
Ester, passim. Inv. 79858.

180. AE Mangîr, 1,68 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 76673.

181. AE Mangîr, 1,68 g, 20 mm.
Ester, passim. Inv. 68478.

182. AE Mangîr, 1,68 g, 18,5 mm.
1982, Ester, passim. Inv. 51423 (IP40).

183. AE Mangîr, 1,67 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 69843.

184. AE Mangîr, 1,66g, 19,5 x 18 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 68493.

185. AE Mangîr, 1,66 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 67715.

186. AE Mangîr, 1,66 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 66548.

187. AE Mangîr, 1,66 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66555.

188. AE Mangîr, 1,66 g, 19,5x18,5 mm,
p., r.
Ester, passim. Inv. 66578.

189. AE Mangîr, 1,65 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 69858.

190. AE Mangîr, 1,65 g, 19,5 mm.
1984, Ester, passim. Inv. 53857 (IP41).

191. AE Mangîr, 1,64 g, 19,5 mm,
flan crăpat.
Ester, passim. Inv. 76669.

192. AE Mangîr, 1,64 g, 19 mm,
flan crăpat.
Ester, passim. Inv. 66564.

193. AE Mangîr, 1,63 g, 18,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 68491.

194. AE Mangîr, 1,63 g, 19,5 mm.
1985, Ester, passim. Inv. 54766 (IP42).

195. AE Mangîr, 1,62 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68481.

196. AE Mangîr, 1,61 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 76658.

197. AE Mangîr, 1,61 g, 18,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68484.

198. AE Mangîr, 1,60 g, 20 mm.
Ester, passim. Inv. 67710.

199. AE Mangîr, 1,59 g, 19 x 18 mm.
Ester, passim. Inv. 67713.

200. AE Mangîr, 1,59 g, 19 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66538.

201. AE Mangîr, 1,59g, 19,5 x 18 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 66580.

202. AE Mangîr, 1,58 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66553.

203. AE Mangîr, 1,57 g, 19,5 x 17,5 mm,
p., tăiată.
Ester, passim. Inv. 69871.

204. AE Mangîr, 1,57 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68489.

205. AE Mangîr, 1,57 g, 19 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 66582.

206. AE Mangîr, 1,56 g, 20 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 76677.

207. AE Mangîr, 1,55 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67717.

208. AE Mangîr, 1,53 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 67712.

209. AE Mangîr, 1,52 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67698.

210. AE Mangîr, 1,52 g, 19 mm,
flan crăpat.
Ester, passim. Inv. 66563.

211. AE Mangîr, 1,50 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 67700.

212. AE Mangîr, 1,50 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66560.

213. AE Mangîr, 1,49 g, 18,5 mm.
Ester, passim. Inv. 76661.

214. AE Mangîr, 1,49 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 67702.

215. AE Mangîr, 1,49 g, 19,5 mm.
1987, Ester, S I A I, c. 5 –1,10 m.
Inv. 56115 (IP36).

216. AE Mangîr, 1,48 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 69846.

217. AE Mangîr, 1,47 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 76656.

218. AE Mangîr, 1,46 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 69868.

219. AE Mangîr, 1,46 g, 19,5 x 18,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67721.

220. AE Mangîr, 1,45 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 69850.

221. AE Mangîr, 1,45 g, 20 x 18 mm.
Ester, passim. Inv. 66541.

222. AE Mangîr, 1,45 g, 19,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66549.

223. AE Mangîr, 1,44 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67716.

224. AE Mangîr, 1,44 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67719.

225. AE Mangîr, 1,44 g, 20 mm.
Ester, passim. Inv. 66542.

226. AE Mangîr, 1,44 g, 20 mm.
Ester, passim. Inv. 66552.

227. AE Mangîr, 1,43 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 69857.

228. AE Mangîr, 1,42 g, 19,5 mm,
flan crăpat.
Ester, passim. Inv. 76670.

229. AE Mangîr, 1,41 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 69866.

230. AE Mangîr, 1,41g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 67718.

231. AE Mangîr, 1,40 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 69854.

232. AE Mangîr, 1,40 g, 19 mm.
1985, Ester, passim. Inv. 54763 (IP43).

233. AE Mangîr, 1,39 g, 19,5 x 18 mm,
tăiată.
Ester, passim. Inv. 69861.

234. AE Mangîr, 1,39 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 69865.

235. AE Mangîr, 1,39 g, 19,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 68483.

236. AE Mangîr, 1,38 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68475.

237. AE Mangîr, 1,38 g, 19 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 66581.

238. AE Mangîr, 1,37 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66544.

239. AE Mangîr, 1,36 g, 18,5 mm.
Ester, passim. Inv. 69853.

240. AE Mangîr, 1,36 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68477.

241. AE Mangîr, 1,36 g, 19,5 x 18 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66569.

242. AE Mangîr, 1,34 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 76671.

243. AE Mangîr, 1,34 g, 18,5 mm.
Ester, passim. Inv. 69848.

244. AE Mangîr, 1,34 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66559.

245. AE Mangîr, 1,34 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66576.

246. AE Mangîr, 1,32 g, 19,5 x 18 mm,
tăiată.
Ester, passim. Inv. 69860.

247. AE Mangîr, 1,32 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 68490.

248. AE Mangîr, 1,31 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68480.

249. AE Mangîr, 1,31 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66545.

250. AE Mangîr, 1,30 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 76653.

251. AE Mangîr, 1,30 g, 20 mm.
Ester, passim. Inv. 67722.

252. AE Mangîr, 1,29 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 79859.

253. AE Mangîr, 1,29 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68479.

254. AE Mangîr, 1,28 g, 19,5 mm,tăiată.
Ester, passim. Inv. 69862.

255. AE Mangîr, 1,28 g, 19,5 x 14 mm, tăiată.
Ester, passim. Inv. 68487.

256. AE Mangîr, 1,28 g, 19 mm.
1987, Ester, passim. Inv. 6116 (IP44).

257. AE Mangîr, 1,27 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 76655.

258. AE Mangîr, 1,26 g, 18,5 mm.
Ester, passim, Inv. 67724.

259. AE Mangîr, 1,26 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 67729.

260. AE Mangîr, 1,24 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 69856.

261. AE Mangîr, 1,24 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67092.

262. AE Mangîr, 1,24 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66546.

263. AE Mangîr, 1,24 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66571.

264. AE Mangîr, 1,22 g, 20 x 18,5 mm, tăiată.
Ester, passim. Inv. 76660.

265. AE Mangîr, 1,22 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 69855.

266. AE Mangîr, 1,22 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 69870.

267. AE Mangîr, 1,22 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 68492.

268. AE Mangîr, 1,22 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 66561.

269. AE Mangîr, 1,21 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67726.

270. AE Mangîr, 1,20 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66554.

271. AE Mangîr, 1,20 g, 21 x 17 mm, p.
1985, Ester, passim. Inv. 54765 (IP45).

272. AE Mangîr, 1,20 g, 19mm.
1983, Ester, S I, c. 31, -0,20 m
Inv. 53526 (IP37).

273. AE Mangîr, 1,19 g, 19 mm,
Ester, passim. Inv. 69852.

274. AE Mangîr, 1,18 g, 20 x 19 mm.
Ester, passim. Inv. 67714.

275. AE Mangîr, 1,18 g, 19 mm, p.
1984, Ester, passim. Inv. 53861.

276. AE Mangîr, 1,18 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66550.

277. AE Mangîr, 1,17 g, 20 x 16 mm, r.
Ester, passim. Inv. 76668.

278. AE Mangîr, 1,17 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 76676.

279. AE Mangîr, 1,16 g, 19,5 x 18,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67720.

280. AE Mangîr, 1,15 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 66543.

281. AE Mangîr, 1,14 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 69872.

282. AE Mangîr, 1,13 g, 19 mm, p.
Ester, passim, Inv. 76674.

283. AE Mangîr, 1,13 g, 19 mm, r.
1985, Ester, passim. Inv. 54764 (IP47).

284. AE Mangîr, 1,12 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67711.

285. AE Mangîr, 1,12 g, 18,5 mm, r.
1984, Ester, passim. Inv. 53858 (IP48).

286. AE Mangîr, 1,12 g, 19 mm.
1983, Ester, S I A1, c. 31, -0,20 m.
Inv. 53527 (IP38).

287. AE Mangîr, 1,11 g, 19,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66570.

288. AE Mangîr, 1,11 g, 19,5 x 15 mm, tăiată.
Ester, passim. Fn.

289. AE Mangîr, 1,09 g, 18 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66573.

290. AE Mangîr, 1,09 g, 19 mm, p.
1984, Ester, passim. Inv. 53862 (IP49).

291. AE Mangîr, 1,07g, 19 mm, tăiată.
Ester, passim. Inv. 66562.

292. AE Mangîr, 1,06 g, 18 x 16,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66566.

293. AE Mangîr, 1,06 g, 19 x 17,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66568.

294. AE Mangîr, 1,05 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 69869.

295. AE Mangîr, 1,03 g, 17,5 x 16,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66567.

296. AE Mangîr, 1,02 g, 18,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 68486.

297. AE Mangîr, 1,02 g, 19,5 x 17,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66565.

298. AE Mangîr, 1,01 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66583.

299. AE Mangîr, 1,00 g, 19 mm,
1984, Ester, passim. Inv. 53859 (IP50).

300. AE Mangîr, 1,00g, 19,5 x 18 mm, p., r.
Ester, passim. Fn.

301. AE Mangîr, 0,99 g, 19 mm, p.
1984, Ester, passim. Inv. 53856 (IP51).

302. AE Mangîr, 0,97 g, 19,5 mm,
flan crăpat.
Ester, passim. Inv. 68482.

303. AE Mangîr, 0,96 g, 19 x 16 mm, p., r.
Ester, passim. Inv. 69863.

304. AE Mangîr, 0,93 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66577.

305. AE Mangîr, 0,92 g, 19,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 68485.

306. AE Mangîr, 0,89 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 76664.

307. AE Mangîr, 0,89 g, 17 x 14,5 mm, tăiată.
Ester, passim. Inv. 68488.

308. AE Mangîr, 0,88 g, 18 mm.
1985, Ester, passim. Inv. 54767 (IP52).

309. AE Mangîr, 0,86 g, 18 mm.
Ester, passim. Inv. 76667.

310. AE Mangîr, 0,85 g, 20 mm,
flan crăpat.
Ester, passim. Inv. 66558.

311. AE Mangîr, 0,84 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 76666.

312. AE Mangîr, 0,82 g, 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66575.

313. AE Mangîr, 0,81 g, 19 mm, p., r.
Ester, passim. Fn.

314. AE Mangîr, 0,73 g, 19,5 x 18 mm,
flan crăpat.
Ester, passim. Inv. 67723.

315. AE Mangîr, 0,69 g, 19 mm.
Ester, passim. Inv. 67727.

316. AE Mangîr, 0,32 g, 17,5 x 14,5mm, r.
Ester, passim. Fn.

NP 472, Saray, 1100 H.

317. AE Mangîr, 2,02 g, 19,5 x 18,5 mm.
Ester, passim. Inv. 66587.

318. AE Mangîr, 1,38 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66586.

319. AE Mangîr, 1,33 g, 19 x 18 mm, p.
Ester, passim. Inv. 68473.

320. AE Mangîr, 1,14 g, 20 mm,
Ester, passim. Inv. 66585.

321. AE Mangîr, 0,99 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 68474.

322. AE Mangîr, 0,86 g, 19 x 17 mm, r.
Ester, passim. Inv. 66584.

NP 471(472), tip general

323. AE Mangîr, 1,47 g, 19,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67730.

324. AE Mangîr, 1,27 g, 19,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 67732.

325. AE Mangîr, 1,14 g., 19 mm, p.
Ester, passim. Inv. 67731.

Mustafa II

326. AR 1/2 zolta, 7,55 g, 29 mm,
fals placat cu argint,
tip NP 491, Edirne, 1106 H.
Ester, passim. Inv. 68470.

327. AR, Para, 0,55 g, 15 x 14 mm,
NP 494, Misir, 1106 H.
Ester, passim. Inv. 66479.

Ahmed III

328. AR 1/2 zolta, 9,77 g, 28,5 mm,
fals argintat.
tip NP 521, Kostantiniye, 1115 H.
Ester, passim. Inv. 67663.

329. AR, Para, 0,41 g, 13 mm,
NP 522, Islâmbol, 1115 H.
Ester, passim. Inv. 66470.

330. AR, Para, 0,39 g, 13 mm, p.,
NP 522, Islâmbol, 1115 H.
1983, Ester, passim. Inv. 53517 (IP53).

NP 523, Kostantiniye, 1115 H.

331. AR, Para, 0,83 g, 15 mm, p., aurită.
1988, Ester, passim. Inv. 56788 (IP54).

332. AR, Para, 0,69 g, 14,5 mm.
Ester, passim. Inv. 66468.

333. AR, Para, 0,63 g, 14 mm.
Ester, passim. Inv. 68823.

334. AR, Para, 0,62 g, 14,5 mm, p.
1990, Ester, S I B, c. 1, groapă.
Inv. 57081 (IP59).

335. AR, Para, 0,60 g, 14 mm, p.
Ester, passim. Inv. 68822.

336. AR, Para, 0,60 g, 13 mm.
Ester, passim. Inv. 76625.

337. AR, Para, 0,57 g, 14 mm.
Ester, passim. Inv. 67671.

338. AR, Para, 0,53 g, 13,5 mm.
2001, Ester, passim. Inv. 69662.

339. AR, Para, 0,53 g, 14 x 13 mm.
Ester, passim. Inv. 76621.

340. AR, Para, 0,51 g, 14 mm, p.
1980, Ester, S I, c. 1, –0,95 m, M_5.
Inv. 48897 (IP60).

341. AR, Para, 0,51 g, 15 mm.
Ester, passim. Inv. 66469.

342. AR, Para, 0,45 g, 15 mm, p.
1982, Ester, passim. Inv. 51424 (IP55).

343. AR, Para, 0,45 g, 14 mm, p.
Ester, passim. Inv. 68821.

344. AR, Para, 0,41 g, 13,5 mm, p.
1992, Ester, passim. Inv. 57920 (IP57).

345. AR, Para, 0,41 g, 14 mm, p.
1984, Ester, passim. Inv. 53842 (IP56).

346. AR, Para, 0,35 g, 15,5 mm, p.
1990, Ester, S I B, c. 8, -1,05 m, M4.
Inv. 57083 (IP62).

347. AR, Para, 0,35 g, 15 mm, p.
1985, Ester, S I A1, c. 7, -0,20 m.
Inv. 54761 (IP61).

348. AR, Para, 0,29 g, 15,5 mm, p., r.
1985, Ester, passim. Inv. 54756 (IP58).

NP 524, Kostantiniye, 1115 H.

349. AR, Akçe, 0,18 g, 10 mm, p.
Ester, passim. Inv. 76626.

350. AR, Akçe, 0,18 g, 12 mm, p,
fals argintat.
1990, Ester, -1,20 m, M7.
Inv. 57086 (IP63).

351. AR, Akçe, 0,15 g, 11 mm, p., r.
1981, Ester, S I, -0,75 m, M15a.
Inv. 51128 (IP64).

352. AR, Akçe, 0,14 g, 11 mm, p.
1981, Ester, S I, c. 3, -1,00 m, M21.
Inv. 51130 (IP65).

353. AR, Para, 0,27 g, 11,5 mm, p.,
NP 525, Kostantiniye, 1115 H.
Ester, passim. Inv. 66493.

354. AR, Para, 0,25 g, 11 mm, p.,
NP 525, Kostantiniye, 1115 H.
Ester, passim. Inv. 76627.

NP 526, Kostantiniye, 1115H.

355. AR, Akçe, 0,17 g, 9 mm.
Ester, passim. Inv. 68820.

356. AR, Akçe, 0,15 g, 9,5 mm.
Ester, passim. Inv. 67686.

357. AR, Akçe, 0,14 g, 9 mm, p., r.
1984, Ester, passim. Inv. 53843 (IP68).

358. AR, Akçe, 0,14 g, 9,5 mm, p.
1988, Ester, S I B, -0,30 m.
Inv. 56774 (IP66).

359. AR, Akçe, 0,14 g, 10 mm, p., r.
1988, Ester, passim. Inv. 56773 (IP67).

360. AR, Para, 0,60 g, 16,5 x 14,5 mm, p.,
NP 527, Misir, 1115 H.
Ester, passim. Inv. 76639.

361. AR, Para, 0,56 g, 14,5 mm,
NP 527, Misir, 1115 H.
Ester, passim. Inv. 76640.

Mahmud I

362. AR. Guruş, 2, 89 g, 18 x 14 mm,
guruş fals, fragmentar,
tip NP 572(573), Kostantiniye,
1143 H.
Ester, passim. Fn.

363. AR Beşlik, 2,17 g, 19 mm, p.,
NP 576, Kostantiniye, 1143 H.
1983, Ester, passim. Inv. 53518 (IP69).

NP 578, Kostantinye, 1143 H
Av. 1 ornament mic.

364. AR, Para, 0,57 g, 15,5 mm.
2001, Ester, passim. Inv. 69669.

365. AR, Para, 0,54g, 16 mm.
Ester, passim. Inv. 76628.

366. AR, Para, 0,47 g, 16 mm.
1985, Ester, S I A1, c. 11, -0,75, podea.
Inv. 54762 (IP71).

367. AR, Para, 0,46 g, 16 mm.
Ester, passim. Inv. 68824.

368. AR, Para, 0,45 g, 15,5 mm, p.
2001, Ester, passim. Inv. 69670.

Av. 1ornament mare şi 9 ornamente mici

369. AR, Para, 0,70 g, 17 mm, p.
Ester, passim. Inv. 67667.

370. AR, Para, 0,57 g, 17 mm.
Ester, passim. Inv. 66487.

371. AR, Para, 0,50 g, 17 mm, r.
Ester, passim. Inv. 68826.

372. AR, Para, 0,50 g, 17 mm, p.
1985, Ester, passim. Inv. 54760 (IP77).

373. AR, Para, 0,46 g, 17 mm, p.
1980, Ester, S I, -0,90 m, M_6.
Inv. 48898 (IP73).

374. AR, Para, 0,45 g, 17 mm, p.
Ester, passim. Inv. 76629.

375. AR, Para, 0,44 g, 17 mm.
Ester, passim. Inv. 66489.

376. AR, Para, 0,42 g, 17 mm, p.
1981, Ester, S I, -1,00 m, M_{25}.
Inv. 51146 (IP74).

377. AR, Para, 0,38 g, 17 mm, p.
1983, Ester, passim. Inv. 53532 (IP79).

378. AR, Para, 0,37 g, 17 mm, p.
1982, Ester, passim. Inv. 51425 (IP80).

379. AR, Para, 0,37 g, 17 mm.
1983, Ester, S I, c. 30, -0,45 m.
Inv. 53528 (IP76).

380. AR, Para, 0,34 g, 16,5 mm, r.
Ester, passim. Inv. 67670.

Av. 1 ornament mare şi 3 ornamente mici

381. AR, Para, 0,54 g, 17 mm, p.
1980, Ester, S I, c. 2, -0,40 m.
Inv. 48899 (IP70)

382. AR, Para, 0,50 g, 16 mm.
Ester, passim. Inv. 68825.

383. AR, Para, 0,47g,16 mm, p., deformată.
Ester, passim. Inv. 76630.

384. AR, Para, 0,46 g, 16 mm.
1990, Ester, S I B, c. 8, -1.05 m, M_4.
Inv. 57084 (IP72).

385. AR, Para, 0,45 g, 15,5 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66490.

386. AR, Para, 0,45 g, 16,5 mm, p.
1983, Ester, passim. Inv. 53519 (IP78).

387. AR, Para, 0,43 g, 16 mm, p.
Ester, passim. Inv. 66492.

388. AR, Para, 0,40 g, 14,5 mm, p.
1980, Ester, S I, -0,95 m, M_{13}.
Inv. 48900 (IP75).

389. AR, Para, 0,36 g, 16 mm, p.
1984, Ester, passim. Inv. 53841 (IP81).

390. AR, Para, 0,35 g, 16 mm, p.
1984, Ester, passim. Inv. 53853 (IP82).

NP 579, Kostantiniye, 1143H.

391. AR,Akçe, 0,16 g, 11 mm, p., argintat.
1983, Ester, passim. Inv. 53524 (IP86).

392. AR,Akçe, 0,13 g, 12 mm, p., r.
1985, Ester, passim. Inv. 54754 (IP87).

393. AR,Akçe, 0,12 g, ? mm, p., r.
1985, Ester, passim. Inv. 54755 (IP88).

394. AR,Akçe, 0,10 g, 11,5 mm, p., r.
1985, Ester, passim. Inv. 54759 (IP89).

395. AR,Akçe, 0,08 g, ? mm, p.,r.
1985, Ester, passim. Inv. 56786 (IP90).

NP 580, Misir, 1143 H.
Av. 1 ornament mare si 3 ornamente mici

396. AR, Para, 0,44 g, 16 mm.
Ester, passim. Inv. 76622.

397. AR, Para, 0,36 g, 15,5 mm, p.
1985, Ester, passim. Inv. 54757 (IP85).

398. AR, Para, 0,34 g, 15 mm.
Ester, passim. Inv. 66491.

399. AR, Para, 0,33 g, 15,5 mm, p.
1981, Ester, S I, -0,80 m, M_{22}.
Inv. 51131 (IP83).

400. AR, Para, 0,22 g, 15,5 mm, p., r.
1987, Ester, S I A_1,c. 4, -0,40 m, podea.
Inv. 56114 (IP84).

401. AR, Para, 0,22 g, 16 mm.
1989, Ester, S II B, -0,30 m.
Inv. 56781 (IP119).

Osman III

402. AR, Para, 0,44 g, 16 mm,
NP 602, Kostantiniye, 1168 H.
Ester, passim. Inv. 76635.

403. AR, Para, 0,36 g, 16 mm,
NP 602, Kostantiniye, 1168 H.
Ester, passim. Inv. 66488.

404. AR, Para, 0,24 g, 15,5 mm, p.,
NP 602, Kostantiniye, 1168 H.
1982, Ester, passim. Inv. 51422 (IP91).

405. AR, Akçe, 0,16 g, 11,5 mm, p.,
NP 603, Kostantiniye, 1168 H.
Ester, passim. Inv. 68827.

Mustafa III

NP 639, Islâmbol, 1171 H.

406. AR, Para, 0,48 g, 16 mm (1).
Ester, passim. Inv. 67669.

407. AR, Para, 0,36 g, 16 mm, r.(1?).
1987, Ester, S I C, c. 8, -0,45 m.
Inv. 56113 (IP96).

408. AR, Para, 0,42 g, 15,5 mm, (4).
1983, Ester, passim. Inv.53521 (IP97).

409. AR, Para, 0,16 g, 15,5 mm, (4),
Av şi Rv incuse.
1989, Ester, S I B, c. 1, -0,30 m.
Inv. 56780 (IP92).

410. AR, Para, 0,45 g, 15 mm, p., (5).
1983, Ester, passim. Inv. 53522 (IP98).

411. AR, Para, 0,48 g, 15 mm, (6).
Ester, passim. Inv. 66474.

412. AR, Para, 0,34 g, 15 mm, (6).
Ester, passim. Inv. 68830.

413. AR, Para, 0,53 g, 15 mm, (8).
2001, Ester, passim. Inv. 69675.

414. AR, Para, 0,50 g, 15 mm, p., (8).
Ester, passim. Inv. 76634.

415. AR, Para, 0,41 g, 15,5 mm, p., (8).
2001, Ester, passim. Inv. 69661.

416. AR, Para, 0,41 g, 15,5 mm, p., (8).
Ester, passim. Inv. 68829.

417. AR, Para, 0,37 g, 15 mm, (8).
Ester, passim. Inv. 68831.

418. AR, Para, 0,33 g, 15,5 mm, p.,(8).
1981, Ester, S I, c. 3, –1,00 m, M_{20}.
Inv. 51129 (IP94).

419. AR, Para, 0,30 g, 15,5 mm, (8).
1986, Ester, S I C, c. 9, -0,30 m.
Inv. 56120 (IP93).

420. AR, Para, 0,39 g, 15 mm, (81).
Ester, passim. Inv. 76631.

421. AR, Para, 0,58 g, 15 mm, (82).
Ester, passim. Inv. 76633.

422. AR, Para, 0,37 g, 15,5 mm, (82).
Ester, passim. Inv. 76632.

423. AR, Para, 0,37 g, 15,5 mm, p., (82).
Ester, passim. Inv. 68828.

424. AR, Para, 0,25 g, 15,5 mm, p., r.(?).
1984, Ester, passim. Inv. 53884(IP100).

425. AR, Para, 0,21 g, 16 mm, r., (?).
1984, Ester, passim. Inv. 53847 (IP99).

426. AR, Para, 0,37 g, 15,5 mm, (12),
Av. parţial incus.
1986, Ester, S I C, c. 9, -0,30 m.
Inv. 56121 (IP95).

427. AE, Para, 0,13 g, 14,5 mm, p.,
fals aramă.
Ester, passim. Fn.

428.AR, Akçe, 0,11 g, 12 mm, p.,
NP 640, Islâmbol, 1171 H, Av. incus.
1981, Ester, passim. Inv. 51126 (IP104).

NP 643, Misir, 1171 H.

429. AR, Para, 0,35 g, 14,5 mm, (1).
Ester, passim. Inv. 66473.

430. AR, Para, 0,28 g, 15 mm, (1).
Ester, passim. Inv. 66502.

431. AR, Para, 0,31 g, 16 mm, (5).
1980, Ester, S I A, c. 1, -0,20 m.
Inv. 48902 (IP101).

432. AR, Para, 0,41 g, 15,5 mm, (6).
Ester, passim. Inv. 66472.

433. AR, Para, 0,30 g, 16 mm, (6).
1990, Ester, S I B,- 0,70 m.
Inv. 57080 (IP102).

434. AR, Para, 0,24 g, 15 mm, (?),
Av parţial incus.
1983, Ester, passim. Inv. 53520 (IP103).

Abdülhamid I

435. AR, Para, 0,28 g, 15 mm, r.,
NP 681, Kostantiniye, 1187 H (?).
2001, Ester, passim. Inv. 67673.

436. AR, Para, 0,35 g, 15,5 mm,
NP 683, Misir, 1187 H (?).
1989, Ester, S I B, c. 1, -0,20 m.
Inv. 56779 (IP105).

437. AR, Para, 0,26 g, 15,5 mm, p.,
NP 683. Misir, 1187 H (?),
Av. parţial incus.
1990, Ester, passim. Inv. 57088 (IP109).

438. AR, Para, 0,21 g, 15 mm,
Rv. tip NP 683, Misir, 1187 H(?),
Av. incus.
1990, Ester, podea biserică, -0,90 m.
Inv. 57077 (IP107).

439. AR, Para, 0,19 g, 15,5 mm.
1990, Ester, podea biserică, -1,10 m.
Inv. 57078 (IP108).

440. AR, Para, 0,16 g, 15 mm.
1981, Ester, S I – 1,00 m, M25.
Inv. 51145 (IP106).

Selim III

441. AR, Para, 0,24 g, 15 mm,
NP 713, Islâmbol, 1203 H (1).
2001, Ester, passim, Inv. 69671.

442. AR, Para, 0,23 g, 15 mm,
NP 713, Islâmbol, 1203 H (1).
1990, Ester, S I B, -0,50 m.
Inv. 57079 (IP110).

443. AR, Para, 0,28 g, 15 mm,
NP 713, Islâmbol, 1203 H (11).
Ester, passim. Inv.68833.

444. AR, Para, 0,28 g, 15,5 mm.
NP 713, Islâmbol, 1203 H (?).
Ester, passim. Inv. 68832.

445. AR, Para, 0,20 g, 16 mm,
NP 717, Misir, 1203 H (?)
1989, Ester, S I B, podea biserică,
-1,50 m. Inv. 56778 (IP114).

Abdülmedjid

446. AR 20 parale, 1,60 g, 21 mm,
NP 888, Kostantiniye, 1255H (2).
1984, Ester, S I A, c. 9A, -0,20 m.
Inv. 53855 (IP111).

Imperiul Otoman – neprecizate

447. AR, Akçe, 0,33 g, 10 mm,
Kostantiniye, sec. XVI-XVII.
Ester, passim. Fn.

Av……./duri [be]/Kostantiniye/……
Rv. Ornament

448. AE Mangîr, 2,30 g, 11x11 mm,
Kostantiniye, sec. XVI-XVII.
Ester, passim. Inv. 64598.

449. AR, Akçe, 0,21 g, 10,5 mm, p.,
Edirne, sec.XVII.
1981, Ester, passim. Inv. 51122
(IP112).

450. AR, Akçe, 0,34 g, 11 x 10 mm,
Sidrekipsi, sec. XVI-XVII.
Ester, passim. Inv. 66511.

451.AR, Para(?), 0,42g, 16,5 x 13,5 mm,
Misir, două Rv., sec. XVII.
Ester, passim. Inv. 68835.

452.AR,Para(?), 0,40g, 14,5 mm, p.,
Misir, sec. XVII.
2001, Ester, passim. Inv. 69672.

453.AR, Para(?), 0,48g, 17 x 14,5 mm, p.,
fals argintat, Misir, sec. XVII.
Ester, passim. Inv. 79894.

Av. Sultanül/berreyni ve hakanül/…?
Rv. …..Han
454. AR Onluk?, 2,15 g, 13 mm,
Ester, passim. Inv. 66509.

455.AR, Para(?), 0,55 g,16 mm, sec. XVII.
1983, Ester, passim. Inv. 53534 (IP118).

Av. [Azze] nasrühü/ duri be/….
Rv. Ornament
456. AE Mangîr, 1,06 g, 13 x 10 mm,
sec. XVII.
Ester, passim. Inv. 67708.

457. AR, Akçe, 0,58 g, 11 x 10 mm, p.,
sec. XVI.
Ester, passim. Fn.

458. AR, Akçe, 0,21 g, 10 mm,
sec. XVI-XVII.
1989, Ester, S I B, c. 2, -0,50 m.
Inv. 56783 (IP116).

459. AR, Para, 0,48 g, 15,5 mm, p.,
sec. XVII,
1988, Ester, S I B, -0,80 m, M_2.
Inv. 56776 (IP117).

460. AR, Akçe, 0,32 g, 10,5 mm, p.,
sec. XVII.
Ester, passim. Fn.

461. AR, Akçe(?), 0,56 g, 14,5 x 12mm, p.,
sec. XVI.
1985, Ester, passim. Inv. 56787 (IP113).

462. AR Dirhem, 2,96 g, 19,5 x 16,5 mm,
fals argintat, sec. XVI.
Ester, passim. Inv. 66463.

463. AE, Para, 0,17 g, 15 mm,
fals de aramă după para, sec. XVIII.
1990, Ester, SI B, -1,10 m, biserică. Fn.

TOSCANA

Ferdinand II
464. AR Luigin, 1,42 g, 20,5 mm,
flan crăpat,
SWC, p. 926, Livorno, 1664?
Ester, passim. Inv. 68790.

RAGUZA

465. AR, Grossetto, 0,25 g, 14 mm, p.,
Reşetar, II, p. 126-127, tip general,
f.a. (1617-1621).
1980, Ester, S I, c. 2, -0,80 m, M_3.
Inv. 48896 (IP136).

466. AR, Grossetto, 0,46 g, 17 mm, p.,
Reşetar, II, p. 142, nr. 1527, gr. 1, 1627
1981, Ester, passim. Inv.51127(IP137).

467. AR, Grossetto, 0,57 g, 17,5 mm, p.,
1644, Ester, passim. Inv. 67668.

468. AR, Grossetto, 0,56 g, 19 mm,
Reşetar, II, p. 154, nr. 1692, gr. 3,1657
1992, Ester, passim. Inv.57966(IP138).

469. AR, Grossetto, 0,47 g, 17,5 mm, p.,
Reşetar, II, p. 142-153, tip general,
16…..?, după 1621.
2001, Ester, passim. Inv. 69874.

470. AR, Grossetto, 0,42 g, 17,5 mm,
Reşetar, II, p. 142-153, tip general,
16…..?, după 1621.
1989, Ester, passim. Inv.56789(IP139).

471. AR, Grossetto, 0,41 g, ? mm, r.,
Reşetar, II, p. 142-153, tip general,
16…..?, după 1621.
1994, Ester, M distrus. Fn. (IP140).

UNGARIA

Ludovic II
472. AR, Dinar, 0,52 g, 15 mm, p.,
Unger, 675, L-K, 1522,
A. Pohl, p. 300, Kremnitz.
1992, Ester, passim. Inv. 57921 (IP141).

Ferdinand I
473. AR, Dinar, 0,29 g, 15,5 mm, p., r., fals argintat, tip Unger, nr. 55-57, Kremnitz.
1982, Ester, S I,c. 11, -0,45 m.
Inv. 51427 (IP142).

SPANIA

Filip III
474. AR, 8 reali, 13,82 g, 29x26 mm, tăiată.
Ester, passim. Col. privată.

Filip III (IV)
475. AR, 4 reali, 6,58 g, 25x22,5 mm, tăiată poliponal, argintată.
Ester, passim. Inv. 80950.

IMPERIUL ROMANO GERMAN

… DVX BV…/MAR…
476. AR, Taler, 10,43 g, 30 x 28,5 mm, fragment 1/3, fals de aramă argintată.
Ester, passim. Fn.

NÜRNBERG

Av.
+HANS+SCHULTES+ZV+NVRENBERG
scut cu glob cruciger
Rv.
+GLICK+KVMPT+VON+GOT+ISTWAR
3 coroane alternând cu 3 flori de crin, în centru o roză cu 6 petale
477. AE, Jeton, 1,48 g, 22,5 x 21,5 mm, M. Mitchiner, I, nr. 1405-1407
Ester, passim. Inv. 62116.

Av.
+HA[NS S]CHULTES:N[V]RNBE
scut cu glob cruciger
Rv.
+GLICK+KVMPT+VON+GOT+[IST]WAR
3 coroane alternând cu 3 flori de crin, în centru o roză cu 6 petale
478. AE, Jeton, 1,48 g, 22,5 x 21,5 mm, M. Mitchiner, I, nr. 1405-1407
Ester, passim. Inv. 67697.

VENEŢIA

Pasquale Cicogna
479. AR, Ducaton, 22,69 g, 41,5 mm, fals argintat.
Ester, passim. Inv. 66525.

RUSIA

Alexei Mihailovici
480. AR Denga, 0,40 g, 13,5 x 10 mm, p.
Ester, passim. Inv. 76652.

FRANŢA

Ludovic XIV
481. AR, 1/2 écu, 1,27, g, 19,5 mm, Hofmann, p. 175, nr. 63, tip general, 1660.
1984, Târguşor, sector zootehnic.
Inv. 53837.

POLONIA

Cazimir IV-Ioan Albert
482. AR 1/2groş,0,31g,14 mm, p., tăiată, Gumowski, tip general, Cracovia, 1479-1499.
1980, Ester, S I, c. 3, -0,53 m, M_1.
Inv. 48904 (IP148).

Neprecizat
483. AR 1/2 groş, 0,37 g, 17 mm, p., r. Gumowski, tip general, Cracovia, Alexandru-1566.
1980, Ester, S I, c. 1, -0,75 m, M_2.
Inv. 48903 (IP149).

484. AR 1/2 groş, 0,36 g, 17,5 mm, p., r. Gumowski, tip general, Cracovia, Alexandru-1566.
1980, Ester, S I, c. 5, -1,00 m, M_{15}.
Inv. 48905 (IP150).

Sigismund III
Av. SIGI·3…EX·POL…
Rv. ·III·/GROS:ARG/TRIP…/POLO97/I-F
485. AR, 3groşi, 1,77 g, 21,5x20 mm, p. Gumowski, 1063, Wschowa, 1597.
2001, Ester, passim. Inv. 69873.

Av. SIGI·3DG REX POMDL
Rv.
·III·/GROSARG:/TRIPREIG:/POLONIA/
9?I-F
486. AR, 3groşi, 1,94 g, 21 mm,
fals din aramă tip Gumowski, 995
Poznan, 15??.
Ester, passim. Inv. 67695.

487. AR, Groş, 0,25 g, 16,5 mm, p.,r.,
Gumowski, tip general, după 1598.
1985, Ester, passim. Inv. 56785(IP151).

488. AR, Solidus, 0,17 g, 14,5 x 10 mm, p.,
fragment, argintat, 162?
Ester, passim. Fn.

Ioan Casimir
489. AE, Solidus, 1,01 g, 16 mm,
Gumowski, 1638-1645, ?, 1659-1666.
Ester, passim. Inv. 76615.

LITUANIA

Sigismund II August
490. AE 1/2 Groş, 0,96 g, 19,5 mm, p., r.,
fals, tip general, 156?.
Ester, passim. Inv. 79856.

491. AE 1/2 Groş, 0,94 g, 18,5 mm,
fals argintat, tip general, 15??
Ester, passim. Inv. 79855.

Sigismund III
492. AR, Solidus, 0,37 g, 16 mm, p.,
Gumowski, 1305-1307, Vilno, 1624.
Ester, passim. Inv. 76616.

Ioan Casimir
493. AE, Solidus, 1,56 g, 15,5 mm, p.,
H-C I, 2289, Vilno, 1665.
1983, Ester, passim. Inv. 53515 (IP147).

494. AE, Solidus, 1,14 g, 15 mm.
Gumowski, 1871, Vilno, 1666.
Ester, passim. Inv. 67703.

495. AE, Solidus, 1,09 g, 15 mm,
flan crăpat.
Gumowski, 1871, Vilno, 1666.
Ester, passim. Inv. 67696.

496. AE, Solidus, 0,94 g, 16 mm,
flan crăpat.
Gumowski, 1871, Vilno, 166?.
Ester,passim. Inv. 79897.

497. AE, Solidus, 1,03 g, 15,5 mm, r.
Ester, passim. Col. privată.

GDANSK

Sigismund III
498. AR, Ort, 5,57 g, 28,5 mm, p.,
H-C I, 1339, 1615.
1983, Ester, passim. Inv. 53514(IP146).

RIGA

Sigismund III
499. AR, Solidus, 0,60 g, 16 mm,
Gumowski, 1441, 1621.
Ester, passim. Inv. 76617.

Gustav Adolf
500. AR, Solidus, 0,40 g, 16 mm, r.
Av. GVST ADO⊗ L:D…6
Rv. +SOLIDVS ⊗ RIGENSIS
Ester, passim. Col. privată.

Cristina
501. AR, Solidus, 0,31 g, 15,5 mm,
Ester, passim. Inv. 68838.

PRUSIA

Albert
502. AR, Solidus, 0,87 g, 21 mm, p., r.,
H-C II, 5414, 1531.
1987, Ester, S I A_1, c. 5, -1,05 m.
Inv. 56124 (IP145).

MOLDOVA

Dabija
Lituania-Ioan Casimir
503. AE, Solidus, 0,55 g, 15,5 mm, p.
Av. IOA·CAS:D:G…, monograma,
Rv. [SOL]IDUS3M.DLIT 1661,
Stema Lituaniei.
Ester, passim. Inv. 68839.

Riga-Cristina
504. AE, Solidus, 0,48 g, 15,5 mm, p.
MBR, p. 94-96, Av.CHRIST…,
Rv. …CIVI RIGG
1983, Ester, S I A_1, c. 32, -0,50 m,
Inv. 53530 (IP143).

505. AE, Solidus, 0,33 g, 15,5 mm,
MBR, p. 94-96, Av.AD:G·R·S…
Rv. VS·CIVI·RIG·60…
1983, Ester, passim. Inv. 53516 (IP144).

506. AE, Solidus, 0,39 g, 15 mm, p.
Av. monogramă
Rv. Stema oraşului Riga
Ester, passim. Inv. 68840.

Neprecizat
507. AE, Solidus, 0,26 g, 15 mm, p.
Av. DVX ALB…
Rv…….
Ester, passim. Fn.

DEPOZITE FUNERARE

A. Depozit funerar format din 3 piese otomane descoperit în M_{27} în anul 1981, în zona mâinilor.

Mahmud I
1. AR, Para, 0,49 g, 15,5 mm, p.,
NP 578, Kostantiniye, 1143 H,
Av. un ornament.
1981, Ester, S I, -1,00 m, M_{27}.
Inv. 51149 (IP120).

Mustafa III
2. AR, Para, 0,46 g, 15,5 mm,
NP 639, Kostantiniye, 1171H (82).
1981, Ester, S I, -1,00 m, M_{27}.
Inv. 51147 (IP121).

3. AR, Para, 0,37 g, 15 mm,
NP 639, Kostantiniye, 1171 H (82).
1981, Ester, S I, -1,00 m, M_{27}.
Inv. 51148 (IP122).

B. Depozit funerar format din 13 piese otomane descoperit în M_{24} în anul 1981 în zona gâtului, probabil o mică salbă.

Mahmud I
NP 578, Kostantiniye, 1143 H.

1. AR, Para, 0,36 g, 15,5 mm, p.,
Av. 1 ornament.
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51134 (IP123).

2. AR, Para, 0,34 g, 15,5 mm, p.,
Av. 1 ornament.
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51135 (IP124).

3. AR, Para, 0,28 g, 15 mm, p.,
Av. 1 ornament mare, 9 ornamente mici.
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51140 (IP126).

4. AR, Para, 0,25 g, 16,5 mm, p.,
Av. 1 ornament mare, 9 ornamente mici.
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51132(IP128).

5. AR, Para, 0,43 g, 16,5 mm, p., r.
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51137 (IP125).

6. AR, Para, 0,26 g, 15,5 mm, p., r.
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51133 (IP127).

7. AR, Para, 0,15 g, 15,5 mm, p., r.
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51144 (IP129).

Mustafa III
8. AR, Para, 0,21 g, 15,5 mm, p.,
NP 639, Islâmbol, 1171 H(?).
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51139 (IP131).

9. AR, Para, 0,20 g, 15 mm, p.,
NP 639, Islâmbol, 1171 H(8).
1981, Ester, S I, -0,87 m, M_{24}.
Inv. 51141 (IP130).

Abdülhamid I
10. AR, Para, 0,26 g, 15,5 mm., p.,
NP 681, Kostantiniye, 1187 H(?).
1981, Ester, S I, -0,87 m, M24.
Inv. 51138 (IP132).

11. AR, Para, 0,16 g, 15 mm., p.,
NP 681, Kostantiniye, 1187 H(?).
1981, Ester, S I, -0,87 m, M24.
Inv. 51136 (IP133).

Neprecizate
12. AR, Para, 0,30 g, 16 mm, p.,
1981, Ester, S I, -0,87 m, M24.
Inv. 51143 (IP134).

13. AR, Para, 0,17 g, 15 mm, p.,
1981, Ester, S I, -0,87 m, M24.
Inv. 51142 (IP135).

TEZAUR MONETAR

C. Descoperit în toamna anului 2001, în preajma edificiului de mari dimensiuni în care s-a efectuat un sondaj la sfârşitul anilor 80, depozitul cuprinde 15 monede mărunte otomane, probabil un „tezaur de pungă". Lotul a fost achiziţionat de muzeul constănţean în anul următor.

Ahmed I
Av. Sultan/Ahmed bin/Mehmed han
Rv…./duri be/…
1. AR, Akçe, 0,25 g, 10,5 mm,
tip NP 371, Rv. dublă batere.
Inv. 67673.

Av. Circular: Sultan bin Mehmed han;
în cerc: Ahmed
Rv. Hullide mülkühü/ornament liniar/
sene/1012(?).
2. AR, Akçe, 0,34 g, 12 mm,
tip NP 373, ?, 1012(3) H, var.
Inv. 67674.

Av. Circular: Sultan….. han;
în cerc: Ahmed
Rv. …./ornament liniar/Misir/sene/10…
3. AR, Akçe, 0,15 g, ? mm, r.,
tip NP 373, Misir, 1012 H?,var. pentru monetărie.
Fn.

Murad IV
Av. Sultan/Murad Ahmed/bin han
Rv. Azze nasrühü/duri be/Sidrekipsi/…
4. AR, Akçe, 0,29 g, 11,5 mm,
NP 423, Sidrekipsi,1032 H?
Inv. 67675.

Av. Sultan/Murad bin/….han
Rv. Azze nasrühü/duri ornament cordiform/Misir
5. AR, Para, 0,52 g, 13 mm,
NP 421, Misir, ?.
Inv. 67676.

Ibrahim
Av. Sultan/Ibrahim bin/Ahmed han
Rv. Azze nasrühü/duri be/Kostantiniye/ 1049
NP 440, Kostantiniye, 1049 H.
6. AR, Akçe, 0,34 g, 12 mm.
Inv. 67677.

7. AR, Akçe, 0,31 g., 13 x 11 mm.
Inv. 67680.

8. AR, Akçe, 0,31 g, 12 mm, p.
Inv. 67681.

9. AR, Akçe, 0,30 g, 12 mm.
Inv. 67679.

10. AR, Akçe, 0,29 g, 10,5 mm, deformată.
Inv. 67691.

11. AR, Akçe, 0,21 g, 12,5 mm, p., r.
Inv. 67682.

12. AR, Akçe, 0,20 g, 11 mm, r.
Inv. 67678

13. AR, Akçe, 0,21 g, 11,5 mm,
fals argintat, tip NP 440, Novar, var?
Inv. 67683.

Neprecizate
14. AR, Akçe?, 0,40 g, 13 mm, r.
Inv. 67684.

15. AR, Akçe, 0,30 g, 13 x 11 mm.
Inv. 67685.

ANEXA
DESCOPERIRI MONETARE IZOLATE

Emitent	Monedă/metal	Nr. piese
Hadrian	AE	1
Antoninus Pius	AE (dupondius)	1
Elagabal	AR (denar)	1
Maximian	AE	1
Constantin I	AE	1
Constans	AE	2
Constantius II	AE	12
Constantius II sau Iulian Caesar	AE	1
Valentinian I sau Valens	AE	1
Valentinian I, Valens sau Gratian	AE	1
Gratian sau Theodosius I	AE	1
Valentinian II, Theodosius I sau Arcadius	AE	1
Justin II	AE (folles)	1
Mauriciu Tiberiu	AE (1/2 folles)	1
Focas	AE (folles)	2
Ioan Tzimiskes	AE (folles)	1
Vasile II - Constantin VIII	AE (folles)	1
Alexius I	AE (stamenon)	2
Regatul de Thessalonic	AE	1
Hoarda de Aur	AE	1
Bayezid II	AR (akçe) fals (akçe)	1 1
Selim I	AR (akçe)	2
Suleyman I	AR (akçe) fals (akçe)	2 2
Selim II	AR (akçe) AE (mangîr)	2 2
Murad III	AR (dirhem) fals (dirhem) AR (akçe) fals (akçe) AE (mangîr)	3 3 12 2 2
Mehmed III	AR (akçe) fals (akçe)	4 2

Ahmed I	AR (gümüş) fals (gümüş) AR (medini) AR (akçe) fals (akçe)	5 1 6 4 2
Mustafa I	AR (onluk) AR (gümüş) AR (akçe)	1 2 2
Osman II	AR (akçe)	4
Murad IV	AR (onluk) AR (akçe) fals (akçe) AE (mangîr)	1 10 2 2
Murad IV sau Ibrahim	AE (mangîr)	1
Ibrahim	AR (para?) AR (akçe) fals (akçe) AE (mangîr)	2 12 2 3
Mehmed IV	AR (para) AR (akçe) fals (para)	32 2 2
Suleyman II	AR (para?) AR (akçe) AE (mangîr)	1 1 235
Mustafa II	AR (para) fals (½ zolta)	1 1
Ahmed III	AR (para) AR (akçe) fals (½ zolta) fals (akçe)	25 8 1 1
Mahmud I	AR (beşlik) AR (para) AR (akçe) fals (guruş) fals (akçe)	2 35 4 1 1
Osman III	AR (para) AR (akçe)	3 1
Mustafa III	AR (para) AR (akçe) fals (para)	28 1 1
Abdülhamid I	AR (para)	6
Selim III	AR (para)	5
Abdülmedjid	AR (para)	1
Neprecizate	AR AE (mangîr) fals (dirhem, para)	13 2 2

Florenţa	Ferdinand II	AR (luigin)	1
Raguza		AR (grossetto)	7
Ungaria	Ludovic II	AR (dinar)	1
	Ferdinand I	AR (dinar)	1
Spania	Filip III	AR (8 reali)	1
	Filip IV	AR (4 reali)	1
Imperiul Romano-German		fals (taler) AE (jetoane)	1 2
Veneţia		fals (ducaton) fals (ducat) AE (soldino)	1 1 1
Rusia		AR (denga)	1
Polonia	Casimir IV – Ioan Albert	AR (1/2 groş)	1
	1506-1566	AR (1/2 groş)	2
	Sigismund III	AR (3 groşi) AR (groş) (solidus) fals (3 groşi)	1 1 1 1
	Ioan Casimir	AE (solidus)	1
Lituania	Sigismund II August	fals (1/2 groş)	2
	Sigismund III	AR (solidus)	1
	Ioan Casimir	AE (solidus)	6
Gdansk	Sigismund III	AR (ort)	1
Riga	Sigismund III	AR (solidus)	1
	Gustav Aldof	AR (solidus)	1
	Cristina	AR (solidus)	1
Prusia	Albert	AR (solidus)	1
Moldova	Dabija Vodă	fals (şiling)	5

BIBLIOGRAFIE

ANTON-MANEA 2002-2003 – Cr. Anton Manea, *Inele sigilare medievale din Dobrogea centrală (sec. XVII-XVIII),* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 329-337.

BLASKÓ, NICOLAE 1983-1985 – M. Blaskó, E. Nicolae, *Contribuţii la studiul monedelor de cupru otomane din secolele XV-XVI*, BSNR 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 297-307.

BLASKÓ, NICOLAE 1993 – M. Blaskó, E. Nicolae, *Dirhemi otomani falşi din a doua jumătate a secolului al XVI-lea,* SCIVA 44 (1993), 2, p. 209-213.

COMŞA 1983 – M. Comşa, *Monedele descoperite în cimitirul de la Radovanu, jud. Călăraşi şi semnificaţia lor simbolică,* CN 5 (1983), p. 157-159.

CUSTUREA 1978 – G. Custurea, *Tezaurul monetar de la Cernavodă (sec. XVII-XVIII)*, Pontica 11 (1978), p. 253-257.

CUSTUREA, 1978a – G. Custurea, *Tezaurul monetar de la Enisala (sec. XV-XVII)*, Crisia 8 (1978), p. 531-536.

CUSTUREA 1981-1982 – G. Custurea, *Unele consideraţii asupra circulaţiei monetare în Dobrogea medievală (sec. XV-XVIII),* BSNR 75-76 (1981-1982), p. 365-372.

CUSTUREA 1983 – G. Custurea, *Sondajul arheologic de salvare de la Ester (Jud.Constanţa),* Materiale, Braşov, 1981, Bucureşti, 1983, p. 545-550.

CUSTUREA 1986 – G. Custurea, *Cercetările arheologice din necropola aşezării medievale Ester-Târguşor,* Materiale, Vaslui, 1982, Bucureşti, 1986, p. 300-304.

CUSTUREA 1987 – G. Custurea, *Date noi privind cirulaţia monetară în Dobrogea medievală,* Pontica 20 (1987), p. 237-254.

CUSTUREA 1991 – G. Custurea, *Un tezaur monetar descoperit la Hârşova (sec. XV-XVII),* Peuce 10 (1991), p. 555-559.

CUSTUREA 1995-1996 – G. Custurea, *Câteva ponduri medievale descoperite în Dobrogea,* Pontica 28-29 (1995-1996), p. 323-328.

CUSTUREA 1997 – G. Custurea, *Ester-Târguşor, jud.Constanţa,* CCA 1983-1992, Bucureşti 1997, p. 32-33, nr. 24.

CUSTUREA 1998 – G. Custurea, *Noi ponduri medievale din Dobrogea,* Pontica 31 (1998), p. 307-308.

CUSTUREA 2000- G. Custurea, *Descoperirile monetare de la Ester-Târguşor,* în vol. *Istro-Pontica Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate: 1955-2000,* Tulcea, p. 581-588.

CUSTUREA 2000a – G. Custurea, *Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI)*, Constanţa.

CUSTUREA 2002-2003 – G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite în Dobrogea,* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 439-443.

CUSTUREA 2007 – G. Custurea, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea (sec. IX-XIII),* Pontica 40 (2007), p. 629-640

CUSTUREA 2008 – G. Custurea, *Noi descoperiri monetare bizantine din Dobrogea (sec. V-VII)*, Pontica 41 (2008), p. 533-562.

CUSTUREA 2009 – G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite recent în Dobrogea,* Pontica 42 (2009), p. 671-682.

CUSTUREA, CUSTUREA 1986-1991 – I. Custurea, G. Custurea, *Aspecte ale circulaţiei monetare în Dobrogea în secolele XV-XVIII,* BSNR, 80-85 (1986-1991), 134-139, p. 155-174.

CUSTUREA, MURAT 1979 – G. Custurea, A. Murat, *Aspecte ale vieţii economice în Dobrogea în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în lumina tezaurului monetar de la Viile,* Pontica 12 (1979), p. 207-219.

CUSTUREA, MURAT 1982 – G. Custurea, A. Murat, *Un tezaur monetar otoman din secolele XVI-XVII descoperit la Tulcea,* CN 4 (1982), p. 141-145.

CUSTUREA, TALMAŢCHI 2010 – G. Custurea, G. Talmaţchi, *Repertoriul tezaurelor monetare dobrogene*, Constanţa.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1997 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XI),* Pontica 30 (1997), p. 371-387.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI 1998 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XII),* Pontica 31 (1998), p. 309-328.

CUSTUREA, VERTAN, TALMAŢCHI, 1999 - G. Custurea, A. Vertan, G. Talmaţchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII),* Pontica 32 (1999), p. 347-365.

GEMIL 1977 – T. Gemil, *Date noi privind haraciul Ţărilor Române în secolul al XVII-lea* RI 30 (1977), 8, p. 1433-1446.

GUMOWSKI 1960 – M. Gumowski, *Handbuch der polnischen numismatik,* Graz.

HASLUCK 1921 – F.W. Hasluck, *Numismatica Levantină*, The Numismatical Cronicle, 1921, p. 39-urm., apud Gr.C. Moisil, M. Solacolu (traducere), BSNR 17 (1922), 43-44, p. 86-100.

HUTTEN-CZAPSKI 1957 – E. Hutten-Czapski, *Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaieses,* I, Graz (reprint).

IACOB, VELTER, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2002 – M. Iacob, A.M. Velter, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede dintr-o colecţie particulară din Babadag*, CN 8 (2002), p. 39-57.

ILIESCU 1963 – O. Iliescu, *Une monnaie orientale peu connue signalée en Valachie vers 1600*, SAO 3 (1963), p. 197-200

ILIESCU 1975 – O. Iliescu, *La numismatique et les relations hispano-roumaines à travers les siècles*, Numisma 25 (1977), 132-137, p. 19-30.

ILIESCU 1977 – O. Iliescu, *La monnaie vénetienne dans les Pays Roumains de 1202 à 1500*, RESEE 15 (1977), 2, p. 355-361.

ILIESCU 1979 – O. Iliescu, *Cu privire la haraciul Ţărilor Române în secolul al XVI-lea,* RI 32 (1979), 3, p. 556-558.

IOSIPESCU 1987 – S. Iosipescu, *O excepţională descoperire arheologică. Tezaurul monetar din Cetatea Armanul Negru*, MI 21 (1987), 12, p. 26-28.

KABAKLARLI 1998 – N. Kabaklarli, *„Mangîr". Osmanli Imparatorlugu Bakir Pararali 1299-1808*, Istanbul.

MATEESCU 1969 – T. Mateescu, *Un oraş dobrogean dispărut – Ester*, Pontice 2 (1969), p. 413-426.

MAXIM 1983 – M. Maxim, *O luptă monetară în sec. al XVI-lea: padişahî contra aspru,* CN 5 (1983), p. 129-152.

MAXIM, NICOLAE, 1991 – M. Maxim, E. Nicolae, *Monede otomane descoperite în necropola medievală de la Enisala*, Peuce 10 (1991), p. 559-573.

MAXIM 1996 – M. Maxim, *Un tezaur otoman din secolul al XVII-lea, descoperit la Nalbant, jud. Tulcea,* CN 7 (1996), p. 199-208.

MURGESCU 1994 – B. Murgescu, *The Shahis in Walachia,* RESEE 32 (1994), 3-4, p. 293-300.

MURGESCU 1996 – B. Murgescu, *Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea,* Bucureşti.

NICOLAE, CUSTUREA 1983-1985 – E. Nicolae, G. Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vîlcea,* BSNR 77-79 (1983-1985), 131-133, p. 309-327.

NICOLAE, DONOIU 1986-1991 – E. Nicolae, I. Donoiu, *Monede de cupru otomane din secolele XV-XVI descoperite în Dobrogea*, BSNR 80-85 (1986-1991), 134-139, p. 299-302.

PANAITESCU 1949 – P.P. Panaitescu (Al.Grecu), *Relaţiile Ţării Româneşti şi ale Moldovei cu Raguza (sec. XV-XVIII),* Studii. Rev.de Istorie şi filozofie 2 (1949), 4, p. 105-124.

PAMUK 1997 – Ş. Pamuk, *Sistemul monetar otoman în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea,* în volumul *130 de ani de la creearea sistemului monetar românesc,* Bucureşti, p. 267-281.

PAPASIMA 1988-1989 – T. Papasima, *Monede recent descoperite în satul Credinţa (jud. Constanţa),* Pontica 21-22 (1988-1989), p. 333-335

PERE 1968 – N. Pere, *Osmanlilarda Madenî Paralar,* Istanbul.

RADA, COCHINĂ 1977 – M. Rada, N. Cochină, *Identificarea aerofotografică a oraşului medieval Ester, judeţul Constanţa*, RMM-MIA 46 (1977), 2, p. 62-64.

REŠETAR 1925 – M. Rešetar, *Dubrovačka Numizmatika,* Sremski Karlovitz.

SAHILLIOGLU 1982 – H. Sahillioglu, *Süleyman II ve Ahmed II Dönemi. Baker Paraya Dayonan Enflasyon Devresi 1687-1691 (1099-1103H)* in Bülten, 10, Istanbul (1982), p. 7-40.

SREĆKOVIĆ 2007 – S. Srećković, *Akches, V, Mehmed III – Mustafa I. 1003-1032 AH*, Beograd.

SREĆKOVIĆ 2009 – S. Srećković, *Akches, VI, Murad IV – Ahmed III. 1032-1143 AH,* Sremska Mitrovica.

STANCU 1996 – P.Stancu, *Monede rare descoperite la Piua Petrii, jud. Ialomiţa în campaniile arheologice din anii 1993 şi 1994*, CN 7 (1996), p. 169-172.

SULTAN 1977 – J.Sultan, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic,* Thousand Oaks, California, USA.

ŞTIRBU, VELTER, PĂUNESCU 1990 – C. Ştirbu, A.M. Velter, Em. Păunescu, *Circulaţia talerilor în sec. XVI-XVII în Ţara Românească – problema falsurilor (Tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomiţa),* CN 6 (1990), p. 162-188.

ŞTIRBU, VELTER 2000 – C. Ştirbu, A.M. Velter, *La circulation des monnaies d'argent à haute valeur des états, des villes et des autorités ecclésiastiques Allmands sur le territoire Roumain aux XVIe et XVIIe siècles.* în XII. Internationales Numismatisher Kongress Berlin 1997, Akten II Berlin 2000, p. 1219-1241.

UNGER 1960 – Em. Unger, *Magyar Éremhatározó. Középkor. II. 1307-1540,* Budapest.

UNGER 1961 – Em. Unger, *Magyar Éremhatározó Erdély I 1540-1630,* Budapest.

VELTER, CUSTUREA 2000 – A.M. Velter, G. Custurea, *Monede spaniole descoperite în Dobrogea*, în vol. *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate: 1955-2000,* Tulcea, p. 573-580.

VELTER, CUSTUREA 2007- A.M. Velter, G. Custurea, *Medieval coins hoards from the 16th –17th Century found in Dobrudja*, în vol. G. Custurea, M. Dima, G. Talmaţchi, A.M. Velter, *Coin hoards of Dobrudja, I,* Constanţa, p. 115-293.

VELTER, MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, PÂRVULESCU 2008 – A.M. Velter, Gh. Mănucu-Adameşteanu, C.D. Pârvulescu, *Monnaies européennes occidentales découvertes dans la nécropole de Tunari –Église (2005),* CCDJ 26 (2008), p. 149-176.

VERTAN, CUSTUREA 1980 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (II)*, Pontica 13 (1980), p. 347-366.

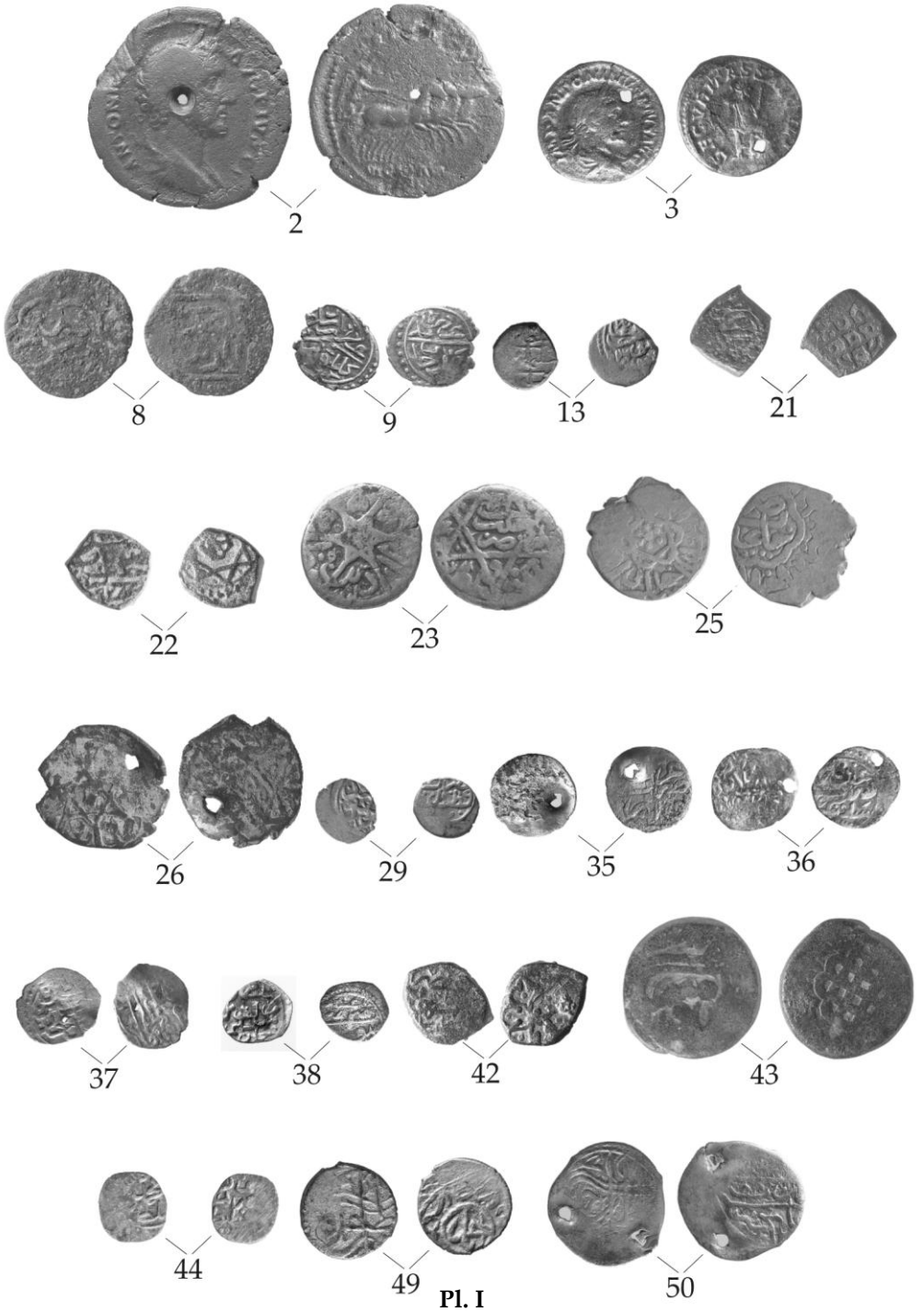
VERTAN, CUSTUREA 1983 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (V),* Pontica 16 (1983), p. 301-323.

VERTAN, CUSTUREA 1986 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VII),* Pontica 19 (1986), p. 297-308.

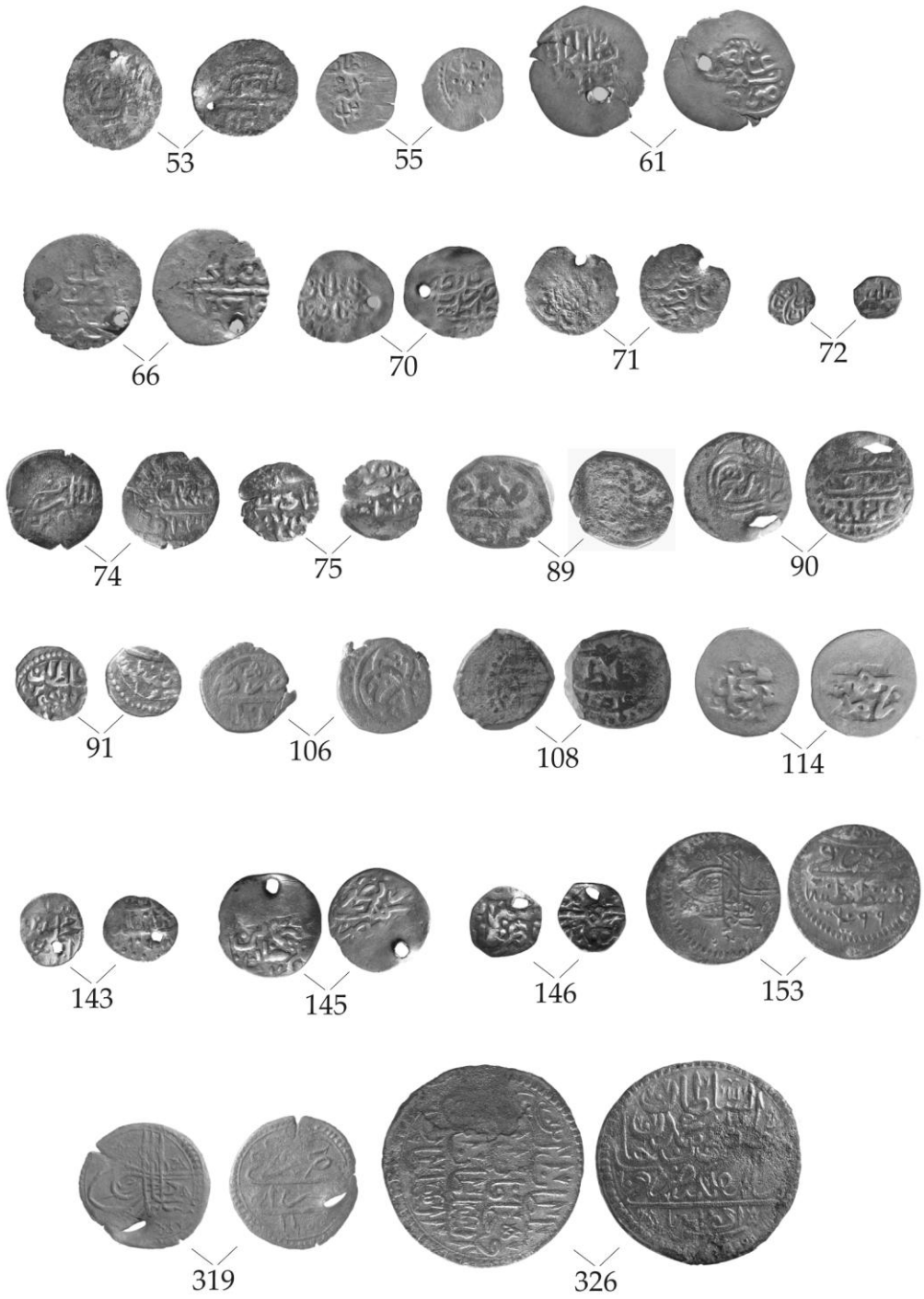
VERTAN, CUSTUREA 1995-1996 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (X)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 309-321.

VÎLCU 2003 – A. Vîlcu, *Observaţii asupra sistemului monetar otoman la sfârşitul secolului al XVII-lea,* Comunicare la Sesiunea „Pontica", Constanţa, 2003.

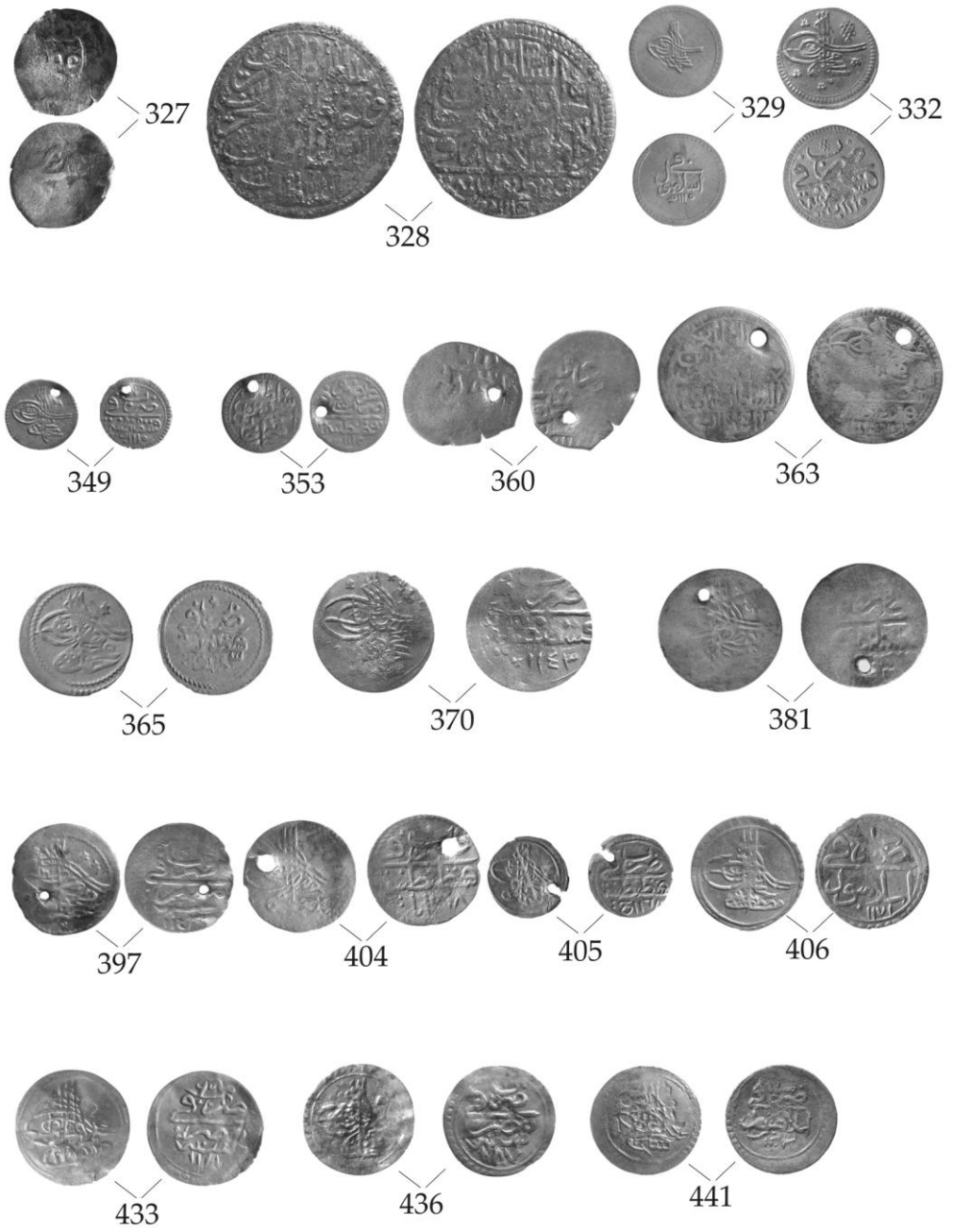
VÎLCU 2009 – A. Vîlcu, *Moneda otomană în Ţările Române în perioada 1687-1807*, Brăila.

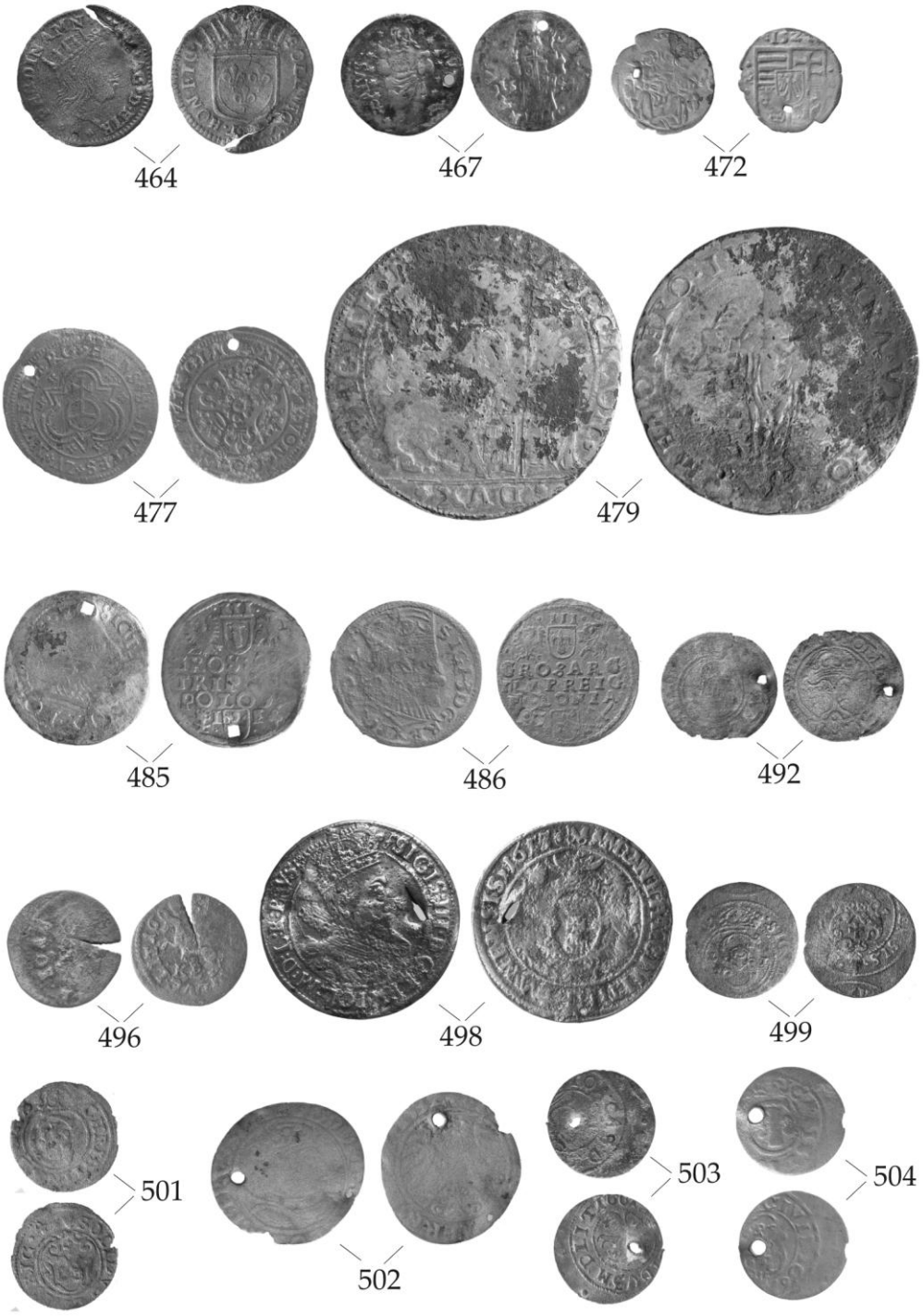
Pl. I

53
55
61
66
70
71
72
74
75
89
90
91
106
108
114
143
145
146
153
319
326

Pl. II

327
328
329
332
349
353
360
363
365
370
381
397
404
405
406
433
436
441

Pl. III

Pl. IV

DOUĂ PONDURI UNCIALE DIN BRONZ, DESCOPERITE LA (L)IBIDA

Dorel PARASCHIV

Cuvinte cheie: *(L)Ibida, ponduri unciale, epoca romano-bizantină.*
Mots- clé: *(L)Ibida, poids unciaux, époque romano-byzantine.*

Résumé: *Dans cette note, on présente deux poids unciaux en bronze découvertes à (L)Ibida – un sextans (Fig.1) et un solidus (Fig.2) –, d'époque romano-bizantine. La poids des pièces est inférieure à cella théorétique.*

Pondurile unciale din bronz, introduse în uz la începutul perioadei romano-bizantine[1], sunt piese rare printre descoperirile arheologice din Dobrogea. Până în prezent sunt cunoscute 28 de exemplare în diverse colecţii din România, mare parte dintre acestea putând proveni din Dobrogea. Pentru puţine ponduri se ştie însă locul descoperirii; dintre acestea, doar două provin din urma cercetărilor arheologice sistematice. Prima piesă, găsită la Tomis în condiţii necunoscute, a fost publicată de G. Severeanu în perioada interbelică[2]. Următoarele două ponduri, descoperite la Sucidava – Izvoarele, au fost publicate de V. Culică la o distanţă de peste patru decenii[3]. În anul 1984, R. Ocheşeanu a adunat un număr de 21 de ponduri unciale din bronz, aflate în colecţiile numismatice a patru instituţii – Biblioteca Academiei Române (11 exemplare, în special din colecţiile Şuţu şi Moisil), Institutul de Arheologie Bucureşti (7), Muzeul de Istorie a Municipiului Bucureşti (2) şi Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa (1)[4]. Doar pentru trei dintre acestea se cunoaşte locul de proveniență – Tomis[5], Callatis[6], respectiv Tropaeum Traiani (piesă descoperită în urma săpăturilor arheologice)[7]; un al patrulea a fost găsit „probabil" la Histria[8]. Două piese de la Tomis, ce se aflau la un moment dat în colecţiile primei instituţii, nu se mai

[1] Pentru sistemul ponderal romano-bizantin, vezi ELSEN 2004, cu bibliografia.
[2] SEVEREANU 1929.
[3] CULICĂ 1973-1975.
[4] OCHEŞEANU 1984.
[5] OCHEŞEANU 1984, p. 90, nr. 4, pl. I (piesa publicată iniţial de G. Severeanu).
[6] OCHEŞEANU 1984, p. 91, nr. 17, pl. I.
[7] OCHEŞEANU 1984, p. 91, nr. 12, pl. I.
[8] OCHEŞEANU 1984, p. 91, nr. 13, pl. I.

regăsesc[9]. Ulterior, au mai fost publicate trei astfel de măsuri ponderale – de la Flaviana – Rasova (a doua piesă ce provine din săpături)[10], Halmyris[11] şi Palazu Mic (în teritoriul tomitan)[12].

Pondurilor din bronz enumerate mai sus li se adaugă alte două exemplare, descoperite la (L)Ibida în cursul cercetărilor arheologice începute în anul 2001[13].

1. La începutul anului 2008, în cursul unei săpături de salvare, prilejuită de alimentarea cu apă a localităţii Slava Rusă, a fost cercetat parţial un edificiu extramuran, situat la cca. 80 – 100 m sud de incintă[14]. În interiorul acestuia, la adâncimea de 1 m faţă de actualul nivel de călcare, într-un context datat cu monede de după mijlocul sec. IV p. Chr, a fost descoperit un pond paralelipipedic din bronz (Fig. 1).

Dimensiuni: 27 x 27 x 9 mm.

Greutate după curăţare: 47,850 g.

ICEM Tulcea, nr. inv. 49001.

Piesa se apropie de greutatea teoretică a *sextans*-ului (2 uncii sau 12 solidi) – 54,58 g. Aceasta are un defect de turnare – pe una dintre feţe prezintă numeroase orificii, astfel că, în urma fabricării, a rezultat o greutate mai mică decât etalonul. Ulterior, faţa respectivă a fost acoperită cu o peliculă de plumb, probabil pentru ca pondul să se apropie de două uncii. Spre deosebire de celelalte piese cunoscute, cea în discuţie nu are gravată valoarea.

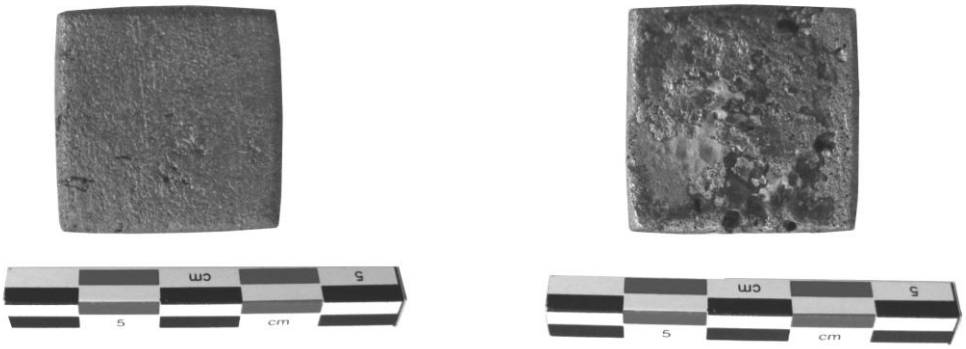

Fig. 1

[9] OCHEŞEANU 1984, p. 89, nota 3.

[10] OCHEŞEANU, CLIANTE 1987.

[11] PARASCHIV 1998, 289, nr. 5.

[12] CUSTUREA 2002-2003, p. 440, nr.1.

[13] Vezi o bibliografie generală a sitului la IACOB *et alii* 2002, p. 293, la care se adaugă rapoartele anuale din CCA (campaniile 2001-2009) şi: IACOB 2001; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2003; MIHĂILESCU-BÎRLIBA, PARASCHIV 2003; PARASCHIV, DOBOŞ, POPESCU 2006; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2008; RUBEL 2008.

[14] Săpătura a fost realizată de Marian Mocanu.

2. În vara anului 2006, în timpul cercetărilor sistematice din necropola (L)Ibidei, în sectorul denumit convenţional *extra muros NV 2*[15], într-o secţiune situată la cca. 100 m nord-vest de incintă, la adâncimea de 0,15 m, în afara unui context, a apărut un alt pond aproximativ paralelipipedic din bronz (Fig. 2).

Dimensiuni: 14 x 12; grosime: 2,8 – 3,5 cm.

Greutate după curăţare: 3,376 g.

Pe avers, piesa are gravată, superficial, valoarea N (νόμισμα).

ICEM Tulcea, nr. inv. 49002.

Piesa cântăreşte cu 1,174 g mai puţin decât valoarea înscrisă pe avers – 1 νόμισμα (solidus) – 4,55 g, adică are cu 25,11 % mai puţin decât etalonul. Acest fapt poate fi explicat atât prin uzura piesei, ca urmare a utilizării îndelungate şi a curăţării excesive în laborator, cât şi a imperfecţiunilor de fabricare, abateri de la etalon fiind frecvente în epocă[16].

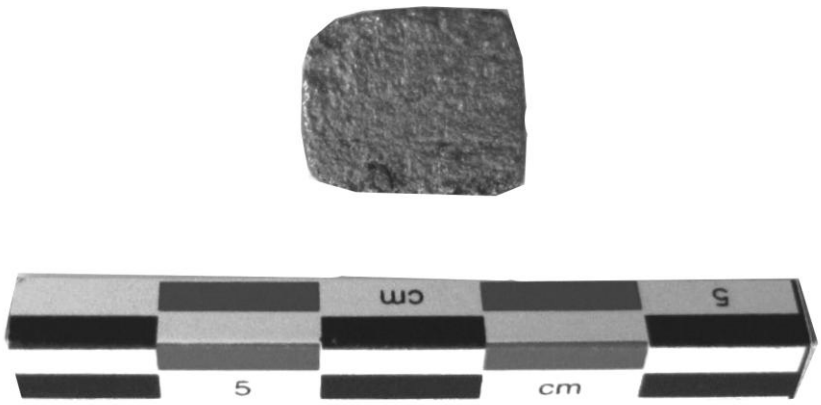

Fig. 2

[15] Pentru descoperirile de aici, vezi IACOB *et alii* 2007, p. 340-341.

[16] Toate pondurile din colecţiile româneşti publicate au o greutate mai mică decât etalonul. Situaţia este asemănătoare şi în cazul pieselor din alte regiuni – vezi, în acest sens şi VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994; MINČEV 2003-2005, p. 580; MINČEV 2001 (2004). Un pond de bronz, descoperit în fortificaţia romano-bizantină de la Venchan (nord-estul Bulgariei), foarte bine conservat, are greutatea de 3,87 g (MINČEV 2001 [2004], p. 193-194), iar un altul, de la Atena, despre care cea care-l publică afirmă ca ar putea fi jeton, are doar 3 g (LANG 1964, p. 26, BW 9, pl. 1). În ultimul caz, nu excludem posibilitatea ca etalonul să nu fie *solidus*-ul ci 4 *scripuli*).

BIBLIOGRAPHY

CULICĂ 1973-1975 – V. Culică, *Două ponduri romano-bizantine*, BSNR 47-49 (1973-1975), 121-123, p. 227-230.

CUSTUREA 2002-2003 – G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 439-443.

ELSEN 2004 – J. Elsen, *Le système pondéral romano-byzantin (fin 3e siècle – fin 8e siècle)*, Jean Elsen liste 230, octobre-decembre 2004.

IACOB 2001 – M. Iacob, *La circulation monétaire à Ibida, Scythie Mineure (IVe-Ve siècles)*, în J. Dobrinić (ed.), *Proceedings of the 3rd International Numismatic Congress in Croatia, october 11th-14th, Pula,* Pula (2002), p. 61-71.

IACOB *et alii* 2002 – M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida]*, CCA. Campania 2001 (2002), p. 291-293, 456-457.

IACOB *ET alii* 2007 – M. Iacob *et alii*, *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [(L)Ibida]*, CCA. Campania 2006 (2007), p. 335-342, 470, 509.

LANG 1964 – M. Lang, *Weights and Measures*, în M. LANG, M. CROSBY, *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by The American School of Classical Studies at Athens.* Vol. X. *Weights, Measures and Tokens*, Princeton, New Jersey.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2003, L. Mihăilescu-Bîrliba, *Résultats préliminaires des fouilles d'Ibida, secteur extra muros*, SAA 9 (2003), p. 341-348.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2008, L. Mihăilescu-Bîrliba, *Un nouveau diplôme militaire de la Mésie Inférieure*, Dacia N.S. 52 (2008), p. 199-210.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA, PARASCHIV 2003 – L. Mihăilescu-Bîrliba, D. Paraschiv, *Eine „wiederentdeckung" Inscrift zu Ibida (Moesia Inferior)*, în G. Németh, I. Piso (eds.), *Epigraphica II. Mensa rotunda Dacicae Pannonicaeqve. Papers of the 4th Hungarian Epigraphic Rundtable; 1st Rumanian-Hungarian Rundtable, Sarmisegetusa october 24-26, 2003*, Hungarian Polis Studies 11 (2004), Debrecen, p. 163-168.

MINČEV 2001 (2004) – A. Minčev, *Three Early Byzantine Imperial Weights at the Museum in Varna*, în I. Lazarenko (ed.), *Numismatic and Sphragistic Contribution to History of the Western Black Sea Coast. International Conference, Varna, septembre 12th-15th* 2001 (Acta Musei Varnensis 2) (2004), p. 191-196.

MINČEV 2003-2005 – A. Minčev, *Un exagion imperial bizantin timpuriu de la Odessos*, CN 9-11 (2003-2005), p. 579-583.

OCHEŞEANU 1984 – R. Ocheşeanu, *Ponduri romano-bizantine în colecţii din România*, SCN 8 (1984), p. 89-93.

OCHEŞEANU, CLIANTE 1987 – R. Ocheşeanu, T. Cliante, *Măsură ponderală romano-bizantină descoperită la Rasova*, CCDJ 3-4 (1987), p. 173-174.

PARASCHIV 1998 – D. Paraschiv, *Măsuri ponderale romano-bizantine descoperite în nordul Dobrogei*, Pontica 31 (1998), p. 287-290.

PARASCHIV, DOBOŞ, POPESCU 2006 – D. Paraschiv, A. Doboş, G. Popescu, *Un mormânt de epocă romană timpurie descoperit la (L)Ibida*, în L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru (ed.), *Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie*, Bucureşti, p. 401-408.

RUBEL 2008 – A. Rubel, *Eine Besitzermarke aus Moesia Inferior und die römische Militärpräsenz in Ibida*, Archäologischer Anzeiger 2 (2008), p. 1-8.

SEVEREANU 1929 – G. Severeanu, *O greutate dublu uncială bizantină*, BSNR 24 (1929), 69-72, p. 41-42.

VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994 – E. Višič-Ljubič, *Utezi*, în E. Marin (ed.), *Salona Christiana*, Splt, (1994), p. 279-283.

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE

RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

MORPHOLOGY AND DYNAMICS OF THE DANUBE DELTA LITTORAL BETWEEN THE SULINA AND SFÂNTU GHEORGHE RIVER MOUTHS (ROMANIA)*

Gheorghe ROMANESCU

Keywords: *alluvia transport, dam, erosion, littoral drift*.

Abstract: *Littoral morphology and dynamics is getting complicated also due to the hydro technical works built up by the European Danube Commission, and continued by other companies, at the Sulina mouth. At the end of 2008, the length of the short dams (advancement dams) in Sulina exceeded 9 km and the advancement in the aquatic littoral zone radically changes the direction of the currents and waves. In the area of the central delta littoral, for about 9 months a north-south current occurs, and for about 3 months (during summer) a south-north one. The meeting of the two water fluxes with different directions, generates a special dynamics in the sector situated south to the Sulina mouth: in the immediate neighbourhood, an intense alluviation process occurs (alluvia trap), while in the central sector, a significant erosion process is present (between Sondei channel and Imputita brook).*

Introduction

The littoral sector between the Sulina and Sfântu Gheorghe mouths is the most complex from a dynamic and morphological point of view. This aspect was presented by almost all researchers who studied the genesis and evolution of the Danube Delta, as well as the influence of the marine factors on the deltaic littoral: Brătescu 1922; Vidraşcu 1924; Vâlsan 1935; Ciocârdel 1937; Petrescu 1957; Zenkovici 1956, 1957; Coteţ 1960; Banu 1963, 1965; Popp 1965; Gâstescu and Driga 1981; Bondar 1983; Gâstescu *et al*. 1986; Panin 1974, 1983, 1989; Romanescu 1996, WWW 2003 etc. A rich international bibliographical and cartographical material was consulted: Bromberg and Bertnem 2005; Christian *et al*. 2006; Doy *et al*. 2008 etc.

* Our thanks go to the scientific team of the Geoarchaeology Laboratory within the Faculty of Geography and Geology, Department of Geography, University „Alexandru Ioan Cuza" of Iasi, where the samples have been taken and analysed.

Also, we appreciate the help from the Danube Delta National Institute for Research and Design in Tulcea, by letting us use a series of air-photographs and satellite images.

This research was funded by CNCSIS Romania, GRANT no 420/2007-2010.

Special attention was given to the analysis of the littoral changes occurring after the building up of several hydro-technical works, necessary to the navigation of the Danube arms, to the facilitation of the ship entrance in the main river mouths or the preservation of the littoral line in the limits of an adequate protection. The works that have been done at the Sulina mouth are the oldest and the most expensive, and they were, at the same time, those which influenced most significantly the alluvia transport on the delta littoral. In this case, the changes were analysed chronologically, during the modern and contemporary historical periods, as well as their effect on other hydro-geomorphologic processes occurring in the studied sector.

The knowledge of the hydro-geomorphologic processed occurring on the shore, leads to an adequate control of the dredging works, the directing of the alluvia and the banks protection.

Regional setting

The Danube Delta is situated in the north-western sector of the Black Sea basin, in a mobile region of the terrestrial crust (the Predobrudjan Depression). Its limits are: 44°46'00'' N lat. (Periteasca), 45°30'00'' N lat. (South of Sasik Lake), 28°40'24'' E long. (Ceatalul Chilia), 29°40'50'' E long. (East of the Chilia secondary delta). As for its surface of 5,600 km^2, the Danube Delta, together with the flood-plain sector between Ceatalul Ismail and Galaţi city, represent the most important terminal plain of any European river (except the Volga and Kuban deltas on the territory of C.I.S.). The Ukrainian part, about one-fifth of the total Delta area, covers 125,000 ha of which 75,000 ha is land and 50,000 ha are water (Fig. 1).

The Romanian littoral of the Black Sea has a total length of 244 km and it stretches between the Musura arm mouth (in the north) and the locality of Vama Veche (in the south).

From a genetically and an altitudinal point of view, the littoral is divided into two distinct sectors:

- an accumulation northern sector, deltaic, situated between the Musura arm mouth (N) and the Midia Cape (S);
- a high abrasion sector between the Midia Cape (N) and Vama Veche (or the state frontier with Bulgaria, in the south).

The deltaic (accumulation) sector is 166 km long and represents 68 % of the total length of the Romanian littoral.

The studied sector is situated between the Sulina arm mouth (to the north) and Sfântu Gheorghe arm mouth (to the south). It has a length of approximately 33 km and occupies a central position within the deltaic space (Fig. 2).

The advancement of the secondary Sulina delta and Sfântu Gheorghe respectively, is not significant, as the liquid flow, and the solid one respectively, transported on the two arms, is reduced, as compared to that of Chilia, which is much higher.

This sector represents the key of the present Sulina Delta genesis and of the formation of Saraturile fluvio-maritime levee. It seems that 7,000-2,000 B.P. the Sulina Delta was of a triangular type and it advanced a lot towards the sea[1], and

[1] ZENKOVICI 1957; PANIN 1989.

Sfântu Gheorghe II Delta did not exist. At the moment when the erosion of the Sulina Delta started, the eliminated material from the north deposited to the south, on a scissors system and gave birth to Saraturile fluvio-maritime levee, which is Sfântu Gheorghe II Delta[2].

The component material is dominated by the coarse and medium sand. The terrigene sand represents 90% as comparing to the organogenous sand, representing only 10%[3]. The sectors situated south to the Sfântu Gheorghe arm have a higher and higher percentage of the organogenous sand (from 30-40 % to 50 % on the Razim Sinoie littoral bar)[4]. The greatest amount of alluvia comes from the fluviatile transport and less from the marine transport.

Materials and methods

For an exact quantification of the littoral advancement or withdrawal points between the two river mouths, fields measurements have been done, as well as measurements on the old or new maps, on air-photographs, orto-photoplans and satellite images.

The measurements taken with Leica theodolite (produced in 1997), referred to the sea level and the level of the fluviatile waters next to the river mouths, reported to the average level of the Black Sea. The hydrological and geomorphologic measurements had never been done before 1856. The only map with data closer to the reality is the one realized by the Russian Military Topographic Headquarters in 1835. In his European Commission of the Danube mission, Ch. Hartley was helped by the English captain Spratt, the Austrian engineers Wex, Nobling and Pasetti (the director of the regularization works of the Rhine) and the German engineer Richardt. On the basis of the reports and maps referring to the Danube Delta, a global report was done, and the following proposals were made by Hartley: first a temporary fitting out of the Sulina arm course at the arm mouth; second, a general regularization proposal for the final navigation on the Sf.Gheorghe arm course.

The first hydrological measurements on the water level on the Danube arms were done in December 1856, at the same time with the setting up of European Commission of the Danube. These completed the military measurements that were done during the Crimean war, when Ch. Hartley got the mission of establishing the location of a future English military base in Sulina[5].

In 1857, captain Spratt made hydrographical measurements at the mouth of the Sulina arm and on the continental shelf. In this case the first projects and evaluations on the route of the protection dams could be made. The reporting of the first organized measurements was done in August 1857 as a result of the measurements in the sector Tulcea and Sulina. The connecting of the Danube levels to the Black Sea levels was done by European Commission of the Danube in 1858.

In 1859, the zero mark was fixed, at the base of the Old Lighthouse in Sulina,

[2] STĂNESCU, NICHIFOROV 1963.
[3] ROMANESCU 2005.
[4] ROMANESCU 2005.
[5] C.E.D. 1931.

by Ch. Hartley. Then, the surveyor's pole was mounted in the quay in front of the European Commission of the Danube building, a reporting point in which the surveyor's pole stayed for around 100 years. The zero level of the Danube at Sulina was reported to the zero referential system of the Black Sea and to the old ones used in Germany as reported to the Baltic Sea. The measurements were continued by European Commission of the Danube until 1926 when they were taken by the Hydraulic Service of Romania. On this occasion all the Romanian surveyor's poles on the Danube were connected to the Sulina – Black Sea zero level. Starting 1869 the surveyor's pole readings were done at 8, 14 and 20 hours, and starting 1969 the readings are done at 7, 13 and 19 hours[6]. While the protection dams at the Sulina mouth advanced, the position of the original surveyor's pole on the E.C.D. quay remained unchanged, and therefore all the auxiliary surveyor's poles advanced towards the sea with the dams. Until 1922 the position of these surveyor's poles was maintained 1.4km away from the dam, and after that, other positions were established. In 1940 the new position was 5.6 km away, in 1960 - 7.2 km away, in 1968 – 8.5 km away. In order to compensate the read levels, thanks to AFDJ Galaţi (Lower Danube Fluviatile Administration), a continuator of the European Commission of the Danube administration for the Maritime Danube (Brăila - Sulina), in 1956 another spare surveyor's pole was mounted at the zero level of the sea, on the basement of the fog signal, built in the south gulf of the Sulina town. On this occasion a second order precision levelling was executed, and it was finished in 1957, considering the settling that appeared in the last one hundred years, changing the support of the old surveyor's pole.

The level measurements were always corroborates with other levels on the Romanian seacoast of the Black Sea (Constanţa, Mangalia). The zero level at Sulina has the same value on all the surface of the Danube Delta (Imputita levee, mouth of the Sf. Gheorghe arm, Portiţa mouth) surveyor's pole installed in 1959. The difference between the constructions of the Constanţa and Mangalia ports as compared to the zero level at Sulina is +23 cm.

The data on the littoral currents and the alluvia transport were taken from the literature[7], and they were completed with analysis of satellite images, air-photographs and ortho-photoplans surveyed in different periods, during a long period of time (1970 - 2008).

For the littoral dynamics, we have analysed a series of maps edited in 1835 (starting with the most accurate from a cartographic point of view), transformed to the same projection in order to avoid errors (Russian Map, edited in 1853; Dobrudja Map, on a 1:10,000 scale, edited by Marele Stat Major al Armatei in the period 1880 - 1883; Cartes du delta du Danube et plans comparatifs de l'embouchures et des sections fluviales du bras de Sulina 1887, edited by Commission Européenne du Danube; Hydrographic Map of the Danube Delta, on a 1:50,000 scale, 1909 – 1911, edited by Serviciul Pescarilor; the Topographic Maps in Gauss projection 1952, 1971 - 1972, 1991, edited by DTM; Topo-hydrographic Map of the Danube Delta, on a scale of 1:25,000, edited by DTM; Air-photographs

[6] COVACEF 2003.

[7] BONDAR 1970; DUMA 1988; PANIN, POPA, GAITA, FÂRNOAGĂ, HERRY 1992; POPA 1997; ROMANESCU 1999.

1970 – 1995, Faculty of Geography and Geology, Iaşi; IRCM 2004; Original Documents of the European Danube Commission 2008). In the same context, field measurements were done using tape measure, in the points where hydrometric measuring staff were installed by the Romanian Hydrological Headquarters, starting with the 60's. Especially the sensitive points were considered, as being key factors in the understanding of the deltaic littoral dynamics.

In order to point out the particle size differentiation, in the erosion sectors and the deposition sectors, the quartering method was chosen, in order to differentiate the coarse, medium or fine sand, and clay. The sand was washed and dried up in the drying stove, and then it was sieved for 15 minutes using Retsch vibrator.

Results

The Danube Delta stretches between the three main arms: Chilia, to the north, the longest (111 km) and with the highest flow (58 %), forms the state frontier between Romania and Ukraine; Sulina, the central arm, the shortest (83 km initially, 62 km after channelling) and with the lowest flow (18.8 %), but the only one equipped for maritime navigation; Sfântu Gheorghe, the second longest arm (108 km initially, 70 km after channelling) and with intermediate flow (23.2 %), partially channelled between 1985 - 1992 (Table 1).

Table 1. Distribution of the discharge on the arms in the Danube Delta in the period 1856, 1998 and 2004

Arm	Percentage of the taken discharge		
	1856 %	1998 %	2004 %
Chilia	65	60	58
Sulina	7	18	18,8
Sfântu Gheorghe	28	22	23,2

Some data published by Ukraine estimate that the Chilia arm actually takes over only 53 % of the Danube's discharge, and Tulcea arm the rest of 47 %[8]. The figures seem to be exaggerate (lesser for Chilia and larger for Tulcea arm), probably because Ukraine started the channelling project of the Bâstroe - Chilia arm. In this situation the channelling and deepening project of Chilia arm with the purpose of raising its water discharge and thus facilitate navigation would seem right. The data mentioned are in this context arguably.

The importance of the transported alluvia amount can be equally observed at the three main arms of the Danube, each of them having three secondary deltas that are advancing at different speeds, depending on the transported solid discharge. In 1894, the Chilia arm transported 56.2 million t of alluvia, and in 1958, only 48.4 million t. Today, the average annual advancing rate is 60-80 m/year. The Sfântu Gheorghe arm transported 17.8 million t in 1894, and in 1958,

[8] W.W.W. 2003.

16.5 million t, while at its mouth, the secondary delta is advancing through the island of Sacalin with an average rate of 16-20 m/year, with a front under the form of a submersed bar. The advancing rate is a little lower as compared to the other mouths; the Sulina arm, transported 7 million t in 1894, and in 1958 about 5.5 million t.

The total quantity of alluvia has continuously reduced, from 81 million t (C.E.D. 1894), to 70 million t[9], 58.7 million t[10], and to about 22 million t today[11] (Fig. 4).

The maximum alluvia transport ever recorded in the Danube Delta, was of 178.7 million t in 1912, and the minimum, of 12.5 million t in 1866. The quantity of alluvial material deposited annually within the Danube Delta causes an average increase in the Delta's area with about 4 cm/year[12].

The process of the reduction of the solid discharge is continually diminishing due to the land improvement facilities, and the hydro-technical facilities over the whole Danube basin. This process would have negative impact on the development of the Danube Delta's area, especially on the advancing rate, as this fact is corroborated with a slow but certain increase of the Black Sea level, as well. The phenomenon is also linked, although in a smaller proportion, to the prominent increase of the delta. This causes an elongation of the Danube water course, a decrease of the slope and, at the same time, a reduction of the capacity of transporting the solid material.

A result of the increase of the alluvia amount, in the special case of floods, is represented by the change (over an extremely short period of time) of the shore line. As an example, we can mention the maximum flooding recorded in 1897 which was probably of 35,000 m^3/s, and caused the appearance, in front of the Sfântu Gheorghe mouth, of the Island of Sacalin.

The present alluvia discharge (mainly the sandy one) within the Danube, results especially from the erosion of sediments belonging to the river bed. This can be also clearly demonstrated by the gradual increase of the mechanical composition of the sediments in the river bed, downstream the Porţile de Fier I barrage and then Porţile de Fier II. To a certain extent, it can be felt even at the mouths of the Danube (ex: see the mechanical composition histograms south of Sulina mouth).

As the stock of sandy material in the river bed is finite, the coarse solid discharge, mainly the bottom load, will continuously decrease. This will create a greater and greater shortage in the littoral sedimentary balance. Consequently, the withdrawing rate of the deltaic shore is more advanced than the advancing rate (except the sector Baia Musura, between the homonymous brook and the wide dike of the Sulina arm, respectively). The shore suffering a present process of abrasion is about 60 km long, while the shore suffering an advancing process (shore line procreation) is about 50 km long[13]. Therefore, the sedimentary balance

[9] C.E.D. 1939.
[10] GÂSTESCU, DRIGA 1981; BONDAR 1983.
[11] DUMA 1988.
[12] GÂSTESCU, BREIER, DRIGA 1977.
[13] GÂSTESCU, DRIGA, ANGHEL 1986.

is negative at present, in the favour of the sea, and this situation corresponds and reflects the conditions on which the abrasion and accumulation processes develop along the Romanian shore of the deltaic sector.

Very important changes, with important impact on the littoral sedimentary balance, have been produced, mainly along the main arms of the Danube Delta, especially along Sulina and Sfântu Gheorghe.

The advancement dams towards the sea, at the Sulina arm mouth, reached a length of 9.4km and are slightly bended southwards, for the maritime factors not to directly influence them. To the south of these dams, other three short dams were built, which can stop, to a great extent, the alluvia transported by the circular littoral currents induced by the existence of advancement dams. They represent a so called "alluvia trap", permanently alluviated with materials coming from the Danube, and, to a smaller extent, by the maritime materials.

The deltaic littoral between the Sulina and Sfântu Gheorghe mouths is relatively straight, with small inflexions represented by small size gulfs or promontories which advance easily towards the sea. For this reason, the littoral drift is present on the whole alignment and, it mostly has the same direction.

The analysis of the satellite images, the air-photographs and ortho-photogrammes, taken sectorially and seasonally, clearly demonstrates the existence of a surface littoral current, induced by the significant advancement of the dams at the mouth of Sulina.

From literature, we know that, along the Romanian littoral, a dominant current with north-south direction (about 7 months a year) and another one with south-north direction (about 3 months a year) activate. These two currents annihilate each other next to the deltaic littoral in the northern part of Sfântu Gheorghe mouth. In winter, when the wind called „Crivăţ" is blowing, the north-south current has a maximum speed, and its terminal part is elongated southwards. In summer, when the south-north current is active, the terminal part of the current induced by the advancement dams bends strongly northwards and reaches the sectors next to Sulina.

The superposing of maps from different periods, in the case of many authors, indicated high value of erosion, especially between Sondei channel and Imputita brook (5-10 m/year in the period 1911 - 1985). The measurement in the field, in the period 1985 - 2005, indicated a retreat with values of 3-5 m/year and advancements of 8-10 m/year next to the Sulina mouth and 3 -5 m/tear next to the Sfântu Gheorghe mouth.

From the particle size point of view, a certain uniformity of the deposits is maintained, being classified in the category of middle and coarse sand, and with a slight increase of the fine sand and clay to the south of the „alluvia trap". As compared to the prior data on the particle size of the beach deposits[14], an increase in the proportion of coarse sand is noticed especially after the building up of Porţile de Fier I barrage (1970).

The change of the littoral line is done during small time intervals, on small areas. The simplest system of littoral line change included four stages of

[14] GOMOIU 1969.

formation and closure of the small size bays. Depending on the angle of refraction of the waves closed or opened towards the sea, the deltaic shore is permanently changing, presenting many alternations of small bays, 60 – 100 m long, with accumulation fronts, both of them with temporary character (Fig. 5).

We could notice that on low speeds of the wind (3 - 4 m/s) the small bays could maintain, being bordered with materials generally fine materials (sand, silt, fine debris etc.). When the wind intensifies to 5 m/s, fore the same direction coarser materials are deposited in the small bays, causing the increase of the transport capacity of the waves and currents. In the present case, on the whole, in the areas of not real erosion (the small bays) the deposits are coarser than in those areas of permanent accumulation.

For a better understanding of this fact, which is mainly caused by the mechanical work and the angle of incidence of the waves through refraction at the shore, several cross-profiles of the Sulina beach and the southern sector beach have been drawn up. There are many rules of the shore dynamic that need multi-correlative explanations. Their knowledge is very important for the prediction of the direction of evolution of the shore line and for the establishment, on these bases, of the counteracting measurements for several phenomena with unpleasant effects, such as the presence of an accelerated abrasion in the Imputita area.

The interpretation of the satellite images and of the other cartographic materials had in view the survey of the direction the littoral current gets, and its impact on the coast line. The measurements in the field, and the measurements on the cartographic materials, were done in the points indicating a quick transformation, in a positive or negative way. These measurements were simplified by the existence of a good hydrologic marker network along the littoral line between Sulina and Sfântu Gheorghe, and also by the fact that these effects can be followed for a long period of time, considering the early scientific interest in the Danube Delta.

Discussion

The currents along the Romanian littoral of the Black Sea have a clear intermittent character, being generated to the greatest extend, by the action of the north-south winds. Their intensity has values between 3 - 50 cm/s and they are connected to the fluviatile flow discharged by the rivers flowing in the north-western part of the sea[15]. The general current is intensified by the northern winds and blocked by the southern winds[16].

The surface littoral currents, with high intensity and high stability, appear under the conditions of the long term winds, with speeds exceeding 8 m/s. Only under such conditions the wind current gets great depths (20 – 30 m) and reached speeds over 15 cm/s. They are strongly influenced by the local factors. Offshore, the situation is simpler, as the general patter is given by the air mass circulation. For western or eastern winds, the marine circulation is strongly affected.

Before the analysis of the satellite images, the general opinion was that there is a single current with north-south direction along the Romanian littoral of the

[15] ŞERPOIANU 1964; MARINESCU 1965.
[16] I.R.C.M. 2004.

Back Sea. When the existence of two littoral currents (a northern one, strong and with long duration, and a southern one, weak and with short duration, and slightly perceptible sometimes) was established, the old ideas about the modelling of the littoral line started to be re-interpreted. To the south of Sulina channel mouth, under the action of the winds from the northern sector, but also as a result of the existence of the advancement dams, a circular current appears. It moves clockwise and included the whole mass of water next to the shore. In gulf of Musura, to the north of Sulina river mouth, the superficial masses of water are moved eastwards, and the depth waters westwards. Therefore, the surface current has a compensation character.

Under such circumstances, in summer time, when the southern current amplifies, the northern current is annihilated and its terminations are strongly deviated northwards, towards the "alluvia trap" next to the Sulina town (Fig. 6).

While during the occurrence of the northern current, with higher speeds and over a longer period of time, the erosion next to the shore is higher (Sondei channel), in summertime this process moves slightly northwards, and the erosion is weaker (Imputita brook). The erosion sector with the highest values is situated between Sondei channel and Împuţita brook, exactly at the impact of the terminations of current deviated by the existence of the advancement dams at the Sulina river mouth. Next to Sfântu Gheorghe river mouth this current does not hit the shore perpendicularly, but it moves almost parallel to the shore, passing by a part of the alluvia material (Fig. 7).

The alluvia material transported by the induced current (along the littoral area between Imputita brook and Sulina town it gets a south-north direction) is mostly deposited in the vicinity of the dams and epis of the Sulina arm. The decreasing depths in the "alluvia trap" permitted a strong development of shells, and, consequently, the increase of the shelly sand proportion[17].

The deposition of the alluvia material in the „Sulina secondary delta" is done in the „scissors" system: what is eroded in the sector of Sondei channel – Imputita brook, is deposited to the north of Mile 3 (to the east of Sulina town).

Practically, the influence of the induced current is felt between miles 3 and 8, along 8-9km. To the north of Mile 3, the induced current does not manifest and this is also a result of the shallow marine waters. In the „alluvia trap" the waves are felt and the epis built by men facilitate the development of the Sulina secondary delta.

The sedimentary deficit next to the deltaic littoral is a result of the fact that the dredged material at the Sulina arm river mouth is thrown offshore at great distance, and it does not enter the littoral circuit again.

If the same rhythm is maintained, the high erosion rate in the sector of Sondei-Imputita will lead, in about 30 - 40 years to the transformation of the Roşu-Roşuleţ lacustrine complex into a lagoon. If in this sector a lake will be transformed into a lagoon, to the north of the Sulina mouth, a gulf will become a lagoon, partially closed by a littoral bar which has already appeared at the surface.

[17] ROMANESCU 1999.

In the sector between Mile 8 and Mile 12, the erosion phenomenon is weak, and the depositions are sporadic. The average erosion rate is 1 - 2 m/year. The transition point between erosion to accumulation is found in the area of Mile 12. To the south of this place, the littoral current is parallel to the shore and the alluvia transported by the northern current add to those transported by the southern current, in summer time, from the Sfântu Gheorghe river mouth. As the alluvia budget from the Sfântu Gheorghe arm and Sulina arm is more reduced to the north of the Sahalin island, the progradation is weaker here as compared to Sulina. The shore between Mile 12 and Mile 17 is advancing with average rate of 3 – 3 m/year (Mile 17) and 1m/year to the north (Mile 12).

Conclusions

The erosion next to the deltaic littoral is influenced both by the natural factors and by the human induced factors. The construction of the advancement dams (9.4 km seawards) at the river mouth of the Sulina arm caused a deviation of the general north-south current, transforming it, to a great extend, into a circular current.

The impact place of the circular littoral current is alternate, depending on the direction of winds and induced currents. When the winds blow from north, the impact between the circular current and the shore is represented by Sondei point. When the southern winds are blowing and implicitly the south-north current activates, the impact with the shore is moved northwards, to Imputita point.

The maximum shore erosion is manifested between Mile 2 and Mile 8, with an average yearly rate of 3 – 5 m in the last 15 years. This sector corresponds to the scavenging of the circular current influenced, in its development, by the existence of the south-north current as well.

The change in the shore line is done in four stages, from the appearance of a micro-gulf to the change of the coast line.

BIBLIOGRAPHY

BANU 1963 – A.C. Banu, *Unele consecinţe ale înălţării seculare a nivelului Mării Negre asupra evoluţiei morfohidrografice a Deltei Dunării*, Hidrobiologia 4 (1963), 71-85.

BANU 1965 – A.C. Banu, *Contribuţii la cunoaşterea vârstei şi evoluţiei Deltei Dunării*. Hidrobiologia 6 (1965), 259-278.

BONDAR 1970 – C. Bondar, *Date asupra transportului de aluviuni târâte la vărsarea în mare a braţului Sulina*. Studii Hidrologice 29 (1970), 109-142.

BONDAR 1983 – C. Bondar, *Date noi cu privire la scurgerea de aluviuni grosiere pe braţul Sulina*. Studii Hidrologice 37 (1983),155-162.

BRĂTESCU 1922 – C. Brătescu, *Delta Dunării. Geneza şi evoluţia sa morfologică şi cronologică*. Buletinul Societatii Regale Romane de Geografie 41 (1922), 3-39.

BROMBERG, BERTNEM 2005 – K.D. Bromberg, M.D. Bertnem, *Reconstructing New England salt marsh loeesr using historical maps*, Estuaires and Coast, Springer New York, 28(6), (2005), 823-832.

CHRISTIAN, DIGIACOMO, MALONE, TALANE-McMANUS 2006 – R.R. Christian, P.M. DiGiacomo, T.C. Malone, L. Talane-McManus, *Opportunities and challenges of establishing coastal observing systems,* Estuaires and Coast, Springer New York 29(5), (2006),

871-875.

CIOCÂRDEL 1937 – R. Ciocârdel, *La circulation générale des eaux de la mer Noire*. Buletinul Societatii Regale de Geografie, Bucuresti 61 (1937), 37-96.

C.S.A. 1964 – C.S.A. (Comitetul de Stat al Apelor), *Harta topohidrografică a Deltei Dunării,* sc.1:25000, Comitetul de Stat al Apelor, Bucureşti.

C.E.D. 1887 – C.E.D. (Commission Européenne du Danube), *Cartes du delta du Danube et plans comparatifs de l'embouchures et des sections fluviales du bras de Sulina,* Commission Européenne du Danube, d'après les projets de Sir Ch. Hartley, Peipzig-Lithographie, F.A. Brockhaus.

C.E.D. 1931 – C.E.D. (Commission Européenne du Danube), *Commission Européenne du Danube – son œuvre de 1856 à 1931,* Paris.

C.E.D. 2008 – C.E.D. (Commission Européenne du Danube), *Original documents*, Collettion Gheorghe Romanescu.

COTEŢ 1960 – P. Coteţ, *Evoluţia morfohidrografică a Deltei Dunării (O sinteză a studiilor existente şi o nouă interpretare)*. Probleme de geografie 7 (1960), 53-81.

COVACEF 2003 – P. Covacef, *Cimitirul viu de la Sulina*. Constanta.

DOY, CHRISTIAN, BOLSCH, YANEZ-SCHAFFNER, STEVENSON 2008 – J.W. Doy, R.R. Christian, D.M. Bolsch, A. Yanez-Schaffner, C. Stevenson, *Consequences of Climate Change on the Ecogeomorphology of Coastal Wetland,* Estuaires and Coast, Springer New York, 31(3), (2008), 477-491.

D.T.M. 1952 – D.T.M., *Hărţile topografice în proiecţie Gauss,* Bucureşti.

D.T.M. 1971-1972 – D.T.M., *Hărţile topografice în proiecţie Gauss,* Bucureşti.

D.T.M. 1991 – D.T.M., *Hărţile topografice în proiecţie Gauss,* Bucureşti.

DUMA 1988 – D. Duma, *Influenţe antropice asupra transportului de aluviuni şi dinamicii albiilor râurilor*. Simpozionul „Provenienţa şi efluenţa aluviunilor", Piatra Neamţ, 2 (1988), 82-97.

Faculty of Geography and Geology 1970-1995 – Faculty of Geography and Geology, *Air-photographs*, Iaşi.

GÂSTESCU, BREIER, DRIGA 1977 – P. Gâstescu, A. Breier, B. Driga, *Relaţiile hidrice dintre braţele şi lacurile din Delta Dunării*. Studii şi Cercetări de Geologie, Geofizică, Geografie, seria Geografie, 23 (1977), 47-61.

GÂSTESCU, DRIGA 1981 – P. Gâstescu, B. Driga, *Evoluţia ţărmului Mării Negre între braţele Sulina şi Sfântu Gheorghe*. Delta Dunării – studii şi comunicări de entomologie, 2 (1981), 21-33.

GÂSTESCU, DRIGA, ANGHEL 1986 – P. Gâstescu, B. Driga, C. Anghel, *Modificările ţărmului românesc al Mării Negre*, Bucureşti.

GOMOIU 1969 – T. Gomoiu, *Studiul sedimentelor nisipoase de la litoralul românesc al Mării Negre*. Ecologie marină, Bucureşti, 3 (1969), 227-325.

I.R.C.M. 2004 – I.R.C.M., *Date inedite*, Constanţa.

M.S.M.A.R. 1880-1883 - M.S.M.A.R. (Marele Stat Major al Armatei Române), *Ridicată pe sc.1:10000 în anii 1880-1883,* sub domnia Majestăţii sale Carol I Regele României de Marele Stat Major al Armatei, Reducţiune la 1:50000, Bucureşti.

MARINESCU 1965 – A. Marinescu, *Contribuţii la studiul curenţilor marini din dreptul litoralului românesc al Mării Negre*. Studii de Hidraulică, Bucureşti.

PANIN 1974 – N. Panin, *Evoluţia Deltei Dunării în timpul Holocenului*. Institutul de Geologie şi Geofizică, Studii de Geologia Cuaternarului, Bucureşti, H 5 (1974),107-121.

PANIN 1983 – N. Panin, *Black Sea coast line changes in the last 10,000 years a new attempt at identifying the Danube mouths as described by ancients*. Dacia, N.S., 27 (1983), 175-184.

PANIN 1989 – N. Panin, *Danube Delta. Genesis, evolution and sedimentology*. Revue Roumaine de Geologie, Geophysique et Geographie, Serie Geographie, 38 (1989), 25-36.

PANIN, POPA, GAITA, FÂRNOAGĂ, HERRY 1992 – N. Panin, A. Popa, C. Gaita, D. Fârnoagă, J.V. Herry, *Dinamica sedimentelor pe braţele Dunării în deltă. Modificările determinate de amenajările hidrotehnice*. Lucrările celui de al IV-lea Simpozion „Proveniența şi efluența aluviunilor", Piatra Neamţ, 1992, 57-88.

PETRESCU 1957 – I.G. Petrescu, *Delta Dunării – geneză şi evoluție*, Bucureşti.

POPA 1997 – A. Popa, *Environment changes in the Danube delta caused by the hydrotechnical works on the Sfântu Gheorghe branch*. GEO-ECO-MARINA, 2 (1997), 135-147.

POPP 1965 – N. Popp, *Modificări actuale în morfologia zonei litorale a Deltei Dunării*. Studii de hidraulică, 9 (1965), 41-53.

ROMANESCU 1996 – G. Romanescu, *L'évolution hydrogéomorphologique du delta du Danube. Etape Pléistocene-Holocène inférieur*. Z. Geomorph.N.F., Suppl.-Bd.106, Berlin-Stuttgart, 106 (1996), 267-295.

ROMANESCU 1999 – G. Romanescu, *The profile of the beaches and the changing of the natural coastal environment in the Sulina sector (the Danube delta) caused by the hydrotechnical works*. International Geographical Union – Commission on Coastal Systems, The Delta's: State-of-the-art protection and management, Tulcea, 1999, 174-192.

ROMANESCU 1999 – G. Romanescu, *Studiul sedimentelor nisipoase din zona litorală Sulina*. Factori şi procese pedogenetice din zona temperată, Iaşi, 5 (1999), 169-185.

ROMANESCU 2005 – G. Romanescu, *Morpho-hydrological evolution of the Danube Delta. Management of water resources and coastline evolution. Land use and the ecological consequences*, Iaşi.

Russian Map 1935 - *Rusian Map*, *Edited in 1835*, Moscova.

Serviciul Pescarilor 1909-1911 - Serviciul Pescarilor, *Harta hidrografică a Deltei Dunării,* sc.1:50000 (ridicările făcute în anii 1909-1911 de Serviciul Pescarilor sub conducerea ing. I. Vidraşcu), Bucureşti.

STĂNESCU, NICHIFOROV 1963 – S. Stănescu, I.D. Nichiforov, *Zona de vărsare a Dunării. Monografia hidrologică*, Bucureşti.

ŞERPOIANU 1964 – G. Şerpoianu, *Observații asupra curenților marini de pe întinsul platou continental românesc*, Studii şi Cercetări ICPP, Bucureşti.

VÂLSAN 1935 – G. Vâlsan, *Remarques complementaires à propos de la nouvelle hypothèse sur le delta du Danube,* Buletinul Societății Române de Geografie, Bucureşti.

VIDRAŞCU 1924 – I.G. Vidraşcu, *La voie navigable maritime du Danube*. Bucureşti.

W.W.W. 2003 – W.W.W., *A Vision for the Danube Delta, Ukraine. A living Danube Delta. A home for wildlife and welfare for people,* Backround document, Partners For Wetlands, WWW-Danube Carpathian Programme Office, Viena and WWF-Project Office Odessa, Ukraine in collaboration with WWF-Netherlands.

ZENKOVICI 1956 – V.P. Zenkovici, *Zugadka Delty Dunaiya (The Danube Delta puzzle)*. Priroda, Moscova 45(3), (1956), 86-90.

ZENKOVICI 1957 – V.P. Zenkovici, *Enigma Deltei Dunării*. Analele Româno-Sovietice, Geologie-Geografie, 1 (1957), 37-46.

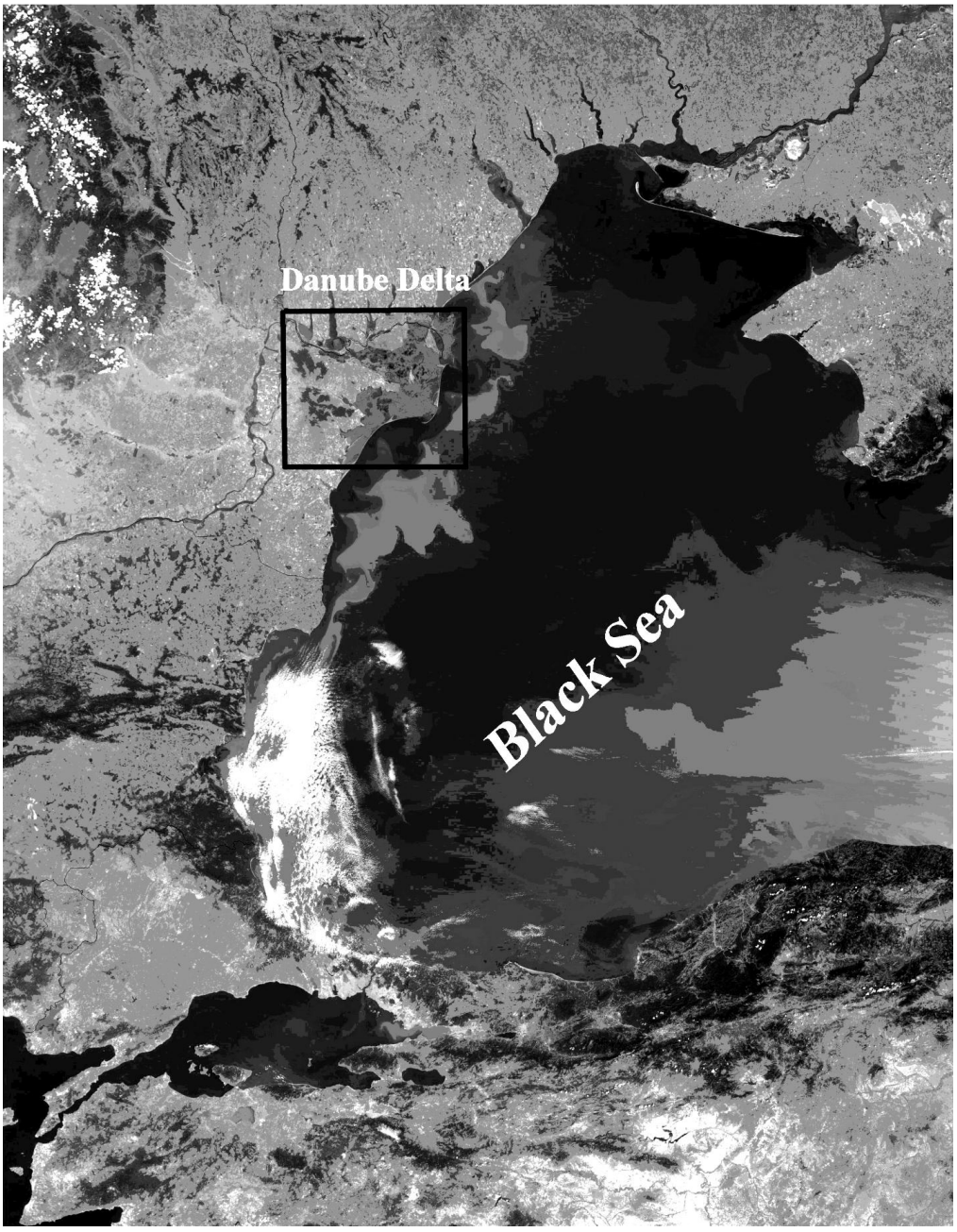

Fig. 1 - Location of the Danube Delta in the Black Sea basin.

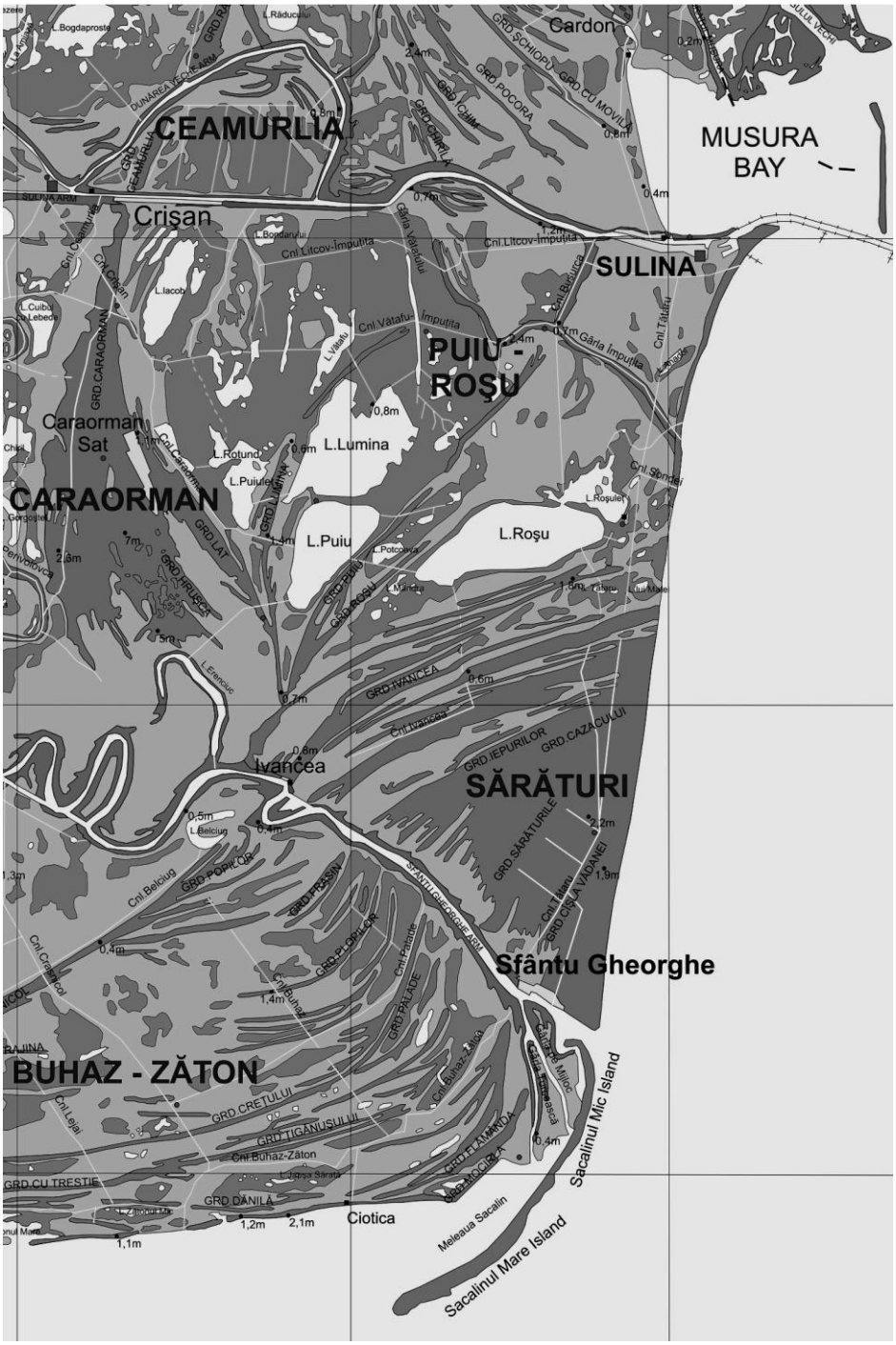

Fig. 2 - Geographical location of the studied sector:
Sulina arm, to the north and Sfântu Gheorghe arm, to the south.

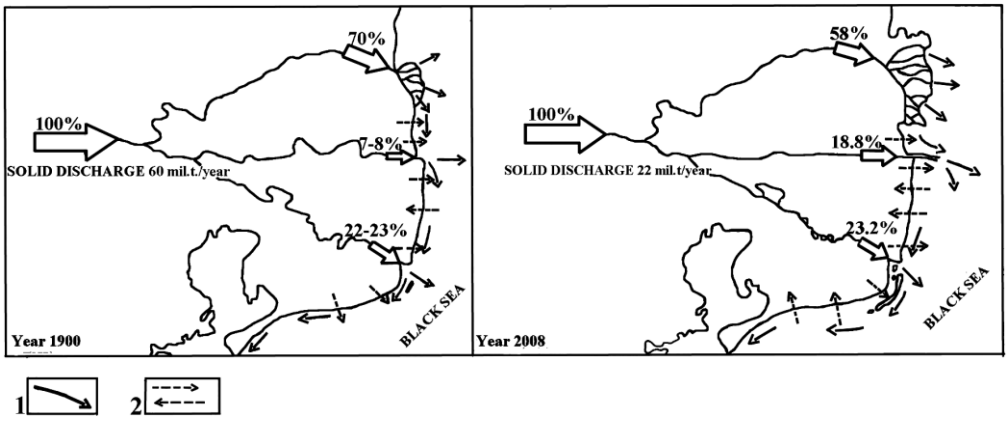

Fig. 4 - Dynamics of the solid discharge in front of the deltaic littoral
1. Direction of the fluviatile and littoral currents; 2. Shore dynamics.

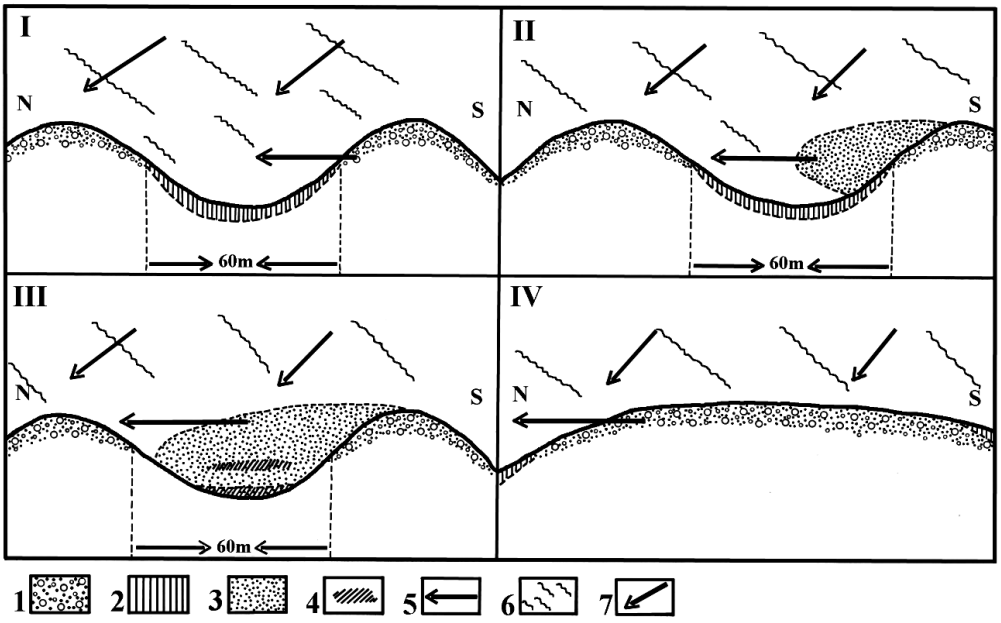

Fig. 5 - The evolution stage of the changing and advancing of the shore line between Sulina and Împuţita Brook
1. Shells; 2. Small beach terraces; 3. Sands; 4. Small areas of waters; 5. Direction of currents; 6. Waves; 7. Winds.

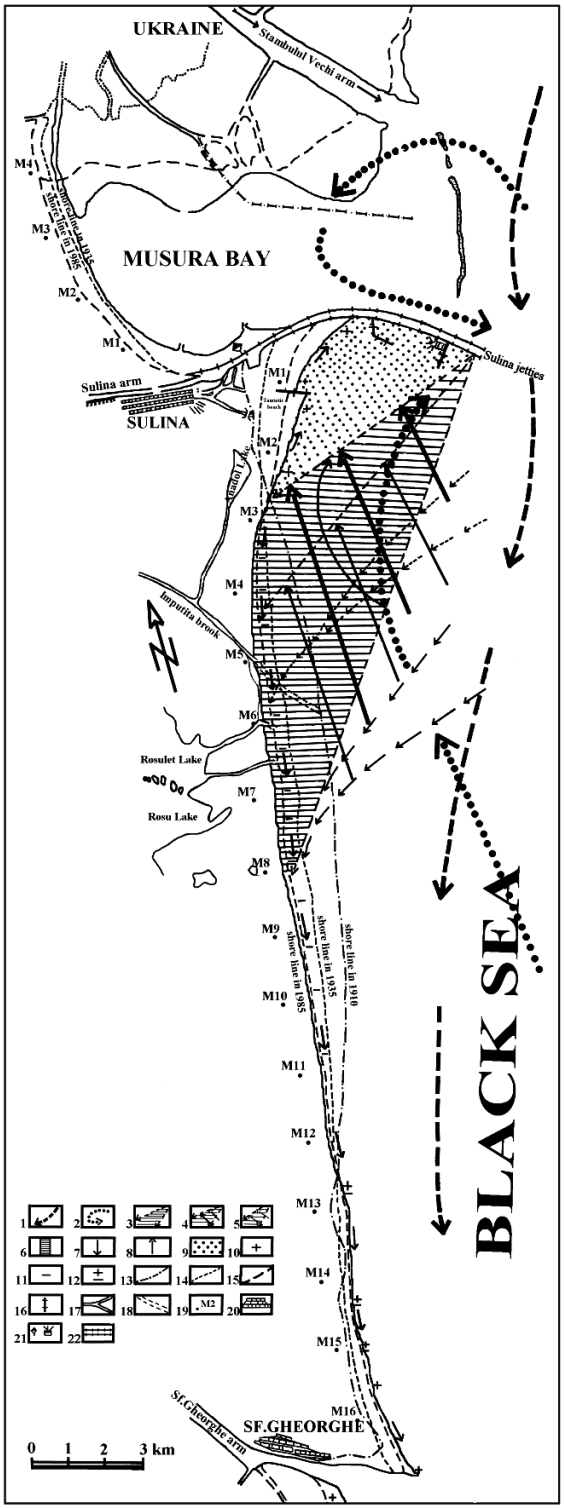

Fig. 6 - Landforms and geomorphological processes on the Danube Delta's shore

1. Northern stream; 2. Musura compensation stream; 3. Area under the influence of the derivative stream; 4. At maximum intensity SE winds; 5. At reduce intensity SE winds; 6. Powerful erosion area; 7. Southern coastal drift; 8. Northern coastal drift; 9. Alluvia trap; 10. Shore line progradation; 11.Abrasion; 12. Relative equilibrum; 13. Shore line in 1910; 14. Shore line in 1935; 15. Shore line in 1985; 16. Shorte dams (epis); 17. Brooks and channels; 18. Brooks and submarine channels;19. Terrestrial miles; 20. Towns; 21. Lighthouse; 22. Dams.

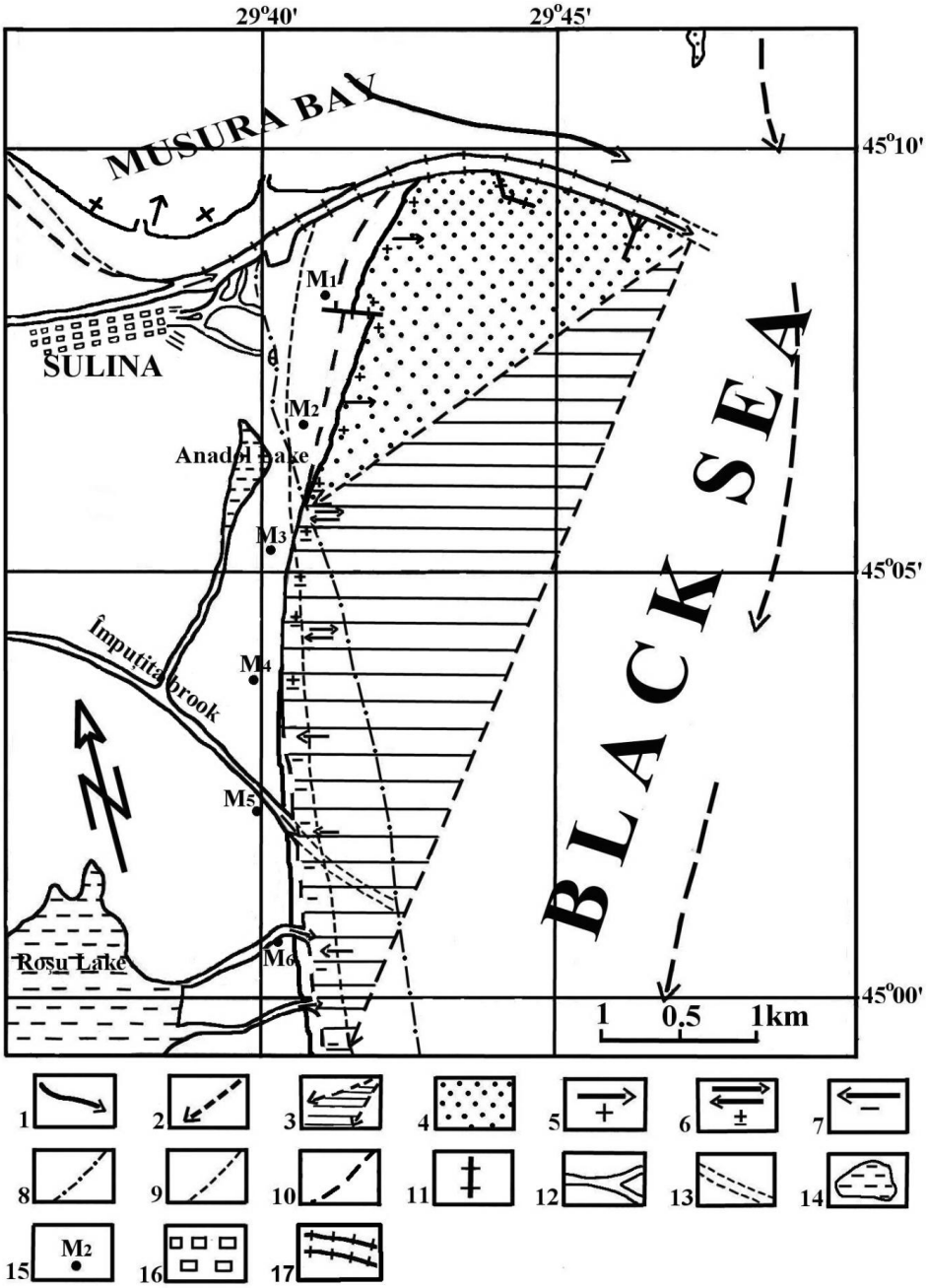

Fig. 7 - The map of the littoral processes in the Sulina southern sector

1. Musura (compensation) current; 2. Northern current; 3. Area of influence of the deviate current; 4. Alluvia trap; 5. Shore line progradation; 6. Relative equilibrum; 7. Abrasion; 8. Shore line in 1910; 9. Shore line in 1935; 10. Shore line in 1985; 11. Short dams (epis); 12. Brooks and channels; 13. Brooks and submarine channels; 14. Lakes; 15. Terrestrial miles; 16. Towns; 17. Dams.

ANALIZA UNUI LOT DE CERAMICĂ DIN ZONA RIPICENI, PE PRUT

Cornelia CĂRPUŞ

Keywords: *ceramics fragments, microscopic analysis, Cucuteni culture, ochre (hematite), oxidant burning, painting.*

Abstract: *The author presents the results of microscopic analysis on a limited Cucuteni type ceramics fragments lot (including Cucuteni C, with shells in the paste). The analysis considered color, thickness, burning type, outer and inner surface and fragments section image. The main elements regarding vessels modeling and decoration techniques, used clays, ingredients introduced in the paste are presented. The clay source used for Cucuteni C type ceramics could not be certainly determined by X-ray diffraction method, because a similar composition can be seen in a number of other litho logical deposits in Moldavia and North Pontic regions.*

Întâmplarea a făcut să ajungem într-o zi toridă, de vară pe malul lacului Stânca- Costeşti, la 3 km sud de localitatea Ripiceni. Aici, apa lacului formează un mic golf. In dreaptul lui se înalţă un pinten de mal alb, calcaros, friabil. Din cauza acestui mal din marnă albă, stratificată, apa este întâi tulbure-alburie şi abia la câţiva metri departe de mal se limpezeşte şi devine azurie, mediteraneană.

În stânga acestui golf se ridică maluri de lut roşu, destul de înalte. La baza lor se întinde o plajă. Plaja este acoperită cu argila care este antrenată din maluri; probabil, nisipul a fost acoperit de argila desprinsă din aceste maluri. Pe alocuri, de-a lungul apei, apar bucăţi de silex.

În praful drumului se disting şi fragmente de ceramică, sparte de copitele animalelor ce trec pe aici. Sunt împrăştiate pe o distanţă destul de mare. La o primă vedere fragmentele par cucuteniene, arse puternic, oxidant, cu urme de pictură iar unele sunt mai cenuşii, cu scoică multă în pastă, de tip Cucuteni C. Printre cioburile de ceramică erau împrăştiate bucăţi de chirpic ars, un astragal cu urme lăsate de la lustruire şi urme de ocru, un incisiv de ierbivor, valve de Unio şi de Anodonta. Malul Prutului ne dezvăluia un micro-muzeu în aer liber.

O statistică sumară a artefactelor găsite se prezintă astfel:

nr. total de fragmente ceramice recoltate = 29

nr. fragmente pictate în culori brun-închise = 6

nr. fragmente cu pastă cenuşie, dură = 2

nr. fragmente cu scoică în pastă = 6

Restul fragmentelor neanalizate sunt friabile, uniforme, fără urme de pictură şi deteriorate în timp.

Analiza microscopică a artefactelor cu aspect cucutenian

Au fost analizate câteva dintre fragmentele cu urme de pictură, de aspect tipic cucutenian şi şase fragmente cu scoică în compoziţie. Criteriile urmărite au fost cele pe care le-am luat în consideraţie şi în alte lucrări publicate[1] şi anume: culoare, grosime, tip ardere, decor, suprafaţă externă şi internă, imaginea în secţiune a fragmentului.

Primele fragmente analizate au fost cele care prezintă urme de pictură şi au fost notate astfel : Rip 1, Rip 2, Rip 3, Rip 4, Rip 5, Rip 6, Rip 7, întrucât au fost găsite în apropiere de Ripiceni (Pl.I).

Rip 1

Fragment de vas (buză), de culoare galbenă cărămizie, cu decor pictat în benzi, ardere oxidantă, uniformă.

Suprafaţă exterioară - uşor poroasă, cu unele goluri microscopice în masa pastei. Imediat sub buză se observă urma unei benzi pictate într-o culoare închisă, iniţial posibil brună, acum de un cenuşiu închis. Suprafaţa ciobului şi implicit pictura au fost deteriorate de acţiunea intemperiilor, căci aceste fragmente au fost găsite pe marginea apei şi într-o zonă de trecere a turmelor de animale.

Suprafaţă interioară - la 2-3 cm de buză se observă urmele a trei benzi paralele, dispuse oblic. Culoarea benzilor este de un cenuşiu închis, şters sau decolorat pe anumite porţiuni.

Ele au aproximativ aceeaşi grosime, de 3 mm, iar marginea acestor benzi este foarte bine delimitată. Intre ele se observă o culoare mai deschisă, dar fără luciu. Urmele unor goluri din pastă au mulaj de textură vegetală.

Secţiune-grosime de 8 mm în secţiune ; ardere uniformă, pastă fină, fără incluziuni evidenţiate; rare goluri microscopice în pastă.

Rip 2

Fragment de culoare galbenă cărămizie, ardere oxidantă, uniformă. Prezintă porţiuni pictate atât pe interior cât şi la exteriorul fragmentului.

Suprafaţă exterioară - foarte bine finisată, cu porţiuni pictate (în culoare închisă), ce delimitează alte porţiuni mult mai fine la atingere, având parcă peste toată suprafaţa o barbotină foarte fină cu o emulsie de ocru. Intregul fragment are o tentă frumoasă, cărămizie şi cu aspect lucios. Porţiunile neacoperite cu culoare sunt mult mai fine la atingere decât cele pictate. Se observă rare goluri microscopice în pastă.

Suprafaţă interioară - porţiuni alternante pictate cu aceeaşi culoare, brună cenuşie închisă, cu alte porţiuni lăsate nepictate. Suprafaţa este foarte bine finisată, cu o barbotină fină, lăcuită. Marginile picturii sunt foarte bine delimitate.

Secţiune - grosimea fragmentului este de 7,5 mm, ardere uniformă, completă, cu pastă fină, ce prezintă rare puncte de ocru şi foarte rare puncte albe, carbonatice; fără găuri în pastă.

[1] CĂRPUS, CĂRPUŞ 2007, p.533; 2009, p.539.

Rip 3

Fragment mic, de buză, de culoare cărămizie, ardere oxidantă, uniformă. Provine de la un vas angobat pe ambele suprafeţe, cu porţiuni cruţate mult mai fine, lucioase, delimitate de linii curbe şi porţiuni pictate într-o culoare brună cenuşie închisă.

Prezintă suprafeţe foarte fine la atingere; porţiunile pictate sunt atât pe interior cât şi la exteriorul fragmentului. Este întrucâtva asemănător cu Rip 2, ca mod de tratare a suprafeţelor şi decor, dar este mai subţire şi are o culoare cărămizie mai intensă.

Suprafaţă exterioară - prezintă o porţiune pictată în aceeaşi culoare închisă, pornind imediat de sub buză sau chiar „îmbracă" buza continuându-se şi pe partea internă. Această porţiune pictată se delimitează de o altă suprafaţă de forma unui arc de cerc, (posibil un cerc sau bucla unei spirale), mult mai fină la atingere, cu aspect lăcuit.

Suprafaţă interioară - angobată, cu ocru , cu aspect lăcuit, cu urme de pictură pe buză şi imediat sub ea, delimitând şi aici un desen cu linii curbe(cerc sau bucla unei spirale). *Secţiune*- grosime de 6 mm, puţin mai groasă la nivelul buzei, 7mm ; suprafaţă uniformă, compactă, cu o ardere foarte bună, uniformă, fără incluziuni şi fără găuri în pastă.

Rip 4

Fragment de vas (buză), angobat în culori deschise (alb-crem), ardere oxidantă, uniformă, cu urme de pictură.

Suprafaţă exterioară - suprafaţă angobată cu acelaşi aspect lucios este păstrată pe suprafeţe mici ; restul este deteriorată, pe unele porţiuni având aspect mai rugos.

Suprafaţă interioară - urme de pictură sub buză, delimitând ca şi în celelalte cazuri spaţii cu linii curbe, cu aspect neted, lucios. Urme de „ amprente "cu depuneri albe, cristalizate care nu fac efervescenţă cu acizi (deci nu sunt depuneri din carbonat de calciu).

Secţiune - grosime de 11 mm, culoare galbenă cărămizie, ardere uniformă, cu particule de ocru de dimensiuni diferite; fără goluri.

Rip 5

Fragment spart în grosime, pictat în benzi paralele late de 5-6 mm, în aceeaşi culoare închisă. Suprafeţele dintre benzile pictate sunt lucioase, fiind cruţate din fondul vasului angobat cu o culoare deschisă (albă cu tentă crem).

Secţiune - puncte albe, carbonatice foarte mici, incluse în pastă. Poate şi din această cauză, fragmentul a clivat în grosime.

Rip 6

Fragment de picior de fructieră ; prezintă urme de vopsea cu ocru, vizibilă atât pe partea exterioară cât şi pe partea interioară a vasului. Partea plată are o grosime de 11 mm, iar porţiunea care formează peretele vertical este mult mai subţire, de 4 mm Suprafeţele sunt destul de deteriorate, dar păstrând urmele unor porţiuni finisate.

Secţiune - 11 mm în grosime, ardere uniformă, completă, fără incluziuni şi goluri.

Rip 7

Fragment de vas de culoare cărămizie, având nuanţa cea mai intensă dintre toate fragmentele.

Suprafaţă exterioară - prezintă o porţiune delimitată, rotundă ca un cerc, foarte fină la atingere şi lucioasă. Acest motiv, de forma unui cerc, este conturat cu o linie de culoare mai închisă. Restul suprafeţei din afara acestui cerc este aspră, fără luciu. Pe suprafaţa cercului sunt vizibile urmele lustruirii.

Suprafaţă interioară - aceeaşi culoare cărămizie, intensă, dar fără porţiuni delimitate şi lustruite. Toată suprafaţa este aspră, determinată de deteriorarea ei în timp, doar pe mici porţiuni se mai observă urmele acelui luciu întâlnit şi la celelalte cioburi (deci ambele suprafeţe au avut porţiuni finisate).

Secţiune – grosimea de 11 mm, ardere uniformă, completă, fără incluziuni şi goluri.

Ceramica găsită pe malul Prutului are o cromatică plăcută, gălbuie, la unele exemplare cu tentă cărămizie.

Arderea este oxidantă, completă, uniformă. In ceea ce priveşte decorul, observăm că la majoritatea cioburilor întâlnim suprafeţe cruţate, bine lustruite, alternând cu cele pictate; porţiunile cruţate au formă rotundă.

Toate prezintă un decor pictat pe ambele suprafeţe, fie trasat în benzi paralele, cu o culoare brună cenuşie închisă, (Rip 1, Rip 5), fie pe anumite porţiuni mai mari, ce delimitează la rândul lor alte suprafeţe, cruţate, în linii curbe (cerc sau bucla unei spirale (Rip 2, Rip 3, Rip 4, Rip 7). Unele prezintă o angobă de foarte bună calitate, fină, de culoare deschisă, albă-crem (Rip 1, Rip 4, Rip 5), iar altele, o angobă roşiatică, mult mai fină şi cu aspect lăcuit (Rip 2, Rip 3). Doar fragmentul de fructieră prezintă urme de vopsea cu ocru, fără alte motive pictate.

După modelare, vasul era scufundat într-o emulsie fină de argilă. După uscare, urma delimitarea desenului, astfel încât spaţiul nepictat era foarte bine şlefuit, lustruit, sau poate întreg vasul era lustruit (oricum, porţiunile pictate sunt uşor mai aspre decât cele cruţate). Unele prezintă urme de lustruire şi după aplicarea vopselei (Rip 2, Rip 7). Emulsia fină cu ocru, lustruită după uscare şi arsă la temperaturi foarte înalte, a produs o compactizare a elementelor determinând acel luciu de pe unele suprafeţe.

Trasarea benzilor pictate este făcută cu mare acurateţe şi nu ne gândim la folosirea unei pensule, căci aceasta ar fi lăsat margini răzleţe şi imprecise; chiar şi imaginea microscopică arată că aceste margini sunt foarte bine delimitate.

Deşi în unele staţiuni s-au găsit unele obiecte considerate drept „mânere de pensoane" - interpretare ce ridică totuşi unele semne de întrebare[2], credem că aici

[2] ALAIBA 2007, p.29. *Două din aceste pensoane analizate prin difracţie cu raze x au indicat acoperirea cu lut a unor fire de păr.Dar urmele digitale arată că arderea lor a fost ulterioară întrebuinţări.* Dacă , firele de păr erau incluse în aceste mânere înainte de ardere, instrumentul nu avea duritatea necesară; dacă ele au fost arse ulterior, firele de păr animal s-ar fi distrus imediat, fiind din keratină. Putem presupune şi că aceste pensoane au fost folosite ca atare, prin lipirea firelor de păr într-o masă argiloasă lăsată să se întărească foarte bine la soare; arderea lor putea să se fi petrecut ulterior, în incendiile care cuprindeau frecvent locuinţele cucuteniene.

a fost folosită altă modalitate: probabil tulpina unei plante, înmuiată în colorant. De asemenea, descoperirea în unele aşezări din arealul Cucuteni (Hăbăşeşti, Scânteia) a unor bucăţi şlefuite de ocru (hematit) a condus la ideea folosirii acestora, la pictură[3] la Hăbăşeşti sau la Scânteia[4]. Dar pentru ca ocrul (hematit) să lase urme în diferite nuanţe (roşii, brun-ciocolatii, etc) el trebuia mărunţit, dizolvat foarte bine, poate chiar cu adaosul unui component de natură organică (precum albuşul de ou, clei vegetal, răşină de conifere, etc.). Chiar dacă s-au găsit aceste „creioane"[5] din hematit ele nu puteau servi la pictat, poate doar la conturarea unor motive, dar şi atunci desenul trebuia acoperit cu un strat protector ca un lac, altfel pulberea lăsată de ocru pe vas s-ar fi şters.

Din punct de vedere compoziţional, matricea argilei este uniformă, cu o textură foarte fină, provenind din sedimentare acvatică, aparent fără degresanţi chiar şi la o putere de mărire a lupei binoculare (~50x). Totuşi, golurile prezente în pastă, sunt mulaje ale unor particule rotunde, ovoide sau de alte forme neregulate, care s-au desprins sau au fost distruse în timpul arderii la temperaturi înalte. Puţine dintre mulajele acestor goluri au textură vegetală, acestea fiind mai evidente la un fragment găsit izolat, pe Prut, departe de locul descris. La unele se observă microparticule de mică, dar nu adăugată, ci prezentă în textura masei argiloase.

Deci, la aceste fragmente întâlnim o argilă fină, bine levigată şi bine arsă, fără adaosuri vizibile în pastă, cu decor pictat în culori închise pe fond deschis, asemănător fazei Cucuteni B.

Analiza fragmentelor cu scoică în pastă

Aceste fragmente ceramice se caracterizează printr- o culoare cenuşie, având o argilă grosieră prin prezenţa în pastă a scoicilor şi au fost identificate cu următoarea notare:

R1, R2,R3,R4, R5, R6 (Pl. III).

R1

Fragment cenuşiu-gălbui la exterior şi interior, iar în secţiune este cenuşiu-închis. Nu prezintă niciun decor pe această porţiune şi are multă scoică în pastă.

Suprafaţă exterioară- prezintă fragmente de scoici albe şi unele gri precum şi aglomerări de ocru (rare) ; rare granule de nisip cuarţos, translucid.

Suprafaţă interioară- aici, scoica este mascată cu un grund grosier de argilă, ea rămânând vizibilă doar la exterior şi în secţiune.

Secţiune- grosime de 11,5 mm; cu miezul mai închis la culoare. Scoica este vizibilă în toată grosimea fragmentului.

R2

Fragment cenuşiu-gălbui la exterior şi interior, iar în secţiune este cenuşiu-închis. Prezintă scoică în pastă şi decor cu şnurul.

Suprafaţă exterioară - rugoasă, aspră la atingere, cu fragmente de scoici albe şi gri. Sunt prezente aglomerări de ocru, de dimensiuni diferite (frecvente) ; rare granule de nisip cuarţos, translucid. Decor şnurat dipus în şiruri paralele, scurte,

[3] DUMITRESCU *et alii* 1954, p.57.

[4] CHIRICĂ, MANTU, TURCANU 1999, p.16.

[5] ALAIBA 2007, p.33.

de 15 mm lungime, cu înclinare uşor oblică.

Suprafaţă interioară- aceeaşi suprafaţă rugoasă, cu nuanţă mai deschisă decât la exterior. Scoica este vizibilă, neacoperită de niciun alt strat ; aglomerări de ocru.

Secţiune- grosime de 11,5 mm, cu miezul mai închis la culoare ; scoica este vizibilă în toată grosimea fragmentului.

R3

Fragment cenuşiu-gălbui la exterior şi interior, iar în secţiune este cenuşiu-închis ; prezintă scoică în pastă.

Suprafaţă exterioară - aspră la atingere, cu fragmente de scoici albe şi gri; aglomerări de ocru, de dimensiuni diferite (frecvente). Se observă urme de grunduire, de acoperire a fragmentelor de scoici. Sunt prezente rare granule de nisip cuarţos, translucid.

Suprafaţă interioară - aceeaşi suprafaţă rugoasă, galben-ocru, cu scoică vizibilă, neacoperită de niciun alt strat; aglomerări de ocru.

Secţiune- grosime de 9-10 mm; ardere neuniformă, insuficientă cu miezul mai închis la culoare. Scoica este vizibilă în toată grosimea fragmentului; puncte de ocru.

R4

Fragment cenuşiu-gălbui la exterior şi interior, iar în secţiune este cenuşiu-închis, ardere insuficientă, cu miezul nepătruns. Prezintă scoică în pastă şi urme de ardere secundară.

Suprafaţă exterioară - prezintă fragmente de scoici albe şi mulaje ale acestora, căzute. Se observă urmele unei angobe cu tentă cărămizie ; particule mici de ocru, frecvente.

Suprafaţă interioară - aceeaşi angobă cu tentă cărămizie.

Secţiune - grosime de 12 mm; ardere insuficientă. Tot miezul este închis la culoare şi mărginit pe ambele feţe de o pojghiţă cărămizie. Prezintă fragmente foarte mici de scoică în pastă; puncte foarte mici de ocru.

S-a încercat o angobare a vasului, cu o angobă galbenă-cărămizie, strat care s-a desprins pe anumite porţiuni, poate şi din cauza arderii secundare.

R5

Fragment de vas, cu buza răsfrântă spre exterior, decorată pe umăr, cu şnurul. Are o culoare cenuşie-gălbuie la exterior şi interior, punctată cu alb din cauza spărturilor de scoică din compoziţie. Buza prezintă crestături.

Suprafaţă exterioară - rugoasă, nefinisată, punctată cu alb. Este decorată cu şnurul pe umăr, în şiruri verticale de 14-15 mm. Buza este decorată cu crestături care sunt realizate tot cu un şnur, dar mult mai subţire ; aceste crestături sunt efectuate neregulat, dispuse fie oblic, fie drept. Sunt prezente şi aglomerări de ocru (particule inegale, frecvente).

Suprafaţă interioară - se observă urme orizontale, dar nu paralele, ci dezorganizate,de la încercarea de a uniformiza cât de cât suprafaţa internă a vasului. Spărturile de scoici, albe sunt vizibile ca şi punctele de ocru.

Secţiune - grosime de 9- 10 mm, fiind aproape în întregime, cenuşie, datorită unei arderi insuficiente.

R6

Fragment mic de vas, cenuşiu-gălbui la exterior şi interior, iar în secţiune este cenuşiu-închis.

Suprafaţă exterioară - rugoasă, nefinisată, punctată cu alb.

Suprafaţă interioară - rugoasă, nefinisată, punctată cu alb şi grunduită cu o argilă deschisă la culoare. Aglomerări de ocru, din care unele de mărimi considerabile.

Secţiune - grosime de 14 mm, fiind aproape în întregime, cenuşie. Par mai multe specii de scoici în compoziţie ;unele albe, altele ca particule gri.

Fragmentele de vase analizate sunt specifice celor încadrate în categoria ceramicii Cucuteni C. Culoarea vaselor este aproape identică la toate, cenuşie-gălbuie, în secţiune toate având miezul cenuşiu-închis. Grosimea fragmentelor, variază între 9-14 mm.

Vasele sunt lucrate dintr-o pastă grosieră, cu multă scoică în compoziţie. Arderea a fost insuficientă ca timp sau la o temperatură joasă,[6] toate având miezul aproape în întregime cenuşiu, în secţiune. Doar urmele de „angobare" se mai observă ca o pojghiţă la exterior şi la interior, de culoarea ocrului deschis, decolorat (fragmentele au fost găsite toate, la nivelul solului, expuse direct intemperiilor).

Din punct de vedere *compoziţional*, fragmentele conţin ca degresant scoică şi foarte rare particule de nisip cuarţos translucid; ca tip de incluziuni, aglomerări de ocru. Toate fragmentele au scoică în pastă unele în cantitate mai mare altele mai mică; unele fragmente de scoici sunt albe, cu structură lamelară, sidefată, specifică scoicii de râu (*Unio sp.*); altele sunt gri, cu altă structură, provenind de la o altă specie de scoică. Cantitatea de scoică, folosită poate doar cu scopul de a întări structura vasului, de a-i da duritate argilei este destul de mare. Se pare că prezenţa scoicii „la vedere" nu i-a deranjat din punct de vedere estetic, căci urmele de mascare a acestora sunt destul de vagi şi cu predilecţie pe interiorul vasului. Astfel, s-a încercat o angobare discretă, mai mult o *grunduire* cu argilă pentru a masca prezenţa scoicilor, a-i asigura o relativă impermeabilizare şi a netezi cât de cât suprafaţa vasului, dar şi aceasta neuniformă. De asemenea, particulele de ocru sunt prezente în toate fragmentele analizate, cu mărimi variabile, ceea ce demonstrează prezenţa sa în compoziţia argilei- sursă.

Doar la un singur fragment (R4) se observă un strat superficial de angobă şi la interior şi la exterior, în care s-a folosit o suspensie argiloasă cu mai mult ocru dizolvat, care a căpătat prin ardere o culoare uşor cărămizie. Este singurul fragment cu un discret „ împrumut" din ceramica tipică, Cucuteni. Este totodată şi singurul fragment care prezintă urmele unei arderi secundare ; poate din cauza folosirii lui la gătit s-ar fi încercat o angobare, căci şi scoica aici este foarte fină şi în cantitate mult redusă faţă de celelalte fragmente. Din analiza fracţiunii nisipoase[7] prezentă în ceramica tip C, realizată prin difracţia în raze X nu s-a

[6] MARINESCU BÂLCU, BOLOMEY 2000, p.126-129; GÂŢĂ 2000, p. 111-130. *La testele efectuate prin absorbţia în infraroşu, la fragmente ceramice Cucuteni tip C, acestea au relevat o temperatură de ardere < 400 grade C.*

[7] MARINESCU BÂLCU, BOLOMEY 2000, p.127.

putut stabili cu certutudine sursa de argilă folosită, întrucât o compoziţie similară este comună multor depozite litologice din Moldova ca şi din regiunile nord-pontice. Dacă analiza fracţiunii nisipoase nu ne aduce date în plus, poate cea a scoicilor prezente în pastă, prin determinarea speciilor acestora, ar putea să ne indice pe viitor date asupra paleomediului.Oricum, prin prezenţa aceluiaşi degresant şi incluziuni, la toate fragmentele analizate, ne certifică folosirea unei argile şi tehnologii comune.

Din observarea acestor fragmente aparţinând culturii Cucuteni C, putem concluziona că purtătorii acestei culturi aveau o tehnologie aflată la mare distanţă de standardele întâlnite în ceramica cucuteniană. Nimic nu le apropie : nici formele, nici culoarea vaselor, nici compoziţia argilelor nu arată o „înrudire de vreun fel", încât să ne îndreptăţească să le denumim cu acelaşi nume. Singurele elemente de *decor* sunt cele realizate cu şnurul, pe umărul vasului, în şiruri scurte, paralele şi verticale, fie pe marginea buzei cu un şnur mai subţire, dar şi aici în poziţii diferite şi la distanţe inegale.

La prima vedere aceste tipuri de vase par a fi lucrate în grabă, nefinisate, grosiere, pur funcţionale. Interesant este faptul că aceste tipuri de vase se găsesc în areal Cucuteni, începând încă din faza A4, continuîndu-se şi în fazele următoare, când comunităţile care le-au produs s-au sedentarizat, fără ca ele să fie influenţate de rafinamentul şi cromatica vaselor cucuteniene, de simbolistica lor, decât în foarte mică măsură. De obicei la contactul a două culturi, în care una din ele este mai avansată, întâlnim un fenomen de aculturaţie, în care o cultură mai puţin evoluată împrumută elemente culturale de la comunităţile aflate pe o treaptă mai înaltă de evoluţie. Aici, nimic nu tulbură tradiţionalismul acestor comunităţi aşa-zise nomade, pastorale, nicio „emoţie" artistică nu pare a-i fi încercat. Nu putem afirma nici că respectivele comunităţi s-ar fi aflat la periferia arealului cucutenian, că ar fi trăit izolate, căci atunci aceste vase s-ar fi găsit separate şi nu amestecate, în acelaşi loc, uneori în proporţii asemănătoare.

Deşi desemnate cu acelaşi nume, Cucuteni, aceste fragmente, unele de tip Cucuteni B, altele de tip Cucuteni C, aparţin de fapt unor lumi diferite; nimic nu le apropie, decât coexistenţa lor în acelaşi areal şi într-un anumit segment de istorie.

BIBLIOGRAFIE

ALAIBA 2007 - Ruxandra Alaiba, *Complexul cultural Cucuteni- Tripolie. Meşteşugul olăritului*, Iaşi.

CHIRICA, MANTU, ŢURCANU 1999 – V. Chirica, C.-M. Mantu, S. Ţurcanu, *Scânteia. Cercetare arheologică şi restaurare*, Iaşi.

DUMITRESCU *et alii* 1954 - Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmboviţa, N. Gostar, *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti.

MARINESCU BÂLCU, BOLOMEY 2000 - Marinescu Bâlcu, Alexandra Bolomey, *Drăguşeni, A Cucutenian Community*, Bucureşti.

GÂŢĂ 2000 - Gh. Gâţă, A technological survey of the pottery, în *Drăguşeni, A Cucutenian Community*, Bucureşti, p. 111-130.

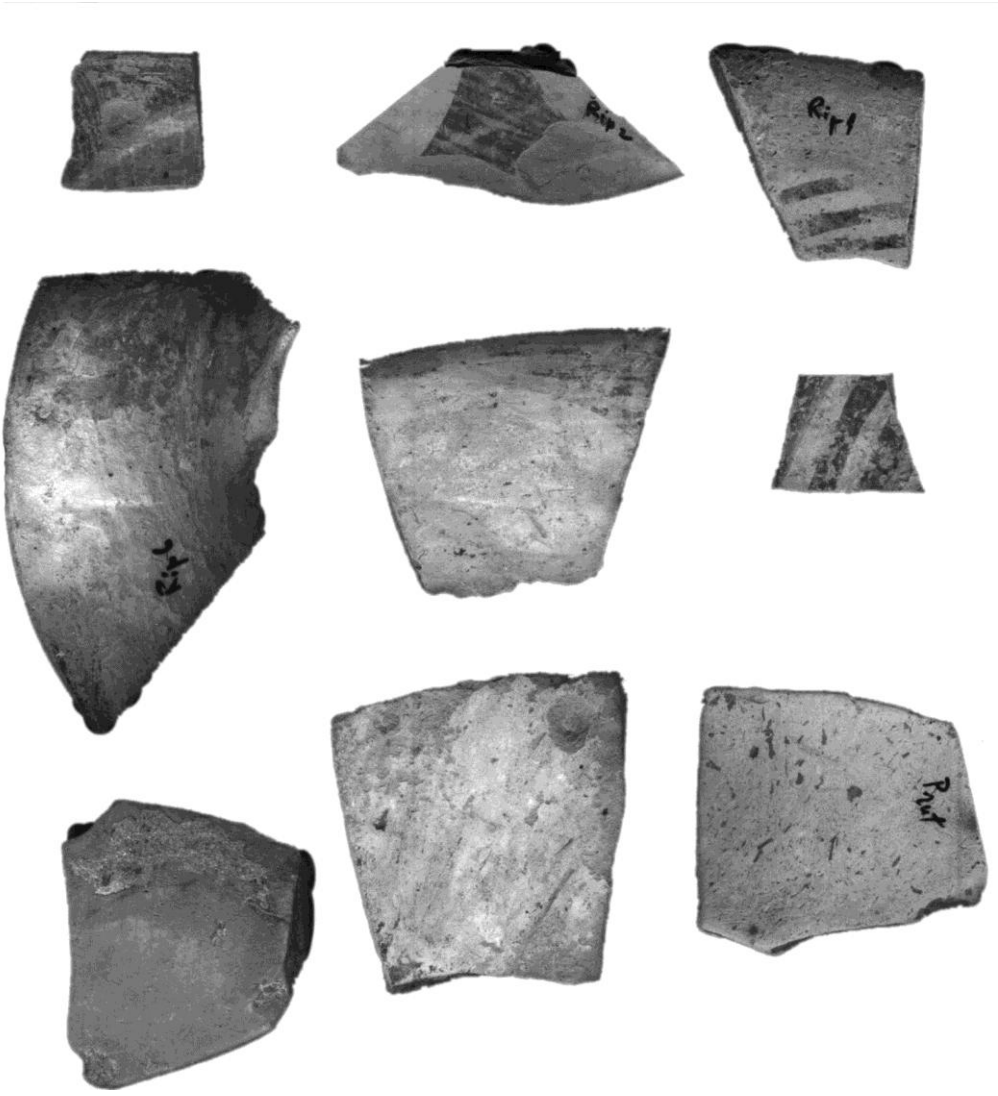
CĂRPUŞ, CĂRPUŞ 2007 - C.Cărpuş, L.Cărpuş, *Analiza ceramologică a unor fragmente aparţinând culturilor Hamangia şi Boian din situl eneolitic de la Cheia-jud.Constanţa*, Pontica 40

(2007), p. 533-540.

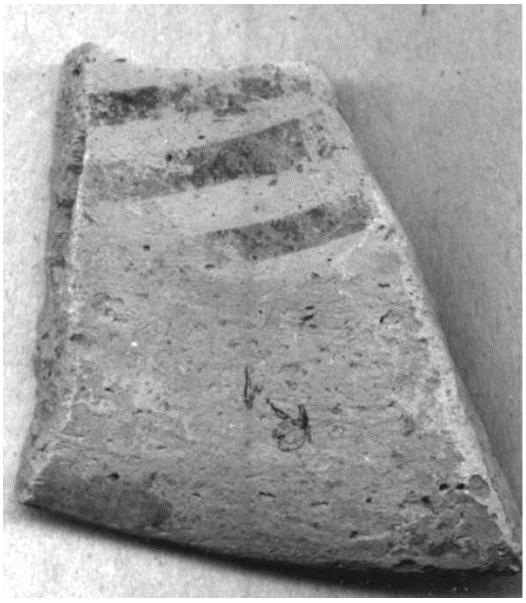
CĂRPUŞ, CĂRPUŞ 2009 - C.Cărpuş, L.Cărpuş, *Analiza comparativă a unor fragmente ceramice Boian din aşezările eneolitice de la Cheia şi Atmageaua Tătărască,* Pontica 42 (2009), p.539-552.

COOK, KIRK 2007 - David C. Cook, Wendy L. Kirk, *Minerals and gemstones: 300 of the Earth's Natural Treasures*.

PRICE, WALSH 2010 - Monica Price, Kevin Walsh, *Totul despre natură- Roci şi minerale*, Bucureşti.

Pl.I - Fragmente ceramice tip Cucuteni de pe malul Prutului, în apropiere de Ripiceni; de la dreapta la stânga : Rip 1 ;Rip2 ;Rip3 ;Rip5 ; Rip4 ; Rip6 ; fragment găsit izolat pe Prut ; fragment neanalizat ; Rip7.

a.

b.

Pl. II : a- fragment Rip 1 cu detaliu de pictură
b- astragal cu urme de la lustruire.

Pl. III - ceramică tip Cucuteni C având scoică în pastă, de la dreapta la stânga : R1 ; R2 ; R3 ; R4 ; R5 ; R6.

INVESTIGAŢII GPR LA EDIFICIUL ROMAN CU MOZAIC DIN CONSTANŢA

Lucian RATOIU*
Dragoş ENE*
Irina NASTASI

Keywords: *Ground Penetrating Radar, mosaic, IV-VI A.D.*

Abstract: *The paper presents the methodology and the results of the GPR (Ground penetrating radar) investigations on the Roman mosaic pavement from Constanţa.*

The aim was to identify the risk areas, degradations or possible buried objects, using a noninvasive and nondestructive, photon analysis technique based on the transmission and reception of electromagnetic pulses on the VHF/UHF (Very High/Ultra High Frequency).

This method represents a preliminary stage in accomplish the 3 D replica of the historical monument, which at his turn is circumscribed to an more complex model suggestively named "the multilayer model" which reunites structural and morphological data. Using this technique for the first time in a study of cultural heritage of Romania, determines new prospects in approach and research.

Lucrarea prezintă metodologia şi rezultatele obţinute în urma investigării Mozaicului roman din Constanţa , prin metoda GPR (Ground Penetrating Radar). S-a urmărit identificarea zonelor de risc, a degradarilor sau a posibilelor obiecte îngropate folosindu-se o tehnică fotonică de analiză, non-invazivă şi non-destructivă, bazată pe transmiterea şi recepţia unor impulsuri electromagnetice de frecvenţă VHF/UHF (Very High/Ultra High Frequency). Aceasta metodă constituie o etapă preliminară în realizarea unei replici 3D a monumentului istoric care la rândul său se circumscrie unui model complex de informaţie numit sugestiv "modelul multistrat" ce reuneşte date de ordin morfologic şi structural. Utilizarea în studierea patrimoniului artistic pentru întâia oară în Romania a acestui model determină noi perspective de cercetare şi abordare.

* Institutul Naţional de Cercetare - Dezvoltare pentru Optoelectronică INOE 2000 Strada Atomiştilor 409, Măgurele, Ilfov; http://inoe.inoe.ro/certo.

1. Introducere

Investigaţiile patrimoniului artistic prin tehnici fotonice non-invazive, non-destructive şi non-contact au oferit cercetătorilor în domeniu posibilitatea obţinerii unor informaţii variate şi complexe cu o acurateţe foarte ridicată.

Metoda GPR (Ground Penetrating Radar) este o tehnică de investigaţie ce se bazează pe transmiterea şi recepţia pulsurilor electromagnetice radiaţie având frecvenţa centrală de ordinul sutelor de MHz. Introducerea acestei metode de investigaţie în studiul patrimoniului artistic, mai precis în arheologie, s-a realizat din nevoia de a se economisi efortul şi timpul efectuării de prospecţiuni şi sondaje precum şi de a se evita determinările destructive şi repetate cauzate de lipsa unor repere care să indice zonele de interes.

Scopul investigării pavimentului roman din Constanţa, realizat în tehnica mozaicului, a fost de a determina zonele ascunse aflate în pericol de degradare , anomaliile dintre straturi sau eventualele obiecte îngropate şi de asemeni acumularea informaţiilor necesare susţinerii replicii modelului 3D multistrat.

Astfel analiza GPR reprezintă una dintre etapele preliminare realizării unei replici tridimensionale complexe a edificiului, deosebindu-se fundamental datorită acurateţii datelor, de orice tip de reconstituire virtuală. Scanarea 3D alaturată scanării GPR oferă harta sau mai bine spus structura peste care se vor suprapune informaţii de ordin structural.

Ideea de a crea un model complex, care să suprapună informaţii de ordin morfolologic şi structural, oferă o variantă de documentare a patrimoniului ce se doreşte a fi cât mai completă pentru o cazuistică dată. Este un concept care poate să reunească informaţii referitoare la scanare 3D, monitorizare a condiţiilor de microclimat, investigaţie structurală, diagnosticare, finalizând prin posibilitatea intervenţiei.

Avantajul semnificativ, al modelului sugerat, este posibilitatea de a avea acces direct la o varietate de investigaţii care să faciliteze comprehenderea stării de conservare, a mecanismelor de degradare sau posibilitatea de elaborare a unei metodologii de intervenţie adaptată cerinţelor fiecărui monument istoric.

Caracteristicile metodei GPR, de a fi non-destructivă şi non-invazivă în acţiunea de colectare a informaţiilor necesare, au fost exploatate în cazul Edificiului Roman cu mozaic din Constanţa, aflat într-o zonă expusă şi având o stare avansată de degradare.

Mozaicul ce s-a păstrat acoperă o suprafaţă de aproximativ 800 m^2 şi este caracteristic, din punct de vedere stilistic şi tehnic, perioadei antichităţii romane. Consolidarea cu beton realizată în cadrul lucrărilor de restaurare şi amenajare a edificiului, nu a reuşit să readucă pavimentul la un nivel plan, căderea bolţilor lăsând denivelări masive.

Trebuie menţionat că nivelul inferior este structurat în unsprezece încăperi cu tavan boltit, utilizate iniţial ca locuri de depozitare, iar înălţimea acestor camere variază până la aproximativ 4 m.

2. Cazuistică

Edificiul roman cu mozaic este situat pe faleza dintre Piaţa Ovidiu şi Aleea

Marinarilor, între primele căi de acces în portul actual al Constanţei (porţile nr. 1 şi 2). Coordonatele antice ale complexului sunt mai puţin clare, deoarece spaţiul corespunzător falezei de sud-vest a Constanţei a trecut printr-o serie de modificări structurale de-a lungul istoriei medievale, moderne şi contemporane. Imaginea antică a falezei sud-vestice este astăzi incompletă, sincopată şi poate fi reconstituită in special pe baza unor ipoteze mai mult sau mai puţin demonstrabile. Săpăturile sistematice din zona amintită, descoperirile întâmplătoare, menţiunile din jurnalele călătorilor străini din perioada modernă, planurile mai mult sau mai puţin precise provenite tot din periada anterioară dezvoltării urbanistice a Constanţei, pot sta la baza unor interpretări aproximative şi de cele mai multe ori speculative.

Edificiul roman cu mozaic a avut şansa de a fi descoperit într-o perioadă în care Constanţa beneficia de un nucleu de cercetare arheologică bine închegat. Echipe de arheologi din Muzeul de Arheologie Constanţa au supravegheat lucrările de dezvoltare urbanistică a oraşului desfăşurate pe terasa de sud-vest, în anul 1959. Au putut interveni în mod organizat în momentul în care au apărut primele semne ale amenajării zonei în antichitate. Astfel, dintre ruinele descoperite, foarte afectate de lucrări edilitare moderne[1], au putut fi recuperate diferite categorii de materiale arheologice : un lot de recipiente amforice descoperit în încăperile boltite 3 şi 4 ; alte materiale ceramice : tipare de opaiţe, fragmente de vase ; obiecte din os, marmură, fragmente de tencuială, de mozaic etc.

După dezvelirea integrală a teraselor superioare (cea de la nivelul cheiului antic nu a putut fi cercetată în întregime din cauza nivelului ridicat al pânzei freatice) vestigiile au fost restaurate şi conservate prin acoperirea cu o construcţie din schelet metalic şi sticlă. Totuşi, protecţia mozaicului în special şi a edificiului în general nu a fost deplină, factorii de mediu acţionând în continuare în direcţia degradării unei părţi a pavimentului. Culorile *tesserae*-lor precum şi orizontalitatea planului podelei au avut de suferit. Din aceste motive este necesar un studiu non-invaziv, care să identifice exact zonele cu probleme din componenţa straturilor care asigură stabilitatea şi unitatea tesseraelor mozaicului.

Complexul a fost construit pe faleza de sud-vest a Tomisului, în apropierea portului antic, urmărind planul general de amenajare a falezei în terase. Cuprinde trei niveluri aflate sub actuala piaţă Ovidius. Intrarea dinspre oraş se făcea prin centrul laturii de nord-est, direct în sala cu mozaic. Aceasta comunica, prin intermediul unei scări cu trepte din calcar, cu celelalte două niveluri, denumite generic de arheologi terasele C şi D (terasa A constituia nivelul de călcare al oraşului antic, iar terasa B era cea amenajată pentru construirea sălii cu mozaic).

Deşi complexul a fost ridicat iniţial conform unui plan unitar, de-a lungul timpului aspectul său a fost modificat de câteva ori, prin blocarea intrării dinspre piaţa Ovidius, reperarea mozaicului şi construirea unor anexe în faţa primelor încăperi boltite.

[1] Pe câteva imagini din arhiva fotografică a MINAC se poate observa cum o conductă cu diametru mare străpunge zidul de nord-est al edificiului, la jumătatea înălţimii sale, şi traversează oblic sala cu mozaic, pe direcţia nord-sud.

Date tehnice. Covorul cu mozaic se întindea pe toată podeaua sălii de pe terasa B, pe o suprafaţă de aproape 2000 m². Din aceasta s-au conservat numai aproximativ 800 m² (L=49,80 m, l=16,60 m). Patul de mortar în care erau implantate *tesserae*-le era sprijinit cu jumătatea nord-estică pe terasa falezei, iar cu cealaltă jumătate pe încăperile boltite. Prin urmare, s-a conservat numai jumătatea nord-estică, restul mozaicului prăbuşindu-se odată cu tavanul depozitelor.

Mozaicul este constituit în tehnica *opus tesselatum* (cu varianta *opus vermiculatum* pentru motivele vegetale sau conturate curbiliniu). *Tesserae*-le sunt de dimensiuni variabile, în funcţie de complexitatea motivului pe care îl compun: 0,02-0,03 m în chenar şi 0,01-0,02 pentru reprezentărie centrale.

3. Mijloace de cercetare – rezultate experimentale

3.1. Prezentarea metodei GPR

Principiul de funcţionare a metodei GPR (Ground Penetrating Radar) este bazat pe transmisia şi recepţia pulsurilor electromagnetice.

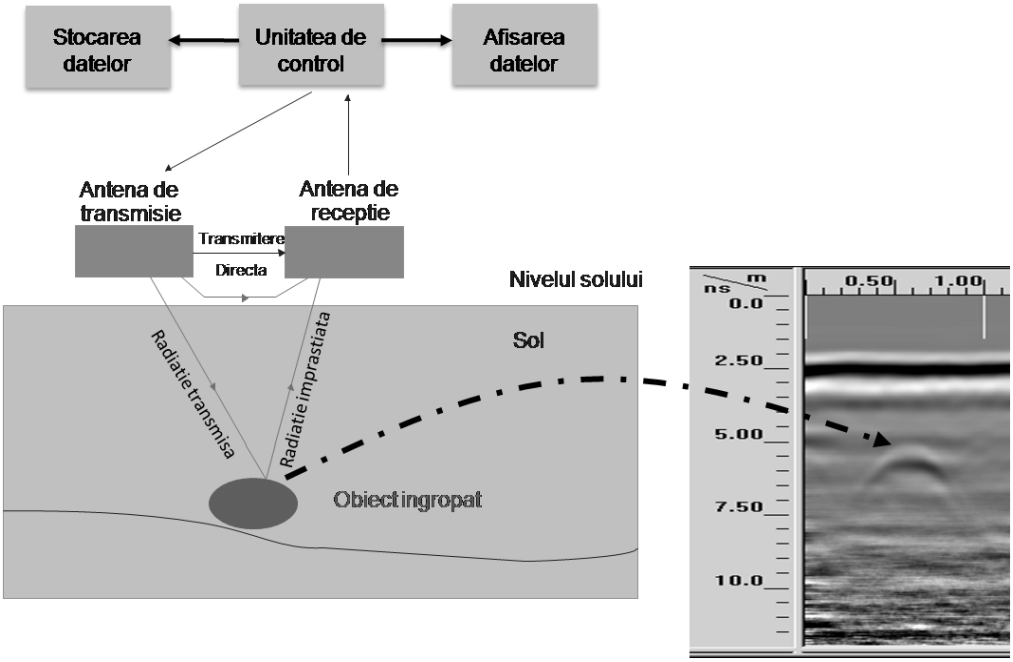
Sistemul este compus dintr-o unitate de înregistrare a datelor şi din două antene, reprezentând un *transmiţător* şi un *receptor*. *Transmiţătorul* emite pulsuri

electromagnetice ce sunt reflectate şi detectate de către *receptor*, în funcţie de caracteristicile mediului explorat.

Adâncimea maximă de penetrare a undei de propagare depinde de lungimea de undă a radiaţiei folosite şi de constanta dielectrică a mediului investigat.

Utilizând o antena cu frecvenţă mare pot fi investigate adâncimi reduse dar cu rezoluţie spaţială ridicată, în timp ce folosind antene de frecvenţă mică se pot investiga adâncimi mai mari dar cu rezoluţie scăzută.

Pentru studiul de caz s-au utilizat doua antene cu frecvenţa centrală de 500 MHz respectiv 800 MHz.

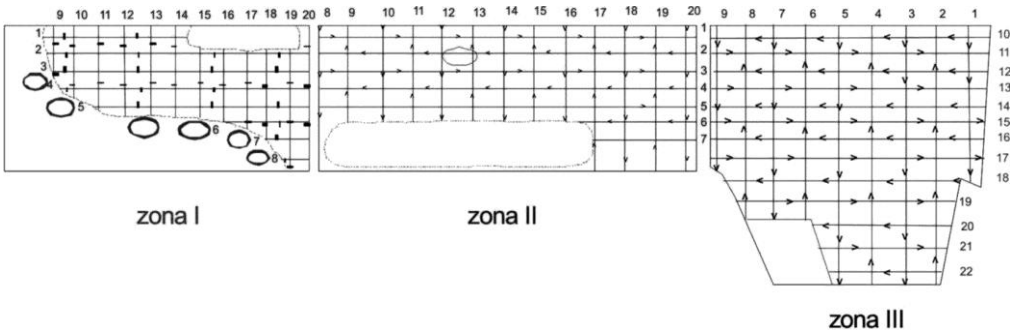

Schema de principiu a metodei GPR

3.2. Metodologia de colectare a datelor

Datorită dimensiunilor mari, suprafaţa a fost împărţită în trei zone. Fiecare zonă a mozaicului a fost scanată atât pe lungime cât şi pe lăţime, folosind un caroiaj imaginar cu intervale aproximativ egale, cuprinse - între 0,5 si 0,7 m.

Pentru a obţine un timp cât mai scurt de colectare a datelor dar şi de contact asupra suprafeţei analizate, măsuratoarea continuă cu limita măsuratorii anterioare, pe direcţia de prospectare.

Direcţia şi sensul scanărilor reprezentate pe planul mozaicului Roman din Constanţa

Pentru fiecare scanare, s-a facut o măsurătoare, fiecărei atribuindu-se un număr corespunzător direcţiei şi localizării în plan.

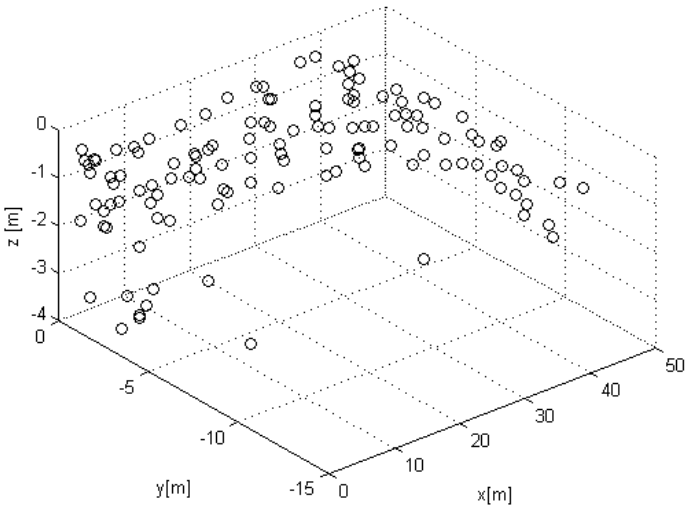

Investigarea prin metoda GPR a mozaicului Roman din Constanţa

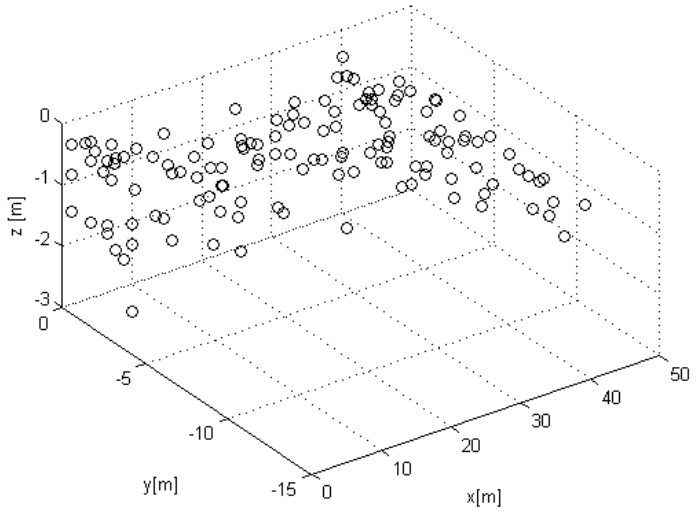
3.3. Interpretarea rezultatelor

Pentru interpretarea datelor achiziţionate „in situ" s-a utilizat un sistem software compatibil sistemului GPR. Acesta permite vizualizarea fiecărei scanări, putându-se astfel stabili coordonatele punctelor de interes în funcţie de abscisă, ordonată şi adâncime. Toate informaţiile au fost trecute într-un tabel specific antenei utilizate.

Coordonatele carteziene au fost afişate sub forma unui sistem grafic de tip abscisă, ordonată şi adâncime (x,y,z), punându-se în evidenţă zonele de interes înregistrate.

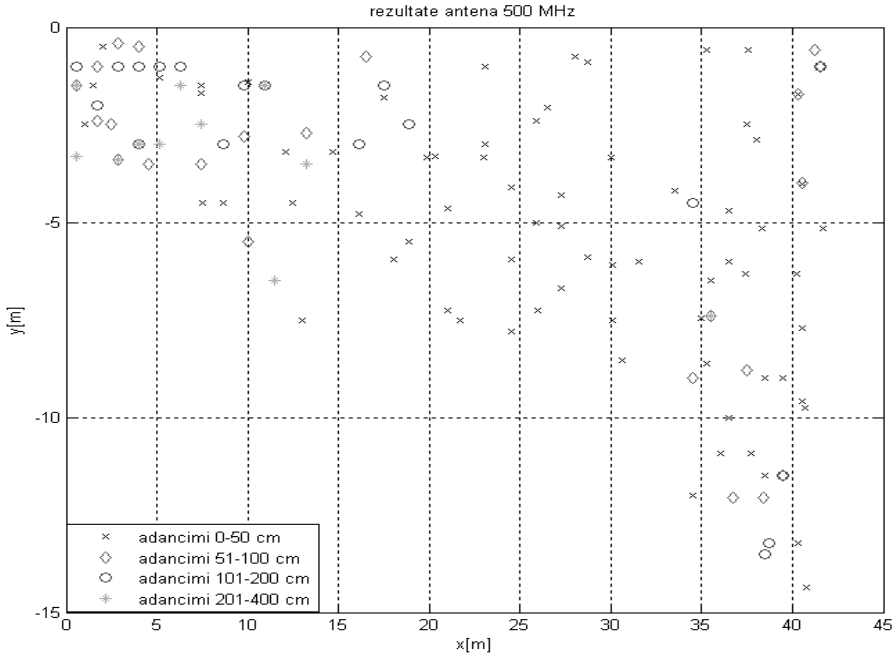
Plasarea în spaţiu a rezultatelor obţinute cu antena de 500 MHz

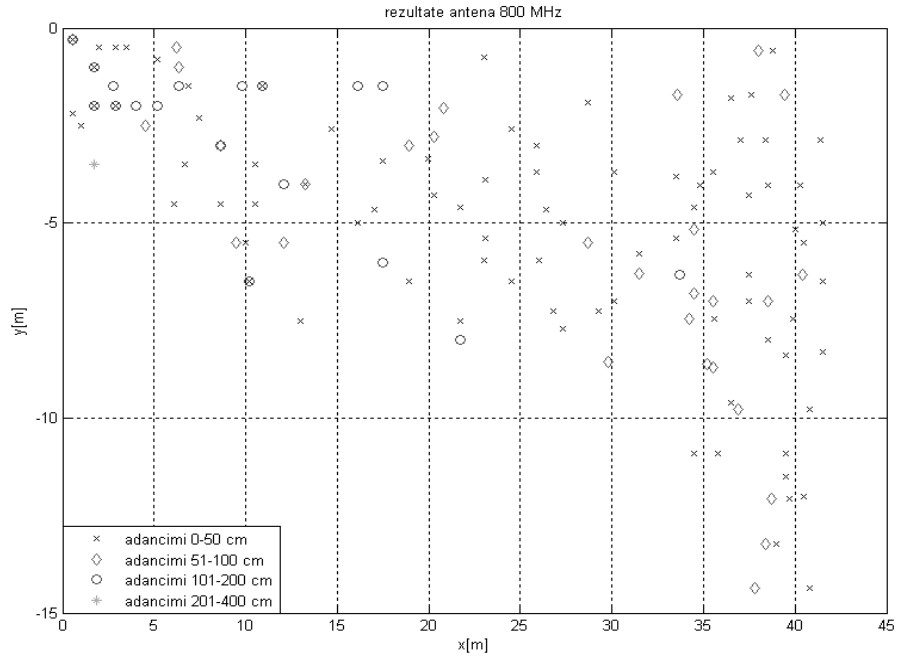
Plasarea în spaţiu a rezultatelor obţinute cu antena de 800 MHz

De asemeni s-au suprapus poziţiile punctelor de interes planului 2 D al mozaicului Roman rezultând, în funcţie de adâncimea la care se găsesc, patru grafice corespunzatoare fiecarei antene.

Adâncimile alese au fost 0 - 50 cm, 51 - 100 cm, 101 - 200 cm, 201 – 400 cm.

Amplasarea punctelor de interes a rezultatelor obţinute cu antena de 500 MHz într-un plan 2 D al mozaicului Roman din Constanţa

Amplasarea punctelor de interes a rezultatelor obţinute cu antena de 800 MHz într-un plan 2 D al mozaicului Roman din Constanţa

4. Concluzii

Rezultatele obţinute au adus în cel mai scurt timp - cca 8 h de investigaţii şi alte 14 h de prelucrări şi interpretări - într-un mod neinvaziv, informaţii privind structura straturilor ascunse, la adâncimi suficient de mari prin care se pot aprecia eventualele structuri sau obiecte îngropate, şi se pot selecta cu multă eficienţă punctele de sondaj atunci când este cazul sau se urmăreşte acest lucru.

Investigaţiile GPR efectuate mozaicului roman din Constanţa au evidenţiat cu preponderenţă existenţă unor anomalii - desprinderi ale substraturilor - în zona apropiată de suprafaţă, cuprinsă între 0-50 cm. Acest procentaj major a fost identificat atât în cazul investigaţiei cu antena de 500 de MHz cât şi cu cea de 800 MHz.

De menţionat este faptul că punctele de interes situate la adâncimi cuprinse între 51-100 cm au corespuns ca poziţionare zonelor cu aglomerari ale punctelor de interes întâlnite la adâncimi de 0-50 cm.

Exemplul prezentat nu este desigur reprezentativ privind modalităţile optime de sondare dar este o metodă extrem de utilă pentru modul de documentare cât mai completă a unui edificiu.

Metoda GPR permite cu eforturi minime urmărirea periodică a stării de conservare, depistarea unor eventuale modificări, clivaje, deplasări, infiltraţii, etc.

Informaţia astfel acumulată permite, în asociere cu alte date produse prin metode de investigare asociate, să completeze modelul 3 D digital, pas important spre realizarea în cel mai corect sens al unei replici digitale tridimensionale.

Interpretarea superioară a informaţiilor, exploatarea datelor în sensul propunerii unor măsuri de urgenţă sau de menţinere - după caz, este exclusiv atu-ul arheologilor şi conservatorilor.

BIBLIOGRAFIE

BARONE *et alii* 2004 - G. Barone, C. Branca, S. Gresta, S. Imposa, A. Leone, D. Majolino, *Geoarcheometric and geophysical methodologies applied to the study of cultural heritage: "St. Agata la Vetere" in Catania (Sicily, Italy)*, Journal of Cultural Heritage 5 (2004), 3, p. 263-271.

RANALLI *et alii* 2004 - Danilo Ranalli , Marco Scozzafava, Marco Tallini, *Ground penetrating radar investigations for the restoration of historic buildings: the case study of the Collemaggio Basilica (L'Aquila, Italy)*, Journal of Cultural Heritage 5 (2004), 3, p. 91-99.

BARILARO *et alii* 2007 - Donatella Barilaro, Caterina Branca, Stefano Gresta, Sebastiano Imposa, Antonio Leone, Domenico Majolino, *Ground penetrating radar (G. P.R) surveys applied to the research of crypts in San Sebastiano's church in Catania*, Journal of Cultural Heritage 8 (2007); 1, p. 73-76.

BUCOVALĂ, LUNGU 1997 - M. Bucovală, V. Lungu, *Edificiul roman cu mozaic de la Tomis*, Sibiu.

RĂDULESCU 1970 - Adrian Rădulescu, *Date tehnice despre Edificiul cu mozaic din Constanţa*, BMI 39 (1970), 3, p.52-56.

PÉREZ-GRACIA 2008 - Vega Pérez-Gracia, Francisco García, Luis G. Pujades, Ramón González Drigo, Daniel Di Capua, *GPR survey to study the restoration of a Roman monument*, Journal of Cultural Heritage 9 (2008), 1, p. 89-96.

CASTELLARO 2008 - S. Castellaro, S. Imposa, F. Barone, F. Chiavetta, S. Gresta, F. Mulargia, *Georadar and passive seismic survey in the Roman Amphitheatre of Catania (Sicily)*, Journal of Cultural Heritage 9 (2008), 4, p. 357-366.

RECONSTITUIREA VIRTUALĂ A EDIFICIULUI ROMAN CU MOZAIC DE LA TOMIS

Dorin-Mircea POPOVICI, Valentina VOINEA
Ciprian ILIE, Mihai POLCEANU
Victor RIZEA, Vera HRAMCO

Cuvinte-cheie: *Realitate virtuală, interfaţă multimodală, perioadă romană, Tomis, Edificiul Roman cu Mozaic.*

Keywords: *Virtual Reality, Multimodal Interface, Roman Period, Tomis, The Roman Mosaic Edifice.*

Abstract: *The novelty of the virtual reality technology involved in reaching the objectives of the project occupies a central place, both as an instrument of scientific investigation, as a motivational element in the diffusion of cultural values, and finally, as an informal and formal educational medium.*

The project entitled „UTilizarea realităţii virtuale în recOnstituirea Multimodală 3D a site-urilor IStorice (TOMIS)*" will provide the necessary infrastructure for the reconstruction of credible virtual historical sites / historical periods and the availability to the general public, in an interactive context, of archeological results.*

Constituindu-se tot mai mult într-un domeniu de cercetare distinct, situat la graniţa dintre real şi imaginar, modelarea virtuală a unor secvenţe istorice – monumente, elemente de vestimentaţie, complexe arhitectonice – a deschis noi perspective de interpretare arheologică. Dincolo de aspectul spectaculos, gustat de publicul larg, reconstituirea virtuală oferă posibilitatea punerii în scenă a descoperirilor arheologice, fiind adunate, ca într-un *puzzle*, toate detaliile, altfel analizate punctual, cel mai adesea pe categorii de artefacte. Astfel, arheologul devine un adevărat detectiv, care coroborând rezultatele tuturor analizelor oferă informaticianului suportul reconstituirii virtuale.

Proiectul *UTilizarea realităţii virtuale în recOnstituirea Multimodală 3D a site-urilor IStorice* (TOMIS) poate fi considerat un pionierat în România. Pentru prima dată vizitatorul va avea posibilitatea unei vizionări interactive a Edificiului Roman cu Mozaic, reconstituit cât mai fidel după vestigiile arheologice conservate şi observaţiile stratigrafice păstrate în caietele de şantier. Cu ajutorul *umanoizilor*, el se poate plimba virtual atât în interiorul acestei construcţii, cât şi în exteriorul

ei, creându-şi o imagine complexă asupra anticului Tomis, îndeosebi a zonei celei mai populate din Peninsula tomitană.

În acest demers, deloc simplu, cu multe probleme de ordin tehnic şi arheologic (de exemplu scanarea pieselor din metal, sticlă, reconstituirea arhitecturală a anticului Tomis azi suprapus, în întregime, de construcţii contemporane), au fost implicate instituţii de cercetare din România - Universitatea OVIDIUS Constanţa, prin Laboratorul de Cercetare în Realitate Virtuală şi Augmentată, Universitatea Transilvania din Braşov prin Catedara de Design şi Robotică, S.C. N.R.Tech S.R.L., Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa – şi străinătate - Centrul European de Realite Virtuală, Brest, Franţa (CERV). Cercetarea interdisciplinară, trecând dincolo de limitele unui domeniu sau altul, a constituit un experiment deosebit de reuşit, deschizând, în viitor, noi direcţii de valorificare a descoperirilor arheologice.

De ce reconstituirea virtuală a Edificiul Roman cu Mozaic ?

Integrat într-un ansamblu arhitectonic monumental, parţial conservat, *Edificiul Roman cu Mozaic* păstrează, poate cel mai bine, imaginea anticului Tomis într-un moment de înflorire economică (sec IV – VI p.Chr.) (RĂDULESCU 1970; 1973, p. 204 - 206)

Prin terasarea falezei de vest a peninsulei în trei trepte şi amenajarea, pe fiecare nivel, a unor spaţii comerciale, elegant decorate cu reliefuri de marmură şi mozaicuri, romanii au dat portului tomitan dimensiunea celui mai important centru comercial din spaţiul vest-pontic, tot aici aflându-se şi reşedinţa celei mai mari episcopii din Scythia Minor.

Inima cetăţii antice pulsa puternic mai ales în vestul peninsulei; mulţimi pestriţe de cetăţeni romani, geţi, peregrini, *deditici* traci, *foederati* goţi, carpi, antreprenori şi armatori (unii veniţi tocmai din îndepartata Alexandrie, alţii din înfloritoarele centre micro-asiatice), sclavi, hamali, militari, matroane însoţite de sclave mişunau în piaţă, port, *thermae* şi basilici – *Basilica portului, Basilica Mare, Basilica Mică, Basilica cu criptă pictată.*

Reconstituirea acestei secvenţe de viaţă romană a fost posibilă doar printr-o documentare complexă, vizând o multitudine de detalii. Dintre aceste detalii menţionăm:

- reconstituirea cât mai fidelă a Edificiului cu Mozaic prin completarea părţilor distruse (în special a covorului cu mozaic care suprapunea cele 11 camere cu bolţi) (Fig. 1);

- tipuri de maşini folosite pentru descărcarea mărfurilor şi tipuri de vehicule pentru transportul lor (*plaustrum, carrus, benna*);

- organizarea piaţetei cu *tabernae* şi tipuri de mărfuri comercializate;

- tipuri de amfore, vase şi alte recipiente (*dolia, oinochoe, mortaria*), modalităţi de depozitare a lor în interiorul „camerelor cu bolţi", situate pe primele două terase, în dreptul cheiurilor (PAPUC 1973; RĂDULESCU 1973);

- vestimentaţia *umanoizilor*, diferită în funcţie de vârstă, sex, ocupaţie, poziţie socială, origine etnică. Matroanele deosebit de elegante, încărcate de bijuterii (diademe peste o coafură sofisticată, cercei, mai multe perechi purtate deodată şi atrăgând privirea prin clinchetul lor, brăţări pe braţe, la încheietura mâinii şi pe glezne), cu o rochie lungă (*stola*) acoperită de un şal bogat în falduri, brodat în

culori strălucitoare (*palla*) se plimbau însoţite, cel mai adesea de sclave. Ca semn de nobleţe, întotdeauna aveau capul acoperit şi purtau în mâini evantaie sau umbrele. Dacă oamenii săraci şi sclavii umblau numai în *tunica*, cei bogaţi aveau *toga*. Generalii se distingeau prin *toga* de purpură, tivită cu broderie de aur, înalţii magistraţi şi sacerdoţii prin *toga* albă, tivită cu o fâşie de purpură. Din peisaj nu lipsesc soldaţii acoperiţi cu o tunică simplă, până la genunchi, din in sau lână şi o mantie (*sagum*), ofiţerii de grade inferioare purtând *lorica hamata* şi cei superiori, având o cuirasa turnată în bronz, din două bucăţi (ETIENNE 1970; CARCOPINO 1979).

Soluţia tehnologică a proiectului TOMIS

Din punct de vedere tehnologic, reconstituirea virtuală este privită din trei perspective (REBELO *et alii* 1999; GAITATZES *et alii* 2000; FROLISH *et alii* 2001; VLAKIS *et alii* 2002). Prima dintre acestea s-a impus de la sine în încercarea de clasificare a artefactelor de interes istoric, conducând în cele din urmă la obţinerea unei ontologii exhaustive de domeniu.

Modelarea geometrică a acestor artefacte (uz casnic, etc.), a mediului, florei, faunei şi a populaţiei ne oferă o a doua perspectivă a perioadei istorice vizate. Pentru aceasta s-au utilizat atât tehnici de modelare geometrică 3D, cât şi tehnologii şi dispozitive de scanare 3D cu laser şi reconstrucţie virtuală a artefactelor (POPOVICI *et alii* 2003; 2008) (Fig. 2).

Multimodalitatea imersiunii utilizatorului în realitatea virtuală simulată este asigurată pe de o parte de senzaţiile audio-vizuale completate de interacţiunile libere asupra obiectelor din mediu. În plus, prin integrarea dispozitivelor haptice s-a reuşit îmbogăţirea acestei experienţe cu dimensiunea simţului tactil. Prin tehnologia implementată, este posibilă atingerea artefactelor virtuale fără a fi puse în pericol originalele de valoare (Fig. 3)

De asemenea, o altă provocare acceptată de echipa de implementare, a reprezentat-o modelarea comportamentală a mediului, florei, faunei şi populaţiei *site*-ului istoric pentru creşterea credibilităţii experienţei umane în cadrul reconstituirii virtuale.

În vederea rezolvării ei s-a făcut apel la tehnologiile de ultimă oră, utilizate în animarea caracterelor virtuale, precum captura mişcărilor actorilor reali şi aplicarea mişcărilor, astfel obţinute, personajelor virtuale (Fig. 4).

Aceste două perspective sunt reunite în cadrul unui simulator pus la dispoziţia publicului larg într-una dintre sălile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa. Vizitatorul se poate plimba în zona de acostare a navelor, poate asista la operaţiunea de descărcare a unui vas sau se poate deplasa pe traseul zidului de incintă, construcţie antică aproape necunoscută publicului larg şi, cu siguranţă, pentru prima dată vizualizată într-o reconstituire 3D (Fig. 5).

Concluzii

Potenţialul pe care-l prezintă sistemul propus este considerabil. Proiectul TOMIS a permis crearea unei tehnologii informaţionale generatoare, pe termen lung, de noi servicii cultural-educative în domeniul istoriei şi arheologiei, dotarea unui laborator virtual destinat instruirii studenţilor universităţii „OVIDIUS", constituind suportul tehnologic indispensabil activităţilor de instruire şi formare a tinerilor specialişti în diverse domenii de activitate precum şi a activităţilor de

cercetare inter-disciplinară. În particular, proiectul TOMIS permite reconstituirea, testarea şi analiza multi-modală a artefactelor virtuale, realizarea unor copii cibernetice după piese arheologice şi reconstituirea unor secvenţe de viaţă cotidiană din perioada istorică analizată, imagini imposibil de realizat în condiţii reale. În acest sens sunt implicaţi specialişti din diferite domenii: IT, CAD-CAM, arheologi, artişti plastici, în cadrul interdisciplinar al proiectului*.

BIBLIOGRAFIE

CARCOPINO 1979 - J. Carcopino, *Viaţa cotidiană în Roma la apogeul Imperiului*, Bucureşti.

ETIENNE 1970 - R. Etienne, *Viaţa cotidiană la Pompei*, Bucureşti.

FROLISH *et alii* 2001 - T. Frolish, B. Lutz, W. Kress, J. Behr, *The virtual cathedral of Siena*, Computer Graphik Topics, 3 (2001).

GAITATZES *et alii* 2000 - A.G. Gaitatzes, D. Christopoulos, A. Voulgovri, M. Roussou, *Hellenic Cultural Heritage through Immersive Virtual Archeology*, Proc. of the 6th International Conference on Virtual Systems and Multimedia, Gifu, Japan, 4-6 oct, 2000.

PAPUC 1973 - Gh. Papuc, *Ceramica romană târzie cu décor ştampilat descoperită la Edificiul Roman cu Mozaic din Tomis,* Pontica 6 (1973), p. 153 – 192.

MAGNENAT-THALMANN *et alii* 1997 - N. Magnenat-Thalmann, I.S. Panzic, J-C. Moussaly, *The making of the terra-cotta Xian soldiers,* Digital Creativity, 8(2), (1997), p. 66-73.

POPOVICI *et alii* 2003 - D.M. Popovici, S. Morvan, E. Maisel, J. Tisseau, *Interactive Distributed Guided Tours of Historical Sites*, Proceedings of the International Conference on CyberWorlds, IEEE Computer Society (2003), p. 453-457.

POPOVICI *et alii* 2008 - D.M. Popovici, C.M Bogdan,., A. Matei, V. Voinea, N. Popovici, *Virtual Heritage Reconstruction Based on an Ontological Description of the Artifacts*, Int. J. of Computers, Communications & Control, Suppl. issue: Proceedings of ICCCC 2008, p. 315-320.

RĂDULESCU 1970 - A. Rădulescu, *Date tehnice despre Edificiul cu Mozaic din Constanţa*, BMI 39 (1970), 3, p. 52 – 56.

RĂDULESCU 1973 - A. Rădulescu, *Amfore cu inscripţii de la Edificiul Roman cu Mozaic din Tomis,* Pontica 6 (1973), p. 193 – 207.

REBELO *et alii* 1999 - I.B. Rebelo, M. A. Baggio, R. P.da Luz, *Multimedia Fortresses Project : Virtual Reality and Multimedia Applied to World Heritage Sites*, VSMM'99. http://www.lrv.ufsc.br/~irla.

VLAHAKIS *et alii* 2002 - V. Vlahakis., J. Karigiannis, M. Tsotros, M. Gounaris, N. Ioannidis, D. Stricker, T. Gleue, P. Daehne, L. Almeida, *Interactive Augmented Reality Touring of Archaeological Sites*, Laval Virtual, International Conference on Virtual Reality, 19-21 June 2002, Laval, France.

* Mulţumirile noastre se indreaptă spre Centrul Naţional de Management Programe care finanţează activităţile proiectului TOMIS prin contractul 11-041/21007. Totodată, mulţumim membrilor echipei de cercetare şi tuturor celor care au susţinut, direct sau indirect, eforturile noastre, exprimându-se adesea printr-un voluntariat entuziast. Dintre acestia, amintim: Alexandru-Florin Dincă, Daniela Panait, Matei-Ioan Popovici, Adrian Şeitan, Alexandru Mizeranschi, Răzvan Lipan, Alexandru Plăpană, Cristian-Ştefan Popa, Alexandru Popovici. Pentru alte informaţii vizitaţi pagina web: http://tomis.cerva.ro.

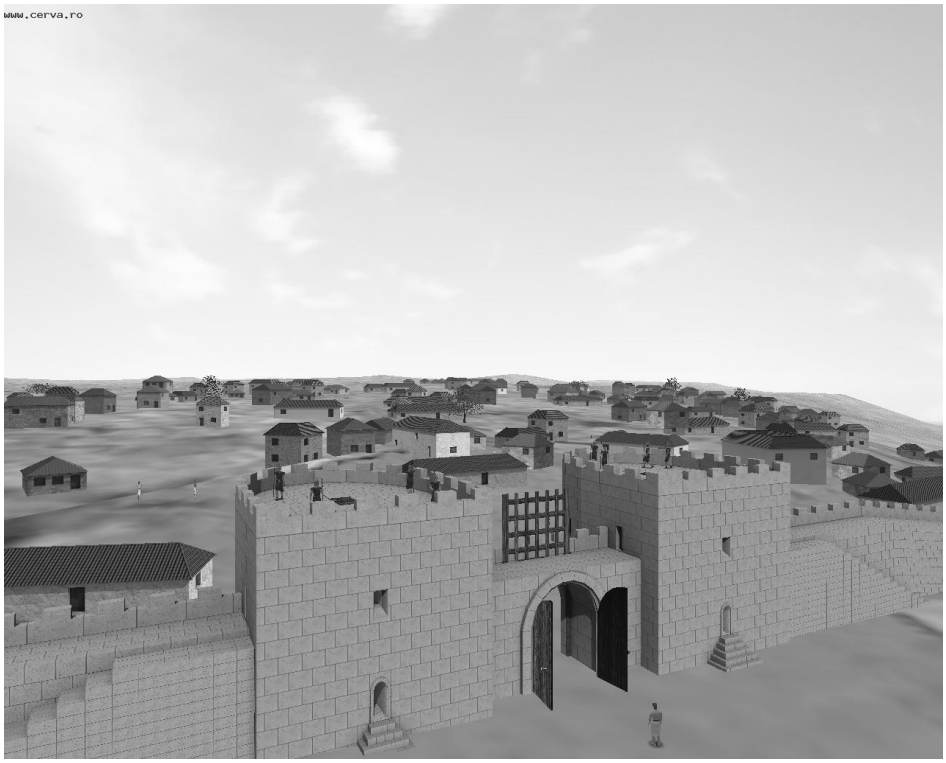

a)

b)

Fig. 1 a, b - Edificiul roman cu mozaic : reconstituire virtuală.

c)

Fig. 1 c - Edificiul roman cu mozaic: reconstituire virtuală .

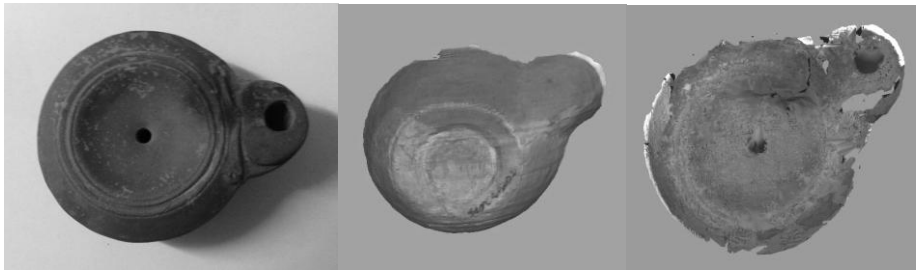

Fig. 2 – Artefact real vs. artefact virtual scanat cu laser 3D.

a)

b)

Fig. 3 a,b - Reprezentarea virtuală a unui artefact în mediu haptic.

c)

Fig. 3 c – Reprezentarea virtuală a unui artefact în mediu haptic.

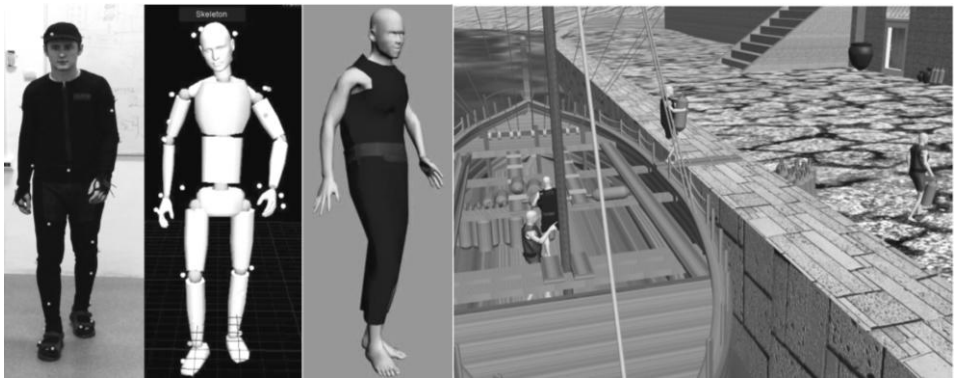

Fig. 4 – Capturarea mişcării.

CHARACTERIZATION OF ROMAN MARBLE BUST USING LIBS AND μ-RAMAN SPECTROSCOPY. A CASE STUDY

O. GRUPČE[1*], M. SIMILEANU[2], A. RAŠKOVSKA[1], Lj.DZIDROVA[3], B. Minčeva-ŠUKAROVA[1], R. RADVAN[2], M. ŠURBANOVSKA[3], J. STRIBER[2]

Keywords: *LIBS, micro Raman spectroscopy, marble, gilding, Stobi, pigments, laser cleaning*

Abstract: *Roman marble bust of a woman, dated 1st century A.D., was excavated in Stobi, prominent archaeological site in Republic of Macedonia. The bust is made of white, small grained marble with red painted waist band and gilded with gold. Analysis was performed, using LIBS and micro Raman spectroscopy. Using LIBS, elemental composition of the gilded metal and pigment were established while using micro Raman spectroscopy, the nature of the pigment and mineralogical composition of the marble was determined. Laser cleaning procedure was applied in order to clean the surface of the archaeological find.*

Introduction

Stobi [1,2], situated in the central region of Republic of Macedonia is a significant archaeological site from the Roman period, excavated since 19th century. The remains of several structures are testimonials of the urban and cultural growth of Stobi: the theatre, the Forum, Casa Romana and the Synagoge. The importance of the site from the Late Antiquity is already well documented, but significantly less information is available about the life during the early Kingdom, that is 1st and 2nd century b.c. The campaign funded by the HABO CIS from Palermo in 2007 was focus on unearthing exactly that period. Among the numerous unmovable and movable archaeological objects unearthed during that campaign, are the group of fragments of marble statues which most probably stood in the niches of prominent buildings. It consists of different fragments of

[1] Institute of Chemistry, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, "Ss. Cyril and Methodius" University, Skopje, POB 162, Republic of Macedonia; [2] National Institute of Research and Development for Optoelectronics, Bucharest, Romania; [3] Museum of Macedonia, Ćurčiska b.b., 1000 Skopje, Republic of Macedonia; *e-mail: orhideja@pmf.ukim.mk.

heads, torsos and busts.

Here we present the study results of one of the busts, made of white, small grained marble with waistband painted in red and gilded. Archaeologists classified this artifact as 1st -2nd century A.D. female bust, of Ionic provenance.

The analysis of the marble bust comprises: (1) characterization of the gilding foil; (2) analysis of the red pigment, used as under layer for the gilded section; (3) characterization of the marble (including the rare earth elements); (4) laser cleaning procedure, applied in order to clean the remains of dirt and soot on the surface of the fragment, since the fragment has been subjected to fire.

Laser-induced breakdown spectroscopy (LIBS) and micro Raman spectroscopy were used for the characterization of the marble bust. The choice of the techniques was not accidental: Raman spectroscopy [3], which provides the molecular 'fingerprint' of the compounds, is nowadays widely used by the archaeometry community, especially for pigment analysis. Besides the pigment analysis, in assessing the mineralogical composition of the marble, point to point Raman spectroscopy was applied [4]. Laser-induced breakdown spectroscopy (LIBS) [5,6,7] has emerged in the past ten years as a promising technique for analysis and characterization of the composition of a broad variety of cultural heritage objects, including painted artworks, icons, polychromes, pottery, sculpture, and metal, glass, and stone artifacts. Its main advantage is rapid, *in-situ* elemental analysis of the object under investigation. It doesn't require sample preparation, it is almost nondestructive (micro sampling) and information about major and trace elements are obtained simultaneously. It also could provide stratigraphy analysis of the object.

Using LIBS, elemental composition of the gilded metal was established. Elemental distribution in the foil was obtained by in depth profiling which in turn suggested technology of production of the gold foil. LIBS was used for trace elements characterization of the marble, as well, in order to suggest chemical pattern for a possible marble provenance.

Point to point Raman spectroscopy was applied in assessing the mineralogical composition of the marble. The nature of the red pigment applied on the waistband was established by Raman spectroscopy as well.

Laser cleaning [8] was chosen as principle cleaning method for the charred bust, as one of the most effective and controllable method for cleaning.

Experimental

Laser Induced Breakdown Spectroscopy

Two lasers were used for LIBS analysis: Tempest 300 (New Research) at 355nm and Giant G 70 10 (Quanta System) at 1064 nm; 20 mJ and 350 mJ respective energy. Tempest was used for irradiation of surface and Giant, for plasma heating. Respective to Tempest, the delay of Giant pulse was 4 ◎s. Detection system was composed of Spectrograph Mechelle (Andor) and ICCD-DHK734 Gen III (Andor). Detection LIBS signals was with delay 2 ◎s and detection time (gate) 12 ◎s. Impulse generator model 9518 (Quantum composers) synchronized two lasers and ICCD work.

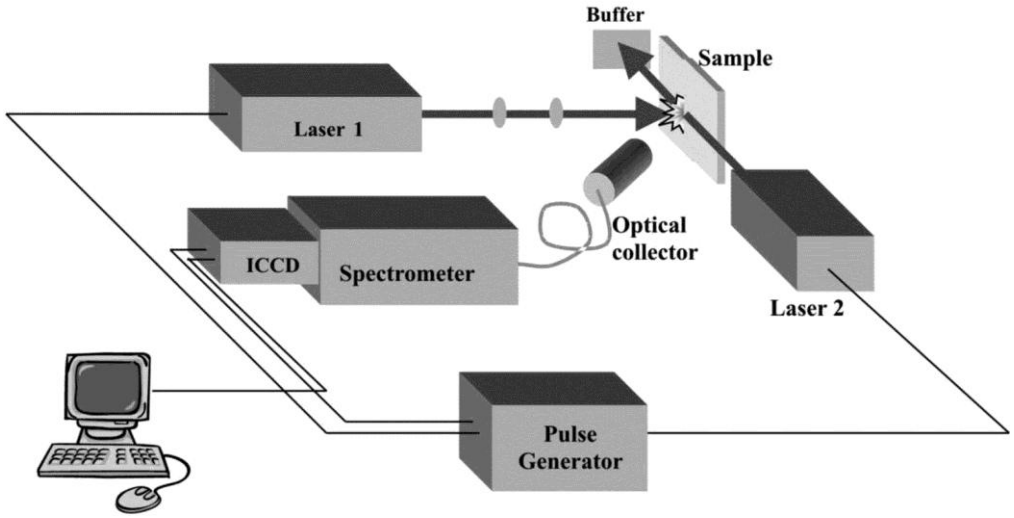

Fig. 1 - Double pulse LIBS system.

Micro Raman analysis

The pigment analyses were performed on a LabRam 300 (Horiba Jobin-Yvon) Raman spectrometer, in the 100–2300 cm^{-1} region, at the Institute of Chemistry in Skopje. The instrument is equipped with two lasers: He-Ne laser operating at 17 mW and 633 nm, used for pigment analysis. An Olympus MPlanN microscope with x50 and x100 magnification was used to focus the laser on the samples. The backscattered light was dispersed using the 1800 lines/mm grating and is detected on a multi-channel air cooled CCD detector, spectral resolution of 3–4 cm^{-1}. The LabSpec software [9] was used for data acquisition and GRAMS software [10] was used for data manipulation.

Point-to-point micro-Raman spectra were recorded on Horiba Jobin-Yvon LabRam 300 spectrometer using frequency doubled Nd:YAG laser operating at 50 mW and 532 nm, used for maping of the marble pallet. The Raman spectra of the marble were obtained, recording pellets prepared from 250 mg powdered marble, placed under the microscope (*f*x50) on a mapping stage (8 x 8, 64 points) and an area of 30 x 30 μm^2 (Fig. 1.b). Raman spectra were acquired, with the resolution of 3–4 cm^{-1}, step of 7 μm, acuisition 15, scans 10.

Laser Cleaning Procedure

The laser cleaning was carried out using a Q-switched YAG:Nd laser at fundamental wavelength – 1064 nm, pulse duration 6ns, at a frequency of 20 Hz, using different fluencies, accordingly to the degree of impurities found on specific areas.

Discussion

The marble bust study covers: (1) analysis of the gold used for gilding; (2)

analysis of the red pigment, used as underlayer for the gilded section; (3) analysis of the marble, including mineralogical composition and trace analysis and laser cleaning of the bust.

Analysis of the metal used for gilding.

LIBS was used in order to obtain information on the composition of the metal used for gilding. Beside surface analysis, in depth analysis was applied as well, resulting in three series of data. As can be seen from the plot 1, the top layer consists of Au, Cu, Hg and Fe. The first thought, based on the presence of Hg in the spectrum implied red Hg based pigment (vermilion, HgS, often used in antiquity as red pigment), the in depth LIBS results of the red pigment, second series of the analysis, plot 2 (Fig. 2) contrary to the expectations, showed decrease in the Hg content. The question arises, if the mercury doesn't come from red pigment, where does it come from?

One of the logical explanations is that the gold ore was purified using amalgamation method, and the mercury persisted heating. The gold leafs used for gilding, in that case, contains mercury. As shown in literature, it is known that gold retains mercury [11]. Having in mind that amalgamation was common procedure for purification of gold and up to 15 % of mercury could be retained in the gold, the presence of mercury leads to conclusion that amalgamation was the procedure used for purification of gold.

In the second series, of the in-depth analysis of the gilding layer, there is slight variation in the elemental composition. In the third series, however, there is profound change in the content of the elements: the presence of mercury dramatically decreases, while the presence of iron dramatically increases, suggesting that the coloured underlayer have been reached by the laser.

It could be concluded, that the gilding layer consisted of gold and copper, with mercury as a residue due to the amalgamation procedure. The presence of iron was more difficult to explain [12], except as accidental residue. The increase of the Fe presence in the third series suggested that Fe may be in the pigment applied underneath the gilding.

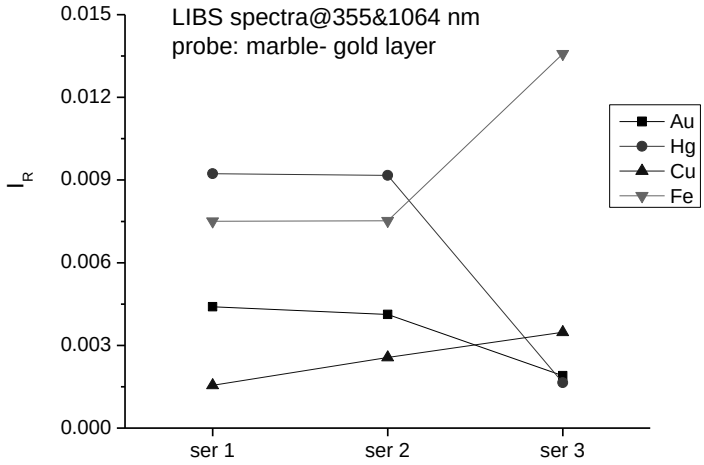

Fig. 2 - LIBS stratigraphy results on the gilding metal on the marble bust.

Analysis of the red pigment

In the first series of the LIBS stratigraphy results on the red pigment of the marble bust, presence of the gold, copper, mercury and iron was identified, that decreased in the next series. The presence of gold, copper and mercury could be explained with the remains of the gilding on the surface of the red pigment, giving rise to signal of gold, copper and mercury. The presence of iron could be connected to Fe based red pigment. In the third series, pronounced decrease of all element was noticed, suggesting that the laser has reached the marble.

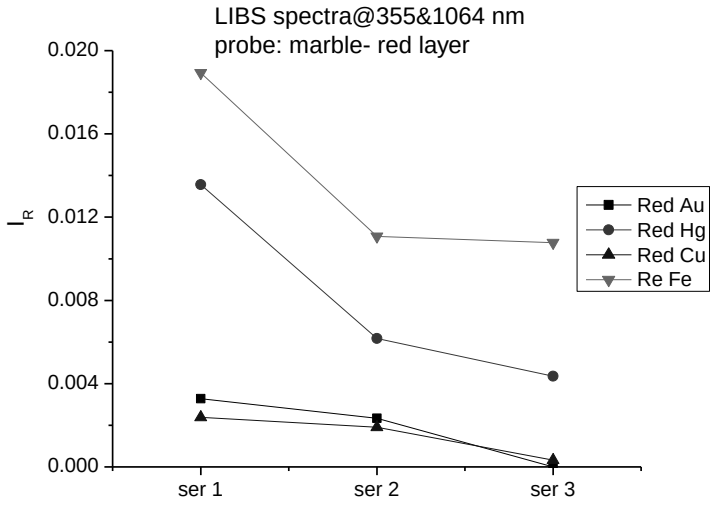

Fig. 3 - LIBS stratigraphy results on the red pigment of the marble bust.

In order to pinpoint the red pigment used for the belt coloration of the marble statue, Raman spectroscopy was used. Raman spectrum of the red pigment revealed that the used pigment was hematite, pigment often used in antiquity as red pigment [13,14]. Fig.4. Band originating from the marble mineral, dolomite is observed in the spectrum as well.

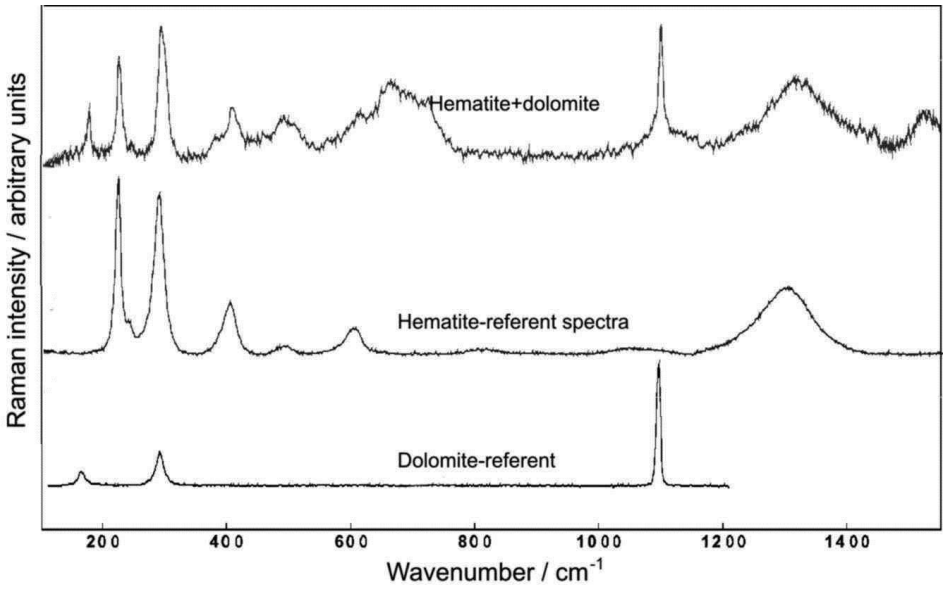

Fig. 4 - Raman spectrum of the red pigment.

Analysis of the marble

LIBS and Raman spectroscopy was combined in order to obtain more information about the composition of the marble. Point to point Raman spectroscopy was used for estimation of the mineralogical composition of the marble. Around 70 spectra were obtained, all showing very similar features (Representative spectra are shown on Fig. 5). As can be seen on Fig. 5 marble is almost pure dolomite, with minor constituents as anatase and carbon (most probably due to the charring of the bust).

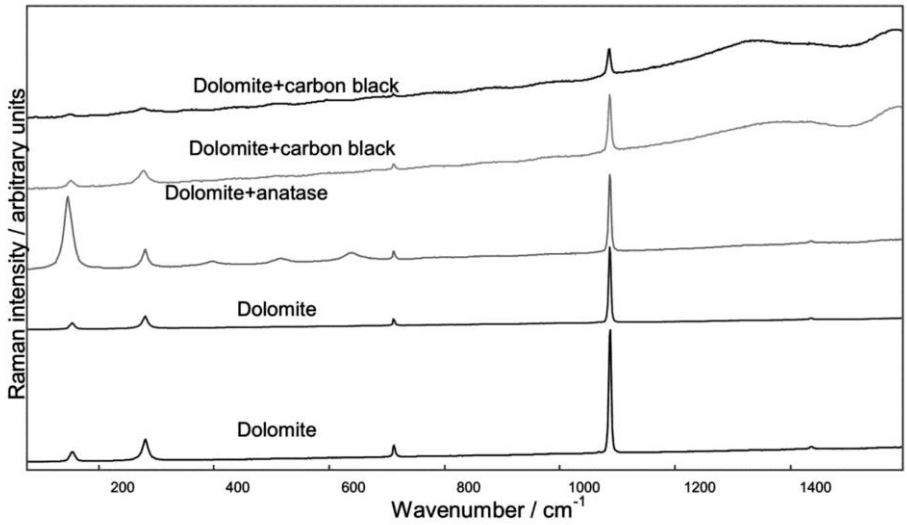

Fig. 5 – Estimation of the mineralogical composition of the marble using point to point Raman spectroscopy.

Although using LIBS, trace elements like Hf, Br, Th. Lu and Sc were determined, the assumption by the archaeologists that the bust is of Ionic provenance could not be confirmed [15,16].

Laser Cleaning Procedure

Laser cleaning is a novel technique that applies to inorganic materials substrates as well as organic ones. It has the potential to provide contactless, chemical-free cleaning of historically important documents, overall providing a high accuracy successful cleaning.

The laser cleaning was accomplished using the fundamental wavelength (1064 nm) at energy of 220mJ.

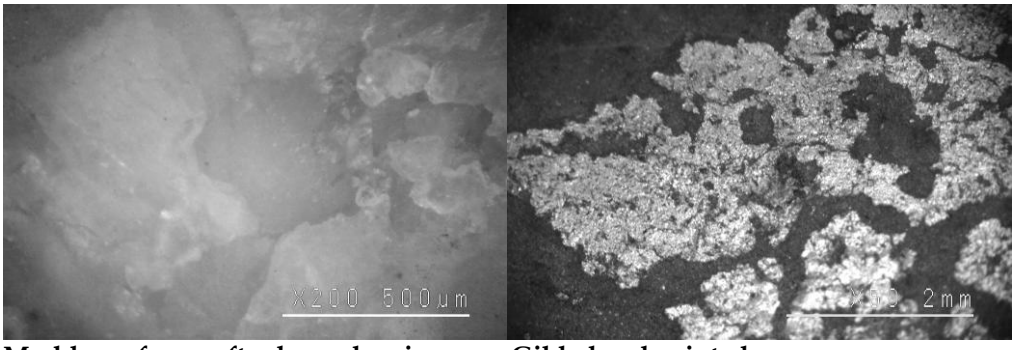

before **after laser cleaning**

before **after laser cleaning**

The laser cleaning procedure was a success, the adherent deposits were removed following closely the marble surface. As it can be noticed in the microscopy images presented below, the cleaning did not affect or deteriorate in any way the gilded or painted substrates.

Marble surface – after laser cleaning **Gilded and painted area on the marble bust – after LC**

Conclusion

1. Gilding foil was found to be gold alloy, containing copper and mercury beside gold. The presence of mercury could be explained by the amalgamation procedure used for purification of gold, often applied at those times. Iron was identified as well, most probably residue of the red pigment applied underneath the gilding.
2. The red pigment used for coloring was found to be hematite.
3. The marble was found to be almost pure dolomite. Trace elements as Hf, Br, Th, Lu and Sc were found in the marble.

Laser cleaning procedure was applied in safety conditions to clean the archaeological artifact. The technique was successful in removing soot, dirt and charred remains and pollution deposits, improving the esthetic appearance of the bust without affecting the sensible degraded substrates.

BIBLIOGRAPHY

BOSHKOV 2007 - G. Boshkov (ed.), *Forum romanum Stobis 2006*, *Archaeological and Tourist Valuation of the Roman Town Stobi*, Skopje.

Studies in the Antiquities of Stobi, (Editors Dj. Mano-Zissi and J. Wiseman) Beograd, 1973.

VANDENABEELE, EDWARDS, MOENS 2007 - P. Vandenabeele, H. G. M. Edwards, L. Moens, *Chem Rew*., 107 (2007), 3, p. 675-686.

TANEVSKA, COLOMBAN, MINČEVA-ŠUKAROVA, O. GRUPČE 2009 - V. Tanevska, Ph. Colomban, B. Minčeva-Šukarova, O. Grupče, *J. Raman. Spectrosc.* 40/9 (2009) 1240-1248.

FOTAKIS *et alli* 2006 - C. Fotakis *et alli*, Lasers in the *Preservation of Cultural Heritage*. /Taylor and Francis Books, USA.

RĂDVAN, ENE, MĂRĂCINEANU, SIMILEANU, DECIU, ANGHELUŢĂ, STRIBER, DRAGOMIR 2008 - R.Rădvan, D.Ene, W.Mărăcineanu, M.Simileanu, C.Deciu, L.Angheluţă, J.Striber, V.Dragomir, *Monitoring and Prediction of Cultural Heritage Artifacts Conservation Status*, The e-Journal of Nondestructive Testing - Proceedings of The 9th Int. Conference on NDT of Art 2008 Jerusalem, Israel, May 2008.

OUJJA, CASTILLEJO, MĂRĂCINEANU, SIMILEANU, RĂDVAN, ZAFIROPULOS, FERRO 2008 - M.Oujja, M.Castillejo, W.Mărăcineanu, M.Simileanu, R.Rădvan, V.Zafiropulos, D.Ferro, *LIBS analysis of metal artifacts from Sucevița Monastery, Romania,* Lasers in the Conservation of Artworks, Ed. Taylor&Francis Group, p.133-139, 2008, ISBN 978-0-415-47596-9.

SIMILEANU, MĂRĂCINEANU, STRIBER, DECIU, ENE, ANGHELUŢĂ, RĂDVAN, SAVASTRU - M.Simileanu, W.Mărăcineanu, J.Striber, C.Deciu, D.Ene, L.Angheluţă, R.Rădvan, R.Savastru, *Advanced Research Technology for Art and Archaeology - ART4ART,* J. Optoelectron. Adv.Mater., Vol.10, No.2, p.470-473, 2008.

GRAMS/32 Spectral Notebase, Version 4.10, Galactic Industries Corporation, 1996.

LabSpec version 5.25.15.

BREPOHL - E. Brepohl, *The Theory and Practise of Goldsmithing*, Brynmorgen Press, 2001.

BŁACHOWSKI, RUEBENBAUER, RAKOWSKA, KAC - A. Błachowski, K. Ruebenbauer, A. Rakowska, S. Kac, *Fractal - like behaviour of the BCC/FCC phase separation in the iron-gold alloys*, Journal of microscopy 237(3):395-8, 2010.

Thermo Galactic, Spectral ID (3.02).

Françoise Froment, Aurélie Tournié, Philippe Colomban, J.Ram.Spec.(2008) 39/5, 560-

568.

GRIMANIS, VASSILAKI-GRIMANI 1988- A.P. Grimanis, M. Vassilaki-Grimani, *Applied Science*, 153, 275-282 (1988).

MELLO, MONNA, ODDOME 1988 - E.Mello, D. Monna, M. Oddome, *Archaeometry*, 30, 102-108 (1988).

INTRĂRI DE CARTE STRĂINĂ ÎN BIBLIOTECA M.I.N.A.C.* (2005 – 2010)

Georgeta HAŞOTTI

Cuvinte cheie: *bibliotecă, schimb publicaţii.*
Keywords: *library, exchange of publications.*

Rezumat: *Biblioteca Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa a cărei existenţă se întinde pe o perioadă de peste 40 de ani, este o bibliotecă cu circuit închis care deserveşte muzeografii, cercetătorii instituţiei sau studenţii Facultăţii de Istorie şi Ştiinţe Politice a Universităţii „Ovidius" Constanţa.*

Este una dintre cele mai prestigioase biblioteci de specialitate din ţară, atât ca număr de volume (aprox. 40 000) cât şi ca valoare a publicaţiilor primite prin „Schimbul internaţional de publicaţii". Acest schimb se face cu peste 200 de adrese de muzee, institute de arheologie sau universităţi importante din lume, muzeul nostru oferind la schimb anuarul „Pontica", ajuns la nr. 43.

Pentru că acest volum de publicaţii reprezintă cea mai valoroasă sursă de îmbogăţire a fondului de carte de arheologie a bibliotecii, vom prezenta în paginile următoare intrările de carte străină în intervalul de ani 2005-2010.

Abstract: *The library of The National History and Archaeology Museum of Constantza, with en existence of over 40 years, is a limited access library, meant to provide assistance to the institution's curators and researches as well as to the students from the Faculty of History and Political Sciences – part of the „Ovidius" University.*

It is one of the most prestigious research facilities in the country, fact proved by the number of volumes (cca. 40 000) as well as by the value of publications received through the „International Publication Exchange". Over 200 museums, archeological institutes and other important universities in the world are part of this exchange. The National History and Archaeology Museum in return, exchanges the „Pontica" annuary, latest number being no. 43.

Because this established systems of trading publications represents an invaluable source towards enriching and expanding the library's archeology book collection, we will present in the following pages, the foreign books (periodicals as well as monographs) received between 2005-2010.

* Siglă pentru Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa.

1. AUSTRIA

❖ FUNDBERICHTE AUS ŐSTERREICH, ISSN: 0429-8926

- Band 45, 2006, Wien, 2007
- Band 46, 2007, Wien, 2008
- Band 47, 2008, Wien, 2009

❖ SYNERGIA – FESTSCHRIFT FŰR FRIEDRICH KRINZINGER, ISBN 3-901232-61-3

- Band I, Wien, 2005
- Band II, Wien, 2005

❖ AIGEIRA I – DIE MYKENISCHE AKROPOLIS, FASZIKEL 3, Wien, 2006, ISBN – 3-7001-3669-2

❖ Helga Sedlmayer – Georg Tiefengraber, FORSHUNGEN IM SŰDOSTNORISCHEN VICUS AM, SAAZKOGEL (STEIERMARK) – Die Grabungen der Yahre 2002-2005, Österreichischen Archäologisches Institut – Sauderschriften Band 41, Wien, 2006, ISBN 3-900305-47-1

❖ Michael Schulz – Sabine Jäger-Wersonig, ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IN ALTHEIM 1991-1998, ŐAI – Sauderschriften Band 40, Wien, 2006, ISBN 3-900305-45-5

❖ CURA AQUARUM IN EPHESUS, Volume I

Annual Papers on Mediterranean Archaeology, Supplement 12-2006, Volume II

ŐAI – Sauderschriften, Band 42, Peeters Leuven, Paris, Dudley, MA, 2006

ISBN 1090-429-1829-2

ISBN 139789042918290

ISMN 3-900305-46-3

ISSN 0165-9367

❖ DOMUS. DAS HANS IN DEN STÄDTEN DER RŐMISCHEN DONAUPROVINZEN

Akten des 3. Internationalen Symposiums Über Römische Städte in Noricum und Pannonien, ŐAI – Sauderschriften, Band 44, Wien, 2008, ISBN 978-3-900305-52-9

❖ Manfred Kandler, DAS REITERLAGER VON CARNUNTUM UND DIE GRABSTEINE IM LAPIDARIUM DES KULTURHAUSES VON PETRONELL – CARNUNTUM, Wien, 2008, ISBN 978-3-90305-53-6

❖ Heinrich Zabehlicky, Die Römische Palastanlage von Brucknendorf, Wien, 2008

ISBN 978-3-900305-51-2

❖ Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

- Band 54, Wien, 2004
- Band 55, Wien, 2005
- Band 56, Wien, 2006
- Band 57, Wien, 2007
- Band 58, Wien, 2008

ISSN 0378-8660

ISBN 978-3-7001-6132-5

❖ Corpus Signorum Imperii Romani, Ősterreich, Die Dienerinnen – Und Dienerreliefs, Des Stadtgebietes von Virunum, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Band II, Faszikel 3, Wien, 1977, ISBN 3-7001-0211-9, ISBN 3-7001-0212-7

❖ Corpus Signorum Imperii Romani, Ősterreich, Die Rundskuloturen, Des Stadtgebietes von Flavia Solva, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Band IV, Faszikel 1, Wien, 2008, ISBN 978-3-7001-6048-9

❖ Gabrielle Kremer, Das Frühkaiserzeitliche Mausoleum von Bartringen (Luxemburg), Dossiers D'Archéologie Du Musée National D'Histoire Et D'Art XII, Luxembourg, 2009

ISBN 978-2-87985-053-5

❖ Archaeologia Austriaca, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

2. Band 87,2003 Wien, 2003 – ISBN 3-7001-3393-6; ISSN 0003-8008
3. Band 88/2004, Wien 2004 – ISBN 13: 978-3-7001-3668-2; ISBN- 10: 3-7001-3668-4; ISSN 0003-8008

❖ Erwin M. Ruprechtsberger – Peter Trebsche, Eine Töpferwerkstätte in Linz aus der Zeit um 1600, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXVIII, Linz, 2003, ISBN: 3-85484-576-6

❖ Erwin M. Ruprechtsberger – Otto H. Urban, Neufunde von Bronzezeitlichen Schwertern aus Luftenberg und Steyregg – Zur Spätbronzezeit im Linzer Raum, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXXI, Linz, 2004, ISBN: 3-85484-579-0

❖ Erwin M. Ruprechtsberger, Einige Gedanken zum zeitlichen und kulturellen Umfeld des Martyrers Florianus von Norikum – ein Essay, 2. Auflage, Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXIX, Linz, 2005, ISBN: 3-85484-577-4

❖ Erwin M. Ruprechtsberger, Tobruk/Antipyrgos (Libyen) - Ein Beitrag zur Archäologie und Topographie der Stadt, Linz, 2005, ISBN: 3-85484-580-4

❖ Alexander Binsteiner, Erwin M. Ruprechtsberger, Jungsteinzeitliche Silexartefakte und Keramik im Raum Linz und in Oberösterreich, Linz, 2008, ISBN 978-3-85484-589-8

❖ Erwin M. Ruprechtsberger, Urgenschichte(n) Aus Linz Und Dem Linzer Raum, Linz, 2009, ISBN: 978-3-85484-438-7

❖ Alexander Binsteiner, Erwin M. Ruprechtsberger, Späte Altsteinzeit im Linzer Raum, Die Silexanalyse von Perg-Weinzierl, (Sammlung Helmut Ardelt), Linz, 2009, ISBN: 978-3-85484-591-x

❖ Peter Trebsche, Die Höhensiedlung „Burgweise" in Ansfelden (Oberösterreich), Ergebnisse der Ausgrabungen von 1999 bis 2002, Linzer Archäologische Forschungen, 38/1, 38/2, Linz, 2008, ISBN 978-85484-437-9

❖ Wilfried K. Kovacsovics, Raimund Kastler, Domgrabungsmuseum Salzburg, Herausgegeben vom Salzburger Museum Carolino Augusteum, Salzburg, 2004, ISBN 3-900088-05-5

❖ Jahresschrift 49/2003, Herausgegeben vom Salzburger Museum Carolino Augusteum, Salzburg, 2004, ISBN 3-900088-10-1

❖ Wilfried K. Kovacsovics, Schatzgräber und Bauforscher, Herausgegeben vom Salzburger Museum Carolino Augusteum, Salzburg, 2004, ISBN 3-900088-07-1

❖ Hans Makart 1840-1884, Herausgegeben von Erich Marx und Peter Laub, Salzburg, 2007, ISBN 978-3-900088-18-7

❖ Das Salzburg Panorama von Johann Michael Sattler, Band 1, Das Werk und sein Schöpfer, Herausgegeben von Erich Marx und Peter Laub, Salzburg, 2005, ISBN 3-90008-12-8

❖ Das Schatz-Haus in Salzburg, Archäologie und Geschichte Eines Salzburger Bürgerhauses, Archäologie in Salzburg, Band 5/I, 2008, ISBN 978-3-900088-21-7

❖ Stadt Salzburg, Ansichten aus fünf Jahrhunderten, Herausgegeben von Erich Marx und Peter Laub, Salzburg Museum, 2008, ISBN 978-3-900088-26-2

❖ Das Salzburg Museum in der Neuen Residenz, Jahresschrift des Salzburg Museum, Band 52, Herausgegeben von Erich Marx und Peter Laub, Salzburg Museum, 2009, ISBN 978-3-900088-32-3

2. BULGARIA

❖ Razkopki i proucivania, Kniga XXXIII, Sofia, 2005, ISSN 0205-0722

❖ Razkopki i proucivania, Kniga XXXIV, Teofil Ivanov, Ulipia Oescus, Tom II, Sofia, 2005, ISSN 0205-0722

❖ Razkopki i proucivania, Kniga XXXVI, Sofia, 2006, ISSN 0205-0722

❖ Razkopki i proucivania, Kniga XXXVII, Sofia, 2007, ISSN 0205-0722

❖ Razkopki i proucivania, Kniga XXXVIII, Sofia, 2008, ISSN 0205-0722

❖ Sbornik Dobrudja, 17-18'2000, Dobrič- Silistra, 2000, ISSN 0205-2210

❖ Sbornik Dobrudja, 19'2001, Dobrič- Silistra, 2001, ISSN 0205-2210

❖ Dobroudja, Festschrift Fűr, Prof. Dr. Habil. Henrieta Todorova, 21/2003, ISSN 0205-2210

❖ Regional Museum of History, Proceedings XXII/2007, Veliko Turnovo, 2007, ISSN 0861-5888

❖ Regional Museum of History, Proceedings XXIII/2008, Veliko Turnovo, 2008, ISSN 0861-5888

❖ Ancient Civilisations and the Sea, International Conference in Honour of Prof. Michail Lazarov, Varna, 2007, ISBN 978-954-15-0190-0

❖ The Christian Durostorum-Drastar, Georgi Atanasov, Varna, 2007, ISBN 978-954-15-0174-0

❖ Bulgaria Pontica Medii Aevi, VI-VII, Mesemvria Pontica, Burgas, 2008, ISSN 1313-3535

3. CEHIA

❖ Studia Mediæalia Pragensia 5, Praga, 2005, ISBN 80-246-0864-2, ISSN 0862-8017

❖ Studia Mediæalia Pragensia 6, Na Prahu Českých Dějin, Sborník prací Jiřího Slámy, Praga, 2006, ISBN 80-246-1203-8, ISSN 0862-8017

❖ Studia Mediæalia Pragensia 7, Na Prahu poznání Českých Dějin, Sborník prací k poctě Jiřího Slámy, Praga, 2006, ISBN 80-246-1236-4, ISSN 0862-8017

- Præhistorica XXVIII, Praga, 2009, ISBN 978-80-246-1581-3, ISSN 0231-5432
- Acta Musei Moraviae, LXXXVIII, 2003, ½, Muzeum Brno, 2003, ISSN 0323-0570, ISBN 80-7028-206-1
- Acta Musei Moraviae, LXXXIX, 2004, ½, Muzeum Brno, 2004, ISSN 0323-0570, ISBN 80-7028-238-X
- Acta Musei Moraviae, XC, 2005, ½, Muzeum Brno, 2005, ISSN 0323-0570, ISBN 80-7028-286-X
- Acta Musei Moraviae, XCI, 2006, ½, Muzeum Brno, 2006, ISSN 0323-0570, ISBN 80-7028-291-6
- Acta Musei Moraviae, XCII, 2007, ½, Muzeum Brno, 2007, ISSN 0323-0570, ISBN 978-80-7028-310-3
- Přehled Výzkumů, 44, Brno, 2003, ISSN 1211-7250, ISBN 80-86023-23-0
- Přehled Výzkumů, 45, Brno, 2004, ISSN 1211-7250, ISBN 80-86023-64-8
- Přehled Výzkumů, 46, Brno, 2005, ISSN 1211-7250, ISBN 80-86023-71-0
- Přehled Výzkumů, 47, Brno, 2006, ISSN 1211-7250, ISBN 80-86023-77-X
- Přehled Výzkumů, 48, Brno, 2007, ISSN 1211-7250, ISBN 80-86023-83-4
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Graeco-Latina Brunensia, N 5, Brno, 2000, ISBN 80-210-2519-0, ISSN 1211-6335
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Graeco-Latina Brunensia, N 8, Brno, 2003, ISBN 80-210-3230-8, ISSN 1211-6335
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Graeco-Latina Brunensia, N 9, Brno, 2004, ISBN 80-210-3498-X, ISSN 1211-6335
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Graeco-Latina Brunensia, N 10, Brno, 2005, ISBN 80-210-3784-9, ISSN 1211-6335
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Graeco-Latina Brunensia, N 11, Brno, 2006, ISBN 80-210-4140-4, ISSN 1211-6335
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Graeco-Latina Brunensia, N 12, Brno, 2007, ISBN 978-80-210-4388-6, ISSN 1211-6335
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Graeco-Latina Brunensia, N 13, Brno, 2008, ISBN 978-80-210-4705-1, ISSN 1211-6335
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Studia Archaeologica Brunensia, M 8-9, Brno, 2005, ISBN 80-210-3665-6, ISSN 1211-6327
- Sborník Prací Filozofiké Fakulty Brněnské Univerzity, Studia Archaeologica Brunensia, M 10-11, Brno, 2007, ISBN 978-80-210-4282-7, ISSN 1211-6327
- Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 52, 2003, číslo 1, Opava, 2003, ISSN 0323-0678
- Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 52, 2003, číslo 2, Opava, 2003, ISSN 0323-0678
- Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 52, 2003, číslo 3, Opava, 2003, ISSN 0323-0678
- Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 53, 2004, číslo 1, Opava, 2004, ISSN 0323-0678
- Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 53, 2004, číslo 2, Opava, 2004, ISSN 0323-0678

❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 53, 2004, číslo 3, Opava, 2004, ISSN 0323-0678
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 54, 2005, číslo 1, Opava, 2005, ISSN 0323-0678
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 54, 2005, číslo 2, Opava, 2005, ISSN 0323-0678
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 54, 2005, číslo 3, Opava, 2005, ISSN 0323-0678
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 55, 2006, číslo 1, Opava, 2006, ISSN 0323-0678
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 55, 2006, číslo 2, Opava, 2006, ISSN 1211-3131
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 55, 2006, číslo 3, Opava, 2006, ISSN 1211-3131
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 56, 2007, číslo 1, Opava, 2007, ISSN 1211-3131
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 56, 2007, číslo 2, Opava, 2007, ISSN 1211-3131
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 56, 2007, číslo 3, Opava, 2007, ISSN 1211-3131
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 57, 2008, číslo 1, Opava, 2008, ISSN 1211-3131
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 57, 2008, číslo 2, Opava, 2008, ISSN 1211-3131
❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, Série B, Vědy Historické, ročník 57, 2008, číslo 3, Opava, 2008, ISSN 1211-3131

4. CROAŢIA

❖ Vjesnik, Za Arheologiju I Povijest Dalmatinsku, 96, Split, 2004, ISSN 1845-7789
❖ Vjesnik, Za Arheologiju I Povijest Dalmatinsku, 97, Split, 2005, ISSN 1845-7789
❖ Vjesnik, Za Arheologiju I Povijest Dalmatinsku, 98, Split, 2005, ISSN 1845-7789
❖ Vjesnik, Za Arheologiju I Povijest Dalmatinsku, 99, Split, 2006, ISSN 1845-7789
❖ Vjesnik, Za Arheologiju I Povijest Dalmatinsku, 100, Split, 2007, ISSN 1845-7789
❖ Vjesnik, Za Arheologiju I Povijest Dalmatinsku, 101, Split, 2008, ISSN 1845-7789
❖ Vjesnik, Za Arheologiju I Povijest Dalmatinsku, 102, Split, 2009, ISSN 1845-7789
❖ Histria Antiqua, Vol. 8, Pula, 2002, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Histria Antiqua, Vol. 9, Pula, 2003, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Histria Antiqua, Vol. 10, Pula, 2003, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Histria Antiqua, Vol. 11, Pula, 2003, UDK 902/904, ISSN 1331-4270

❖ Histria Antiqua, Vol. 12, Pula, 2004, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Histria Antiqua, Vol. 13, Pula, 2005, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Histria Antiqua, Vol. 14, Pula, 2006, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Histria Antiqua, Vol. 15, Pula, 2007, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Histria Antiqua, Vol. 16, Pula, 2008, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Histria Antiqua, Vol. 17, Pula, 2009, UDK 902/904, ISSN 1331-4270
❖ Vjesnik Arheološkog Muzeja U Zagrebu, Vamz 3.Serija, Vol. XXXVI, str. 1-224, Zagreb, 2004, UDK 902/904, ISSN 030-7165
❖ Vjesnik Arheološkog Muzeja U Zagrebu, Vamz 3.Serija, Vol. XXXVII, str. 1-272, Zagreb, 2005, UDK 902/904, ISSN 030-7165
❖ Vjesnik Arheološkog Muzeja U Zagrebu, Vamz 3.Serija, Vol. XXXVIII, str. 1-183, Zagreb, 2006, UDK 902/904, ISSN 030-7165
❖ Vjesnik Arheološkog Muzeja U Zagrebu, Vamz 3.Serija, Vol. XXXIX, str. 1-276, Zagreb, 2006, UDK 902/904, ISSN 0350-7165
❖ Vjesnik Arheološkog Muzeja U Zagrebu, Vamz 3.Serija, Vol. XL, str. 1-426, Zagreb, 2007, UDK 902/904, ISSN 0350-7165
❖ Vjesnik Arheološkog Muzeja U Zagrebu, Vamz 3.Serija, Vol. XLI, str. 1-472, Zagreb, 2008, UDK 902/904, ISSN 0350-7165
❖ Vjesnik Arheološkog Muzeja U Zagrebu, Vamz 3.Serija, Vol. XLII, str. 1-537, Zagreb, 2009, UDK 902/904, ISSN 0350-7165
❖ On The Trail Of Stonemasons, Archaeological Discoveries In Porta Stovagnaga Street, Pula, 2006, ISSN 0352-9428
❖ The Archaeology of Pupićina Cave, Volume 1, Zagreb, 2006, ISSN 0352-9428
❖ Histria Archaeologica, 33/2002, Pula, 2004, UDK/UDC 902/904 (497.5-3 Istra), ISSN 0350-6520
❖ Histria Archaeologica, 34/2003, Pula, 2005, UDK/UDC 902/904 (497.5-3 Istra), ISSN 0350-6520
❖ Histria Archaeologica, 35/2004, Pula, 2006, UDK/UDC 902/904 (497.5-3 Istra), ISSN 0350-6520
❖ Histria Archaeologica, 36/2005, Pula, 2007, UDK/UDC 902/904 (497.5-3 Istra), ISSN 0350-6520
❖ Histria Archaeologica, 37/2006, Pula, 2008, UDK/UDC 902/904 (497.5-3 Istra), ISSN 0350-6520
❖ Histria Archaeologica, 38-39/2007-2008, Pula, 2009, UDK/UDC 902/904 (497.5-3 Istra), ISSN 0350-6520
❖ Roman Villa Rustica In Červar Near Poreč, Catalogue 67, Pula, 2005, ISSN 1845-8025, ISBN 953-6153-35-1
❖ La basilica paleocristina di S. Maria Formosa A Pola, Catalogo 68, Pula, 2005, ISSN 1845-8025, ISBN 953-6153-37-8
❖ Le Ceramiche Bassomedievali E Rinascimentali In Territorio Istriano, Il Vasellame Da Mensa Dei Secoli XIV-XVI, Catalogo 69, Pula, 2006, ISSN 1845-8025, ISBN 953-6153-38-6
❖ Roman Villa Rustica – new find at the Istrian „Y" higway corridor, Catalogue 70, Pula, 2006, ISSN 1845-8025, ISBN 953-6153-44-0

❖ Trade and Exchange in Prehistory, Catalogue 71, Pula, 2007, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-48-3

❖ Archeological Evidence 2006-2007, Catalogue 72, Pula, 2007, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-51-3

❖ Laganiši Cave, a Place of Life and a Place of Death, Catalogue 73, Pula, 2008, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-52-1

❖ Sotto Il Lastricato Di Fasana, Catalogo 74, Pula, 2008, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-54-8

❖ Peninsula Imersed in the Sea, Underwater Archaeology of Southern Istria in Roaman Antiquity, Catalogue 75, Pula, 2008, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-54-8

❖ Vižula and Burle in Roman Period, Catalogue 76, Pula, 2008, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-56-4

❖ The Latest Archaelogical Investigations in Front af the Amphitheatre in Pula, 2007-2008, Catalogue 77, Pula, 2008, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-57-2

❖ From Fragment to Reconstruction, Catalogue 78, Pula, 2009, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-60-2

❖ Monkodonja I Mušego, Catalogue 79, Pula, 2009, ISSN 1845-8025, ISBN 978-953-6153-62-9

❖ Materijali 8, Harmony in Stone: Shaping, Building, and Decoration Techniques through History, Pula, 1996

❖ Materijali 16, Cults and Beliefs throughout Historical Periods Pula, 2004

❖ Materijali 17, Instrumenta Domestica from Pre-History to Late Antiquity, Pula, 2005

❖ Materijali 18, Viticulture and Olive Growing from Prehistory to the Middle Ages, Pula, 2006, ISSN 1846-1964

5. DANEMARCA

❖ Black Sea Studies 1, The Cauldron of Ariantas, Ărhus, 2003, ISBN 87-7934-085-7

❖ Black Sea Studies 2, Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region, Ărhus, 2005, ISBN 87-7934-096- 2

❖ Black Sea Studies 3, Chronologies of the Black Sea Aria in the Period c. 400-100 B.C., Ărhus, 2005, ISBN 87-7934-13- 2

❖ Black Sea Studies 4, Surveying the Greek Chora, Ărhus, 2006, ISBN-13: 978-87-7934-2385, ISBN-10: 87-7934-238-8

❖ Black Sea Studies 5, Rome and the Black Sea Region, Ărhus, 2006, ISBN-13: 978-87-7934-174-6, ISBN-10: 87-7934-174-8

❖ Black Sea Studies 6, The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges, Ărhus, 2007, ISBN 978-87-7934-266-8

❖ Black Sea Studies 7, Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia, Ărhus, 2008, ISBN 978-87-7934-350-4

❖ Black Sea Studies 8, Meetings of Cultures in the Black Sea Region, Ărhus, 2008, ISBN 978-87-7934-419-8

❖ Blak Sea Studies 9, Mithridates VI and the Pontic Kingdom, Ărhus, 2009, ISBN 978-87-7934-443-3

❖ Black Sea Studies 10, Die Einführung der Eisentechnologie in Südkaukasien und Ostanatolien während der Spätbronze-und Früheisenzeit, Ărhus, 2009, ISBN 978-87-7934-444-0

❖ Black Sea Studies 11, Achaemenid Impact in the Black Sea Communication of Powers, Ărhus, 2010, ISBN 978-87-7934-431-0

❖ Black Sea Studies 12, Cultural Interactions and Sociol Strategies on the Pontic Shores, Ărhus, 2010, ISBN 978-87-7934-520-1

❖ Black Sea Studies 13, The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD, Volume 1: Text, Ărhus, 2010, ISBN 978-87-7934-523-2

❖ Black Sea Studies 13, The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD, Volume 2: Plates, Ărhus, 2010, ISBN 978-87-7934-523-2

❖ Aarbøger For Nordisk Oldkyndighed og Historie 2001, Copenhagen, 2004, ISBN 87 87483 64 5, ISSN 0084-585x

❖ Aarbøger For Nordisk Oldkyndighed og Historie 2002, Copenhagen, 2004, ISSN 0084-585X

❖ Aarbøger For Nordisk Oldkyndighed og Historie 2003, Copenhagen, 2007, ISBN 87 87483 78 5, ISSN 0084-585X

❖ Aarbøger For Nordisk Oldkyndighed og Historie 2004, Copenhagen, 2007, ISBN 978 87 87483 82 3, ISSN 0084-585X

❖ Aarbøger For Nordisk Oldkyndighed og Historie 2005, Copenhagen, 2009, ISBN 978-87-87483-05-6, ISSN 0084-585X

❖ Aarbøger For Nordisk Oldkyndighed og Historie 2006, Copenhagen, 2009, ISBN 978-87-87483-12-4, ISSN 0084-585X

6. ELVEȚIA

❖ Bulletin de l'Association Pro Aventico 46.2004, Avenches, 2004, ISSN 1015-115X

❖ Bulletin de l'Association Pro Aventico 47.2005, Avenches, 2005, ISSN 1015-115X

❖ Bulletin de l'Association Pro Aventico 48.2006, Avenches, 2007, ISSN 1015-115X

❖ Bulletin de l'Association Pro Aventico 49.2007, Avenches, 2008, ISSN 1015-115X

❖ Bulletin de l'Association Pro Aventico 50.2008, Avenches, 2009, ISSN 1015-115X

❖ Marie-France Merylan Krause, Aventicum Ville en Vues, Documents du Musée Romain d'Avenches 10, Avenches, 2004, ISBN 2-9700112-9-8

❖ Anika Duvauchelle, Les outils en fer du Musée d'Avenches, Documents du Musée Romain d'Avenches 11, Avenches, 2005, ISBN 2-9700432-0-3, ISSN 1421-4407

❖ Anne Hochuli-Gysel, Virginie Brodard, Marc Aurel, Documents du Musée Romain d'Avenches 13, Avenches, 2006, ISBN 2-9700432-2-X

❖ Aurélie Schenk, Regard sur la Tabletterie Antique, Documents du Musée Romain d'Avenches 15, Avenches, 2008, ISBN 2-9700432-3-8

❖ Stefan Oelschig, Kaleidoskop der Epigraphik, Documents du Musée Romain d'Avenches 16, Avenches, 2009, ISBN 2-9700432-5-4

❖ La Gazette du Laboratoire de conservation-restauration 6, Vingt ans de restauration de peintures murales par le Laboratoire du Musée romain d'Avenches, Lausanne, 2006, ISSN 1661-9943

❖ Résumés D'Archéologie Suisse 2001, Lausanne, 2006, ISSN 1010-8459

❖ Résumés D'Archéologie Suisse 2002, Lausanne, 2007, ISSN 1010-8459

❖ Résumés D'Archéologie Suisse 2004, Lausanne, 2008, ISSN 1010-8459

7. FINLANDA

❖ Arctos, Acta Philologica Fennica, Volume XXXVIII, Helsinki, 2004, ISSN 0570-734X

❖ Arctos, Acta Philologica Fennica, Volume XXXIX, Helsinki, 2005, ISSN 0570-734X

❖ Arctos, Acta Philologica Fennica, Volume XL, Helsinki, 2006, ISSN 0570-734X

❖ Arctos, Acta Philologica Fennica, Volume XLI, Helsinki, 2007, ISSN 0570-734X

❖ Arctos, Acta Philologica Fennica, Volume XLII, Helsinki, 2008, ISSN 0570-734X

❖ Arctos, Acta Philologica Fennica, Volume XLIII, Helsinki, 2009, ISSN 0570-734X

8. FRANŢA

❖ Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique 19. 2003, Paris, 2004, ISSN 0761-8808

❖ Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique 20. 2005, Paris, 2007, ISSN 0761-8808

❖ Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique 21. 2009, Paris, 2009, ISSN 0761-88088

❖ L'Europe Au Temps d'Ulysse, Dieux et Héros de l'Âde du Bronze, Paris, 2000, ISBN 2-7118-3886-2

❖ Tanagra, Mythe et Archéologie, Paris, 2003, ISBN 2-7118-4590-7

❖ L'Art Celtique de la Gaule au Musée des Antiquités Nationales, Paris 1989, ISSN 0297-3995, ISBN 2-7118-2209-5

❖ Un Villade au Temps de Charlemagne, Paris, 1988, ISBN 2-7118-2222-2

❖ Maxence Segard, Les Alpes occidentales romaines, Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 1, Aix-en-Provence, 2009, ISBN: 978-2-87772-387-9

❖ Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie, Aix-en-Provence, 2009, ISBN: 978-2-916604-06-6

❖ Antiquités Nationales, 35, 2003, Saint-Germain-en-Laye, 2003, ISSN 0997/0576

❖ Antiquités Nationales, 36, 2004, Saint-Germain-en-Laye, 2004, ISSN 0997/0576

❖ Antiquités Nationales, 37, 2005, Saint-Germain-en-Laye, 2005, ISSN 0997/0576

❖ Antiquités Nationales, 38, 2006-2007, Saint-Germain-en-Laye, 2007, ISSN 0997/0576

❖ Antiquités Nationales, 39, 2008, Saint-Germain-en-Laye, 2008, ISSN 0997/0576

❖ Antiquités Nationales, 40, 2009, Saint-Germain-en-Laye, 2009, ISSN 0997/0576

❖ Corpus des Signatures et Marques sur Verres Antiques, Aix-en-Provence – Lyon, 2006, ISBN: 2-9505942-3-9

❖ Gillette et Louis Lefebvre, Corpus des gravures et des peintures rupestres de la région de Constantine, Paris, 1967

❖ Jean-Jacques Hatt, Strasbourg Musée Archéologique Sculptures Antiques Regionales 9, Paris, 1964

❖ Outils et ateliers d'orfèvres des temps anciens, Antiquités Nationales Mémoire 2, Saint-Germaine-en-Laye, 1993

❖ Óscar García Vuelta, Orfebrería castreña del Museo Arqueologico Naciónal, Madrid, 2002, ISBN: 978-84-8181-328-9

❖ Jean-Claude Decourt, Inscriptions Grecques de la France, TMO No. 38, Lyon, 2004, ISSN 0766-0510, ISBN 2-903264-80-5

❖ Des Néferkarê aux Montouhotep, TMO No. 40, Lyon, 2005, ISSN 0766-0510, ISBN 2-903264-81-1

❖ La céramique mycénienne de l'Égée au Levant, TMO No. 41, Lyon, 2004, ISSN 0766-0510, ISBN 2-903264-83-X

❖ Saba Farès-Drappeau, Déedan et Lihyān, TMO No. 42, Lyon, 2005, ISSN 0766-0510, ISBN 2-903264-84-8

❖ Eric Fouache, 10 000 ans d'évolution des paysages en Adriatique et en Méditerranée Orientale, TMO No. 45, Lyon, 2006, ISBN 2-903264-68-6, ISBN 978-2-903264-68-0, ISSN 0766-0510

❖ Sabine Fourrier, La coroplastie chypriote archaïque, TMO No. 46, Lyon, 2007, ISSN 0766-0510, ISBN 978-2-903264-66-6

❖ Ougarit, Au Bronze moyen et au Bronze recent, TMO No. 47, Lyon, 2008, ISSN 0766-0510, ISBN 978-2-903264-97-0

❖ Failaka, Fouilles Françaises 1984-1988, TMO No. 48, Lyon, 2008, ISSN 0766-0510, ISBN 978-2-903264-98-7

❖ Jean Game, Actes de vente dans le monde grec: témoignages épigraphiques des ventes immobilières, TMO No. 50, Lyon, 2008, ISSN 0766-0510, ISBN 978-2-35668-004-4

❖ Jean-Charles Moretti, Fronts de scène et lieux de culte dans le théâtre antique, TMO No. 52, Lyon, 2009, ISSN 0766-0510, ISBN 978-2-35668-010-5

❖ L'or des Rois Scythes, Paris, 2001, ISBN: 2-7118-4043-3, EC 10 403

❖ Daniel Mouton, Mottes castrales en Provence, Les origins de la fortification privée au Moyen Âge, Daf 102, Paris, 2008, ISSN 0769 010X, ISBN 978-2-7351-1120-6

❖ Leïla Ladjimi Sebaï, La Colline de Byrsa à L'époque romaine, Karthago XXVI, Paris, 2005, ISSN 0453-3429

❖ Questions de religion cyrénéenne, Karthago XXVII, Paris, 2007, ISSN 0453-3429
❖ L'expression du pouvoir au début de l'Empire, Paris, 2009, ISBN: 978-2-87772-380-0
❖ Cécile Carrier, Visages De Princes Images Du Pouvoir, Nîmes, 2005
❖ Écolo Antique De Nîmes, Bulletin n° 26 2003-2006, Nîmes, 2006, ISSN 07555916X
❖ Revue des Études Anciennes, TOME 108-N° 1-2006, Bordeaux, 2006, ISSN 0035-2004
❖ Revue des Études Anciennes, TOME 108-N° 2-2006, Bordeaux, 2006, ISSN 0035-2004
❖ Revue des Études Anciennes, TOME 109-N° 1-2007, Pessac, 2007, ISSN 0035-2004
❖ Revue des Études Anciennes, TOME 110-N° 1-2008, Pessac, 2008, ISSN 0035-2004
❖ Revue des Études Anciennes, TOME 110-N° 2-2008, Pessac, 2006, ISSN 0035-2004
❖ Défunts Néolithiques en Toulousain, Toulouse, 2008, ISBN: 978-2-9524285-7-6

9. GERMANIA

❖ Eurasia Antiqua, Band 10, 2004, Mainz am Rheim, 2005, ISBN 978-3-8053-3542-3
❖ Eurasia Antiqua, Band 11, 2005, Mainz am Rheim, 2006, ISBN-10: 3-8053-3681-0, ISBN-13: 978-3-8053-3681-9, ISSN 0949-0434
❖ Eurasia Antiqua, Band 12, 2006, Mainz am Rheim, 2007, ISBN 978-3-8053-3796-0, ISSN 0949-0434
❖ Eurasia Antiqua, Band 13, 2007, Mainz am Rheim, 2008, ISBN 978-3-8053-3904-9, ISSN 0949-0434
❖ Eurasia Antiqua, Band 14, 2008, Mainz am Rheim, 2009, ISBN 978-3-8053-4107-3, ISSN 0949-0434
❖ Eurasia Antiqua, Band 15, 2009, Mainz am Rheim, 2010, ISBN 978-3-8053-4264-3, ISSN 0949-0434
❖ Acta Praehistorica et Archaeologica, Band 29/1997, Berlin, 1997, ISSN 0341-1184
❖ Acta Praehistorica et Archaeologica, Band 30/1998, Berlin, 1998, ISSN 0341-1184
❖ Acta Praehistorica et Archaeologica, Band 31/1999, Berlin, 1999, ISSN 0341-1184
❖ Acta Praehistorica et Archaeologica, Band 32/2000, Berlin, 2000, ISSN 0341-1184
❖ Acta Praehistorica et Archaeologica, Band 33/2001, Berlin, 2001, ISSN 0341-1184
❖ Acta Praehistorica et Archaeologica, Band 34/2002, Berlin, 2002, ISSN 0341-1184

❖ Acta Praehistorica et Archaeologica, Band 35/2003, Berlin, 2003, ISBN 3-89646-728-X, ISSN 0341-1184

❖ Acta Praehistorica et Archaeologica, Band 38/2006, Berlin, 2006, ISBN: 3-88609-545-2, ISSN 0341-1184

❖ Arbeits-und Forschungberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Band 46-2004, Dresden, 2004, ISBN 3-910008-65-8, ISSN 0402-7817

❖ Arbeits-und Forschungberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Band 47-2005, Dresden, 2007, ISBN 978-3-910008-80-9, ISSN 0402-7817

❖ Klaus-Peter Kästner, Amazonien, Indianer der Regenwälder und Savannen, Dresden, 2009, ISBN 978-3-910031-43-2

❖ Klaus-Peter Kästner, Zoé, Band 53, Dresden, 2007, ISBN 978-3-86135-781-0, ISSN 1865-4355

❖ Das Schach und seine asiatischen Verwandten, Dresden, 2008, ISBN 978-3-910031-41-8

❖ Jahrbuch der Staatlichen Ethnographischen Sammlungen Sachsen, Band XLIII, Berlin, 2007, ISBN 978-3-8258-1484-7, ISSN 0075-8663

❖ Jahrbuch der Staatlichen Ethnographischen Sammlungen Sachsen, Band XLIV, Berlin, 2007, ISBN 978-3-86135-790-2, ISSN 1865-4347

❖ Bonner Jahrbűcher, Band 202/203, 2002/2003, Manz en Rheim, 2005, ISSN 0938-9334, ISBN 8053-3516-4

❖ Bonner Jahrbűcher, Band 204, 2004, Manz en Rheim, 2006, ISSN 0938-9334, ISBN-10: 3- 8053-3687-X, ISBN-13: 978-3- 8053-3687-1

❖ Bonner Jahrbűcher, Band 205, 2005, Manz en Rheim, 2007, ISSN 0938-9334, ISBN: 978-3- 8053-3891-2

❖ Bonner Jahrbűcher, Band 206, 2006, Manz en Rheim, 2008, ISSN 0938-9334, ISBN: 978-3- 8053-3933-9

❖ Bonner Jahrbűcher, Band 207, 2007, Manz en Rheim, 2009, ISSN 0938-9334, ISBN: 978-3- 8053-4064-9

❖ Himmel-Erde-Mensch, Koreanische Kalligraphie von Jung Do-Jun, Leipzig, 2006, ISBN 3-910031-36-6

❖ Schätze aus Indonesien und der Sűdsee, Teil I, Dresden, 2006, ISBN 13:978-3-910031-37-1

❖ Schätze aus Afrika: Benin, Teil II, Dresden, 2006, ISBN 13:978-3-910031-38-8

❖ Vergessene Inseln, Dresden, 2008, ISBN 978-3-910031-38-5

❖ Tőchter des Jemen, Leipzig, 2005, ISBN 3-910031-35-8

❖ Jahresschrift fűr mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 86, Halle, 2003, ISSN 0075-2932, ISBN 3-910010-68-7

❖ Jahresschrift fűr mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 87, Halle, 2003, ISSN 0075-2932, ISBN 3-910010-74-1

❖ Jahresschrift fűr mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 88, Halle, 2004, ISSN 0075-2932, ISBN 3-910010-81-4

❖ Jahresschrift fűr mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 89, Halle, 2005, ISSN 0075-2932, ISBN 3-910010-95-4

❖ Jahresschrift fűr mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 90, Halle, 2006, ISSN 0075-2932, ISBN 3-939414-05-6

❖ Jahresschrift fűr mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 91, Halle, 2007, ISSN 0075-2932, ISBN 978-3-939414-23-0
❖ Bericht der Rőomisch-Germanischen Kommission, Band 85/2004, Mainz an Rhein, 2005, ISBN 3-8053-3517-2, ISSN 0341-9312
❖ Bericht der Rőomisch-Germanischen Kommission, Band 86/2005, Mainz an Rhein, 2006, ISBN-10: 3-8053-3692-6, ISBN-13: 978-3-8053-3692-5, ISSN 0341-9312
❖ Bericht der Rőomisch-Germanischen Kommission, Band 87/2006, Mainz an Rhein, 2007, ISBN: 978-3-8053-3775-5, ISSN 0341-9312
❖ Bericht der Rőomisch-Germanischen Kommission, Band 88/2007, Mainz an Rhein, 2009, ISBN: 978-3-8053-4071-7, ISSN 0341-9312
❖ Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 70, Freiburg, 2005, ISSN 0178-045-X
❖ Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 71, Freiburg, 2005, ISSN 0178-045-X
❖ Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 72-73, Freiburg, 2006, ISSN 0178-045-X
❖ Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 74-75, Freiburg, 2007, ISSN 0178-045-X
❖ Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 76-77, Freiburg, 2008, ISSN 0178-045-X
❖ Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 78-79, Freiburg, 2009, ISSN 0178-045-X
❖ Gőttinger Jahrbuch, Band 52, Gottingen, 2004, ISBN 3-88452-382-1, ISSN 0072-4882
❖ Gőttinger Jahrbuch, Band 53, Gottingen, 2005, ISBN 3-88452-383-X, ISSN 0072-4882
❖ Gőttinger Jahrbuch, Band 54, Gottingen, 2006, ISBN 3-88452-383-X, ISSN 0072-4882
❖ Gőttinger Jahrbuch, Band 55, Gottingen, 2007, ISBN 978- 3-88452-570-0, ISSN 0072-4882
❖ Gőttinger Jahrbuch, Band 56, Gottingen, 2008, ISBN 978- 3-88452-570-0, ISSN 0072-4882
❖ Gőttinger Jahrbuch, Band 57, Gottingen, 2009, ISBN 978- 3-88452-572-7, ISSN 0072-4882
❖ Kőlner Jahrbuch, Band 36/2003, Berlin, 2005, ISBN 3-7861-2484-1, ISSN 0947-1553
❖ Kőlner Jahrbuch, Band 37/2004, Berlin, 2005, ISBN 3-7861-2520-1, ISSN 0947-1553
❖ Kőlner Jahrbuch, Band 38/2005, Berlin, 2008, ISBN 3-7861-2528-7, ISSN 0947-1553
❖ Kőlner Jahrbuch, Band 39/2006, Berlin, 2007, ISBN 978-3-7861-2577-8, ISSN 0947-1553
❖ Kőlner Jahrbuch, Band 40/2007, Berlin, 2008, ISBN 978-3-7861-2592-1, ISSN 0947-1553

❖ Kőlner Jahrbuch, Band 41/2008, Berlin, 2009, ISBN 078-3-7861-2616-4, ISSN 0947-1553

❖ Jahrbuch 2004, Band 52, Schwerin, 2005, ISSN 0947-3998

❖ Jahrbuch 2005, Band 53, Schwerin, 2006, ISSN 0947-3998

❖ Jahrbuch 2006, Band 54, Schwerin, 2007, ISSN 0947-3998

❖ Jahrbuch 2007, Band 55, Schwerin, 2008, ISBN 978-3-935770-20-0

❖ Jahrbuch 2008, Band 56, Schwerin, 2009, ISBN 978-3-935770-26-2

❖ Mainzer Archäologische Zeitschrift, Band 7, Mainz, 2008, ISBN 978-3-935970-07-5

❖ Mainzer Archäologische Zeitschrift, Band 8, Mainz, 2009, ISBN13: 978-3-935970-08-2

❖ Mainzer Zeitschrift, Jahrgang 94/95, 1999/2000, Mainz, 2001, ISBN 3-8053-2791-9, ISSN 0076-2792

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 50/2003, Teil 1, Mainz, 2004, ISSN 0076-2741

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 50/2003, Teil 2, Mainz, 2004, ISSN 0076-2741

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 51/2004, Teil 1, Mainz, 2005, ISSN 0076-2741

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 51/2004, Teil 2, Mainz, 2005, ISSN 0076-2741

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 52/2005, Teil 1, Mainz, 2006, ISSN 0076-2741

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 52/2005, Teil 2, Mainz, 2006, ISSN 0076-2741

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 53/2006, Teil 1, Mainz, 2008, ISSN 0076-2741

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 53/2006, Teil 2, Mainz, 2008, ISSN 0076-2741

❖ Jahrbuch des Rőmisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 53/2006, Teil 3 Jahresbericht, Mainz, 2007, ISSN 0076-2741

❖ Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 69, Műnchen, 2004, ISSN 0341-3918

❖ Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 70, Műnchen, 2005, ISSN 0341-3918

❖ Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 71, Műnchen, 2006, ISSN 0341-3918

❖ Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 72, Műnchen, 2007, ISSN 0341-3918

❖ Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 73, Műnchen, 2008, ISSN 0341-3918, ISBN 978-3-406-11078-8

❖ Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 74, Műnchen, 2009, ISSN 0341-3918, ISBN 978-3-406-11079-5

❖ Sudosteuropäische Arbeiten 125, Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung, Műnchen, 2005, ISBN 3-486-57884-7

❖ Sudosteuropäische Arbeiten 127, Südosteuropa Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung, Műnchen, 2005, ISBN-13: 978-3-486-57888-1, ISBN-10:3-486-57888-X

❖ Sudosteuropäische Arbeiten 132, Andreas Schmidt-Schweizer: Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002, , Műnchen, 2007, ISBN 978-3-486-57886-7

❖ Sudosteuropäische Arbeiten 133, Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa, Műnchen, 2007, ISBN 978-3-486-58346-5

❖ Sudosteuropäische Arbeiten 135, Armin Heinen, Rumänien, der Holocaust und die Logik der Gewalt, Műnchen, 2008, ISBN 978-3-486-58348-9

❖ Sudosteuropäische Arbeiten 137, Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers Gustav Gratz 1875–1945, Műnchen, 2009, ISBN 978-3-486-58594-0

❖ Sudosteuropäische Arbeiten 139, Peter Ulrich Weiß, Kulturarbeit als diplomatischer Zankapfel, Műnchen, 2009, ISBN 978-3-486-58979-5

❖ Südost- Forschungen, Band 57, München, 1998, ISSN 0081-9077

❖ Südost- Forschungen, Band 61-62, München, 2002/2003, ISSN 0081-9077

❖ Südost- Forschungen, Band 65/66, München, 2006/2007, ISSN 0081-9077

❖ Südost- Forschungen, Band 67, München, 2008, ISSN 0081-9077

❖ Chiron, Band 33, München, 2003, ISSN 0069-3715, ISBN 3 406 50924 X

❖ Chiron, Band 34, München, 2004, ISSN 0069-3715, ISBN 3 406 52360 9

❖ Chiron, Band 35, München, 2005, ISSN 0069-3715, ISBN 978 3 406 53483 6

❖ Chiron, Band 36, München, 2006, ISSN 0069-3715, ISBN 978-3-11- 019221-6

❖ Chiron, Band 37, München, 2007, ISSN 0069-3715, ISBN 978-3-11- 019222-3

❖ Chiron, Band 38, München, 2008, ISSN 0069-3715, ISBN 978-3-11- 019692-4

❖ Chiron, Band 39, München, 2009, ISSN 0069-3715, ISBN 978-3-11- 020894-8

❖ Boreas, Münsterche Beiträge Zur Archäologie, Band 27, Münster, 2004, ISSN 0344-810 X

❖ Boreas, Münsterche Beiträge Zur Archäologie, Band 28/29, Münster, 2005/2006, ISSN 0344-810 X

❖ Boreas, Münsterche Beiträge Zur Archäologie, Band 30/31, Münster, 2007/2008, ISBN 978-3-932610-46-2

❖ Boreas Beiheft 10, Münsterche Beiträge Zur Archäologie, Mehmet Kaşka, Münster, 2009, ISBN 978-3-932610-45-5

❖ Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte, Band 33, 1999, Wünsdorf, 2000, ISSN 0946-7734, ISBN 3-910011-27-6

❖ Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte, Band 34, 2000, Wünsdorf, 2003, ISSN 0946-7734, ISBN 3-910011-31-4

❖ Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte, Band 35, 2001, Wünsdorf, 2004, ISSN 1860-5869, ISBN 3-910011-36-5

❖ Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte, Band 36/37, 2002/2003, Wünsdorf, 2005, ISSN 1860-5869, ISBN 3-910011-39-X

❖ Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte, Band 38, 2004, Wünsdorf, 2006, ISSN 1860-5869, ISBN 3-910011-47-2

❖ Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte, Band 39/40, 2005/2006, Wünsdorf, 2007, ISSN 1860-5869, ISBN 3-910011-54-0

❖ Jahresbericht Des Historischen Vereins Für Straubing Und Umgebung, 105/2003, Straubing, 2005, ISSN 0179-5805

❖ Jahresbericht Des Historischen Vereins Für Straubing Und Umgebung, 106/2004, Straubing, 2005, ISSN 0179-5805

❖ Jahresbericht Des Historischen Vereins Für Straubing Und Umgebung, 107/2005, Straubing, 2006, ISSN 0179-5805

❖ Jahresbericht Des Historischen Vereins Für Straubing Und Umgebung, 108/2006, Straubing, 2007, ISSN 0179-5805

❖ Jahresbericht Des Historischen Vereins Für Straubing Und Umgebung, Kolloquim Siedlungsynamik und Gesellschaft, Sonderband 3, Straubing, 2007, ISBN 978-3-022637-3

❖ Jahresbericht Des Historischen Vereins Für Straubing Und Umgebung, 109/2007, Straubing, 2008, ISSN 0179-5805

❖ Jahresbericht Des Historischen Vereins Für Straubing Und Umgebung, 110/2008, Straubing, 2009, ISSN 0179-5805

❖ Saarbrücker Studien Und Marweialien Zur Altertumskunde, Band 10, Peter Buwen, Grobia-Śmiardowo Und Iwno, Untersuchungen Zur Frühen Bronzezeit In Nordwestpolen, Bonn, 2006, ISSN 0942-7392, ISBN-10: 3-7749-3466-5, ISBN-13: 978-3-7749-3466-5

❖ Saarbrücker Studien Und Marweialien Zur Altertumskunde, Band 11, Ralf Gleser, Zwischen Mosel und Morava-Neue Graburgen und Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte Mitteleuropas, Bonn, 2007, ISSN 0942-7392, ISBN 978-3-7749-3547-1

❖ Hamburger Beiträ Zur Archäologie Werkstattreihe, Band 7, Heinrich Fendel, Eine bronzezeitliche Frauenbestattung mit vollständiger Schmucktracht aus Heiligenthal, Berlin, 2006, ISBN 3-8258-8330-2

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 3/ Heft 4, Stuttgart, 2007, ISBN 978-3-8062-2194-7

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 13, Stuttgart, 2005, ISBN 3-8062-1918-4

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 14, Stuttgart, 2005, ISBN 3-8062-1919-2

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 15, Stuttgart, 2005, ISBN 3-8062-1920-6

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 17, Stuttgart, 2006, ISBN-10: 3-8062-2087-5, ISBN-13: 978-3-8062-2087-2

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 18, Stuttgart, 2007, ISBN 978-3-8062-2106-0

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 19, Stuttgart, 2006, ISBN-10: 3-8062-2088-3, ISBN-13: 978-3-8062-2088-9

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 20, Stuttgart, 2009, ISBN 978-3-8062-2332-3

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 22, Stuttgart, 2007, ISBN 978-3-8062-2107-2

❖ Atlas Archäologischer Geländedenkmäler In Baden-Württertg, Band 2/ Heft 25, Stuttgart, 2007, ISBN 978-3-8062-2193-0

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 82, Martin Luik, Köngen-Grinario II. Grabungen des Landesdenkmalamtes Baden-Württemberg. Historisch-archäologische Auswertung, Stuttgard, 2004, ISBN 3-8062-1921-4, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 84, Dieter Quast, mit Beiträgen von Wilhelm Tegel, Klaus Düwel, Die frühalamannische und merowingerzeitliche Besiedlung im Umland des Runden Berges bei Urach, Stuttgard, 2006, ISBN 3-8062-1959-1, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 85, Joachim Köninger, mit einem Beitrag von Kai-Steffen Frank, Siedlungsarchäologie im Alpenvorland VIII. Die frühbronzeitlichen Ufersiedlungen von Bodman-Schachen I. Befunde und Funde aus den Tauchsondagen 1982 bis 1984 und 1986, Stuttgard, 2006, ISBN 3-8062-1738-6, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 89, Julia Katharina Koch, Hochdorf VI. Der Wagen und das Pferdegeschirr aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf (Kr. Ludwigsburg), Stuttgard, 2006, ISBN 3-8062-1987-7, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 90, Jutta Hoffstadt, Siedlungsarchäologie im Alpenvorland VII. Die Untersuchung der Silexartefakte aus der Ufersiedlung Hornstaad-Hörnle IA, Stuttgard, 2005, ISBN 3-8062-1922-2, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 95- Band I Text, Klaus Kortüm, Johannes Lauber,Walheim I. Das Kastell II und die nachfolgende Besiedlung, Stuttgard, 2004, ISBN 3-8062-1897-X, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 95- Band II Katalog und Tafeln, Klaus Kortüm, Johannes Lauber, Walheim I. Das Kastell II und die nachfolgende Besiedlung, Stuttgard, 2004, ISBN 3-8062-1879-X, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 96, Egon Gersbach, mit einem Beitrag von Jutta Precht, Die Heuneburg bei Hundersingen, Gemeinde Herbertingen. Eine Wehrsiedlung / Burg der Bronze- und frühen Urnenfelderzeit und ihre Stellung im Siedlungsgefüge an der oberen Donau, Stuttgard, 2006, ISBN 3-8062-2039-5, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 98, Bodo Dieckmann, Arno Harwarth, Jutta Hoffstadt undAndré Billamboz, Siedlungsarchäologie im Alpenvorland IX. Hornstaad-Hörnle IA. Die Befunde einer jungneolithischen Pfahlbausiedlung am westlichen Bodensee, Stuttgard, 2006, ISBN 3-8062-2100-8, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 99, Schatz, Christine, Cannstatt II. Die Sauerwasserkalke vom Stuttgarter Neckartal und das altpaläolithische Fundlager „Bunker", Stuttgard, 2007, ISBN 978-3-8062-2124-4, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 100, Jörg Biel, Jörg Heiligmann, und Dirk Krausse, Landesarchäologie. Festschrift für Dieter Planck, Stuttgard, 2009, ISBN 978-3-8062-2331-6, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 102, Ingo Stork, Die spätkeltische Siedlung von Breisach-Hochstetten, Stuttgard, 2007, ISBN 978-3-8062-2169-5, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 103, Katrin Roth-Rubi, Dangstetten III. Das Tafelgeschirr aus dem Militärlager von Dangstetten, Stuttgard, 2006, ISBN 3-8062-2065-4, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 104, Sebastian Gairhos, Stadtmauer und Tempelbezirk von SVMELOCENNA. Die Ausgrabungen 1995-99 in Rottenburg am Neckar, Flur „Am Burggraben", Stuttgard, 2008, ISBN 978-3-8062-2170-1, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 105, Siegfried Kurz, Untersuchungen zur Entstehung der Heuneburg in der späten Hallstattzeit, Stuttgard, 2007, ISBN 978-3-8062-2123-7, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 106, Bernhard A. Greiner, Rainau-Buch II. Der römische Kastellvicus von Rainau-Buch (Ostalbkreis). Die archäologischen Ausgrabungen von 1976 bis 1979. Katalog und Tafeln, Stuttgard, 2009, ISBN 978-3-8062-2260-9, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 108-1 Katalog und Untersuchungen, Andreas Hensen, Das römische Brand- und Körpergräberfeld von Heidelberg I, Stuttgard, 2009, ISBN 978-3-8062-2333-0, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 108-2 Tafeln, Andreas Hensen, Das römische Brand- und Körpergräberfeld von Heidelberg I, Stuttgard, 2009, ISBN 978-3-8062-2333-0, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 110, Markus Scholz, Das Reiterkastell Aquileia/Heidenheim. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 2000-2004, Stuttgard, 2009, ISBN 978-3-8062-2259-3, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 112, Marion Heumüller, Siedlungsarchäologie im Alpenvorland X. Der Schmuck der jungneolithischen Seeufersiedlung Hornstaad-Hörnle IA im Rahmen des mitteleuropäischen Mittel- und Jungneolithikums, Stuttgard, 2009, ISBN 978-3-8062-2334-7, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 113, Siedlungsarchäologie im Alpenvorland XI. Die früh- und mittelbronzezeitliche „Siedlung Forschner" im Federseemoor. Befunde und Dendrochronologie, Stuttgard, 2009, ISBN 978-3-8062-2335-6, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 115, Robert Fecher, Eva Burger-Heinrich, Arae Flaviae VII Stuttgard, Die Römischen Gräberfelder, Band 1 2010, ISBN 978-3-8062-2344-6, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 115, Robert Fecher, Eva Burger-Heinrich, Arae Flaviae VII Stuttgard, Die Römischen Gräberfelder, Band 2, Stuttgard, 2010, ISBN 978-3-8062-2335-6, ISSN 0724-4327

❖ Forschungen und Berichte Zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 116, Steffen Knöpke, Der urnenfelderzeitliche Männerfriedhof von Neckarsulm, Stuttgard, 2009, ISBN 978-3-8062-2336-1, ISSN 0724-4327

❖ Alt-Thüringen, Jahresschrift für Archäologie, Band 37, Thüringen, 2004, ISBN 3-937517-14-6

❖ Alt-Thüringen, Jahresschrift für Archäologie, Band 38/2005, Thüringen, 2006, ISBN 3-937517-42-1

❖ Alt-Thüringen, Jahresschrift für Archäologie, Band 39, Thüringen, 2006, ISBN 978- 3-937517-61-2

❖ Alt-Thüringen, Jahresschrift für Archäologie, Band 40/2007, Thüringen, 2008, ISBN 978-3-937517-90-2

❖ Trierer Zeitschrift für Geschichteund Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Jahrgang 64/2001, Trier, 2003, ISSN 0041-2953-64

❖ Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Jahrgang 65 /2002, Trier, 2004, ISSN 0041-2953-64, ISBN 3-923319-59-X

❖ Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Jahrgang 66 /2003, Trier, 2007, ISSN 0041-2953-64, ISBN 978-3-923319-71-8

❖ Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Jahrgang 67/68, 2004/2005, Trier, 2006, ISSN 0041-2953-64, ISBN 10: 3-923319-65-7, ISBN 13: 978-3-923319-65-7

❖ Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete, Jahrgang 69/70, 2006/2007, Trier, 2008, ISSN 0041-2953-64, ISBN 978- 3-923319-72-5

❖ Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Heft 35, Trier, 2003, ISSN 0723-8630

❖ Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Heft 36, Trier, 2004, ISSN 0723-8630

❖ Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Heft 37, Trier, 2005, ISSN 0723-8630

❖ Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Heft 38, Trier, 2006, ISSN 0723-8630

❖ Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Heft 39, Trier, 2007, ISSN 0723-8630

❖ Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Heft 40, Trier, 2008, ISSN 0723-8630

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 55, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 126, Würzburg, 2003, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 56, "Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 127, Würzburg, 2004, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 58, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 129, Würzburg, 2006, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 59, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 130, Würzburg, 2007, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 60, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 130, Würzburg, 2008, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 55, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 126, Würzburg, 2003, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 56, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 127, Würzburg, 2004, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 58, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 129, Würzburg, 2006, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 59, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 130, Würzburg, 2007, ISSN 0076-2725

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst, 60, „Archiv des historischen vereins für unterfranken und aschaffenburg", Band 130, Würzburg, 2008, ISSN 0076-2725

10. GRECIA

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 62, No. 1, Athens, 1993, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 62, No. 2, Athens, 1993, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 62, No. 3, Athens, 1993, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 62, No. 4, Athens, 1993, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 66, No. 1, Athens, 1997, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 66, No. 2, Athens, 1997, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 66, No. 3, Athens, 1997, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 66, No. 4, Athens, 1997, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 67, No. 4, Athens, 1998, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 68, No. 1, Athens, 1999, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 68, No. 2, Athens, 1999, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 68, No. 4, Athens, 1999, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 69, No. 1, Athens, 2000, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 70, No. 1, Athens, 2001, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 70, No. 2, Athens, 2001, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 70, No. 3, Athens, 2001, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 70, No. 4, Athens, 2001, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 71, No. 1, Athens, 2002, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 71, No. 2, Athens, 2002, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 71, No. 3, Athens, 2002, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 71, No. 4, Athens, 2002, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 72, No. 1, Athens, 2003, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 72, No. 2, Athens, 2003, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 72, No. 3, Athens, 2003, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 72, No. 4, Athens, 2003, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 73, No. 1, Athens, 2004, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 73, No. 2, Athens, 2004, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 73, No. 3, Athens, 2004, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 73, No. 4, Athens, 2004, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 74, No. 1, Athens, 2005, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 74, No. 2, Athens, 2005, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 74, No. 3, Athens, 2005, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 74, No. 4, Athens, 2005, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 75, No. 1, Athens, 2006, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 75, No. 2, Athens, 2006, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 75, No. 3, Athens, 2006, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 75, No. 4, Athens, 2006, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 76, No. 1, Athens, 2007, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 76, No. 2, Athens, 2007, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 76, No. 3, Athens, 2007, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 76, No. 4, Athens, 2007, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 77, No. 1, Athens, 2008, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 77, No. 2, Athens, 2008, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 77, No. 3, Athens, 2008, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 77, No. 4, Athens, 2008, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 78, No. 1, Athens, 2009, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 78, No. 3, Athens, 2009, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 78, No. 4, Athens, 2009, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Volume 79, No. 1, Athens, 2010, ISSN: 0018-098X, E-ISSN: 1553-5622
❖ Archaeological Reports for 2004, No. 50, Athens, 2004, ISSN 0570-6084
❖ Archaeological Reports for 2004-2005, No. 51, Athens, 2005, ISSN 0570-6084
❖ Archaeological Reports for 2005-2006, No. 52, Athens, 2006, ISSN 0570-6084
❖ Archaeological Reports for 2006-2007, No. 53, Athens, 2007, ISSN 0570-6084
❖ Archaeological Reports for 2007-2008, No. 54, Athens, 2008, ISSN 0570-6084
❖ Archaeological Reports for 2008-2009, No. 55, Athens, 2009, ISSN 0570-6084
❖ Bulletin de Correspondance Hellénique. Volume 127, livraison I, Athènes, 2003, ISSN 0007-4217
❖ Bulletin de Correspondance Hellénique. Volume 128-129, 2004-2005, livraison I, Athènes, 2005, ISSN 0007-4217
❖ Bulletin de Correspondance Hellénique. Volume 131, livraison 2, Athènes, 2009,ISSN 0007-4217
❖ Museum of Byzantine Culture, 2/1995, Thessaloniki, 1996, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 3/1996, Thessaloniki, 1997, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 4/1997, Thessaloniki, 1998, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 5/1998, Thessaloniki, 1999, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 6/1999, Thessaloniki, 1999, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 7/2000, Thessaloniki, 1999, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 8/2001, Thessaloniki, 2000, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 9/2002, Thessaloniki, 2001, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 10/2003, Thessaloniki, 2004, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 11/2004, Thessaloniki, 2005, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 12/2005, Thessaloniki, 2006, ISSN 1790-6407
❖ Museum of Byzantine Culture, 13/2006, Thessaloniki, 2008, ISSN 1790-6407
❖ Lithos Hemenide syntereses amth 2007, Thessaloniki, 2008, ISBN 978-960-89388-4-7
❖ Delphi and Chrisso, Dreaming on Myth's Footprints, Delphi, 2006
❖ Orthodox Religious Engravings 18th-20th Centuries, Athens, 2001, ISBN 960-7037-01-4
❖ Icons from the Orthodox Communities of Albania, Thessaloniki, 2006, ISBN 960-89061-1-3
❖ Gods and Heroes of Bronze Age Europe, The Roots of Odysseus, Athens, 2000, ISBN 960-7254-70-8
❖ Minoans and Myceanaeans Flovours of Their Time, Athens, 1999, ISBN 960-7524-80-5

❖ La Civilisation Grecque, Macédoine Royaume d'Alexandre le Grand, Athènes, 1993, ISN 960-214-010-0

❖ Kalindoia: An Ancient City In Macedonia, Thessaloniki, 2008, ISBN 978-960-89388-3-0

Images of a Legend, Iconografy og Alexander the Great in Italy, Roma, 2006, ISBN 88-492-0967-3

❖ Agon, Athens, 2004, ISBN 960-7037-56-1

❖ Troy, Mycenae, Tirnys, Orchomenos, Athens, 1990, ISBN 960-214-006-2

❖ The Prehistoric Collection, National Archaeological Museum, Athens, 2004, ISBN 960-214-382-7

❖ The Sculpture Collection, National Archaeological Museum, Athens, 2004, , ISBN 960-214-382-3

❖ Ioanna K. Konstatinoy, Delphi, The Oracle and Its Role in the Political and Social Life of the Ancient Greeks, Athens

❖ V. Misaelidou- Despotidou, Epigrafes Arhaias Makedonias, Thessalonike, 1997,

❖ The Museum of the Royal Graves of Aiges

❖ The National Archaeological Museum, Athens, 2006, ISBN 960-214- 448-3

❖ The Mycenaean World, Athens, 1988, ISBN 960-214-001-1

❖ Nike-Victoria On Coins and Medals, Athens, 2004, ISBN 960-7037-60-X

❖ How Much Does it Cost, Our Daily Bread from Ancient to Modern Times, Athens, 2007, ISBN 978-960-86-846-9-0

❖ Modern Coin Hoards of the Numismatic Museum 15th – 20th Century, Athens, 2005, ISBN 960-86845-4-1

❖ Coins and Numismatics, Athens, 1996, ISBN 960-7254-43-0

11. ITALIA

❖ Invigilata Lucernis, 3-4/1981-1982, Bari, 1982, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 5-6/1983-1984, Bari, 1984, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 7-8/1985-1986, Bari, 1986, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 9/1987, Bari, 1987, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 10/1988, Bari, 1988, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 11/1989, Bari, 1989, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 12/1990, Bari, 1990, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 13-14/1991-1992, Bari, 1992, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 15-16/1993-1994, Bari, 1994, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 17/1995, Bari, 1995, ISSN 0392-8357

❖ Invigilata Lucernis, 18-19/1996-1997, Bari, 1997, ISSN 0392-8357 ISBN 88-7228-206-3

❖ Invigilata Lucernis, 20/1998, Bari, 1998, ISSN 0392-8357, ISBN 88-7228-382-1

❖ Invigilata Lucernis, 21/1999, Bari, 1999, ISSN 0392-8357 5 ISBN 88-7228-247-0

❖ Invigilata Lucernis, 22/2000, Bari, 2000, ISSN 0392-8357 ISBN 88-7228-274-8

❖ Invigilata Lucernis, 23/2001, Bari, 2001, ISSN 0392-8357, ISBN 88-7228-334-5
❖ Invigilata Lucernis, 24/2002, Bari, 2002, ISSN 0392-8357, ISBN 88-7228-371-X
❖ Invigilata Lucernis, 25/2003, Bari, 2003, ISSN 0392-8357, ISBN 88-7228-388-4
❖ Invigilata Lucernis, 26/2004, Bari, 2004, ISSN 0392-8357, ISBN 88-7228-406-6
❖ Invigilata Lucernis, 27/2005, Bari, 2005, ISSN 0392-8357, ISBN 88-7228-453-8
❖ Invigilata Lucernis, 28/2006, Bari, 2006, ISSN 0392-8357, ISBN 978-88-7228-490-2
❖ Invigilata Lucernis, 29/2007, Bari, 2007, ISSN 0392-8357, ISBN 978-88-7228-514-5
❖ Invigilata Lucernis, 30/2008, Bari, 2008, ISSN 0392-8357, ISBN 978-88-7228-538-1
❖ Invigilata Lucernis, 31/2009, Bari, 2009, ISSN 0392-8357, ISSN 0392-8357, ISBN 978-88-7228-585-5
❖ Rivista di Archeologia Cristiana, LXXX, Vaticano, 2004, ISSN 0035-6042
❖ Rivista di Archeologia Cristiana, LXXXI, Vaticano, 2005, ISSN 0035-6042
❖ Rivista di Archeologia Cristiana, LXXXII, Vaticano, 2006, ISSN 0035-6042
❖ Rivista di Archeologia Cristiana, LXXXIII, Vaticano, 2007, ISSN 0035-6042
❖ Rivista di Archeologia Cristiana, LXXXIV, Vaticano, 2008, ISSN 0035-6042
❖ Alexandre Simon Stefan, Les Guerres Daciques de Domitien et de Trajan, Architecture Militaire, Topagraphie, Images et Histoire, École Française de Rome, 2005, ISSN 0223-5099, ISBN 2-7283-0638-9
❖ Rivista Storica dell'Antichità, Anno XXXIV, 2004, Bologna, 2005, ISSN 0300-340-X
❖ Rivista Storica dell'Antichità, Anno XXXV, 2005, Bologna, 2006, ISSN 0300-340-X
❖ Rivista Storica dell'Antichità, Anno XXXVI, 2006, Bologna, 2007, ISSN 0300-340-X
❖ Rivista Storica dell'Antichità, Anno XXXVII, 2007, Bologna, 2008, ISSN 0300-340-X
❖ Rivista Storica dell'Antichità, Anno XXXVIII, 2008, Bologna, 2009, ISSN 0300-340-X
❖ Rivista Storica dell'Antichità, Anno XXXIX, 2009, Bologna, 2010, ISSN 0300-340-X
❖ Rivista di Studi Liguri, Anno LXIX, Gernnaio-Dicembre 2003, Bordighera, 2004, ISSN 0035-6603
❖ Rivista di Studi Liguri, Anno LXX, Gernnaio-Dicembre 2004, Bordighera, 2005, ISSN 0035-6603
❖ Rivista di Studi Liguri, Anno LXXI, Gernnaio-Dicembre 2005, Bordighera, 2006, ISSN 0035-6603
❖ Rivista di Studi Liguri, Anno LXXII, Gernnaio-Dicembre 2006-2007, Bordighera, 2009, ISSN 0035-6603

❖ Atti e Memorie, Serie XI – Vol. XXVII, Modena, 2005, ISSN: 0418-7296
❖ Atti e Memorie, Serie XI – Vol. XXVIII, Modena, 2006, ISSN: 0418-7296
❖ Atti e Memorie, Serie XI – Vol. XXIX, Modena, 2007, ISSN: 0418-7296
❖ Atti e Memorie, Serie XI – Vol. XXX, Modena, 2008, ISSN: 0418-7296
❖ Atti e Memorie, Serie XI – Vol. XXXI, Modena, 2009, ISSN: 0418-7296
❖ Atti e Memorie, Serie XI – Vol. XXXII, Modena, 2010, ISSN: 0418-7296
❖ Bollettino del Museo Civico di Padova, Annata XCI-2002, ISBN 88-317-8358-0
❖ Daidalos 6, Università delle Studi della Tuscia – Viterbo, 2004,
❖ Daidalos 7, Università delle Studi della Tuscia – Viterbo, 2005, ISSN 1721-6761
❖ Daidalos 8, Università delle Studi della Tuscia – Viterbo, 2007, ISSN 1721-6761
❖ Daidalos Supplementi, 1,2, Università delle Studi della Tuscia – Viterbo, 2007, ISSN 1721-6761
❖ Daidalos 9, Università delle Studi della Tuscia – Viterbo, 2008, ISSN 1721-6761
❖ Rivista di Archeologia , Anno XXVIII, 2004, Venezia, 2006, ISSN 0392-0895
❖ Rivista di Archeologia , Anno XXIXI, 2005, Venezia, 2007, ISSN 0392-0895
❖ Rivista di Archeologia , Anno XXX, 2006, Venezia, 2008, ISSN 0392-0895
❖ Rivista di Archeologia , Anno XXXI, 2007, Venezia, 2009, ISSN 0392-0895

12. MACEDONIA

❖ Živa Antika, Années 53, TOM 1-2, CTP 108, Skopje, 2003, UDK 807+87+930.8, ISSN 0514-7727
❖ Živa Antika, Années 54, TOM 1-2, CTP 225, Skopje, 2004, UDK 807+87+930.8, ISSN 0514-7727
❖ Živa Antika, Années 55, TOM 1-2, CTP 221, Skopje, 2005, UDK 807+87+930.8, ISSN 0514-7727
❖ Živa Antika, Années 56, TOM 1-2, CTP 139, Skopje, 2006, UDK 807+87+930.8, ISSN 0514-7727
❖ Živa Antika, Années 57, TOM 1-2, CTP 120, Skopje, 2007, UDK 807+87+930.8, ISSN 0514-7727
❖ Živa Antika, Années 58, TOM 1-2, CTP 127, Skopje, 2008, UDK 807+87+930.8, ISSN 0514-7727
❖ Živa Antika, Années 59, TOM 1-2, CTP 109, Skopje, 2009, UDK 807+87+930.8, ISSN 0514-7727

13. MARIA BRITANIE

❖ Archaeology International 2004/2005, Institute of Archaeology, London, ISSN 1463-1725
❖ Archaeology International 2005/2006, Institute of Archaeology, London, ISSN 1463-1725
❖ Archaeology International 2006/2007, Institute of Archaeology, London, ISSN 1463-1725

❖ Archaeology International 2007/2008, Institute of Archaeology, London, ISSN 1463-1725
❖ The Journals of Roman Studies, Volume XCV/2005, London, ISSN 0075-4358
❖ The Journals of Roman Studies, Volume XCVI/2006, London, ISSN 0075-4358
❖ The Journals of Roman Studies, Volume XCVII/2007, London, ISSN 0075-4358
❖ The Journals of Roman Studies, Volume XCVIII/2008, London, ISSN 0075-4358
❖ Oxoniensia, Volume LXIX/2004, Oxford, 2005, ISSN 0308-5562
❖ Oxoniensia, Volume LXX/2005, Oxford, 2006, ISSN 0308-5562
❖ Oxoniensia, Volume LXXI/2006, Oxford, 2007, ISSN 0308-5562
❖ Oxoniensia, Volume LXXII/2007, Oxford, 2008, ISSN 0308-5562
❖ Oxoniensia, Volume LXXIV/2009, Oxford, 2010, ISSN 0308-5562
❖ The Ashmolean, Number Forty Six, Spring 2004, Oxford, 2004, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Forty Seven, Summer 2004, Oxford, 2004, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Forty Eight, Spring 2005, Oxford, 2005, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Forty Nine, Summer 2005, Oxford, 2005, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Fifty, Spring 2006, Oxford, 2006, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Fify One, Summer 2006, Oxford, 2006, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Fifty Two, Spring 2007, Oxford, 2007, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Fifty Three, Summer 2007, Oxford, 2007, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Fifty Four, Spring 2008, Oxford, 2008, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Fifty Five, Summer 2008, Oxford, 2008, ISSN 1264 3324
❖ The Ashmolean, Number Fifty Six, Spring 2009, Oxford, 2009, ISSN 1264 3324
❖ Ashmolean, Museam of Art and Archaeology University of Oxford, Souvenir Issue, 2009-2010, Oxford, 2009, ISSN 12643324
❖ The Antiquaries Journal, Volume 84, London, 2004, ISSN 0003-5815
❖ The Antiquaries Journal, Volume 85, London, 2005, ISSN 0003-5815
❖ The Antiquaries Journal, Volume 86, London, 2006, ISSN 0003-5815
❖ The Antiquaries Journal, Volume 87, London, 2007, ISSN 0003-5815
❖ The Antiquaries Journal, Volume 88, London, 2008, ISSN 0003-5815
❖ The Antiquaries Journal, Volume 89, London, 2009, ISSN 0003-5815

13. MONACO

❖ Bulletin du Musée d' Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 44, Monaco, 2004, ISSN 0544-7631

❖ Bulletin du Musée d' Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 45, Monaco, 2005, ISSN 0544-7631

❖ Bulletin du Musée d' Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 46, Monaco, 2006, ISSN 0544-7631

❖ Bulletin du Musée d' Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 47, Monaco, 2007, ISSN 0544-7631

❖ Bulletin du Musée d' Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 48, Monaco, 2008, ISSN 0544-7631

❖ Bulletin du Musée d' Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 49, Monaco, 2009, ISSN 0544-7631

14. POLONIA

❖ Études et Travaux, XIX, Varsovie, 2001, ISBN 83-901809-8-7, ISSN 0079-3566

❖ Études et Travaux, XX, Varsovie, 2005, ISBN 83-922319-1-0, ISSN 0079-3566

❖ Études et Travaux, XXI, Varsovie, 2007, ISBN 978-83-922319-1-2, ISSN 0079-3566

❖ Études et Travaux, XXII, Varsovie, 2008, ISBN 978-83-9223-19-29, ISSN 0079-3566

❖ Henryk Meyza, Nea Paphos, V, Varsovie, 2007, ISBN 978-83-7543-021-9

❖ Alexandrie, VII, Varsovie, 2000, ISBN 83-901809-7-9 + Planches

❖ Travaux du Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences, TOME 34,Varsovie, 2000, ISBN 83-86842-64-4, ISSN 0554-527

❖ Wiadomości Archeologiczne, TOM LV 1999-2001, Warszawa, 2001, ISSN 0043-5082

❖ Wiadomości Archeologiczne, TOM LVI 2002-2003, Warszawa, 2003, ISSN 0043-5082

❖ Wiadomości Archeologiczne, TOM LVII 2004-2005, Warszawa, 2005, ISSN 0043-5082

❖ Wiadomości Archeologiczne, TOM LVIII 2006, Warszawa, 2006, ISSN 0043-5082

❖ Wiadomości Archeologiczne, TOM LVIX 2007, Warszawa, 2007, ISSN 0043-5082

❖ Wiadomości Archeologiczne, TOM LX 2008, Warszawa, 2008, ISSN 0043-5082

❖ Materiały Archeologiczne, XXXV, Kraków, 2005, ISSN 0075-7039

❖ Materiały Archeologiczne, XXXVI, Kraków, 2006, ISSN 0075-7039

❖ Materiały Archeologiczne, XXXVII, Kraków, 2009, ISSN 0075-7039

❖ The Danubian Heritage: Lesser Poland at the Turn of the Stone and Copper Ages, Kraków, 2006, ISBN 978-83-911543-4-2

❖ Early Mediaval Commercial Weights and Lead Weights From Dąbrowa Górnicza-Łosień, Kraków, 2007, ISBN 978-83-7188-051-3

❖ Wczesnośredniowieczna ceramika szkiliwiona z Dąbrowy Górniczej-Łośnia „Skarb hutnika", Kraków, 2006, ISBN 83-7188-971-2
❖ Biblioteka Muzeum Archeologicznego W Krakowie, Paulina Poleska, Celtycki Mikroregion Osadniczy W Rejonie Podkrakowskim, TOM II, Kraków, 2006, ISBN 978-83-911543-3-2, ISBN 978-83-911543-8-0
❖ Biblioteka Muzeum Archeologicznego W Krakowie,Jacek Górski, Chronologia Kultury Trzcinieckiej Na Lessach Niecki Nidziańskiej,TOM IIi, Kraków, 2007, ISBN 978-83-911543-4-2, ISBN 978-83-911543-8-0
❖ Biblioteka Muzeum Archeologicznego W Krakowie, Hanna Szymańska Krzystof Babraj, Byzantine Marea Excavations in 2000-2003 and 2006, Marea Vol.1, Kraków, 2007, ISBN 978-83-911543-4-2, ISBN 978-83-911543-9-7
❖ Treasure of the Middle Ages, Varsovie, 2007, ISBN 978-83-60099-03-2
❖ Troja, Warszawa, 2006, ISBN 83-60099-55-3
❖ Badania Archeologiczne Na Górbym Ślasku I Ziemiach Pogranicznych W Latach 2003-2004, Katowice, 2006, ISBN 83-85871-48-9
❖ Badania Archeologiczne Na Górbym Ślasku I Ziemiach Pogranicznych W Latach 2005-2006, Katowice, 2007, ISBN 978-83-85871-52-1
❖ Skary Ziemi Wydarte. Górny Śląsk I Pogranicze, Katowice, 2005, ISBN 83-85871-44-6
❖ Archeologiczne I Historyczne Ślady Górnictwa I Hutnictwa Na Terenie Dąbrowy Górniczej I Okolic, Kraków, 2004, ISBN 83-7188-718-3
❖ Archaeologia Polona, Vol. 43: 2005, Varsovie, 2005, ISSN 0066-5924
❖ Archaeologia Polona, Vol. 44: 2006, Varsovie, 2006, ISSN 0066-5924
❖ Archaeologia Polona, Vol. 45: 2007, Varsovie, 2007, ISSN 0066-5924
❖ Archaeologia Polona, Vol. 46: 2008, Varsovie, 2008, ISSN 0066-5924
❖ Corpus der Römischen Funde im Europäischen Barbaricum, Plen, Suplement- Band 1, Neue Funde Römischer Importe aus Polen I, Warszawa, 1998, ISBN 83-87496-42-1
❖ Corpus der Römischen Funde im Europäischen Barbaricum, Plen, Suplement- Band 3, Neue Funde Römischer Importe aus Polen III, Warszawa, 2006, ISBN 83-87496-34-0
❖ Acta Archaeologica Carpathica, TOM XXXVIII, Kraków, 2003, ISSN 0001-5229
❖ Acta Archaeologica Carpathica, TOM XXXIX, Kraków, 2004, ISSN 0001-5229
❖ Acta Archaeologica Carpathica, TOM XL, Kraków, 2005, ISSN 0001-5229
❖ Acta Archaeologica Carpathica, TOM XLI, Kraków, 2006, ISSN 0001-5229
❖ Sprawozdania Archeologiczne 54, Kraków, 2002, ISSN 0081-3834
❖ Sprawozdania Archeologiczne 55, Kraków, 2003, ISSN 0081-3834
❖ Sprawozdania Archeologiczne 56, Kraków, 2004, ISSN 0081-3834
❖ Sprawozdania Archeologiczne 57, Kraków, 2005, ISSN 0081-3834
❖ Sprawozdania Archeologiczne 58, Kraków, 2006, ISSN 0081-3834
❖ Sprawozdania Archeologiczne 59, Kraków, 2007, ISSN 0081-3834
❖ Sprawozdania Archeologiczne 60, Kraków, 2008, ISSN 0081-3834
❖ Sprawozdania Archeologiczne 61, Kraków, 2009, ISSN 0081-3834

❖ Ryszard Grygiel, The Neolithic and Early Bronze Age in the Brześć Kujawski and Osłonki Region,Volume I, Łódź, 2004, ISBN 83-915042-3-9

❖ Ryszard Grygiel, The Neolithic and Early Bronze Age in the Brześć Kujawski and Osłonki Region,Volume II,Part 1, Łódź, 2004, ISBN 978-83-915042-6-0

❖ Ryszard Grygiel, The Neolithic and Early Bronze Age in the Brześć Kujawski and Osłonki Region,Volume II, Part 2, Łódź, 2004, ISBN 978-83-915042-6-0

❖ Ryszard Grygiel, The Neolithic and Early Bronze Age in the Brześć Kujawski and Osłonki Region,Volume II, Part 3, Łódź, 2004, ISBN 978-83-915042-6-0

❖ Prace I Materiały,Seria Archeologiczna Nr. 42/2002-2003, Łódź, 2004, ISBN 83-910462-8-1, ISSN 0458-1520

❖ Prace I Materiały,Seria Archeologiczna Nr. 44/2004-2007, Łódź, 2007, ISBN 978- 83-919835-8-4, ISSN 0458-1520

❖ Prace I Materiały,Seria Archeologiczna Nr. 44/2008-2009, Łódź, 2009, ISBN 978-83-61293-05-7, ISSN 0458-1520

❖ Acta Archaeologica Lodziensia Nr 50 (1+2), Łódź, 2004, ISSN 0065-0986

❖ Acta Archaeologica Lodziensia Nr 53, Łódź, 2007, ISSN 0065-0986

❖ Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica 24, Łódź, 2004, ISSN 0208-6034

❖ Fluted Maces in the System of Long-Distance Exchange Trails of the Bronze Age: 2350-800 BC, Baltic-Pontic Studies, Volume 11/2002, Poznań, 2001, ISBN 83-86094-10-9, ISSN 1231-0344

❖ The Foundation of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC, Baltic-Pontic Studies, Volume 12/2003, Poznań, 2003, ISBN 83-86094-11-7, ISSN 1231-0344

❖ Funeral Rites of the Catacomb Community: 2800-1900 BC Ritual, Thanatology and Geographical Origins, Baltic-Pontic Studies, Volume 13/2006, Poznań, 2006, ISBN 83-86094-12-5, ISSN 1231-0344

❖ Routes between the Seas Baltic-Bug-Boh-Point from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC, Baltic-Pontic Studies, Volume 14/2009, Poznań, 2009, ISBN 83-86094-13-3, ISSN 1231-0344

❖ Slavia Antiqus,TOM XLV, Poznań, 2004, ISBN 83-7063-431-1, ISSN 0080-9993

❖ Slavia Antiqus,TOM XLVI, Poznań, 2005, ISBN 83-7063-469-9, ISSN 0080-9993

❖ Slavia Antiqus,TOM XLVII, Poznań, 2006, ISBN 978-8363-492-6, ISBN 83-7063-492-3, ISSN 0080-9993

❖ Slavia Antiqus,TOM XLVIII, Poznań, 2007, ISBN 978-83-7063-524-4, ISSN 0080-9993

❖ Slavia Antiqus,TOM XLIX, Poznań, 2008, ISBN 978-83-706357-4-9, ISSN 0080-9993

❖ Slavia Antiqus,TOM L, Poznań, 2009, ISBN 978-83-7654-014-6, ISSN 0080-9993

❖ Folia Praehistorica Posnaniensia, TOM X/XI, Ponzań, 2003, ISBN 83-232-1183-3, ISSN 0239-8524
❖ Folia Praehistorica Posnaniensia, TOM XII, Ponzań, 2004, ISBN 83-7177-345-5, ISSN 0239-8524
❖ Folia Praehistorica Posnaniensia, TOM XV, Ponzań, 2009, ISBN 978-83-232-7177-527-7, ISSN 0239-8524
❖ Fontes, Vol. 40, Ponzań, 2005, ISSN 0071-6963
❖ Fontes, Vol. 41, Ponzań, 2005, ISSN 0071-6963
❖ Fontes, Vol. 42, Ponzań, 2006, ISSN 0071-6963
❖ Fontes, Vol. 43, Ponzań, 2007, ISSN 0071-6963
❖ Fontes, Vol. 44, Ponzań, 2008, ISSN 0071-6963
❖ Fontes, Vol. 45, Ponzań, 2009, ISSN 0071-6963
❖ On Wings of the Past, Poznań, 2008, ISBN 83-60109-13-1
❖ Fontes Archaeologici Posnanienses, Volume 12, Mieczysława Kowiańska-Piaszykowa, The Barrow Burial Ground From the Early Bronze Age in Łęki Małe, Wielkopolska(Great Poland) Region, Poznań, 2008, ISBN 83-60109-02-8, ISSN 0208-4988
❖ Culture Markers in the Later Prehistory on Northeastern Africa and Recent Research, Poznań, 2003, ISSN 0866-9244, ISBN 83-916662-5-5
❖ Antiquitas, XX, Wrocław, 1994, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 83-229-1057-6
❖ Antiquitas, XXI, Wrocław, 1995, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 83-229-1197-1
❖ Antiquitas, XXII, Wrocław, 1997, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 83-229-1495-4
❖ Antiquitas, XXIII, Wrocław, 1997, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 83-229-1603-5
❖ Antiquitas, XXIV, Wrocław, 1999, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 83-229-1786-4
❖ Antiquitas, XXV, Wrocław, 2001, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463
❖ Antiquitas, XXVI, Wrocław, 2002, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 83-229-2271-X
❖ Antiquitas, XXVII, Wrocław, 2005, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 83-229-2701-0
❖ Antiquitas, XIX, Wrocław,2007, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 978-83-229-2851-6
❖ Antiquitas, XXX, Wrocław, 1994, ISSN 0239-6661, ISSN 0524-4463, ISBN 978-83-229-2984-1

15. PORTUGALIA

❖ O Arqueólogo Português, Série 1V, Volume 21, Lisboa, 2003, ISBN 0870-094X
❖ O Arqueólogo Português, Série 1V, Volume 22, Lisboa, 2004, ISBN 0870-094X
❖ O Arqueólogo Português, Série 1V, Volume 23, Lisboa, 2005, ISBN 0870-094X

❖ O Arqueólogo Português, Série V, Volume 24, Lisboa, 2006, ISBN 0870-094X

❖ O Arqueólogo Português, Série VI, Volume 25, Lisboa, 2007, ISBN 0870-094X

❖ O Arqueólogo Português, Série 1V, Volume 22, Lisboa, 2008, ISBN 0870-094X

16. SERBIA

❖ Tatjana Cvjetićanin, Late Roman Glazed Pottery, Belgrade, 2006, ISBN 86-7269-008-5

❖ Deana Ratkovic, Roman Bronze Vessels in the Roman Collection of the National Museum in Belgrade, Antiquity IX, Belgrade, 2005, ISBN 86-7269-072-9

❖ Aleksandar Palavestra, Vera Krstić, The Magic of Amber, Belgrade, 2006, ISBN 86-7269-084-2

❖ Emina Zećević, Jewelry from Novo Brdo, Belgrade 2006, ISBN 86-7269-087-7

❖ Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Aleksandar Jovanović, Tekija, Belgrade, 2004, ISBN 86-80093-27-0

❖ Numismatičar, vol. 22/23/1999-2000, Belgrade, 2003, YU ISSN 0350-9397

❖ Numismatičar, vol. 24/25/2001-2002, Belgrade, 2005, YU ISSN 0350-9397

❖ Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XXXII, Čačak, 2002, UDK 06.055.2(497.11), ISSN 0350-7262

❖ Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XXXIII, Čačak, 2003, UDK 06.055.2(497.11), ISSN 0350-7262

❖ Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XXXIV, Čačak, 2004, UDK 06.055.2(497.11), ISSN 0350-7262

❖ Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XXXV, Čačak, 2005, UDK 06.055.2(497.11), ISSN 0350-7262

❖ Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XXXVI, Čačak, 2006, UDK 06.055.2(497.11), ISSN 0350-7262

❖ Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XXXVII, Čačak, 2007, UDK 06.055.2(497.11), ISSN 0350-7262

❖ Zbornic Radova Narodnvg Muzeja, XXXVIII, Čačak, 2008, UDK 06.055.2(497.11), ISSN 0350-7262

17. SLOVACIA

❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 36, Nitra, 2004, ISBN 80-88709-68-7

❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 37, Nitra, 2005, ISBN 80-88709-80-6

❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 38, Nitra, 2005, ISBN 80-88709-84-9

❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 39, Nitra, 2006, ISBN 80-88709-95-4

❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 40, Nitra, 2006, ISBN 80-88709-96-2

❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 41, Nitra, 2007, ISBN 978-80-89315-00-0, ISSN 0560-2793
❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 42, Nitra, 2007, ISBN 978-80-89315-02-4, ISSN 0560-2793
❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 43, Nitra, 2008, ISBN 978-80-89315-08-6, ISSN 0560-2793
❖ Študjné Zvesti, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, N° 44, Nitra, 2008, ISBN 978-80-89315-11-6, ISSN 0560-2793
❖ Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku v Roku 2003, Nitra, 2004, ISSN 0231-925X, ISBN 80-88709-73-3
❖ Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku v Roku 2004, Nitra, 2006, ISSN 0231-925X, ISBN 80-88709-92-X
❖ Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku v Roku 2005, Nitra, 2007, ISBN 978-80-88709-99-2
❖ Historica Carpatica, 34/2003, Košice, 2003, ISBN 80-89093-05-1, EAN 9788089093052
❖ Historica Carpatica, 35/2004, Košice, 2004, ISBN 80-89093-07-8, EAN 9788089093076
❖ Historica Carpatica, 36/2005, Košice, 2006, ISBN 80-89093-10-8, EAN 9788089093106
❖ Historica Carpatica, 37/2006, Košice, 2007, ISBN 978-80-89093-14-4, EAN 9788089093144
❖ Historica Carpatica, 38/2007, Košice, 2008, ISBN 978-80-89093-21-2, EAN 978808909321

18. SLOVENIA

❖ Letopis… The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Volume 54/2003, Ljublijana, 2004, ISSN 0374-0315
❖ Letopis… The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Volume 55/2004, Ljublijana, 2005, ISSN 0374-0315
❖ Letopis… The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Volume 56/2005, Ljublijana, 2006, ISSN 0374-0315
❖ Letopis… The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Volume 57/2006, Ljublijana, 2007, ISSN 0374-0315
❖ Letopis… The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Volume 58/2007, Ljublijana, 2008, ISSN 0374-0315
❖ Letopis… The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Volume 59/2008, Ljublijana, 2009, ISSN 0374-0315
❖ Arheološki Vestnik 55/2004, Ljubljana, 2004, ISSN 0570-8966
❖ Arheološki Vestnik 56/2005, Ljubljana, 2005, ISSN 0570-8966
❖ Arheološki Vestnik 57/2006, Ljubljana, 2006, ISSN 0570-8966
❖ Arheološki Vestnik 58/2007, Ljubljana, 2007, ISSN 0570-8966
❖ Arheološki Vestnik 59/2008, Ljubljana, 2008, ISSN 0570-8966
❖ Arheološki Vestnik 60/2009, Ljubljana, 2009, ISSN 0570-8966

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 10, Anton Velušček (ed.), RESNIKOV PREKOP. The oldest pile-dwelling settlement in the Ljubljansko barje, Ljubljana, 2006, ISBN 961-6568-40-X

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 11, Andrej Gaspari (ed.), ZALOG NEAR VERD. Stone Age hunters' camp at the western edge of the Ljubljansko barje, Ljubljana, 2006, ISBN 961-6568-57-4

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 12, Janez Dular, Sneža Tecco Hvala, SOUTH-EASTERN SLOVENIA IN THE EARLY IRON AGE. Settlement – Economy – Society, Ljubljana, 2007, ISBN 978-961-254-000-5

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 13, Ivan Turk, DIVJE BABE I, Upper Pleistocene Palaeolithic site in Slovenia, Part I: Geology and Palaeontology, Ljubljana, 2007, ISBN 978-961-254-019-7

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 14, Andrej Pleterski, ZGODNJESREDNJEVEŠKA NASELBINA NA BLEJSKI PRISTAVI. Najdbe, Ljubljana, 2008, ISBN 978-961-254-072-2

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 15, Benjamin Štular, MALI GRAD. High Medieval Castle in Kamnik, Ljubljana, 2009, ISBN 978-961-254-111-8

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 16, Anton Velušček (ur.), STARE GMAJNE PILE-DWELLING SETTLEMENT AND ITS ERA. The Ljubljansko barje in the 2nd half of the 4th millennium BC, Ljubljana, 2009, ISBN 978-961-254-111-8

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 17, Jana Horvat in Alma Bavdek, OCRA. The gateway between the Mediterranean and Central Europe, Ljubljana, 2009, ISBN 978-961-254-163-7

❖ ARGO. ČASOPIS SLOVENSKIH MUZEJEV, Journal of the Slovene Museums, 47-1,2/2004, Ljubljana, 2004, ISSN 0570-8869, UDK 069 (497.4)

❖ ARGO. ČASOPIS SLOVENSKIH MUZEJEV, Journal of the Slovene Museums, 48-1,2/2005, Ljubljana, 2005, ISSN 0570-8869, UDK 069 (497.4)

❖ ARGO. ČASOPIS SLOVENSKIH MUZEJEV, Journal of the Slovene Museums, 49-1,2/2006, Ljubljana, 2006, ISSN 0570-8869, UDK 069 (497.4)

❖ ARGO. ČASOPIS SLOVENSKIH MUZEJEV, Journal of the Slovene Museums, 50-1,2/2007, Ljubljana, 2007, ISSN 0570-8869, UDK 069 (497.4)

❖ ARGO. ČASOPIS SLOVENSKIH MUZEJEV, Journal of the Slovene Museums, 51-1,2/2008, Ljubljana, 2008, ISSN 0570-8869, UDK 069 (497.4)

❖ Srednji Vek Mittelalter. Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene, Ljubljana, 2008, ISBN 978-961-6169-65-3

❖ Andrej Pleterski, Kuhinjska Kultura… Küchenkultur im Frühen Mittelalter, Ljubljana, 2008, ISBN 978-961-254-073-9

❖ The Ljubljanica – a River and Its Past, Ljubljana, 2009, ISBN 978-961-6169-66-0

❖ Mitja Brodar, Stara Kamena… Altsteinzeit in Slowenien, Ljubljana, 2009, ISBN 978-961-245-768-6

19. SPANIA

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, TOMO LXXII, FASC. 2, Madrid, 2004, ISSN 0013-6662, NIPO 653-04-005

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXIII, N° 1, Enero-Junio 2005, Madrid, 2005, ISSN 0013-6662, NIPO 653-05-045-8

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXIV, N° 1, Enero-Junio 2006, Madrid, 2005, ISSN 0013-6662, NIPO 653-06-024-3

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXIV, N° 2, Julio-Diciembre 2006, Madrid, 2006, ISSN 0013-6662, NIPO 653-06-024-3

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXV, N° 1, Enero-Junio 2007, Madrid, 2007, ISSN 0013-6662, NIPO 653-07-011-X

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXV, N° 2, Julio-Diciembre 2007, Madrid, 2007, ISSN 0013-6662, NIPO 653-07-011-X

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXVI, N° 1, Enero-Junio 2008, Madrid, 2008, ISSN 0013-6662, NIPO 653-07-026-3

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXVI, N° 2, Julio-Diciembre 2008, Madrid, 2008, ISSN 0013-6662, NIPO 653-08-026-3

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXVII, N° 1, Enero-Junio 2009, Madrid, 2009, ISSN 0013-6662, NIPO 472-09-054-2

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXVII, N° 2, Julio-Diciembre 2009, Madrid, 2009, ISSN 0013-6662, NIPO 472-09-054-2

❖ Emerita, Revista de Lingvistica y Filologica Clasica, Volumen LXXVIII, N° 1, Enero-Junio 2010, Madrid, 2010, ISSN 0013-6662, NIPO 472-10-044-0

❖ Complutum, Vol. 15, Madrid, 2004, ISSN 1131-6993

❖ Complutum, Vol. 16, Madrid, 2005, ISSN 1131-6993

❖ Complutum, Vol. 17, Madrid, 2007, ISSN 1131-6993

❖ Complutum, Vol. 18, Madrid, 2008, ISSN 1131-6993

❖ Complutum, Vol. 19, Núm 1, Madrid, 2008, ISSN 1131-6993

❖ Complutum, Vol. 19, Núm 2, Madrid, 2008, ISSN 1131-6993

❖ Complutum, Vol. 20, Núm 1, Madrid, 2009, ISSN 1131-6993

❖ Complutum, Vol. 20, Núm 2, Madrid, 2009, ISSN 1131-6993

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 61, N° 2, Madrid, 2004, ISSN 0082-5638, NIPO 403-04-017-0

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 63, N° 1, Enero-Junio 2006, Madrid, 2006, ISSN 0082-5638, NIPO 653-06-025-9

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 63, N° 2, Julio- Diciembre 2006, Madrid, 2006, ISSN 0082-5638, NIPO 653-06-025-9

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 64, N° 1, Enero-Junio 2007, Madrid, 2007, ISSN 0082-5638, NIPO 653-07-025-3

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 64, N° 2, Julio- Diciembre 2007, Madrid, 2007, ISSN 0082-5638, NIPO 653-07-025-3

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 65, N° 1, Enero-Junio 2008, Madrid, 2007, ISSN 0082-5638, NIPO 653-08-056-9

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 65, N° 2, Julio- Diciembre 2008, Madrid, 2008, ISSN 0082-5638, NIPO 653-08-056-9

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 66, N° 1, Enero-Junio 2009, Madrid, 2009, ISSN 0082-5638, NIPO 472-09-087-4

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 66, N° 2, Julio- Diciembre 2009, Madrid, 2009, ISSN 0082-5638, NIPO 472-09-087-4

❖ Trabajos de Prehistoria, Vol. 67, N° 1, Enero-Junio 2010, Madrid, 2010, ISSN 0082-5638, NIPO 472-10-073-0

❖ Moneda Andalusí, La Colección del Museo Casa de la Moneda, Madrid, 2004, ISBN 84-89157-25-1

❖ Nvmisma, Revista de Estudios Numimáticos, Año LIV, Núm. 248, Enero-Diciembre 2004, Madrid, 2004, ISSN 0029-6015

❖ Nvmisma, Revista de Estudios Numimáticos, Año LV, Núm. 249, Enero-Diciembre 2005, Madrid, 2005, ISSN 0029-6015

❖ Nvmisma, Revista de Estudios Numimáticos, Año LVII, Núm. 251, Enero-Diciembre 2007, Madrid, 2007, ISSN 0029-6015

❖ Nvmisma, Revista de Estudios Numimáticos, Año LVIII, Núm. 252, Enero-Diciembre 2008, Madrid, 2008, ISSN 0029-6015

❖ Nvmisma, Revista de Estudios Numimáticos, Año LIX, Núm. 253, Enero-Diciembre 2009, Madrid, 2009, ISSN 0029-6015

❖ Polis, Revista de Ideas y Formas Políticas de la Antigüedad Clásica, N° 16/2004, Madrid, ISSN 1130-0728

❖ Polis, Revista de Ideas y Formas Políticas de la Antigüedad Clásica, N° 17/2005, Madrid, ISSN 1130-0728

❖ Polis, Revista de Ideas y Formas Políticas de la Antigüedad Clásica, N° 18/2006, Madrid, ISSN 1130-0728

❖ Polis, Revista de Ideas y Formas Políticas de la Antigüedad Clásica, N° 18/2006, Madrid, ISSN 1130-0728

❖ Polis, Revista de Ideas y Formas Políticas de la Antigüedad Clásica, N° 19/2006, Madrid, ISSN 1130-0728

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 22, Núm. 1, Madrid, 2004, ISSN 0213-0181

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 22, Núm. 2, Madrid, 2004, ISSN 0213-0181

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 23, Núm. 1, Madrid, 2005, ISSN 0213-0181

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 23, Núm. 2, Madrid, 2005, ISSN 0213-0181

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 22, Núm. 2, Madrid, 2004, ISSN 0213-0181

❖ Gerión-Anejos, Anejo IX 2005, La Figura del Sucespr en la Realeza Helenística, Madrid, 2005, ISBN 84-95215-55-1

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 24, Núm. 1, Madrid, 2006, ISSN 0213-0181

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 24, Núm. 2, Madrid, 2006, ISSN 0213-0181

❖ Gerión-Anejos, Anejo X 2006, Fernando López Pardo, La Torre de las Almas, Madrid, 2006, ISBN 978-84-95215-99-4

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 25, Núm. 1, Madrid, 2007, ISSN 0213-0181

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 25, Núm. 2, Madrid, 2007 ISSN 0213-0181

❖ Gerión-Anejos, Anejo XI 2007, Pedro López Barja de Quiroga, Historia de la Manumisión en Roma, ISBN 978-84-669-3053-6

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. Extra: Necedad, Sabiduría y verdad: el legado de Juan Cascajero, Madrid, 2007, ISSN 0213-0181

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 26 Núm. 1, Madrid, 2008, ISSN 0213-0181

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 26 Núm. 2, Madrid, 2008, ISSN 0213-0181

❖ Gerión-Anejos, Anejo XII 2008, Stefano Medas, Lo Stadiasmo o Perip;o del Mare Grande e la Navigazione Antica, ISBN 978-84-669-3076-5

❖ Lvcentvm, XXI-XXII/2002-2003, Anales de la Universidad de Alicante Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2005, ISSN 0231-2338

❖ Lvcentvm, XXIII-XXIV/2004-2005, Anales de la Universidad de Alicante Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2005, ISSN 0231-2338

❖ Lvcentvm, XXV/2006, Anales de la Universidad de Alicante Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2007, ISSN 0231-2338

❖ Lvcentvm, XXVI/2007, Anales de la Universidad de Alicante Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2008, ISSN 0231-2338

❖ Lvcentvm, XXVII/2008, Anales de la Universidad de Alicante Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2009, ISSN 0231-2338

❖ Pyrenae, Núm. 35, Vol. 1, 2004, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2004, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 35, Vol. 2, 2004, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2004, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 36, Vol. 1, 2005, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2005, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 36, Vol. 2, 2005, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2005, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 37, Vol. 1, 2006, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2006, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 37, Vol. 2, 2006, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2007, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 38, Vol. 1, 2007, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2007, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 38, Vol. 2, 2007, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2007, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 39, Vol. 1, 2008, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2008, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 39, Vol. 2, 2008 Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2008, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 40, Vol. 1, 2009, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2009, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 40, Vol. 2, 2009, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2009, ISSN 0079-8251

❖ Pyrenae, Núm. 41, Vol. 1, 2010, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Barcelona, 2010, ISSN 0079-8251

❖ Faventia, Núm 27/1, 2005, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona, 2005, ISSN 0210-7570

❖ Faventia, Núm 27/2, 2005, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona, 2005, ISSN 0210-7570

❖ Faventia, Núm 28/1-2, 2006, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona, 2006, ISSN 0210-7570

❖ Faventia, Núm 29/1, 2007, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona, 2007, ISSN 0210-7570

❖ Faventia, Núm 29/2, 2007, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Barcelona, 2007, ISSN 0210-7570

❖ Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies 6, La difusió de la Terra Sigillata Sudgàl·lica al nord d'Hispània, Barcelona, 2005, ISBN: 84-393- 6930-1

❖ Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies 7, Miquel Cura, El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell). Excavacions arqueològiques 1987-1992, Barcelona, 2006, ISBN: 978-84-393-7335-3

❖ Museu d'Arqueologia de Catalunya, Monografies 8, La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch, Barcelona, 2007, ISBN: 978-84-393-7655-2

❖ Museu d'Arqueologia de Catalunya, Pentinar la mort. Rituals de vida i mort en la prehistòria de Menorca, Barcelona, 2005, ISBN: 84-393-6974-5

❖ Museu d'Arqueologia de Catalunya, Jesús Galdón, Antínous o la història circular, Barcelona, 2006, ISBN: 84-393-7087-3

❖ Museu d'Arqueologia de Catalunya, Artífex. Enginyeria romana a Hispània, Barcelona, 2006, ISBN: 84-393-7158-6

❖ Museu d'Arqueologia de Catalunya, L'Esculapi. El retorn del déu, Barcelona, 2007, ISBN: 84-393-7583-8

❖ Museu d'Arqueologia de Catalunya, La fragilitat en el temps. El vidre a l'antiguitat
Barcelona, 2005, ISBN: 84-393-6856-9

❖ Empúries, 54/2005, Barcelona, 2005, ISSN 0213-9278, ISBN 84-393-6845-3

❖ Sylloge Epigraphica Barcinonensis, VII, Barcelona, 2009, ISBN 978-84-96786-28-8

❖ Arqueología Y Género, M64, Granada, 2005, ISBN 84-338-3345-6

❖ Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia de la Universidad de Granada, Nº 18, Granada, 2008, ISSN 0211-3228

❖ Santiago Padrino Fernández, Una Aproximación a la Circulación Monetaria de Ebusus en Época Romana, Nº 55, Eivissa, 2005, ISBN 84-87143-36-9, ISSN 1130-8095

❖ Guerra Y Ejército en el Mundo Fenicio-Púnico: XIX Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 2005), Nº 56, Eivissa, 2005, ISBN 84-871-43377, ISSN 1130-8095

❖ Beatriz Miguel Azcárraga, Las Navajas de Afeitar Púnicas de Ibiza, Nº 57, Eivissa, 2005, ISBN 84-87143-38-5, ISSN 1130-8095

❖ Economía y finanzas en el mundo fenicio-púnico de occidente: XX Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica (Eivissa, 2005), Nº 58, Eivissa, 2006, ISBN 84-87143-39-3, ISSN 1130-8095

❖ Francisca Velázquez Brieva, El dios Bes: de Egipto a Ibiza, Nº 60, Eivissa, 2007, ISBN 978-84-87143-41-0, ISSN 1130-8095

❖ Arquitectura defensiva fenicio-púnica: XXII Jornadas de arqueología fenicio-púnica (Eivissa, 2007), Nº 61, Eivissa, 2008, ISBN 978-84-87143-42-7, ISSN 1130-8095

❖ Jordi H. Fernández Gómez, María José López Grande, Ana Mezquida Orti, Francisca Velázquez Brieva, Amuletos Púnicos de Hueso Hallados en Ibiza, Nº 62, Eivissa, 2009, ISBN 978-84-87-143-43-4

❖ José Pérez Ballester, Carlos Gómez Bellard, El Depósito Rural Punico de can Vincent d'en Jaume, Nº 63, Eivissa, 2009, ISBN 978-84-87143-41-1

❖ Stvdia historica, Historia Antigua, Identidades y culturas en el Imperio Romano, Vol. 22, Salamanca, 2004, ISSN 0213-2052

❖ Stvdia historica, Historia Antigua, Modelos políticos y sociedad en el mundo griego, Vol. 23, Salamanca, 2005, ISSN 0213-2052

❖ Stvdia historica, Historia Antigua, Cristianismo y poder en la antigüedad, Vol. 24, Salamanca, 2006, ISSN 0213-2052

❖ Stvdia historica, Historia Antigua, Resistencia, sumisión e interiorización de la dependencia, Vol. 25, Salamanca, 2007, ISSN 0213-2052

❖ Stvdia historica, Historia Antigua, La ecúmene romana: espacios de integración y exclusion, Vol. 26, Salamanca, 2008, ISSN 0213-2052

❖ Stvdia historica, Historia Antigua, Mundos imaginarios en la geografía de la Antigüedad, Vol. 27, Salamanca, 2009, ISSN 0213-2052

❖ Archivo de Prehistoria Levantina, Vol. XXIV, Valencia, 2001, ISSN 0210-3230

❖ Archivo de Prehistoria Levantina, Vol. XXV, Valencia, 2004, ISSN 0210-3230

❖ Archivo de Prehistoria Levantina, Vol. XXVI, Valencia, 2006, ISSN 0210-3230

❖ Archivo de Prehistoria Levantina, Vol. XXVII, Valencia, 2008, ISSN 0210-3230

❖ Mundos Tribales, Una Visión Etnoarqueológica, Valencia, 2008, ISBN 978-84-7795-523-8

❖ Arqueología en blanco y negro, La labor del SIP 1927-1959, Valencia, 2006, ISBN 84-7795-438-0

❖ Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, Núm. 103, ERES, La ganadería y la caza desde el Bronce Final hasta el Ibérico Final en el territorio valenciano, Valencia, 2004, ISBN 84-7795-377-5

❖ Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, Núm. 104, La vegetación mediterránea y atlántica de la Península Ibérica. Nuevas secuencias antracológicas, Valencia, 2005, ISBN 84-7795-392-9

❖ Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, Núm. 105, La Cova de les Bruixes (Rosell, Castellón), Valencia, 2005, ISBN 84-7795-393-7

❖ Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, Núm. 107, La moneda en la tarraconense mediterránea en época romana imperial,Valencia, 2007, ISBN 978-84-7795-485-9

❖ Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, Núm. 108, La Cova del Bolomor (Tavernes de la Valldigna, Valencia). Las industrías líticas del Pleistoceno Medio en el ámbito del mediterráneo peninsular, Valencia, 2007, ISBN 978-84-7795-486-69

❖ Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, Núm. 109, Joaquim Juan Cabanilles, El utillaje de piedra tallada en la Prehistoria reciente valenciana. Aspectos tipológicos, estilísticos y evolutivos ,Valencia, 2008, ISBN 978-84-7795-544-3

❖ Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, Núm. 110, Manuel Gozalbes Fernández de Palencia, La ceca de Turiazu. Monedas celtibéricas en la Hispania republicana,Valencia, 2009, ISBN 978-84-7795-545-0

❖ Restos de Vida, de Muerte, Valencia, 2010, ISBN 978-84-7795-558-0

❖ Hispania Antiqva, Revista de Historia Antigva, Vol. XXVIII, Valladolid, 2004, ISSN 1130-0515

❖ Hispania Antiqva, Revista de Historia Antigva, Vol. XXIX, Valladolid, 2005, ISSN 1130-0515

❖ Hispania Antiqva, Revista de Historia Antigva, Vol. XXX, Valladolid, 2006, ISSN 1130-0515

❖ Hispania Antiqva, Revista de Historia Antigva, Vol. XXXI, Valladolid, 2007, ISSN 1130-0515

❖ Hispania Antiqva, Revista de Historia Antigva, Vol. XXXII, Valladolid, 2008, ISSN 1130-0515

❖ Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, TOMO LXIX-LXX/2003-2004, Valladolid, 2004, ISSN 0210-9573

❖ Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, TOMO LXX1/2005, Valladolid, 2005, ISSN 0210-9573

❖ Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, TOMO LXXII-LXIII/2006-2007, Valladolid, 2007, ISSN 0210-9573

❖ Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, TOMO LXXIV/2008, Valladolid, 2008, ISSN 0210-9573

❖ Cæsaraugusta 76, Las Aguas Sagradas del Municipium Turiaso, Zaragoza, 2004, ISSN 0007-9502

❖ Cæsaraugusta 77, Nuria Ramón Fernández, La Cerámica del Neolítico Atigo en Aragón, Zaragoza, 2006, ISSN 0007-9502

❖ Cæsaraugusta 78, XXVI Congreso Nacional de Arqueología, Zaragoza, 2007, ISSN 0007-9502

❖ Cæsaraugusta 79, Vir Bonvs Magister Optimvs, Zaragoza, 2008, ISSN 0007-9502

❖ Cæsaraugusta 80, Alberto J. Lorrio y María Dolores Sánchez de Prado, La Necrópolis Celtibérica de Arcóbriga, Zaragoza, 2009, ISSN 0007-9502

❖ Museo de Zaragoza, Buletín 17, Zaragoza, 2003, ISSN 0212-548-X

❖ Museo de Zaragoza, Buletín 18, Zaragoza, 2004, ISSN 0212-548-X

❖ Museo de Zaragoza, Buletín 19, Zaragoza, 2009, ISSN 0212-548-X

❖ Museo de Zaragoza, Guía, Zaragoza, 2003, ISBN 84-7753-960-X

❖ Museo de Zaragoza, 150 Años de Historia 1848-1998, Zaragoza, 2000, ISBN 84-606-2962-7

❖ Jesús Vicente Picazo Milán, José María Rodané Vicente, Los Poblados del Bronce Final y Primera Edad del Hierro, Zaragoza, 2009, 978-84-8380-153-6

❖ El Museo Crece : Últimos Ingresos, Zaragoza, 2007, ISBN 978-84-8380-048-5

❖ Luis Mariá de Borbón y Vallabriga, Francisco de Goya, Zaragoza, 2007, ISBN 978-84-8380-072-0

❖ Saldvie, Estudios de Prehistoria y Arqueología, N° 4, Año 2004, Zaragoza, 2004, ISSN 1576-6454

❖ Saldvie, Estudios de Prehistoria y Arqueología, N° 5, Año 2005, Zaragoza, 2005, ISSN 1576-6454

❖ Saldvie, Estudios de Prehistoria y Arqueología, N° 6, Año 2006, Zaragoza, 2004, ISSN 1576-6454

❖ Saldvie, Estudios de Prehistoria y Arqueología, N° 7, Año 2007, Zaragoza, 2004, ISSN 1576-6454

❖ Saldvie, Estudios de Prehistoria y Arqueología, N° 8, Año 2008, Zaragoza, 2004, ISSN 1576-6454

20. SUEDIA

❖ Medelhavsmuseet, Focus on the Mediterranean, N°2, Stockholm, 2005, ISSN: 1652-4535

❖ Medelhavsmuseet, Focus on the Mediterranean, N°3, Stockholm, 2005, ISSN: 1652-4535

❖ Medelhavsmuseet, Focus on the Mediterranean, N°4, Stockholm, 2009, ISSN: 1652-4535

❖ Medelhavsmuseet, Focus on the Mediterranean, N°5, Stockholm, 2009, ISSN: 1652-4535

21. TURCIA

❖ Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Volume 54/2004, Ankara (London), 2004, ISSN 0066-1546

❖ Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Volume 55/2005, Ankara (London), 2005, ISSN 0066-1546

❖ Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Volume 56/2006, Ankara (London), 2006, ISSN 0066-1546

❖ Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Volume 57/2007, Ankara (London), 2007, ISSN 0066-1546

❖ Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Volume 58/2008, Ankara (London), 2008, ISSN 0066-1546

❖ Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, Volume 59/2009, Ankara (London), 2009, ISSN 0066-1546

❖ Anatolian Archaeology, Volume 13/2007, Ankara (London), 2007, ISSN 1362-3567

❖ Anatolian Archaeology, Volume 14/2008, Suplemment, Ankara (London), 2008, ISSN 1362-3567

❖ Anatolia Antiqua XIII, Istanbul (Paris), 2005, ISBN 2-906053-87-2

❖ Anatolia Antiqua XIV, Istanbul (Paris), 2006, ISBN 2-906053-90-2

❖ Anatolia Antiqua XV, Istanbul (Paris), 2007, ISBN 2-906053-93-7

❖ Anatolia Antiqua XVI, Istanbul (Paris), 2008, ISBN 2-906053-95-3

❖ Anatolia Antiqua XVIII, Istanbul (Paris), 2010, ISBN 978-2-36245-000-6

❖ Varia Anatolica XIV, Anne-Valérie Schweyer, Les Lyciens et la mort. Une étude d'histoire sociale, Istanbul-Paris, 2002, ISBN 2-906053-67-8

❖ Varia Anatolica XV, Catherine ABADIE-REYNAL (éd.), Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistiques et romaines. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, Istanbul-Paris, 2003, ISBN 2-906053-74-0

❖ Varia Anatolica XVII, Zeugma II. Peintures Murales Romaines, İstanbul-Paris, 2005, ISBN 2-906053-88-0

❖ Varia Anatolica XVIII, Christine PROUST, Tablettes mathématiques de Nippur, Paris, 2007, ISBN 2-906053-92-9

❖ Varia Anatolica XIX, Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie?", Paris, 2007, ISBN 2-906053-94-5

❖ Varia Anatolica XX, Transfers Technologiques en Architecture Navale Méditerranéenne de l'Antiquité aux Temps Modernes: Identité Technique et Identité Culturelle, Paris, 2010, ISBN 978-2-906053-97-7

❖ Varia Anatolica XXIII, Edhem Eldem, Le Voyage a Nemrud Dağı D'Osman Hamdi Bey et Osgan Efendi (1883) Paris, 2010, ISBN 978-2-7018-0281-7

❖ Les Dossiers de l'IFEA, Série: patrimoines au present, no. 1, Franck Dorso, Un espace indécis au coeur d'Istanbul, Istambul, Juin, 2003, ISBN 2-906053-78-3

❖ Les Dossiers de l'IFEA, Série: patrimoines au present, no. 2, Olivier Henry, Considérer la Mort: de la Protection des Tombes dans l'Antiquité à leur conservation aujourd'hui, Istanbul, Juillet, 2003, ISBN 2-906053-79-1

❖ Les Dossiers de l'IFEA, Série: patrimoines au present, no. 3, Damien Bischoff, Jean-François Pérouse, La Question des barrages et du GAP dans le Sud-Est Anatolien: patrimonies en danger?, Istanbul, Août, 2003, ISBN 2-906053-80-5

❖ Les Dossiers de l'IFEA, Série: patrimoines au present, no. 4, Martin Godon, Le Néolithique en Anatolie, un Patrimoine Archéologique aux Origines de nos Sociétés Actuelles, Istanbul, Mars, 2004, ISBN 2-906053-84-8

❖ Les Dossiers de l'IFEA, Série: la Turquie aujourd'hui, no. 19, Joël Meissonnier, Marchands de rue à Istanbul. Présence urbaine d'une offer commerciale en perpétuelle recomposition spatiale, Istanbul, Décembre, 2006, ISBN 2-906053-91-0

22. UCRAINA

❖ Archeologija, 1/2005, Kiev, 2005, ISSN 0235-3490

❖ Archeologija, 2/2005, Kiev, 2005, ISSN 0235-3490

❖ Archeologija, 3/2005, Kiev, 2005, ISSN 0235-3490

❖ Archeologija, 4/2005, Kiev, 2005, ISSN 0235-3490

❖ Archeologija, 1/2006, Kiev, 2006, ISSN 0235-3490

❖ Archeologija, 2/2006, Kiev, 2006, ISSN 0235-3490

❖ Archeologija, 3/2006, Kiev, 2006, ISSN 0235-3490

❖ Archeologija, 4/2006, Kiev, 2006, ISSN 0235-3490

❖ Archeologija, 1/2007, Kiev, 2007, ISSN 0235-3490

- Archeologija, 2/2007, Kiev, 2007, ISSN 0235-3490
- Archeologija, 3/2007, Kiev, 2007, ISSN 0235-3490
- Archeologija, 4/2007, Kiev, 2007, ISSN 0235-3490
- Archeologija, 1/2008, Kiev, 2008, ISSN 0235-3490
- Archeologija, 2/2008, Kiev, 2008, ISSN 0235-3490
- Archeologija, 3/2008, Kiev, 2008, ISSN 0235-3490
- Archeologija, 4/2008, Kiev, 2008, ISSN 0235-3490

23. STATELE UNITE ALE AMERICII

- Muse, Volume 33-34-35/1999-2001, Annual of the Museum of Art and Archaeology, Missouri, 2001, ISSN 0077-2194, ISBN 0-910501-33-5
- Muse, Volume 36-37-38/2002-2004, Annual of the Museum of Art and Archaeology, Missouri, 2004, ISSN 0077-2194, ISBN 0-910501-34-3
- Muse, Volume 39-40-41/2005-2007, Annual of the Museum of Art and Archaeology, Missouri, 2007, ISSN 0077-2194, ISBN 0-910501-35-1
- Muse, Volume 42/2008, Annual of the Museum of Art and Archaeology, Missouri, 2009, ISSN 0077-2194, ISBN 0-910501-39-4
- Muse, Feeling, Thought and Spirit: The Ceramic Works of Glen Lukens, Missouri, 2006, ISBN 0-910501-36-X
- Journal of Glass Studies, Volume 45/2003, New York, 2003, ISSN 0075-4250, ISBN
- Journal of Glass Studies, Volume 46/2004, New York, 2004, ISSN 0075-4250, ISBN 0-87290-046-0
- Journal of Glass Studies, Volume 47/2005, New York, 2005, ISSN 0075-4250, ISBN 0-87290-047-9
- Journal of Glass Studies, Volume 48/2006, New York, 2006, ISSN 0075-4250, ISBN 0-87290-048-7
- Journal of Glass Studies, Volume 49/2007, New York, 2007, ISSN 0075-4250, ISBN 0-87290-049-3
- Journal of Glass Studies, Volume 50/2008, New York, 2008, ISSN 0075-4250, ISBN 978-0-87290-171-1
- Journal of Glass Studies, Volume 51/2009, New York, 2009, ISSN 0075-4250, ISBN 978-0-87290-174-2
- Expedition, Winter 2005, Volume 47, Number 1, Philadelphia, 2005, ISSN 0014-4738
- Expedition, Winter 2005, Volume 47, Number 3, Philadelphia, 2005, ISSN 0014-4738
- Expedition, Spring 2006, Volume 48, Number 1, Philadelphia, 2006, ISSN 0014-4738
- Expedition, Summer 2006, Volume 48, Number 2, Philadelphia, 2006, ISSN 0014-4738
- Expedition, Winter 2006, Volume 48, Number 3, Philadelphia, 2006, ISSN 0014-4738
- Expedition, Spring 2007, Volume 49, Number 1, Philadelphia, 2007, ISSN 0014-4738

- Expedition, Summer 2007, Volume 49, Number 2, Philadelphia, 2007, ISSN 0014-4738
- Expedition, Winter 2007, Volume 49, Number 3, Philadelphia, 2007, ISSN 0014-4738
- Expedition, Spring 2008, Volume 50, Number 1, Philadelphia, 2008, ISSN 0014-4738
- Expedition, Summer 2008, Volume 50, Number 2, Philadelphia, 2008, ISSN 0014-4738
- Expedition, Winter 2008, Volume 50, Number 3, Philadelphia, 2008, ISSN 0014-4738
- Expedition, Spring 2009, Volume 51, Number 1, Philadelphia, 2009, ISSN 0014-4738
- Expedition, Summer 2009, Volume 51, Number 2, Philadelphia, 2009, ISSN 0014-4738
- Expedition, Winter 2009, Volume 51, Number 3, Philadelphia, 2009, ISSN 0014-4738
- Expedition, Spring 2010, Volume 51, Number 1, Philadelphia, 2009, ISSN 0014-4738
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 108, N° 3, Boston, July 2004, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 108, N° 4, Boston, October 2004, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 109, N° 1, Boston, January 2005, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 109, N° 2, Boston, April 2005, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 109, N° 3, Boston, July 2005, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 109, N° 4, Boston, October 2005, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 110, N° 1, Boston, January 2006, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 110, N° 2, Boston, April 2006, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 110, N° 3, Boston, July 2006, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 110, N° 4, Boston, October 2006, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 111, N° 1, Boston, January 2007, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 111, N° 2, Boston, April 2007, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 111, N° 3, Boston, July 2007, ISSN 0002-9114
- American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 111, N° 4, Boston, October 2007, ISSN 0002-9114

❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 112, N° 1, Boston, January 2008, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 112, N° 2, Boston, April 2008, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 112, N° 3, Boston, July 2008, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 112, N° 4, Boston, October 2008, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 113, N° 1, Boston, January 2009, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 113, N° 2, Boston, April 2009, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 113, N° 3, Boston, July 2009, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 113, N° 4, Boston, October 2009, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 114, N° 1, Boston, January 2010, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 114, N° 2, Boston, April 2010, ISSN 0002-9114
❖ American Journal of Archaeology, The journal of the Archaeology Institute of America, Volume 114, N° 3, Boston, July 2010, ISSN 0002-9114

24. UNGARIA

❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LV, Fasciculus 1-2, Budapest, 2004, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LV, Fasciculus 3-4, Budapest, 2004, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LVI, Fasciculus 1-3, Budapest, 2005, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LVI, Fasciculus 4, Budapest, 2005, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LVII, Fasciculus 1-3, Martius, Budapest, 2006, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LVII, Fasciculus 4, December, Budapest, 2006, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LVIII, Fasciculus 1, Junius, Budapest, 2007, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LVIII, Fasciculus 2, December, Budapest, 2007, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LIX, Fasciculus 1, Junius, Budapest, 2008, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LIX, Fasciculus 2, December, Budapest, 2008, ISSN 0001-5210
❖ Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LX, Fasciculus 1, Junius, Budapest, 2009, ISSN 0001-5210

- Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungaricae, TOMUS LX, Fasciculus 2, December, Budapest, 2009, ISSN 0001-5210
- Archaeologiai Értesítő, 129. kötet, 1-2. füzet, Budapest, 2004, ISSN 0003-8032
- Archaeologiai Értesítő, 130. kötet, 1-2. füzet, Budapest, 2005, ISSN 0003-8032
- Archaeologiai Értesítő, 131. kötet, Budapest, 2006, ISSN 0003-8032, ISSN 0003-567X
- Archaeologiai Értesítő, 132. kötet, Budapest, 2007, ISSN 0003-8032, ISSN 0003-567X
- Archaeologiai Értesítő, 133. kötet, Budapest, 2008, ISSN 0003-8032, ISSN 0003-567X
- Archaeologiai Értesítő, 134. kötet, Budapest, 2009, ISSN 0003-8032, ISSN 0003-567X
- Antæus 26, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 2003, ISSN 0238-0218
- Antæus 27, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 2004, ISSN 0238-0218
- Antæus 28, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 2005, ISSN 0238-0218
- Antæus 29-30, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 2008, ISSN 0238-0218
- Communicationes Archæologicæ Hungariæ 2004, Budapest, 2004, ISSN 0231-133X
- Communicationes Archæologicæ Hungariæ 2005, Budapest, 2005, ISSN 0231-133X
- Communicationes Archæologicæ Hungariæ 2006, Budapest, 2006, ISSN 0231-133X
- Communicationes Archæologicæ Hungariæ 2007, Budapest, 2007, ISSN 0231-133X
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 99/2003, Budapest, 2003, ISSN 0133-5545
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 100/2004, Budapest, 2004, ISSN 0133-5545
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 101/2004, Budapest, 2004, ISSN 0133-5545
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 102-103/2005, Budapest, 2005, ISSN 0133-5545
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 104/2006, Budapest, 2006, ISSN 0133-5545
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 105/2006, Budapest, 2006, ISSN 0133-5545
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 106-107/2007, Budapest, 2007, ISSN 0133-5545
- Savaria 28/2004, Bulletin of Museum of County Vas, Szombathely, 2005, ISSN 0230-1954

❖ Savaria 29/2005, Bulletin of Museum of County Vas, Szombathely, 2006, ISSN 0230-1954
❖ Savaria 30/2006, Bulletin of Museum of County Vas, Szombathely, 2007, ISSN 0230-1954
❖ Studia Comitatensia 28, Farkas Rozália, Múzeumtörténeti és Régészeti Tanulmányok, Szentendre, 2004, ISSN 0133-3046, ISBN 963-7215-94-8
❖ Studia Comitatensia 29, Farkas Rozália, Néprajzi, Történeti Tanulmányok, Szentendre, 2004, ISSN 0133-3046, ISBN 963-7215-95-6
❖ Studia Comitatensia 30, Dr. Ottományi Katalin, Régészeti Tanulmányok, Szentendre, 2007, ISSN 0133-3046, ISBN 987-963-9590-19-9
❖ Studia Archaeologica IX, Szeged, 2003, ISSN 1219-0918
❖ Studia Archaeologica XI, Szeged, 2005, ISSN 1219-0918
❖ Agria XL, Eger, 2005, ISSN 0236-9168
❖ Agria XLI, Eger, 2005, ISSN 0236-9168
❖ Agria XLII, Eger, 2006, ISSN 0236-9168
❖ Agria XLIII, Eger, 2007, ISSN 0236-9168
❖ Agria XLIV, Eger, 2008, ISSN 0236-9168
❖ Agria XLV, Eger, 2009, ISSN 0236-9168
❖ A Herman Ottö Múzeum Évkönyve XLI, Miskolc, 2002, ISSN 0544-4225
❖ A Herman Ottö Múzeum Évkönyve XLII, Miskolc, 2003, ISSN 0544-4225
❖ A Herman Ottö Múzeum Évkönyve XLIII, Miskolc, 2004, ISSN 0544-4225
❖ A Herman Ottö Múzeum Évkönyve XLIV, Miskolc, 2005, ISSN 0544-4225
❖ A Herman Ottö Múzeum Évkönyve XLV, Miskolc, 2006, ISSN 0544-4225
❖ A Herman Ottö Múzeum Évkönyve XLVI, Miskolc, 2007, ISSN 0544-4225
❖ A Herman Ottö Múzeum Évkönyve XLVII, Miskolc, 2008, ISSN 0544-4225
❖ Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis XXXI, Székesfehérvár, 2002, ISSN 1216-7983, ISSN 0324-542X
❖ Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis XXXII, Székesfehérvár, 2003, ISSN 1216-7983, ISSN 0324-542X
❖ Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis XXXIII, Székesfehérvár, 2004, ISSN 1216-7983, ISSN 0324-542X

25. WASMUTH

❖ John Lund, Vinnie Norskov, Leif Erik Vaag, The Maussolleion at Halikarnassos: The Pottery: Ceramic Material and Other Finds from Selected Contexts (Jutland Archaeological Society Publications, 15), Ărhus, 2003, ISBN-10: 8788415171, ISBN-13: 978-8788415179

❖ R. HARREITHER, Ph. PERGOLA, R. PILLINGER, A. PÜLZ, Akten des XIV. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Band I/II, Wien, 2007, ISBN 978-3-7001-3611-8

❖ Annegret PLONTKE-LÜNING, Frühchristliche Architektur in Kaukasien, Wien, 2007, ISBN 978-3-7001-4042-9

❖ B. Meyer Plath und A. M. Schneider, „Die Landmauer von Konstantinopel", Teil II, Berlin, 1943

❖ Kristian Kristiansen, The Rise of Bronze Age Society, Travels, Transmissions and Transformations, Cambrige, 2005, ISBN: 9780521604666

❖ Robert Drews, End of The Bronze Age, Changes in Warfare and the Catastrophe Ca.1200 B.C, New Jersey, ISBN: 9780691025919

❖ Cyril Mango, Geoffrey Greatrex, Constantinople and its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, ISBN: 9780860784876

❖ Richard P. Harper, Upper Zohar, an Early Byzantine Fort in Palaestina Tertia, Oxford, 1996, ISBN: 9780197270080

❖ R. BRULET - La Gaule septentrionale au Bas-Empire, Trier, 1990

❖ Denys Pringle, The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest: An Account of the Military History and Archaeology of the African Provinces in the Sixth and Seventh Centuries, 2 vols. British Archaeological Reports, Oxford, 1981

❖ Michaela Konrad, Der spatromische Limes in Syrien, Resafa, V, Mainz am Rhein, ISBN 9783805326001

❖ The Neolithic of central Anatolia. International Developments and External Relations During the 9th-6th Millennia CAL BC, Istanbul, 2002, ISBN 10 9758070525

❖ Andreas Heimerl, Die römischen Lampen aus Pergamon. Vom Beginn der Kaiserzeit bis zum Ende des 4. Jhs. n. Chr., Berlin, ISBN 978-3-11-016871-6

❖ Meike Berndt, Funde aus dem Survey auf der Halbinsel von Milet [1992-1999]. Kaiserzeitliche und frühbyzantinische Keramik, Rahden, 2003, ISBN-13: 978-3-89646-351-7

❖ Roman Germany: Studies in Cultural Interaction (International Roman Archaeology Conference Series), Supplementary, Series, 32, London, 1999, ISBN-10: 1887829326

❖ From the Mesolithic to the Neolithic. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, Spetember 22 – 27, 1996. Archaeolingua, Main Series 11, Budapest, 2001

❖ Jak Yakar, Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period, Tel Aviv, 1991, ISBN 965-440-003-0

LISTA ABREVIERILOR

a) Epigrafice

AEM	- Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn.
BullÉp	- Bulletin Epigraphique, Paris.
Chiron	- Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München.
CIL	- *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
CIRB	- *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani* (= KBN) (ed. V.V. Struve, A.I. Dovatur *et alii*), Moscova/Leningrad, 1965.
IC	- Inscriptiones Craeticae, I-IV, Roma, 1935-1950.
IDRE	- C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, Bucarest, I-II, 1996-2006.
IDR	- *Inscripţiile Daciei Romane*.
IG	-Inscriptiones Graecae.
IGB	- *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae* (ed. G. Mihailov), Sofia, 1958-1970.
IG I^2	- F. Hiller von Gaertringen, *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores* (Editio altera), Friedrich, 1924 (Nachdruck 1967).
IGBulg I^2	- G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, vol. I^2: *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia, ^{2}1970.
IGLR	- Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.
IGRR	- *Inscriptiones Graecae ad Res Romanes Pertinentes* (ed. R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye), Paris.
IosPE I^2 (IOSPE)	- *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Vol. I^2: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum lacorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum* (ed. B. Latyschev), St. Petersburg, ^{2}1916).
IGLSyr	- Inscriptions grecques et latines de la Syrie.
ILB	- B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria Repertae*, Serdicae, 1989.
ILS	- H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, I-V, Berlin, 1892-1916.
IMS	- *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd, I-VI (1976-

	1982).
ISM	- *Inscripţiile din Scythia Minor (Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae)*. Vol. I: *Histria şi împrejurimile*, Bucureşti, 1983; vol. II: *Tomis şi teritoriul său*, Bucureşti, 1987; vol. III: *Callatis et son territoire*, Bucureşti/Paris, 1999; vol. V: *Capidava – Troesmis, Noviodunum*, Bucureşti, 1980.
LP	- B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984.
LGPN	- *A Lexicon of Greek Personal Names* (ed. P.M. Fraser, E. Matthews, assist. Ed. R.W. V. Catling), Oxford, I-IV, 1987-2005.
MAMA	- *Monumente Asiae Minoris antiqua*.
MEDAI(A)	- *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*.
NO	- T.N. Knipovič, E.I. Levi, *Nadpisi Ol'vii (1917-1965)*, Leningrad, 1968.
PS	- Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz, 1997.
SEG	- Supplementum Epigraphicum Graecum (1923 sqq.).
Syll^3	- W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, tertium editia a F. Hiller von Gaertringen (et all.), Leipzig, Vol. I (1915), Vol. II (1917), Vol. III (1920), Vol. IV (1921-1924) (Nachdruck Hildesheim, 1960).
ZPE	- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bonn.

b) Alte abrevieri

(A)ARMSI	- (Analele) Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Bucureşti.
ACMI	- Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.
ActaMP (AMN)	- Acta Musei Porolissensis, Cluj-Napoca.
ActaPraehArch	- Acta Praehistorice et Archeologica, Berlin.
AJA	- American Journal of Archaeology, Boston.
AKorrBl	- Archäologisches Korrespondenzblałł, Mainz.
AM	- Archeometriai Mühely, Budapest.
Analele UCDC	- Analele Universităţii Creştine „Dimitrie Cantemir". Seria Istorie, Bucureşti.
AnDob	- Analele Dobrogei, Constanţa.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia.
ARBSI	- Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique, Bucarest.
Archäologischer	- Archäologischer Anzeiger, Berlin.

Auzeiger/ArchAuz	
Archaeometry	- Archaeometry. Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and History of Art, Oxford University, Oxford.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.
Arkeologija	- Arheologija, Sofia.
Athenaeum	- Athenaeum. Studi periodice di litteratura e storia dell'antichità, Pavia.
AVes	- Archeološki Vestnik, Ljubliana.
AW	- Antike Welł. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte, Mainz.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.
Berytus	- Berytus. Archaeological Studies, Beirut.
BMI	- Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
Bonner Jahrbücher (BJ)	- Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti.
BSNR	- Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.
CA	- Cercetări Arheologice, Bucureşti.
Carpica	- Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu", Bacău.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.
CCDJ	- Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi.
CN	- Cercetări Numismatice, Bucureşti.
CNA	- Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti.
Crisia	- Crisia. Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea.
CQ	- Classical Quarterly, Cambridge.
Dacia NS	- Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne (nouvelle série), Bucureşti.
Danubius	- Danubius. Istorie-Etnografie. Muzeul Judeţean Galaţi, Galaţi.
DID	- Din istoria Dobrogei, Bucureşti 1965-1971.
Dobrudja	- Dobrudja/Dobroudja, Dobrici/Silistra.
Drobeta	- Drobeta, Drobeta-Turnu Severin.
DPESH	- Discussion Papers in Economic and Social History, Oxford.
Eirene	- Eirene. Studia graeca et latina.
EphemNap	- Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
Études et Travaux	- Études et Travaux. Studia i prace. Travaux du Centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie des sciences polonaise.
Fasti	- Fasti Archaeologici, Florenţa.

Archaeologici (FastiArch)	
FHDR	- Fontes Historiae Dacoromanae (= Izvoare privind istoria României), Bucureşti, 1964 sqq.
Gallia	- Gallia. Fouilles et monuments archéologique en France métropolitaine, Paris.
Hermes	- Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie, Stuttgart.
Hierasus	- Hierasus, Botoşani.
Historia Urbana	- Historia urbana. Comisia de istorie a oraşelor din România. Sibiu-Bucureşti.
Istros	- Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
Izvestija Sofia	- Izvestija na Archeologičeskija Institut, Sofia.
Izvestija Šumen	- Izvestija na Narodnija Muzej, Şumen.
Izvestija Varna	- Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnanskoto Archeologičesko Družestvo), Varna.
JÖAI	- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena.
JS	- Journal des savants, Paris.
Klio	- Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Berlin.
Kłèma	- Kłèma. Civilisations de l'Orient de la Grèce et de Rome antiques, Strasbourg.
LIMC	- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zurich.
Materiale	- Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MemAntiq	- Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ.
MI	- Magazin istoric, Bucureşti.
MIA	- Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
Mousaios	- Mousaios. Buletin ştiinţific al Muzeului Judeţean Buzău, Buzău.
MuzNaţ	- Muzeul Naţional, Bucureşti.
NC	- Numismatic Chronicle, Londra.
NE	- Numizmatika i epigrafika, Moscova.
Numisma	- Numisma, Madrid.
Peuce	- Peuce. Studii şi comunicări de Istorie şi Arheologie, Tulcea.
Potaissa	- Potaissa. Muzeul de Istorie, Turda.
Prometheus	- Prometheus. Rivista quadrimestrale di studi classici.
RA	- Revue Archéologique, Paris.
RBN	- Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie, Bruxelles.
RE	- Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.

RÉG	- Revue des Études Grecques, Paris.
RÉSEÉ	- Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
RevBistr	- Revista Bistriţei. Complexul Muzeal Bistriţa Năsăud, Bistriţa.
RevMuz	- Revista Muzeelor, Bucureşti.
RIR	- Rivista Istorică Română, Bucureşti.
RMI	- Revista Monumentelor Istorice, Bucureşti.
RIAF	- Revista pentru Istorie, Arheologie şi Filologie, Bucureşti.
RMM-MIA	- Revista Muzeelor şi Monumentelor. Seria Monumente Istorice şi de Artă, Bucureşti.
RPh	- Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes, Paris.
RRH	- Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi.
SAO	- Studia et Acta Orientalia, Bucureşti.
Sargelia	- Acta Musei Devensis, Deva.
SBS	- Studies in Byzantine Sigillography.
SCIV(A)	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.
SCN	- Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti.
SNR	- Schweizerische Numismatische Rundschau, Lausanne.
Starinar	- Starinar. Archeološki Institut Beograd, Beograd.
StCl	- Studii Clasice, Bucureşti.
Stratum	- Stratum plus. Şcoala Superioară de Antropologie, Chişinău.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Thracologie, Bucureşti.
Tyche	- Tyche. Beiträge zur alten Geschichte. Papyrologie und Epigraphik. Viena.
TV	- Teologie şi Viaţă. Mitropolia Moldovei şi Bucovinei, Iaşi.
Tyragetia	- Tyragetia, Chişinău.
VDI	- Vestnik Drevnej Istorii, Moscova.
WorldA	- World Archaeology, London.
ZRVI	- Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta (Croation: Proceedings of the Vizantoloshkog Institute).

Les manuscris, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763, E-mail: archmus@minac.ro.

Manuscrisele, cărţile propuse la schimb şi toată corespondenţa vor fi adresate redacţiei: Muzeul de istorie naţională şi arheologie, Piaţa Ovidiu 12, 900745, Constanţa, România, Tel./Fax. 0040-241-618763, E-mail: archmus@ minac.ro.

Revista apare cu sprijinul Administraţiei Fondului Cultural Naţional.

Preţ de vânzare: 30,89 lei

Machetare grafică, procesare ilustraţie MINAC:
Ada-Adina Marcu
Tehnoredactare text MINAC:
Vasilica Podariu
Imagini foto, grafice MINAC :
Doina Banciu
Elena Cuzmin
Oltiţa Ţiţei
Traduceri limba engleză: Constantin Chera
Traduceri limba franceză: prof. Virginia Moise